

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ
ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

4

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. ԱՐԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԷՆՏՏՐՈՒՏ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՄ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ԵՐԿԵՐԻ ԼԻԱԿԱՏԱՐ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՏԱՍ ՀԱՏՈՐՈՎ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԱՀՐԱՏՈՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

89(1.98)

ADMET

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ՀԱՏՈՐ ՉՈՐՐՈՐԴ

ՊՈՆԵՄՆԵՐ

A $\frac{11}{82388}$

Ե Ր Ե Վ Ա Ն 1991

Տպագրվում է Հայաստանի ԳԱ Մ. Արեղյանի անվան դրականության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական կոլեգիա

Էդ. Մ. Զրբաշյան (գլխավոր խմբագիր), Խ. Մ. Գյուլնազարյան,
Խ. Հ. Թումանյան, Լ. Մ. Կարապետյան, Լ. Հ. Հախվերդյան, Պ. Հ.
Հակոբյան, Հ. Կ. Հովնանիսյան, Ս. Ն. Սարինյան

Քննարկերը պատրաստեցին

Ֆ. Ս. Հակոբյանը և Լ. Ա. Թերլեմեզյանը

Ծանոթագրությունները՝ Էդ. Մ. Զրբաշյանի

ОВАНЕС ТУМАНЯН
ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

в десяти томах

Том четвертый

Поэмы

(на армянском языке)

Издательство АН Армении

Ереван, 1990

1871
1872
1873
1874
1875
1876
1877
1878
1879
1880
1881
1882
1883
1884
1885
1886
1887
1888
1889
1890
1891
1892
1893
1894
1895
1896
1897
1898
1899
1900

ՊՈԵՄՆԵՐ

ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱՎԻԹԸ
1902

I

Առյուծ-Մըհերը, դարմով դյուցազուն,
 Քառասուն տարի իշխում էր Սասուն.
 Իշխում էր ահեղ, ու նըրա օրով
 Հավքն էլ չէր անցնում Սասմա սարերով:
 Սասմա սարերից շատ ու շատ հեռու
 Թընդում էր նըրա հըռչակն ահարկու,
 Խոսվում էր իր փառքն, արարքն անվհճեր.
 Հազար բերան էր — մի Առյուծ-Մըհեր:

II

- Էսպես, ահավոր առյուծի նըման,
 10 Սասմա սարերում նըստած էր իշխան
 Քառասուն տարի: Քառասուն տարում
 «Ալխ» չէր քաշել նա դեռ իրեն օրում.
 Բայց հիմի, երբ որ եկավ ծերացավ,
 Էն անահ սիրտը ներս սողաց մի ցավ:
 Սկըսավ մըտածել դյուցազուն ծերը.
 — Հասել են կյանքիս աշնան օրերը,
 Շուտով սև հողին կերթամ հս դերի,
 Կանցնի ծըխի պես փառքը Մըհերի,
 Կանցնեն և՛ անուն, և՛ սարսափ, և՛ ահ,
 20 Իմ անտեր ու որբ աշխարքի վըրա
 Ոտի կըկանգնեն հազար քաջ ու դև...
 Մի ժառանգ չունեմ՝ իմ անցման հոռի
 Իմ թուրը կապի, Սասուն պահպանի...
 Ու միտք էր անում հըսկան ծերունի:

III

- Մի օր էլ՝ էն գորշ հոնքերը կիտած,
 Երբ միտք էր անում, երկընքից հանկարծ
 Մի հուր-հրեղեն հայտնվեց քաջին,
 Ոտները ամպոտ կանգնեց առաջին:
 — Ողջո՛ւյն մեծագոր Սասմա հրակային.
- 30 Քու ձենը հասավ աստրծու գահին,
 Ու շուտով նա քեզ մի զավակ կըտա:
 Բայց լավ իմանաւ, լեռների՝ արքա,
 Որ օրը որ քեզ ժառանգ է տրվել,
 էն օր կըմեռնեք քու կիներն էլ, դու էլ:
 — Իր կամքը լինի, ասավ Մըհերը.
 Մենք մահինն ենք միշտ ու մահը մերը,
 Բայց որ աշխարհում ժառանգ ունենանք,
 Մենք էլ նըրանով անմեռ կըմընանք:
- Հըրեշտակն էստեղ ցոլացավ նորից,
 40 Ու էս երջանիկ ավետման օրից
 Երբ ինը ամիս, ինը ժամն անցավ,
 Առյուծ-Մըհերը զավակ ունեցավ:
 Դավիթ անվանեց իրեն կորյուսին,
 Կանչեց իր ախպեր Ձենով Օհանին,
 Երկիրն ու որդին ավանդեց նըրան,
 Ու կիներն էլ, ինքն էլ էն օրը մեռան:

IV

- էս գարում Մըսըր անհաղթ ու հըզոր
 Մըսրա-Մելիքն էր նըստած թագավոր:
 Հենց որ իմացավ՝ էլ Մըհեր չըկա,
 50 Վեր կացավ կըռվով Սասունի վըրա:
 Ձենով Օհանը ահիյ սարսափած՝
 Բըշնամու առաջն ելավ գըլխաբաց,
 Աղաչանք արավ, ընկավ ոտները.
 — Դու եղիր, ասավ, մեր գըլխի տերը,
 Ու քու շըվաքում քանի որ մենք կանք,

- Քու ծառան լինենք, քու խարջը միշտ տանք,
 Միայն մեր երկիր քարուքանդ չանենս
 Ու քաղցրը աչքով մեզ մըտիկ անեսս:
 — Չէ՞, ասա՛վ Մելիք, քու ամբողջ ազգով
- 60 Անց պիտի կենաս իմ թըրի տակով,
 Որ էգուց-էջօր, ինչ էլ որ անեմ,
 Ոչ մի սասունցի թուր չառնի իմ դեմ:
 Ու գընաց Օհան՝ բոլոր-բովանդակ
 Սասունը բերավ, քաշեց թըրի տակ.
 Մենակ Դավիթը, ինչ արին-չարին,
 Մոտ չեկավ դուշման Մելիքի թըրին:
 Եկան քաշեցին՝ թե զոռով տանեն,
 Թափ տըվավ, մարդկանց զըցեց դես ու դեն,
 Փոքրիկ ճըկույթը մի քարի առաջ,
- 70 Ապառաժ քարից կըրակ դուրս թըռավ:
 — Պետք է սպանեմ էս փոքրիկ ծուռին,
 Ասավ թագավորն իրեն մեծերին:
 — Թագավո՞ր, ասին, դու էսքան հըղոր,
 Թըրիդ տակին է ողջ Սասունն էսօր.
 Ի՞նչ պետք է անի քեզ մի երեսաս,
 Թեկուղ իր տեղով հենց կըրակ դառնա:
 — Դո՛ւք գիտեք, ասավ Մըսրա թագավոր,
 Բայց թե իմ գըլխին փորձանք դա մի օր,
 էս օրը վըրկա,
- 80 Սըրանից կըգա:

V

էս որ պատահեց, մեր Դավիթ հըսկան
 Մի մանուկ էր դեռ յոթ-ութ տարեկան.
 Մանուկ եմ ասում, բայց էնքան ուժեղ,
 Որ նըրա համար թե մարդ, — թե մրժեղ:
 Բայց վա՛յ խեղճ որբին աշխարքի վըրա,
 Թեկուղ Առյուծի կորյուն լինի նա:
 Չենով Օհանին ունեւր մի շար կին:
 Մին-երկու լըռեց, մի օր էլ կարգին

- Իրեն մարդու հետ սկսած կրուկել,
 90 — Ես մենակ հոգի, հաղար ցավի տեր,
 Ինչ ես ուրիշի եթիմը բերել,
 Նրստեցրել Պրլխիս պարապ հացակեր...
 Հո՞ղեմ գըլուխը... ես գերի հո չեմ՝
 Ամենքի քեֆի հտեից թրուչեմ...
 Մի կուռ կորցըրո՞ւ, կարգի՞ր մի բանի,
 Գընա, իր համար աշխատանք անի...
 Ու հետն սկսած ողբալ ու կոծել,
 Իր օրը սըգալ, իր բախտն անիծել,
 Բե անբախտ Եղավ աշխարքի միջում,
 100 Ոչ մի տեր ունի, ոչ մարդն է խըղճում...
 Գընաց Օհանը երեխի ոտի
 Մի ղույգ ոտնաման բերավ երկաթի,
 Երկաթի մի կոռ շալակին դըրած,
 Ու արավ Սասմա քաղքի գառնարած:

VI

- Քըշեց գառները մեր հովիվ հըսկան,
 Ելավ Սասունի սարերն աննըման.
 «Է՛յ ջան, սարե՛ր,
 Սասման սարե՛ր...»
 Որ կանչեց, նըրա ձենից ահավոր
 110 Դըղորդ-դըմբդըմբոցն ընկավ սար ու ձոր.
 Վայրի գազաններ բըներից փախան,
 Քարեքար ընկան, դատարկուն եղան:
 Դավիթը ընկավ նըրանց հտեից,
 Որին մի սարից, որին մի ձորից —
 Աղվես, նապաստակ, գել, եղնիկ բըռնեց,
 Հավաքեց, բերավ, գառներին խառնեց,
 Իրիկվան քըշեց ողջ Սասմա քաղաք:
 Կաղկա՛նձ ու ոռնո՞ց, աղմո՞ւկ, աղաղա՛կ...
 Քաղքըցիք հանկարծ մին էլ էն տեսան՝
 120 Գալիս են հըրես անհամար գաղան.
 «Վա՛յ, հարա՛յ, փախե՛ք...»

Մեծեր, երեխեր
 Սըրտաճաբ հղած,
 Գործները թողած,
 Որը տուն ընկաւ, որը ժամ, խանութ,
 Ու ամուր փակեց դուռն ու լուսամուտ:
 Դալիթը եկաւ, կանգնեց մեյդանում.
 — Վա՛հ, էս մարդիկը ի՞նչ վաղ են քընում.
 Հե՛յ ուլատեր, հե՛յ գառնատեր,
 130 Ելե՛ք, շուտով բացեր դռներ.
 Ով մի՛նն ուներ— տասն եմ բերել,
 Ով տասն ուներ— քըսանն արել...
 Շուտով ելե՛ք, եկե՛ք, տարե՛ք,
 Ձեր գառն ու ուլ դո՛մերն արեր:

Տեսաւ՝ չէն դալի, դուռ չէն բաց անում,
 Ինքն էլ մեկնըվեց բաղբի մեյդանում,
 Գըլուխը դըրաւ մի քարի՝ մընաց,
 Ու մուշ-մուշ քընեց մի՛նչև լուսաբաց:
 Լուսին իշխաններ ելան միասին,
 140 Գընացին Ձենով Օհանին ասին.
 — Տո՛ Ձենով Օհան, տո՛ մա՛հի տարած,
 էս խենթը բերիր, արիր գառնարած,
 Ոչ գառն է ջոկում, ոչ գելն ու աղվես,
 Գաղանով լըցրեց մեր քաղաքն էսպես,
 Աստված կըսիրես՝ դի՛ր ուրիշ բանի,
 Թե չէ էս խա՛լսին լեղաճաբ կանի:

VII

Ելաւ Օհանը, Դալիթի մոտ դընաց.
 — Հորեղբայր Օհան, հեռո՛ւ եկ, կամա՛ց,
 Ուլեր կըփախչեն:— Մի՛ն էլ էնտեղից
 150 Մի բոզ նապաստակ, ախանջները ցից,
 Խրտնեց ու ահից դուրս պրծաւ հանկարծ:
 Դալիթն էր. ելաւ, ետեից ընկած
 էն սարը քըշեց, ետ բերաւ էս ձոր,

- Բերա՛վ, ուլերին խառնեց նորից նոր։
 — Օ՜Ֆ, ի՞նչ դըժար է, հորեղբայր Օհան.
 Աստված օխնեւ է էն սե-սե ուլեր,
 Ամա բողալուկ էս ուլեր, որ կան,
 Փախչում են, ցըրվում ողջ սարերն ի վեր.
 էնքան հմ երեկ վազել, շարշարվե՛լ,
 160. Մինչև հավաքել ու տուն հմ բերե՛լ...
 Նայեց Օհանը, որ Դավթի հագին
 Ոտնաման չի էլ մընացել կարգին,
 Մահակն էլ մաշվել, մինչ բուռն է հասել,
 Մի օրվա միջում էնքան է վազել։
 — Դավիթ ջան, ասավ, չեմ թողնի էսպես,
 Բողալուկ ուլեր շարշարում են քեզ.
 էգուց նախիրը կըտանես արոտ։
 Ասավ Օհանը ու մյուս առավոտ
 Գընաց, նորից նոր մեր Դավթի ոտի
 170. Մի ջուխտ նոր տըրեխ բերավ երկաթի,
 Երկաթի մի կող հարյուր լըդրական
 Ու շինեց Սասմա քաղքի նախրապան։

VIII

- Քըշեց նախիրը մեր նախորդ հըսկան,
 Ելավ Սասունի սարերն աննըման։
 «է՛յ ջան, սարե՛ր,
 Սասման սարե՛ր,
 Ի՞նչ անուշ է
 Ձեր լանջն ի վեր...»
 Որ կանչեց, նըրա ձենից ահավոր
 180. Դըղորդ-դըմբդըմբոցն ընկավ սար ու ձոր։
 Վայրի գազաններ բըներից փախան,
 Քարեքար ընկան, դատարկուն եղան։
 Դավիթն էր. ընկավ նրանց ետեից,
 Որին մի սարից, որին մի ձորից,
 Գեւ, ինձ, առյուծ, արջ ու վագըր բըռնեց,
 Հավաքեց, բերավ, իր նախրին խառնեց

- Ու առաջն արավ դեպ Սասմա քաղաք:
 Ունո՛ց, մըռընչո՛ւն, աղմո՛ւկ, աղաղա՛կ...
 Վախկոտ քաղքըցիք մին էլ ի՞նչ տեսան,
 190 Հենց քաղքի վըրա անհամար գաղան...
 «Վա՛յ, հարա՛յ, փախե՛ք...»
 Մեծեր, երեխեր
 Սըրտաճաք եղած,
 Գործները թողած
 Փախան, ներս ընկան տուն, ժամ կամ խանութ,
 Ամուր փակեցին դուռն ու լուսամուտ:
 Դապիթը եկավ կանգնեց մեյդանում.
 — Վա՛հ, էս քաղքըցիք ի՞նչ վաղ են քընում:
 Հե՛յ կովատեր, հե՛յ գոմշատեր,
 200 Ելե՛ք, շուտով՝ բացեք դուռներ,
 Ով մինն ուներ—տասն հմ բերել,
 Ով տասն ուներ—քըսանն արել:
 Շուտով ելե՛ք, եկե՛ք, տարե՛ք,
 Ձեր եզն ու կով գոմերն արեք:
 Տեսավ՝ չեն դալի, դուռ չեն բաց անում,
 Ինքն էլ մեկնրվեց քաղքի մեյդանում,
 Գըլուխը դըրավ մի քարի, մընաց,
 Ու մուշ-մուշ քընեց մինչև լուսաբաց:
 Լուսին իշխաններ ելան միասին,
 210 Գընացին Ձենով Օհանին ասին.
 — Ամա՛ն, քեզ մատաղ, ա՛յ Օհան ախպեր,
 Մեր եզն ու մեր կով թող մընան անտեր,
 Միայն սրանից աղատ արա մեզ:
 Ոչ արջն է ջոկում, ոչ գոմեշն ու եզ,
 Մի օր էս քաղքին փորձանք կըբերի,
 Արջերոց կանի, կըտա կավերի:

IX

Դալիթ չըդառավ, մի կըրա՛կ դառավ:
 Ծարը կըտըրված՝ Օհանը բերավ
 Նետ-աղեղ շինեց ու տըվավ իրեն՝

- 220 Դընա, որս անի սարերի վըրեն:
 Դավիթ նետ-աղեղն առավ Օհանից,
 Հեռացաւ Սասմա քաղքի սահմանից
 Ու դառավ որսկան: Գնաց, մի կորկում
 կոր էր սպանում, ճնճղուկ էր զարկում,
 Մըթանը գընում իրեն հոր ծանոթ
 Աղքատ, անորդի մի ծեր կընկա մոտ,
 Վիշապի նըման, երկա՛ր, ահագի՛ն
 Մեկնըվում, քընում կըրակի կողքին:
 Մի օր էլ, երբ որ իր որսից դարձավ,
 230 Պառավը վըրեն սաստիկ բարկացաւ:
 — Վա՛յ Դավիթ, ասաւ, մահըս տանի քեզ,
 Դո՞ւ պետք է էն հոր զաւակը լինե՛ս:
 Ջեռից ու ոտից ընկած մի ծեր կին—
 Ես եմ ու էն արտն աստըծու տակին,
 Ինչո՞ւ ես գընում, տափում, տըրորում,
 Իմ ամբողջ տարվան ապրուստը կըտրում:
 Թե որսկան ես դու—նետ-աղեղըդ ա՛ռ,
 Ծըծակա գըլխից մինչև Սեղանսար
 Քու հերը ձեռին մի աշխարհ ուներ,
 240 Որսով մեջը լի որսի սար ուներ.
 Եղնիկ կա էնտեղ, այծյամ ու պախրա.
 Կարո՞ղ ես— գընա, էնտեղ որս արա:
 — Ի՞նչ ես, ա՛յ պառավ, էլ ինձ անիծում.
 Ես ջահիլ եմ դեռ, ես նոր եմ լըսում:
 Ո՞րտեղ է հապա սարը մեր որսի...
 — Դընա՛, հորեղբայրդ—Օհանը կասի:

X

- Հորեղբոր շեմքում մյուս օրը ծեգին
 Դավիթը կանգնեց աղեղը ձեռքին:
 — Հորեղբա՛յր Օհան, ինչո՞ւ շես ասել՝
 250 Իմ հերը որսի սար է ունեցել,
 Այծյամ կա էնտեղ, եղջերու, կըխտար.
 Վեր կաց, հորեղբա՛յր, տար ինձ որսասար:

— Վա՛յ, կանչեց Օհան, էդ քու խոսքը չէր,
էդ ուլ քեզ առաւ, լեզուն պապանձվեր:
էն սարը, որդի՛, գրնաց մեր ձեռից,
էն սարի որսն էլ գրնաց էն սարից,
էլ չկան այծյամ, եղջերու, կըխտար:
Քանի լուսեղեն քու հերը դեռ կար,
(է՛յ գիդի օրեր—ո՛րտեղ եք կորել),

260 Ես շատ եմ էնտեղ որսի միս կերել...
Քու հերը մեռավ, աստված խըռովեց,
Մըսրա թագավոր զորքեր ժողովեց,
Եկավ, մեր երկիր քարուքանդ արավ,
էս սարի որսն էլ թալանեց, տարավ:
Եղնիկը գրնաց, եղջերուն գրնաց...
Մեր գիրն էլ հալբաթ էսպէս էր գըրած:
Անցել է, որդի, քու բանին գընա,
Մըսրա թագավոր ձենըդ կիմանա...
— Մըսրա թագավոր ինձ ի՞նչ կանի որ...

270 Ես ի՞նչ եմ հարցնում Մըսրա թագավոր.
Մըսրա թագավոր թող Մըսրը կենա,
Իմ հոր սարերում ի՞նչ գործ ունի նա...
Վեր կաց, հորեղբայր, նետ-աղեղդ առ,
Կապարճըդ կապի՛ր, գընանք որսասար:
Ելավ Օհանը ճարը կըտըրված,
Գընացին տեսան՝ էլ ի՞նչ որսասար.
Անտառը ջարդած, պարիսպն ավերած,
Բուրգերը արած գետնին հավասար...

XI

Դիշերը հասավ, մընացին էնտեղ:
280 Ձենով Օհանն էր, իր նետն ու աղեղ
Դըրավ գլխի տակ, հանգիստ խըռըմփաց.
Դավիթը մընաց մըտքի ծովն ընկած:
Մին էլ նկատեց, որ մութը հեռվում
Մի թեժ, փայլիլուն կըրակ է վառվում:
էն լուսը բրոնած՝
Վեր կացավ, գընաց,

Գընաց ու գընաց, բարձրացավ մի սար,
Բարձրացավ, տեսավ մի մեծ մարմար քար
Կիսից պատըռված,

290 Ու միջից վառված

Բըխում է լուսը պա՛րզ, քուլա-քուլա՛ ,
Բարձրանում, իջնում ետ քարի վըրա:

Վար իջավ Դավիթ էնտեղից կըրկին,
Վար իջավ, կանչեց Ձենով Օհանին.

— Ե՛լ, հորեղբա՛յր, քանի՞ քընես,

Ե՛լ, էն պայծառ լուսը մի տես:

Լուս է իջեւ բարձըր սարին,

Բարձըր սարին, մարմար քարին:

Ե՛լ, հորեղբայր, անուշ քընից.

300 էն ի՞նչ լուս է բըխում քարից:

Ելավ, խաչ քաշեց Օհանն երեսին.

— է՛յ, որդի՛, ասավ, մեռնեմ իր լուսին,

էն մեր Մարութա սարն է զորավոր:

էն լուսի տեղը կանգնած էր մի օր

Սասմա ապավեն, Սասմա պահապան

Մեր սուրբ Տիրամոր վանքը Չարխափան:

Մըշտական, երբ որ կըռվ էր դընում,

էնտեղ էր քու հերն իր աղոթքն անում:

Քու հերը մեռավ, աստված խըռովեց,

310 Մըսրա թագավոր զորքեր ժողովեց,

Մեր վանքն էլ եկավ քանդեց էն սարում,

Բայց դեռ սեղանից լուս է բարձրանում...

XII

Դավիթը էս էլ երբ որ իմացավ,

— Անո՛ւշ հորեղբայր, հորեղբա՛յր, ասավ,

Որբ եմ ու անտեր աշխարքի վըրա,

Հեր շունեմ՝ դու ինձ հերություն արա՛:

էլ չեմ իջնի հս Մարութա սարից,

Մինչև շըշինեմ մեր վանքը նորից:

Քեղանից կուղեմ հինգ հարյուր վարպետ,

- 320 Հինգ հազար բանվոր մըշակ նըրանց հետ,
 Որ գան՝ էս շաբաթ կանգնեն ու բանեն,
 Առաջվան կարգով մեր վանքը շինեն:
 Գընաց Օհանը ու բերաւ իր հետ
 Հինգ հազար բանվոր, հինգ հարյուր վարպետ:
 Վարպետ ու բանվոր եկան կանգնեցին,
 Զըրը՛խկ հա թըրը՛խկ նորից շինեցին,
 Առաջվան կարգով, փառքով փառաւոր
 Բարձըր Մարութա վանքը Տիրամոր:
 Յըրված միաբանք ետ նորից եկան,
 330 Նորից թընդացին աղոթք, շարական.
 Ու երբ շեն արաւ հոր փանքը նորից,
 Յած իջաւ Դավիթ Մարութա սարից:

XIII

- Համբավը տարան Մըսրա Մելիքին.
 — Հապա՛ չես ասիլ՝ Դավիթը կըրկին
 Հոր վանքը շինել, իշխան է դառել,
 Դու օխտը տարվան խարաջը չես առել:
 Մելիք դայրացաւ.
 — Գընացե՛ք, ասաւ,
 Բադին, Կողբադին,
 340 Սյուդին, Զարխադին,
 Սասմա քար ու հող տակն ու վեր արեք,
 Իմ օխտը տարվան խարաջը բերեք:
 Քառսուն կույս աղջիկ բերեք արմաղան,
 Քառսուն կարճ կընիկ, որ երկանք աղան,
 Քառսունն էլ երկար, որ ուղտեր բառնան,
 Իմ տանն ու դըռան զարավաշ դառնան:
 Ու Կողբադին առաւ զորքեր.
 — Գըլխի՛ս փըրա, ասաւ, իմ տեր.
 Գընամ հիմի քանդեմ Սասուն,
 350 Կանայք բերեմ քառսուն-քառսուն,
 Քառսուն բեռնով դեղին ոսկի,
 Տեղը ջընջեմ հայոց աղդի:

Ասա՛վ, Մըսրա աղջիկ ու կին
 Պար բըռնեցին ու երգեցին.
 — Մեր Կողբադին գընաց Սասուն,
 Կանայք բերի քառսուն-քառսուն,
 Քառսուն բեռնով ոսկի բերի,
 Մեր ճակատին շարան շարի,
 Կարմիր կովեր բերի կըթան՝

360 Գարնան շինենք եղ ու շորթան:
 Զա՛ն Կողբադին, քաջ Կողբադին,
 Սասմա Դավթին զարկեց գետին:
 Ու Կողբադին փրքված, ուռած,
 — Շնորհակալ եմ, քույրե՛ր, գողաց,
 Մինչև գալըս դեռ համբերեք,
 է՛ն ժամանակ պիտի պարեք...

XIV

էսպես երգով,

Զոռով-զորքով

Գոռ Կողբադին մըտավ Սասուն.

370 Օհան լըսեց՝ կապվեց լեզուն:

Աղ ու հացով,

Լաց ու թացով

Առաջն ելավ,

Խընդիրք արավ.

— Ինչ որ կուզես՝ առ, տա՛ր, ամա՛ն.

Վարդ աղջիկներ, կանայք Սասման,

Դառը դադած դեղին ոսկին,

Միայն թե գըթա մեր խեղճ աղգին,

Մի՛ կոտորիր, մի՛ տար մահու,

380 Վերև՝ աստված, ներքևը՝ դու...

Ասավ, բերավ շարան-շարան

Վարդ աղջիկներ, կանայք Սասման:

Ու Կողբադին կանգնեց, ջոկեց,

Մարազն արավ, դուռը փակեց,

Քառսուն կույս աղջիկ, սիրուն, արմաղան,

Քառսուն կարճ կընիկ, որ երկանք աղան,
 Քառսուն էլ երկար, որ ուղտեր բառնան,
 Մըսրա Մելիքին զարաւիաշ դառնան:
 Դեղ-դեղ կիտեց դեղին ոսկին.
 390 Սե սուգ կալաւ Հայոց ազգին:

XV

Հե՛յ, ո՞ւր ես, Դավիթ, Հայոց պահապան,
 Քարը պատըռւի — դո՞ւրս արի մեյդան:
 Քանդած հոր վանքը որ շինեց նորից,
 Ցած իջա՛ւ Դավիթ Մարութա սարից,
 Ժանդոտած, անկոթ մի շեղբիկ գլուխով,
 Դընաց՝ պառավի շաղգամը մըտաւ:
 Պառավն էր. եկա՛վ՝ անե՛ծք, աղաղա՛կ.
 — Վա՛յ, խելա՛ռ Դավիթ, շաղգամի տեղակ
 Դու կըրակ ուտես, ցավ ուտես, ասա՛վ,
 400 Քու աչքն աշխարբում մենակ ի՞նձ տեսա՛վ.
 Կորեկըս արիւր գետնին հավասար,
 էս էր մընացել ձմեռուան պաշար,
 էս էլ կըտրում ես,
 էլ ո՞նց ասլրեմ ես:
 Թե կըտրիճ ես դու, աղեղդ ա՛ռ գընա՛,
 Քու հոր աշխարքին տիրություն արա՛,
 Քու հոր գանձը կե՛ր,
 Թողիլ ես անտեր,
 Մըսրա թագավոր զըրկել է՝ տանի:
 410 — էլ ի՞նչ ես վըրես բարկանում, նանի՛,
 էդ ի՞նչ ես ասում, ես չեմ հասկանում,
 Մըսրա թագավոր մեր ի՞նչն է տանում:
 — Մըսրա թագավոր մեր ի՛նչն է տանում...
 Մըսրա թագավոր քու աչքն է հանում,
 Դանդալոշ Դավիթ. զըրկել է հըրեն,
 Եկել են Սասմա քաղաքի վըրեն

- Բադին, Կոզբադին,
 Սյուդին, Չարխադին,
 Թալան են տալի բովանդակ Սասունմ.
- 420 Քառսուն բեռ ոսկի խարաջ են ուզում,
 Քառսուն կույս աղջիկ սիրուն, արմաղան,
 Քառսուն կարճ կրնիկ, որ երկանք աղան,
 Քառսուն էլ երկար, որ ուղտեր բառնան,
 Մըսրա Մելիքին ղարավաշ դառնան:
 — Ի՞նչ ես, ա՛յ պառավ, էլ ինձ անիծում.
 Յույց տուր մի տեսնեմ — ո՞րտեղ են ուզում:
 — Ո՛րտեղ են ուզո՞ւմ... Մահըս տանի քե՛զ.
 Դո՛ւ պետք է է՛ն հոր զավակը լինե՛ս...
 Եկել ես՝ էստեղ շաղգամ ես լափում...
- 430 Ոսկին Կոզբադին ձեր տանն է չափում,
 Աղջիկներ փրկել մարագն են լըցրած:
 Շաղգամը թողեց Դավիթ ու գընաց:
 Տեսավ՝ Կոզբադին իրենց տան միջին,
 Չափում է ոսկին թեղած առաջին,
 Սյուդին, Չարխադին պարկերն են բըռնել,
 Ջենով 0հանն էլ շըլինքը ծըռել,
 Կանգնել է հեռու, ձեռները ծոցին:
 Տեսավ, աչքերը արնով լըցվեցին:
 — Վե՛ր կաց, Կոզբադին, հեռո՛ւ կանգնիր դու,
 440 Իմ հոր ոսկին է — ես եմ չափելու:
 — Կոզբադին ասավ. — է՛յ, Ջենով 0հան,
 Կըտաս — տո՛ւր խարջը էս օխտը տարվան,
 Թե չէ՝ կըգնամ, միրուքըս փրկա,
 Մըսրա-Մելիքին կըպատմեմ, կըգա,
 Ջեր Սասմա երկիր քար ու քանդ կանի,
 Տեղը կըվարի, բոստան կըցանի:
 — Կորե՛ք, անղգամ դուք Մըսրա շըններ,
 Բա չե՞ք իմացել դուք Սասմա ծըռեր...
 Մեռա՞ծ եք կարծում դուք մեղ, թե՞ շըվաք,
 450 Կուղեք մեր երկիր դընեք խարջի տա՛կ...
 Բարկացավ Դավիթ, չափը շըսլըրտեց,

Տըվալ Կողբադնի գըլուխը ջարդեց,
 Զափի փըշրանքը պատն անցալ՝, գընաց,
 Մինչև օրս էլ դեռ գընում է թըռած:
 Ու ելան՝ թափած ոսկին թողեցին,
 Հայոց աշխարքից փախան գընացին
 Բադին, Կողբադին,
 Սյուդին, Զարխադին:

XVI

- Վա՛յ, վա՛յ, հորեղբա՛յր, ի՛նչ ասեմ ես քեզ.
 460 Մենք ունենք էստեղ դեղին ոսկու դեզ,
 Դու արել ես ինձ քաղաքի ծառան,
 Դու թողել ես ինձ օտարի գըռան...
 Հորեղբայրն ասավ.— Ա՛յ խենթ, խելագար,
 Ոսկին պահել եմ Մելիքի համար,
 Որ քաղցըր լինի աչքը մեզ վըրա:
 Զըտըվիր, հիմի որ զորք առնի՝ դա,
 Սասմա քար ու հող հեղեղի, տանի,
 Ո՞վ գեմը կերթա, ո՞վ կըռիւժ կանի:
 — Դու կա՛ց, հորեղբա՛յր, թող դա, ե՛ս կերթամ,
 470 Կերթամ, ե՛ս նըրան պատասխան կըտամ:
 Ու մութ մարագի գըռանը վարկեց,
 Փակած աղջիկներ հանեց, արձակեց:
 — Դընացե՛ք, ասավ, ազատ ապրեցե՛ք,
 Սասունցի Դավթին արև խընդրեցեք:

XVII

- էսպես ջարդված, տըյունըվա
 Փախան, ընկան հողը Մըսրա
 Բադին, Կողբադին
 Սյուդին, Զարխադին:
 Մըսրա կանայք հեռվից տեսան,
 480 Հեռվից տեսան, ուրախացան
 Ու ծափ տըվին կըտերներին.

- Եկա՛ն, եկա՛ն, բերի՛ն բերի՛ն...
 Մեր Կողբադին գնաց Սասուն,
 Կանայք բերավ քառսուն-քառսուն,
 Կարմիր կովեր բերավ կըթան՝
 Գարնան շինենք եղ ու շորթան...
 Հենց մոտեցան, նըկատեցին,
 Ծափ ու խընդում ընդհատեցին,
 Քըրքըջացին
- 490 Ու կանչեցին.
 — Է՛յ, Կողբադին մեծաբերան,
 Էդ ո՞ր տեղից լերան-լերան,
 Լերան-լերան կըգաս փախած,
 Հաստ գըլուխըդ կիսից ճըղած:
 Էն դո՞ւ չասիր՝ գընամ Սասուն,
 Կանայք բերեմ քառսուն-քառսուն,
 Քառսուն բեռնով ոսկի հանեմ,
 Հայոց երկիր ավեր անեմ:
 Գացիր Սասուն քանց դել դադան,
- 500 Ետ ես գալի քանց շուն վաղան...
 Ու Կողբադին խիստ բարկացավ.
 — Սո՛ւս կացեք դուք, լըրբե՛ր, ասավ.
 Ձեր մարդիկն եք տեսել դուք դեռ,
 Դուք չեք տեսել Սասմա ծըռեր:
 Սասմա ծըռեր լերան-լերան,
 Նետեր ունեն մի-մի գերան.
 Սասմա երկիր քար ու կապան,
 Դըժար սարեր, ձոր ու ծապան.
 Նըրանց խոտեր—ինչպես կեռ թուր,
- 510 Զորք ջարդեցին երեք հարյուր...
 Ասավ ու էլ շառավ դադար,
 Վըռաղ-վըռաղ, գըլխապատառ
 Վազեց իրեն թագավորին:
 Խընդաց թագավորն իր աթոռին:
 — Ապրե՛ս, ապրե՛ս, քաջ Կողբադին,
 Արժե՛ կախեմ ես քու ճըտին
 Մեր ղուզղունի մեծ նըշանը—

- Պարզեւ քու մեծ հաղթությանը:
 Ո՛ւր են, հապա առաջըս քեր
 520 Սասմա ոսկին ու աղջիկներ:
 Ասա՛վ Մելիք, ու Կողբադին
 Գըլուխ տըվա՛ւ մինչեւ գետին.
 — Ապրա՛ծ կենաս, մեծ թագաւոր,
 Զոռով փախաւ ես ձիաւոր,
 Ո՞նց բերեի Սասմա ոսկին:
 Մի խենթ ծընվեց հալոց աղդին,
 Ոչ ա՛հ գիտի, ոչ տեր ու մեծ,
 Գըլուխս էսպէս տըվա՛ւ ջարդեց.
 «Զե՛մ տալ, ասա՛ւ, իմ հոր ոսկին,
 530 Զե՛մ տալ կանաչքն իմ հայ աղգին,
 Սասմա երկիր ձեզ տեղ չըկա...
 Քու թագաւոր, ասա՛ւ, թո՛ղ դա,
 Թող դա՝ ինձ հետ կըռի՛ւ անի,
 Թե զոչաղ է՝ զոռով տանի»:
 Կատաղեց, փրփրեց Մըսրա թագաւոր.
 — Կանչեցե՛ք, ասա՛ւ, իմ զորքը բոլոր.
 Հազար հազար մարդ նորեյուկ մանուկ,
 Հազար հազար մարդ անբեղ, անմորուք,
 Հազար հազար մարդ բեղը նոր ծըլած,
 540 Հազար հազար մարդ նոր թախտից ելած,
 Հազար հազար մարդ թուխ միրուքաւոր,
 Հազար հազար մարդ սիպտակ ալեոր,
 Հազար հազար մարդ, որ փողեր հընչեն,
 Հազար հազար մարդ, որ թմբուկ զարկեն...
 Կանչեցե՛ք, թող դան, հազնեն զե՛նք, զորա՛հ,
 Կըռի՛ւ տի քընամ ես Դաւթի վըրա,
 Սասունն ալերեմ,
 Հեղեղեմ, բերեմ:

XVIII

- էսպէս անհամար զորքեր հա՛վաքեց,
 550 Եկա՛ւ Սասմա դաշտ, բանակը զարկեց

- Ու ծանրը նըստեց Մըսրա թագավոր:
 էնքան ահագին բազմությունն էն օր
 Բաթմանա ջըրին եկավ ու չոքեց,
 Ով եկավ, խըմեց—գետը ցամաքեց,
 Սասմա քաղաքում մընացին ծարավ:
 Ձենո՞ւ՞ Օհանին զարմանքը տարավ:
 Քուրքը ուսն առավ, սարը բարձրացավ.
 Սարը բարձրացավ, տեսավ, ի՞նչ տեսավ:
 Ճերմակ վըրանից դաշտը ճերմակել,
 560 Ասես՝ էն գիշեր ձըմեռը եկել,
 Սպիտակ ձյունով պատել էր Սասուն:
 Լեզին ջուր կտրեց, կապ ընկավ Լեզուն,
 Հարա՛յ կանչելով՝ փախավ տուն ընկավ.
 — Վա՛յ, փախե՛ք, եկա՞վ... հա՛յ, հարա՛յ, եկավ...
 — Խո՛նչը, հորեղբա՛յր, ի՞նչը, ի՞նչն եկավ...
 — Յավն ու կըրա՛կը Դավթի սխնչն եկավ:
 Մըսրա թագավոր ելել է, եկել,
 Եկել, մեր դաշտին բանակ է զարկել.
 Թիվ կա աստղերին, թիվ՝ չկա զորքին...
 570 Վա՛յ մեր արևին, փա՛յ մեր աշխարքին...
 Ե՛կ, ոսկին տանենք, աղջիկներ տանենք,
 Չոքենք առաջին, պաղատանք անենք,
 Գուցե թե դըթա,
 Մեզ սըրի չըտա...
 — Դու կա՛ց, հորեղբայր, դու դարդ մի՛ անիր.
 Գընա՛, քու օգում դու հանգիստ քընիր.
 Հիմի ես կելնեմ, Սասմա դաշտ կերթամ,
 Մըսրա-Մելիքին պատասխան կըտամ:
 Ու գընաց Դավիթ ծանոթ պառավին.
 580 — Նանի ջա՛ն, ասավ, ժանգոտած ու հին
 Երկաթի կըտոր, անթարոց, շամփուր,
 Ինչ ունես շունես, հավաքի՛ր, ինձ տուր,
 Մի էշ էլ գըտիր, որ վըրեն նըստեմ,
 Կըռիվ տի գընամ Մըսրա զորքի դեմ:
 — Վա՛յ, Դավիթ, ասավ, մահս տանի քեզ.

Դո՛ւ պետք է է՛ն հոր զավակը լինե՛ս...
 Քու հերն ուներ կըռվի համար
 Հըրեղեն ձի, ոսկի քամար,
 Ծալ-ծալ կապեն, գուռը պողպատ,
 590 Թամբ սաղափեն, կուռ սաղավարտ,
 Խաչ պատրաստին իր աջ բաղկին,
 Զըրահ շապիկ, Թուր-Կեծակին,
 Դու եկել ես, ա՛յ խենթ ու ծուռ,
 Ինձնից կուղես էշ ու շամփո՛ւր...
 — Ամա՛ն, նանի՛ր, չեմ լըսել դեռ:
 Ո՛ւր են հիմի իմ հոր զենքեր:
 — Հորեղբորդդ գընա հարցուր.
 Ո՛ւր են, ասա, հանի՛ր, բեր, տուր:
 Բան է, թե որ չըտա սիրով,
 600 Աչքը հանիր՝ խըլիւր զոռով:

XIX

Դավիթ գընաց հորեղբոր մոտ.
 — Է՛յ հորեղբայր, կանչեց հերստոտ,
 Իմ հերն ուներ կըռվի համար
 Հըրեղեն ձի, ոսկի քամար,
 Ծալ-ծալ կապեն, գուռը պողպատ,
 Թամբ սաղափեն, կուռ սաղավարտ,
 Խաչ պատրաստին իր աջ բաղկին,
 Զըրահ շապիկ, Թուր-Կեծակին,
 Կըտաս—բեր տուր...
 610 — Վա՛յ, Դավիթ ջա՛ն,
 Ահից գոռաց Ձենու՛թ Օհան.
 Քու հոր մահվան տարուց—օրից
 Դուրս չեմ հանել ձին ախոռից,
 Ոչ սընգուկից Թուր-Կաջծակին,
 Զըրահ շապիկ, ոսկի գոտին...
 Ինձ թող, ամա՛ն, մի՛ սպանիր,
 Կուղես—հըրեն, գընա հանի՛ր:

Հաղավ Դավիթ զենքն ու զըրահ,
 Կապեց գոտին, Թուր-Կեծակին,
 620 Խաչն էլ իր հաղթ բազկի վըրա,
 Յլավ, հեծավ Առյուծ հոր ձին,
 Հոր ձին հեծավ ու մըտրակեց.
 Զենով Օհան լալով երգեց.
 — Ափսո՛ս, հաղա՛ր ափսոս չըրեղեն մեր ձին,
 Ա՛խ, հըրեղեն մեր ձին.
 Ափսո՛ս, հաղա՛ր ափսոս մեր ոսկի գոտին,
 Ա՛խ, մեր ոսկի գոտին.
 Ափսո՛ս, թանկ կապեն, որ հագին տարավ,
 Ա՛խ, որ հագին տարավ...

630 Դավիթ բարկացավ,
 Զին քշեց, դարձավ,
 Օհանը վախեց,
 Իր երզը փոխեց.
 «Ափսո՛ս, նորելուկ Դավիթըս կորավ.
 Ա՛խ, Դավիթըս կորավ»:

էս որ իմացավ,
 Դավիթ մեղմացավ,
 Իջավ, Օհանի ձեռքը համբուրեց:
 Զենով Օհանն էլ, ինչպես հայր ու մեծ,
 640 Օրհնեց, խըրատեց նըրան հայրաբար,
 Դեպի Սասմա դաշտ դըրավ ճանապարհ:

XXI

Սասունցի Դավթին ուներ մի քեռի,
 Անունը Թորոս, ա՛նգ ածղահա:
 Սա էլ իմացավ համբավը կըռվի,
 Մի բարդի ուսին գալիս է ահա:
 Դալիս է՝ հեռվից բարձրը գոռալով.
 — Ի՛նչ եք վեր եկել էս դաշտի միջում,
 Քանի գըլխանի մարդիկ եք կամ ո՞վ,

Սասունցի Դավթին որ շեք ճանաչում...

650 Բա շեք իմանում, որ էստեղ է նա
Գալու՝ խաղացնի իր ձին թևավոր.
Չքվեցե՛ք, հիմի ուր որ է՝ կըդա,
Եկել եմ սքրթեմ մեղանը էսօր:

Ասավ ու քաշեց իր ուսի բարդին,
Սքրթեց բանակից մի քրտան վերան...
Դավթին էլ ահա սարի դադաթին
Կանգնած՝ դռնում է վիշապի նրման.

— Ով քրնած եք՝ արթուն կացե՛ք,
Ով արթուն եք՝ հլե՛ք, կեցե՛ք,
660 Ով կեցել եք՝ դենք կապեցե՛ք.
Ձե՛նք եք կապել՝ ձի թամբեցե՛ք,
Ձի եք թամբել՝ հլե՛ք, հեծե՛ք.
Հետո չասեք՝ թե մենք քրնած —
Դավթի՛մ դող-դող եկավ, գընաց...

էսպես կանչեց, ասպանդակեց,
Ու, ինչ ամպից կայծակ դարկի,
Մըսրա զորքի մեջտեղ դարկեց,
Շողացնելով Թուր-Կայծակին:

Ջարդեց, փրշրեց մինչև կեսօր.
670 Կեսօր արինն ելավ հեղեղ,
Քըշեց, տարավ հաղարավոր
Մարդ ու դիակ ողջ միտտեղ:

Կար զորքի մեջ մի ալեուր,
Աշխարք տեսած ու բանադիտ.
— Տըղե՛րք, ասա՛ք, ճամփա տրվե՛ք,
Դընամ խոսեմ ես Դավթի հետ:

Դընաց՝ կանգնեց Դավթի առաջ,
էսպես խոսեց էն ձերունին.

— Դալար կենա՞, կուռըդ, ո՛վ քաջ,
680 Սուրըդ կըտրուկ միշտ բու ձեռին:

Մի ծերունուս խոսքին մըտիկ,
Տե՞ս, քու խելքը ինչ է կըտրում:
Ի՞նչ են արել քեզ էս մարդիկ,
Հե՞ր ես սըրանց դու կոտորում:

Ամեն մինը մի մոր որդի,
Ամեն մինը մի տան ճըրագ,
Որը կինն է թողել էնտեղ
Աչքը ճամփին, խեղճ ու կըրակ,

Որը մի տուն լիք մանուկներ,
790 Որը ծընող աղքատ ու ծեր,
Որը լացով, քողն երեսին
Նորապըսակ ջահել հարսին...

Թագավորը զոռով-թրրով
Հավաքել է, էստեղ բերել:
Խեղճ մարդիկ ենք՝ պակաս օրով,
Մենք քեզ վընաս ի՞նչ ենք արել:

Թագավորն է քու թըշնամին,
Կըռիվ ունես — իր հետ արա,
Հե՞ր ես քաշում Թուր-Կայծակին
700 էս անճարակ խալիսի վըրա:

— Լավ ես ասում դու, ծերունի՞,
Ասավ Դավիթն ալևորին,
Բայց թագավորն ո՞ր է հիմի,
Որ սև կապեմ նըրա օրին:

— Մեծ վըրանում քընած է նա,
է՛ն, որ միջից ծուխը կելնի,
էն ծուխն էլ հո ծուխ չի որ կա,
Գոլորշին է իր բերանի:

Ասին. դեպի մեծ վըրանը
710 Ասպանդակեց Դավիթն իր ձին,

Քըշեց, գընաց ու դըռանը
Գոռաց կանգնած աբաբներին։

— Ո՞ւր է, ասավ, ի՞նչ է կորել,
Դուրս կանչեցե՛ք, գա ասպարեզ,
Թե մահ չունի՝ մահ եմ բերել,
Գըրող չունի՝ դըրողն եմ ես...

— Մեղիքն, ասին, քուն է մըտել,
Օխտը օրով պետք է քնի.
Երեք օրն է դեռ անցկացել,
720 Զորս օր էլ կա, քունը առնի։

— Ի՞նչ, բերել է աղքատ ու խեղճ
Խալխին լըցրել ծովն արյունի,
Ինքը մըտել պըրանի մեջ՝
Օխտը օրով հանգիստ քնի՞...

Քընել-մընել չեմ հասկանում,
Վե՛ր կացրեք շո՛ւտ, դուրս գա մեյդան,
Էնպես դըրան ես քընացնեմ,
Որ չըզարթնի էլ հավիտյան։

Ելան՝ մարդիկ ճարահատված
730 Շամփուր դըրին թեժ կրրակին.
Ու զարկեցին խոր մըրափած
Մըսրա-Մելքի բաց կըրնկին։

— Օ՛ֆ, էլ հանգիստ քուն չունի մարդ
էս անիծված լըվի ձեռից,
Խոր մըռնչաց հըսկան հանգարտ
Ու շուռ եկավ, քընեց նորից։

Ելան, բերին մեծ գութանի
Խոփը՝ դըրին թեժ կրրակին,
Ու կաս-կարմիր, կեծկըծալի,
740 Շիկնած տըվին մերկ թիկունքին։

— Օ՜ ք, էլ հանգիստ բուն շունի մարդ
էս անիրավ մոծակներից,
Աչքը բացավ հըսկան հանդարտ,
Ուղում էր ետ քընել նորից:

Տեսա՞ր Դավթին: Դուխն ահել
վեր բարձրացրեց մըռնշալով,
Փըչեց վըրեն, որ թռցընի
էն աժղըհին մի փըշելով:

Տեսավ, տեղից ժած չի դալի,
750 Զարմանքն ու ահ պատեց հողին:
Արնոտ աչքերն ըսպառնալի
Հառեց խոժոռ Դավթի աչքին:

Նայեց թե չէ, զգաց՝ իր մեջ
Տասը գոմշի ուժ պակասեց:
Պառկած տեղից վրա նստեց
Ու ժպտալով հետը խոսեց.

— Բարով, Դավիթ, հոգնած ես դեռ,
Ծ՛կ, մի նստի՛ր, խոսենք կարդին,
Հետո դարձյալ կըռիվ կանենք,
760 Եթե կըռիվ կուզես կըրկին...

Իր վըրանում բըռնակալը
Քառսուն գազ խոր հոր էր փորել,
Ցանցով փակել մութ բերանը,
Վըրեն փափուկ խալի փըռել:

Ում որ հաղթել չէր կարենում,
Շողոմելով կանչում էր նա,
Նըստեցնում էր իր վըրանում
էն կորստյան հորի վըրա:

Իջավ Դավիթ ձիուցը ցած,
770 Գընաց նըստեց... ընկալ՝ հորը.

— Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛, քահ-քահ խընդաց
Մըսրա դաժան թագավորը:

— Դե, թող հիմի գընա՛ խավար
Հորում փըթի, էնքան մընա:
Ու ահագին մի չաղացքար
Բերավ, դըրավ հորի վըրա:

XXII

Քընեց էն գիշեր Ձենո՞ւ Օհանը:
Դիշերն երազում երևաց ծերին՝
Մըսրա երկընթում արև ճառագած,
780 Սև ամպ էր պատել Սասմա սարերին:

Սաստիկ վախեցած փեր թռավ տեղից:
— Վա՛յ, կըն՛կ, ասավ, մի ճըրագ արա՛,
Դընա՛ց մեր անփորձ Դավիթը ձեռից,
Սև ամպ էր իջել Սասունի վըրա:

— Հողե՛մ գըլուխդ, ասավ կընիկը,
Ո՞ւ՞ր գիտի՝ Դավիթն ո՞ւր է քեֆ անում...
Դու էլ քեզ համար քու տանը ընկած՝
Ուրիշի համար երազ ես տեսնում:

Քընեց Օհանը: Վերկացավ դարձյալ.
790 — Կընի՛կ, Դավիթը նեղ տեղն է ընկած.
Մըսրա վառ աստղը շողում էր պայծառ,
Մեր աստղը հիվանդ ցոլքում դալկացած:

— Ի՞նչ եղավ քեզ, մա՛րդ, գիշերվան կիսին.
Բարկացա՞վ վըրեն կընիկն աղմուկով:
Խաչ քաշեց էլ ետ Օհանն երեսին,
Շուռ եկավ, քընեց խըռոված հողով:

Մի ուրիշ պատկեր ավելի ահեղ.
Տեսավ՝ երկընթի բարձըր կամարում

Վառվում էր Մոսրա աստղը փառահեղ,
800 Սասմա աստղիկը սուզվեց խավարում:

Զարթնեց վախեցած:— Տունդ քանդվի, կի՛ն:
Ես ո՛նց լըսեցի քու էդ կարճ խելքին.
Կորավ մեն-մենակ մեր ջահելն անտեր.
Վե՛ր կուց, շո՛ւտ արա, զենքերըս մի բե՛ր...:

XXIII

Ելավ Օհան, գոմը մըտավ,
Զարկեց ճերմակ ձիու մեջքին.
— Է՛լ, ճերմակ ձի, մինչ ե՞րբ, ասավ,
Կըհասցընես Դավթի կըռվին:

«Մինչև լուսը կըհասցընեմ».
810 Ու ձին տըվավ փորը գետին.
— Մեջքդ կոտորի՛, լուսն ի՞նչ անեմ.
Լաշին հասնեմ ես թե՞ նաշին:

Կարմիր ձիու մեջքին զարկեց.
Սա էլ երեստ փորը գետին.
— Զա՛ն կարմիր ձի, մինչ ե՞րբ դու ինձ
Կըհասցընես Դավթի կըռվին:

«Մի ժամի մեջ, կարմիրն ասավ,
Կըհասցընեմ Դավթի կըռվին»:
— Լեղի դառնա, սև մահ ու ցավ,
820 Ինչ տըվել եմ քեզ՝ էն զարին:

Հերթը եկավ սևին հասավ.
Դետին շերտ փորը սև ձին:
— Է՛յ, ջան Սևուկ, մինչ ե՞րբ, ասավ,
Կըհասցընես Դավթի կըռվին:

«Եթե ամուր մեջքիս մընաս,
Ոտըդ դընես ասպանդակին,

Մինչև մեկեկ ոտըդ շուռ տաս,
Կըհասցընեմ», ասավ սե ձին:

XXIV

Սե ձին քաշեց Ձենով Օհան,
830 Ձախը դըրավ ասպանդակին,
Աջն էլ մինչև շուռ տար վըրան,
Կանգնեց Սասմա սարի գըլխին:

Տեսավ՝ Դավթի նըժույզն անտեր
Սարերն ընկած խըրխընջալով,
Ներքե Մրսրա գորբը շոքած.
Ինչպես անծեր ծրփուն մի ծով:

Օխտը գոմշի կաշի հագավ,
Որ չըպատուի իրեն դստից,
Կանգնեց Օհան, ամսի նըման
840 Գոռաց Սասմա սարի ծերից:

— Հե՛յ-հե՛յ Դավիթ, ո՞րտեղ ես դու.
Հիշի՛ր խաչը քո աջ թևի,
Սուրբ Տիրամոր անունը տո՛ւր,
Ու դուրս արի լույսն արևի...

Ձենը գընաց դըմբղըմբալով՝
Դավթի ականջն ընկավ հորում.
— Հա՛յ-հա՛յ, ասավ, հորեղբայրս է,
Սասմա սարից ինձ է գոռում:

Ո՛վ Մարութա Աստվածածին,
850 Ո՛վ անմահ խաչ պատարագի,
Ձե՛ղ եմ կանչել,— հասե՛ք Դավթին...
Կանչեց, տեղից ելավ ոտքի,

էնպես դարկեց ջաղացքարին՝
Քարը եղավ հազար կըտոր,

Կըտորէնքը երկինք թըռան,
Ու գընում են մինչև էսօր:

Ելաւ հորից, կանգնեց ահեղ,
Սարսափ կալաւ դե Մելիքին:
— Դավիթ ախպեր, ե՛կ դեռ էստեղ,
860 Սեղան նըստե՛նք, խոսենք կարգի՛ն...»

— Էլ չեմ նըստիլ ես քու հացին,
Դու տըմարդի, վախկոտ ու նենգ.
Շո՛ւտ, զենքըդ առ, հեծիր քու ձին,
Դո՛ւրս եկ մեյդան, կըռիվ անենք:

— Կըռիվ անենք, ասաւ Մելիք,
Իմն է միայն զարկն առաջին:
— Քոնն է, զարկի՛ր, կանչեց Դավիթ,
Գընաց, կեցաւ դաշտի միջին:

Ելաւ, կանգնեց Մըսրա-Մելիք,
870 Իր գուրզն առաւ, հեծաւ իր ձին,
Քըշեց, զընաց մինչ Դիարեքի
Ու էնտեղից եկաւ կըրկին:

Երեք հազար լիդր էր քաշում
Հըսկայական իր մըկունդը.
Եկաւ, զարկեց. կորաւ փոշում
Ու երեքաց երկրի գունդը:

— Երկիր քանդվեց կամ ժաժք եղաւ,
Ասին մարդիկ շատ աշխարքում:
— Չէ՛, ասացին, արնի ծարաւ
880 Հըսկաներն են իրար զարկում:

— Մեռաւ Դավիթ էս մի զարկից,
Ասաւ Մելիք իրեն զորքին:
— Կենդանի՛ եմ, ամպի տակից
Գոռաց Դավիթ Մըսրա-Մելիքին:

— Հա՛յ-հա՛յ, մոտիկ տեղից եկա,
Տե՛ս, ո՞ր տեղից հիմի կըգամ:
Ու վերկացավ, կանգնեց հըսկան,
Իր ձին հեծավ երկրորդ անգամ:

Երկրորդ անգամ քըշեց Հալաբ
890 Ու բաց թողեց ձին Հալաբից.
Բուք վեր կացավ, տեղ ու տարափ,
Արար աշխարհ՝ դողաց թափից:

Եկավ, զարկեց. զարկի ձենից
Մոտիկ մարդիկ ողջ խըլացան:
— Գընա՛ց Դավիթ Սասմա տանից,
Դուժեց գոռու Մըսրա արքան:

— Կենդանի՛ եմ, կանչեց Դավիթ,
Մին էլ արի՛ — հերթն ինձ հասավ:
— Հա՛յ-հա՛յ, մոտիկ տեղից եկա,
900 Կանչեց Մելիք ու վեր կացավ:

Երրորդ անգամ հեծավ իր ձին,
Գընաց մինչև հողը Մըսրա,
Ու էնտեղից, գուրջը ձեռին
Քըշեց, եկավ Դավթի վրտա:

Եկավ, զարկեց բոլոր ուժով,
Ծանըր զարկով հըսկայական,
Փռչին ելավ Սասմա դաշտից,
Բըռնեց երեսն արեգական:

Երեք գիշեր ու հրեք օր
910 Փռչին կանգնեց ամպի նըման,
Երեք գիշեր ու հրեք օր
Բոթր տըվին Դավթի մահվան:

Երբ որ անցավ երեք օրը,
էն ամպի պես կանգնած փռշում

Կանգնեց Դավիթ, ինչպես սարը,
Գըրգուռ սարը մեզ-մըշուշում:

Մելի՛ք, ասավ, ո՞ւմն է հերթը:
Սարսափ կալավ գոռ Մելիքին,
Մահվան դողը ընկա՛մ սիրտը
920 Ու տապ արավ գոռոզ հոգին:

Գընաց, խորունկ մի հոր փորեց,
Իջավ, մըտավ վիհն էն խա՛ւար,
Վըրեն քաշեց քառսուն կաշի
Ու քառասուն ջաղացի քար:

Մըռնչալով ելավ տեղից
էն առյուծի առյուծ որդին,
Իր ձին հեծավ ու փոթորկեց,
Խաղաց, շողաց Թուր-Կայծակին:

Առաջ վազեց մազերն արծակ
930 Մելքի պառավ մայրը ջադու.
— Դավի՛թ, մազըս ա՛ռ ոտիդ տակ,
էդ մի զարկը ի՛նձ բաշխիր դու:

Երկրորդ անգամ Թուրը քաշեց.
էս անգամ էլ եկավ քուրը.
— Դավի՛թ, եթե կուզես, կանչեց,
Իմ սըրտին զա՛րկ երկրորդ Թուրը...

Վերջին զարկի ժամը հասավ,
Ելավ Դավիթ երրորդ անգամ.
— էս մի զարկն ու աստված, ասավ,
940 էլ մարդ չըգա, պետք է որ տամ:

Ասա՛ք, ելավ ու փոթորկեց,
Թըռավ, ցուաց Դավթի հուր ձին,
Ձին փոթորկեց, փայլատակեց
Ու ցած իջավ Թուր-Կայծակին:

Անցաւ քառսուն դոմշի կաշին,
Անցաւ քառսուն քարերը ցած,
Միջից կըտրեց ժանտ հըրնշին,
Օխտը դազ էլ դենը գընաց:

— Կենդանի՛ եմ, մին էլ արի՛,
950 Գոռաց Մելիք հորի տակից,
Դավիթ լըսեց, շատ զարմացաւ
Իրեն զարկից, Թուր-Կայծակից...

— Մելի՛ք, ասաւ, թափ տուր մի քեզ:
Ու թափ տըվաւ Մելիքն իրեն,
Միջից եղաւ ճիշտ երկու կես,
Մեկն ընկաւ դեմն ու մյուսը դեն:

էս որ տեսաւ Մըրա բանակ,
Զուր կըտըրվեց ահ ու վախից:
Դավիթ կանչեց. — Մի՛ վախենաք,
960 Ակա՛նջ արեք հալա դեռ ինձ:

Դուք ըռանչալար մարդիկ, ասաւ,
Զուրկ ու խափար, քաղցած ու մերկ,
Հազար ու մի կըրակ ու ցաւ,
Հազար ու մի հոգսեր ունեք:

Ի՛նչ եք առել նետ ու աղեղ,
Եկել թափել օտար դաշտեր.
Զէ՞ որ մենք էլ ունենք տուն-տեղ,
Մենք էլ ունենք մանուկ ու ծեր...

Ձանձրացե՞լ եք խաղաղ ու հաշտ
970 Հողագործի օր ու կյանքից,
Թե՞ զըզվել եք ձեր հանդ ու դաշտ,
Ձեր հունձ ու փունջ, վար ու ցանքից...

Դարձե՛ք եկած ճանապարհով,
Ձեր հայրենի հողը Մըսրա.

Բայց թե մին էլ զենք ու զոռով
Վեր եք կացել դուք մեզ վրրա,

Հորում լինեն քառսուն գազ խոր
Թե ջաղացի քարի տակին,—
Կելնեն ձեր դեմ, ինչպես էսօր,
980 Սասմա Դավիթ, Թուր-Կայծակին:

Էն ժամանակ աստված գիտի,
Ով մեղանից կըլնի փռշման.
Մե՞նք, որ կելնենք ահեղ մարտի,
Թե՞ դուք, որ մեղ արիք դռշման...

ՍԱՍՈՒՆՅԻ ԴԱՎԻԹԸ

Բ ՄԱՍԸ

1

Ընկալ Սելիքն ամբարտաւան ու պատերազմն արշունոտ,
 Խաղաղ կյանքի, ուրախ օրվան բացվեց հայոց առավոտ:
 Գլտալ կորցրած հանգիստն էլ ետ ամենն իրեն հարկի
 տակ,

Վեր բարձրացալ կըտուրներից ծովսը բարդ-բարդ,
 կապուտակ:

Կըտրիճ տըղերք զենքի տեղակ առան մանդաղ,
 գերանդին,

Զըր՝նգ, զըր՝նգ, զըվարթ ձենով գործը թընդաց մեր
 հանդին:

Դը՛մբ, հա դըր՛մբ, թըմբուկ զարկին, զուռնեն* հընչեց
 ղիլ, ուժ՛ւղ,

Քեֆ, կեր ու խում, սլար ու խընդում, ու հարսանիք
 ամեն տեղ:

— Ապրի Դավիթ, [մեր ապավին], որ մեզ տըվալ
 ուրախ օր,

10 Իրեն կանանչ կարմիրն էլ թող էսպես կապենք
 բախտավոր...

Ու նըշանեց Ձենով Օհան, Դավթին արաւ տուն ու տեղ,
 Աղջիկ ուղեց արժանավոր, թագավորի զարմ ու ցեղ:

* Զուռնեն թաթարները բերին Հայաստան:

հըլաթ քաղքի թագավորի դուստրը խոսեց նըրան կին,
Չըքնաղագեղ ու փահլեան էն Չըմըշկիկ Սուլթանին:

2

Բայց թե աղջիկ կուղես չըքնաղ, անպարտելի փահլեան,
Արի՛, գընանք Կապուտ Բերդի թագավորի աղջըկան:
Խանդութ խանում... հուրի ասա, մի աննըմա՛ն, մի
անտե՛ս...

Խանդութ խանում... հալվում էին սըրտերն ամեն մոմի
պես:

Օխտը տարի քառսուն հըսկա թագավորնեք աժդահակ
20 Դուրգերն առած նըստած էին նըրս բերդի պատի տակ.
Բայց [անտարբեր] գեղեցկուհին իր ամրոցում ահագին,
Ու չէր զարկում կարմիր խնձորն և ոչ մեկի թիկունքին:

3

Ձենը ելավ, աշխարք ընկավ, գընաց, հասավ Կապուտ
Բերդ,

Թե մեծ կըռվում հաղթեց Դավիթ Մըսրա տիրոջն
անհեթեթ:

էս հաղթական լուրի վըրա քանդվեց սիրտը սիրունի.

Ա՛խ, Սասունցի քաջ Դավիթը իմը լինեք երանի...

Երենկ տըվավ՝ խելքը թըռավ, ուշքը թըռավ դեպ
Սասում.

Դավիթն է միշտ մըտքի միջին, Դավիթն է միշտ
երազում:

4

Երկու աշուղ կանչեց Խանդութ, ոսկի տըվավ լիառատ,
30 — Դնացե՛ք, ասավ, Սասմա քաղաք, Ջոջանց տունը
բաղմահաղթ.

Իմ ղոզքն արեք Դավթի առաջ, սերրս սիրտը ձըղեցեք,

Ու կըտրեցէք աչքի քունը, սըրտի հանգիստն կըտրեցէք:
Ապա ինձնից բարով արեք, ասեք՝ մինչ ե՞րբ մընամ

քեզ,
Ձիավորված < . . . > թըռած՝ ե՞րբ պիտի գաս ինձ
տանհս...

Սաղներն առան աշուղները ու հողից հող < . . . > ,

Սաղ անելով՝ եկան հասան Սասմա քաղաք, Ջոջանց
տուն:

Բարով տըվին շեմքում նստած էն ջոջ Ձենով Օհանին,
է՞ս է, ասին, աստվածապա՛հ Ջոջանց տունը [մեծ ու
հին]:

— Է՛ս է, ասավ Ձենով Օհան, ի՞նչ եք ուզում դուք
Սասուն:

40 — Մենք < . . . > , աշուղներ ենք, Դավթին կուզենք
դուրսագողն:

Խանդութ խանում դըրկել է մեզ՝ իր գովքն անենք
Դավթի մոտ,

Պատմենք անտես էն սիրունի անքուն սերը ու կարոտ:
Աստված ինքը թող շէն պահի Ջոջանց տունը փառավոր,
Շեն պահողին ապրած պահի [էն քաջ Դավթին]

< . . . >

Ջոջանց պարծանք քաջ Դավթը ո՞րն է արդյոք,
բարեկամ:

— Քաջ Դավթը, որ լըւել եք, ես եմ, ասավ, հենց որ
կամ.

Ինչ որ Դավթին պիտի ասեք, իմ առաջին ասեք դուք:
Էսպես ասավ Ձենով Օհան, աշուղները < . . . >
Նըստեռեցին ծալապատիկ, < . . . > [ուսներից վեր
բերին],

50 Ու էրվելով, օրորվելով սաղներն առան ծընկներին:

— Օրհնյալ աստված, տեր բարերար,

Քու ղորքն է շատ, քու գործն արդար.

Դու պահապան կըտրիճ Դավթին,

Կըտրիճ Դավթին, իր մուրատին.

Իրեն մուրատն իրեն սըրտում,

Իրեն սըրտում — Կապուտ Բերդում...

Օրհնյալ աստված, բանդ ու բարիդ.

Ամենը սուտ, դու ճշմարիտ:

Դու, որ < . . . > ըսկըզբանե

Ըստեղծել ես < . . . >

Խանդուի խանում Դավիթի համար,

Դու արժանի անես իրար:

Վա՛յ քու տունը քանդվի, Խանդու՛ի,

Վա՛յ [քու դուռը փակվի], անգո՛ւթ,

Դու քու անհաս աշտարակում,

Աշխարհ ամեն քու կըրակում.

< >

Հասակն ասես՝ շիտակ, Դավի՛թ, դրախտի միջում

կանգնած նոճին,

Ա՛խ, կանգնած նոճին.

70 Ծրծերն ասես՝ ջուխտակ, Դավի՛թ, զանգակներ են

ծոցի միջին,

Ա՛խ, ծոցի միջին.

Աչքերն ասես՝ ծով են, Դավի՛թ, ու [կը] ցուլան աստղ ու

արև,

Ա՛խ, աստղ ու արև.

Ունքերն ասես՝ սև են, Դավի՛թ, սև ամպերը ծովի վերև,

Ա՛խ, ծովի վերև.

Ճակատն ասես՝ ճերմակ, Դավի՛թ, էն նոր ձընած դաշտը

սերսուփ,

Ակռեքն ասես՝ գերմակ, Դավի՛թ, լա < լ > մարգարտի

շարոց են սուրբ.

Ծամերն ասես՝ ճոխծամ, Դավի՛թ, կրունկն են ծեծում

հողին հավսար,

Վիզը ասես՝ ճոճան, Դավի՛թ, շողման կլափն ու շուրթը

լառ ..

ԹՄԿԱԲԵՐԴԻ ԱՌՈՒՄԸ

1902 — 1904

ՆԱԽԵՐԳԱՆՔ

Հե՛յ, պարոննե՛ր, ականջ արեք
Թափառական աշուղին,
Սիրո՞ւն տիկնայք, ջահե՛լ տըղերք,
Լա՛վ ուշ դըրեք իմ խաղին:

Մենք ամենքըս հյուր ենք կյանքում
Մեր ծնընդյան փուշ օրից,
Հերթով՝ գալիս, անց ենք կենում
էս անցավոր աշխարհից:

Անց են կենում սեր ու խընդում,
10 Գեղեցկություն, դանձ ու դահ,
Մահը մերն է, մենք մահի՛նը,
Մարդու գործն է միշտ անմահ:

Գործն է անմահ, լա՛վ իմացեք,
Որ խոսվում է դարեդար,
Երևե՛կ նըրան, որ իր գործով
Կապրի անվերջ, անդադար:

Ձարն էլ է միշտ ապրում անմեռ,
Անե՛ծք նըրա շար գործքին,
Որդիդ լինի, թե հերն ու մեր,
20 Թե մուրազով սիրած կին:

Ես լավության խոսքն եմ ասում,
Որ ժըպտում է մեր սըրտին.

Ո՞վ չի սիրում, թեկուզ դուշման,
չա՛վ արարքը, լավ մարդին:

է՛յ, լա՛վ կենաք, ալա՛նջ արեք,
Մի բան պատմեմ հիմի ձեզ,
Խոսքըս, տեսեք, ո՞ւր է գընում,
Քաջ որսկանի գյուլլի պես:

I

Նադիր Շահը զորք հավաքեց,
30 Զորք հավաքեց անհամար,
Եկավ Թըմկա բերդը պատեց,
Ինչպես գիշերն էն խավար:

— Հե՛յ, քաջ Թաթուլ, կանչեց Շահը,
Անմա՞հ էիր քեզ կարծում.
Ե՛կ, բերել եմ ես քու մահը,
Ի՞նչ ես թառել ամրոցում:

— Մի՛ պարծենա, գոռոզ Նադիր,
Պատասխանեց էն հրսկան.
Գըլխովը շա՛տ ամպեր կանցնեն,
40 Սարը միշտ կա անսասան:

Ասավ, կանչեց իր քաջերին,
Թուրը կապեց հավլունի,
Թըռափ, հեծավ նըժույգ իր ձին,
Դաշտը իջավ արյունի:

Ու քառսուն օր, քառսուն գիշեր,
Կըռիվ տըվին անդադար,
Ընկան քաջեր, անթիվ քաջեր,
Բերդի գըլխին հավասար:

Իրան, Թուրան ողջ եկել են,
50 Թաթուն անհաղթ, աննըկուն,

Զորք ու բաբան խորտակվել են,
Նըրա բերդը միշտ կանգուն:

Ու միշտ ուրախ, հաղթանակով
Իր ամրոցն է դառնում նա,
Սպասում է էնտեղ կինը,
Ջահել կինը սևաշյա:

II

60. էն տեսակ կին,
Ես իմ հոգին,
Թե աշուղն էլ ունենար,
Առանց ղենքի,
Առանց զորքի
Շահերի դեմ կըզընար:

Սիրո հընոց,
Կրակ ու բոց՝
էնպես աչքեր թե ժրպտան,
Մարդու համար
Օրվա պես վառ
Գիշերները լույս կըտան:

70. Վարդի թերթեր՝
էնպես շուրթեր
Թե հաղթություն քեզ մաղթեն,
էլ քեզ ո՞չ Շահ,
Ո՞չ ահ ու մահ,
Ո՞չ ղենք ու զորք կըհաղթեն:

III

Ու կըռվի դաշտում Շահի առաջին
Արին մի անգամ դովքը սիրունի,
Նըրան՝ իր տեսքով, հասալով, ասին,

Զի հասնի շրջնաղ հուրին իրանի:
 Մովսէսն աշքերը Զավախքի դըստեր,
 80 Ու կորչում է մարդ նըրա հայացքում,
 Ճակատը ճերմակ էն ձյունից էլ դեռ,
 Որ բարձր Աբուլի գագաթն է ծածկում:
 Նա է շունչ, հոգին իշխան Թաթուլի,
 Նըրա սիրովն է հարբած էն հըսկան,
 Նըրա ժպիտն է քաջին ուժ տալի,
 Որ դաշտն է իջնում առյուծի նըման:
 Թե տիրես, մեծ Շահ, դու նըրա սըրտին,
 Թաթուլն էլ անզոր կընկնի ոտիդ տակ,
 Հանգիստ կըտիրես և Թըմուկ բերդին,
 90 Որ չես կարենում էսքան ժամանակ:

IV

Էսպես է ասել հընուց էդ մասին
 Ֆարսի բյուլբյուլը, անմահ Ֆիրդուսին.
 Ի՛նչը կհաղթի կյանքում հերոսին,
 Թե շըլինին
 Կինն ու գինին:

Արևի նման ճակատը պայծառ,
 Նայում է խըրոխտ, կանգնած ինչպես սար.
 Ո՛վ կանի նըրան գետնին հավասար,
 Թե շըլինին
 100 Կինն ու գինին:

Պարում է ասես կըռիվ գընալիս,
 Գետընքից վերև թըռչում ման գալիս,
 Ո՛վ ցած կըբերի նըրան թըռչելիս,
 Թե շըլինին
 Կինն ու գինին:

Թեկուղ և արար աշխարհ դա վըրան,
 Իերթա դեմ ու դեմ, տուր չի տալ իրան,

Որուտեմ Զալն էլ շի հաղթիլ նըրան,
Թե չըլինին
110 Կինն ու գինին:

V

Ու ղըրկեց Շահը իր թովիլ հրգչին,
Գընա տե՛ս, ասավ, Թըմկա տիրուհուն,
Երգի՛ իմ սերը նըրա առաջին,
Պատմի՛ իմ փառքը ու գանձը անհուն:
Խոստացի նըրան իմ ոսկի գահը,
Խոստացի նըրան ամե՛ն, ամեն բան,
Ինչ որ կարող է խոստանալ Շահը,
Երկրակալ Շահը իր սիրած կընկան:

Ուր ահեղ կըռվով շի մտնիլ արքան,
120 Ղոնաղ է աշուղն իրեն սաղի հետ.
Եվ ահա մի օր ծեր, թափառական
Մի աղքատ աշուղ մըտավ Թըմկաբերդ:

VI

Գոռում են, դողում Թըմկա ձորերը,
Կանգնած է Թաթուլ Շահի հանդիման.
Զարկում են, զարկվում դուշման զորքերը,
Արյունը հոսում էն Քըռի նըման:

Զարկում են, զարկվում դուշման զորքերը,
Արյունը հոսում էն Քըռի նըման.
Երգում է աշուղն իր Շահի սերը,
130 Անհուն գանձերը ու փառքն անսահման...

Լըսում է մատաղ Թըմկա տիրուհին.
Եվ վըրդովում են իր միտքը թաքուն
Դավաճան գործի ամոթը խորին
Եվ արքայական փառքն ու մեծութուն...

Լըսում ես դու, սիրուն տիկին,
Այ նազանի աննրման.
Նայի Շահի՞ն, իրեն զորքի՞ն,
Աշխարհքի տերն անսահման...

140 Մեկ պես տըկար մարդ է նա էլ՝
Սիրուններին միշտ գերի.
Քու ճակատին թագ է վայել.
Լինիս շքե՞ղ թագուհի...

Լըսում է չքնաղ Թըմկա տիրուհին
Գիշեր ու ցերեկ, նորից ու նորից...
Ու դարձավ նա լո՛ւռ, դալո՛ւկ, մըտախո՛հ,
Ու քունը փախավ սիրուն աչքերից...

VII

Դարձավ իր կըռվից իշխան Թաթուլը,
Դարձավ հաղթական իրեն զորքի հետ,
Սըրբեց, պատյանը դըրավ կեռ թուրը,
150 Ցնծության ձայնից դողաց Թըմկաբերդ:

Խընչույք է սարքել Թըմկա տիրուհին,
Ցերեկ է արել խավար գիշերը.
Հեղեղի նըման հոսում է գինին,
Ու քեֆ է անում Ջավախքի տերը:

Պըտույտ է գալի չըքնաղ տիրուհին,
Անցնում է, հըսկում սեղաններն ամեն,
Հորդորում, խընդորում, որ ուրախ լինին,
Որ լիքն ու առատ բաժակներ քամեն:

— Հապա լըցրե՞ք, իմ քաջ հյուրեր,
160 Բաժակներըդ լիովի,
Խըմենք — աստված կըտրուկ անի
Թուրը իմ քաջ Թաթուլի:

— է՛յ, ա:հր աստված կըտրուկ անի
Թուրը մեր քաջ իշխանի,
Նըրա շուքը միշտ հանապազ
Մեր զըլխիցը անպակաս:

Ու թընդում է Թըմուկ բերդը
էն աղմուկից խընդության,
Որոտում են տաղն ու երգը
170 Գոռ ձայնեռով հաղթական:

— էն մըթին ամալից արծի՞վն է իջնում,
Սարի արծիվը շեշտակի թափով:
— էն Թըմկա բերդից Թաթուլն է իջնում,
Թըշնամու հոգին լըցնում սարսափով:

— էն Թըմկա ձորում սև ա՞մպն է գոռում,
էն շա՞նթն է ճայթում էնպես ահարկու:
— էն Թըմկա ձորում Թաթուլն է կըռվում,
էն թուրն է շաշում էնպես ահարկու:

Ի՞նչ սարի արծիվ կըհասնի քաջին,
180 Ի՞նչ Շա՛հ կըկանգնի: Նըրա առաջին:

Ու չի դադարում երգի հետ վարար
կախեթի գինին խելագար հոսել.
Խըմում են տիկնոջ թանկ կյանքի համար.
Որ էն ժայռերին ծաղիկ է բուսել:

Խըմում են կըռվող քաջերի փառքին,
Որ կըռվի դաշտում կյանք չեն խընայում,
Եվ ընկածների սուրբ հիշատակին,
Որ երկընթիցն են այժմ իրենց նայում...

Պըտույտ է գալի ծաղիկ տիրուհին,
190 Լենցնում է, հըսկում սեղաններն ամեն,
Հորդորում, խընդորում, որ ուրախ լինին,
Որ լիքն ու առատ բաժակներ քամեն:

— Օ՜ֆ, տիրուհի, աստված վկա,
էլ չենք կարող մենք խրմել.
էլ ուժ չըկա, էլ տեղ չըկա,
Շատ ենք խրմել ու հոգնել...

Ու հանգչում է Թըմուկ բերդը,
Պապանձում է ու մարում,
Հարբած, հոգնած տերն ու զորքը
200 Մըրափում են խավարում:

VIII

Հուռ ու խավարչտին կամարների տակ,
Հոգնած ու քրնած բազմության վըրոփ
Թրռում են, թըռչում, սև, շարագուշակ
Երազներն ահեղ, անվերջ խմբերով:

Երազ է տեսնում Թաթուլ իշխանը,
Որ վիշապ օձը եկել է ահա,
Եկել փաթաթվել, իր բերդը պատել,
Գըլուխը դրել էտ պոչի վրա:

Ու բարձրացնում է հըրեշն ահուկի,
210 Իրեն գըլուխը բարձրացնում է վեր,
Բարձրացնում մինչև բարձունքը բերդի,
Մինչև Թաթուլի սլալատն ու տըներ:

Պառկած է իբրև Թաթուլ իշխանը
Նազելի կընոջ գըլուխն իր կըրծքին,
Ու իբր ասում է՝ վե՛ր կաց, իմ հրեշտակ,
Թո՛ղ, որ սպանեմ ես էդ հըրեշին:

էսպես է ասում Թաթուլ իշխանը,
Ու զարհուրանքով տեսնում է հանկարծ՝
Իրեն սիրելի կընոջ գըլխի տեղ
220 Օձի գըլուխն է կըրծքին ծանրացած...

IX

է՛յ, հըսկեցե՛ք, ի՞նչ եք քընում,
Քաջ զինվորներ Թաթուլի.
Ո՞վ է, տեսեք, տանջվում մըթնում,
Քուն չի աչքին մոտ գալի:

Ձըլինի՞ թե հաղթահարված,
Ճարը հատած թըշնամին
Դաւ է դընում մութն ու մեռած
Կես գիշերվա էս ժամին:

Վե՛ր կացեք, վե՛ր, ամբողջ գիշեր
230 Մարդ է գընում ու գալի.
Հե՛յ, վարթեցե՛ք, առյուծ քաջեր,
Պահապաններ Թաթուլի:

Վե՛ր կացեք, վե՛ր, հարբեցրել է
Իր հաղթական հյուրերին,
Բաց է անում դուռն ու դարսլաս
Ձեր դաժաճան տիրուհին:

Դա՛վ... դա՛վ... ելե՛ք... կոշնա՛կ... պահնա՛կ...
Ձենք առեք շո՛ւտ... ձի հեծե՛ք, ձի՛...
Ճըռընչում են, դըղըրդում են
240 Դարպասները երկաթի...

X

Բաց տուավ ցերեկն իր աչքը պայծառ
Աշխարհքի վըրա, Ջափախքի վըրա,
Ավերակ բերդին, սե ամպի նըման,
Մուխն ու թըշնամին չոքել են ահա:

Հաղթության փառքով ու գինով հարբած
Քընած են բերդի և՛ զորքերն, և՛ տեր,
Ու հավիտյան էլ մընացին քնած,
Դավին անտեղյակ, ցավին անտարբեր:

նըստած է Շահը. նըրա առաջին
 250 Ահա իրիկվան քեֆի սեղանը.
 Նայում է Շահը անտեր գահույթին,
 Մըտքովն անցնում է աշխարհքի բանը:

 Աշխարհքում հաստատ չըկա ոչ մի բան,
 Ու մի՞ հավատալ երբեք ոչ մեկին,
 Ոչ բախտի, փառքի, ոչ մեծ հաղթության,
 Ոչ սիրած կնկա տըված բաժակին...

 Ու լի դառնությամբ հարցընում է նա
 Դալուկ, մարմարիոն Թըմկա տիրուհուն.
 — Պատասխան տո՞ւր ինձ, մատնիչ սեաշյա,
 260 Մի՞թե Թաթուլը քաջ չէր ու սիրուն...

— Քաջ էր ու սիրուն քեզինից առավել.
 Մի բարձր ու աղնիվ տղամարդ էր նա.
 Կնոջ մատնությամբ ամրոց չէր առել,
 Զէր եղել կյանքում երբեք խաբեբա...

էւպես տիկինը տըվավ պատասխան.
 Անհուն ցասումից մըռընչաց Շահը.
 — Հե՛յ, դահի՛ճ, զոռաց գաղանի նըման.
 Դահիճը իսկույն մըտալ՝ սրահը:

XI

Դահիճն եկավ ոտից գըլուխ
 270 Կարմիր հագած ու արյուն,
 Ու դուրս տարան իր պալատից
 Թըմկա չըքնաղ տիրուհուն:

Տարան անտակ էն ժեռ քարից,
 Որ կանգնած է մինչ էսօր,
 էն ահավոր քարի ծերից
 Գըլորեցին դեպի ձոր:

Գեւ ու աղվես եկան հանդից
Ազա՜հ սիրտը լսւիեցին,
Յին ու ազոսով իջան ամպից,
280 Սև աչքերը հանեցին:

Անցավ անտես ու աննշման
էն սիրունը աշխարհից,
Ինչպես ծաղիկն անցած գարնան,
Որ չի ծաղկիլ էլ նորից:

Անցավ զալում էն մեծ արքան
Իրեն փառքով ու զորքով,
Անցավ Թաթուլն էն հաղթական
Ու իր քաջերն էն կարգով:

Ու նըրանցից մենակ անմեռ
290 էս զրույցը հասավ մեզ,
Որ մեղանից հետո էլ դեռ
Պետք է խոսվի միշտ էսպես:

XII

Հե՛լ, պարոննե՛ր, աւանջ արեք
Թափառական աշուղին,
Սիրո՞ւն տիկնայք, ջահե՛լ տըղերք,
Լա՛ւ ուշ դըրեք իմ խաղին:

Ամենքս էսպես հյուր ենք կյանքում
Մեր ծննդյան փուշ օրից,
Հերթով գալիս անց ենք կենում
300 էս անցավոր աշխարհից:

Անց ենք կենում... միայն անմահ
Գործն է խոսվում լավ ու վատ.
Ա՛խ, երանի՜ ո՛վ մարդ կըգա
Ու մարդ կերթա անարատ:

ՀԻՆ ԿՌԻՎԸ
1902 — 1906

ԱՌԱՋԻՆ ԽՐԳ

Տ Ա Ն Ը

ՆԱԽԵՐԳԱՆՔ

Մենք կարծում էինք, թե իր շանթերով
Հրսկում է աստված Սասմա սարերին.
Մենք ասում էինք՝ անթիվ նավերով
Կըգան օգնության մեր ծանրը օրին...

Ավա՞ղ մեր պայծառ հույսերի համար.
Ահա խորտակված, և ահա կրկին
Նայում ենք անհույս, մենա՞կ, դալկահար՝
Մորթող թըշնամու արյունոտ ձեռքին:

Երկրի մեծերը չեն փոխում իրենց
10 Մեռելի ոսկրին ողջ աղբի հայի,
Մեր տունն են ուղում, մեր տեղն են ուղում,
Մեր բուն երկիրը՝ մեղնից ամայի...

Նա էլ, որ ասածու անունով եկավ,
Փըրկչական խաչով, խոսքով դրթության,
Նա էլ աստըծուն՝ կանգնեց՝ փառք տըվավ,
Որ մենք հոշոտված, տանջված ենք էսքան...

Ու հոսո՞ւմ, հոսո՞ւմ, հոսում է անմեղ
Արյունն-արցունքը տարաբախտ աղբի,
Հոսում ամեն օր, հոսում ամեն տեղ,
20 Եվ դեռ սոսկալին չի եկել իսկի...

Եվ ահա մենակ, խոցված ու ցավոտ,
Թե մարմնով տանջված՝ հոգով առավել,
Մենք միտք ենք անում մինչև առավոտ.
— Տե՛ր ամենագետ, մենք ի՞նչ ենք արել...

I

Հայի շար բախտը ինձ ներքև բերավ
Բարձրը Գուգարքի ծաղկոտ սարերից,
Իմ հոգին լրցրեց հառաչանք ու ցավ,
Տըխուր երգերի քրնար տըվավ ինձ:
Դե՛, հեծծի՛ր, իմ երգ, ինչպես կըհեծծի
30 Բուքն իմ ամայի աշխարհքի վերա,
Անքուն կարոտի դուռը կըծեծի,
Թե՛ քու անբախտը չըկա ու չըկա...
Դե՛, հեծծի՛ր, իմ երգ, ինչպես սըգավոր
Հայի հեծեծանքն ու բողոքն անվերջ,
Ինչպես պանդուխտի թառանչ սըրտախոր
Օտար դըռներում, անհայտ ճամփի մեջ...

II

Իմ միտքն էլ, ավա՛ղ, շըրջում է մոլոր
Հայի հալածված պանդուխտի նըման,
Մենակ ամեն տեղ, տըխուր ամեն օր,
40 Ցավերով լըցված պանդուխտի նըման:
Կորցրել է վաղուց ամենն, ինչ ուներ,
Փընտրածն էլ, էսպես, չի գըտնում բընավ,
Անքուն ջըրի պես գընում է երեր,
Աշխարհքից աշխարհք, մի ցավից մի ցավ:
Ու, ինչպես օտար աշխարհքից դարձող
Կարոտած ճամփորդ, նըկատում է նա՝
Հեռո՛ւ, մըթան մեջ, վառ կարմիր լուսով
Ծաղկում է ծանոթ լուսամուտն ահա...
Մենակ ու խաղաղ ճըրագի առջև,
50 Չոր ձեռքը տըված դալուկ ճակատին,
Մըտքի ծովն ընկած մըտածում է նա,

- Հին տառապանքի, հին ցավի որդին:
 Գըլսի վերևը տըխուր պատկերներ,
 Գըրբե՛ր ու զըրքեր իր շուրջը բոլոր...
 Ու ներս է մտնում մի բարի ըստվեր,
 Իր մայրը ցամքած, մայրը սեաշոր:
 — Ի՞նչ ես միտք անում, վահա՛ն ջան, էդքան,
 Ասա՛, քեզ զուրբան, քո մըտքին ղուրբան,
 Ի՞նչ ես միտք անում ու հալվո՞ւմ, հալվո՞ւմ...
 60 — Բան չըկա, մայրի՛կ, գըլուխս է ցավում...
 — Ձէ՛, սուտ ես ասում, ինձ չես խաբիլ էլ.
 էդ ո՞վ է, ասա՛, քո քունը կըտրել,
 էդ ո՞ր սիրունը, ո՞ր անուշ հոգին...
 — Հա՛, զըտա՛ր, մայրի՛կ... սիրում եմ մեկին...
 — Տեսա՞ր, որ ասի՝ չես խաբիլ ինձ էլ,
 Տեսա՞ր, ինչպես եմ ցավըդ իմացել...
 Ինչո՞ւ ես հապա ծածկում ինձանից,
 Ծածկում ինձանից — քեզ սիրող նանից...
 Դե ո՞վ է, ասա՛, ես էլ կըսիրեմ...
 70 Դե ո՞ւր է, ասա՛ ... ո՞ւր է, որ բերեմ.
 Բերեմ, որ էդքան միտք չանես էլ դու...
 — Ձես կարող, մայրի՛կ, նա շատ է հեռու...
 Նա շատ է հեռու, դերուձյան միջում,
 Դու չես իմանում, դու չես ճանաչում...
 էնպես մի դըժար տեղ եմ սիրել ե՛ս...
 Ձես կարող հասնես, չես կարող բերես...»
 Ու դուրս է գընում հուսահատ, մոլոր
 Իր մայրը ցամքած, մայրը սեաշոր,
 Աղոթում իրեն վահանի համար,
 80 Աշխարհքի համար, ամենքի համար...

III

Հայտնըվեց ապա մի օտար տըղա,
 Մի ուրիշ տըղա երևաց էլի,
 Խոսում են անքուն գիշերներն երկար,
 Խոսում են տաք-տաք, մո՛ւթ, կասկածելի...
 — Ո՞վ են, վահա՛ն ջան, գալիս են քեզ մոտ,

- էդ ինչ տղերք են՝ գունաւոր, անծանոթ...
 Երնեկ իմա՜ւամ՝ էդ ինչ եք ուզում,
 էդ ի՞նչ եք էդքան խոսում ու խոսում...
 — Պանդուխտ են, մայրի՛կ, ընկեր տղերք են,
 90 Քըշված, հալածված, ընկած դեռ ու դեն.
 Տուն ու տեղ չունեն, ինձ մոտ են գալիս,
 Զըրույց ենք անում, իրար սիրտ տալիս...
 — Իմ անբախտ զավակ, մանկուց վըշտակոյս.
 Ընկերներդ էդպէս հալածված, անհող,
 Սիրածըդ հեռու, գերութեան միջում...
 Խոսում է մայրը, խոսում, հառաչում,
 Ու դուրս է գնում կըրկին շըվարած...
 Ամեն տեղ քընած, ամենքը լըռած...
 Մենակ՝ մընում է իր անհոգ մարդուն,
 100 Ձի գալիս նա էլ, դեռ չի գալիս տուն.
 Իր աւեսներ չեն էլի՝ էն անտեր
 Գինետանն ընկած ու խոսում է դեռ...

IV

(Գինետանը)

- Կըտրել է վաղուց ամեն ձեն ու ձուն:
 Գիշերվան կէս է: Հոգնած ու անքուն,
 Գըլուխը գինոտ դազգահին դըրած՝
 Գինետան տերն էլ քուն մըտաւ թըմրած:
 Կեղտոտ լամպարի աղոտ լուսի տակ,
 Մեջտեղը մի դաւ, աղքատ ու անկարգ
 Սեղանի շուրջը, իրենց անկյունում,
 110 Երեք ծերունի զըրույց են անում:
 — Ցավ-կըրակ դառավ էս լակտն, ախպե՛ր,
 էլ բան չի ասվում, հետը չի խոսվում,
 Ուշքըն ու միտքը միշտ հեռու տեղեր՝
 Չես էլ հասկանում, թե ինչ է ուզում...
 Հավան չի կենում աշխարհքի կարգին.
 Ասում է՝ մարդիկ բըռնութեան տակին...

- Միտս էլ չի գալիս՝ ինչպես է ասում.
 Խըրթին, գըրաբառ բաներ է խոսում,—
 էս մեկն՝ էսպես է, էն մեկին՝ էնպես...
 120 Երկուսից մինը — կամ նրանք, կամ ես...
 Սո՛ւս կաց, ասում եմ, էդ ի՞նչ ես անում...
 Թե՛ դու հին մարդ ես, դու շատ հասկանում...
 — Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛, հա՛.
 Ա՛յ քեզ նոր տըղա՛...
 Դե բաժակըդ բե՛ր,
 Մարտիրոս ախպեր,
 Բեր մի-մի բերան
 Կյանք խընդրենք գըրան:
 Էդ, ինչ որ դու ես խաբարը տալիս,
 130 Մի ուրիշ տեսակ բան է դուրս գալիս...
 Բարի հիշատակ լինի քեզ համար,
 Տունրդ շեն պահի ու ծուխըդ վարար:
 Ածում են կոնծում ընկեր ծերերը,
 Բալլ նոր է բաղվել պատմության ծերը:

— Հա՛, ախպե՛ր, ուրիշ բան է դուրս գալիս.
 Ես էլ հենց էդ եմ գըլխիս վաճ տալիս,
 Թե սըրա վերջը ուր պիտի գընա.
 Տանից ու բանից եղած ավարա,
 Աշխարհքի դարդը շալակն է առել՝

- 140 Ամենքի համար դարդաբաշ դառել...
 Ընկեր թե օտար, ծանոթ, անծանոթ —
 Ով վեր է կենում — վաղում է իր մոտ.
 — Վահա՛ն, ի՛նչ անենք... Վահա՛ն, ո՞նց կենանք...
 Վահա՛ն, ի՞նչ կասես... Վահա՛ն, ե՞րբ գընանք...
 Գըլխի՞ եք ընկնում՝ «էնտե՛ղ» են գընում...
 «էնտեղ» հո գիտե՛ք, լավ եք իմանում...
 — «էնտե՛ղ», օ՛ֆ, «էնտե՛ղ» —
 Կըրակ է անթեղ...
 Դե բաժակըդ բե՛ր,
 150 Մարտիրոս ախպեր,
 Արի՛, մի սըրտանց

Կյանք խընդրենք դըրանց...
 Զահել ժամանակ ի՞նչքան եմ ես էլ
 էդ ճամփի վըրա անքուն երազել,
 Ի՞նչքան եմ ուղել թե փախչեմ ծածուկ...
 Հիմի դըրանցն եք թարիֆ անում դուք...
 Ուր գընան՝ աստված բանները աջի,
 Զարը խափաճի, բարին առաջի...
 Ածում են կոնծում ընկեր ծերերը,
 160 Բայց հեռու է դեռ պատմության ծերը:

— Շընորհակալ եմ, ողջ կենաք, ախպեր,
 էս տեսակ մի բան չեմ տեսել ես դեռ.
 Տեղ ունես թե չէ՝ մըտիկ չեն տալիս,
 Տասը դընում են՝ քրսանը գալիս,
 Ինչ որ ճանկում են՝ ուտում են, թափում,
 Ամբողջ գիշերը վիճում, աղմըկում,
 Ամպի պես ծըխով սենյակը լըցնում...
 էլ ոչ մահճակալ, ոչ տեղ են հարցնում.—
 Մինը բարձրանում՝ սեղանին պառկում,
 170 Մյուսը հատակին լեն-արձակ ձըգվում...
 Ոչ աղբ են նայում, ոչ փոշի, ոչ ցեխ,
 Պառկում են էստեղ, պառկում են էնտեղ...
 — Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛, հա՛.
 Թամաշա է հա՛...
 Դե բաժակըդ բե՛ր,
 Մարտիրոս ախպեր,
 Արի՛, մի սըրտանց
 Կյանք խընդրենք դըրանց.
 Շատ լավ տըղերք են, ես ու իմ հոգին.
 180 Հավան եմ կենում դըրանց արարքին.—
 Մարդը նա հո չի՝ հենց իրեն նայի,
 Մարդը նա է, որ աշխարհքը շահի...
 Տեր աստված պահի իրեն խընամում...
 Ածում են՝ վերջին բաժակն էլ քամում,
 Զեն հասնում սակայն պատմության ծերը,
 Ու միշտ ընկնում է էգուց գիշերը:

- Դատարկ փողոցով, բարձր հաղալով,
 Ինքը իրեն հետ մենակ խոսելով,
 Թըրը՝ խկ հա շըրը՝ խկ, գիշերվա մըթնում
 190 Մարտիրոս ախպիրն իր տունն է գընում:
 Եվ ուշ գիշերով հասնում է նա տուն:
 Ճըրաղը վառ է, «նըրանք» էլ զարթուն,
 Աղմըկում են դեռ կողքի սենյակում,
 Էն նոր դուրս եկած երգերն են երգում:
 Պառապն է, անքուն իրեն է մընում,
 Զեռնեբր ծոցին դուրս ու տուն անում,
 Ու մարդը շեմքից մըտած-չըմտած՝
 Դիմացն է գալիս հունգած ու հատած:
 — Բա՛, գիտե՞ս, ա՛յ մարդ, ի՞նչ իմացա ես,
 200 Գիտե՞ս ինչիցն է մաշվում երեխես,—
 Սիրո՞ւմ է մեկին...
 — Վա՛յ քու կարճ խելքին...
 Ի՞նչ սիրահարված, բա՛ն գիտես իսկի.—
 Աղդի համար է միտք անում, աղգի՛.
 Ուրիշի համար, խեղճերի համար...
 Ի՞նչ սիրահարված, կարճամիտ հիմա՛ր,
 Ի՞նչ ես հասկանում՝ ինչ կա աշխարհքում.
 Ականջըդ մի բաց, տես ինչ են երգում...

(Տղերք երգում են)

- Սև սարերի ետև նըրանը
 210 հառապում են խավարում,
 Լույս են ուզում ու աղափ կյանք
 Աստծու ազատ աշխարհում:
 Կանցնենք թափով
 Սարերն ամպոտ,
 Կերթանք խըմբով
 Մենք նըրանց մոտ:

է՛յ, հերիք էր, շար բռնակալ,
Քանի՞ տանջես խեղճերին.
Խեղճը պիտի ապրի դարձյալ,
220 Վայն եկել է քու օրին...

Ազատութեան որդիքն ենք մենք՝
Թըռած դեպի ապագան,
էսպես խըմբով սըլանում ենք,
Ո՞վ կըփակի մեր ճամփան.
Կայծակ կըլնենք
Կիջնենք ամպից.
Հեռո՛ւ ճամփից,
Հեռո՛ւ ճամփից...

230 Հե՛յ, գալիս ենք, ո՞վ տանջվածներ,
Գալիս ենք մենք զինավառ,
Ե՛ւ ազատ օր, և՛ կյանք, և՛ սեր—
Ողջ բերում ենք ձեզ համար:

VI

Դողդոջ ու գունատ պառավները լուռ
Ականջ են դնում: Սարսափ ու սարսուռ
Պատել է նրանց, և սարսափահար,
Տեղները սառած, նայում են իրար.
Ի՛նչ է կատարվում իրենց հին տանը,
240 Ի՛նչ երգ է երգում իրենց Վահանը,
Ի՛նչ երգ են երգում էս տղերքը նոր,
Ի՛նչ երգ են երգում անզո՛ւսպ, ահալոր...
Ամբողջ գիշերը կըրակի վըրի
էն շամփրի նըման, անքուն ու ցավոտ,
Պըտուտ են գալիս անկողնի միջին,
Պըտուտ են գալիս մինչև առավոտ:

— Վահա՛ն ջան, Վահա՛ն, ի՞նչ երգեր են էդ.
Ի՛նչ վըտանգավոր երգեր եք երգում...

- էդ ո՞ւր ես ուղում գընաս դըրանց հետ...
- 250 Ի՞նչ է պատահել, ի՞նչ կա էն երկրում...
 — Է՛հ, մայրի՛կ, դու էլ՝ ի՞նչ երգեր են էդ...
 Զահել տըղերանց երգեր են, էլի...
 Զահել տղերք ենք, միտքներըս թըռչում՝
 Հաղար մի հեռու տեղ են ման գալի...
 Ու ժողովները դարձան աղմըկոտ.
 Աշնան հավքերի էն տարմի նըման,
 Որ ղըժվըժում է՝ շըվելուց առաջ
 Դեպի արևոտ կողմերը գարնան:
 Մի օր էլ հանկարծ աղմուկը լըռեց,
 260 Վահանը չեկավ էն գիշերը տուն:
 Զըկա մյուս օրն էլ, շըկա՞ ոչ մի տեղ,
 Ամեն հարցուփորձ անցավ ապարդյուն:
 Եվ ահա նամակ կորած Վահանից:
 Բանում են ըշտապ, դողղոջ ձեռքերով.
 Ասում է՝ իզուր էլ մի՛ փնտրեք ինձ.
 Էլ մի՛ փնտրեք ինձ ու մընաք բարով...
 — Դուք ինձ կյանք տըվիք, դուք ինձ մեծացրիք,
 Բայց քանի էսքան ցավ կա աշխարհքում,
 Իմ կյանքն իմը չի, իմ սիրտն իմը չի,
 270 Զեմ կարող հանգիստ մընալ ձեր գըրկում:
 Ցավի աշխարհքում արնոտ ու ահեղ
 Ուրիշ նոր կյանք է բացվել ինձ համար.
 Ուրիշ հայրեր են մընում ինձ էնտեղ,
 Ուրիշ մայրեր են կանչում անդադար...
 Ներեցե՛ք, որ ձեզ թողնում եմ էդպես
 Անկա՛ր, անխընդում, ծերության օրով,
 Ներեցե՛ք ձեր խենթ, խելաղար որդուն,
 Մոռացեք նըրան ու մընա՛ք բարով...

VII

- Որդու նամակը ծընկանը դըրած,
 280 Արցունքը ցամքած էն մաշված դեմքին,
 Խաղաղ իրիկվան դեմ ու դեմն ահա

Նըստած է մայրը իր դատարկ շեմքին:

Կատուն է կողքին մըռռում միայլար,
Փոքրիկ Սերիկն էլ, կուշ եկած իր մոտ,
էնպես միամիտ, տխուր, դալկահար
Պըրշկել է մոր դեմքին արցունքատ:

Նայում է մայրը, նայում է հեռուն,
էն անհայտ հեռուն, հավս՞ր, անվե՞րջ,
Ուր գընաց իրեն զավակը սիրուն,

290 Գընաց «նրանց» մոտ, արյան ծովի մեջ...

— Ո՞վ քաղցրահայաց սուրբ Աստվածածին,
Ո՞վ արագահաս զինվոր սուրբ Սարգիս,
Դուք օգնեք խեղճին, հասնեք նեղվածին,
Դուք տաք հովություն արար աշխարհքիս.
Հարեհաս լինեք «նրանց», ամենքին,
Ամենքի հետ էլ իմ ճար ու մեկին...

Աղոթք է անում իր մեկի համար,
Աշխարհքի համար, ամենքի համար,
Մինչև թըռչում է ճաճանչը ետին,

300 Մի՞չն որ մութը առնում է գետին...

VIII

Մ'ըթնեց: Կըտրել է ամեն ձեն ու ձուն:

Գիշերվան կես է, խաղաղ լըռություն:

Հին գինետանը, իրենց անկյունում,

Երեք ժերունի ղըրույց են անում:

— Ի՞նչ ես միտք անում, Մարտիրոս ախպեր,

Կա՞մ կըլնի վերջը... Բաժակըդ մի բե՞ր...

Բե՛ր մի-մի բերան

Կյանք խընդրենք նըրան...

Տեր աստված բարի ճամփա տա իրեն,

310 Նըրա բաց աչքը լինի միշտ վըրեն...

Վատ բանի համար հո չի գընացել...

Ի՛նչ ես մոլորված նըստած մընացել,

Ի՛նչ ես լիքը առաջիդ է դեռ...

Վերցըրո՞ւ, խըմի՞ր, Մարտիրոս ախպեր...

ԵՐԿՐՈՐԻ ԵՐԿ

Ճ Ա Մ Փ Ի Ն

ՆԱԽԵՐԳԱՆՔ

ՀԱՅՈՑ ԼԵՌՆԵՐՈՒՄ

Մեր ճամփեն խավար, մեր ճամփեն գիշեր,
Ու մենք անհատնում
էն անելույս մըթնում
Երկա՞ր դարերով գընում ենք դեպ վեր
Հայոց լեռներում,
Դըժար լեռներում:

Տանում ենք հնուց մեր գանձերն անդին
Մեր գանձերը ծով,
Ինչ որ դարերով
10 Երկնի է, ծընել մեր խորունկ հոգին
Հայոց լեռներում,
Բարձր լեռներում:

Բայց քանի անգամ շեկ անառատի
Օրդուները սև
Լրարու ետև
Եկա՞ն, զարկեցին մեր քարվանսն աղնիվ
Հայոց լեռներում,
Արնոտ լեռներում:

Ու մեր քարվանդ շրփոթ, սոսկահար,
20 Թալանված, ջարդված
Ու հատված-հատված
Տանում է իրեն վերքերն անհամար
Հայոց լեռներում,
Սուգի լեռներում:

Ու մեր աչքերը նայում են կարոտ
Հեռու աստղերին,
Երկընթի ծերին,
Թե երբ կըբացվի պայծառ առավոտ
Հայոց լեռներում,
30 Կանաչ լեռներում:

ԵՐՐՈՐԴ ԵՐԳ

Ե Ր Կ Ր Ո Ւ Մ

ՆԱԽԵՐԳԱՆՔ

Հեքիաթն ասում է, թե՝ մի աշխարհքում
Բըխում էր սուստ ջուրն անմահական,
Բայց աղահ վիշապն առաջը փակում,
Ծարավ էր թողնում աշխարհքն աննրման:

Նա զոհ էր ուղում սիրուն աղջիկներ,
Որ ջուր բաց թողնի ծարավ աշխարհքին,
Եվ, անմահության ջրրի փոխարեն,
Մարդիկ շատ դարեր արյունք խրմեցին:

Մինչև մի տըղա, Լույս երկրից եկած,
10 Կըռվեց էն գերի աշխարհքի համար,
Հաղթեց, աղատեց աղբյուրը փակված,
Տանջվող հոգիներ փրկեց անհամար:

Ո՛ր, հեքիաթ չի սա լիքը հըրաշքով,
Եղած թե չեղած Մըթին աշխարհքում,
Ճըշգրիտ դեպք է սա տեսած իմ աչքով,
Եվ հեքիաթ չըկա մեր անբախտ կյանքում...

Սեր երջանկության աղբյուրը փակած՝
Մեր վարդ քույրերին հոշոտում է նա...

Ա՛խ, ի՛նչքան արյուն, արցունք է թափւած
20 Մեր սիրուն երկրի սարերի վերա...

I

«Լո՛ւ-լո՛ւ, լո՛ւ-լո՛ւ, մերն են սարեր,
Ծաղկոտ սարեր Տարոնի,
Ծաղկոտ սարեր, ազատ օրեր,
Սերն ու գըգվանք սիրունի...
Լո՛ւ-լո՛ւ, լո՛ւ-լո՛ւ»...

Գըլո՛ւխ տըվեք, գոռոզ սարե՛ր,
Անց է կենում Մուսաբեկ,
Գըլո՛ւխ տըվեք, վախկոտ հայե՛ր,
Զընչին գյուղեր ու օբեք:
30 Ո՛ւր կա ոսկի, ո՛ւր սիրուն կին,
Առաջ բերեք գըլխաբաց.
Ո՛ւ վ կա ընդդեմ նըրա կամքին,
Ո՛ւ է կյանքից կըշտացած...
Մըշու երկրում թուր է զարկում՝
Դողում են վան իր թափից,
Դողում են վան, մինչ Արզըրում,
Ահեղ թափից, սարսափից...

II

Գըլուխ տըվե՛ք, վախկոտ հայե՛ր.
Զըրը՛նգ, եկավ Մուսաբեկ.
40 — Հե՛յ, դո՛ւրս արի, քեշի՛շ բաբա.
Ո՛ւ վ կա տան մեջ, դուրս եկե՛ք...
Ու սըրահի կեսմութի մեջ
Գուճհուպ եկավ քահանան,
Դողդոջելով, ծերուկ ու խեղճ,

Բըռնած սարսափին իր մահվան:
— Հավա՞ն ես ինձ, քեշի՞շ բաբա,
Հապա նայիր մի վերե...
— Աստված է քեզ հավնել, աղա՛,
Աստված կյանք տա ու արև.

- 50 — Դե բե՛ր, հապա՛, որ հավան ես,
Աղջիկըդ բե՛ր, տուր ինձ կին.
Դե՛հ, շո՛ւտ արա, քեշի՞շ բաբա,
Դուրս բեր սիրուն Շողիկին:

Լուռ կանգնած է ծեր քահանան,
Դեմքը դեղին, միրքի պես,
Ծիծաղո՞ւմ է լացի նըման,
Բե լալիս է ժրպտեքե՛ս...
— Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛... Հավա՞ն չես ինձ...»
Խընդաց խումբը՝ հա՛, հա՛, հա՛...

- 60 Ու սոսկալի էն ծիծաղից
Սարսափն ընկավ տան վերա:

— Ո՞վ չի հավան Մուսաբեկին...
Մի Մուսաբեկ — մի աշխարհք...
Բախտավոր ենք՝ ես... իմ որդին...
Ո՞վ է տեսել էսպես փառք...
Միայն թե, աղա՛, դու՞ արա մեզ,
Ժամանակ տուր երկու օր,
Որ պատրաստվենք բեկին վայել.
Ուրիշ հողն ենք նորից նոր...

- 70 — Մի երկու օ՛ր... բայց իմացի՛ր,
Ետ եմ դալու ես նորից.
Երկի՛նք թըռիր, գետի՛նն անցիր
Զես աղատվիլ իմ ձեռից...

«Լո՛ւ-լո՛, լո՛-լո՛, մերն է Տարոն
Վայելքենբով իր բոլոր...
Լո՛ւ-լո՛, լո՛-լո՛...»։ Հանգավ «լո՛ւ-լո՛»-ն
Սարի ետև հեռավոր:

Ի՞նչ է ղողանջում զանգակը գուժկան,
 Գյուղի զանգակը էս անվախտ ժամին.
 80 Կարկո՞ւտ է գալիս մըթնած երկրնքից,
 Հըրգե՞հ է ձրգել գյուղը թըշնամին...
 — Ի՞նչ է պատահել, ծերունի տերտեր,
 Ի՞նչ ես վրոդովում էս հոգնած խալխին:
 — Եկե՛ք, իմ որդի՛ք, եկե՛ք, իմ որբե՛ր,
 Երկինքը փրլավ իմ ճերմակ գըլխին...

Ու լաց է լինում զանգակը ժամի,
 Գալիս է կանգնում ամբողջ Տալփորիկ,
 Ու ձայն է տալի, գոչում ծերունի
 Իրենց քահանան ձայնով զարհուրիկ:
 90 — Եկե՛ք, ընկե՛ր-հարեանե՛ր,
 Իմ Շողիկի հարսնիքին.
 Ծաղի՛կ բերեք ալ ու կարմիր
 Իր անթառամ պըսակին...
 Դուստր եմ պահել ես նազելի,
 Սըրտիս խընդում, աչքիս լուս.
 Քուրդը եկավ դուստրըս խըլի,
 Կյանքը խըլի ծերունուս:
 Հայր եք դուք էլ, զավակի տեր,
 Մի ճար գըտեք իմ ցավին...
 100 Ու ծերերը՝ շո՛ր, ալեհե՛ր,
 Հառաչում են խըմբովին.
 — Ափսո՞ս Շողիկ, սիրո՞ւն Շողիկ,
 Մեր աչքի լուս, մեր ալ ծաղիկ...
 Վա՛յ խեղճ ծընող, ծեր քահանա.
 Քըրդի ճամփեն տատասկ դառնա...

Հընչում է դարձյալ զանգակը ժամի,
 Կանչում է, գոչում հայրը ծերունի.
 — Հավա՛ր ձրգեք հեռու տեղեր,
 Ազգ ու աղինք իմանան,
 110 Դըրոշ բանան, զորքեր կապեն,

Թող պա՛հ, հասնեն յգնություն ..
 Եվ զուր ծիրունու աչքերը անզոր
 Հըրաշք են փրնտրում մըշուշոտ հեռվում,
 Լուռ են ու դատարկ ճամփիքը բոլոր,
 Փռչի չի ելնում հայոց դաշտերում:
 Լալիս է սակայն զանդակը կըրկին
 Ու գոչում է ծերն առավել ուժգին.
 — Լըսի՛ր, աստվա՛ծ, եթե մի օր
 Բույր հմ խընկել քո անվան,
 120 Թե դու էլ ես ծե՛ր, ալևո՛ր,
 Ու գութ ունիս հայրական...
 Բայց ծածկում է դեմքը աստված՝
 Հայից դարձած ու խրոտվ՝
 Սև-սև գիշերն իջնում է ցած,
 Լիքը անքուն ցավերով...

IV

- Հայի գիշե՛ր, հայի գիշե՛ր,
 Ցավի անդունդ արհատակ...
 — Աղջի՛կս, ինչո՞ւ չես քընում դեռ,
 Ի՞նչ ես լալիս տեղի տակ:
 130 — Զիտեմ, մայրի՛կ, ինչու էսպես
 Քուն չի գալիս էլ աչքիս.
 Աչքըս քանի փակում հմ ես՝
 Քուրդն է կանդնած առաջիս...
 — Քընի՛ր, բալա՛ս, մի՞ վախենար,
 Աստված կա դեռ երկընթում.
 Քուրդ ու տաճիկ, դարկ ու ավար
 Շատ ենք տեսել մեր կյանքում...
 — Մայրի՛կ, մայրի՛կ, չե՞ս իմանում,
 Ո՞վ է լալիս դուրսն անտեռ...
 140 Մայրի՛կ, մի տես՝ չի լուսանում...
 Ա՛խ, ինչ ծանր է էս գիշեր...

— Քընի՛ր, բալա՛ս, Որբն՝ է մենակ
Իր Սըհակին որոնում,
է՛, քեզ նման, մի ժամանակ
Նա էլ աղջիկ է լինում,
Հավանում է շար տաճիկը,
Գալիս եղբորն ըսպանում,
Ճարը հատած հեզ աղջիկը
Ասածուն աղոթք է անում.

- 150 — Ո՛վ սեր աստված, թէ եր տուր ինձ,
Թեթև թևեր թռչունի,
Թըռչե՛մ, կորչեմ էս աշխարհքից,
Անգութ ձեռից դուշմանի...
էն օրվանից ման է գալի
Թևեր առած, անդադար,
Կանչո՛ւմ, կանչո՛ւմ, ձեն է տալի
Իր Սըհակին ջրատար...
Քնի՛ր, բալա՛ս, աստված դեռ կա,
Աղոթք ասա մըտքիդ մեջ,
160 Հիմի շատով լիսն էլ կըդա,
էս գիշերն էլ ունի վերջ...

— Թըր՛խկ... Թըր՛խկ...

— Ո՛վ է ծեծում

Կես գիշերին դուռն է դպես...

— Թըր՛խկ, Թըր՛խկ...

— Հե՛յ, շե՛ս լըսում,

Վեր կաց, տերտե՛ր, ներս թող մեղ...

- Ու անլեզու քըրդի նրման
Սարսափն հանկարծ ընկավ տուն,
170 Տեղի տակին կըծիկ եկա՞ն
Մանուկները դեռ անքուն:
Մարեց մայրը լեղապատառ,
Աղջիկն հանգավ մոր գըրկում,

* Թռչունի անուն է:

Իսկ դուռն ուժգին ու անդադար
Հա՛ղարկում են ու զարկում:

Հույսը ձեռքին ծերը գունատ
Դողդողում է, երերում...
Ձեռքը փակին տարավ հանկարծ,
Դուռը բացվեց խավարում,

180 Շառաչեցին, շողշողացին
Ջենքերն լուսումն էն աղոտ,
Ու զինավառ ներս խուժեցին
Երեք ջահել անժանոթ:
— Օրհնյա՛ ի տեր, հայի լեզվով
Ողջունեցին ու մըտան.
Մութ խըրճիթը լըցվեց լուսով
Անակընկալ խընդուժյան:
— Էսպես անժամ, զարիբ եղբա՛րք,
Ո՞ւսկից եք դուք գալիս ինձ...

190 — Հեռու տեղից, Կովկասից...
— Բայց մեր երկիր ամեն անկյուն
Մահճան երկյուղ ու վըտանգ...
— Դըրա համար մենք եկանք...
— Իսկ դուք շունհ՞ք ձեր աշխարհքում
Տուն, տեղ, ժընող, քույր կամ կին...
— Ունենք, թողինք ամենքին...

Հայի գիշե՛ր, անքո՛ւն գիշեր,
Լի՛ տանջանքով ու մռթով,
Հայի գիշե՛ր, անհո՛ւն գիշեր,
200 Լի՛ ահավոր խորհուրդով...

ՀԱՋԱՐԱՆԻ ԲԸԼԲՈՒԼ
(ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ)

1898 — 1914

Երբ դեռ շունչը արարչական ծավալվում էր օդի մեջ,
[Երբ դեռ նոր էր կույս աշխարհքում մարդը խաղում
պարզ ու պերձ],

Եվ տիրում էր ամենուրեք սերն ու հանգիստն անվրդով.
Եվ՝ դառն ու գել դեռ միամիտ խաղում էին իրար քով,
Սուրբ ու առատ էն ժամանակ, արելուսի կողմերում,
Բարի Ալամ թագավորն էր < . . . > իշխում ու տիրում:
Իշխում էր էա արեի պես, որ ամենքին կենսաձիր,
Իրեն լույսն ու ջերմությունը շրջալսում է անխափիր,
Կամ թե գարնան անձրևի պես, որ թափվում է

հորդառատա,

10 Զովայնում է ու լիացնում, չի հարցընում լավ ու վատ:

Բարի լուսի հետ կանգնեց սգավոր պառավը որդու
դիակի վրա, ձեռքերը դեպի երկինք տարածեց ու
կանչեց.

— Ո՛վ լուսեղեն, զըռներդ բաց,
Հող ու ջրի առատ աստված,
Ո՛վ, որ էսքան բարիք ու փառք՝
Աշխարհն անձեր, ծովերն անտակ
[Ըստեղծեի ես], փրոհի, լըցրեի,
Ո՛վ [Բարեգութ], քեզ հմ խընդրեի.
Ինչպես որդիս իր մոր գըրկին
Մեռավ կարոտ աչքն աշխարհին.
Նըրանք էլ թող մնան էնպես

20 [Կարոտ իրենց սուրբ փափագին] .

Յդեմ այգին կըտրի թող փուշ,

Իրենք գազան շար ու ապուշ:

էսպես կանչեց, ու, ո՛վ սարսափ, փոխվեց դրոսխտն էն
անուշ,

Մառը կըտրեց կոպիտ մացառ, որթը — բաղնի, վարդը —
փուշ.

Պահնորդ մարդիկ դարձան գազան զուրկ նշանից
մարդկային,

Կորցրին և տիպ, և քնքշություն, որ ի ծընե ունեին:

Սոսկաց արքան, ծեր, բազմափորձ մարդիկ կանչեց իր
ատյան,

— Ո՛վ է, ասա՛վ, ձեզնից տեսել կամ իմացել էսպես բան.
Ինչ պատիժ է, որ գալիս է ինձ ու երկրիս բովանդակ.

30 Եվ ինչ ճար կա < . . . >

Խոնարհեցին մեծ ծերերը զուխները ալեղարդ,

— Թող շատ ապրի Արամ արքան ոսկի գահին իր
հաստատ,

Հազար տեսակ ցավի տուն է — էս աշխարհը անցավոր:
Ու թվում է մարդու համար ամեն մի ցավ անսովոր.

Բայց դու եղիր համբերատար, միտքդ պահիր [միշտ]
երկար,

Ցավը պետք է մարդը քաշի, ոչ թե անշունչ սար ու քար:
էս աշխարհում ոչ առաջին, ոչ վերջինն ես դու մենակ.
Պատահել են էսպես դեպքեր կյանքում ամեն ժամանակ:
Մենք չենք տեսել, բայց լսել ենք, որ մեղանից շատ
առաջ

40 Գորտ ու գազան մարդ են դառել, մարդը դառել գայլ
կամ արջ.

Բայց թե հե՞ր է էս պատիժը այժմ գալի քեզ վերա,
Անպետ ու [մութ] մարդիկ ենք մենք — էդ զրկողը
կիմանա:

Մենք է՛ն գիտենք, որ նա, ով որ ցավ է տվել ու աղետ,
Ստեղծել է ամեն ցավի ճաթն ու [ճամփեն] իրեն հետ:
Զրկա մի ցավ արեի առկա, չըկա մի < . . . >

Որ շունհենա գիտությունը նրան մի դեղ կամ դարման.
Գիտությունը լույս է, արքա, աշխարհ իջած երկնքից,
Ճարեր ունի քաղած-քամած ամեն հանքից ու տունկից.
Ետ է բերում նա մեռելին հոգեվարքից իր վերջին,

50 Մի հոգին է միայն պակասում — հավասարի արարչին:
Մի բան չըկա վեր երկնքում, երկրի վրա ու տակին,
Ողջ զընընկել, ողջ մաղել է — խաղալիք են իր ձեռքին:
Կանչիր թող դան քո տերության մեծերն ուսյալ ու
գիտուն,
Եվ քո մարդկանց և քո այգուն նրանք կանեն օգնություն:

էսպես ասին, պատվեր տվավ թագավորը (ծերունի),
Կանչեց երկրի ամեն կողմից գիտուններին անվանի:
— Ով գիտուններ, բացեք տեսնեմ, ի՞նչ տեսիլք է
արդյոք սա,

Որ ծերության անկար օրով իմ աչքերով էս տեսա:
Եվ ի՞նչ հնար կա < . . . > երկրի վրա ու տակին,

60 [Բարով, բույրով] լցրեք նորից եղեմական իմ այգին.
[Ազատեցեք, որ չըկորչեն իմ մարդիկ] հավիտյան,
[Տվեք նախկին տիպը ազնիվ, բնբույշ] հոգին
բանական:

էսպես ասավ, գլուխ տվին գիտունները արքային.
— Թող շատ ապրի Ալամ արքան ողջ ու հաստատ իր
զահին.

էս աշխարհում ամեն մի բան ունի իրեն մի պատճառ,
էն պատճառն էլ ուրիշ պատճառ: էսպես անվերջ,
անդադար,

Մինչև պատճառն սկզբնական՝ ծագման խորհուրդն էս
կյանքի,

Մինչև սկիզբն սկիզբների՝ ակն ու աղբյուրն ամենքի:
Ընչի համար էսպես է էս, շահ լինի քեզ թե վընաս,

70 Պետք է քննես, առաջ բերող նրա պատճառն իմանալ:
 Երբ իմացար, թե էս ընչից էս ինչ բանն է դուրս գալի,
 Կարող ես դու առաջ բերես և հետևանք ցանկալի:
 Եվ արդ, քանզի ամեն մի բան ունի իրեն մի պատճառ,
 Իսկ էն, ինչ որ պատճառ ունի, ունի նաև իրեն ճար,
 Մի՞ տրտմիր դու, մեծ թագավոր, մեզ տուր միայն
 Ժամանակ,
 Որ քընընենք ու էս ցավի պատճառն ու ճարն իմանանք:

Ու գընացին քառսուն ցերեկ, քառսուն գիշեր տըքնեցին,
 Ցերեկն անդուլ, հանգիստ չառան, ոչ գիշերը՝ քնեցին,
 Քըրքըրեցին, քընընեցին ամեն գրվածք ու գրյանք,
 80 Երբոր անցավ քառսուն օրը, եկան դարձյալ ապարանք:
 — Թող շատ ապրի Ալամ արքան ողջ ու հաստատ իր
 գահին,—
 Գլուխ տվին, էսպես ասին [գիտունները] արքային:
 — Քըրքըրեցինք, քընընեցինք մենք գաղտնիքը էս
 կյանքի,
 Սահմանեցինք [էությունը], տեղն ու ցեղը ամենքի.
 Առանք մարդուն, որ [կյանքերի] օղն ու կապողն է
 վերջին,
 Իջանք ներքև [կարգով] շարքով մարդուց անցանք մենք
 արջին,
 Արջից հավքին, հավքից սողունն ու սողունիցը ձրկան,
 էսպես հերթով հասանք մինչև էակները նախնական,
 [Մանրէները միաբըջիջ, որ < . . . >

90 Կաղմըված են հյուլեներից՝ անտեսանելի մեր աչքին],
 Որոնք ունեն իրար ներհակ զորություններ լավ ու
 վատ,
 Ու միանում ու լուծվում են, մաքառելով անընդհատ—
 էսպեսով էլ հորինում են ելևէջներ կյանքի մեջ,
 Ույժ կամ ծյուրում, ախտ կամ եռանդ, ձիրք ու ծնունդ
 և կամ վերջ...
 Ու [բովանդակ] էս աշխարհքում ամեն միներ մի
 կյանքով

Մնվում, մեռնում, փոփոխվում է մի ընդհանուր

օրենքով:

էս ինչ հյուլեն ներհակավոր էն հյուլեին միացավ,
Ու փուշն ահա թերթեր տվեց, անուշ բուրմունք ունեցավ,
Կամ չէ < . . . > կատարվեց այլ միացում հակառակ,

100 Ու վարդն ահա փոխվեց, դառավ անհոտ մի փուշ

հասարակ:

Արյան մեջ էլ էս ինչ հյուլեն պակսեց կամ չէ՝ շատացավ,
Ու մարդն ահա այլ կերպարանք— արջի պատկեր

ստացավ...

— էդ ամենը հրաշալի, կանչեց արքան անհամբեր.

Բայց ասացեք, ո՞վ խորիմաստ, ո՞վ բաղմագետ դուք

գետեր,

ինչպես անենք, որ իմ այգին դառնա դրախտն առաջվան,
Իմ մարդիկը գաղանացած՝ կրկին լավերն է՛ն

[Վաղվան]:

էսպես կանչեց, գլուխ տվին գիտունները արքային.

— Թող շատ ապրի Ալամ արքան բարձր ու հաստատ իր
դահին.

Ճարեր արինք, դեղեր բերինք, աշխատեցինք մենք

անքուն,

110 Հնար չեղավ, դեղ-ճար չեղավ ոչ քո մարդկանց, ոչ
այգուն.

[Ինչ գիտեինք] բերինք-արինք—փուշը մնաց էլ հոտ
փուշ,

Ու գաղանը դարձյալ բաղան՝ դաժան, կոպիտ ու ապուշ...

<3>

Միտք էր անում տարակուսած դժբախտ արքան Հուրանի,
Հանկարծ կանգնեց իր առաջին մի անծանոթ ծերունի:

Մի ծերունի պայծառ ու վեհ, ինչպես տեսիլք սրբազան,
Ալիքներին ծաղկեպսակ, ձեռին կաղնի դավաղան.

Միրուքն երկար, մինչև գոտին, սիպտակ, ինչպես նորեկ
ձյուն,

Քայլքը թեթև, դեմքը զվարթ, ու հայացքը իմաստուն.

Ողջո՛ւյն, ասավ, բարի Ալամ, ողջույն վշտոտ թագավոր,

Թե հնար կա քո մեծ վշտին, թե մի ճար կա քո ցավին,
էն Հազարսան աշնիվ հավքն է, որ դու շունիս տակավին,
Որ երգում է հաղար ձենով, հաղար ձևով կանչելով,
Հետն էլ բուրյան մշտադալար վարդ է թափում փնջերով.
Եթե խոսի [նա մի անգամ] < . . . > նա մի օր,
Փուշ ու տատասկ վարդի կրփովեն, վարդ կըծաղկեն
նորից նոր.

Ու պահապան քո [ծառաներ], որ դառել են լայժմ արջ,
Ետ կըդառնան քնքույշ մարդիկ, աղնիվ ու լավ, քան
առաջ...

— Ո՛վ երկնառաք բարի դու Տեր, գոչեց արքան < . . . > ,

130 Պարգև կըտամ ինչ որ ուզի ավետաբեր քո լեզուն,
Բայց ո՞ր երկրում, ո՞ր անտառում, ո՞ր սարում է նա
երգում...

— Միշտ երջանիկ կախարդական անկոխ, անմեռ
աշխարհքում...

Ասավ ծեփը, քամի դարձավ ու շքացավ իր աչքից,
Ապշեց արքան, բշնեց արքան աչքով տեսած հրաշքից:

<4>

Երեք կըտրիճ որդի ուներ Ալամ արքան ալեոր,
Կանչեց իրեն երեք որդուն ու արքունիքն իր բոլոր:

— Տեսա՞ր, ասավ, սիրուն որդիք, ինչ պատուհաս մեզ
հասավ.

Մեր տերության միակ դարդը, միակ փառքը փրչացավ:
Ես՝ ծերունի, սըրի տեղակ ցուպ հմ արդեն ձեռս առել,

140 Այժմ էլ վըշտից ծունկս կըտրել, աչքիս լույսն է
խավարել.

Ժիր մարդիկ եք— դենքներդ առեք, ձիանք հեծեք ամենի,
< . . . > զրտեք— [Իհրեք ճարն ու դեղը մեր ցավի]:

Ավագ որդին

եկավ ավագ որդին] .— Ո՛վ մեծափառ մեր
ծընող,

Ես ձի կեղեմ, զենքըս կառնեմ, կերթամ, կանցնեմ
 հողից հող.
 Ձեմ վախենալ, ետ չեմ դառնալ, ով որ կուզի դեմըս գա,
 Ձոթ գրվածնի վիշապ լինի, դե ու հըրեշ, թե հըսկա.
 Ահա այսպես [սուրբս] < . . . > կըտոր-կըտոր ես
 կանեմ.

Երկնում լինի—վայր կըբերեմ, ծովի խորքում—կըհանեմ:
 (Սուրբ պալատականների մեջ պրատեցնում է):
 Պալատական կանայք սարսափահար նշալով խմբովին.—
 Օ՛հ, սարսափելի է— ո՞վ կրկանգնի նրա դեմ:
 Պալատականները—
 [Նախարարը]—

Ծաղրածուն

150 /Թե ո՞ւր է նա— չըգիտեմ,
 Բայց կըկանգնի սրա դեմ,
 Թե սա կանգնի նրա դեմ]:
 Ապա խռեց միջնակ տըղեն՝ նույնպես գոռոզ—մեծ
 բերան,
 Հայրիկ, ասա՛վ, ես կըբերեմ խոս բյուրյուլը Հաղարան—
 Կուղիս հեմի նըշան արա, [դու որոշիր] օր ու ժամ,
 Ու թող լինիմ մորբս որդին, եթե հանկարծ ուշանամ.
 < >

(Վերջում լրսվում է մեղմ նվագածություն և երգի
 ձայնը. ծաղկեպսակը գրվիին, բնաբը ձեռքին, ոգիներ—
 րով— աղջիկներով շրջապատված գալիս է Արեգը).

160 Ծաղկապսակ բըլուրներից,
 Արշալուսի ժամերին,
 Նա ժըպտալով՝ կանչում է ինձ
 Դեպի աշխարհն իր վերին:
 Խոր ու խաղաղ անտառներից,
 Լրուսթյան մեջ էն խորին,
 Շըշընջալով կանչում է ինձ

Դեպի աշխարհն իր Վերին.

Կարկաշահոս մեր ջրերից,
Երբ թախծում եմ արհեստին,
Կարկաշելով կանչում է ինձ
Դեպի աշխարհն իր Վերին:

170

— Ո՞վ է կանչում, զավակս.

— Անտեսը, հայր:

Եվ պալատականներն իրար աչքով արին ու ծիծաղե-
ցին ֆթերի տակ...

< >
. >

[Ո՞վ է նա].

— Ի՞նչ [բան] է նա.

— Ճշմարիտ.

— Ճշմարիտ.

— Եվ արդար.

180

— Եվ արդա՞ր.

— Եվ զեղեցիկ.

— Ամեն բա՞ն.

— Ամեն բան...

< >
. >

Ո՞վ, որ գալիս ես նըստած ամպերին,

Ո՞վ, որ փայլում ես մաքրությամբ վերին...

< >
. >

<5>

ԵՐԳՁԻ ՎԻՇՏԸ

I

190 Երբ իրիկունն հացի նստան տանտերն ու հյուրն իր
օտար,

Երգիչն էսպես խոսք բաց արավ, հարցմունք արավ
[սիրաբար.]

90

— Պատմիր, լսենք, ով բարեկամ, շատ աշխարհք ես
ման եկել,
Ի՞նչ ես տեսել, ի՞նչ ես լսել, պատմիր լսենք թող մենք
էլ:

— Շատ աշխարք եմ ես ման եկել, խոսեց Արեգն ու
ասաց,
Ու շատ զարմանք բան եմ տեսել, ոչ տեսնված, ոչ լսված,
Բայց ինչ էսօր աչքով տեսա ես քեզանից էս քաղքում,
էդպէս զարմանք բան չեմ տեսել դեռ քաղմափորձ իմ
կյանքում:

էսօր շվար կանգնած էի մինարեի պատի տակ,
էն ծովացած ամբոխի մեջ, պանդուխտ, անոք ու մենակ,
200 Երեացիր դու գեղեցիկ, դեմքդ զվարթ ու պայծառ,
Ոգևորված, ուրախ-ուրախ վեր— մինարին բարձրացար,
Ձենըդ ջահել, զիլ ու հնչուն, լի ավյունով դերբնական,
Շատ շատերի ուշքը տարավ, < . . . > եցին ու ընկան.
Տարված, դերված զմայլանքին կախարդական քու երզի
ձախրում էին գլխիդ շուրջը թռչունները երկրնքի,
Բայց իջնելիս լալ սկըսար, մաղերդ փետտել, քեզ կոծել.
էդ տարօրեն քու արարքից ես ապշած եմ մնացել:
— Հաց կեր, պանդուխտ իմ բարեկամ, խնդրեց երգիչն
Արեգին,
[էդպէս անզգուշ ձեռք մի տար դու անբուժելի իմ
վերքին]:

II

210 «... Զերմ ու պայծառ դարնան մի օր, հանդիսավոր մի
տուն օր,

Մինարեի տակ ծովացած ժողովուրդը բյուրավոր
Սպասում էր իմ աղոթքին: Ոգևորված ես եկա,
էնպէս ուրախ, ինչպէս էսօր, վեր, մինարին բարձրացա:
Լե՛ն աշխարհքը ոտիս տակին, խոր երկինքը իմ վրին,
Հողիս լիքը երաղներով— երզը հոսեց ինքն իրեն:
Զըքնաղ հավքեր՝ թըռած անհայտ աշխարհներից դեպի
ցած՝

Շախրում էին գլխիս վերև իմ երգերին զմայլած,
 Ինչպես եղավ՝ էն հավքերից մինը ջոկվեց ու թռավ,
 Զարկեց ու ինձ հափրշտակեց, թևին արավ ու տարավ...
 220 Աչքս մին էլ բաց եմ անում անմահական մի դրախտում
 Բաց եմ անում — չեմ կըշտանում, փակում — ու չեմ
 հավատում:

Հիացած եմ տեսածներից ու մընում եմ անհամբեր,
 Մտածում եմ թե տակավին ինչեր պիտի տեսնեմ դեռ...
 Ու գընում եմ, գընում առաջ, ասես թրռում օդի մեջ,
 Թրռում թեթև, հեշտ ու անթև, անհոգ, ուրախ ու
 անվիրջ:

Ահա ծաղկած բազմաբույսան մշտադալար թրփերից
 Մի նազանի հուրի փերի ճեմ է առնում դեպի ինձ,
 Սիրտը տըված էն եղեմի երջանկույթյանն ըղձալի,
 Վարսը թողած աղատ հովին՝ երգ է ասում ու գալի:

(Առաջին վերին)

230 «Ես ու աստղի ցուրը պայծառ
 Խաղում էինք ջրափին,
 Ես ու աստղի ցուրը պայծառ
 Քընած էինք մինչ արփին...»

Հանկարծ ընկան վրճի՜տ, ցուլուն իր աչքերը ինձ վրա,
 Տեղըս կանգնած քար կըտրեցի, շունչըս հատավ ու
 սառա:

— Ո՞վ ես, կանչեց, դու հողածին, ո՞վ համարձակ դու
 հոգի,
 էս կողմերով անց չի կացել դեռ թրռչունը երկընքի,
 Ի՞նչպես մըտար էս դրախտը դու մահացու մի թույլ
 մարդ,

Քո հայացքով շրփոթում ես մեր սըրտերը անարատ:
 240 Դե ե՛կ, եթե մի մարդ ես դու մեր եղեմին արժանի,
 Ե՛կ, քո լանջին, էս ծառի տակ պիտի նընջեմ ես հիմի.
 Բայց վա՛յ՝ եթե հաղթվես տըկար հրապույրքից ու
 կրքից,

Պիտի զըրկվես անդառնալի էս երկնային վայելքից...

Ասավ, թեթև թիկնեց լանջիս, փակեց աչքերն

աստղաւառ,

Ու ըստինքը աստվածային խաղում էին վեր ու վար:

Արբած իր կույս թարմությունից ու իր գեղից գերբնական

Գըլուխս իջավ, անգիտակից համբուրեցի ես նըրան...

«Ափսո՛ս...» կանչեց. ըսթափվեցի. չըքացիլ էր նա

անհետ.

«Ափսո՛ս, թշվառ...» ղողանջում էր ու մարում էր

սրբոտիս հետ:

250 էս ժամանակ գետի ափից մի ուրիշը երևաց,

էնքան թեթև, էնքան քնքույշ, որ անմարմին ինձ թըվաւ:

Գալիս էր նա ծիծաղելով, զընթարթ, աշխույժ ու ազատ.

Ու հընչում էր էն ծըմակում անուշ ծիծաղն իր արծաթ:

(Երկրորդ փերին)

«Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛,

Ի՞նչ իւենթ է նա...

Ա՛խ, ի՞նչ իւենթ է էն փերին.

Լող է տալիս վեր ու վար,

Ջըրի տակի ամպերին

Կուզի հասնի անպատճառ:

260 Ծիծաղում են սլարիկները

Ողջ նըստոտած փըրփուրին,

Ծիծաղում են ծաղիկները

Փունջ-փունջ կիտված ափերին...

Վերև նայեց, ճառագեցին դեմըս աչքերն իր սև-սև,

Սիրտըս դողաց, խոնարհեցի իմ աչքերը ես ներքև:

— Ո՞վ ես, ասավ, դու բախտավոր, ի՞նչ հըրաշքով ներս
մըտար,

էստեղ բընավ ոտ չի դըրել դեռ մահացու մի օտար:

Ով էլ լինիս, երբ եկել ես մեր աշխարհը հըջանիկ,

- Արի զըմբուխտ էս դալարում էսպես հանգչենք մենք
հիմիկ,
270 Բայց տե՛ս, նթե ինձ համբուրես՝ կըկորցընես էնքան
բան,
Որ ողբալու բավ չեն աչքերդ ու ոչ կյանքդ բավական:
Ասավ ու հնշտ ընկողմանեց իմ հողեզին ճընկներին
Համակ լույս-կյանք, համակ հրքօլանք ու բուրավետ էն
փերին:
Նայում էի, նայում՝ հարբում, մըթնում աչքերս ու
մըթնում,
Թըվում էր թե նա սահելով շուրթերիս էր մոտենում...
Մին էլ, կարծես երազի մեջ, տաք համբույրը ըղգացի,
Ու զըրնգաց շուրջըս հանկարծ հընշուն ձևեր կանացի.
— Ափսո՛ս, թըշվա՛ռ, մի համբույրով դու կորցըրիր
էնքան բա՛ն...
«Ափսո՛ս, թըշվա՛ռ...» զըրնգում էր էն անտառը
դյուծական:
280 Կանգնած էի ապշած, մենակ, նախատելով ինքըս ինձ,
Մին էլ հանկարծ ռոթափվում եմ ուրիշ քընքույշ մի
ձևից:

(Երրորդ փերին)

- «Իմ քույրերը,
Շուշանները,
Շըրթունքներով ձյունաթույր,
Զով, բուրավետ
Զեփյուռի հետ
Ուղարկել են ինձ համբույր...»
Մի այլ աղջիկ, բուսած մինակ սաղարթագեղ ծառի տակ,
Որպես մինը էն եղեմի շուշաններից ըստիտակ:
280 Բոլոր ուժըս հավաքելով լեզվիս կապը խըղեցի,
Աղաչելով, աղերսելով հետը էսպես խոսեցի.
— Գթա՛, չըքնա՛ղ, ասա տեսնեմ, ո՛ւր եմ ընկել արդյոք
ես,
Եվ ո՞ւ՞՞՞՞՞ եք դուք, որ տանջում եք անօրինակ ինձ էսպես:

Ես հողեղեն—չեմ դիմանում ձեզ հրմայքին գերբնական,
Գութ արեք, գո՛ւթ, ո՛վ անմահներ, մի՛ տաք ինձ նոր
փորձության:

— Էնտեղ ես դու, ուր հողեղենն ոտ չի կոխել դեռ, սառա՛յ,
Ուր անհայտ են երկրավորի շընչին կիրքը, վիշտն ու ցավ,
Ուր հողածինն այցելում է լոկ կարճատև ցընորքում...
Բայց դու նըստիր, աղնիւ՛կ հոգի, որ ես հանգչեմ քո
պըրկում,

300 Սակայն եթե ինձ համբուրես, էնքա՛ն հետո

կըղըղջաս,

էլ չես գըսնիլ ինչ կորցընես՝ ամբողջ կյանքդ թիկուղ
տա...

Ու էս երրորդն էնքան սիրուն, կախարդիչ էր առավել,
Որ էն երկու փորձից հետո մոռցա խոստումս ես պահել...

— Այժմ գընա, հեգ հողեղեն, ու տառապիր կարոտից...

Կանչեց վըշտով, կըշտամբելով ու հեռացավ իմ մոտից:

Ես շըվարած միտք եմ անում էն վայրերում

դյութական,

Թե կարճատև մի հաճույքի ի՛նչպես տըվի էնքան բան...

Միտք եմ անում ու գընում եմ, որոնում եմ ամեն տեղ,

Ո՛ւր գնացին, ո՛ւր շըքացան ոգիները էն շըքեղ...

310 Էլ ոչ մի տեղ չեմ հանդիպում ես նըրանցից ոչ մեկին,

Անհուն ցավից ու կարոտից տառապում է իմ հոգին:

Շուրջըս արդեն մըշուշապատ, դատարկ ու լուռ ահավեր,

Հուսահատված ձեն եմ տալիս հառաչելով սըրտախոր,

Մին էլ հանկարծ ահեղ թընդաց— «շո՛ւտ, էստեղից

սըրտն տա՛ր...»

Ու մըթնեցին իմ աչքերը, կորաւ՝ շուրջըս ինչ որ կար,

Մին էլ աեսա կըրկին կանգնած մինարեի բարձունքին,

Դարձյալ կեղտոտ էս քաղաքում, շուրջըս ամբոխն

ահագին:

... Հուր կարոտով ամեն տարի միշտ նույն օրը էն

օրեն

Ուրախ-ուրախ, ինչպես էսօր, դիմում եմ ես մինարեն,

320 Երգում եմ լի պալծառ հուսով ու կարոտով գերադանց,

Ու երգերըս, ու մաքերըս նըվիրում եմ ողջ նըրանց,

Բայց, ա՛խ, չըկա, էլ չի գալիս հըրաշք հավըը էն ծանոթ,
Որ ինձ կըրկին առնի տանի էն դըրախտը, նըրանց մոտ...

<6>

(Ճամփաբաժանում (կիցում) կսնգնած է ծերը՝ գլուխն
ամպերում)։

— Ո՞վ ես, պապի, որ կանգնած ես անհունորեն այդպե-
սփեր,
Ու ծերունին խուլ որոտաց տատանելով ողջ ալեր։

(Ծերը՝ ամպերից)

— Ես նա եմ, որին ամենքն են նայում, ինքը ոչ ոքի,
Ես նա եմ, որին ամենքն են հարցնում, ինքը ոչ ոքի։
Սկիզբն ու վերջն եմ ես։

Եզերքն ու մեջն եմ ես,

330 Անհունն եմ ես,

Անքունն եմ ես—

Անհուն, անես— ամենն եմ ես...

Բարով եկար, աղնիվ կտրիճ։

— Ո՞վ անսկիզբ, անհաս դու մեծ։ Խարխալելով ու
տգեստ

Մենք հոսում ենք, անց ենք կենում այս աշխարհից,
որպես զիտ,

Որ անտեղյակ հեռուներին լոկ փիերն է իմանում,
Իսկ դու անհաս քո բարձունքից ողջ տեսնում ես ու
քննում։

Հսի՛ր, պապի, ցած խոնարհիք բարձր գլուխդ ամպերից,
Բաց իմաստուն քո լեզուն, մի պատասխան ասա ինձ,

340 Ո՞րն է ճամփան, որ տանում է էն աշխարհը
[երջանիկ],

Ուր Հաղարան աղնիվ հավըըն երգ է ասում կենդանի
Եվ վարդի բուրավետ [փնջեր] թափում իր երգի հետ։
[— Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛, քահ-քահ խընդաց ալևորը
իմաստուն,

Ու երկընքի ոլորտները դըղըրդացին անսահման.]

(Ծերը՝ ամպերից)

— Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛, խիղախ տըղա. այն ճամփեն ևս
դու փընտրում,
Նեղ, քարքարոտ էն շավիղը, որ թաքչում է ամպերում.
«Անդարձ» է այն ճամփի անունն, ով որ ընկալ էն
ճամփան,

Կորած է նա հավիտյան.

Ճամփեն մին է, ցաւիլ հաղար,— հաղար տեսակ
տառապանք

350 Բռնած են այն դժար ճամփին ու մաշում են ամեն
կյանք:

Սարեր կան էն ճամփեն կապած, թըռչունը չի անց
կենում,

Խոր անդունդներ, որ նայելիս, մարդու աչք է սևանում.
Հուր անապատ, որ անցնելու ամբողջ կյանքըդ չի հերիք,
Ամեն քայլում դե ու հըրեշ, ամեն կողմից փոթորիկ...

— Ի՛նչ են դեր ու հըրեշներ, երկյուղ չունիմ ևս, պապի,
Եվ իմ ճամփեն ոչ փոթորիկ, ոչ տառապանք կըկապի.
Սով, նեղություն չեմ հասկանում, չեմ էլ հոգում էդ
մասին,

Ո՛ւմ է պակսել մի կըտոր հաց էս աշխարհքի երեսին:
Եվ ինձ այնպե՛ս հեշտ է թըվում «անդարձ» ճամփին էն
քարոտ,

360 Եվ այն աշխարհքն այնպես հեշտին ու էն հավըր
այնքան մո՛տ...

— Ո՛վ հավիտյան անձնապաստան ու մոլորված դուք
Վարդիկ:

Հեշտ է թըվում միշտ ցանկալին ու սիրածը՝ միշտ
մոտիկ...

Հեշտ է— միայն ցընորքի մեջ, ու սրբտին է մոտ թըլու՛մ,
Բայց չի կարող ոտքը հասնել, ուր որ սիրտն է
թափառում:

Մեղք ես, կտրիճ, ինչո՞ւ ես քո մահի ետև ման գալի.

Դարձիր, գընա քո աշխարհքը, քու հոր տունը շին ու լի,

[Ի՞նչ է պակաս, որ գըլուխդ փորձանքի ես դու տալի:]
 Ապրի խելոք շատերի պես, որ ապրում են գոհ, առատ,
 Ու շեն հոգում, թե կորցրել է մարդն իր պատկերն
 անարատ...

370 Կամ թե կուզես, ահա դարձյալ երկու ճամփա
 լայնարձակ.

Տանում է մինն այն դըղյակը, ուր որ լուսից մինչև լուս
 Քեֆ է անում սիրուն Թամարն հյուրերի հետ իր ջահել,
 Մյուսը տանում է . . . ուր որ ոսկին, անգին քարեր, ,
 < >

Արեգ. —

Ո՛չ, պապի < >

Ծերբ. —

Անձնուրաց հոգի, որ քաջ ու անվախ
 Ընտրում ես — ընկնում այս անդարձ ճամփան,
 Որ հոժար սըրտով քո կյանքը մատաղ
 380 Ուխտել ես գաղան մարդի փըրկության,

Ծերիս օրհնանքն էլ թող լինի քեզ հետ,
 Հարեհաս լինի նեղության օրում,
 Բարով դու հասնես վայրն երանավետ,
 Ուր որ Հազարան բյուլբյուլն է տիրում:

Լեռներ, անդունդներ հարթվեն առաջիդ,
 Դեհեր, հըրեշներ դառնան անվընաս,
 < . . . > մեջք լինի քաջիդ,
 Կասկած ու երկյուղ երբեք չիմանաս:

Օրհնում է ծերունին, խառնում ու ճանապարհ
 դնում դեպի կախարդական աշխարհը:

ԱՐԵՎԸ ՄԵՎ ԱՇԽԱՐՀՔՈՒՄ

Գրնա՜ց, գրնա՜ց Արեգն արի, գրնաց, ընկավ մի աշխարհ,
 390 Երկինքը սև, գետինքը սև, սև բովանդակ ու խավար:
 Առաջ գրնաց. դեմն ահագին մի սև ամբողջ կանգնեց լուռ.
 Էն ամբողջից մի ձեն եկավ, մի ձեն տըխուր ու տըխուր:
 Վերև նայեց, տեսավ շարմաղ մի աղջիկ է լուսեղեն,
 Հետը լալիս հուսակըտուր, հետը կանչում է իրեն:

Աղջիկը

Ափսո՜ս, կտրի՛ճ, ա՛խ ո՞ւր եկար
 էս աշխարհքը սև ու մռթ.
 Ո՞ր անօրեն մարդն էր արգոք,
 Տըվեց էդպես քեզ խորհուրդ:
 Փախի՛ր, շուտով, անահ տըղա
 400 Թե չէ՝ էստեղ որ մընաս,
 Եև, մարդակեր Դևը կըզա
 Այժմ կանի քեզ մաս-մաս:

Արեգը

Բայց ո՞վ ես դու, սիրուն աղջիկ,
 Ի՞նչ ես էստեղ դու շինում,
 Եվ ինչո՞ւ ես էդպես աղի
 Արցունք թափում, լաց լինում:
 Ի՞նչ է արել էդքան սիրուն,
 Էդքան քնքույշ մի էակ,
 Որ փակել են մութն ու անդուռն
 410 էդ ամբողջում մեն-մենակ:

Աղջիկը

Իմ հանցանքը էս է, ավա՜ղ,
 Որ սիրուն եմ ես էսքան.

Սըրա համար Սև Դեն եկա՛վ
 Մեր աշխարհքը աննման,
 Եկա՛վ բըռնի հափըշտակեց
 Հայրենական իմ վայրից,
 Բերա՛վ էս սև բանտում փակեց,
 Զըրկեց պայծառ օրերից:
 Նըրա թըշվառ գերին եմ ես.
 420 էստեղ, անդուռն իմ բանտում
 Լուռ ու մենակ փակված էսպես
 Մաշվում եմ ես անխընդում:
 Բայց, ա՛խ, նըրա ժամն է ահա,
 Հիմի կըգա նա նորից...
 Փախի՛ր, փախի՛ր, անահ տըղա,
 էս սև ու մութ աշխարհից:

Արեգը

Ես չեմ վախում, քույրիկ անգին,
 Ես չըգիտեմ ահ ու մահ,
 Ես կըմնամ բանտիդ տակին,
 430 Ինչ սև հըրեշ կուղի գա:
 Ու կըմեռնեմ էստեղ ես էլ,
 Որ էլ չապրեմ էս օրից,
 Կամ կըփրկեմ ինձ հետ քեզ էլ
 էս սև ու մութ աշխարհից:
 Միայն դու ասա, թե ո՞ր ճամփով,
 Ո՞ր կողմից է նա գալու,
 Ու ո՞րտեղ եմ իմ նևտերով
 Նըրա կյանքին վերջ տալու:

Աղջիկը

Ահա էն սև սարի տակից
 440 Նա կերևա ահավոր.
 Նըրա ձենից, բերնի հուրքից
 Սասանում են սար ու ձոր:

Յոթը ագահ գըլուխ ունի,
 Միջի գըլխին պիտ զարկես,
 Ու չես կրկնիլ զարկըդ նորից,
 Ինքն էլ խնդրի թեկուղ քեզ:
 Լսի՛ր, ահա գալիս է նա
 Անպարտելի ու խավար...
 Գընա՛, կըտրիճ, իսկ ես էստեղ
 450 Աղոթում եմ քեզ համար...

Սև աշխարհքը էլ ավելի մութը կոխեց ականակիր.
 Դեի ձևնից զարհուրելի զողաց երկինքն ու երկիր:
 Եկա՛վ Սև Դեն, ինչպես սև ամպ, հուր ու կըրակ շաղ
 տալով,
 Եկա՛վ անհուն կատաղությամբ, ինչպես պըրծած մի սև
 ծով:
 Դեռ շատ հեռվից նա նըշմարեց իր թըշնամուն
 լուսավոր,
 Ու հեռավոր մութի միջից խուլ որոտաց ամպադոռ:

Սև դեր

Ո՞ւ՞ր ես խիղախ դու հողածին,
 Ի՞նչպես մըտար իմ հողը դու,
 Ո՞նց չի հասել քո ականջին
 460 Գոնե անունն իմ ահարկու:
 Միթե աչքով դու չըտեսա՞ր
 Գյուղ ու քաղաք ողջ ամայի.
 Մարդ եմ կերել հաղար հաղար,
 Քեզնից էլ քաջ ու վիթխարի:
 Իսկ դու ո՞վ ես, չընչիմ մարդուկ,
 Որ կռիվ ես գալիս իմ դեմ.
 Ասա տեսնեմ, որ իմանամ՝
 Ինչ հիմարի պիտի ուտեմ:
 Ցույց տուր տեսնեմ՝ ի՞նչ ունիս դու,
 470 Տե՛ս, ես ունեմ յոթը գըլուխ...

Գոռաց հըրեշն էն ահարկու,
 Արձակելով կըրակ ու ծուխ:

Արեգը

Գալիս եմ ես, ու՛ր անճոռնի,
Որ մեն մենակ կըռվեմ քեզ հետ,
Կըրծքումս ունիմ մի սիրտ արի,
Ձեռքիս ունիմ յոթը սուր նետ...

Ասավ, ճայթեց զիլ աղեղը, ոռնաց վիշապն ահագին,
Թավալվելով տեղն ու տեղը, անիծելով Արեգին:

— Մին էլ զարկի՛ր... մին էլ... մին էլ...

480 Մըռնչում էր հոգեվարք:

— Ծա իմ մորից մին եմ ծնվել,

Մի խոսք ունեմ ու մի զարկ:

Պատասխանեց Արեգը քաջ, փրչեց վիշապն իր հոգիի:

Ու արեւի լույսը ցոլաց Սև աշխարհի եզերքին:

<8>

— Չըքնաղ անունով քո սեզ աղջըկա

Կանչում եմ, ահեղ ծովերի արքա,

Լըսի՛ր անհատակ ջրերի խորքից,

Մըշտածովի, անաստ քո մըթին հարկից.

Տո՛ւր ինձ Քամի ձին, թըռչուն Քամի ձին,

490 Որ ես՝ մահացու տըկար հողածին՝

Հասնեմ երջանիկ աշխարհքն աննըման,

Բւր վարդ է թափում Բըլբուլն Հաղարան:

Ա՛ռ, նըշանն ահա քո սեզ աղջըկա,

Լըսիր ինձ, ահեղ ծովերի արքա,

Տուր ինձ Քամի ձին՝ հասնեմ փափագիս,

Բըլբուլը բերեմ, հասցընեմ այգիս,

Փուշը վարդ փոխեմ թովչական երգով:

Ու գաղանը մարդ—բանական հոգով:

էսպես կանչեց՝ ու փոթորիկն հլավ ծովից կապուտակ,

500 Մըթնեց երկինք, մըթնեց երկիր, իրար անցավ ողջ
աշխարհք,

Ու ահապէս թոհ ու շոհից, անգունդնեքից էն մըթին
Հուր հըրեղեն իր թեքումը ցոլաց կրօն Զամի ձին.
Ու մինչ վայրի սլանում էր դեպի հեռուն աշխարհի,
[Հասավ] բըռնեց [հըղոր ձեռքով] Արեգն արագ ու
արի,

Ձըգեց իսկույն ոսկի ստնձը, ոսկի սանձը զորաւոր,
Ձըսպեց անզուսպ էն [հըղորին բազկով հաստատ ու . . .]
Դեպի վերն ձգեց <իր> ձին՝ տա արեին ու վառի,
Դեպի ներքն ուղեց [զարկի] գետինք՝ ջախջախի—
Բայց . . . հաղթահարված ու հրնաղանդ հեծվորին,

510 Լեզու առավ, մարդու նման էսպես դարձավ հըղորին.
— Ի՞նչ ես ուղում, քաջ հողածին, ո՞ւր ես ուղում՝ քեզ
տանհմ?

< . . . >

<9>

Շատ պնաց նա, թե քիչ դնաց— վերեն աստված միայն
գիտի.

Ի՞նչ մարդկային միտք ու հանճար նորա ճամփին
կըշափի.

Անցավ ծովեր, սև անգունդներ, անապատներ, առապար,
եկավ հասավ դալար մի դաշտ, այստեղ առավ նա
դադար:

Դադար առավ [լեզու եղավ] ու բաց արավ իր լեզուն,
Ու խրատեց Արեգին < . . . > այն խոսուն[ն]
իմաստուն.

520 — Ահա սահմանն անմատչելի կախարդական աշխարքի,
Ուր ապրում է [սեզ] տիրուհին զարմանալի այն հավքի.
Աննըման է նրա անունն— ինքն անտես, աննըման,
Կախարդել է այս աշխարքը նըրա թովչանքն ու հըման,

< . . . >

Անկարող է մահկանացուն այստեղ մըտնել
 [Եթե միայն չի պարգևած նրան շնորհք վերևից
 Եվ անսասան կամք ու եռանդ < . . . >
 Ամեն տեսակ ցավ տառապանք մեր ու նորա
 սահմանում

530 Կան և նորան . . . պահպանում . . .]

Այժմ կերթաս— քո առաջը կըդա մի գետ ահագին
 [Նորա] ջուրը աղի-լեղի թույն է հոսում [մահացու],
 [Այդպես կախարդական այս աշխարհքի տիրուհին
 Անըմպելի թույն է խառնել նորա վճիտ ջրերին . . .]
 Ամեն մի մարդ չի կարող խըմել < . . . > էն ջրերից,
 Բայց եթե դու խմեցիր՝ կանցնես < >

Գետը կանցնես, կընկնես մի դաշտ անծայրածիր,
 ահավոր,
 [Կախարդական երկրի տերը] կախարդական [իր
 խոսքով]

Կցրել է այն անհուն դաշտը անկոխելի տատասկով,
 540 Անկարող է ոտը կոխել ասպարեզը այն փըշոտ,
 Եվ չի կարող մարդ հանդուրժել. [շատ են] ժանտահոտ.
 Բայց դու եթե այդ էլ անցնես— [կըմոտենաս] և ահա
 [Այն աշխարհի] վեհ տիրուհու ապարանքը կերևա.

Այնժամ կըգան խեղկատակներ ու կըկտրեն քո ճամփան,
 Կուղեն հաղթեն, ուշքդ խլեն, [կուղեն] լինեն քեզ
 խափան,

Այնպես խաղեր կըհորինեն, այնպես < ու . . . >
 ցույց կըտան,

Հարյուր տարվան մեռելները գերեզմանում կըխնդան:

Բայց պետք է դու արհամարհես, սիրտըդ [ամուր
 սևացնես],
 Լուրջ ու մռայլ նրանց թողնես— այն ժամանակ դու
 կանցնես:

Ոչ պատասխան, ոչ հայհոյանք պիտի չանցնի բո
մբարեկեն,

Սիրտդ հանգիստ, հոգիդ խաղաղ նրանց միջից թե
անցնես—

[— Ողջ կըլտին— և դու անփորձ ապարանքին
կըհասնես]

Թե չէ, եթե ուշք դարձնես ու ընկնես նրանց չետ,
Քեզ կըհաղթեն—ուշքդ կըտիրեն < >
Կրնկառես ապարանքը < >

Երբ այսպիսով կըմոտենաս ասպարանքի դռներին,
 Խոյն ու առշուժ կանգնած են [միշտ] նրա հրկու
 կողմերին,

Խոյի առաջ միս է դրրած, իսկ առյուծին՝ կանաչ խոտ,
560 Եվ սովատանը նրանք կանգնած հսկում են միշտ իրաջ,
մոտ.

Դու կը փոխես խոտը խոյին—միսը կը տասս սուշուծին,
Ճամփա կըրտան— ու կը հասնես < . . . >

[. նիրս կըմտնես ապարանք...
 նիրս կըմտնես — հրդի դայլայլ, վարդի բույր,
 իրար ետևից կանցնես յոթը . . . վարագույր,
 Այնտեղ [ոսկի] փայլ վանդակում երգում է հավքն այն
 չքնաղ

Ու երգի հետ մշտադալար վարդ է թափում ու թափում:
[Այն] վարդերի [անուշ] բույրով, երգի ձայնով
[արբեցած]

Իր լուսեղեն նուրբ մահիճում բնած է վեհ տիրուհին—
 570 Այստեղ՝ հիշիր, զգույշ կացիր— մոտ շրջնաս դու նըրան.
 < . . . > շի դիմանալ և ոչ մի սիրտ [փորձության],
 Ու կըհաղթվես նրա գեղեցկության թուփշանքից
 Ու կըզըրկվես այն բյուրյուրից [գուցե նաև] քո
 կյանքից:

ԹԱՐԳՄԱՆԱԿԱՆ
ՊՈԵՄՆԵՐ
ԵՎ ՎԻՊԵՐԳԵՐ

ԱՔԻԼԼԵՍ

Միգում կորավ Իդա սարը,
Մըռայլեցավ Տրոլլադան,
Հուռ է ռազմի հարթավայրը,
Քընած բանական Ատրիդյան:
Խաղաղ են շուրջ: Առկայծում են
խարույկները բանակի,
Երկա՛ր ու ձիգ ձայնարկում են
Պահնորդները մեկ մեկի:

- Ծագեց պայծառ լուսնեղջյուրը
10 Մովի վրա է գեյան,
Բարձըր ափերն ու աստղերը
Մովի խորքում ցոլացան:
Դատարկ դաշտում երևում է
Մենակ կառքը Պրիամի,
Տանում է իր Հեկտորի դին
Գոռ բանակից հույների:

- Ահա կանգնեց ծովի ափին
Աքիլլեսը ահարկու.
— Ընկավ, ծերո՛ւկ, քո Հեկտորը,
20 Հանդավ լույսը քո հոգու:
Անդրոմաքեն ու Հեկաբեն

Դարպասներում անդադար
Քեզ են մընում... դարձիդ ընկեն
Կյանք կամ մահ է նրանց համար:

Եվ տըխրաբեր արշալուսին
Կրթուրի խունկ հաշտարար,
Թաղման երգով կըհեծեծեն
Ամեն մի տուն ու տաճար:
Հայր, մայր, այրի մաղթանքներս:՛
30 Սափոր կածեն թանկ փողին,
Ու, դժոխքում, աղոթքներով
Հանգիստ կըտան հերոսին:

Խեղճ ալևոր, խոնարհեցիր
Գըլուխդ իմ առաջին,
Եվ այս ձեռքը համբուրեցիր,
Որ լաց տըվավ քո աչքին...
Որդուդ մասին էր քո ազերս.
Ո՛ր, մի՞ տրտմիր, ալեղարդ,
Մի բախտ վըճեց երկինքը մեզ,—
40 Ինձ էլ ընկճեց Արամազդ:

Մոտ է ժամըս. պատրաստու՛՛՛մ է
Նետը անգութ օրհասի,
Եվ պարկուհին ընդհատել է
Արդեն օրերն իմ կյանքի:
Ճըռընչում է դժոխքի դուռը,
Գուժում է ձայնն ահեղի.
— Վերջացա՞ծ է, հանգավ՞ ջահը
Պելիդեսի օրերի...

Ո՛վ, այս ափից ետ չի գալու
50 Եվ քու որդին անվընաս.
Շուտո՞վ, շուտով պիտի և դու,
Ո՛վ Պելեոս, որբանաս:
Կանցնի ռազմի արհաւիրքը,

Աքիլլեսիդ կըսպասես,
կըզարդարես արքունիքը՝
Շուք ու փառքով ընդունես:

Մըտիկ կանես դատարկ ծովին
Ափից տըխուր ու տըրտում,
Քե չե՞ն դալիս արդյոք նավեր,
60 Առագաստ չի՞ երևում...
Նավեր կըգան Իլիոնից,
Ես չեմ լինի ոչ մեկում,
Ես չեմ զարթնի մահվան քընից,
Ու կըմընամ այս հովտում...

Իզուր պերջին տաղնապի մեջ
Դու քո որդուն կըխնդրես
Ու կարկամող բազուկներով
Նրան կողքիդ կըփընտրես:
Սիրած երկրից ժամն անջատման
70 Ձի բաղցրացնի նա այն օր,
Ու մինչ ափերն մոռացության
Ձի տարածվի ձայնը հոր:

Իմ հայրենի՛ք, վըճիտ ջըրե՛ր,
Չըբնա՞ղ վայրեր հարազատ,
Եվ ձիթենիք ու դափնիներ,
Հուլիտների շուք ու դարդ,
Ճոխ ծաղկեցե՛ք, փըթըթեցե՛ք,
Ինչպես առաջ, աննըման,
Ինչպես առաջ — միշտ թընդացե՛ք
80 Միայն ձայներով խընդության:

Բայց Աքիլլես ու Պատրոկլես
Էլ չեք տեսնի դուք բնավ...
Սպերքի ջըրե՛ր, բազուկըս ձեզ
Դըլխիցըս մազ խոստացավ,

Բայց գըլուխըս փոթորկալի
Պատերազմում ահագին
Պատրոկլեսին ես գոհեցի,
էլ չըսպասեք իմ տուրքին:

Պատրաստել է նետը արդեն

90 Ապոլլոնը անողոր,
Հսպասում է նոր եկվորին
Քարոնը սև Ստիքսի մոտ:
Եվ ափերից մոռացության,
Պատրոկլեսը գիշերով
Եկավ ինձ մոտ թեթև, անձայն,
Որպես երազ, թռչելով:

Որպես շունչը մեղմ ղեփչուռի

Նա շըշընջաց ինձ վերա,
Նրա ձայնը ես լսեցի,
100 Վեր նայեցի ու տեսա
Քընքույշ դեմքին հետք արտոսրի
Եվ անջատման խորին ցափ...
Ձեռքըս իրեն տարածեցի...
Դատարկ մըթնում չըքուցավ...

Հսկյուրոսից նոսպտուխմ

Դեպի հեռուն կըլողա.
Մի անժանոթ ափ կրտեսնի
Կանաչ բըլրակն իր վըրա:
Նավովարը այնժամ կասի՝
110 Դարձած կողմը բըլրա՜լի.
— Ահա շիրիմն Աքիլլեսի,
Այն էլ տեղն է բանակի...

— Այնտե՛ղ, պարսպից նա գիշերով
Երևում էր մեղ ահեղ,
Անտանելի հուրն աչքերում,
Սաղավադսույլ ճաճանչեղ.

Եվ եռակի որոտալով,
Ահ էր ազդում քաղաքին,
Ու Տրոյացիին գունատ դեմքով
120 Զենքը ձրգում էր գետին:

— Այնտեղ ձեռքը Ատրիդեսին
Տալով դաշը հաստատեց...
Այնտեղ կառքով նա մոլեգին
Քաղքի վրա հարձակվեց...
Այնտեղ հողում իր ետեից
Քարշ տվավ դին Հեկտորի,
Հառեց աչքերն ըսպառնալից
Վերան լըքած Տրոյի...

Ու իր նապից նեոսյտուկեմ
130 Կիջնի ափը սրբբաղան,
Որ միայնակ բլրի վրա
Դընի և՛ սուր, և՛ վահան:
Շուրջը արդեն դատարկվել է...
Խաղաղ Սիմուս ու Քրսանտ,
Բաղեղ ու փուշ պատատել են
Տրովադային քարուքանդ:

Կանցնես դաշտը պատերազմի,
Ուր Աքիլլեսն է կըռված,
Կտեսնես հորանն երենների
140 Շիրմաց շուրջը մոռացված:
Ու քեզանից վերև հանկարծ
Կըլըսես ձայն թևերի...
Մենք կըլինենք թև թևի տված,
Ընկերներս հին օրերի...

Այնժամ հիշիր Աքիլլեսին,
Երկրից արագ նա անցավ,
Քախտը նրան անփառունով
Աշտեղ մի դար խոստացավ.

Բայց, մերժելով դատարկ կյանքը,
150 Փառքի ընտանիքն ընտրեց նա,
Ու ընկերի համար մեռավ,
Հավատարիմ մինչև մահ:

Լըռեց Աքիլլ... Մութն է Իդան,
Իլիոնը դեռ տըխուր,
Քրնած բանակը Ատրիդյան,
Պատերազմի դաշտը լուռ:
Ու ծրխալով առկայծում են
Խարույկները բանակի,
Երկա՞ր ու ձիգ ձայնարկում են:
160 Պահնորդները մեկ մեկի:

ԲԱՅՐՈՆ

ԾԻԼԻՈՆԻ ԿԱԼԱՆԱՎՈՐԸ

ՍՈՆԵՏ ԾԻԼԻՈՆԻՆ

Ո՛վ աղատություն, շունչ հավերժական,
Բանտերումն ես դու շրջեղ ճաճանշում,
Այնտե՛ղ, ուր սիրտը՝ քեզ բընակարան
Եվ քո սերըն է միայն ճանաչում:

Եվ երբ որդիքդ դարկած շրջթայի,
Անյուշա բանտերում նահատակվելով,
Փառավորում են երկիրն հայրենի,
Ծավալվում ես դու հողմի թևերով:

Շիլիո՛ն, քո բանտը սըրբավայր է միշտ,
10 Եվ քո տըխրալի հատակը՝ սեղան.
Բոնիվարն այնտեղ տանջվեց բաղմափիշտ,
Թողեց հետքերը քարերի վըրան:

Եվ թող միշտ մոռան նըրա՛նք անյւնշում,
Որ բըռնությունից աստվա՛ծ են կանչում:

1

Դորշ են մաղերըս, բայց ոչ տարիքից,
Ոչ էլ մի գիշեր

Գարձա այսպես ծեր,
 Որ պատահում է հանկարծ երկյուղից:
 Ձեռք ու ոտներս էլ այսպես շորացան
 20 Ոչ թե բանելուց, այլ գարշ հանգըստից,
 Խավարչտին բանտին երբ ավար դարձան,
 Ջրրկված արևից, աշխարքից, օդից:
 Իմ հայրը այրվեց խարույկի վրա,
 Զուղեց իր պաշտած հավատն ուրանա,
 Իրեն որդիքն էլ նույն բանի համար
 Օթևան գըտան բանտումը խավար:
 Յոթ հոգի էինք, մընացել եմ ես:
 Մեկը տարիքով, վեցն երիտասարդ,
 Ինչպես սկըսան, վերջացրին նույնպես,
 30 Հալածանքների սաստկությամբ հըլպարտ:
 Մինը կըրակում, երկուսը կըռվում
 Կընքեցին իրենց հավատն արյունով,
 Իրենց հոր նըման մեռան անկոտրում:
 Թըշնամու մեծած աստծու անունով:
 Վերջին ևրեքը բանտն էին ձրգված,
 Որոնցից ես եմ մընացել հիմի,
 Հիվանդ բեկորըս մեր անբախտ տոհմի:

II

Այնտե՛ղ, հին ու խոր բանտում Շիրիոնի
 Յոթը հատ սյուներ գոթական ձևի,
 40 Յոթը հա՛ստ սյուներ, ծանր ու գորշագույն,
 Երևում են թույլ մի շողով տըժգույն,
 Որ, ասես իրեն ճամփան մոլորել,
 Պատի արանքից պատահմամբ ընկել,
 Խոնավ հատակին խաղում է տըխուր,
 Ինչպես ճահճային աղոտ մոլեհուր:
 Ամեն սյունի մեջ այնտեղ մի օղ կա,
 Եվ ամեն օղակն ունի մի շղթա:
 Սոսկալի բան է երկաթի շղթան.
 Ուտում են նըրա ժանգ-ժանիքները.

50 Նըրանք մաշելով մարմնիս մեջ մլտան
 Ու չեն ջնջվելու երբեք հետքերը,
 Մինչև չըթողնեմ օրվան լույսը վառ,
 Ծանր՝ բ, ատելի աչքերիս համար,
 Որոնք չըգիտեմ, թե քանի տարի
 Զեն տեսել պայծառ երեսն արևի:
 Այդ տարիների չեմ հիշում թիվը.
 Թողեցի նըրանց տըխուր հաշիվը
 Այն օրից, ինչ որ եղբայրս վերջին
 Թողնեց ու մեռավ աչքիս առաջին:

III

60 Նըրանք սյուններին մեզ շրջապեցին:
 Մենք ջոկ-ջոկ էինք, թեև միասին,
 Մենք չէինք կարող ոչ մի քայլ առնել,
 Ոչ իրար երես խավարում տեսնել:
 Աղոտ, կապտավուն այն լույսն էլ որ կար,
 Մեզ մեր աչքերում դարձրեց օտար,
 Այսպես միասին, բայց ջոկ-ջոկ կապած,
 Աշխարքի ամեն բարիքից զրկված,
 Մի մըխիթարանք միայն ունեինք,
 Որ իրար ձայներ իմանում էինք:

70 Ու սըրտով կըպած, իրարից հեռու
 Մենք ըսկըսեցինք սիրտ տալ իրարու
 Նոր-նոր հույսերով կամ թե հին վեպով,
 Կամ հերոսական անվեհեր երգով:
 Սըրանք էլ սակայն պաղեցան վերջում.
 Տըխուր էին մեր ձայները հընչում,
 Տըխուր ու խըռպոտ, խուլ ու ահեղի՝
 Պաղ արձագանքը բանտի քարերի...

IV

Մեր փոքրը, որին հայրըս սիրում էր,
 Որ մեր հանգուցյալ մոր ճակատն ուներ,

80 Ու աչքերն ինչպես կապույտը երկնի,
 Նա էր իմ հոգին տանջում ավելի:
 Իրավ, տեսնելիս մարդ չէր դիմանում.
 Այնպիսի՝ թրոշնակ այսպիսի՝ բընում...
 Գեղեցիկ էր նա, պայծառ ու մաքուր,
 Եվ ուրախ, զբաւրթ սրբտով բընատուր:

V

- Մյուսն էլ նըրա պես հոգով անարատ,
 Ծընված էր սակայն հուժկու տըղամարդ:
 Ուրախ ու պատրաստ ամեն ժամանակ
 Աշխարքի ընդդեմ խիղախել մենակ,
- 90 Միայն թե չըհեծեր շըղթայի տակին.
 Շըղթայի ձայնից մարում էր հոգին:
 Նա լուռ, անմըոունչ ընկնում էր արդեն:
 Ես էլ թերես ընկճըված նույնքան,
 Ճիգ էի տնում, որ սըրտապընդվեն
 Վերջին հույսերը թանկագին մեր տան:
 Իզո՞ւր. նա ընկավ, նա մեռաւ... տեսա...
 Ես տանջվում էի թեև, աշխատում,
 Շըղթաս կըրծոտում, շըղթաս կըտրատում,
 Տազնապի ժամին իրեն չըհասա...
- 100 Նա մեռավ... Եկան, կապանքը վերցրին,
 Հենց այնտեղ, բանտում, աչքիս առաջին
 Մի փոս փորեցին սառն ու երեսանց...
 Աղաչանք արի, խընդրեցի նըրանց,
 Որ շընորհ անեն՝ թաղեն այնտեղում,
 Ուր որ արևի ճաճանչն է խաղում...
 Այս խենթ, խելագար տըխմար մի միտք էր,
 Բայց այն ժամանակ զըլուխս էր մըտել,
 Թե ազատ ծընված, ազատ սովորած
 Իմ եղբոր հոգին, թեկուզև մեռած,
- 110 Զէր հանգըստանա գերության բանտում...
 Զուր էի սակայն այնպես պաղատում.
 Նըրանք ինձ վըրա քահ-քահ խընդացին,

Եվ մեր սիրելի եղբայրը կըրկին
 Այն պաղ, անդալար հողումն է թաղված,
 Ու գըլխի վերև անբաժան կախված
 Բըռնակալներին վայել հուշարձան՝
 Ելբորըս կըրած ու թողած շըղթան:

VI

- Իսկ մեր ծաղիկը, փոքրը մեղանից,
 Ամենքից սիրվածն իր ծընված ժամից,
 120 Իր սիրուն դեմքով մեր մոր պատկերը,
 Մեր գերդաստանի մանկական սերը,
 Նահատակ մեր հոր ցնորքը նվիրական
 Եվ իմ հոգսերի վերջին առարկան,
 Որի համար միայն ինձ պահում էի,
 Որ նըրան ազատ գեթ մի օր տայի.
 Նա, որ դեռ հոգին պահել էր այնպես
 Տակավին զըվարթ, գուցե առհրես,
 Նա էլ խորտակվեց, օրեցօր և նա՝
 Սկըսա՞թ թռչնել ցողունի վըրա:
- 130 Բայց այնքա՞ն խաղաղ էր նա թառամում,
 Լո՛ւռ, մեղմիկ հալվում, ուժերը քամվում,
 Առանց արցունքի, քնքույշ ու բարի...
 Ինձ համար էր միայն հոգում ու ցավում...
 Եվ ոչ մի տըրտունջ, մի «ախ» չարավ նա
 Իրեն վաղաժամ օրհասի վըրա:
 Մի փոքրը խոսեց մեր լավ օրերից,
 Մի քիչ ըստփեհեց, հույսեր տըվով ինձ,
 Քանզի ես անհուն վըշտից բարացել,
 Կորուստիս առջև լուռ էի կացել:
- 140 Ապա թառանչը, որ զըսպում էր նա,
 Արդեն երկարեց, նըվազեց ահա...
 Ականջ դըրի ես... չէր լավում իսպառ,
 Չայն տըվի նըրան ահից խելագար...
 Կանչեցի... կարծես մի ձայն լըսեցի...

Ուժգին ցընցումով շրջառ կըտրեցի,
Ընկա նըրա մոտ. նըրան շրջըտա...

Ես էի մենակ մըթնումը շարժվում.

Ես էի ապրում, ես էի շընշում

Անիծված օդը մեր խոնավ բանտի

150 Սա գետնի վըրա, նա գետնի տակին,

Երկու եղբայրս էլ վախճանված էին:

Ընկած շոր ձեռքը բըռնեցի, ավա՞ղ,

Նըրա պես նույնիսկ իմ ձեռքն էլ էր պաղ:

Ուժ շըկար շարժվեմ կամ մի ճիգ անեմ,

Բայց զգում էի, որ դեռ ապրում եմ...

Կատաղի մի վիշտ, երբ գիտենք, որ նա,

Ում սիրում էինք, այլևս չըկա...

Չըգիտեմ ինչպես,

Չէի մեռնում ես.

160 Երկրում ինձ համար

էլ ոչինչ չըկար...

VII

Իսկ հետո այնտեղ ինձ ինչ պատահեց,

Այդ ես չըգիտեմ ու չեմ իմացել.

Նախ օդը հատավ, լույսը պակասեց,

Ապա թե մութը շրթացավ հանկարծ:

Զգացում ու միտք՝ էլ ոչինչ չըկար:

Չէի հասկանում, ինչ էի զգում,

Քարերի միջին կանգնած մի լեռ քար,

Մի լերկ ասպռած՝ գազաթը միգում...

170 Ամեն բան դատարկ, մըռայլ ու գորշ էր:

Ոչ ցերեկ էր այն և ոչ էլ գիշեր,

Եվ ոչ իմ բանտի նըսեմ լույսը կար,

Այնքան ատելի աչքերիս համար:

Մի տարածություն՝ դատարկությամբ լի,

Եվ հաստատություն՝ առանց մի տեղի...

Չըկային աստղեր, ժամանակ, աշխարհ,

Ոչ փոփոխություն, ոչ բարի, ոչ չար.

- Խորի՜ն լռություն... և կանգնած օդում
 Ոչ մահվան նշույլ, ոչ կյանք էր նկատվում.
 180 Այն անգործության մի ծով էր կանգուն,
 Անշարժ ու համըր, խավար ու անհուն...

VIII

- Բայց ահա մի շող ցուլաց իմ գրլիսում.
 Այն մի գեղեցիկ թռչունի ձայն էր,
 Մերթ լռում էր նա, մերթ նորից երգում.
 Այնպես քնքույշ երգ լրսած չէի դեռ:
 Մինչ լքում էի կախարդված հոգով,
 Լըցվեցին աչքերս ուրախ արցունքով
 Եվ ես միառժամ չէի նրկատում
 Թըշվառությունըս այն խավար բանտում:
 190 Բայց շուտով միտքըս սովոր ընթացքով
 Երբ վերադարձավ, իրական աչքով
 Շուրջրս, վերևըս ես տեսա կըրկին
 Պատերն, օձորքը, նրկողը մըթին,
 Առաջվա նրման ուր որ հաղիվ հաղ
 Արևի շողքը ընկնում էր նրվաղ:
 Բայց և այն ճեղքում, որ ընկնում էր նա,
 Ավելի հանգիստ քան ծառի վըրա,
 Նըստած էր թռչնակն ուրախ ու անփուլթ,
 Մի սիրո՞ւն թռչնակ, թևերը կապույտ:
 200 Հաղար զանազան բաների վըրա
 Գեղգեղում էր նա.
 Ու ինձ էր ասում կարծես բոլորը:
 Դեռ ոչ մի անգամ մինչև այն օրը
 Նըրա նըմանը տեսած չէի ես,
 Ոչ էլ կըտեսնեմ: Նա էլ էր ասես
 Ինձ նըման մեռնակ, ընկերից զըրկված,
 Սակայն ինձ նըման հույսը չէր հատած:
 Նըրա համար էր նա եկել մեռնակ,
 Որ մըրիթարի ինձ որբ ժամանակ.
 210 Ու ծըվըլալով մութ բանտիս ծայրից՝

Լըցնում էր կյանքով իմ սիրտը նորից:

Բայց ո՞վ էր ինքը, իմ հյուրը երգիչ.

Արդյոք երկրների աղատ բնակի՞չ,

Թե՞ իր վանդակից հենց նոր աղատվել,

Եկել էր իմիս վերևը նըստել...

Չըգիտեմ, բայց ես՝ քաջած գերություն

Չէի ցանկալ քեզ, սիրունիկ թըռչո՞ւն:

Սակայն թերևս թըռչնի կերպ առած

Մի այցելու էր դըրախտից թըռած...

220 Այս միտքը այնժամ, թող ների ինձ Տեր,

Պատճառեց անշափ խինդ ու արցունքներ:

Մըտածում էի, թե նա իմ կարոտ

Եղբոր հոգին էր, եկել էր ինձ մոտ...

Բայց հանկարծ թըռավ, և ես իմացա,

Որ մի հողեղեն արարած էր նա.

Մի՞թե կարող էր եղբայրըս թըռչել,

Ինձ կըրկին մենակ թողնել այն բանտում,

Ինչպես պատանում փաթաթած մեռել,

Ինչպես մի սև ա՛պա պայծառ կապույտում:

IX

230 Փոխվեց փիճակըս այն ժամանակից,

Պահապաններըս դարձան կարեկից:

Չըգիտեմ ինչու մեղմացան նըրանք,

Որ սովոր էին տեսնել չարչարանք,—

Բայց այսպես եղավ, Ոչ ոք իմ կըտրած

Շըղթան չըկապեց ու մընաց միշտ բաց:

Եվ շըջում էի իմ բանտում ազատ

Ողջ երկարությամբ, մի պատից մի պատ:

Բայց երբ թըլում էր՝ անըզգույշ քայլով

Կոխեցի նըրանց հանգիստը տշխուր,

240 Դողգողում էի սաստիկ հևալով

Ու սիրտըս ցավից ճըմլում էր ամուր:

X

- Ես ոտնատեղեր փորեցի պատում.
 Սակայն փախչելու չէի աշխատում,
 Ես թաղել էի արդեն բոլորին,
 Որոնք աշխարքում ինձ սիրում էին,
 Եվ այնուհետև աշխարքն ինձ համար
 Մի բանտ էր նույնպես, բայց մեծ ու անծայր:
 Էլ ոչ ոք չըկար այնտեղ ինձ մոտիկ.
 Հայր, մայր, կամ հղբայր, ընկեր կամ որդիք...
- 250 Ես ուզում էի միայն բարձրանալ
 Վանդակով փակած լուսամուտներին,
 Այնտեղից հանդիստ, մի անգամ դարձյալ
 Նայել հըրճվանքով՝ բարձր սարերին:

XI

- Ես տեսա նըրանց. դարձյալ նույնն էին
 Իւ չէին փոխվել նըրանք ինձ նման.
 Կըրկին դարևոր ձյունը գըլխներին,
 Ներքև մեծ լիճը, կապտաջուր Ռոնան...
 Զըրերը զըվարթ աղմըկում էին
 Մացառուտներում, ժայռերի միջին,
 260 Արևում փայլում ճերմակ քաղաքը
 Ու լըճում հանդարտ սահում նավակը,
 Թեթև, ձյունափայլ առադաստը բաց:
 Ապա այնտեղ ցած
 Մի փոքրիկ կըղզի մենավոր, կանաչ
 Ժըպտում էր, ասես, իմ աչքի առաջ:
 Բանտիս հատակից մի քիչ մեծ կըղար,
 Ու բուսել էին վըրան հրեք ծառ:
 Հեռնային հովը շընչում էր այնտեղ,
 Ափերին վըձիտ ջըրերը ծըփում,
 270 Զըմբուխտ դալարի միջում գունազեղ,
 Քընքույշ, վառվըռուն ծաղիկներ ծաղկում:
 Բանտի պատի տակ ձըկան մի վըտառ

Լողում էր անշափ ուրախ ու կայտառ,
 Թագավորում էր արծիպն վերևում,
 Ու թափն ավելի ուժգին էր թրվում,
 Երբ որ նա հանկարծ ուղղում էր դեպ ինձ:
 Աչքերս արցունքով լըցվեցին նորից
 Ու այնպե՛ս թախիժ տիրեց իմ սրբախն,
 Ասես ցավեցի, որ լուսամուտին
 280 Եկա մոտեցա իմ շրջթան թողած:
 Շտապով իջա դարձյալ դեպի ցած
 Ու մըռայլ բանտիս խավարը ահա
 Ծանրը ճընշելով չոքեց ինձ վերա:

XII

Ամիսներ, տարիք թե օրեր անցան,
 Ես ոչ հաշվել եմ և ոչ իմացել.
 Մութն էր իմ բանտը, տըխուր մըշտական
 Ու երբևր պայծառ հույս չեմ ունեցել:
 Եկան վերջապես ինձ աղատելու.
 Չէի հասկանում՝ ո՞ւր եմ գընալու,
 290 Ոչ էլ հարցըրի՝ է՞ր են աղատում.
 Մի՛ն էր ինձ համար՝ ազատ թե բանտում.
 Ու այն ժամանակ իմ բանտի միջին,
 Երբ որ ձրգեցին կապանքըս վերջին,
 Այնպես էր թրվում, թե նըրանք եկել,
 Ուղում էին ինձ բաժանել, զըրկել
 Իմ երկրորդ տանից: Ծա մինչև անդամ
 Այնտեղ սարգերին դարձա բարեկամ.
 Ու միշտ ուշադիր հետևում էի,
 Երբ որ լըրջորեն նըրանք ձանձրալի
 300 Իրենց արհեստով էին ըզբազվում.
 Կամ դիտում էի, երբ մուկն էր խաղում
 Լուսնի լուսի տակ: Ինչո՞ւ նըրանց պես
 Ինձ էլ մեր տանը շրգայի և ես...
 Մենք՝ բընակիչներ ամենքըս մի տան,
 Ու ես նըրանց մեջ մի պետ անսահման,

Կյանքի ու մահվան վրճիռն իմ ձեռքում.

Բայց այնպե՞ս խաղաղ էինք բեռնակալում...

Նույնիսկ շրջափակիս դարձա ես ընկեր...

Լկսպես մընալով օրեր, տարիներ,

310 Սոստորում է մարդ իրեն վիճակին,

Ու... ես ցավեցի իմ բանտի շեմքին:

ԲԱՅՐՈՆ

ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ «ԶԱՅԼԻ ՀԱՐՈՂԻ» ՊՈԵՄԻՑ

1. ԶԱՅԼԻ ՀԱՐՈՂԻ ԵՐԳԸ

Մնաս բարյավ, կապույտ հեռվում
Կարշող եղերք հայտենի,
Բուքն հեծում է, ծովը գոռում,
Ղայը ճըշում վայրենի:
Արեն ահա շտապում է
Օրվի խորքում հանդելու...
Բարի գիշեր, իմ հայրենիք,
Մնաս բարյավ նաև դու:

Կանցնեն ժամեր, և նա կրկին
10 Նոր առավոտ կըծնի,
Ես կողջունեմ ծով ու երկինք,
Բայց ոչ հողը մայրենի...
Ապարանքըս ամսյացած,
Օջախս հանգած—անկրրակ,
Պատերիս մեջ խոտ է լցված,
Շունըս ոռնում դռան տակ:

— Մոտիկ արի՛, մանկլավիկս,
Ինչո՞ւ համար ես կոծում,
Վախենո՞ւմ ես ալիքներից,
20 Թե՞ ցըրտիցն ես դողացնում:

Նրբի՛ր աչքիդ արտասուքը,
Պինդ է մեր նաւին և թեթև,
Հաղիվ նրան կարողանար
Հասնել բազեն սըրաթև:

— Չեմ վախենում, թող հողմահար
Լիլիքները բարձրանան,
Բայց դու, պարո՞ն, մի՛ դարմանար,
Որ ես լալիս եմ այսքան.—
Հեռացել եմ ես իմ հորից
30 Եվ մորիցըս սիրասուն,
Դու ես ընկեր մընացել ինձ,
Եվ նա, որ կա երկնքում:

Հայրս օրհնեց դալիս ինձի
Եվ չըտնքաց միանգամ,
Բայց մայրս խիստ պիտի հեծի,
Մհլ. և ես ետ կըդառնամ:
— Հերի՛ք, մանուկ, այդ արցունքը
Վայե՞լ է քո աչքերին.
Բէ պարզ լինե՛ր և իմ սիրտը,
40 Իմ աչքերս էլ կուլային:

Ե՛կ, զինակիրս հավատարիմ,
Ի՞նչ դունատ ես երևում,
Ֆրանսիացո՞ւց մեր ոխերիմ,
Թե՞ բուքիցն ես վախենում:
— Ինձ համար չեմ դողում, պարո՞ն,
Այդքան թույլ չէ քո ծառան,
Բայց հարազատ կնոջ հոգսը
Դժդունացնում է նորան:

Ամրոցիդ մոտ ես տխրադեմ
50 Զավակներիս թողեցի,
Արդ, հոր մասին հիշ հարցնեն,
Մայրը նրանց ի՞նչ ասի...

— Բավական է, բարի ծառաս,
Դու իրավ ես վշտանում,
Իսկ ես անփուլթ եմ ավելի,
Ծիծաղելով եմ գրնում:

Եվ արդյոք ո՞վ կըհավատար
Հառաչանքին կանացի,
Մեր տեսած լացը մի օտար
60 Սիրուն աչքից կըսրբի...
Զեմ ամսոսում վայելքս հին,
Ոչ վտանգից կըսարսեմ,
Այն է, որ չեմ թողնում մեկին,
Որի համար արտասվեմ:

Եվ այժմ ահա ես մենակ եմ
Հայնատարած այս ծովում,
Բայց թե ինչո՞ւ կըհառաչեմ,
Երբ ինձ համար չեն ցավում:—
Շունըս երկար չի ոռնալու,
70 Մի ուրիշը կըխնամի,
Եվ, թե լինեմ ես դառնալու,
Պատառ-պատառ ինձ կանի:

Դե՛հ, իմ նավակ, մենք սլանանք,
Ծովի վերա փրփրադեզ,
Ուր որ կուզես, հոգ չէ, դնանք,
Միայն հայրենիք շրտանես:
Ողջո՞ւյն. ողջո՞ւյն մութ ալիքներ.
Եվ, երբ աչքիցս ընկնեիք,
Ողջո՞ւյն, խուղե՞ր, անապատներ...
80 Բարի գիշեր, հայրենի՛ք:

2. ԻՆԵՍԻՆ

Ո՛չ, մի՞ ժլպտա ինձ— իմ մութ ճակատին,
Ավա՛ղ, քեզ ժլպտալ կարող չեմ էլ ես,
Բայց երկինք շանն, որ լաց լինես դու,
Եվ լաց լինես դու գուցե զուր— ինձ պես:

Թե էն ես հարցնում՝ ինչ ցավ է գաղտնի,
Որ խընդությունըս ու կյանքս է մաշել,
Իզուր է, չըքնաղ, իզուր կիմանաս,
Եվ դու էլ նույնիսկ չես կարող բուժել:

Ոչ սերն է պատճառ, ոչ ատելություն,
10 Ոչ սին փառքերի կորուստը, ավա՛ղ,
Որ փախչում եմ ես ձրգած տեղ ու տուն,
Ձրգած ամեն բան, ինչ որ թանկ էր վաղ:

Ինչ որ տեսնում եմ, լըսում աշխարհում—
Չանձրացնում է ինձ ամեն, ամեն բան,
Էլ գեղեցկությունն ինձ չի գըրավում,
Ոչ էլ քու աչքերն այդքան աննըման:

Էս էն անհանգիստ վիշտն է ամեհի,
Որ թափառական ջըհուդն ուներ հեզ.
Շիրմից էն կողմը չի ուղում նայի,
20 էս կողմը հուսալ—չի կարող երբեք:

Էլ ո՞ւր փախչեմ ես ինքըս ինձանից,
Թեկուղ հեռավոր երկրի մի անկյուն,

Ուր էլ որ գընամ՝ հետևում է ինձ
Կյանքի էս ժանգը — մըտքիս դեն անքուն:

Ուրիշներն այնինչ, հաճույքից հարբած,
Վայելում են գոհ՝ ինչ լըքել եմ ես...
Ո՛վ, թող վայելեն, ու երնե՛կ, երնեկ
Իրենց երազից շրջարթնեն ինձ պես:

Ես պետք է անցնեմ աշխարհից աշխարհ,
30 Քանի ետ նայեմ այնքան անիծեմ,
Եվ էն է սփռփանք մնում ինձ համար —
Վատթարն եմ տեսել — ինչ էլ գա իմ դեմ:

Բայց էն վատթարը... մի հարցնի էդ ինձ.
Գո՛ւթ արա, սիրուն, ժպտա դու կրկին,
Մի քաշի այդպես դիմակն իմ սրտից,
Որ տեսնես տակի դժոխքն ահապին:

ՄԾԻՐԻ

Ճաշակելով ճաշակեցի զսակաւ մի մեղր,
և անա մեռանիցիմ ես:

Ա ԳԻՐՔ ԹԱԳ.

I

Սըրանից առաջ մի քանի տարի,
Այնտեղ, ուր Արագւլ ու Կուր գետերի
Ջրերն աղմուկով խառնրփում իրար,
Գըրկւում են երկու քույրերի նըման,
Կար մի մենաստան: Կարող է այժմ էլ
Անցորդը սարի ուսերից տեսնել,
Քանդւած դռների կանգուն սյուները,
Վանքի կամարն ու աշտարակները:
Բայց անուշահոտ ծովսը բուրվառի
10 Էլ չի լիբրանում կամարի տակին
Եվ ոչ լսվում է աղոթողների
Երգը գիշերվա ուշ ժամանակին:
Այժմ մեն-մենակ զառամյալ մի ծեր,
Ալիբակ վանքի սլահնորդ կիսամեռ,
Ընկած մտքիցը մարդկանց ու մահի,
Սրբում է փռչին շիրմաքարերի,
Որոնք պատմում են անցած դարերի,

Անցած փառքերի ու նըրա մասին,
Թե ինչպես ճնշված իր թագի տակին,
20 Այս ինչ թագավորն, այս ժամանակին
Իր ժողովուրդը հանձընեց ռուսին:

II

Մի ռուս գեներալ Կովկաս լեռներից
Մի անգամ դեպի Թիֆլիս էր գալիս:
Իր հետ նա գերի մի մանուկ ուներ.
Սա տրկարացավ, շրկարաց տանել
Նեղությունները հեռավոր ճամփի:
Հազիվ թե լիներ հինգ-վեց տարեկան,
Այժմեիկի պես երկշոտ, վայրենի
Եվ թույլ ու ճըկուն եղեգնի նման:
30 Սակայն նրա մեջ ցավը տանջալի
Զորացրեց այնժամ իրեն հայրերի
Աննկուն հոգին: Վիշտը լուռ տանում,
Եվ իր մանկական տրկար շըրթունքից
Մի թույլ հառաչանք նույնիսկ չէր հանում:
Հացը նըշանով մերժում էր նա դեն
Ու խաղաղ, հպարտ մեռնում էր արդեն:
Կարեկցությունից մի ժեր վանական
Նըրան խնամեց, տըվավ ապաստան.
Ու այսպես՝ վանքի հարկի տակ մնաց
40 Բարեկամական ձեռքով աղստված:
Բայց, զուրկ մանկական զըվարթ հաճույքից,
Փախչում, խորշում էր նա ամեն մեկից.
Թափառում էր լուռ, մենակ, սրտաբեկ,
Թառանշով նայում դեպի արևելք,
Մաշվելով մի լուռ, անմեկին վըշտից—
Իրեն հայրենի երկրի կարոտից:
Գերության սակայն շոտ ընտելացավ,
Օտարի լեզուն քիչ-քիչ հասկացավ,
Հայր սուրբը կընքեց, տըվավ սուրբ հաղորդ,
Ու դեռ աշխարհքի կյանքին անժանոթ,

Ուզում էր արդեն ծաղիկ հասակում
 Աբեղայական ընդունել կոչում,
 Երբ որ մի անգամ աշնան գիշերով
 Անհետ չըբացաւ: Շուրջը սարերով
 Ձըզւում էր անծայր անտառը մըթին:
 Երևք օր այնտեղ իզուր փընտրեցին,
 Վերջապես դաշտում անըզդա գտան
 Ու առան կըրկին բերին մենաստան:
 Նա սաստիկ գունատ, թույլ էր ու նիհար:
 60 Կարծես աշխատել, տանջւել էր երկար,
 Կամ հիվանդություն ու սուլ էր քաշել:
 Ոչ մի հարցմունքի չէր պատասխանում,
 Օրն օրի վրա ընկնում էր, թողնում:
 Այսպէս մոտեցավ ժամը իր մահւման:
 Այնժամ նըրա մոտ եկավ արեղան
 Եւ հորդորելով, և՛ աղերսելով:
 Հիվանդը՝ հպարտ նրան լըսելով,
 Նըստեց, մընացած ուժը հաւաքեց,
 Ու այսպէս երկա՛ր խոսել սկսեց:

III

70 «Գոհ եմ քեզանից, հայր սուրբ, որ եկար
 Իմ խոստովանքը լըսելու համար:
 Ինչ էլ որ լինի, լավ է, որ ջալոտ
 Սիրտըս դատարկեմ խոսքով մեկի մոտ:
 Սակայն ես մարդկանց չարիք չեմ արել,
 Իմ արարքները նորա համար էլ—
 Ի՞նչ օգուտ եթէ խոստովանեի.
 Իսկ հոգին մի՞թէ պատմել կրլինի...
 Ես քիչ եմ աշխուլ և այն էլ պերի.
 Այսպէս եղիւ կյանք մի ազմըկալի,
 80 Եւուն կյանքի հետ, որ տեսել եմ, ծե՛ր,
 Ես կըփոխեի թե հընար լիներ:
 Ես լոկ մի մըտքի ուժ եմ իմացել:

Մի՛, բայց բոցավառ կիրք եմ ունեցել.
 Նա ինչպես մի որդ ապրել է իմ մեջ,
 Կլրթել է հոգիս, մաշել մինչև վերջ:
 Իմ ցնորքները թռցրել, տարել է
 Այս նեղ խցերից անդորր աղոթքի
 Այն վեհ աշխարհը կրավի, աղմուկի,
 Ուր որ ժայռերը թաքչում ամպերում,
 90 Ու մարդիկ այնպե՛ս ազատ են ապրում...
 Ես իմ այդ կիրքը գիշերվա մըթնում
 Պահել եմ վըշտով, արցունքով սընել.
 Եվ այժմ ահա բարձրաձայն հայտնում,
 Խոստովանում եմ առջևն աշխարհքի,
 Ու թողություն էլ չեմ խնդրում իսկի:

IV

«Ծերո՛ւկ, շատ անգամ իմացել եմ ես,
 Որ դու իմ կյանքը մահից փլուկել ես:
 Ինչո՞ւ փրկեցիր: Մենակ ու հաժան,
 Փոթորկի պոկած տերևի նման,
 100 Մըռայլ պատերի միջում մեծացա,
 Հոգով դեռ մանուկ, կյանքով արեղա:
 Զըկարողացա ոչ ոքի ասել
 «Հայրիկ» ու «մայրիկ» սրբաղան խոսքեր:
 Հարկավ, քո միտքը այն էր, ծերունի՛,
 Որ մենաստանում ես խորթանայի
 Այնքան քաղցրալի այս անուններին.
 Զո՛ւր. հետս են նրանց ձայները ծընվել:
 Ես տեսնում էի, որ ուրիշներին
 Հայրենիք, ընկեր, ծնող ունեին,
 110 Մինչդեռ չունեի ես նրանց նման
 Ոչ թե սիրելիք—այլև գերեզման:
 Ես էլ այն օրից իզուր շողբացի,
 Իյլ հեղուս միջում այսպիս ուխտեցի,
 Որ երբևիցե, թեկուղ մի վայրկյան,
 Այս իմ բոցավառ կուրծքը մանկական

Սեղմեմ կարոտով մի ուրիշ կըրծքի,
 Թեկուզ անժանոթ—միայն հարազատի:
 Բայց, ավա՛ղ, հիմա երազներըս այն
 Կորել են իրենց պերճանքով համայն,
 120 Ու՛ ինչպես օտար երկրում ապրեցի՝
 Մեռնում եմ դարձյալ ես որք ու գերի:

V

«Ինձ չի վախեցնում գերեզմանն անեղ,
 Տանջանքն, ասում են, հանդում է այնտեղ
 Սառն, հալեքժական լրուսթյան մեջում:
 Կյանքից զրկվելն է ինձ մենակ տանջում:
 Զահե՛լ եմ, ջահե՛լ... ունեցե՛լ հս դու
 Ցնորմունքները անհոգ պատանու:
 Դու չես ունեցիլ կամ չես հիշում էլ,
 Թե ոնց ես մի օր ատել ու սիրել,
 130 Ինչպես է սիրտըդ բաբախել ուժգին
 Կանաչ դաշտերին, վառ արեգակին
 Անկյունի բարձրը բուրգից նայելիս,
 Ուր թարմ է օդը, և ուր մերթ դալիս
 Ու բարձրը պատի խորունկ ճեղքվածքում,
 Բուքից վախեցած, կուչ եկած նստում,
 Պատըսպարվում է փոքրիկ աղապնին—
 Զըքնաղ զավակը անհայտ աշխարհի:
 Ուր մընաց՝ արդեն դառամ ես, թույլ ես,
 Սիրուն աշխարհը կըշտացիլ է քեզ.
 140 Սրտումդ անկատար էլ չունիս ըղձեր...
 էլ ի՞նչ ես ուզում, ապրիլ ես դու, ծե՛ր,
 Աշխարհքում ունիս մոռնալու մի բան.
 Զէ՛ որ կապրեի ես էլ քեզ նման...

VI

«Կուզե՞ս իմանալ՝ ազատության մեջ
 Ես ինչեր տեսա.— դաշտեր տեսա սլերճ.

Բըլուրներ տեսա, ուր կանաչ ծառեր,
Ինչպես շուրջպարի բրունած եղբայրներ,
Զորս կողմից դալար պըսակ կապելով
Շըշընջում էին թարմ խըմբակներով:

150 Տեսա դեզերը մըռայլ ժայռերի,
Երբ բաժանում էր վըտակը նրանց,
Նրանց մտքերը հասկանում էի,—
Վերևիցն էր այն շներհըն ինձ տըված:
Վաղու՛ց, շատ վաղուց օդում տարածված
Այն քարե գրկերն ամեն մի վայրկյան
Փափագում են լուռ իրար հանդիպման,
Բայց օրեր անցնում, տարիք են անցնում,
Ու նրանք երբե՛ք իրար չեն հասնում...
Բարձրը լեռների շարքեր տեսա ես

160 Վեհ, հըրաշալի ցընորքների պես,
Երբ արշալույսի ժամին վաղորդյան
Նրանց գըլխները սեղանի նըման
Ծըխում են հանդարտ կապույտ երկնքում,
Ու ամպը ամպի ետևից ձըգւում,
Թողնելով գաղտնի իր օթևանը,
Ինչպես տարագնաց ըսպիտակ հավքի
Հեռու կողմերից չըվող երամը
Ուղղում է իր շուն կողմն արևելքի:

Անոսր մշուշի արանքից, հեռվում,

170 Գոհարի նըման փայլող ձյուններում,
Տեսա ալևոր Կովկասն անսասան.
Եվ ես չըգիտեմ թե ընչիցն էր այն,
Բայց թեթևացավ սիրտս նույն ժամայն.
Հսկսեց գաղտնի մի ձայն ինձ առել,
Թե երբեմն այնտեղ ապրել եմ ես էլ...
Ու հետըզհետե բացվեցավ խավար
Անցյալն իմ մտքում պայծա՛ռ ու պայծա՛ռ...

VII

«Եվ ես հիշեցի մեր տունն հայրական,
Հիշեցի մեր ձորն ու իր շըրջական

180 Շրվաքում ցրված գլուղի տըները.
 Լսեցի ընկվան ձեն ու ձուները
 Դեպի տուն փազող երամակների,
 Հեռու հաշոյր ծանոթ շըների:
 Միտս եկան թուխ-թուխ ծերունիները.
 Լուսնյակի լուսով իրիկունները
 Իմ հոր սըրահի, շեմքի դեմուղեմ
 Նստոտած խոհուն և խոժոռաղեմ.
 Ու խանչալների պղընձապատած
 Պատյանների փայլն... ու բոլորն հանկարծ

190 Խառը շարքերով, երազի նըման
 Աչքիս առաջից եկան անցկացան:
 Հապա իմ հա՞յրը. պատերազմական
 Իր զգեստներով, ինչպես կենդանի
 Աչքիս երևաց, ու միտս եկան
 Զրահի շոինդ, փայլն հըրացանի,
 Նրա հայացքը հպա՞րտ, աննկո՞ւն,
 Եվ իմ քույրերը մատա՞ղ, սիրասո՞ւն...
 Շողերը նրանց աղու աչքերի
 Եվ հնչյունները երգի, խոսքերի,

200 Որ ասել էին օրրանիս վըրա...
 Այն ձորի միջով վտա՞կ էր վազում,
 Աղմկող էր նա. սակայն ոչ խորին,
 Նըրա ոսկեգույն մանրիկ ավազում
 Խաղալու էի գընում կեսօրին,
 Եվ նայում էի աչքերըս հառած,
 Երբ ալիքներին, անձրևից առաջ,
 Դիպչում էր թևով սև ծիծեռնակը:
 Հիշեցի և մեր խաղաղ տնակը,
 Օջախի առջև իրիկունները

210 Արած այն երկար պատմությունները,
 Թե ոնց են ապրել մարդիկ վաղեմի,
 Երբ դեռ աշխարհքը ճոխ էր ավելի:

- «Կուզե՞ս իմանալ, թե ես ինչ արի
Այն երեք օրում:— Ազատ ապրեցի,
Եվ կյանքըս առանց այն երեք օրի
Քո ուժից ընկած ծերույթից էլ դեռ
Ավելի տըժգույն, տըխուր կըլինեիր:
Մտքումըս վաղուց, վաղուց դրել եմ՝
Մի անգամ արձակ դաշտերին նայեմ,
220 Տեսնեմ՝ աշխարհը սիրո՞ւն է արդյոք,
Ինչո՞ւ եմք, տեսնեմ, գալի մենք աշխարհ,
Ազատ ապրելո՞ւ, թե բանտի համար:
Եվ այն գիշերվա սոսկալի ժամին,
Որոտմունքն երբոր վախեցրել էր ձեզ,
Սեղանի առջև երբոր խըմբովին
Ընկել էիք դուք խըռնըված այնպես,
Ես վանքից փախա: Օ՞, ինչպես եղբայր,
Կուզեի գըրկել մըրրիկն հողմազայր.
Աչքերս ամպերի ետևից տանում,
230 Ձեռքով շանթ էի բռնել ցանկանում...
Դե՛ ասա, հայրի՛կ,
Ինձ այս պատերում ի՞նչ պիտի տայիք
Իմ փոթորկալի սըրտի և ահեղ
Այն որոտմունքի մտերմության տեղ...

IX

- «Երկար վազեցի, յէ՛ ուր կամ որտեղ,
Այդ ես չըզիտեմ: Եվ ոչ մի տատըղ
Իմ դժվար ճամփան չէր լուսավորում:
Միայն բերկրությամբ շունչ էի առնում
Իմ վաստակաբեկ ու հոգնած կրժքով
240 Այն անտառների թարմությունը զով:
Երկար վազեցի. վերջապես հոգնած
Բարձրը խոտերում ընկա ու պառկած
Ականջ դրրի ես. հետևող չըկար:

Որոտմունքն ընկաւ. լույսը մի երկար
 Տըժգուն ու դալուկ շերտով բացվելով
 Զգվեց երկնքի—երկրի արանքով,
 Եվ նըրա վերա ես որոշեցի
 Սուր ժանիքները հեռու լեռներիւ
 Անձայն ու անշարժ ես պառկած էի:
 250 Երբեմն-երբեմն շախկալը կիրճում
 Երեխի նըման լալիս էր, ճըշում,
 Եվ, հարթ ու փայլուն թեփով փայլելով,
 Սողում էր օձը քարերի միջին.
 Զէր ճնշում սակայն երկյուղն իմ հոգին,
 Ես էլ դալի պես խորթ էի մարդոց,
 Եվ սողում էի, թաքչում ինչպես օձ:

X

«Ներքև անդընդում, ինձանից շատ ցած,
 Զուրը հեղեղից սաստիկ հորդացած,
 Աղմըկում էր խուլ, ինչպես բարկացած
 260 Մարդկային խոսուն ձայներ անհամար:
 Թևպետ և անխոսք— սակայն ինձ համար
 Պարզորոշ էր միտքն այն խոսակցության,
 Անլուռ աղմուկը, վեճն հավերժական,
 Հարվածը համառ ժայռերի կույտին,
 Մեղմանում էր նա ու դարձյալ ուժգին
 Խաղաղ ձորի մեջ հանկարծ որոտում:
 Եվ ահա վերև մառախլոտ օդում
 Հավքերն երգեցին: Արևածաղի
 Երկինքը շիկնեց: Մի թեթև քամի
 270 Նամ տեղեկները շարժեց ու դնաց
 Ու ծաղիկները շընչեցին: Բնեած.
 Նրանց պես օրին դիմավորելու
 Ես էլ գըլուխս բարձրացրի վերև...
 Մըսիկ արի ցած ու շեմ թաքցընում,
 Սարսափն ինձ պատեց.— անհատակ ու սև
 Անդունդի եզրին էի ես պառկած,

Ունեւմ էր ներքե շուրը փրփւրած-
 Այն ոեղ է տանում ժայռը ղշնկով,
 Բայց շարը մենակ իջավ նրանով.
 280 Երբոր երկնքի բարձրից գահավեժ,
 Կորավ ստորին էն մութ վիհի մեջ:

XI

«Ծաղկում էր շուրջըս եղեմն Արարչի.
 Զըվարթ ու դալար զարդը կանաչի
 Պահպանում էր դեռ արցունքն երկնային.
 Եվ խոպուպները խաղողի ուրթի
 Ծառերի միջով գալարվում էին
 Պճնած կանաչով քնքույշ սաղարթի.
 Իսկ նրանց վրա ճոխ կախված էին,
 Ինչպես ականջի գինգեր թանկագին,
 290 Լիք ողկույղները, և մերթ նրանց մոտ
 Թըռում էր հավքի երամը երկշոտ:
 Ու նորից գետնին կըպա ես մին էլ
 Նորից սկըսա ես ականջ դնել
 Այն օտարոտի թովիչ ձայներին.
 Նրանք թփից թուփ ծըլվըլում էին
 Ու խոսում էին կարծես միասին
 Երկնքի-երկրի գաղտնիքի մասին:
 Այնտեղ բնության ձայները բոլոր
 Միացած էին. Այն հանդիսավոր
 300 Փառաբանության երգի ժամանակ
 Մարդու գոռ ձայնը չէր լսվում մենակ:
 Ինչ որ այն ժամին ղգում էի ես,
 Անհետացել են մտքերս այն բոլոր,
 Բայց կուզենայի պատմել նրանց քեզ,
 Որ գոնե մտքով ապրեմ նորից նոր:
 Այն առաժնորդ կամարն երկնքի
 Այնքան էր հստակ, որ հրեշտակի
 Ճախրը սուր աչքը տեսնել կարող էր.
 Այնքա՛ն թափանցիկ ու այնքան խոր էր,

310 Այնքան էր լեցուն ջինջ կապուտակով,
Որ ես նըրա մեջ հայացքով, հոգով
Սուզվեցի, կորա, մինչև իր շոգով
Իմ ցնորքները կհսօրը ցըրվեց,
Ու ինձ ծարափը տանջել սկսեց:

XII

«Այնժամ բռնելով ճկուն թփերից,
Դեպի հեղեղատն անդունդի եզրից,
Մի սալից մի սալ, որքան ուժըս կար,
Սկըսա իջնել: Երբեմն մի քար
Ոտներիս տակից պոկվելով հանկարծ,
320 Դուրսում էր ցած.

Թռչում էր ներքև դուրդ հանելով,
Ետեից ալոս, փոշի անելով
Ու կռւ էր գնում ջրի ալիքին:
Ես կախւիւած էի — անդունդն իմ տակին:
Բայց ջահելութունն ուժով է լինում,
Մահվան երկյուղը ինձ չէր վախեցնում:
Հենց իջա տակը այն սեպ-սեպ ժայռի,
Երեսիս փըշեց լեռնային ջրրի
Ձով թարմությունը, և իսկույն ագահ

330 Նըրա սառնորակ ալիքին ընկա:
Հանկարծ մի շըշուկ, ոտնաձայն թևթև...
Իսկույն թաքչելով թրփերի ետև,
Ամբողջ բռնըված ա՛յամա դողով,
Երկշոտ հայացքս վեր քաշած վախով
Ես ականջ դրնել սկսեցի աղա՛հ.
Եվ մոտենալով հընչում էր ահա
Մատաղ վրացուհու ձայնը պատանի,
Այնպե՛ս բնական, այնպե՛ս կենդանի,
Այնպե՛ս քաղցր, ազատ, որ կադձես թի նա

340 Սիրելի մարդկանց անվան հընչյուններ
Միայն կանչելու սովորած լինեի:

Այն մի հասարակ երգ էր լեռնային,
 Խոր տպվեց սակայն իմ մտքի միջին,
 Եվ իմ ականջին—հենց մութն ընկնում է—
 Մի անտես-անհայտ ոգի երգում է:

XIII

- «Սափորն ուղիղ բռնած ուսին
 Նեղ շավիղով վերացուհին
 Զուրն էր իջնում: Երբեմնակի
 Քարերի մեջ սայթքում էր նա
- 350 Ծիծաղելով իրեն վրա:
 Այնպես աղքատ ու պարզ հաղած,
 Շղարշի ծալքերն ետև ձգած,
 Թեթևաքայլ գրնում էր նա:
 Թեժ արևը, շոգն ամառվա
 Նրա դեմքն ու կուրծքն այրելով
 Պատել էին ոսկի ստվերով:
 Տապ էր շնչում դեմքը բոլոր,
 Եվ աչքերի մութն այնքա՛ն խոռ,
 Այնքա՛ն սիրո գաղտնիքով լի,
- 360 Որ մտքերըս փոթորկալի
 Շրփոթվեցին: Հիշում եմ խոր,
 Կըժի ձայնը, ջուրը երբ որ
 Մեջն էր թափում մեղմաքրքիջ,
 Ու սոսափյունն... ուրիշ ոչինչ:
 Երբոր ուշքի եկա կըրկին,
 Ու ետ քաշվեց սրտիս արինն,
 Արդեն շատ էր նա հեռացած,
 Ու գնում էր թեթև, կամաց.
 Շիտակ իրեն բեռան տակին,
- 370 Որպես դաշտի շրջեղ բարդին...
 Մի քիչ հեռու, սառը միգում,
 Որպես ընկեր, ժայռի գըրկում
 Բուսել էին երկու տընակ.

Հարթ կըտուրի վրայից մեկի
 Ծուխըն ելնում էր կապուտակ:
 Ես տեսնում եմ այժմ էլ, ասես,
 Ինչպես նըրա դուռը բացվեց
 Ու կամացուկ փակվեց դարձյալ...
 — Դո՛ւ, ես գիտեմ, չես հասկանալ
 380 Իմ տխրությունն, իմ վիշտն անհաս.
 Եվ կըցավեմ թե հասկանաս.
 Թող հիշատակն այն վայրկենի
 Ինձ հետ, իմ մեջ մընա—մեռնի:

XIV

«Հոգնած գիշերվա նեղություններից
 Ընկա ստեփրում: Շուտով սփռվիչ
 Քունը աչքերըս փակեց ակամա
 Եվ ես մյուս անգամ երազում տեսա
 Չըբնաղ պատկերը սյն վըրացուհու,
 Եվ մի անսովոր, դյուրեկան թախիծ
 390 Անուշիկ ճմլեց իմ սիրաը նորից:
 Ճիդ էի անում, որ մի շունչ քաշեմ,
 Հանկարծ արթնացա: Արդեն երկնքում
 Փայլում էր լուսինն, ու մենակ մի ամպ
 Սողում էր նրա հոտից թաքուն,
 Բաց արած իրեն գիրկն ագահությանք.
 Կարծես թե իրեն որսը լիներ էն:
 Լուռ էր ու խավար աշխարհ համորեն.
 Գազաթները միայն ձյունոտ սարերի,
 Ինչպես արծաթյա ծոպեր ահեղի,
 400 Պըսպղում էին առաջիս— հեռվում,
 Հեղեղատը խուլ ճողիփում ամերում:
 Ծանոթ խրճիթում մերթ պայծառ վառվում
 Ու մերթ հանգչում էր աղոտ մի կըրակ:
 Այնպես է հանգչում գիշեր ժամանակ
 Պայծառ աստղիկը երկնքում փայլող:

Ես ուզում էի... բայց չէի կարող
 Ես այնտեղ մտնել: Ես այն ժամանակ
 Հոգումս ունեի լոկ մի նպատակ—
 Հասնել հայրենիք. ու համբերեցի
 410 Քաղցի, ծարավի, որքան կարացի:
 Եվ ահա անձայն ու երկչոտ ընկա
 Ես ուղիղ ճամփա:
 Բայց շատ չըբաշեց, անտառի խորքում
 Սարերը դարձյալ աչքիցըս ընկան,
 Ու ըսկսեցի կորցընել ճամփան:

XV

«Անդուսպ կատաղած երբեմն իղուր
 Պոկ էի տալի ես հուսակըտուր
 Իրար խըճըճված բաղեղ ու մացառ.
 Շուրջըս անտառ էր, անեզըր անտառ,
 420 Հետդհետե խոր, խիտ ու ահռելի.
 Եվ բազմությունով սև-սև աչքերի
 Գիշերվա մութը հետևում էր ինձ
 Ամեն մի թրփի, ճյուղի արանքից:
 Գըլուխս սկսավ արդեն պըտըտել.
 Ծառեր բարձրացա, ուղեցի դիտել,
 Բայց մինչև անգամ երկնի հղերքում
 Նույն ժանիքավոր անտառն էր ձգվում:
 Այնժամ հուսահատ վայր ընկա կըրկին,
 Հեկնկում էի, լալիս դառնադին
 430 Ու հողի խոնավ կուրծքն էի կրծում.
 Արտասուքներըս վայր էին հոսում
 Նըրա երեսին տաք ցողի նըման...
 Բայց հոժար չէի մարդոց օգնության.
 Խորթ էին ընդմիջտ ինձ համար մարդիկ:
 Եվ եթե հանկարծ կարճատև մի ճիշ
 Ինձ դալճաճաներ, գիտցի՛ր, ժերունի՛,
 Լեղուս արմատից պետք է պոկելի:

- Մանուկ ժամանակ, քո միտն է դալիս,
 Ես չըգիտեի երբեք արտասովել,
 440 Բայց այնտեղ չէի ամաչում լալիս:
 Ո՞վ էր տեսնելու.— մըթին ծմակը,
 Մին էլ երկնքում սահող լուսնյակը:
 Լուսավորված նըրա լուսով,
 Ծածկված մամռով ու ավազով,
 Խիտ ծըմակով շրջափակված
 Բացատն էր իմ առջև ընկած:
 Հանկարծ այնտեղ անցավ մի ստվեր,
 Ու հըրեղեն երկու կայծեր
 Պըսպղացին... ապա թե այն
 450 Մութ թավուտից ինչ-որ գաղան
 Մի ոստյունով թռավ, պառկեց,
 Ավազի հետ խաղալ սկսեց:
 Այն անապատի մշտական տերը—
 Հուժկու հովազն էր: Հում-հում ոսկորը
 Կրծուռում էր նա, ուրախ մըրմռում,
 Երբեմն արյունոտ հայացքը հառում
 Ու փաղարշաբար պոչը շարժելով՝
 Նայում լրացած լուսնյակի վրան,
 Ու փայլում էր մազն արծաթի նման:
 460 Սպասում էի ես մի ճյուղ բռնած
 Կռվի վայրկենին. ու սիրտս հանկարծ
 Բորբոքվեց արյան, կռվի ծաբավով...
 Հա՛, բոլորովին այլ հանապարհով,
 Այլ շավիղով էր ինձ տախտը տանում,
 Բայց համոզված եմ, որ մեր աշխարքում
 Ես էլ կըլինեի քաջերի շարքում:

XVII

«Սպասում էի: Արդեն գիշերվո
 Մըթնում թշնամու հոտն առել էր նա,
 Ու մռնչունը երկա՛ր, սըրտահեծ,

- 470 Որպես հառաչանք հանկարծ տարածվեց..
 Ավաղը թաթով կատաղած փորեց,
 Ծառն եղավ, հետո փորըսող արեց,
 Ու մի ցատկելով սակավ էր մընում
 Իսկույն ինձ մահի բաժին էր անում.
 Բայց հանդիպեց իմ հարվածին:
 Ծանրը ճյուղը ինչպես կացին
 Ճեղքեց նրա ճակատը լայն...
 Նա հառաչեց մարդու նման
 Ու շուտ եկավ: Սակայն նորից,
 480 Ի եկ նրա խոր վերքերից
 Հոսում էր հորդ արյունն այնքան—
 Վառվեց կռիվն օրհասական:

XVIII

- «Էնկավ կոծքիս. բայց շտապով
 Նրա կոկորդն ես կոխեցի,
 Երեք անգամ պըտըտեցի
 Միակ զենքըս... Նա հառաչեց,
 Իրեն բոլոր ուժն հավաքեց,
 Ու մենք, ինչպես օձեր, կըպած,
 Ընկերներից ամուր դըրկված
 490 Գլորվեցինք, ու խավարում
 Գետնի վրա էինք կըռվում:
 Այն վայրկենին ես էլ էի
 Ինչպես հովազ շար, կատաղի.
 Ես վառվում էի, ժնդժնդում իր պես.
 Ես ինքս էլ ծնված լինեի կարծես
 Հովազների ու գայլերի միջին,
 Թարմ անտառների հովանու տակին:
 Մարդկային բարբառն, այնպես էր թվում,
 Մոռացել էի, և հենց իմ կրծքում
 500 Այն սարսափելի կռիւնն էր ծնվել,
 Կարծես թե լեզուս ծնընդից ի վեր
 Ուրիշ ձայների անսովոր լիներ...

Բայց իմ թշնամին սկսավ թուլանալ,
 Դես-դեն երեքալ ու ծանրը հեալ.
 Վերջին անգամ հուս տվավ ինձ,
 Կանգնած աչքերն սպառնալից
 Փայլկըտեցին, ապա հանգան
 Փակված քրնով հավերժական:
 Բայց հաղթանակող թշնամու առջև
 510 Հըրպարտ հանդիպեց նա իր օրհասին,
 Ինչպես փայել է կռվում հերոսին...

XIX

«Իմ կրծքի վրա տեսնում ես դեռ նոր
 Նրա ճանկերի հետքերը խոր-խոր.
 Ջեն առողջացել նրանք տակավին,
 Դեռ չեն ծածկրվել, բայց հողի տակին
 Նորից կրբացվեն ու կըթարմանան,
 Ու կառողջացնի մահը հավիտյան...
 Մոռացել էի ես այնժամ նրանց,
 Ու իմ մնացած ուժը հավաքած
 520 Գնում էի միշտ թավուտ անտառում...
 Սակայն բախտիս հետ զուր էի կռվում—
 Նա ծաղրում էր ինձ ու արհամարհում:

XX

«Դուրս եկա կրկին բերանն անտառի,
 Օրը բացվեցավ, տըժպույն աստղերի,
 Բույլը չըբացավ նրա շողերում:
 Ըսկսավ ծըխալ աուլը հեռվում
 Ու մութ անտառը շրջել արթնացած:
 Ներքև հովիտում հողմի հետ հանկարծ
 Մի ժըխոր անցավ... վրա նստեցի.
 530 Բայց նա հողմի հետ լըռեց վերստին:
 Իմ շորս կողմերը ես աչքըս ածի.
 Կարծես այն տեղերն ինձ ծանոթ էին:

- Սարսափելի էր այս միտքն ինձ համար,
 Եվ չէի ուզում հավատալ երկար,
 Թե կրկին բանտս եմ ես վերադարձել,
 Թե այնքան օրեր զուր եմ մտածել,
 Փայփայել գաղտնի միտքը նվիրական,
 Տառապել, տանջվել, համբերել այնքան,
 Ու բոլորն ինչո՞ւ.— որ այս հասակում,
 540 Դեռ նոր բաց արած աչքըս աշխարհում,
 Թավ անտառներում շունչ ու կյանք առած .
 Ազատ աշխարհի, կյանքի սովորած,
 Ինձ հետ միասին տանեմ գերեզման
 Այրող կարոտը սուրբ հայրենիքիս,
 Խիստ նախատինքը խաբված հույսերիս
 Եվ ամոթանքը ձեր կարեկցության...
 Սակայն տակավին կասկածներով լի
 Կարծում էի թե՛ երազում էի,
 Երբ հանկարծակի խաղաղ օդի մեջ
 550 Զանգի ղողանջը հեռից տարածվեց.
 Այստեղ ինձ համար բոլորը պարզվեց...
 Օ՛, ճանաչեցի իսկույն ես նըրան.
 Շատ է փախցրել նա իմ մանկության
 Կարոտ աչքերից վառ երազնեղի,
 Թանկ տեսիլքները,— հարադասներին,
 Ազատությունը վայրի դաշտերի,
 Եվ նժույգները թեթև, կառաղի,
 Եվ կռիվները ժայռերի միջին,
 Ուր հաղթում էի մենակ ամենքին...
 560 Անլաց, ուժասպառ լըսում էի ես:
 Սրտիս միջիցն էր դուրս գալի, ասես,
 Կարծես թե մեկը անընդհատ զարկով
 Զարկում էր կրծքիս ծանրը երկաթով:
 Եվ ես անորոշ այնժամ հասկացա,
 Թե այսուհետև դեպի հայրենիք
 Երբեք ինձ համար էլ չամփա չրկա:

- «Հա՛, արժանի եմ փրճակիւ, հայրի՛կ.
 Հըզոր նժույզը օտար դաշտերում
 Իր վատ հեծվորին վայր է գլորում,
 570 Հեռու աշխարհից դեպի հայրենիք
 Գտնում է ուղիղ ու կրճատ ուղի...
 Ի՞նչ եմ նըրա մոտ:— Զուր է սիրտըս լի
 Այսքան թախիժ, տենչ ու փափաղ.
 Այս ջերմ է լոկ թույլ ու դատարկ,
 Ցընորքի մի խաղ, խեղճի խանդարում:
 Ինձ վրա բանտը իրեն կշնիքը
 Բողբի է արդեն... Այսպես է լինում
 Անլույս խավարում բուսած ծաղիկը.—
 Քարերի միջին դալուկ ու մենակ,
 580 Թերթիկները փակ, երկար ժամանակ
 Մընաց արևի շողերին զըփարթ:
 Օրեր անցկացան, ու բարի մի մարդ
 Կարեկցությունից հանելով նըրան
 Փոխեց մի պարտեզ, վարդին հարևան:
 Ամենայն կողմից փարթամ ու շրքեղ
 Կյանքի քաղցրություն չ'ընում էր այնտեղ...
 Բայց ի՞նչ դուրս եկավ. հենց օրը բացվեց,
 Ու արշալույսի ցոլքը տարածվեց—
 Նըրա վառվռուն շողերն այրեցին
 590 Խավարչտին բանտում սովորած ծաղկին...

XXII

«Ինձ ես այնպիս, ինչպիս և նըրան
 Այրում էր տապը անողորմ շրվան:
 Իզուր էի ես ծածկել աշխատում
 Հոգնած դըլուխս շորացած խոտում.
 Փուշ պսակի պես նրա տերևը
 Խճըճվում էր իմ ճակտիս վերևը,
 Երկիրն երեսիս կըրակ էր շնչում,

- Ու սլըսպղալով՝ կայծերը օդում
 Պտըտվում էին: Ելնում էր շոգին
 600 Սիպտակ ժայռերից: Աստծո աշխարքին
 Կաշկանդել էր խուլ, գերեզմանական
 Ծանրը մըրափը հուսահատության: ,
 Գեթ լորամարգին ճովողեր, խոսեր,
 Կամ թե ճըպուռի ճրոռոցը լավեր,
 Կամ թե մանկական թոթովն առվակի...
 Հենց օձն էր մենակ, որ աշնան մարգի
 Զորացած խոտը դեռ-դեն շարժելով,
 Դեղնավուն մեջքով փայլկըտին տալով՝
 Փխրուն ավաղը ակոսում, տողում,
 610 Զգույշ սողում էր, քնքշալով խաղում,
 Եռակի ոլրում, օղ շինում ագին
 Ու մին էլ, հանկարծ, կարծես թե շանթած
 Իրեն նետում էր, թռչում սրընթաց,
 Թաքչում հեռավոր թրփերի տակին...

XXIII

- «Ու ողջ երկնքում մեղմ էր ու պայծառ:
 Մըշուշի միջից հեռվում երկու սար
 Սևին էին տալիս: Մեկի ետևից
 Մեր մենաստանը ժանիքները դից
 Իրեն պարըսպով երևում էր ինձ:
 620 Կուրն ու Արագվան ներքե, հեփիտում
 Իրենց արծաթյա երիզով պատում
 Թարմ կըղզիների սառորոտները,
 Ու լըվանալով շրշուն թրփերը,
 Սուր հոսում էին ընկած իրարու...
 Նրանք ինձանից շատ էին հեռու:
 Ասի վեր կենամ—սակայն առաջի:
 Ամեն բան արաք պտույտ էր գալիս.
 Ասի թե կանչեմ— լեզուս ցամաքած
 Առանց հնչուն էր, անշարժ, կարկամած...
 630 Մեռնում էի ես: Տանջում էր մահվան

Զառանցանքը ինձ: Այնպես էր թվում,
 Թե խոր գետի թաց հատակում
 Պառկած էի — ու իմ բոլոր
 Շուրջը մռայլ խորհրդավոր:
 Եվ, հագեցնելով ծարավս անհագուրդ,
 Զրբի հոսանքը, սառցի նրման ցուրտ,
 Խոխոջ հանելով կուրծքըս էր մտնում...
 Ես միայն քնելուց էի վախենում —
 Այնքան դյուրեկան, այնքան էր քաղցր...

- 640 Իսկ իմ վերևը, ինձանից բարձրը,
 Խրոնվում էին ալիքն ալիքին,
 Արևը նրանց բյուրեղի միջից
 Հունից էլ անուշ նշողում էր ինձ...
 Ու խայտաճամուկ պարը ձկների
 Մերթ-մերթ խաղում էր այն լուսի սալին:
 Եվ հիշում եմ ես նրանցից մեկին.
 Նա, ուրիշներից անուշ ավելի,
 Փաղաքշում էր ինձ մտերիմ սիրով.
 Մեջքը ծածկելված ոսկյա թեփերով,
 650 Խայտում էր գլխիս վերև, խլրրտում,
 Ու խորն էր այնքան, քնքույշ ու տրտում
 Հայացքը նրբա կանաչ աչքերի...
 Ու ես անկշտում հիացած էի:
 Արծաթահնչյուն նրբա ձայնիկը
 Ինձ զարմանալի բաներ էր պատմում,
 Նա մեկ լուում էր, մեկ նորից երգում:
 Նա առում էր.

«Իմ պատանի»,

Այստեղ ինձ հետ կաց միասին.

- 660 Սառն ու հանգիստ միշտ կըլինի
 Աղատ կյանքը ջրային:

«Իմ քույրերին ես կըկանչեմ,
 Մենք, միասին պար բռնած,
 Կըխնդացենք մռայլ դեմքերդ
 Ու քո հոգին վաստակած:

«Քնի՛, մահիճդ ահա փութուկ
Ու վերմակըդ թափանցիկ...
Կանցնեն տարի՛ք, կանցնեն դարե՛ր
Երազներում գեղեցիկ:

670 «Օ՛, պատանի՛, սիրում եմ քեզ,
Ահա իմ ողջ գաղտնիքը,
Սիրո՞ւմ — ջրրի ալիքի պես,
Սիրո՞ւմ — ինչպես իմ կյանքը...»

Ու երկա՛ր, երկար ես լսում էի.
Կարծես թե հնչուն ալիքը ջրրի
հառնում էր իրեն մրմունջը խորին
էն ոսկեթեփուկ ձրկան բառերին:
Այստեղ ինձ կորցրի: Աչքերըս մթնեց
Ձառանցանքն հատավ ու տեղի տվեց
680 Տկարությանը վաստակած մարմնիս...

XXIV

«Այսպես գտան ինձ ու վերցրին...
Մնացածն արդեն հայտնի է քեզ:
Ես վերջացրի: Այժմ կուզես
Մի՛ հավատար, այդ չեմ հարցնում,
Սի բան է միայն ինձ տխրեցնում,
Իր իմ դիակն այստեղ — հեռու,
Իմ մայր հողում չի փրտելու,
Ու ցավերիս վեպը տըրտում
Չեն պատմելու խուլ խրճիթում,
690 Որ մեկն ուշքով լսի ու լա
Իմ տխրալի անվան վրրա:

XXV

«Մնաս բարյա՛վ, հայր... քո ձեռքը տուր ինձ.
Տեսնո՞ւմ ես, իմը ինչպես ալքովում է...
Այս բոցն, իմանա՛ս, մանուկ օրերից
Իմ կրծքի տակին ծածկված մընում է.

Բայց հիմա արդեն էլ սնունդ չըկա,
 Ու իրեն բանտը ողջ լափել է նա:
 Վերադառնում է Նրա մոտ կրկին,
 Որ օրինավոր կարգով ամենքին
 700 Տալիս է տանջանք ու հանգստեմբյուն...
 Բայց ի՞նչ հմ անում. թեկուղ դրախտում,
 Ամպերից վերև—էն սուրբ աշխարհում
 Իմ հոգին իրեն հանգիստ ունենար...
 Ա՛խ, միայն մի քանի վայրկենի համար,
 Մռայլ, վիթխարի էն ժայռերի մեջ,
 Ուր անց հմ կացրել օրերս մանկության,
 Կըտայի՛ ես ողջ—դրախտ, հավիտյան...

XXVI

«Երբոր, ծերունի՞, մեռնելու լինեմ,
 Ու գիտեմ—երկար չըպիտի ապրեմ,—
 710 Պատվեր տուր այնժամ դու ինձ տանելու
 Մեր կանաչ այգին, այնտեղ, ուր երկու
 Ճերմակ հակակի թփեր են ծաղկում...
 Իստն էնքան խիտ է նրանց արանքում,
 Ու անուշաբույր թարմ օդը այնպե՛ս,
 Այնպե՛ս թափանցիկ, այնպես ոսկեղնոլ
 Տերևն արևի տակին խաղացող...
 Դու հըրամայի ինձ այնտեղ առնեն:
 Պայծառ ցերեկի փայլով ոսկեղեն
 Վերջին անգամը կարբենամ դեթ ես:
 720 Կովկասն այնտեղից կերեա նույնպէս:
 Կարիւի է հով զեփյուռների հետ
 Ուղարկի նա ինձ վերջին հըրաժեշտ
 Իր բարձունքներից հզոր, աննշման...
 Ու իմ ականջին, օրհասից առաջ
 Կըհնչի դարձյալ հարազատ մի ձեն:
 Ու կըմտածեմ, թե ընկերըս է էն,
 Կամ թե եղբայրս վրաս կորացած՝

Զգույշ ձեռքերով դեմքիցս կամաց

Մահվան սառնամած քրտինքն է սրբում

730 Ու մեր տան մասին կիսաձայն երգում...

Ու ես այս մըտքով խաղաղ կը հանգչեմ,

էլ չեմ գտնագտնվի ոչ-ոքի ընդդեմ...»:

Հ. ԼՈՆԳՖԵԼԼՈ

ՀԱՅԱՎԱԹԻ ԵՐԳԸ

ՆԱԽԵՐԳԱՆՔ

Եթե հարցնեք՝ ո՞րտեղից են
էս լեզենդներն ու զրույցներն
Անտառների անուշ բույրով,
Հովիտների շաղ ու մութով,
Վիզվամների ոլոր ծուխով,
Մեծ գետերի սահանքներով,
Նրանց անվերջ սրոտումով
Ու վայրենի արձագանքով,
Ինչպես ամպրոպ սարերի մեջ.

10 Ես ձեզ կասեմ, ձեզ կըսատմեմ:

Անտառներից, հովիտներից,
Նորդլանդիայի մեծ լըճերից,
Օջիբվայի խոր աշխարհից,
Դակոտների վայրի երկրից,
Ճահիճներից, ճախիններից,
Ուր շուհ-շուհ-գան՝ արագիլը
Կեր է փնտրում ճըլկուտներում,
Կրկնում եմ ես էս զրույցներն
Անուշ երգիչ ու երաժիշտ

20 Նավադահի պարզ երգերով:

Եթե հարցնեք՝ ո՞ւր է գըտել
էս երգերը նավադահան,
էսքան վայրի ու քրմահաճ.
Ես ձեզ կասեմ, ձեզ կըպատմեմ.

— Թռչունների բըների մեջ,
Ջըրշունների խոռոչներում,
Բիզոնների արոտներում,
Արծիվների բընավայրում.

Ճահիճներում, ճախիններում,
30 Մեկամաղձիկ թափառելով,
Երգում էին նըրա համար
Մանգը՝ բադը, սագը՝ վավան,
Եվ շուհ-շուհ-գան՝ արագիլը,
Եվ կըտցարը՝ չիթուկիկը,
Վայրի հավը՝ մուշկոդազան:

Եթե դարձյալ հարցմունք անեք՝
Ո՞վ է հապա նավադահան,
Պատմի դու մեզ նըրա մասին.
Ձեր հարցմունքին էս խոսքերով
40 Կըտամ իսկույն ես պատասխան.
— Բավազենթի պերճ հեփիտում,
Ճոխ մարգերի լըռության մեջ,
Արծաթափայլ ջըրերի մոտ
Ապրում էր վաղ նավադահան:

Հընդիկ գյուղի շուրջը բոլոր
Փըշվում էին հանդեր, արտեր,
Ու կանգնած էր հին ծըմակը,
Հին ծըմակը սոճիների,
Ամռան՝ կանաչ, սոսափելով,
50 Ձմռան՝ փայլուն, ճերմակ ձյունով,
Լիքը երգով, հառաչանքով:

Հովիտն ի վար հոսում էին
էն ջըրերը արծաթափայլ,

Գարնանը՝ խիտ եղիգնուտով,
Ամռանն՝ երկար բարդու շարքով,
Աշնանը՝ դորշ մեզի տակին,
Զրմոան՝ ճերմակ ափերի մեջ,
Ու ապրում էր երգիչն էնտեղ,
Թավալենթի պերճ հովիտում,
60 Ճոխ մարգերի լըռության մեջ:

էնտեղ երգեց նա էս երգը,
Անուշ երգը Հայաւթաթի,
Թե ինչպես նա ծնվեց, ապրեց,
Ու ինչպես էր ճգնում, տանջվում,
Քարոզում էր ու համոզում,
Որ երջանիկ դարձնի մարդին,
Որ բարձրացնի ժողովրդին:

Ով սիրում է բընությունը
Ու մարգերում լույսն արևի,
70 Սիրում ստվերն անտառների,
Սիրում հովը տերևներում,
Եվ՝ անձրևը, և փոթորիկ,
Եվ սահանքը մեծ գետերի,
Եվ կայծակը սարերի մեջ,
Թավուտներում սոճիների,
Նա կըլսի էս զըրույցը,
Զրբնաղ երգը Հայաւթաթի:

Ով սիրում է ժողովրդի
Լեզենդներն ու բալլադները,
80 Որոնք, ինչպես հեռու ձայներ,
Կանչում են, որ ականջ դնենք,
Ու խոսում են պարզ, մանկաբար,
Որ հաղիվ է մարդ որոշում՝
Ե՞րգ է արդյոք թե պատմություն,
Ականջ կանի նա հաճույքով
էս հնդկական հին զըրույցին,
Խաղաղ երգին Հայաւթաթի:

- Նա, ում սիրտը թարմ է ու պարզ,
 Հավատում է աստծուն, բնության,
 90 Հավատում է, որ հավիտյան
 Մարդկային է սիրտը մարդու.
 Որ վայրենի լանջի տակ էլ
 Մի անմեկին կյանքի համար
 Կան բաղձանքներ ու ձգտումներ.
 Որ խափարում խարխափելիս,
 Թույլ ձեռքերը անօդնական,
 Հանդիպելով աստծո աջին,
 Կյանք են առնում ու զորանում.
 Նա կրկարդա էս զըրույցը,
 100 էս պարզ հրգը Հայավաթի.

- Ով երբեմն իր շըրջակա
 Լուռ հանդերում թափառելիս
 Մի մոռացված շիրմի առջև
 Կանգ է առնում, միտք է անում
 Նրա կիսեղծ գըրի վըրա,
 Որ գրված է պարզ, անարվեստ,
 Սակայն որի ամեն խոսքը
 Լիքն է կյանքի, հանդերձյալի
 Անվերջ հույսով ու թախիծով,
 110 Նա կըկանգնի ու կըկարդա
 Խոր հնության արձանագիր
 էս հին հրգը Հայավաթի:

I

ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՁԻՐՈՒԽԸ

Ու մեծ դաշտի լերանց վըրա,
 Կարմիր ժայռի բարձունքներին,
 Նա, հըղորը, կյանքի տերը՝
 Գիտլի-Մանիտոն իջնելով,

Կանգնեց շիտակ և ազգերին
Ու ցեղերին կանչեց ի մի:

- Նրա ոտքի տեղից բըխեց,
120 Հոսեց մի գետ անդունդն ի վար,
Առավոտյան շողերի մեջ
Շողշողալով ու ծոր տալով
էն Իշկուդա-աստղի նըման:
Ու խոնարհեց Ոգին երկրի,
Աջով մարգում նրա համար
Գծեց ոլոր մի ճանապարհ,
— Գնա՛, ասավ, էս ընթացքով:

- Ապա պոկեց իրեն ձեռքով
Քարահանքից մի կտոր քար,
130 Շինեց կարմիր շիբխի գլուխ
Ու վարդարեց նկարներով:
Գետի ափից եղեգն առավ
Իր մութ կանաչ տերևներով
Ու կոթ շինեց շիբխի համար,
Լըցրեց ուռու շոր կեղևով,
Կարմիր ուռու շոր կեղևով:
Շընչեց մոտիկ մեծ անտառին,
Ու ճյուղերը տըվավ իրար,
Կըրակ հանեց, վառեց շիբուխն,
140 Ու կանգնելով էն սարերին
Գիտչի-Մանիտոն՝ հըզորը,
Ծըխեց իրեն դալժումետը,
Իբրև նշան ողջ ազգերին:

Ու ծովան հլավ կամաց-կամաց
Առավոտյան խաղաղ օդում,
Առաջ ինչպես մըթին մի դիծ,
Հետո կապույտ, խիտ դոլորշի,
Ապա ճերմակ ամսի նըման
Բարձրանալով, բարձրանալով,

150 Մինչև հասավ վեր երկընթին,
Մինչև ցրրվեց վեր երկը՝ քում
Ու փաթաթեց շուրջն ամեն բան:

Թավազենթի դաշտավայրից,
Վառմինգի հովիտներից,
Տուսկալուզի ծրմականներից,
Հեռու, հեռու ժեռ սարերից,
Նորդլանդիայի լըճափերից
Ազգերն ամեն նրկատեցին,
Տեսան հեռվում բարձրանում է

160 Խաղաղության շիբխի ծուխը:

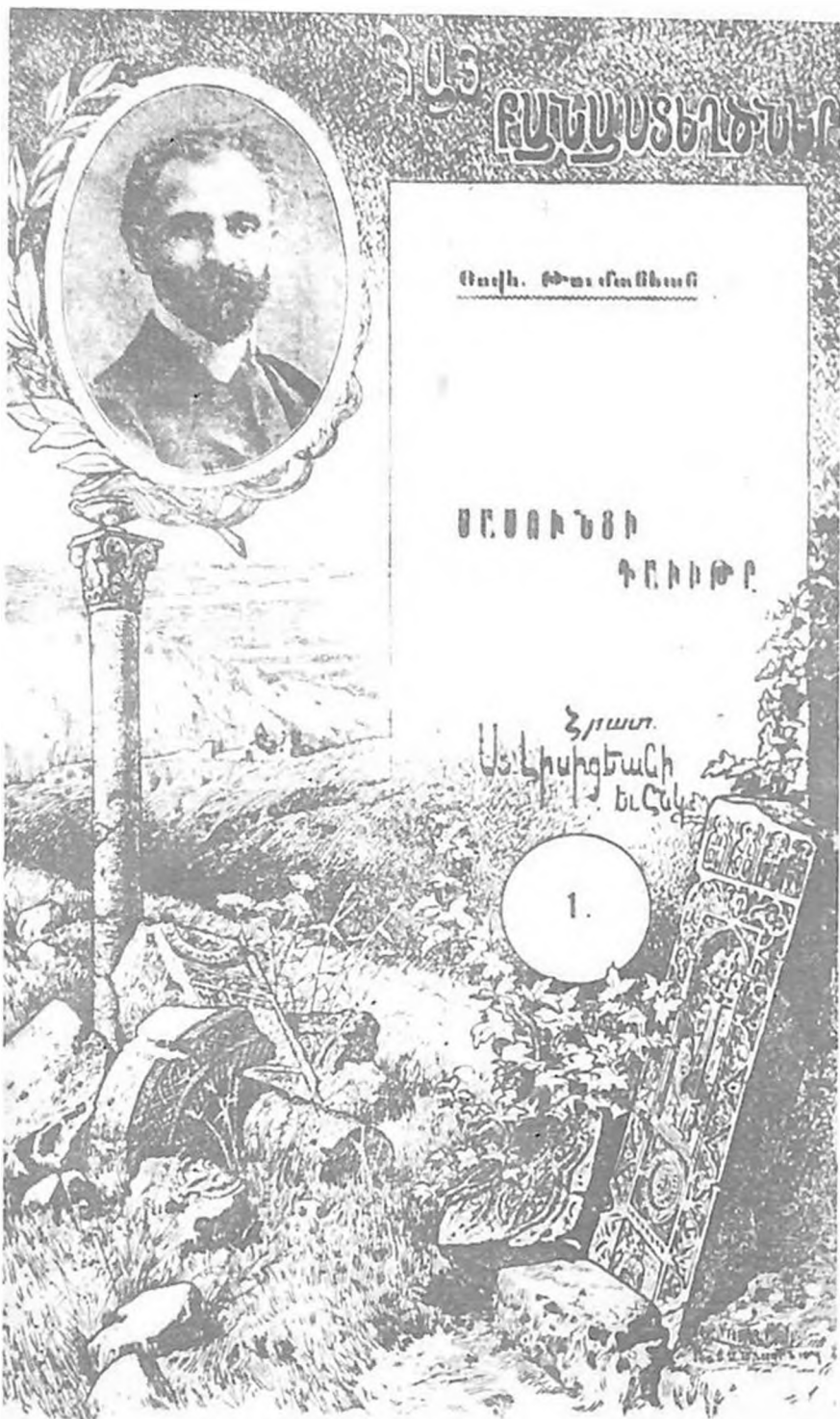
Ու ազգերի մարգարեներն
Ասին՝ տեսե՛ք, էն Պուկվանան
Խաղաղության շիբխի ծուխն է,
Որ թեքվում է ուռենու պես,
Շարժվում կանչող ձեռքի նման:
Մե՛ծ, հեռավոր էն նըշանով
Գիտչի-Մանիսուն՝ հըզորը,
Կոչ է անում մարտիկներին
Ողջ ազգերի ու ցեղերի:

170 Գետերն ի վեր հովիտներով
Եկա՛ն, եկա՛ն, հավաքվեցին
Մարտիկները ողջ ազգերի.
Դեկավարներն ու մոհոկները,
Զոտկոսներն ու կամանչները,
Շոշոններն ու սեվոտները,
Օմոհոններն ու պոնները,
Մանդաններն ու դակոտները,
Հուրոններն ու օջիբվներն:
Ծամփա ելա՛ն: Ողջ միասին
180 Խաղաղության շիբխի ծըխի՝
Գալյումետի ծըխի վըրս

«Հայկական խմբակի անդամները՝ գրական համախորհչների և թուրքական բնույթի անդամների հետ» (1902),

ՀԱՅԿԱՅԻՆ ԽՄԲԱԿԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐԸ
 1902 թ. ԴԵՍԱՄԲԵՐԻ ԿԱԶՄԵՆԻՆԵՐԸ

ՀԱՅ

ԲՆԵՄԱՆԵՆԵՐ

Յուր. Թումանյան

ՍԵՍՈՒՆՅՈՒ

ԳԻՐԹԸ

Հյուսիս
Ասկրսիցեանի
Ե. Ե. Ե.

1.

Յարտան «ԼՍՐՄՆԱ», Թիֆլիս

«Ստուդենտի Դավիթը» պոեմի 1904 թ. հրատարակության շապիկը

Ամսաթիւ Գործեր

Ը Ը Ը

1

Եղիմ յիշի անգործացումս և
պարտաւորութիւնս,
յուրաքանչեւ Գործի, որով օրով
բազմից Գործի մասնաւոր:

Գործի Գործի Գործի և Գ
միւս իմ Գործի Գործի:

Սիւս Գործի Գործի Գործի Գործի
Գործի Գործի, և Գործի Գործի:

Գործի Գործի Գործի Գործի
մասն Գործի Գործի:

Գործի, Գործի, Գործի Գործի
Գործի Գործի Գործի:

Գործի Գործի, Գործի Գործի:

Գործի Գործի Գործի Գործի:

Գործի Գործի, Գործի Գործի,
Գործի Գործի Գործի:

Գործի Գործի Գործի Գործի:

Հովհ. Բումանյանը Իմոսի բերդի անկերակները դիտելիս (1902)

Մր. Բերանդե
Բարսեղյանի և Բարսեղյանի

ՅՈՎ. ՔԱՆԱԿՅԱՆ

Լ. Ապրիլյան

ԹՄԿԱԲԵՐԴԻ ==

== ԱՌՈՒՄԸ

5 հրկ. 1816.

«Թմկարերդի առումը» պոեմի 1909 թ. հրատարակության անվանաթերթի չոգհ. Թումանյանի և Ալ. Սպենդիարյանի ընծայագրով (Երզնուհի Բեմիա Տեր-Մինասյանին)

Երբ քանի որ անհայտ լինում է
 իմ անհայտ անհայտ զարմանում է
 և անհայտ անհայտ անհայտ զարմանում է
 և անհայտ անհայտ անհայտ զարմանում է
 և անհայտ անհայտ անհայտ զարմանում է
 և անհայտ անհայտ անհայտ զարմանում է

Երբ անհայտ անհայտ

և անհայտ անհայտ

և անհայտ անհայտ

և անհայտ անհայտ անհայտ

և անհայտ անհայտ

և անհայտ անհայտ անհայտ

«Հազարան րըրուլ» պոեմի հետ կապված գրառումներից

Երբ քանի որ անհայտ լինում է
 իմ անհայտ անհայտ զարմանում է
 և անհայտ անհայտ անհայտ զարմանում է
 և անհայտ անհայտ անհայտ զարմանում է
 և անհայտ անհայտ անհայտ զարմանում է

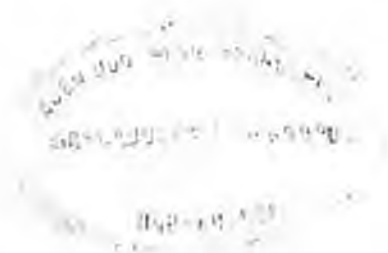
Երբ քանի որ անհայտ լինում է

Гипотезе Емеля.

1. Հայաբնակ Բրիտան. Լոստ. վարչապետ.
Ֆրանգո.
2. Հայաբնակ Բրիտան. Ֆրանգո.
Կոթ-Բաշուզդա Իսկուր Խոյսեան (Կուսի)
3. Հայ. Բրիտան. Ֆրանգո
Կոթ Բաշուզդա Կարաբեկ Մարտիան
4. Հայ. Բրիտան. Ֆրանգո
Կարաբեկ. Կարա Կոթ Մարտիան
5. Հայ. Բրիտան. Ֆրանգո
Կարաբեկ Կոթ. Կարաբեկ Կոթ Մարտիան
6. Հայաբնակ Բրիտան. Ֆրանգո
Կարաբեկ Կոթ. Կարաբեկ.
7. Հայաբնակ Բրիտան. Ֆրանգո
Կարաբեկ Կոթ. Կարաբեկ.
8. Հայաբնակ Բրիտան. Ֆրանգո
Կարաբեկ Կոթ. Կարաբեկ.
9. Հայաբնակ Բրիտան. Ֆրանգո
Կարաբեկ Կոթ. Կարաբեկ.

Հովհաննես Թումանյան և Արշակ Չոպանյան

«Արեւիկ»

Քառյակ

Արցունք կորուսեալ է,
 Կոյնքս արցունքս,
 Եւս ք Բնակի Կարգաւորաց
 Զբոս քանի Կարգաւորաց =
 քանի ք քանի: Կարգաւորաց
 քանի քանի քանի,
 Եւս ք ք ք ք ք ք ք ք ք ք ք ք
 քանի քանի քանի քանի քանի:

Եւս ք ք ք ք ք ք ք ք ք ք ք ք
 քանի քանի քանի քանի,
 քանի քանի քանի քանի
 քանի քանի քանի քանի =
 քանի քանի քանի քանի
 քանի քանի քանի քանի.
 քանի քանի քանի քանի
 քանի քանի քանի քանի:

Անի քանի քանի քանի
 քանի քանի քանի քանի.
 քանի քանի քանի քանի
 քանի քանի քանի քանի:
 քանի քանի քանի քանի

ՉԼՅԷԴ ՆՐՐՈՒԴԻ ԵՐԴՐ

ԲԼՅՈՒՆՑ

Մեռա բարեաւ կոտորո հետաւս
Ապրող եղերք հայրենի,
Բուրե չեճուս է՝ ճոխ գոտում,
Ճաղը հրջուս փայրենի:

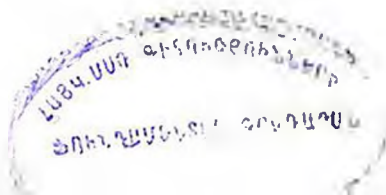
Երեւ ահա հասարում է,
Երբի խորհում հանդերս...
Բաշի գիշեր, խո հայրենիք,
Մեռա բարեաւ նաեւ դու:

Ամեղներն ժամեր եւ նա կրկին
Եւր առաւօտ կրճնի:
Եւ կոպտունեւ ճովու կրկին բ,
Բաղց ոչ հայր մայրենի...:

Բարսունբոս տաղստաւ,
Ոջտաւ հանդաւ—անկրակ,
Պատերիս մէջ խոտ է լըւաւ,
Ճուկրս տնտում զրան տակ:

*) Բարսունբոս 1893 թվին իւր հայրենիք Անդլուսից վշտացաւ, հեռացաւ
գէպի Երեւելք, եւ այս հանս պարհորդութեան ժամանակ գրեց «Չալղ հարոլդ»
սոսէման. Սեր թարգմանաւ հատաւոր Չալղ հարոլդի Կրամեշտի երգն է:

Ջ. Դ. Բարսունի «Չալղ հարոլդի երգի» թարգմանությունը տպագրե-
ված «Հորիզոն», գրական հանդեսում (1894)

Հրատ. Փիլիպպոս Վարդապետանի

Բ Ա Յ Բ Ը Ն

Շ Ի Լ Ի Ո Ն Ի Կ Ը Լ Ը Ն Ը Ի Ո Ր Ը

Թ ա ր գ մ.

Յովնաննէս Թումանեանց

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ձ

Տպար. Յ. Մարտիրոսեանցի. | Типогр. Н. Мартиросіанца.

1896

Ճ. Գ. Բալթոնի «Շիլիոնի կալանավորը» պոեմի առանձին հրատարակումն հասկեր.

Հրատ. փոխադրու վարդապետների

ԼԵՐՄՈՆՏՈՎ

Մ թ ի ռ ի

Թ ա ր ց մ.

Ընդհանուր, և Թումանյանց

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ջ

Տպար. Ս. Մարտիրոսյանցի. | Типогр. П. Мартиросянца.
Орбеліановская ул. № 1 | 2.

1896

Ս. Յու. Լերմոնտովի «Մծիրի» պոեմի առանձին հրատարակության համար
պիկր

ՀԱՅԿԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Դեպի սարերն էն մեծ դաշտի,
Մեծ քարհանքի ժայռը Կարմիր:

Ու զենքերով, զըրահներով,
Նախշուն, ինչպես աշնան տերև,
Ինչպես երկինք առավոտյան,
Էնտեղ, դաշտում, նրանք կանգնած
Նայում են խեթ իրար վըրա,
Աչքերի մեջ ատելություն,
190 Սըրտերի մեջ դարևոր բեն,
Արյան ծարավ պապենական:

Գիտչի-Մանիտոն՝ հըզորը,
Արարիչը մարդկան ազգի,
Նայեց նրանց կարեկցաբար:
Իր հայրական սիրով՝ նայեց
Նրանց կըռվին ու պայքարին,
Ինչպես իրեն անխելք ու խակ
Մանուկների կըռվի վըրա:

Ու տարածեց իր աջ ձեռքը՝
200 Մեղմի նրանց բընույթը կոշտ,
Մեղմի տապը, ծարավն անհագ
Իրեն աջի հովանու տակ:
Խոսեց խոխտ ու վեհ ձայնով,
Էն ջըրերի աղմուկի պես,
Որ թնդում են խոր անդընդում,
Խըրատելով, նախատելով
Էսպես խոսեց ազգերի հետ.

— Ո՛վ իմ որդիք, իմ հե՛ղ որդիք,
Ականջ դրերք իմաստության,
210 Ականջ դրերք խրատներին
Ձեր արարիչ, ձեր ստեղծող
Հըզոր Ոգու շըրթունքներից:
Տըվի ես ձեզ ամեն բարիք.

Երկիր տըվի՝ որսի համար,
Գետեր տըվի՝ ձուկ բըռնելու,
Տըվի ձեզ արջ, տըվի բիզոն,
Տըվի եղնիկ ու եղջերու,
Տըվի ըսկյուռ, տըվի ջըրշուն
Ու ճահիճներ լի հավքերով:

220 Ինչո՞ւ գոհ չեք դուք տակավին,
Ինչո՞ւ եք դուք որսում իրար:

Հոգնել եմ ես ձեր վեճերից,
Ձեր արյունոտ կրոկվներից,
Հոգնել եմ ձեր՝ սպանության
Ու վըրեժի աղոթքներից:
Ձեր ուժն ամբողջ սիրո մեջ է,
Ձեր կորուստը՝ կրոկվների.
Արդ ապրեցեք այսուհետև
Խաղաղ, սիրով, եղբոր նման:

230 Ես կուղարկեմ մի մարգարե,
Փրկիչ համայն ձեր աղոթերի:
Նա կաշխատի, կապրի ձեզ հետ,
Կառաջնորդի, կըքարոզի:
Եթե լըսեք նըրա խոսքին,
Կըբազմանաք, կերջանկանաք,
Իսկ թե թողնեք անուշադիր,
Կընըվազեք ու կըկորչեք:

Մըտեք այժմ էս գետի մեջ
Ու լըվացեք ձեր դեմքերից

240 Կըռվի վայրի նըկարները
Ու արյունը ձեր մատների:
Թաղեք հողում ձե՛ր զենքերը,
Առեք կարմիր քարը հանքից
Ու շինեցեք Կարմիր քառույց
Խաղաղության շիբխի գլուխ.
Եղեգն առեք եղեգնուտից,

Զարդարեցեք փետուրներով,
Ու ծրխեցեք ի միասին:
Խաղաղության շիբուխները.

250 Ու ապրեցեք այսուհետև
Խաղաղ, սիրով, եղբոր հըման»:

Ու ձգեցին մարտիկները
Շապիկները այծիմենի,
Զըրահները ռազմական,
Մըտան գետը արագահոս,
Ու լըվացին երեսներից
Կովի սլաքի զարդերն ամեն:
Տիրոջ ոտքի տեղից հոսում.
Զուրը վերից գալիս էր ջինջ,

260 Իսկ նրանցից ներքև պղտոր,
Գնում էր մուժն, ապականված,
Արյունախառն ու կարմրադույն:

Ու դուրս եկան մարտիկները
Գետից հըստակ ու մաքրված,
Ու թաղեցին գետի ափին
Իրենց ղեկերը ռազմական:
Գիտշի-Մանիտոն՝ հըղորը,
Արարիչը ու Մեծ Ոգին
Այն ժամանակ սիրով ժրպտաց

270 Անօգնական զավակներին:

Ու մարտիկներն ամենքը լուռ
Սոսն քարը մեծ քարհանքից,
Եվ հղկեցին ու շինեցին
Զիբուխները խաղաղության:
Նղեփն առան դետի աչից,
Զարդարեցին փետուրներով,
Ապա դարձավ ամեն մեկը
Իրեն տունը, հայրենիքը,
Մինչդեռ Ոգին, կյանքի տերը,

280 Վերանալով ամպերի մեջ,
Սուսվեց երկնի բաց դռներում,
Խաղաղության չիբխի ծրխի՝
Պուկվանայի ամպով պատած,
Անհետացավ նրբանց աչքից:

ՍՎՅԱՏԱԳՈՐԸ

(Ռուսական առասպել)

- էն սեպ սարերում, էն սուրբ սարերում
 նըստած էր հըսկան—Սվյատագորը մեծ,
 Չէր գալի ռուսաց հողը սըրբազան,
 Չէր կարում տանի գետինը նըրան:
 Ուղեց մի անգամ սիրտը հըսկայի
 ժուռ գա մի ազատ լայնարձակ դաշտում.
 Թամբեց նըժույզը իր հըսկայական,
 Ժեռուտ կողմերով ելավ ճանապարհ:
 Ճըխաց լանջի տակ սիրտը աշրական,
 10 Խաղս առավ ուժը երակների մեջ,
 Ու դուրս է հորդում ասես խաղալով:
 Նեղվում է սակայն հըսկան էն ուժից,
 Նեղվում է ինչպես մի ծանրը բեռից,
 Ուրիշն էլ չըկա, որ հետը չափվի:
 Ու ձգում է վեր մըկունդն իր պողպատ,
 Ամպերից վերև—ափից կորցընում,
 Բըռնում է կորկին ճերմակ ձեռներով.
 Ու խոսում է նա ինքնիրեն էսպես.
 — Եթե գըտնեի ես ուժը հողի—
 20 Օղ կամրացնեի երկնի կամարից,
 Օղից երկաթի շըղթա կանեի,
 Ցած կըքաշեի երկինքը նե քե,
 Երկիրն էլ տեղից ես շուռ կըտայի,

Ողջ կրխառնեի— երկինք ու երկիր:

էստեղ նկատեց, որ դուրան դաշտում
Գընում է հետի մի այլ ածդահա,
Ու էն ածդահի ուսովը ձրգած
Կա ճամփորդական մի փոքրիկ խուրջին:
Եթե քըշում է նըժույզն ամեհի,

30 Բաց թողնում ձիու թափովը ամբողջ,
Գընում է հեռու ճամփորդ ածդահան
Ու չի հասնում ձին իր հըսկայական:
Թե մեղմ է քըշում ու դանդաղ քայլքով,
Իր տեղն է հըսկան, չի շարժվում ասես:
Ու գոռաց էսպես Սվյատագորը մեծ.

— Հե՛յ դու անցավոր, անծանոթ կըտրիճ,
Կա՛ց, կանգնի տեղըդ մի առժամանակ:
Թե քըշում եմ ես նըժույզս ամեհի,

Բաց թողնում ձիու թափովն իր ամբողջ,

40 Գընում ես հեռու քո ճանապարհին
Ու չի հասնում ձին իմ հըսկայական:
Թե մեղմ եմ քըշում ու դանդաղ քայլքով,
Քո տեղն ես դու միշտ, չես շարժվում ասես:
Կանգնեց իր ճամփին անցվորն անծանոթ,
Վեր դըրավ գետնին ուժեղ ուսերից
Իր ճամփորդական խուրջինը փոքրիկ:
Ու մոտ քըեց ձին Սվյատագորը մեծ.

— Ասա՛ մի տեսնեմ, դու քաջ տըղամարդ,
Ի՞նչ է քո բեռը խուրջինիդ միջին:

50 Ու ճամփորդն էսպես տըվավ պատասխան.

— Ո՛վ դու փառապանծ հըսկա դշուցազուն,
Փորձ փորձի մի առ իմ բեռը չընչին,
Վեր առ, թե կարաս, հըղոր ուսե՜րիդ
Ու էնպես քըշի դաշտը լայնարձակ:

Պատասխան տվավ անցորդն անծանոթ,

Ու ձիուց իջավ Սվյատագորը մեծ:

Առաջ մի մատով ուզեց վեր քաշի—

Չըշարժվեց տեղից խուրջինն էն փոքրիկ:

Ապա մի ձեռքով բռնեց ածդահի—

60 Կըրկին շըշարժվեց խուրջինն իր տեղից։
Ապա թե հասավ ողջ ուժովն իր մեծ,
Դեմ տըվավ ճերմակ կուրծքը հըսկայի
Ուսի էն շընչին, փոքրիկ խուրջինին,
Բըռնեց ահապօր ուժովն իր ամբողջ—
Մինչև ծընկեները գընաց հողի մեջ,
Արյունը կաթեց ճերմակ երեսից,
Իր տեղն է սակայն խուրջինը կըրկին։
Ու էսպէս խոսեց հըսկան դարմացած.
— Շատ եմ ման հկել աշխարբումը ես—

70 Էսպէս հըրաշքի դեռ չեմ հանդիպել,
էսպէս մի տեսիլք չեմ տեսել երբեք,
Զեմ տեսել էս բեռն իմ ծնած օրից.
Ուժ ունիմ էսքան—ուժըս չի պատում.
Ի՞նչ կա քո փոքրիկ խուրջինի միջին,
Եվ ո՞վ ես ինքըդ և կամ ո՞րտեղից,
Պատասխան տուր ինձ, անծանոթ հըսկա,
— Իմ փոքրիկ խուրջնում ուժն է մայր-հողի,
Իսկ ես Միկուլան Սիլյանինովիչ։
Պատասխան տըլավ անծանոթ հըսկան։

ՄՈՒՐՈՄՑԻ ԻԼԻԱՆ ԿՌՎՈՒՄ Է
ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԻՇԽԱՆԻ ՀԵՏ

(Թուսական былина)

Ըստ Ալեքսանդրովի

— Գընում է ծերունին արձակ դաշտերով,
Գընում է ծերունին երկար ժամանակ:
Մաշվել են հագի շորերը նախշուն,
Հատել է արդեն իր գանձը ոսկի,
Ու Իլիան ինքնին խոսում է էսպես.

— Եղել եմ հիմի ամբողջ Լիտվայում,
Եղել եմ հիմի ողջ օրդաներում,
Մենակ Կիևում չեմ եղել վաղուց:
Կիև գընամ մի, գընամ մի տեսնեմ՝

10 Ինչ է կատարվում էնտեղ—Կիևում:

Հասնում է Իլիան Կիև քաղաքը մայր.
Քեֆ-խնջույք ունի իշխան Վլադիմիրը.
Սեղան են բազմած հրզոր հրսկաներ
Ու պայազատներ մինչև երեսուն:

Մըտնում է ծերունին ապարանքը ներս,
Կանգնում է, կենում սըրահի շեմքին,
Խաշ քաշում դեմքին, ինչպես օրենքն է,
Ողջույն է տալի ընդունված կարգով
Արև իշխանին ու տիկնոջն էլ ջոկ:

20 — Ապրած կենաս, տեր, իշխան Վլադիմիր,
Հաց ու ջուր կըտա՞ս եկվոր քաջերին:

Քեզ ուղիղ սրբտով եկել եմ ծառա.

Ձեմ վախում դաշտում հազար թաթարից,

Ձեմ վախում, թեկուզ մյուս հազարն էլ դա,

Ձեմ փախչիլ, թող գա երրորդ հազարն էլ.

Ու օգնության էլ հարկավոր չեն ինձ

Երեսուն ազնաւն իրենց ճուտերով:

Ով էր— չիմացաւ իշխանը հյուրին:

— Ուսկի՞ց ես, ո՞վ քաջ, ի՞նչ ազգ ու տակից.

30 Քեզ ի՞նչ անունով կանչենք, մեծառնէք,

Կամ ի՞նչ հայրական կոչումով հարգենք:

— Նիկիտան եմ ես Զառլեշանին:

— Ո՞վ, դու Նիկիտա Զառլեշանին,

Ե՛կ, նըստի, մեզ հետ հաց անուշ առաւ,

Մի տեղ կա դատարկ էնտեղ, ներքեում,

Սեղանի ծերին, բազմոցի վերջին.

Բըռնած են ուրիշ տեղերը բոլոր:

Ու, կըռներն ընկած, մարդիկն իշխանի

Տարան Իլիային ծերը ներքի,

40 Նըստեցրին էնտեղ՝ ներքեի ծերին:

Ու էսպես խոսեց Իլիան ներքեից.

— Ով դու Վլադիմիր, մայր Կիևի տեր,

Վայել չի ուժին, ոչ աստիճանին

Տեղն ու պատիւը, որ տալիս ես դու.

Ինքը նըստում ես ազնաւների հետ,

Ինձ տեղ ես տալի ճուտերի կողքի՞ն:

Ասա՛ւ, կամեցաւ տեղը դըրըստի—

Ջարդոտեց շուրջը կաղնի բազմոցներ,

Ոլորեց բիրերն ամբողջ երկաթի,

50 Սեղմեց հյուրերին անկյունը վերին:

Դուր չեկաւ էս բանն Արև իշխանին.

Տեղիցը առույգ ելաւ նա ոտի,

Մըթնեց աշունքւա գիշերի նըման,

Մըռնչաց, ինչպէս կատաղի դադան:

— Ի՞նչպէս, Նիկիտա Զառլեշանին,

Խառնես տեղերը դու իմ սահմանա՞ծ,

Մըռես բիրերը համայն երկաթի...

- Մեն մի հրակայի արանքումը ես
 Բիրեր եմ զարկել ամուր երկաթի,
 60 Որ խընջույքներին, որքան էլ խըմեն,
 Որքան էլ հարբեն, չըդիպչե՞ն իրար:
 Հե՛յ դուք. մեծագոր ըռուս հըսկաներ,
 Հսվա՞ծ է որ ձեզ, էդ հըսկաներիդ
 Ազոապներ կանչի մինը ու ճուտեր:
 'Դուրս եկեք ձեզնից Եոնք լավերդ,
 Դո՛ւրս շալըրտեցեք— սրբահից վճողոց:
 Դուրս եկան ընտիս երեք հըսկաներ,
 Սկսան նիկիտին քաշի, քաշքըշել,
 Սկսան նիկիտին հըրնլ, հըմըշտկնլ.
 70 Կանգնած է նիկիտն ու ժած չի գալի,
 Ձի շարժվում նույնիսկ գըլխարկը գըլխին:
 — Թե կուզես, իշխան, դու զըվարձանաս,
 Թող գան սըրանց հետ երեք հըսկա էլ.
 Դուրս եկան ուրիշ երեք հըսկա էլ,
 Սկսան նիկիտին քաշել, քաշքըշել,
 Սկսան նիկիտին հըրնլ, հըմըշտկնլ.
 Կանգնած է նիկիտն ու ժած չի գալի,
 Ձի շարժվում նույնիսկ գըլխարկը գըլխին:
 — Թե կուզես, իշխան, դու զըվարձանաս,
 80 Թող դուրս գան գոնե երեք հըսկա էլ:
 Դուրս եկան երրորդ երեք հըսկան էլ,
 Բան չըվարացին անեն նիկիտին:
 Ու էսպես խոսեց նիկիտը այնժամ.
 — Իշխան Վլադիմիր, մայր Կիևի տեր,
 Ախորժակ ունիս անշուշտ խընդալու.
 Համեցեք, հիմի մըտիկ արա ինձ
 Ու ախորժակդ կանցնի խընդալու:
 Ու նիկիտը ինքն սկսա՞ք խընդալ,
 Սկըսավ սեղմել, զարկել, տըրորել
 90 Ուժեղ ու հզոր էն հըսկաներն ամեն,
 Սողում են սրահում հըսկաներն ամեն,
 Ձի կարում կանգնի ոչ մինը ոտի:

Դուրս եկավ նիկիտն ապա սրահից,
Դրոնները զարկեց՝ շրջանակն ընկավ,
Դարպասը զարկեց՝ սյուները թռան,
Ջարդ-փշուր եղան ճաղերը քաշած:

Իշխանը մըտավ հտեր փելի:

Սամուր մուշտակը քաշեց իր գըլխին.

— Վա՛յ, կամա՛ց, տղե՛ք, ժած չըգաք տեղից,

100 Չըլըսի նիկիտ Զառեշանին,

Թե չէ ետ կըգա ջարդ-փշուր կանի.

Ոչ մեծ կըթողնի, ոչ փոքրը մեղնից,

Ժառանգ չի թողնիլ ինձ՝ Վլադիմիրիս...

Դուրս եկավ Իլիան դարպասն ընդարձակ

Ու լարեց ճայթուն իր աղեղը ղիլ,

Սուր, մըխած նետը դըրավ աղեղում,

էսպես ինքն իրեն խոսեց նետի հետ.

— Սըլացի՛ր, իմ նետ, տանիքը ոսկի,

Վեր բեր ոսկեղօծ գըմբեթները ցա՛ծ:

110 Ընկան ոսկեղօծ գըմբեթները ցա՛ծ,

Ու կանչեց Իլիան կոկորդոժը մին.

— Հե՛յ, դուք կաբակի մերկ ու տըկլորներ,

Հե՛յ, կամավորներ Արև իշխանի,

Վաղեցե՛ք, եկե՛ք դարպասն իշխանի,

Առե՛ք ոսկեղօծ գըմբեթները թանկ,

Կըրեցե՛ք, տարե՛ք կաբակն արքունի,

Արադ խըմեցեք էնտեղ կուշտ ու պինդ:

Վաղեցին, եկան տըկլորներն ամեն,

Կամավորները Արև իշխանի,

120 Տարան, կըրեցին գըմբեթներն ոսկի.

— Ո՛վ դու մեր պաշտպան, մեր ծնող, մեր հայր...

Ու Իլիայի հետ ելան, գընացին,

Խըմեցին բոլոր գըմբեթներն ոսկի,

Խըմեցին մինչև վիճինը միասին:

Ու երկյուղ ընկավ սիրտները էստեղ.

Խոնչ կանի մեղ հետ իշխանը հիմի,

Խոնչ պատիժ կըտա, ով գիտի, հիմի

հըմեցինք նըրա գըմբեթները ողջ:
Ու Իլիան էսպես խոսեց նըրանց հետ.

- 130 — Խըմե՛ք, տըկլորներս, դուք մի՛ վախենաք.
Ես եմ վաղվանից իշխան Կիւում,
Իսկ դուք ամենից մեծ պիտի լինիք:
Անցավ երկյուղը, սկըսան խըմել,
Տերից սկըսան կյանք խընդրել քաջին:
Իսկ իշխանական խընջույքի վըրա
Գընաց համբավը Արև իշխանին.
— Ո՛վ Արև իշխան, մայր Կիւի տեր,
Չես ասիլ՝ Նիկիտ Զառլեշանին
Քու էս հարկերից, ոսկի հարկերից,

- 140 Ձըգեց ոսկեզօծ գըմբեթները ցած,
Կանչեց կաբակի ողջ տըկլորներին,
Խըմեց նըրանց հետ գըմբեթներն ոսկի:
Նըստած էր էնտեղ խընջույքի միջին
Զահիլ Դոբրինիա Նիկիտիչ հըսկան,
էսպես ասավ նա Արև իշխանին.
— Իշխան Վլադիմիր, մեր կարմիր Արև,
Նիկիտան չի նա Զառլեշանին,
Այլ իմ խաչախպերն— Իլիան Մուրոմից:
Ասավ՝ իշխանը մտքի տունն ընկավ.

- 150 Իր հետ անվանի աղատներն ամեն
Եվ հըսկանները ուժեղ ու հըղոր,
Թե ինչպես անի— հաշտվի ծրրի հետ:
— Միտք արե՛ք, տըղեք, միտք արե՛ք մէ լավ,
Միտք արե՛ք, տըղեք, խորը մէտք արե՛ք,
Խելք խելքի տըվե՛ք, մի հընձո գլտե՛ք,
Ո՛ւմ ղըրկենք արդյոք ծերի ետևից,
Որ կանչի նըրան հարգի՛նք՝ սեղան:
Ես ինքս գընամ— չեմ ուզում գընամ,
Ապրակսին ղըրկեմ— վայել չի նըրան:
160 Ամենքը էստեղ մըտքի մեջ ընկան.
— Ո՛ւմ ղըրկենք արդյոք ծերի ետևից...

Ե՛կ ղըրկենք գընա ջահիլ Դոբրինիան,
Զէ որ Իլիայի խաշխապերն է նա.

Նըրա՛ն կըլըսի Իլիան՝ թե լըսի:

Սեղանը անցավ Վլադիմիր իշխանն,

Եկավ ու կանգնեց Դոբրինիայի դեմ

Ու էսպես խոսեց Դոբրինիայի հետ.

— Արի՛, ե՛լ, կտրիճ, ջահիլ Դոբրինիա,

Ծերուկ Մուրոմցու մոտ գընա մեզնից,

170 Երկիրը պագիր, խոնարհ ողջունիր,

Խոնարհիր մինչև հատակն աղյուսի,

Խոնարհիր մինչև էն գետինը ցած

Ու էսպես ասաւ նըրան մեր կողմից.

— Ուղարկել է ինձ Վլադիմիր իշխանն

Ու մայր տիկինը՝ Ապրակսիան իր հետ,

Խընդրում են, որ դաս ուրախ հարդինքի:

Նա շի ճանաչել քեզ, կըտրիճ քաջիդ,

Նըստեցրել է ցած, ներքեի ծերին:

Խընդրում է հիմի, լիասիրտ խընդրում,

180 Խընդրում լիասիրտ ու մեծ ցընծությամբ.

Խընդրում է մոռնաս ինչ անց է կացել:

Գընում է ահա ջահիլ Դոբրինիան,

Գընում է ճամփով ու միտք է անում.

— Արդյոք վաղաժամ մահի՞ւս չեմ գընում...

Բայց թե չըլըսեմ Արև իշխանին

Փորձանք է դալու անշուշտ նըրանից:

Ու գընում է նա կաբակն արքունի,

Մրանում է ահա կաբակն արքունի.

Նըստած է էնտեղ ծերուկ Մուրոմցին,

190 Խըմում, քեֆ անում տըկլորների հետ:

Ու միտք է անում ջահիլ Դոբրինիան,

Ո՞ր կողմից արդյոք նըրան մոտենա.

— Առջևից գընամ՝ դուր չըգամ գուցե.

Լավ է թիկունքի կողմից մոտենամ:

Եկավ, մոտեցավ թիկունքի կողմից,

Բըռնեց Իլիայի ուժեղ ուսերից

- Ու էսպես մեղմով խոսեց նրա հետ.
 — Ո՛վ իմ խաչախփեր, իմ ախպերացու,
 Ո՛վ դու իմ ախպեր, ծերուկ Մուրումցի,
 200 Քեզ պահի առժամ ձեռներդ ճերմակ,
 Բըռնի ու զըսպի սիրտըդ կըրակոտ:
 Զէ՞ որ բանքերին չեն կապում, կախում.
 Մենք էլ հո մեր մեջ ուխտ ունենք արած,
 Ուխտ ունենք արած մեծ ու ահաւոր,
 Որ փոքր ախպերը լըսի իր մեծին,
 Մեծն էլ իր փոքրին ականջ անի միշտ,
 Ու էսպես կանդնենք մեկ մեկի համար:
 Դեսսական է դըրկել քեզ մէտ ինձ էսօր
 Վըլադիմիր իշխանն իրեն տիկնոջ հետ,
 210 Քեզ, հըզոր քաջիդ նա շի ճանաչել,
 Նըստեցրել է ցած, ներքեի ծերին:
 Խընդրում է հիմի նա քեզ ցընծությամբ,
 Խընդրում լիասիրտ մեծ խըրախճանի,
 Թողնես, ասում է, ինչ անց է կացել:
 Ետ է շուռ գալի Իւնյկոն էստեղ.
 — Հե՛յ դու, Դոբրինիա ջահել Նիկիտիւ,
 Քու բախտը բանեց՝ ետեից եկար,
 Թե չէ առջեից գայիր. Դոբրի՛նիա,
 Հող ու մոխիրըդ քամուն պիտ տայի:
 220 Հիմի, ախպերըս, ձեռ չեմ տալի քեզ,
 Կարգն ու օրենքը անցնել չի լինիլ:
 Ետ դարձի՛, ասա Արև իշխանին,
 Թող որ ինձ համար, ի՛նձ, քաջիս համար
 Արձակի սաստիկ, սաստիկ հըրաման
 Ամբողջ Կիւին, էս մայր քաղաքին
 Եվ Չերնիգովին նույնպես սըրա հետ,
 Որ արքունական կաբակները ողջ
 Բացվեն երեք օր ու երեք գիշեր,
 Ժողովուրդն ամեն գա արաղ խըմի,
 230 Ով չի կամենալ որ արաղ խըմի,
 Թող նա գարեջուր խըմի հարբեցնող,
 Ով որ չի ուղիւ գարեջուր խըմի,

Թող նա մեղրաջուր խրմի քաղցրահամ,
Որ ողջ իմանան՝ Կիև է մըտել
Մուրումցի ծերուկ Իլիան Իվանովիչ:
Ինչ համար է խոյ. էս քաջիս համար,
Սեղան բաց անի ճոխ մեծարանքի.
Իսկ թե չի անիլ ինչ ասում եմ ես,
Կիևում կիշխի միևնույն լուս միայն:

240 Ու արագ-արագ վազեց Դոբրինիան,
Վազեց Վլադիմիր անուշ իշխանիւն,
Պատմեց Իլիայի պատվերը նրան:
Հենց լըսեց պատվերն իշխան Վլադիմիրը,
Իսկույն, անհասպաղ սուստիկ ու սաստիկ
Դըրեց բովանդակ Կիև քաղաքին.
Այլև Չերնիգով հանեց հըրաման,
Թե ողջ երեք օր ու երեք գիշեր
Բաց պետք է լինի կաբակն արքունի,
Դա, արադ խրմի ժողովուրդն ամեն,

250 Խրմի, քեֆ անի անւթարձ, անվըճար,
Որ ողջ իմանան Կիև է մըտել
Մուրումցի ծերուկ Իլիան Իվանովիչ:
Ու ինքը բացեց հարդինքի սեղան,
Կանչեց, հաճաքեց իշխան ու բոյար,
Ըռուսաց բոլոր մեծ հըսկաներին,
Այլև քաջարի կանանց դյուցազուին:
Բայց մարդ չի գընում կաբակն արքունի,
Սմենքն իշխանի պալատն են վազում,
Ոչ կերուխումի, ոչ ոսկու համար,

260 Վազում են տեսնեն անվեհեր քաջին,
Տեսնեն Մուրումցի էն ծեր Իլիային:
Հավաքվում են ողջ դարպասն իշխանի
Մըտնում են կամաց ապարանքը ներս:
Ու ծեր Մուրումցին գալիս է ահա,
Գալիս՝ կաբակի տըկլորների հետ.
Գալիս է, մըտնում սըրահը պայծառ,
Խաչ հանում դեմքին, ինչպես օրենքն է.

Ողջուն է տալի ընդունված կարգով,
Երկըրպագում է շորս կողմը խոնարհ,

270 Արև իշխանին ու տիկնոջն էլ ջոկ:

Վեր կացավ իսկունյն իշխանը առույգ,
Առավ իշխանի ճերմակ ձեռքերից,
Համբուրեց նրա շրթունքը շաքար,
Ապա թե հսպես խոսեց շողմբոր:

— Ո՛վ դու ծերունի, իշխա Մուրումցի,
Ցած եղավ թեպետ քու տեղն ամենից,
Այժմ ամենից վերև կըլիսի:
Հե՛յ, դուք ծառաներ իմ հավատարիմ,
Տարե՛ք ծերունուն բա՛րձր ամենից:

280 Բայց նա շքեղ տեղ ամենից վերև,
Գրնաց ու նըստեց մեջտեղն ամենի,
Հետը նստեցրեց մերկ տըկոթներին
Ու հսպես դարձավ Արև իշխանին:

— Ո՛վ դու Վլադիմիր, մայր Կիևի տեր,
Հավ ես իմացել՝ ում ղրրկես ինձ մոտ:
Չըլներ Դոբրինյան՝ իմ ախպերացուն,
Չէի լըսելու էստեղ ոչ ոքի,
Ու մըտքումս արդեն դրեի էի ես
Հարեի էս ճայթուն իմ աղեղը ղիլ,

290 Արձակել դեպի սրահը շքեղ,
Սպանել և քեզ, իշխան Վլադիմիր,
Եվ քու տիկնոջը՝ քու Ապրակսիային:
Բայց էս անգամդ ասսփած քեզ նմրի
Քու էդ հանցանքը, էդ հանցանքդ մեծ:

Էստեղ անուշներ բերին հյուրերին,
Քաղցըր մեղրաջուր խըմիչքներ բերին,
Բերին ամենին դրին մի-մի թաս
Ու հսպես խոսեց իշխանին:

— Ա՛յ դու Վլադիմիր, մայր Կիևի տեր,

300 Սըրանո՛վ ես դու պատվում հյուրերիս,
Սըրանո՛վ ես դու հարգանք ցույց տալի:
Էս տըկոթներին միայն մի-մի թաս...

Դուր չեկա՞վ էս խոսքն Արե իշխանին,
էսպէս ծերունուն տըմա՞վ պատասխան.

— Ամենքի համար խոր նըկուղներում
Արադ ունեմ ես ինչքան կամենան,

Մարդը մի տակառ քառսուն շաւիւնոց:

Թե հերիք չանի՝ ինչ որ կա էստեղ,

Թող իջնեն իրենք նըկուղներն իմ խոր:

310 — Ա՛յ դու Վլադիմիր, իշխան Կիւի,

էգպէ՞ս են սլատփում քեզ մոտ հյուրերին,

էգպէ՞ս են քեզ մոտ հարգում քաջերին,

Որ իրենք գըտնեն ուտեստ ու խըմի՛ւ չը...

Տեսնում եմ տանտերն ես եմ ինե՛րու:

Ասա՞վ ծերունին ու ոտքի ելա՞վ,

էլ հարցմունք չարա՞վ նըկուղի ճամփեն,

էլ նըկուղների բանալիք չուղեց,

Թափ իջա՞վ դեպի նըկուղները խոր,

Դըռները արա՞վ ողջ կըրընկահան,

320 Պոկեց կողպեքներն առանց բանալի,

Ներս մըտա՞մ ինքը նըկուղներն էն խոր:

Առած մի տակառն էս մի կըռնատակ

Ու մյուս տակառը մեկել կըռնատակ,

Երրորդը ոտս՞վ գըլորում է դուրս.

Ու դուրս գըլորեց դարպասն իշխանի,

Դռոաց ու կանչեց կոկորդովը մին.

— Հե՛յ դուք կաբակի մերկ ու տըկլորներ,

Դուրս եկեք էստեղ—դարպասն իշխանի,

Եկե՛ք, ամենքիդ արադ խըմեցնեմ:

330 Ու իջա՞վ կըրկին նըկուղները ցած:

Զըտարա՞վ իշխանն ու թունդ ելա՞վ խիստ,

Որոտաց ուժգին իր հընչուն ձենով.

— Հե՛յ հաւատարիմ դուք իմ ծառաներ,

Շո՛ւտ, եկե՛ք, հասե՛ք արագ ու արագ,

Արագ ու արագ, ճեպով, հապճեպով,

Վեր դըրեք քաջին խորունկ նըկուղում.

Շուրջը քաշեցիք երկաթի ցանցով,

Կաղնի կոճղերով կապեցեք շորս դին,
Թաղեցեք դեղին ավազի տակին,

340 Սովամահ արեք խորունկ նրկուղում:

Վաղեցին, հասան ծառաներն արագ,
Արագ ու արագ, ճեպով, հապճեպով,
Վեր դրին ծերին խորունկ նրկուղում,
Շուրջը քաշեցին երկաթի ցանցով,
Կաղնի կոճղերով կապեցին շորս դին,
Թաղեցին դեղին ավազի տակին:

Ու ցավ դառավ էս մյուս հըսկաներին,
Վեր կացան կիսատ քեֆի սեղանից,
Ելան, դուրս եկան դարպասն ընդարձակ,

350 Իրենց ամեհի ձիանքը հեծան,

Դես-դեն ցըրվեցին էն արձակ դաշտում,
էն լեն ու աղատ տարածության մեջ.

— էլ չենք մընալ մենք էստեղ՝ Կիւռւմ,
էլ չենք ծառայիլ Արև Իշխանին:

Ու էլ Վլադիմիր իշխանի մոտին
Հըսկա չըմընաց Կիւ էն օրից:

ԹԵ ԻՆՉ ՈՒՂԱՐԿԵՑ ԹՈՒՐԹԻ ՍՈՒԼԹԱՆԸ
ՄՈՍԿՈՎԻ ՑԱՐԻ ԸՆԾԱՆԵՐԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Սերբական ժողովրդական վիպերգ

(Ռուսերենից)

- Քաղաքից քաղաք, աշխարհքից աշխարհ
Թուղթ անցավ եկավ Մոսկովու երկրեն,
Եկավ ու եկավ, հասավ Հստամբուլ:
Ու դրոխն թուղթը ոսկի կառնեթում
Ու բերին իրեն՝ թուրքի սուլթանին,
Ու թղթի հետ էլ սուլթանի համար
Շատ թանկ ընծաներ արքային վայել:
Մի ոսկի սինի, մեջն ոսկի մեչիտ,
Մեչիտի շուրջը պատ եկած մի օձ,
10 էն օձի գլխին դրած անգին քար,
Որ գիշերն էնպես պարզ լուս էր տալիս՝
Ոնց որ ցերեկը լուսն արեգակի:
Ու Իբրահիմին, սուլթանի որդուն,
Երկու թանկագին թրեր կային սուր,
Դաստակներն ամբողջ զուտ մաքուր ոսկուց.
Ամենքի վրա մի-մի անգին քար:
Սուլթանի կրնոջն ոսկի օրորոց,
Գլխավերեք քաջահավ բազեն:
Որ էս ընծաներն առավ սննդման
20 Հնկավ սուլթանը մըտքի ծովի մեջ.

- Ի՞նչ ղըրկի արդյոք Մոսկովի ցարին
 Լսքան թանկագին ընծաների դեմ:
 Միտք արավ ու միտք, ոչինչ չըգտավ:
 Ու՞ մոտը եկավ, ամենքի առջև
 Պատմեց, պարծեցավ, թե ինչ ընծաւներ
 Ըստացավ ինքը Մոսկովի ցարից,
 Բայց ոչով ասել չի կարողանում,
 Թե ինչ ուղարկի դրանց փոխարեն:
 Ներս եկավ ահա Ղուշբեգի փաշեն,
- 30 Նրա առջևը պատմեց, պարծեցավ.
 Փաշից ետն եկան հոջան ու Ղադին:
 Երկիր պագեցին ու համբուրեցին
 Ծունկն ու փեշերը իրեն սրբազան.
 Նրանց առջեն էլ պարծեցավ նույնպես,
 Ապա թե էսպես խորհուրդ հարցըրեց.
 — Ո՛վ իմ ծառաներ, հոջա ու Ղադի,
 Ես ի՞նչ ուղարկեմ ցարին սրանց դեմ,
 Որ ցարը ինձնից մընա բավական:
 Պատասխան տվին հոջան ու Ղադին.
- 40 — Տեր սուլթան, ասին, քո ստրուկն ենք մենք,
 Մենք մըտածելու իրավունք չունենք.
 Հա՛ւ կանես կանչես ծեր պատրիարքին,
 Նա հեշտ կիմանա, հեշտ էլ քեզ կասի,
 Թե ինչ ուղարկես Մոսկովի ցարին,
 Որ ցարը քեզնից մընա բավական:
 էսպես որ ասին՝ լսեց սուլթանը,
 Իրեն կավասին ուղարկեց իսկույն
 Ու մոտը կանչեց ծեր պատրիարքին:
 Ու, երբ պատրիարքն եկավ իրեն մօտ,
- 50 Ցույց տվավ նրան ընծաներն ամեն,
 Ու շատ պարծեցավ, ու էսպես ասավ.
 — Ո՛վ դու իմ ծառա, ծերուկ պատրիարք,
 Չե՞ս կարող արդյոք սովորցնել դու ինձ,
 Թե ինչ պարգևներ ղրկեմ փոխադարձ,
 Որ իմ ուղարկած թանկ պարգևներից
 Գոհ մընա հըզոր ցարը Մոսկովի:

- Ասաւ:լ ու ծերը կամացունկ խոսեց.
- Ո՞վ, իմ տեր սուլթան, իմ կյանքի արև,
Քո իմաստության առջևն ի՞նչ եմ ես:
- 60 Բայց իմ կարճ խելքով, ինչքան որ գիտեմ,
Քո մեծ տերության լի գանձարանում
Դու բաներ ունես ցարին ղըրկելիք,
Բաներ, որ իսկի հարկավոր չեն քեզ,
Իսկ նըրան անշափ շատ են ցանկալի:
Նեմանիչ Սաւվի գափաղանն ունես,
Կոստանդին կայսեր ոսկի թաղն ունես,
Ոսկեբերանի շուրջառը ունես,
Սերբիայի հերոս Կաղար արքայի
Ռազմի խաչանիշ գըրոշակն ունես...
- 70 Քո ինչի՞ն են պետք էս բաները սղջ,
Իսկ ցարին, գիտեմ, շատ են ցանկալի...
Շատ հավան կացավ սուլթանն էս խոսքին
Ու պատվիր տըվա՛մ ծեր պատրիարքին,
Որ կաղմի ընծան ցարին ղըրկելիք
Ու ղեսպաններին հանձնի Մոսկովի:
Ծերն, ինչպե՛ս գիտեր, ամենն հավաքեց
Ու ղեսպաններին տալով՝ խրատեց.
- Գնացե՛ք, որդի՛ք, տեր-աստու՛ած ձեզ հետ,
Բայց, մտիկ արեք, մեծ ճամփով շերթաք,
- 80 Անտառով անցեք, սարով գընացեք...
Ուր որ է՝ շուտով մարդիկ կուղարկեն՝
Խըլեն ձեզանից է՞դ պարզեները,
Որոնցից բարձըր ու նըվիրական
Մեզ համար ոչինչ չըկա աշխարհքում...
Թող սըրա համար իմ գլուխը տան,
Ու իմ մեղավոր մարմինը կոբչի,
Բայց հոգիս արգեն փրկված է ընդմիշտ:
Ասավ՝ ճանապարհ դեհ ծիրունին:
Գոհ էր սուլթանը, որ գլուխ հանեց
- 90 էսքան հեշտությամբ էս գործը դժար,
Ու պարծենում էր ամենքի առջև,
Որ էսքան էժան դուքս եկավ տակից:

- Ահա գալիս է Ղուշբեգի փաշեն:
 Սրան էլ պատմեց, հետը պարծեցավ.
 — Հապա մի գրտի՞ր, Ղուշբեգի փաշա,
 Ի՞նչ ղըրկած լինեմ Մոսկովի ցարին.—
 Նեմանիչ Սավվի ցուպն եմ ուղարկել,
 Կոստանդին կայսեր թագն եմ ուղարկել,
 Ոսկեբերանի շուրջառն եմ ղըրկել,
 100 Սերբիայի հերոս Լազար արքայի
 Խաղմի խաշանիչ ղըրոշն եմ ղըրկել:
 Իմ ինչի՞ն էին էն ամենը պետք.
 Իսկ ցարին շատ են պետք ու ցանկալի:
 Ու հարցմունք արա՛ւ Ղուշբեգի փաշեն.
 — Էդ ո՞ւմ խորհրդով դու էդպես արիւ:
 Սուլթանը ուղիղ պատասխան ւ րվեց.
 — Ծեր պատրիարքի խորհրդով արի:
 Ու էսպես ասավ Ղուշբեգի փաշեն.
 — Տեր սուլթան, ասավ, իմ պայծառ արև,
 110 Եթե դու ցարին ղըրկել ես էդոնք,
 Որոնցից որ թանկ էդ մարդկանց համար
 Ոչ մի բան չըկա արար աշխարհքում,
 Շատ լավ կանեիր եթե դրանց հետ
 Ղըրկած լինեիր և քո քաղաքի—
 Մեծ Հստամբուլի ոսկի բանալին:
 Մին է, ավելի խայտառակ ձևով
 Հետո ես տալու Մոսկովի ցարին...
 Դրանց վրա էր մնում հաստատուն
 Դո տերութունն ու քո զորութունը,
 120 Որ տըվիր տարան Մոսկովի ցարին:
 Էս որ իմացավ՝ նոր ղլխի ընկավ,
 Ծափ զարկեց ապշած սուլթանը էստեղ
 Ու պատվեր տվավ փաշին հապճեպով.
 — Է՛յ փաշա, ասավ, իմ հավատարիմ,
 Հավաքիր իսկույն իմ ղորքն ենիչեր,
 Շո՛ւտ դեսպաններին հասիր Մոսկովի,
 Խլիր նրանցից պարզևներն ամեն,
 Որոնց վրա որ կանգնած էր հաստատ

- Իմ տերությունն ու իմ զորությունը,
 130 Որ տըվի տարան Մոսկովի ցարին:
 Ու քաջ Ղուշբեգին զորքը հավաքեց,
 Գրնաց ու գրնաց մեծ ճանապարհով,
 Որ դեսպաններին հասնի Մոսկովի,
 Ու ոչ մի ճամփում հետքները չըկա...
 Ետ դարձավ, եկավ սուլթանին ասամփ,
 Թե ոչ մի ճամփում հետքները չըկա:
 Բըռնեց սուլթանի ցասումը անզուսպ,
 Ահարկու ձենով գոռաց իր փաշին.
 — Հե՛յ, փաշա՛, կանչեց, շո՛ւտ արա, փաշա՛,
 140 Գրնա սպանիր ծեր պատրիարքին:
 Էսպես որ կանչեց՝ դուրս մազեց փաշեն,
 Գրնաց ու բըռնեց ծեր պատրիարքին,
 Պտըտեց թուրը, շողացրեց գըլխին.
 Ծեր պատրիարքը մեղմորեն խոսեց.
 — Է՛յ փաշա, ասավ, ետ քաշիր ձեռքդ,
 Մի՛ ներկիր հողը անմեղ արյունով.
 Թե չէ կըկապվի ակը երկընքի՝
 Երաշտ կըլինի շուրջ հրեք տարի,
 Չի տալ երկիրը էլ բար ու պտուղ:
 150 Ու լըսեց փաշեն ծերունու խոսքին՝
 Տարավ կանգնեցրեց ծովի հզերքին:
 Սուր թուրը նորից պտըտեց գըլխին,
 Ու նորից խոսեց արդար ծերունին.
 — Է՛յ փաշա, ասավ, քե՛զ քաշիր ձեռքդ,
 Ե՛կ իմ արյունը մի՛ թափիր ծովը,
 Թե չէ փոթորիկ կանի սոսկալի,
 Ծովը կըհուզվի, կելնի ալեկոծ,
 Նափեր, նավակներ իր տակը կանի,
 Շեներ, քաղաքներ կըծածկի ջրով:
 160 Բայց փաշեն նրան էլ ականջ չարամփ,
 Զարկեց ու կտրեց գլուխը ճերմակ:
 Ու էսպես մեռավ արդար ծերունին,
 Ինքն արքայություն դրնաց հրկընքում,
 Իսկ մեղ խնդություն տվեց էս կյանքում:

ՄԱՐԿՈՆ ՌԱՄԱԶԱՆԻՆ ԳԻՆԻ Է ԽՄՈՒՄ

Սերբական ազգային ժողովրդական էպոսից

- Սուլթան Սուլեյման հրաման հանեց,
Որ իրեն երկրում ոչ մի հրպատակ
Ռամազան օրը գինի չխմի,
Կանաչ դուամա չհագնի վերից,
Կողքիցը պողպատ թուր չըկախ անի,
Շուրջպարի շերթա աղջիկների հետ:
Թուրը կախ արափ Մարկոն իր կողքից.
Կանաչ, դուամա հագավ վերևից,
Ռամազան օրը գինի է խմում,
10 Կանչում, հավաքում անցվոր ու խոջա,
Խմում է, թասը նրանց է տալիս:
Գալիս են թուրքերն իրենց սուլթանին.
— Սուլթան, մեր տերն ես, մեր ծնողն ես դու,
Ձէ՞ որ դու ինքդ հրամանք արիր,
Որ մեր էս տոնին, էս ծանրը պահեին
Ոչով բերանը գինի չտանի,
Ոչով դուամա չհագնի կանաչ,
Ոչով կողքիցը թուր չըկախ անի,
Շուրջպարի շերթա աղջիկների հետ:
20 Մարկոն աղջկանց հետ շուրջպարի կերթա,
Մարկոն կողքիցը թուր է կախ արել,
Մարկոն հագել է կանաչ դուամա,
Ռամազան օրը գինի է խմում:
Գլուխը բարձր՝ թե մենակ խմեր.

Անցվոր ու խոջա կիտում է գլխին,
Համ ինքն է խմում, համ նրանց տալիս:
Սուլթան Սուլեյման էս լսեց թե չէ՝
Երկու սուրհանդակ ղրկեց Մարկոյին.
— Գնացե՛ք, ասա՛վ, իմ արագ տղերք,

- 30 Գնացե՛ք շուտով Մարկոյին ասե՛ք՝
Թե՛ կանչում է քեզ սուլթանն անհապաղ:
Գնացին արագ սուլթանի մարդիկ
Շիտակ Մարկոյի վրանը մտան:
Խմում է Մարկոն գավաթն առաջին,
Մեջը կըլինի տասներկու օխա:
— Լսի՛ր, ասացին, քաջազուն Մարկո,
Սուլթանը ղրկեց մեզ քո ետևից,
Վե՛ր կաց տեղիցդ, գնանք սուլթանին:
Սաստիկ բարկացավ Մարկոն էս խոսքից,

- 40 Վեր կալավ ծանրոր գավաթն առաջի
Ու՝ ա՛ռ հա կըտաս՝ սրանց գլխներին:
Գլուխ ու գավաթ ջարդ ու փուրդ եղան,
Արյուն ու դինի խաւնըվեց իրար:
Ապա թե գնաց Մարկոն սուլթանին.
Գնաց աջ կողմը նստեց ծունկ ծոկի,
Սամուր գլխարկը քաշեց աչքերին,
Իր ծանրոր դուրզը դրեց առաջին,
Սուր թուրն էլ ուսին բռնած պատրաստի,
Ու էսպես խոսեց սուլթանը թուրքի:

- 50 — Իմ հոգեւորդի, քաջազուն Մարկո,
Դու հո լավ գիտես՝ կարգ եմ դրել ես,
Որ մեր մեծ պահքին, Ռամազան օրը՝
Ոչով բերանը գավաթ չտանի,
Ոչով դուամա չհագնի կանաչ.
Շուրջպարի շերթա աղջիկների հետ:
Իմ ծառաները ինձ մոտ են գալիս՝
Վատ խաբարներ են բերում քեզանից:
Դու պար ես գալիս, իբրեւ, շուրջպարի,
Պողպատի թուր ես կապել քո մեջքին,

- 60 Կանաչ դուամա հագել վերեկից,
 Ռամազան օրը գինի ես խմում,
 Անցվոր ու խոջա կանչում՝ խմեցնում:
 Ի՞նչ ես գլխարկդ քաշել աչքերիդ,
 Ինչո՞ւ ես բերել քո գուրզը քեզ հետ,
 Ինչո՞ւ ես թուրդ բռնել պատրաստի:
 Պատասխան տվեց Մարկոն սուլթանին.
 — Ո՞վ իմ հոգեհայր, սուլթան Սուլեյման,
 Իմ հավատն էսպես ինձ թույլ է տալիս,
 Ես էլ խմում եմ ձեր պահքի օրը:
- 70 Մենակ խմելը անվայել է ինձ,
 Երբ ուրիշները մտիկ են անում,
 Ես էլ կանչում եմ անցվոր ու խոջա,
 Որ մտիկ շանեն, նրանք էլ խմեն:
 Կանաչ դուամա էնդուր եմ հագնում,
 Որ ջահել մարդ եմ ու սազում է ինձ:
 Կողքիցս եթե թուր Լմ կախ արել,
 Իմն է, իմ փողով ես ինքս եմ առել:
 Աղջիկների հետ թե պար եմ գալիս,
 էնդուր, որ ազատ մարդ եմ ամուրի,
- 80 Ինչպես որ ինքդ եղել ես մի օր:
 Գլխարկս էնդուր եմ քաշել աչքերիս,
 Որ շեմ դիմանում, ճակատս էրվում է,
 Երբ որ խոսում եմ սուլթան հորըս դեմ:
 Իմ գուրզն էլ հետըս էնդուր եմ բերել,
 Ու թուրըս պատրաստ պահում եմ էսպես,
 Վախում եմ հանկարծ կռիվ պատահի:
 Եվ՝ եթե կռիվ պատահի հանկարծ՝
 Վա՛յ նրան, ով մոտ կըլնի Մարկոյին:
 Չորս կողմը նայեց սուլթանը էստեղ,
- 90 Տեսնի թե ո՞վ կա մոտիկ Մարկոյին.
 Տեսավ, որ ոչով չկա վրանում
 Ու ինքն է մենակ մոտիկ Մարկոյին:
 Ահից սկսեց քաշվել ետ ու ետ,
 Մարկոն էլ առաջ՝ դեպի սուլթանը,

Տարավ ու սեղմեց վրանի պատին:
Սուլթանը ձեռքը գրպանը կոխեց,
Մի հարյուր դուկատ հանեց գրպանից,
Հանեց, դեմ արավ ջահել Մարկոյին.
— Առ, ասավ, Մարկո, տար՝ գինի խմիր:

ՄԱՐԿՈՆ ՎԵՐԱՑՆՈՒՄ Է ՊՍԱԿԻ ՀԱՐԿՈՒ

ՍԵՐԲԱԿԱՆ ազգային էպոսից

- Վաղ լուսաբացին վերկացավ Մարկոն,
Ձին հեծավ, շափեց դաշտը Կոսովի:
Գլնաց, որ հասավ Սերվանա գետին՝
Դիմացը ելավ մի սիրուն աղջիկ:
— Բարի օր, ասավ, կոսովցի քուրի՛կ:
Սիրուն աղջիկը խոր գլուխ տրվեց:
— Բարին արեիդ, անծանոթ կտրիճ:
Ու էսպես խոսեց Մարկոն քաջաղուն:
— Քուրի՛կ, դու ջահել, էդքան գեղեցիկ,
10 Հասակդ նոճի, այտերդ կարմիր,
Ափսո՛ս, որ մենակ ծամդ է խանգարում:
Ինչո՞ւ է, քուրի՛կ, ծամդ ճերմակել,
Բախտըդ, երեի, թռել է քեզնից:
Դու ի՞նքդ ես արդյոք ցավի հանդիպել,
Թե քո խեղճ մերը, թե հերըդ ծերուկ:
Կոսովի աղջիկն արտասուք թափեց,
Արտասուք թափեց ու էսպես ասավ:
— Զէ՛, ախպերացու, անծանոթ կտրիճ,
Ես չեմ խորտակել իմ բախտն իմ ձեռքով,
20 Փորձանքը ինքն է եկել իր ոտով:
էս ինը տարի կրկինի ուղիդ,
Հեռվից արաբը մեզ մոտ է եկել,
Կապալով Կոսովն առել սուլթանից:
Դրեւ է երկիրն ամբողջ հարկի տակ,

- Ուտում է, խըմում դաշտը բովանդակ,
 Մի ուրիշ հարկ է դրել մեզ վրա
 Ամեն հարսնացու, որ մարդու գընա,
 Պետք է վըճարի երեսուն ոսկի.
 Ամեն փեսացու, որ աղջիկ ուղի,
 30 Երեսուն ոսկի, շորսն էլ ափելի:
 Ով էսքան ոսկի ունի՞ր գըրպանում,
 Ով էսքան ոսկի տըվեց արաբին՝
 Ամենքը դարձան մարդու-որդու տեր:
 Ես որք աղջիկ եմ. եղբայրներ ունիմ,
 Նըրանք էլ աղքատ, ձեռքները պակաս,
 Չեն կարող էսքան հարկ տան արաբին:
 Սըրա համար շեմ գընում ես մարդու-
 Չեմ կարում դառնամ տան ու տեղի տեր.
 էս է իմ ցավը, անծանոթ ախպեր:
 40 Բայց թե երանի էս լինի մենակ,
 Աղջիկն իր տանը նըստեր անպըսակ,
 Կամ աղջիկ շառնի տըղան նորահաս:
 Ուրիշ մի ցավ կա, անարգ առավել,
 Արաբը ուրիշ մի հարկ է դրել,
 Որ նոր արեսակված հարսին ու փեսին
 Գիշերը տանեն արաբի մեծին,
 Ինքը նոր հարսին փայլի, փայլափայլի,
 Իրեն մարդիկը՝ ջահել փեսային:
 Ամեն տուն, ուր կան աղջիկ ու տղա,
 50 Ղրկեկ են հերթով ամենքն արաբին:
 Եկել է հերթը ինձ հասել հիմի,
 Որ սև արաբին գընամ ես էսօր,
 Որ նըրա կինը դառնամ ես էսօր:
 Ու միտք եմ անում ինքըս իմ միջին.
 Տե՛ր աստված, արդյոք ի՞նչ անեմ հիմի.
 Մըմա՞կը գընամ, թոկ գըցեմ, կախվե՞մ,
 Թե՞ դետը գընամ, ջուրն ընկնեմ, խեղդվե՞մ.
 Ինչ էլ որ լինի՝ մեռնեմ վերջանամ,
 Քան շար թշնամու տարփածուն դառնամ:
 60 — Քուրի՛կ ջան, ասավ Մարկոն դյուցազուն,

- Մի՛ կըտրիր հուլարդ, համբերող եղիր.
Ո՛չ ջըրում խեղդվիր, ոչ ծառից կախվիր,
Ու մի՛ կորցընիր ինքըդ քո հոգին:
Յուլց տուր ինձ մենակ տեղը արաբի,
Ո՛ւր է արաբը, ո՞րտեղ է կենում,
Խոսելիք ունիմ էսօր նըրա հետ:
Պատասխան տըվեց կուլսը Կոսովի.
— Ախպե՛ր ջան, ասավ, ախժանոթ կտրիճ,
Ինչո՞ւ ես հարցնում տեղը արաբի,
- 70 Արաբի տեղը դատարկ տեսնեմ ես:
Չընի՞ր թե դու էլ աղջիկ ես ուզել,
Գընում ես, որ տաս հարկը պըսակիդ:
Չընի՞ր թե քո մոր մինուճարն ես դու.
Եթե արաբը տա քեզ ըսպանի՝
Խեղճ պառավ մերըդ ի՞նչ պիտի անի:
Ու Մարկոն ձեռը գըրպանը տարավ,
Երեսուն ոսկի հանեց գըրպանից,
Տըվեց Կոսովի տըխուր աղջըկան:
— Ա՛ռ, քուրի՛կ, բըռնիր էս երսուն ոսկին,
- 80 Դարձի՛ր, ետ գընա քո տունը ճերմակ,
էնտեղ ըսպասիր քո կարմիր բախտին.
Յուլց տուր ինձ մենակ տունը արաբի,
Կերթամ քո հարկն էլ կըտամ ես նըրան:
— Արաբը, ախպե՛ր, տուն ու բակ չունի:
Նայիր դաշտն ի վար, դատարկ ու դուրան.
Մի տեղ է մենակ դըրող ծածանում,
էն սև արաբի դըրողն է մետաքս,
էնտեղ է նըրա վըրանը զարկած,
վըրանի շուրջը կանաչ ցանկապատ,
- 90 Ամբողջ ցըցահան շարած գըլուխներ,
Մեր կըտրիճների գըլուխներն անբախտ:
Քառսուն պահպան ունի արաբը,
Հըսկում են անքուն գիշեր ու ցերեկ:
Հենց որ վերջացավ խոսքը աղջըկա,
Շուտ տըվեց Մարկոն գըլուխն իր ձիու,
Քըշեց Կոսովի արձակ դաշտն ի վար:

Տաքացրեց, լըցրեց իր հուր Շարացին:
Ոտների տակից կըրակ է թըռչում.

Պընչերից բոց է ելնում կապուտակ:

- 100 Գընում է Մարկոն սիրտը լեփ-լեցուն,
Իր ալտերն ի վար արցունք է հոսում,
Արցունքի տակից էսպես է խոսում.

— Հե՛յ, դու լայնարձակ սուրբ դաշտ Կոսովի,
էս ի՞նչ ես տեսնում, ի՞նչ տեղ հասար դու
Մեր թագից հետո, մեր փառքից հետո.

Արաբն եկել է՝ շոքել քեզ վըրա:

Չեմ կարող տանել էս ցավն ես դաժան,

Չեմ կարող տանել անարգանքն էս սե,

էս տուրքն անօրեն, էս հարկն անպատիւ,

- 110 Որ աղջիկ-տըղա պըղծվին սերբերի:

Քույրե՛ր, ձեր ոխը էսօր ես կառնեմ,

Ձեր ոխը կառնեմ, կամ թե՛ կըմհոնեմ:

Ու քեց շիտակ վըրանի վըրա:

Պահնորդ արաբներ հեռվից աչքեցին

Ու էսպես ասին արաբի մեծին.

— Մե՛ր տե՛ր, աւա՛ցին, մեր իշխան արաբ.

Կապույտ նըժույգը հեծած ամեհի,

Կոսովի դաշտով կըրակի նըման,

Մի արմանք զարմանք կտրիճ է գալի:

- 120 Կըրակ է թըռչում նըժույգի ոտքից,

Պընչերից ծուխ է ելնում կապուտակ:

Մեղ վըրա է սա քըշում շիփ-շիտակ:

Արաբի մեծը պատասխան տվեց.

— Հե՛յ, առավ, տըղե՛րք, իմ քառսուն քաջէր,

Ո՞վ կարա իր ձին քըշի մեղ վըրա:

Նոր նըշան դըրած մի ջահել է դա,

Իրեն հարսանքի հարկն է գալիս տա:

Ափսոսն է գալիս երեսուն ոսկին,

էրվում է իր մեջ ու քըշում է ձին:

- 130 Դուրս եկեք դրա առաջը շուտով,

Գըլուփ վեր բերեք հարգանքով, պատվով.

Օգնեցեք, ձիուց իջեցրեք իրեն,

- Ձին ու ղենքերը առեք իր ձեռքից,
 Ու իրեն բերեք վրրանը — ինձ մոտ:
 Իս դըրա ոսկին չպիտի առնեմ,
 Դըրա գլուխը պետք է հս առնեմ,
 Ու խաղուն կապույտ շրթույզը տակի:
 Ասավ ու խըմբռա՞ծ առաներն ելան,
 Որ ձեռքիցն առնեն ձին ջահել հյուրի,
- 140 Բայց հենց մոտեցան, տեսան Մարկոյին,
 Էլ սիրտ չի արին առաջը գընան,
 Փախան, վրրանը մըռուն վերըստին,
 Թաք կացան ետեն արաք իշխանի,
 Իրենց թըրերը ծածկեցին փեշով:
 Ներս մտավ Մարկոն բակը արաքի,
 Ցած իջավ ձիուց վրուսնի շեմքում:
 — Գընա՛, իմ Շարաց, քեֆ քաշի՛ր, ասավ,
 Քեֆ քաշիր էստեղ, բակումն արաքի,
 Բայց, տես, գլուխիցը հեռու չըգնաս,
- 150 Գուցե թե շուտով հարկավոր լինիս:
 Ու մըտավ Մարկոն վրրանն արաքի:
 Սիրուն սերբուհին առաջին կանգնած՝
 Արաքը նստել՝ գինի է խըմում:
 Ներս մըտավ Մարկոն ու բարե տըվեց.
 — Բարի օր, տանտե՛ր, բարի աջողում:
 Արաքը սիրով բարեքը առավ.
 — Աստծու բարին քեզ, անծանոթ կտրիճ.
 Նըստի՛ր, մի բաժակ դատարկիր մեզ հետ,
 Հետո կըպատմես՝ ինչու ես եկել:
- 160 Ե՞ք դառավ Մարկոն՝ պատասխան տըվեց,
 — Դինի խմելու ժամանակ շունիմ,
 Եկածս էլ արդեն բարի է ինքնին:
 Սըրանից բարի էլ ի՞նչ կըլնի.
 Աղջիկ եմ ուզել, պըսակ եմ գընում,
 Հարսանքավորըս կանգնած է ճամփին,
 Եկա՛ վըճարեմ տուրքը պըսակի,
 Վըճարեմ և՛ ինձ, և՛ հարսիս համար,

Շուտ արա, որ ետ շընկնենք մեր ճամփից,
ես քանի՞ ոսկի պիտի վըճարնմ:

170 էս խոսքի վըրա արաբը ասավ.

— Թե քանի ոսկի—դու ինքըդ գիտես.

Հարսը տալիս է հրեսուն ոսկի,

Փեսան հրեսուն, շորսն էլ ավելի:

Բայց ես տեսնում եմ՝ կըտրիճ մարդ ես դու.

Հարյուր էլ որ տաս՝ ի՞նչ կա քեզ համար:

Ու Մարկոն ձեռը գրպանը տարավ,

Հանեց, շըպրտեց մի երեք ոսկի:

— Հավատա՛, ասավ, էլ ավել չունիմ:

Թե կուզես՝ մընա, ըսպասիր մի քիչ,

180 Մինչև պսակից ետ գամ հարսիս հետ,

Բաժինքը ողջ քեզ, հարսը ինձ լինի:

— Գարշելի՛, Թըշշաց արաբն օձի պես.

Սակարկո՞ւմ ես դու... դու ծաղրո՞ւմ ես ինձ...

Ես չեմ հավատում ձեզնից ոչ մեկին:

Ասավ, վեր կալա՞ իր գուրզն ահագին,

Ջարկեց Մարկոյին երեք-չորս անգամ:

Ջարկեց, ծիծաղեց Մարկոն քաջազուն:

— Հե՛յ, դու սև արար, հե՛յ արաբ, ասավ,

Կատա՞կ ես անում, թե ճիշտ ես զարկում:

190 Ու օձի նման արաբը Թըշշաց.

— Կատակ չեմ անում, սըրտով եմ զարկում:

— Էնպես կարծեցի՞ կատակ ես անում:

Դե որ էդպես է, սըրտով ես զարկում,

Ինձ հետ էլ մի գուրզ կըլնի երևի,

Քանի անգամ որ դու ինձ զարկեցիր,

Էնքան անգամ էլ ես քեզ կըզարկեմ.

Նըրանից հետո դաշաը դուրս կըգանք,

Դաշաը կըջոկի կտրիճը մեր մեջ:

Ասավ ու առավ իր գուրզը մեխված

200 Ու էնպես զարկեց արարի մեծին,

Որ գլուխն իսկույն թըռավ ուսերից:

Նայեց, ծիծաղեց Մարկոն քաջազուն:

— Տեր աստված, ասավ, փառքըդ շատ լինի,

Ինչքան հեշտ թըռաւ գըլուխն արաբի,
Ասեա գլուխ չէր ունեցել իսկի:
Ապա թի հանեց թուրը հաւլունի,
Ողջ ծառաներին հրնձեց խոտի պեւ,
Քառասուն հոգուց շորսին թող արաւ:
Որ գընան անցնեն աշխարհքից աշխարհք,

210 Իր ու արաբի պատմությունն անեն:

Բակի շուրջ շարած գըլուխներն առաւ,
Առքով ու փառքով թաղեց հողի մեջ,
Որ ցին ու ագռավ չգան, չկըտցեն,
Նըրանց փոխարեն՝ արաբի մարդկանց
Գլխները զարկեց, շառից բակի շուրջ,
Ու տիրեց գանձին արաբի դիզած:
Զորս արաբին էլ, որ թողեց կենդան,
Զորս կողմի վըրա ղըրկեց աշխարհքի,
Որ գընան, անցնեն դաշտը Կոսովի,

220 Պատմեն ու էսպես կանչեն ամեն տեղ.

— Որտեղ որ հասած աղջիկ կա տան մէջ՝
Արծակ-համարձակ հեղ մարդու գընա,
Ու թող պըսակփն սերբերը ազատ.
Վերացա՛վ, ջընջվե՛ց հարկը սըրսակի,
Մարկոն վըճարեց ամենքի համար:

ՄԱՐԿՈՆ ՎԱՐ Է ԱՆՈՒՄ

Իր պառավ մոր հետ միասին նրա տուն
Գինի էր խմում Մարկոն դյուցազունը:
Երբոր բավական պինի խմեցին,
Մեծ մերն ըսկըսեց, որպես խըրատել:
— Իմ որդի, ասավ, քաջագուն Մարկո,
Ձեռ քաշի արի կըսվի, արյունից,
Չար բանից, որդի, բարի չի՛ ծընիլ:
Հոգնել եմ ես էլ պառավ տեղովըս
Արնոտ շապիկներ շատ լրվանալուց:

- 10 Ա՛ռ մեր գութանը, մեր եղները առ,
Գընա, սար ու դաշտ վարի գութանով,
Ըսպիտակ ցորեն ցանի քեզ համար,
Երկուսով ուտենք՝ ու հանգիստ ապրենք:
Ու լըսեց Մարկոն իր մորը պառավի
Գութանը լըծեց ու գընաց վաշից,
Բայց գընաց վարեց ոչ թե սար ու դաշտ,
Այլ էն մեծ ճամփեն թաղավորական:
Երեք ձի բեռնած արծաթ ու ոսկի
Յանիշարները էն ճամփով եկան,
20 Եկան, գոռացին Մարկոյի վըրս:

— Էհե՛յ, ա՛յ Մարկո, մի՛ վարի ճամփեն.
— Էհե՛յ, ա՛յ թուրքեր, մի՛ ոտքի՛ք վարըս.
— Էհե՛յ, ա՛յ Մարկո, մի՛ վարի ճամփեն.
— Էհե՛յ, ա՛յ թուրքեր, մի՛ ոտքի՛ք վարըս:
Հերսը որ եկավ՝ երկար վիճելուց,
Գութան ու եղներ առավ միասին,

Զարկեց, տեղն ու տեղ ջարդեց թուրքերին:

Շրեք բեռ ոսկի-արծաթը առավ

Բերեց ու տըվեց իր մորը պառավ.

30 — Մերի՛կ ջան, ասավ, ոնց որ դու ասիր՝

Վար արի էսօր, էսքան դատեցի:

ԲԱՅՐՈՆՆ

ՄԱՆՖՐԵՐ

I գործ <ողովյուն>

I տես <արան>

Գոթական դալերեյ: Կես գիշեր:

Մանֆրեդը (մենակ)

Լցնեմ ճրագըս. բայց չի կարող
Նա դիմանալ՝ մինչև ես քընեմ:
Իմ նինջը, եթե ննջում եմ, բուն չի-երադ, (ըրբձա)
Այլ շարքը համառ, անվերջ մըտքերի,
Որ ոչ մի բանից ետ չի նահանջում:
Սրտումս անքուն պահնորդ ունեմ ես,
Որ նայեմ (տեսնեմ)՝ ինչ է կատարվում սրտիս մեջ...
Այնինչ ապրում եմ, շընչում մարդու պես—

-
- 1 Լամպարս նորից լցնեմ: Բայց չի կարող
3—4 Իմ քունը— քուն չի լուկ, ոչ լուկ երադ, (ըրբձա)
Այլ շարունակությունն անվերջ մըտքի:
5 ա Որ ոչ մի բանով ետ չի նահանջում:
բ Որ չեմ կարենում երբեք նահանջել:
6 Իմ հոգին չի քնում. ես փակում եմ իմ աչքերը,
8—11 Իմ ես ապրում եմ, շընչում մարդու պես—

Ես ունեմ նորա կերպն ու պատկերը...

10 Տանջա՛նքը — ամենալավ (մեծ) ուսուցիչն է
(վարպետ)

Վիշտը նրանց համար — խորին գիտություն (наука):
Ով ամեն բանի մեջ թափանցել է իր խելքով,
Ամենից ավելի է ողբում այն ճակատագրական
ճշմարտությունը,

Թե գիտությունը — կենաց ծառ չի [նրա համար]:
Հրաշքների աղբյուր և կյանքի հմտություն.
Քրքրեցի փիլիսոփայությունը, գիտությունները,
[Եվ] Հասու եղա բնության բոլոր զաղտնիքներին,
Բանականությունս գրրկեց ամբողջ անգրրկելին —
Եվ բոլորն իզուր: Այս աշխարքում

20 Շրուայլեցի ես բարություն և մարդկանցից մինչև
անգամ

Բարիք տեսա — սակայն դարձյալ բոլորն իզուր...
[Պատահեցին] Ես ունեցա թըշնամիներ. չըհաղթեցին
նրանք ինձ, բայց ես շատին ջախջախեցի —
Բոլորն իզուր... Շուրջս բարիք ու չարիք,
Վրդովմունք, կըրքեր, — մարդուն ընդածին ամենայն
մի բան,

Ինձ անհայտ ժամից, ընկել է իմ կրծքին,
Ինչպես անձրևը չոր անապատում:
Երկյուղն [ինձ] անհայտ է ինձ: Զրկա մի անեծք
Ավելի զարհուրելի, քան չիմանալ դողն երկյուղի:

Եվ ունեմ նորա կերպարն ու պատկերը...

Տանջա՛նքը մեր ամենալավ (մեծ) ուսուցիչն է գիտունների
Վիշտը մեզ համար — խորին գիտություն (наука):

- 13 — 18 Ժշմարտությանը հանդիպում է վշտի հեծծանքով,
Եվ գիտությունը կենաց ծառ չի [նրա համար]:
Խոչ կա գիտության մեջ: [Ես] դարձա իմաստուն, փիլիսոփա,
Եվ հասու եղա բնության բոլոր զաղտնիքներին,
Բանականությունս զրրկեց բոլոր անգրրկելին —
23 Նրբանք ինձ, բայց շատերին ես ջախջախեցի —
27 Ինչպես անձրևը մեռած անապատում:
29 ա Ավելի զարհուրելի, քան չունենալն ասի դողը,
բ Ավելի զարհուրելի, քան չունենալն վախի դողը,

30 Փայփայանքը քնքշության, շունենալ տենչեր,
Կամ չըսիրել ումէիցե աշխարհում:
Բավական է [ր]:

Խորհրդավոր դուք ուժե՛ր,
Տիեզերքի երևույթնե՛ր դուք անտես,
Որոնց փրնտրել եմ ես խավարում ու լուսի մեջ,
Գետընթի տակից (недр), սահմաններից եթերի,
Օվկիանոսի անդունդներից (омут) անհատակ,
Բարձրը լեռներից թունդ բըժժանքով
Կանչում եմ ձեզ. երևացե՛ք:

(Լռություն)

40 Կանչում եմ [ահեղ] ես ձեր մեծի անունով,
Եկեք ինձ մոտ:
Թուվում եմ ձեզ այն նըշանով,
Որ ահավոր է ձեզ:
Երգվեցնում եմ ձեզ այն ուժով,
Որ մահ չունի. դուրս եկեք:

(Լռություն)

Ընդդիմանում ե՞ք, հա՛: Ես կըստիպեմ,
[Որ] Հնազանդվեք: Կարող զորությամբ
(իշխանությամբ)

Եվ երդումով աննահանջ(ելի) (неотразимой)

Որ չեմ փորձել ես ձեզ վրա:

50 Այն երդումով, որ երբեմն ծնունդ է առել
Այն նդովված, կործանափած մոլորակի վրա,
Որ թափառում է դժոխքի անսահման թագավորության
մեջ,

- 30 Փայփայանքը քնքշության, չըզալ տենչեր,
35—38 Որոնց փրնտրեմ ես խավարում ու լուսի մեջ,
Գետընթի տակից (недр), եթերային սահմաններից,
Օվկիանոսի անդունդներից հորձ <անք> անհատակ,
Բարձրը լեռներից սաստիկ բըժժանքով
46 Հա, ընդդիմանում ե՞ք: Ես կըստիպեմ,
47 ա Եվ երդումով միշտ աննահանջ
բ Եվ երդումով անմերժելի
51 Այն նդովված, խորտակված աստղի վրա,

ինձ վրա ծանրացած—անհօքով
 Եվ այն մտքով, որ ապրում է իմ մեջ— ո՛վ ոգիներ,
 Կանչում եմ ես ձեզ, եկե՛ք հնազանդ:
 (Գալերեյի մութ անկյունում երևում է մի առող և
 անշարժ կենում):

Առաջին ոգին

Անդրամպային այն աշխարքից,
 Ուր անթառամ գարունքին
 Միայն եթերքի < . . . >
 Շունչն [էր] բարուր [իմ կյանքին],
 60 Ուր [(ներկում էր)] օթևանըս
 Արշալույսը վարդերանգ,
 Ուր ամպերը [իրո՛ւ] օթոց
 Հալվում էին ու լուրում,
 Թեև հանդուգն է քո կոչը
 Հողեղենի կոչին ճշու,
 Նրա համար, միառե՛սմ,
 Ես թողեցի իմ օդային
 [Այն] Ապարանքը արծաթի,
 Փայլուն աստղի ցուրբին

-
- 57 Ուր գարնանը անթառամ
 59 Քնքույշ շունչն էր ինձ բարուր,
 62 ա Ուր հոտավետ իրրև օթոց
 բ Ուր իրրև հոտավետ օթոց
 63 Հալվում են ամպերն ու լողում,
 56—57 և 62—63 տողերի դիմաց, լուսանցքում՝
 Աղջամուղջի շնչից հյուսած
 ա իմ օղեղեն պալատից
 բ իմ ամպեղեն պալատից
 գ իմ եթերային պալատից
 դ իմ ամպեղեն ապարանքից
 Հյուսված շնչից շամանդաղի
 ա Ուր օթևանս վերջալույսը
 բ Ուր օթևանս արշալույսը
 Վարդի գույն է ողողում՝
 66 Նրա համար, կարճատև,
 69 Փայլուն աստղի շողքի վրա

70 Այս աշխարհը ես հասա...

Անօգնական դու հողեղեն,
Ի՞նչ ես ուզում. ինձ ասա:

Երկրորդ ոգին

[Թագապսակ ողջ սարերով
Ուր վարդ է— ձյունն արևում,
Ողջ պարուրված ճերմակ ամպով,
Կա Մոնբլանը վերևում:
Անտառապատ ողջ իրանը,
Ու, ամպերում նա կորած,
Մահասեռ < . . . >

80 Ունի ձեռքին միշտ բրոնած:

Բայց երբ, երբեմն, երկրի վրա
Ձյունն գունդը (?) բարձրացնի, այն հսկան,
Կըքարանա օդի միջում
Եվ հարվածը դյուծական:
Հըրամայեմ— ինչ հըլու է
Այդ խո, կույտը սառցային,
Հըրամայեմ— կըթռնեն հյուանը
[Իրենց] Սառուցային քարձունքից,
Ինձ ասում են կերան ոգի]։

90 Ուղեմ թե չէ— հիմքից կանեմ

Շղթաները այն ահարկու...
Ի՞նչ ես ուզում այժմ դու:

Երրորդ ոգին

Անտակ ու ջինջ անդունդքի մեջ,
Ուր բրնած է կապույտ ալին,
[Ուր] Լոուիջունն է տիրում անվերջ
Սողում ղեռունքը ծովային,

74 Ուր վաղդափայլ— ձյունն արևում

76 տողի դիմաց, լուսանցքում՝ «Մոնբլանն— արժան սառեալ»:

80 Ունի ձեռքում նա բրոնած:

91 Նրանց շղթան այն ահարկու...

- Ուր հարսները հավերժական
 Մարգրիտ, են հյուսում խոպոպներին (կանաչ)
 Իմ ամրոցն է կանգնած մարջան:
 100 [Տերն ու ոգին եմ ես ծովի]:
 Քո այդ կոշի արձապանքը
 Եկայի, հասավ այնտեղ ցած,
 Ի՞նչ ես դու ինձ վրդովում
 Եվ ալիքը բլնեած:

Ձորուղի ոգին

- Ուր որոտներն ստորերկրյա
 Գետնի հիմքն են դղրդրդում,
 Ուր խոլ լավան իր հըրաշունչ
 Հորձանքներն է շրպըրտում:
 Ուր դարերով մխվել են խոր
 110 Արմատները Անդերի,
 Իսկ բարձունքը ժանիքավոր
 Հըպարտ հասել ամպերին:
 Այնտեղ հասավ ինձ քո կանչը,
 Թուա եկա քո ձայնին,
 Ի՞նչ է, ասա, քո պահանջը,
 Գետնի ոգին ողջ կանի:

Հինգերորդ ոգին

- Հըրամայող շանթի, հողմի, [փոթորկի],
 Ծովերն եմ ես մըռնչացրել,
 Փոթորիկը (ураган), որ թողեցի իմ ետև,
 120 Դեռ վառվում է շանթերով:
 Հողմի թևին եկա այստեղ

- 102 Հասավ մինչև այն խորքին,
 105 Ուր որ շարժերն ստորերկրյա
 109 Ուր հաստատուն մըտել են
 117—121 Հըրամայող հողմի, շանթի, [փոթորկի],
 Օվկիանոսն եմ մըռնչացրել,
 [Ես թրոել եմ, [իմ ետևից] վիշապ քամին,
 [Հետքս] իմ ետևից է միշտ թրոել]:
 Հողմի թևին թռա այստեղ

Հլու կանչիդ խորհրդավոր,
Պատահեցին ծովում նավեր,
Ղեկ, առագաստ—բոլորը նոր...
Բայց, երգվում եմ, մինչ սոսովոտ
Հուր կըլինեն ծովի տակ:
Ինչո՞ւ ես ինձ կանչում քեզ մոտ,
Ի՞նչ ես ուզում, հողա ինձ:

Վեցերոդ ոգին

< >

126—127 Ողջ կըլինեն ծովի տակ,
Ինչո՞ւ ես ինձ կանչել քեզ մոտ,

<ՄՈՒՐՈՄՑԻ ԻԼԻԱՆ ԵՎ ԿԱԼԻՆ ԹԱԳԱՎՈՐԸ>
(հատված)

Ետ գընա— երկի՛ր, ետ բացվի՛ր, երկի՛նք,
Դուք էլ, սև ամպեր, մի կիտվեք մռայլ,
Նեղվում է սիրտը հսկայի
Ու ցավ է հանդիպել ծերին,
Բարկացավ վըրեն իշխան Վլադիմիրը,
Հրաման տրվավ իր ծառաներին
Վեր գցեն նրան խոր նրկուղներում...

* * * * *

10

* * * * *

Ունեք իշխանին մի ջահել աղջիկ,
Սի ջահել աղջիկ, մի մատաղ աղջիկ.
Տեսնում է— փակեց իր հայր իշխանը
Սովամահ անի ծերին նկուղում,

-
- 1 Ո՛վ դու, մայր երկիր, ետ գընա հապա,
Ո՛վ կապույտ երկինք, ետ բացվի դու էլ.
 - 2 Դուք էլ, սև ամպեր, մի կիտվեք էդպես.
 - 3 ա Նեղանում է սիրտը հըսկայի
բ Նեղ է հսկայի ուծի համար
 - 4 ա Ու դարդ է հանդիպել ծերունուն,
բ Ու վիշտ է հանդիպել ծերունուն,
 - 5 Բարկացավ վըրեն Վլադիմիրը իշխան,
 - 7 Փակել նրան խոր նրկուղներում...
 - 12 Իշխանին ունեք մի ջահել աղջիկ,
 - 13 ա Մի ջահել աղջիկ, [նորատի] աղջիկ.
բ Մի ջահել աղջիկ, մի քորբա աղջիկ.

Մինչ նա կըպահէր քաղաքը մենակ,
 Կըպահէր մենակ տաճարները սուրբ,
 Կըպահէր < . . . > իր հայր իշխանին,
 Կըպահէր < . . . > [իր] մայր-իշխանուհուն:

20 Ու մորից թաքուն առնում է ահա
 Բանալիները խոր նըկուղների,
 Փորել է տալի գողունի անցքեր,
 Տանում է ծերին անուշ ուտելիք,
 [Դընում է] ծերին [մեղրի խմելիք]...
 Իսկ հայր իշխանը ոչինչ չըգիտի:
 Ղրկում է էստեղ Կալին թագավորն
 Իր թաթարներին սուրբ Ըռուսաստան.
 — Հե՛յ, դուք, ասում է, իմ թաթարներ,
 Գնացե՛ք հապա սուրբ Ռուսաստան,

30 Գնացե՛ք մի էն Կիև փառապանծ,
 Գնացե՛ք, տեսեք, հարց ու փորձ արեք.
 Ի՞նչ է կատարվում ռուսաց հողում:
 Ճամփա են ընկնում թաթարները պիղծ
 Սուրբ Ըռուսաստան, Կիև փառապանծ,
 Հասնում են Կիև— էն քաղաքը մայր,
 Նայում են հեռվից դարշելիներն,
 Վլադիմիրին— արև իշխանին,
 Ու ետ են գնում թաթար արքային:
 Ու Կալին արքան հարցմունք է անում.

40 — Ո՞ր եղաք, տըղերք, որտե՞ղ [տեսաք]

-
- 16 Իսկ նա կըպահէր քաղաքը մենակ,
 20—21 Ու մորից թաքուն առավ աղչիկը
 Ոսկի բալնիքներն խոր նըկուղների,
 30—31 Գնացե՛ք մի էն փառավոր Կիև,
 Գնացե՛ք, տեսեք, մի բան իմացեր,
 33—36 Ու ճամփա ընկան թաթարները դարշ,
 Սուրբ Ըռուսաստան, փառավոր Կիև,
 Ու հասն Կիև— էն քաղաքը մայր,
 Նայեցին հեռվից դարշելիներն
 38—40 Ու ետ գնացին թաթար արքային:
 Ու Կալին արքան սկըսեց հարցնել.
 — Ո՞ր եղաք, տըղերք, ո՞ր շեղաք:

Ի՞նչ տեսաք, տղերք [և ինչ շըտեսաք]:

Ու սև թաթարներն ասում են նրան.

— Եղանք սրբազան հողում ռուսաց,

Եղանք փառավոր Կիև քաղաքում,

Հրաշք ու տեսիլք տեսանք Կիևում,

Արմանք ու դարմանք տեսանք Կիևում.

Տեսանք, թե ինչպես աստծու տաճարից

Գնում էր մի շատ մի սիրուն աղջիկ,

Գնում էր ձեռքին [սև] ափետարան:

50 Էնքան չէր կարդում, երկու էնքան լաց էր լինում...

Ու Կալին արքան էսպես է ասում.

— Ա՛յս, դուք իմ անխելք, անխելք թաթարներ.

էդ վարդ աղջիկ չի եղել գնալիս,

Աստվածածինն է եղել զընալիս,

Ձեռին տանելու [ձեռն] ավետարան.

Կիևի գլխին փորձանք է տեսել,

Ու լաց է եղել [էնպես] էնդուր.

էն ալիքը չի վեր կացել ծովում,

[էն] կապույտ ծովը չէ ծփում...

60 Ալեկոծվեց Կալին արքան

Վեր կացավ շունը Կիևի վրա,

Ա՛խ դու չարագործ, շուն Կալին արքա:

Մտածում է նա շար մտածմունքներ,

Խորհում է դաժան ու վատ խորհուրդներ.

Ուզում է քանդի Կիև քաղաքն ավերի,

Ուզում է ջարդի ռանչպար խալիսին,

Սուրբ տաճարները մատնի կրակի,

Իր [մայր] տիկին Ապրակսէայի հետ

Պայծառ իշխանի գլուխը կտրի:

70 Զորք է հավաքում քառսուն աշխարհից,

43 — Մենք եղանք—[սուրբ] ըսաց հողում,

49 < . . . > ձեռն ավետարան

57 էնդուր արցունքով լալիս է եղել,

62 Ա՛յ դու չարագործ, շուն Կալին արքա:

69 Արև իշխանի գլուխը կտրի:

Քառսուն աշխարհից, քառսուն արքայից,
 Ամեն միսն ունի հարյուր հազար մարդ,
 Իսկ իր— շան զորքին, թիվ-համար չըկա:
 Պատրաստվում է շունը ճիշտ երեք տարի
 Վրա շորս տարին անում արշավանք.
 Տասնհինգ վերստի վրա— Կիև լրհասած—
 Կանգնեց իր զորքով Դնեպրի ափին,
 Հրաման տվավ էն մեծ բանակին
 Մի-մի խիճ գցեն [ամենը] մի տեղ—
 80 Դուրս եկավ ահագին մի սար...
 Ինչու չեն < . . . >
 Զիու <1 անընթ.> գոլորշուց...
 Խավար է կարմիր արևը պատել,
 Շող լի երևում, լույս (աշխարհ) չի երևում,
 էդ պարշ հոտից— թաթարի հոտից
 Զի կարող շնչել մարդը մկրտված:
 Փովեց բանակը ընդարձակ դաշտում,
 Վեր հկավ ինքը՝ շունը, իր ձիուց,
 Իսկույն իր գործած աթոռին նստեց,
 90 Հրաման գրեց տրագությամբ,
 Ոչ թե թանաքով, այլ կարմիր ոսկով,
 Ապա թե կնքեց իր հրամանը,
 Ընտրեց մի թաթար— ընտիրն ամենից,
 Հասակը ուղիղ մի սաժեն,
 Դուխը ինչպե՞ս գարիջրու կաթսա...

- 71—74 Քառսուն աշխարհից, քառսուն իշխանից,
 Ամեն մեկի հետ հարյուր հազար մարդ,
 Իսկ իրեն զորքին թիվ-համար չըկա:
 Պատրաստվում է շունը ողջ երեք տարի
 75 ա Ու շորորդ տարին անում արշավանք.
 ր Վրա շորս տարին ելնում արշավի.
 79—80 Մի-մի փորրիկ < . . . >
 Դուրս եկավ ահագին մի լեռ...
 83 Խավար է պատել կարմիր արևը,
 89 (Նստեց [իր] գործած աթոռին իսկույն),
 91 Հրաման գրեց դուռ կարմիր ոսկով.

<ԱՍՔ ԻԳՈՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ>
(հատված)

Հավք դառնամ, թռչեմ Դունայի վրով,
Սամուր թևերս թրջեմ Կալաչում,
Սրբեմ իշխանիս վերքերն արյունոտ,
Արնոտ վերքերը առնացի մարմնի...

ՇՈԹԱ ՌՈՒՍԹԱՎԵԼԻ

ՌՈՍՏԵՎԱՆԻ ԵՎ ԱՎԹԱՆԴԻԼԻ ՄՐՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա.

Չափիցը դուրս մեծ էր ու առատ Արաբստանի Ռոստեան թագավորը: Բախտավոր էլ ծերացավ ու ծերության օրերում զգաց, որ ժամանակն է երկրի կառավարությունը ջահել ձեռքերի հանձնելու: Բայց արու զավակ չուներ. ունեցածը մի մինուճար աղջիկ էր, մի շատ իմաստուն ու գեղեցիկ աղջիկ՝ Թինաթինա անունով: Մի օր էլ կանչում է թագավորն իր մեծածամեծներին ու հփայտ է խոսում նրանց հետ: Ասում է.

Անց են կացել իմ տարիքը,
Ծերությունով հիվանդ եմ ես.
Ծերությունը ծանրը ցավ է,
էլ ի՞նչ ասեմ, հայտնի է ձեզ:
էսօր չըլնի, էգուց ըլնի,
Մահը կյանքըս կըգողանա.
Ո՞վ է մնացել էս աշխարհքում,
Եվ կամ թե ո՞վ պիտի մնա:
Հիմիկ ևեթ եկեր անհնդ
Իմ աղջկանը մեղ թագավոր.
Մի տեղ որ նա երևում է՝
էլ արևը չի հարկավոր:

Մեծամեծները աշխատում են թագավորին համոզեն, որ
էսպես չանի, բայց չի աջողվում ու Ռոստեանը հավաքում է
ժողովրդին ու իր աղջկանը հռչակում է թագավոր:

Եկան բոլոր արաբները,
Եկան զորքն ու ղենքը սարքին.
Աստղի կտոր Ավթանդիլը
Գլուխ կանգնած ամբողջ զորքին:
Հավատարիմ ծառան Սոկրատ
էր արքայի ավան-չապան,
էնպէս մի գահ նա պատրաստեց,
Որ աշխարհքը կացալ հավան:
Ծիծաղում է Ռոստեանը,
Իր աղջրկան մեջտեղ բերավ,
Նստեցրեց ու իրեն ձեռով
Թաղը նրա գլխին դրավ:
Արքայական գավազանը
Հերն աղջրկա ձեռն էր տալի,
Ճոխ ծիրանին փափուկ ուսին
Շատ արմաղան սազ էր գալի:
Թագավորն ու իրան զորքը
Ետ կանգնելով գլուխ վեր բերին,
Օրհնանքներով բազմեցնելով
Գահի վրա պատիվ արին:
Թըմբուկ զարկին. ծնծղաները
Անուշ-անուշ ձեն են տալի,
Բայց աղջիկը լաց է լինում,
Թուխ մազերը ժած են գալի:
Իրեն արժան չի համարում,
Որ հորական գահն ունենա,
Արտասուքը, որ թափում էր,
Մի վարդանոց կըջրեր նա:
— Մի՛ լաց լինի, ինչ որ ասեմ,
Հսի՛ր, աղջիկս, ալևորիս.
էս օրվանից արաբների
Դու թագուհին պիտի լինիս:

Արաբիայի տերութունը
 Նըրա համար տըվի ես քեզ,
 Որ հեղ, խոնարհ ու իմաստուն
 Քո աշխարհքը փառավորես:
 Վարչն ու հողը միօրինակ
 Արևով են միշտ ողողած,
 Դու էլ էնպես՝ մեծին, փոքրին
 Պիտի լինիս միշտ ողորմած:
 Լավ իմացիր, ինչ որ կըտաս՝
 էն է մենակ, որ դու ունես
 Ինչ որ չես տալ՝ էն է կորած,
 Ինչքան էլ որ պինդ պահպանես:

Հոր խրատին ուշադիր աղջիկը հենց իր թագավորության
 հանդեսին իր զարդերից սկսած մինչև գանձարանի գանձերն
 ու ախոռատան նժույգները դուրս է բերում, բաժանում ժո-
 ղովրդին: Ժողովուրդն էլ հափշտակում է ազահությամբ:

Գըռփում էին արքայական
 Գանձը, ինչպես թուրքի ափար.
 Շտապողների ոտի փոշուց
 Ողջ քաղաքին պատեց խավար:
 Ո՞վ էր տեսել, ո՞վ էր լսել,
 Ինչ թագուհին էն օրն արավ.
 Կովի մարդն էլ աչքածակ է,
 Ծեղ չըթողեց, որ չըտարավ:
 Մի օր ամբողջ ուտելիքներ
 Անուշ արին սուփրի բոլոր,
 Հաղարփեշեն ձեռնն ձեռը
 Ման էր գալիս ոլոր-ոլոր:

Բ

Երբ միամիտ բաղմականը
 Ուրախության ծովը մըտավ,
 Ռոստեանի ճակտի վրա
 Սև տխրության մի ամպ իջավ:

Նուփրի շուրջը նստողները
Իրենց մեջը զրույց արին,
Թե՛ ի՞նչ եղավ, ի՞նչ պատահեց
Մեր ալևոր թագավորին...

Ու իրենց մեջ էլ վճռում են, թե թագավորի մտքովը մի
չար բան է անց կացել, որ առանց հայտնի պատճառի հան-
կարժ տխրեց: Նրա որդեգիր Ավթանդիլ սպարապետն ու սի-
րեւի նախարար Սոկրատը ուզում են միտքն իմանան:

Երկուսն ևս թ թասեր առած,
Դինով լիքը պեծպըծալի,
Շատ հարգևոր արարմունքով
Ռոստեանի մոտ են գալի:

Մոտ են գալի: Նախարարը կատակ է անում ու ափսոսում,
թե ինչո՞ւ Ռոստեանը իր թագափորությունը տվավ աղ-
ջըկանը և անդառնալի զրկվեց և՛ թագից ու փառքից, և՛ էն-
քան հարստությունից ու շեղած տեղից ցավ ու վիշտ ստեղծեց
իր համար: Թագավորը մի քիչ զարմանում է, մի քիչ էլ
նեղանում, որ իրեն հեռ էսպես կատակ են անում. ու ասում է.

— Զէ՛, աչքի լուս, գլխի շընկար.
էտ բեռը ես հեշտ կըտանեմ,
Բայց թե մի ցավ սիրտս է մտել,
Ու շըգիտեմ թե ինչ անեմ:
Խըփըշտեցի ինչպես մի ձու
Իմ արմաղան գարնան օրեր,
Ծերությունը սրտիս մեջը
Բուն է դրել՝ ինչպես մի վեր:
Ծերե ի ծեր Արաբըստան,
Ինչ որ հիմի կա իմ ճանկը,
էլ մարդ չըկա, որ գիտենա
Կո՞իվ տալու կարգն ու հանգը:
Աղիզ մազիզ մեծացրել եմ
Մի հատ աղջիկ դոշիս կըպած,
Զեմ ունեցել տըղա զավակ,
Կուչ եմ եկել սիրտըս խըփած:

Իրեն հոր պես նա կիմանար
Թե ոնց զըցեր նետ ու զընդակ,
Ավթանդիլը գիտի մի քիչ,
էն էլ սովորեց իմ ձեռի տակ:

Ավթանդիլը էս որ լսում է՝ ժպտում է: Թագավորը հարց-
նում է ժպտալու պատճառը: Սպարապետը խոստանում է
ասի, թե միայն թագավորը չի բարկանա: Խոսք առնելուց
հետո ասում է թե՝ թագավորը զուր է պարծենում էնտեղ,
որտեղ կա ինքը՝ Ավթանդիլը: Եթե ուզում է՝ դուրս գա մըր-
ցության: Թագավորը հոժար է կենում, ու վճռում են, իրեն-
ցից որը հաղթվի՝ երեք օր մնա անզգակ: Իսկույն տխու-
թյունն անց է կենում, ուրախությունը տիրում է ամենքին ու
մըրցության՝ որսի հանդեսի պատրաստություններ են տես-
նում առավոտվա համար:

Գ

Նոր էր ծագում առավոտը,
Ետ քաշելով մըթան թաղիք,
Թագավորի տան առջևը
Բուսավ ինչպես շուշան ծաղիկ:
Շուշան՝ հագած վառ ծիրանի,
Դիմքն էր հակինթ կարմիր վառման,
Ոտից դուլխ սպառազեն,
Ու ոսկեկար գըլխի շալման:
Իր կարմիր ձին խրխընջալով
Փորվըրում էր ոտով գետին,
Ռոստեանի միտն էր զըցում,
Թե հասել է ժամը ետին:

Թագավորը ձիուն հեծավ,
Ետ մնացին շեն ու դեղեր,
Զորեք կողմը դաշտը տընտղեց,
Փակեց, կապեց որսի տեղեր...
Զիաների ստի փողին
Վեր էր ըլնում ինչպես որ մուխ,

Արեգակի պեծն ու շողքը
 Մթնեցնում էր ամպի պես թուխ:
 Որսորդները ծերե ի ծեր
 Տափն անցկացան ողջ շափեշափ,
 Նըրանց արագ նժույզներին
 Պատեց քրտինքն, ինչպես որ քափ:
 Կոտորեցին ու խրժոնցին
 Գազաններին թե շար, թե լավ,
 Մինչև նրանց կարմիր արնից
 Ողջ թաթախվեց իրենց հալավ,
 Մինչև նրանց կարմիր արնից
 Կարմիր ներկվեց դաշտը բոլոր,
 Ու բաբկացավ նրանց վրա
 Վերևումը Հայրն Երկնավոր:
 Տափն անցկացան՝ ջուր էր հոսում,
 Զրից դենը ժայռ ահագին.
 Գազանները ընկան անտառ,
 Ուր էլ վազել չէր կարող ձին:
 Փողը փըշեց. արնոտ որսին
 Դադար տվին, թողին ձեռից,
 Ռոստեանն ու Ավթանդիլը
 Հոգնած իջան ձիաներից:
 Նըստոտեցին ծառերի տակ,
 Իրարու հետ հանաք արին,
 Հանաք արին ու պատմեցին՝
 Ոնց անց կացավ շարն ու բարին:
 — Ես հաղթեցի. — մին սա, մին նա
 Ասում էին մեկըմեկի,
 Ծիծաղելով, հանաքներով,
 Ինչպես ընկեր մի հասակի:
 Եկան որսի վըկաները,
 Հարցմունք արափ արքան էսպես.
 — Ճըշմարիտը դուք ասացեք,
 Ու չըպաշտեք էստեղ երես:
 Ասավ. մինը առաջ եկավ՝
 — Արքա, — ասավ, ձեռը դռշին,

Ճիշտը թողած՝ սուտը խոսել
Մի՞թե կարա ոտիդ փոշին,
Ամեն բանը չի պատմվի,
Զեզ պես մարդկանց հեշտ չի դատել...
Բայց դրա հետ նետ գրցելում
Դու չես կարող համեմատվել:
Թե գիտենանք մեզ ամենքիս
Մաս-մաս կանես՝ էլ ճար չըկա,
Մեր խոսքերը քեզ չեն օգնի,
Մի մազի շափ քեզ պետք չեն գա:
Ավթանդիլըդ նշանումը
Նետն էր ցըցում մինչև թևը,
Նրա զարկին ոչ թե որսը,
Զէր դիմանալ ինքը դեւ:
Երկուսովդ քսան հարյուր
Գազան եք դուք մահին տվել,
Բայց քսանով Ավթանդիլդ
Սպանել է քեզնից ավել:
Ինչքան որ դու նետ գրցեցիր՝
Աստված քեզ տա էնքան տարի,
Բայց թե գետնից շատ ենք առել
Փռոտներից քո նետերի...

Ռոստեկանին դուր էր գալիս
էս գործն, ինչպես մի խաղ նարդու,
Սիրում էր նա քաջությունը
Իր մեծացրած տղամարդու:
էսպես նրանք խոսում էին
էն հովասուն ծառերի տակ,
Նրբանց շուրջը խուրձ-խուրձ կանգնած
Զինվորները հաղթահասակ:

ԼՈՌՈՒ ԶՈՐՈՒՄ

[Գիշերն եկավ լերանց ուսին
Բազմեց սև-սև ամպերով,
Ոչ աստղ ունի և ոչ լուսին,
Ողջ պատեւ է յուր սևով]:

- 5 Լռու ձորը կոխեց մութը,
Անլույս մութը գիշերի,
Այնտեղ մթնում ծեր Դեբեդը
Երգում է անցքն յուր ջրի:

ԿԱՂՆԻ (Հայրիկին)

Եվեր իշխ. Մ. Ռ <ումանյանին>

Անտառի միջին բարձրանում էր մի
Հաստաբուն հսկա — ծերունի կաղնի:
Երկինքը բոցոտ շանթ ու կայծակով
Այլեւ էր նրա բունը շատ անգամ

5 Եվ փոթորիկը յուր սառը դարկով
Ջարկում էր անդուլ, սուլում շարակամ:
Գարնան կարկուտը, տապերն ամառան,
Հանդիպում էին առաջ դեռ նրան,
Եվ ձմրան գուժկան աղռամն էլ դալիս

10 Նրա գլխին էր իջնում՝ վայ տալիս...
Բայց նա միշտ կանգուն, նա միշտ աննկուն
Հուսով նայում էր ամպած երկնքին,
<1 անընթ. > համբուրում շողին ու բուքին,
Նորա շուքի տակ, նրանից շատ ցած

15 Խրոնվել էին իրար փաթաթված
Աննշան խոտեր, թփեր ու ծառեր:
Նրանք նայելով մեծ կաղնին ի վեր

2 Հաստաբուն հսկա — ճյուղաշատ կաղնի:

4 Ծեղքել էր նրա կուրծքը շատ անգամ

6—7 Ասյուակ էր տալիս բարձր կատարին:
Գարնան կարկուտը, տոթ <երն> ամառան,

13 ա <2 անընթ. > տոթին ու բուքին

բ Գլուխը դեմ տված [համբուրում էր]

Յրտից խըշշալով, հողմից դողալով,
Կամ թե ամպրոպին արձագանք տալով՝
20 Թեքթեքվում էին՝ իրար ականջում
[Չնչին ձայներով] դրժգոհ շըշընջում.—
«Սա, որ վերև է բարձրացել այսքան,
Ոչ որոտ գիտի, ոչ քամի, ոչ բան...»:

20—21 Թեքվում էին ու իրար ականջում
Փսփսում, վախում դրժգոհ շըշընջում.—

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԸ

Հայոց լեռներ սև-սև ամպեր
Կուտակվել են, փաթաթվել,
Հայոց լեռներ սեգ-սեգ խմբեր,
Գոռ գընդեր են ողջ պատել:

— Ո՞վ է կանգնած լեռների հետ
էն հըզորը անսասան.
Ծածանում է գըլխին վետ-վետ
Իր դրոշը սըրբազան:

— էն Սասունցի Դավիթն է հին,
10 Մըսրա շըղթան խորտակել,
Թուր-Կայծակին իրեն ձեռին՝
Լույս աշխարհ է դուրս եկել:

Հայոց մըթին լեռների հետ
նա է կանգնած անսասան,
Ծածանում է գըլխին վետ-վետ
Հայ դըրոշը սըբազան:

էլ ո՞ր հավքը կանցնի թևով
էն լեռների մոլթ շարքից,
Ո՞ր թշնամին կանցնի կենդան
20 Դավթի զորքից ու զարկից:

Հայոց լեռներ սև-սև ամպեր
Կուտակվել են, փաթաթվել,
Հայոց լեռներ սեգ-սեգ խմբեր,
Գոռ գլխեր են ողջ պատել:

ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐ
ԵՎ
ՆՅՈՒԹԵՐ

ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱՎԻԹԸ

(Էջ 7)

ՄԾ ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՀԵՏԱԳԱՅՈՒՄ
ՆՐԱ ՎՐԱ ԿԱՏԱՐԱԾ ԿՐԾԱՏՈՒՄՆԵՐԸ

Տ առդից ճետո, որպես Երկրորդ գլուխ՝

[Երբ մանուկ էր նա, դեռ տասը տարում,
Մի դե լուս ընկավ Սասմա աշխարհում,
Ճամփեքը փակեց, կըտրեց անցուդարձ,
Սասմա քաղաքը սով ընկավ հանկարծ:
Մըհերը մի օր հարցըրեց, ասավ.

— Ինչո՞ւ մեր հացը էսպես թանգացավ,
Ինչո՞ւ գյուղերից ցորեն չեն բերում,
Ինչո՞ւ են մարդիկ փակվել տներում:
— Մի դե է, ասին, լույս ընկել ճամփում,
Ով անց է կենում, բըռնում է լափում,
Մարդիկ էլ փակված՝ քաղաքից, գյուղից
էլ դուրս չեն գալի նըրա երկյուղից.

— Մի դեն ինչ է՝ որ խըղճացնի էսքան,
Ասավ զարմանքով էն մանուկ հըսկան
Ու ելավ գնաց: Գընաց անհիթիթ
Մի կռիվ մըտավ դաժան դեի հեռ,
Բըռնեց հըրեշին, պատռեց մեջտեղից,
Երկիրն աղատեց սովից, երկյուղից,
Իրեն անունն էլ էն օրից ի վեր
Մընաց ու մընաց միշտ Առյուծ-Մըհեր]:

- 15 Սկըսեց մըտածել Առյուծ-Մըհերը.
 17—18 Շուտով սև հողին ես կերթամ գերի,
 Կանցնի ծովսի պես փառքը Մըհերի,
 22 Մի ժառանգ շունիմ, իմ անցման ետև
 26—27 Երբ միտք էր անում, վերևից հանկարծ
 Մի լույս հըրեղեն հայտնւմեց քաջին,
 29—30 Ողջո՛ւյն քէշ, ասաւ մըռայլ հըսկային.
 Քո ձայնը հասաւ Աստուծո զահին,
 33—34 Որ օրը որ ձեզ ժառանգ է տըվել,
 էն օր կըմենենք քո կինն էլ, դու էլ:
 39 Հըրեշտակն այստեղ ցոլացաւ նորից,
 44 Կանչեց իր եղբայր Ձենով Օհանին,
 46 Ու կինն էլ, ինքն էլ նույն օրը մեռան:
 49 Երբոր իմացաւ՝ էլ Մըհեր չըկա,
 55—57 Ու քո շըվաքում քանի որ մենք կանք,
 Քո ծառան լինենք, քո խարշը միշտ տանք,
 Միայն թի մեր երկիր քարուքանդ շանևս
 59—60 Չէ՛, ասաւ Մելիք, քո ամբողջ աղգով
 Արի, անց կացիր իմ թըրի տակով,
 66 Մոտ շեկաւ Մըսրա-Մելիքի թըրին:
 69—70 Որ գըցեց, մատը մի քարի առաւ,
 Որ առաւ, քարից կըրակ դուրս թրոաւ:
 82 Մի մանուկ էր դեռ երեք տարեկան.

ՏՅ—100 տողերի փոխաբեն՝

[Մի օր հավաքեց քաղթի հրեխանց,
 — Տըղերք ջան, եկեք ծառ հեծնենք, ասաց:
 Տարաւ, մի բարդի կըռացրեց հողին,
 Երեխանց շարքով նըստեցրեց ճյուղին:
 Հենց որ նըստեցին, բաց թողեց ծառը.
 Ահագին թափով փախաւ կատարը,
 Ու, առ հա կըտաս, ամեն մի տըղա
 Թըռաւ մի փողոց, մի կտեր վըրա,
 Դիպաւ մի պատի, ընկաւ մի քարի,
 էսօր ես մեռել, թե անցյալ տարի...
 Ինքը ծափ տըվաւ, թալալվեց հողոմ:

Գրչոր էր դալի, խընդում, ծիծաղում,
 Իբրև թե՛ տեսեք ի՞նչ հանաք արավ:
 Ամբողջ քաղաքը սըգատուն դառավ:
 Երեխանց տերերն եկան, կիսավեցին,
 Հացով ու կոծով,
 Դառը կըսէիծով
 Ձենով Օհանի դուռը կըտրեցին:
 — Տո, Ձենով Օհան, մենք էսրան տարվան
 Աղուհացակեր ընկեր-հարևան,
 Դու մեր երեխեք հե՛ր ես կոտորում,
 Մեր աունը քանդում, մեր ծուխը կըտրում:
 Բե կուզես, ա՛խպեր, թողնենք տեղ ու տուն,
 Սասմա քաղաքից կորչենք դադարդուն,
 Բե չե՛ վե՛ր կառնի Աստված էս բանը...
 — Ի՞նչ ա՛ եմ, ա՛խպեր, ասավ Օհանը:
 — Ի՞նչ պեսք է անես, կարգի՛ր մի բանի,
 Գրեա, քեզ համար աշխատանք անի:
 Բե չե՛ բերել ես սլարապ նըստեցրել,
 Պահել, պահպանել, վիզը հաստացրել,
 Դադան ես շինել ու գըցել աշխարհ...
 — Ի՞նչ անեմ, ասավ Օհանը անճար:
 Ի՞նչ գործ ունիմ ես, ի՞նչ գործի գընեմ.
 Բերե՛ք ձեր ապրանք իր առաջն անեմ,
 Հանդ ղըրկեմ ծեղից մինչև իրիկուն,
 Էլ ոչ մարդ տեսնի, ոչ քաղաք ու տուն:
 Ու մարդիկ հավան կացան էս բանին,
 Ապրանքը բերին, տըվին Օհանին]:

101—104 Գընաց Օհանը ու Դավթի ոտի
 Մի ղուլգ ուտնաման բերավ երկաթի,
 Երկաթի մի կոռ հարյուր լըդրական,
 Ու շինեց Սասմա քաղքի նախրապան:

104 սողից հետո, իբրև VI գլուխ, 105—108 սողերի փոխարեն՝

[Արևը բացվեց աշխարքի վըրա,
 Ցնծուղը զարկեց Սասմա սարերին:

Սարերը ելավ Դավիթը ահա
 Իրեն երկաթի մահակը ձեռին:
 — «Հե՛յ հե՛յ, գողեր ու զաղաններ,
 Զարդեմ, բըշեմ սարերն ի վեր»:

111—112 տողերի փոխարեն՝

[Ու էն ամպրոպի ձենը հենց առած],
 Վայրի զաղաններ [ելան դարհուրած],
 [Իրենց որջերից], բընեբից փախան,
 113 Դավիթն էլ ընկավ նըրանց ետեից,
 115—116 Դալլ, ինձ, առյուծ, արջ, վազըր բըռնեց,
 Հավաքեց, բերավ իր նախրին իառնեց,
 118—119 Ոռնոց, մըռընչյուն, աղմուկ, աղաղակ...
 Քաղբըցիք հանկարծ մին էլ ի՞նչ տեսան.—

120—126 տողերի փոխարեն՝

[Փռչին ամպի պես բարձրանում է վեր],
 Ու քաղքի վըրա անհամար զաղան
 Դալիս են հըրես [բացած երախներ]:
 [Սըրտաճաք եղած,
 Գործները թողած],
 Փախան, [լըցվեցին տուն], ժամ [ու] խանութ,
 Ամուր փակեց[ին] դուռն ու լուսամուտ:
 127 Եկավ Դավիթը, կանգնեց մեյդանում.
 129 Հե՛յ կովատիր, հե՛յ զոմշատիր,
 134 Զեր եչն ու կով գոմերն արեր:

141—146 տողերի փոխարեն՝

— Ամա՛ն, բեղ մա՛տաղ, ա՛յ Օհան ախպեր,
 Մեր ապրանքն ու մալ թող մընան անտեր,
 Էլ ոչ կով կուզենք, ոչ գոմեշ ու եղ.
 Միայն թե սըրանից ազատ արա մեղ,
 Թե չէ՝ էս քաղքին փորձանք կըբերի,
 Դալերոց կանի, կըտա կավերի:
 147—160 [Ելավ, Դավթի մոտ զընաց Օհանը.
 Հը՞, Դավթ, ասավ, ո՞նց է քո բանը:

— Հորեղբայր, ասա՛վ, շատ է դժժար բան.
 Կեն-կեն պողատէր մալերը որ կան՝
 Խելոք են, ամա էն անպող մալեր
 Ցովեցին, փախան ողջ սարերն ի վեր.
 էնքան վաղեցի, որ ելավ հոգիս,
 էլ իսկի տրեխիս չմնաց հագիս]:

163 [Մահակն էլ մաշվել, կես տեղն է հասել],

164-ից նետո՝

[— Դավիթ ջան, ասա՛վ, էդ շատ է դժժար,
 Նետ-աղեղ եմ ես շինել քեզ համար,
 Նետ-աղեղդ ա՛ռ, դընա՛, ո՛րս արա,
 Մա՛ն արի ազատ սարերի վերա:
 — Ա՛խ, հորեղբայր, ի՛նչ լավ է հա՛,
 Ազատ շրջել սարի վերա,

Պայծառ օդում,

Թարմ արոտում,

Լեն ու արծակ ապրել, շընչել,

Վաղել, որսալ, խաղեր կանչել

Սարի լանջին,

Ամպի միջին] .

Խընդալով առաջ աղիղն Օհանից,
 Հեռացավ քաղքից, քաղքի սահմանից
 Ու դարձավ որսկան: Դնաց, մի կորկում
 Լոր էր ըստանում, նրնճղուկ էր զարկում,
 Մըթանը գընում իրեն հոր ծանոթ
 Աղքատ, անորդի մի ծեր կընկա մոտ,
 Կըրակի կողքին
 Երկու՛ր, ահագին
 Մեկնըլում,
 Քընում:

249 — Հորեղբայր Օհան, ընչի՞ չես ասել,

259 է՛յ գիտի. օրեր, ա՛խ, ո՛ւր եք կորել,

313—318 Դավիթն Օհանից էս որ լմացալ՛,

Խաչ հանեց [ղեմքին]. — հորեղբայր, ասա՛վ,

Անո՛ւշ հորեղբայր, աշխարքի վերա

Հեր շունիմ, դու ինձ հերություն արա:
 էլ չեմ իջնիլ ես Մարութա սարից,
 Մինչև շըշինեմ էն վանքը նորից:
 381 Ասավ, բերին շարան-շարան
 391 Հե՛յ, ո՛ւր ես, Դավիթ, Սասմա պահապան,
 394 Վար իջավ Դավիթ Մարութա սարից,
 426 Դու ինձ էն ասա, ո՞րտեղ են ուզում:
 432 Դավիթն էր. լսեց, վեր կացավ, գընաց,

440 տողից նետո.

— է՛յ Ձենով Օհան, ասավ Կողբադին,
 Դենը կորցրու էս խելառ դճադին:
 էս ասելն էր հենց.
 Դավիթն էր հանդարտ թևիցը բըռնեց,
 Դենը շըպըրտեց, ասես թե մի հավ,
 Ու ինքը շոքեց, շափը կործ արավ,
 Մի քանի ոսկի ածավ ետեին,
 Հարթիչը առավ,
 Քըսեց ու էն էլ ողջ թափեց գետին.
 — էս մե՛կ, Կողբադին.

Խընդաց ու դատարկ շուռ տվավ սլարկում,
 Չափած ոսկին է իբրև դատարկում:
 443 Թե չէ՝ կըդնամ, արևըս վըկա,

447—452 տողերի վոխարեն՝

Դավիթ [բարկացավ], կոտը շըպըրտեց,
 Տվավ Կողբադնի գըլուխը ջարդեց:
 — Կորե՛ք, գընացե՛ք, ասավ, մեր հողից,
 Թե չէ՝ որ հիմա վերկացա տեղից,
 Ձեր մեծ կըտորը ականջը կանեմ,
 Ձեր հողն ու մոխիրն երկինք կըհանեմ,
 Ո՛ւմ եք դուք եկել տալիս ոտի տակ,
 Մեռա՞ծ եք կարծում դուք մեղ, թե՞ շվաք...

456 Սասմա աշխարքից փախան, գընացին
 460—461 Մենք ունինք էստեղ դեղին ոսկու դեղ,
 Դու անում ես ինձ քաղքի նախարապան,

506 Նետեր ունին մի-մի գերան.

515 Ապրի՛ս, ապրի՛ս, քա՛ջ Կոլբազին.

552—553 էնքան անհամար բաղմոխյունն էն օր

Բաթմանա գետին եկավ ու շորեց,

557 Քուրքը վեր առավ, սարը բարձրացավ,

582 Ինչ ունիս-չունիս, հավաքիր, ինձ տուր,

584 Կրո՛իվ եմ գրնում Մըսրա զորքի դեմ:

559—594 տողերի վախարեն՝

Ջըրա՛հ շապիկ, կասկե՛ն հագի,

Աջ թևին խաշ պատարադի,

Կուռ սաղավարտ, կալծակի թուր...

Իսկ դու կուզես էշ ու շամփո՛ւր...

605—608 տողերի վախարեն՝

Ջըրա՛հ շապիկ, կասկե՛ն հագի,

Աջ թևին խաշ պատարադի,

Կուռ սաղավա՛րտ, կալծակի թուր,

617 տողից հետո. որպես XVIII դիսի սկիզբ.

Դավիթ թողեց Ձենով Սհանին,

Գրնաց, ախոռից դուրս քաշեց հոր ձին,

Ջըրա՛հ հագավ, դենքերը կապեց,

Ձին հեծավ. կանգնեց ու ձենով՝ հրդեհ.

«Սասմա՛ն քույրեր, բարո՞ւ վ մնաք,

Քուրու՞թյուն եք արել ինձ.

Սասմա՛ն մայրեր, բարո՞ւ վ մընաք,

Մոր նրմա՛ն եք սիրել ինձ:

Կըռիվ կերթամ, դուժմանը ձեզ

Ջըգա, դերի շրտանի,

Ո՛ւ վ իմանա — մին էլ էսպես

Ինձ չըտեսնեք կենդանի...

Խընդո՞ւմ անեք, թե դաշտ գընաք,
Զըմոռանա՞ք ձեր Դավթին,
Բարո՞ւ վ մընաք, բարո՞ւ վ կենաք
Մեր աշխարհքին, մեր հանդին:

622—623 Երգեց Դավիթ ու ձին քըշեց,
Զենով Օհան հոգոց քաշեց.
641 Ու խրրատելով՝ դըրավ ճանապարհ:

641 տողից հետո՝

Իր ձին հեծավ, քըշեց Դավիթ,
Ելավ Սասմա սարի գըլուխ,
Նայեց ներքև, — դաշտը խիտ-խիտ
Կոխած փոշին, կըրակ ու ծուխ:
Տեսավ, կանգնեց ամպի տակին,
Ու էն անծայր ծովի վըրա
Գոռաց ձենովն իր ահագին՝
Տարածելով սարսափ ու ահ.

660 Ու վ կեցեր եք — զն՞ք կապեցեք,
665 էսպես գոռաց, ասականդակից
680 Թուրըդ կըտրուկ միշտ քու ձեռին:
740 Շիկնած դըրին մերկ թիկունքին:
771 — Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛, վերից խընդաց
783 Գընաց մեր մանուկ Դավիթը ձեռից,
785 — Տունըդ չըքանդվի, ասավ կընիկը,
787 Դու էլ քեզ համար քու տանը քնած՝
792 Մեր աստղը հաղիվ ցոլքում դալկացած:
814—815 Սա էլ երիտ փորը գետին.
— Զա՛ն կարմիր ձի, մինչ ե՞րբ, ասավ,
819 — Լեղի դառնա, սե ու մահ ցավ,
822 Գետին չերիտ փորը սե ձին:
835—836 Ներքև Մըսրա զորքը ծըփում,
Ինչպես անծայր, ծըփուն մի ծով:
839 Կանգնեց Օհան ու ամպի պես
841—844 — Դավիթ, գոռաց, ո՞րտեղ ես դու.

Հիշիր խաչը պատարագի,
 Սուրբ Տիրամոր անունը տուր,—
 Լույսը դուրս եկ արեգակի...
 852 Կանչեց, տեղից կանգնեց ոտքի,
 900 Կանչեց Մելիքն ու վեր կացավ:
 910 Կանգնեց փռշին ամսլի նրման,
 951 Լսեց Դավիթ ու զարմացավ
 970 Ըռանչպարի օր ու կյանքից,

972 տողից հետո՝

[էս մինը ձեզ խըրատ լինի.
 Ինչպես դրոկից ու բարեկամ՝
 Առանց վրնաս ու կենդանի
 Բաց եմ թողնում ձեզ այս անգամ]:
 977 Հորում լինին քառսուն գաղ խոր,

ՄԾ-Ի ՄԻ ՕՐԻՆԱԿԻ ՎՐԱ ԱՐՎԱԾ ՌԻԶՂՈՒՄՆԵՐ ՈՒ ՀԱՎԵԼՈՒՄՆԵՐ*

7 Խոսում է իր փառքն, արարքն անվեհեր,— /խոսվում էր
 իր փառքն, արարքն անվեհեր,—

9—28 տողերը ջնշված են:

35 Սկըսեց մըտածել Առյուծ Մըհերը. /Սկըսեց մըտածել
 դուցազուն ծերը.
 44 Ու միտք էր անում հըսկան ծերունի. /Ու դարդ էր անում
 հըսկան ծերունի.

IV գլուխը դարձեի է III (համապատասխանաբար փոխված է հաև
 հաջորդ գլուխների համադասարկումը):

66 Ու կինն էլ, ինքն էլ նույն օրը մեռան: / Ու կինն էլ, ինքն
 էլ էն օրը մեռան:

* Տողերի համարակալումն ըստ ՄՃ բնագրի. նախ բերվում է սովյալ
 տողի ապագրված ձևը և ապա, թեր պծից հետո, բանաստեղծի կատարած
 ուղղումներն ու հավելումները:

- 80 Արի, անց կացիր իմ թըրի տակով: / Անց պիտի կենամ
իմ թըրի տակով:
- 86 Մոտ չեկավ Մըսրա-Մելիքի թըրին: / Մոտ չեկավ դուշ-
ման Մելիքի թըրին:
- 89 Որ գըցեց, մատը մի քարի առավ, / Փոքրիկ ճկույթը մի
քարի առավ,
- 90 Որ առավ, քարից կըրակ դուրս թըռաւ: / Ապառաժ քա-
րից կըրակ դուրս թըռաւ:
- 102 Մի մանուկ էր դեռ երեք տարեկան. / Մի մանուկ էր
դեռ [օխտն] յոթ-ութ տարեկան.

105—142 տողերը ջնջված են:

- 143 Գընաց Օհանը ու Դավթի ոտի / Վեր կացավ գընաց երե-
խի ոտի
- 146 Ու շինեց Սասմա քաղքի նախրապան: / Ու շինեց
Սասմա քաղքի գառնարած:

147—152 ջնջած տողերի դիմաց, աջ լուսանցքում՝

- ա Քըշեց գառները մեր Դավիթ հըսկան,
բ Քըշեց գառները մեր հովիվ հըսկան,
ե լավ սարերը Սասմա աննման:
- 153 Որ կանչեց, նըրա ձենից ահավոր / Այնպես որոտաց,
ձենից ահավոր
- 155 [Ու էն ամպրոպի ձենը հենց առած]՝
- 156—157 Վայրի գաղաններ [եւան զարհուրած], [Իրենց որ-
ջերից], բըններից փախան, / Վայրի գաղաններ բըններից
փախան,
- 159 Դավիթն էլ ընկավ նըրանց ետևից, / ա. Դավիթն էր՝
ընկավ նըրանց ետևից. բ. Դավիթը ընկավ նըրանց
ետևից,
- 160 Գայլ, ինձ, առյուծ, արջ, վագրը բըռնեց, / Աղվես,
նապաստակ, գայլ, եղնիկ բըռնեց,
- 161 Հավաքեց, բերավ իր նախրին խառնեց, / Հավաքեց,
բերավ գառներին խառնեց,
- 164 Ոռնոց, մըռընջուն, աղմուկ, աղաղակ... / Կաղկանձ
ու ոռնոց, աղմուկ, աղաղակ...

- 165 Քաղբըցիք հանկարծ մին էլ ի՞նչ տեսան.— / Քաղբըցիք
հանկարծ մին էլ է՛ն տեսան.—
- 166 [Փռչին ամսի պես բարձրանում է վեր]։
- 167 Ու քաղքի վրրա անհամար գաղան / Որ քաղքի վրրա
անհամար գաղան
- 168 Գալիս են հըրես բացած հրախներ։ / Գալիս են հըրես
թուշ իրենց վրա։
- 169—170 Սըրտաճաք հղած, Գործները թողած, / Վա՛յ,
հարայ փախեք, < . . . > երեխեք,
- 171 Փախան, լըցվեցին տուն, ժամ ու խանութ, / Որը տուն
փախավ, որը ժամ, խանութ,
- 172 Ամուր փակեցին դուռն ու լուսամուտ։ / <Ու>
Ամուր փակեց դուռն ու լուսամուտ։
- 173 Եկավ Դավիթը, կանգնեց մեյդանում. / Դավիթը հկավ
կանգնեց մեյդանում.
- 175 Հե՛յ կովատեր, հե՛յ գոմշատեր, / Հե՛յ ուլատեր, հե՛յ
գառնատեր,

175—176 տողերի դիմաց, աչ լուսանցում՝

Հեյ շուտ ելեք բացեք դռներ
ա Հանդից բերի ուլեր, գառներ:
բ [Բերի] հանդից ուլեր, գառներ:

- 180 Զեր եզն ու կով գոմերն արեք։ / Զեր գառն ու ուլ
տրներն արեք:

192 տողից նետո՝

[Մենք] վախ <1 անընթ.> մենք

193—216 տողերը չնչված են:

- 217 Խընդալով առավ աղեղն Օհանից, / Նետ աղեղն առավ
Դավիթ Օհանից,
- 223—226 Կըրակի կողքին Երկա՛ր, ահագին Մեկնըվում,
Քընում: / Վիշապի նըման երկա՛ր, ահագին Մեկնըվում
քընում կըրակի կողքին:
- 312 Խաչ հանեց դեմքին.— հորեղբա՛յր, ասավ, / Խաչ հանեց
[դեմքին].— հորեղբա՛յր, ասավ,

389—390 Հե՛յ, ո՛րք ես, Դավիթ, Սասմա պահապա՛ն, Քարը
պատուվի, դո՛ւրս արի մեյդան: / էստեղ մենք հիմի
ունի՞ց տանք համբավ, էստեղ մենք <հիմի> Դավթից
տանք համբավ:

440 Դենը կորցըրու էս խելառ գյաղին: / Դենը կորցըրու էս
խենթ լակոտին:

442—443 Դավիթն էր, հանդարտ թևիցը բըռնեց, Դենը
շրպըրտեց, ասես թե մի հավ, / Թևիցը բըռնեց,
Շրպըրտեց [Դավիթ], ասես թե մի հավ,

446—449 Հարթիչը առավ, Քըսեց ու էն էլ ողջ թափեց գե-
տին.— էս մե՛կ, Կոզբաղին. հընդաց ու դատարկ շուռ
տվավ պարկում, / Սըրբիչը առավ, Քըսեց ու էն էլ ետ
թափեց գետին.— էս մին, Կոզբաղին. Ասավ ու դատարկ
շուռ տվավ պարկում:

457—458 տողերը (Դավիթ բարկացավ, կտր շրպրտեց, Տվավ Կոզբաղ-
նի գըլուխը շարոնց:) տեղափոխված են 464 տողից (Մեռա՞ծ ե՞ք
կաթնում դուք մեզ, քե՞զ շվախ...) նետո:

457 Դավիթ բարկացավ, կտր շրպըրտեց, / [Որոտաց]
Դավիթ, կտր շրպըրտեց,

459— Կորե՛ք, գընացե՛ք, ասավ, մեր հողից, /— Կորե՛ք,
գընացե՛ք, [ասավ], մեր հողից,

481 Ու մութ մարադի դըռանը զարկեց, / Գնաց մարադի
դըռանը զարկեց,

483— Գընացե՛ք, ասավ, ազատ ապրեցե՛ք, /—Դո՛ւրս ելեք,
ասավ, ազատ ապրեցե՛ք,

492 տողից նետո՝

Մեր Կոզբաղին գնաց Սասուն,
Կանաչք բերավ < . . . >

505—506 տողերի դիմաց, աջ լուսանցքում՝

Գացիր Սասուն քանց գել գազան,
Ետ ես գալիս քանց շուն վաղան...

803 Տեսավ երկնքի բարձրը կամարում / [Իբրև] երկնքի
բարձրը կամարում

969—970 տողերի լուսանցում՝

Ի՞նչ եք գերի դառել էս հրեշիւն
978—981 [էս մինը ձեզ խըրատ լինի,
Ինչպես դըրկից ու բարեկամ՝
Առանց վընաս ու կենդանի
Բաց եմ թողնում ձեզ այս անգամ],

989 տողից հետո, վարի լուսանցում՝

էն ժամանակ աստված գիտի
ա Ով [մեղանից] կըլնի փոշման,
բ Ով կըլիւնի վերջում փոշման,
Մենք— Սասման Դավիթ < . . . >
Թե նա, որ մեզ արավ դուշման:

ԲԹ, ԲԲ, ՀԳ. (1909) ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ*

- 15 Սկսեց մըտածել դյուցազուն ծերը
17 Շուտով սև հողին ես կերթամ գերի,
ԲԲ, ՀԳ 21 Ոտի կըկանգնեն հազար քաջք ու դև...
24 Ու դարդ էր անում հըսկան ծերունի:
29 — Ողջո՛ւյն երկնամերձ Սասմա հըսկային,
ՀԳ 34 էն օրը կըմեռնեք քու կինն էլ, դու էլ:
ԲԲ 41 Երբ իննը ամիս, իննը ժամ անցավ,

84 տողից հետո՝

- Բայց հընուց խոսք է, մեծ իմաստ ունի,
Թե՛ խաշը տերը զորավոր կանի:
85 Վա՛յ անտեր որբին աշխարքի վըրա,
101 Ու գընաց Օհան երեխի ոտի
ԲԲ, ՀԳ 108 Սասմա՛ սարեր...

121—222 տողերի փոխարեն՝

— Ամա՛ն, քեզ մատաղ, ա՛յ Օհան ախպեր,
Մեր գառն ու մեր ուլ թո՛ղ մընան անտեր,

* Այս երեք հրատարակությունների շեղումները պոեմի վերջնական խմբագրությունից և նրանց միջև եղած առանձին տարբերությունները ցույց են տրվում հետևյալ սկզբունքով: Եթե տվյալ տարբերակը ընդհանուր է բոլոր երեք հրատարակությունների համար, ապա տողահամարից առաջ աղբյուրը չի նշվում, իսկ եթե տարբերությունը հանդես է գալիս հիշյալ հրատարակություններից մեկի կամ երկուսի մեջ, այդ դեպքում տողահամարից առաջ նշվում են համապատասխան աղբյուրները:

Միայն սըրանից ա՛ղատ արա մեղ.
 Ո՛չ գառն է ջոկում, ո՛չ գայլ ու աղվես,
 էս քաղբի գըլխին փորձանք կըբերի,
 Գայլերոց կանի, կըտա՝ կավերի:
 Ելալ՝ Դավթի մոտ գընաց Օհանը.
 — Հը՞, Դա՛վիթ, ասա՛վ, ո՞նց է քո բանը՝
 — Հո՛րեղբայր Օհան, շատ է դըժար բանը,
 էն կարմիր, անպոչ գառները որ կան,
 Խեղոք են, ամա պոչավոր գառներ
 Ցըրվեցին, փախան ողջ սարերն ի վեր,
 էնքան վազեցի, որ ելալ հոգիս,
 էլ իսկի տըրեխ չըմընաց հագիս:
 — Դավի՛թ ջան, ասա՛վ, էդ շատ է դըժար.
 Նեա-աղեղ եմ ես շինել քեզ համար,
 Նեա-աղեղըդ առ, գընա որս տրա,
 Ման արի աղատ սարերի վըրա:
 Նեա-աղեղն առա՛վ Դավիթ Օհանից,
 Հեռացա՛վ քաղբից, քաղբի սահմանից

ԲԲ, ՀԳ 236 Իմ ամբողջ տարվա ապրուստը կըտրում:

ԲԲ, ՀԳ 289 Կեսից պատահոված

321 Որ գան էն շաբաթ կանգնեն ու բանեն,

ՀԳ 331 Ու երբ շին արեց հոր վանքը նորից,

ՀԳ 348 — Դըլխի՛ս վըրա, ասաց, ի՛մ տեր,

ԲԲ, ՀԳ 379 Մի՛ կոտորի, մի՛ տա մահու,

ՀԳ 381 Ասեց, բերա՛վ շարան-շարան

ՀԳ 416 Եկել է Սասմա քաղաքի վըրեն

ԲԲ, ՀԳ 419 Թալան են տալի բովանդակ Սասում.

426 Յույց տուր ինձ հապա, ո՞րտեղ են ուղում:

432 Շաղգամը թողեց Դավիթը՝ գընաց:

443 Թե չէ՝ կըգընամ, արևս վըկա,

447—448— Կորե՛ք, գընացե՛ք, դուր Մըսրա շըներ,

Որոտաց Դավիթ, ասես ամպ լիներ.

1 ՀԳ— Հը՞, Դա՛վիթ, ասա՛վ, ո՞նց է քո բանը:

2. ՀԳ— Հո՛րեղբայր Օհան, շատ է դըժար բան,

- 450—451 Եկել եք Սասուն դրնեք խարջի տակ...
 Ասավ, շափն առավ էնպես շրպրրտեց,
 ԲԲ, ՀԳ 481 Ու ծափ տըվին կըտուններին.
 ԲԲ, ՀԳ 500 Ետ ես գալիս քանց շուն վաղան...
 ԲԲ 529 — Չե՛մ տա, ասավ, իմ հոր ոսկին,
 ՀԳ 529 — Չե՛մ տա, ասեց, իմ հոր ոսկին,
 ՀԳ 530 Չե՛մ տա կանայք իմ հայ աղգին,
 531 Սասմա երկիր ձեզ բան չըկա...
 ՀԳ 536 — Կանչեցե՛ք, ասեց, իմ զորքը բոլոր.
 ԲԲ, ՀԳ 568 Եկել մեր դաշտում բանակ է դարկել,
 584 Կըռիվ եմ դընում Մըսրա զորքի դեմ.
 589—594 Զըրահ շապիկ, կապեն հագի,
 Աջ թևին խաչ պատարագի,
 Կուռ սաղավարտ, կայծակի-թուր,
 Իսկ դու կուղես էլ ու շամփուր...
 ԲԲ, ՀԳ 600 Աչքը հանի՛, խըլի՛ զոռով:
 602 — է՛յ հորեղբայր, կանչեց ցասկոտ,

605—608 առգերի փոխարեն՝

- Զըրահ շապիկ, կապեն հագի,
 Աջ թևին խաչ պատարագի,
 Կուռ սաղավարտ, կայծակի-թուր,
 ԲԲ, ՀԳ 618 Հագավ Դավիթ ղենք ու զըրահ,
 ԲԲ, ՀԳ 642 Սասունցի Դավիթ ուներ մի քեռի,
 ԲԲ, ՀԳ 648 Քանի՞ զըլխանի մարդ եք դուք, կամ ո՞վ,
 652 Հեռացե՛ք, հիմի ուր որ է կըգա,
 660 Ով կեցեր եք՝ ղենք կապեցե՛ք,
 ԲԲ, ՀԳ 748 Էն աժդահին մի փըչելով:
 ԲԲ, ՀԳ 763 Յանցով ծածկել մութ բերանը,
 787 Դու էլ քեզ համար քու տանը քընած
 841—844 — Դավիթ, գոռաց, ո՞րտեղ ես դու,
 Հիշի՛ր խաչը պատարագի,
 Սուրբ Տիրամոր անունը տո՛ւր,
 Լույսը դուրս եկ արեգակի:
 ԲԲ, ՀԳ 857 Ելավ նորից կանդնեց ահեղ,

ԲԲ 861 — էլ չեմ նըստի ես քու հացին.

ՀԳ 861 — էլ չեմ նըստի ես քո հացին.

ԲԲ, ԲԲ, ՀԳ (1909) հրատարակություններում տեղ են գտել մի շարք հնաոճ ձևեր, որոնք պոեմի վերջնական խմբագրության մեջ փոխվել են (ունիմ-ունեմ, իջնիլ-իջնել, ջահիլ-ջահել, լինիլ-լինել, ապրիս-ապրես և այլն): Բացի այդ, այ երկհնչյունը մեծ մասամբ փոխարինվել է է-ով, քյ-ը՝ ու-ով (ձայն-ձեն, անծայր-անժեր, գայլ-գել, լույս-լուս, այս-էս և այլն), իսկ եզբայր-ը՝ բարբառային աղբեր ձևով: Հիշյալ բառաձևերը պարունակող տողերը չեն մտցվել բնագրային ստաբիլիտետների մեջ:

84 տողից հետո՝

Բայց հընուց խոսք է, մեծ իմաստ ունի,
Թե խաչը՝ տերը զորավոր կանի:
85 Վա՛յ անտեր որբին աշխարքի վըրա,
426 Յուլյց տուր ինձ հապա— ո՞րտեղ են ուզում:
443 Թե չէ՝ կըզընամ, արևըս վըկա,

589—594 տողերի փոխարեն՝

Զըրահ շապիկ, կապեն հագի,
Աջ թևին խաչ պատարագի,
Կուռ սաղավարտ, Կայծակի-թուր,
Իսկ զու կուզես էշ ու շամփո՛ւր...

605—607 տողերի փոխարեն՝

Զըրահ շապիկ, կապեն հագի,
Աջ թևին խաչ պատարագի,
Կուռ սաղավարտ, Կայծակի-թուր.
787 Դու էլ քեզ համար քու տանը քընած՝
842 Հիշի՛ր խաչը պատարագի,
844 Լուսը դուրս ե՛կ արեգակի:
852 Կանչեսց, տեղից կանգնեսց ոտքի,

ԲԱՌԵՐԻ ԲԱՅԱՏՐՈՒԹՅՈՒՆ

(Պոեմի 1904 թ. առանձին հրատարակության մեջ)

71 Ժուռ—խենթ
103 կոռ— մահակ
150 բոզ— սպիտակավուն
223 կորկում— կորեկի արտ
346 ղարավաշ— աղախին
517 ղուզղուն— արծիվ
546 տի— պիտի
874 մկունդ— հուրդ

1904 Թ. ԱՌԱՆՁԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՕՐԻՆԱԿԻ ՎՐԱ
ԿԱՏԱՐՎԱԾ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (1910-Ա.ԿԱՆ ԹԹ.)

84 տողից հետո՝

[Բայց հընոց խոսք է, մեծ իմաստ ունի
Բե խաչը՝ տերը զսրավոր կանի]:

85 Բայց վա՛յ խեղճ որբին աշխարքի վըրա,

91 Ի՛նչ ես ուրիշի որբին տուն բերել,

586—596 տողերի փոխարեն, 585 տողից հետո, վաճի լուսանցում՝
Դո՞ւ պետք է է՛ն հոր զավակը լինե՛ս...

Ո՛ւր է քու հոր հըրեղեն ձին,

Ո՛ւր է քու հոր Թուր Կեծակին,

Ո՛ւր է քու հոր գոտին ոսկի,

Խաչ պատրաստին իր աջ բաղկի,

Ո՛ւր է քու հոր ծալ-ծալ կապեն,

Գուռըդ պողպատ, թամբ սաղափեն,

Ո՛ւր սաղավարտն < . . . >

Որ եկել ես այ խենթ ու ծուռ

Ինձնից կուզես էշ ու շամփուր...

[էլ] ինչ ես նանի, [ինձ] էլ բարկանում

[Ես] ջահել եմ [դեռ], ես չեմ իմանում

Ես քեղնից եմ լըսում էսօր

[էդ] զենք ու զրահն ո՞ւր են իմ հոր:

601—603 Դավիթ գընաց Օհանի մոտ.

—է՛յ հորեղբայր, իմ հերահոտ,

603—611 ջնջված տողերի փոխարեն, առանձին բերքիկի վրա՝

Տուր ինձ իմ հոր հըրեղեն ձին,

Տուր ինձ իմ հոր Թուր Կեծակին,

242

Կըռիվ կերթամ, կըծարաւեմ,
 Դուք հորդ մընաք, պաղ մընաք:
 Ծովասարի անուշ հովիւր
 Բարով մընաք, զով մընաք,
 Կըռիվ կերթամ, ես կըշողեմ,
 Դուք զով մընաք, հով մընաք:
 Է՛յ հերահոտ իմ հորոխայեր,
 Բարով մընաս Սասմա տուն,
 [Քու] < . . . > բերնով օրհնիր
 ա Քո խենթ որդուն, ծուռ որդուն:
 ք Քո ծուռ Դավթին, քու որդուն*:

641 տողից նետո, վաւրի լուսանցում կա հետեյալ նշումը.

Գարեգին սարկ <ավագ>, 108

Ջոշանց տ<ուն>, 21

Աբեղ <յան>, 30

842 Հիշիր խաչը քո աջ բազկի,

844 Լուսը դուրս ե՛կ արևի:

849—851 ա Ո՛վ շարխափան ս <ուրբ> Տիրամեր,
 ք Ո՛վ Մարաթուկ ս <ուրբ> Տիրամեր,
 Խաչ պատրաստի իմ աջ բազկի,
 Ձե՛ղ եմ կանչել էս նեղ ժամին...

940 տողից նետո, վաւրի լուսանցում կա հետեյալ նշումը.

Քէռի Թորոսն է ձեռքը դեմ անում. Աղգ<ագրական>
 հանդ <ես>, XIII, 64

* Առանձին քերթիկի վրա կատարւած է հետեյալ նշումը.

Խալաթ <յան>, 26

—Քու շանց տվողի բերան կոտրեր.

Քի շանց չըտեր.

Բաներն էլ դընաց, աղեն էլ գընաց:

Քու խեր ինչ մեռերի, մինչ էսօր

Քու հոր ձին էրիր իմ իմ տուն ինի,

Խալկրու Բառի Թակ կապիր եմ,

Տյուռն էլ շարիր եմ,

Երգսից խոտ ջուր կըտամ,

Մսրա Մեկրի ահու շեմ իշխի դուռ

բանամ, ձին տուա խանի.

էս անգամ էլ քեռի թորոսն

Առաջ եկավ ձեռն արած դեմ.

— Դավիթ, ասավ, լավ իմանաս,

Կըշեռք պիտի [ձը<գեմ>] գըցեմ, քաշեմ:

— Մորա Մելքի երկու կեսը

Թե հավասար շեկան իրար,

[էլ շըտեսնես իմ երեսը]

ա Կըտրիճ շես դու էլ ինձ համար»:

բ Դավիթ շես էլ դու ինձ համար»:

Այս հրատարակության մեջ այլ հրկհնչյունը մեծ մասամբ փոխարինված է է-ով (այս-էս, ձայն-ձեն և այլն), եղբայր-ը՝ ավալեք-ով:

ՀԳ. (1914) ԵՎ Գ.Գ. ԲՆԱԳ.ՐԱՅԻՆ ՏԱՌԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ*

Տ4 տողից հետո՝

ՀԳ. Բայց հընուց խոսք է, մեծ իմաստ ունի,
Թե՛ խաչը տերը զորավոր կանի:

ՀԳ. 85 Վա՛յ անտեր որբին աշխարքի վըրա,

ԳԳ. 85 Վա՛յ է խեղճ որբին աշխարքի վըրա,

101 Ու դնաց Օհան երեխի ոտի:

ԳԳ. 132 Ուլ տասն ուներ, քսան արել...

141—222 տողերի փոխարեն եղել է հստակ տողից բաղկացած այն հատվածը, որը տեղ է գտել պոեմի ԲԹ, ԲԲ և ՀԳ (1909) հրատարակություններում (բացառությամբ օւղղագրական բժույթի մի քանի սարբերություններից):

ԳԳ. 225 Մըթանը գնում իրան հոր ծանոթ

236 Իմ ամբողջ տարվա աղբյուրս եղի կրտսերս:

379 Մի՛ կոտորի, մի՛ տալ մահու,

ԳԳ. 402 էս էր մընացել ձմռան պաշար,

419 Թալան են տալիս բովանդակ Սասուն.

* Այս երկու աղբյուրների տարբերությունները վերջնական ընկերից ցույց են տրվում նույն սկզբունքով, ինչպես որ ԲԹ, ԲԲ և ՀԳ (1909) հրատարակություններին: Շատ տողերի տարբերակներ այս երկու խումբ աղբյուրների մեջ համընկնում են, սակայն կան նաև որոշ տարբերություններ, որը և անհրաժեշտ է դարձնում ՀԳ (1914) և ԳԳ հրատարակությունները նկարագրել առանձին, Հետագայում բարրադասյին ձևերով փոխարինված բառեր պարունակող տողերը (տե՛ս հիշյալ բաժնի վերջին ծանոթագրությունները) այս դեպքում ևս չեն մտցվել ընկերային տարբերությունների շարքը: Չեն նշվում նաև այն տողերը, որոնք ունեն ԲՈ դերանունը, որը վերջնական ընկերում փոխարինվել է ԲՈ ձևով:

- 29 426 Յուլյց տուր ինձ հսպա, ո՞րտեղ են ուզում:
 432 Շաղգամը թողեց Դավիթը՝ զընաց:
 29 443 Թե չէ՝ կըզընամ՝ արևս վըկա,
 447—448 — Կորե՛ք, զընացե՛ք, դուք Մըսրա շներ,
 Որոտաց Դավիթ, ասես ամպ լինեի,
 450—451 Եկել եք Սասուն դընեք խարջի տա՞կ...
 Ասավ, շահն առավ էնպես շրպըրտեց,
 481 Ու ծափ տըվին կրտուրներին,
 500 Ետ ես գալիս քանց շուն վազան...
 518 Պարգև էդ մեծ հաղթությանը:
 529—532 — Զե՛մ տա, ասավ, իմ հոր ոսկին,
 Զե՛մ տա կանայք իմ հայ ազգին,
 Սասմա երկիր ձեզ բան չըկա...
 Քո թագավոր, ասավ, թո՞ղ գա,
 534 Թե կտրիճ է՝ զոռով տանի:
 568 Եկել, մեր դաշտում բանակ է զարկել:
 584 Կըռիվ եմ դնում Մըսրա զորքի դեմ:
 588—594 Զըրահ շապիկ, ոսկի քամար,
 Անգին կապա, հըրեղեն ձի,
 Իր աջ թևին խաչ պատրաստի,
 Կուռ սաղավարտ, կայծակի-թուր,
 Իսկ դու կուղես էշ ու շամփուր
 598 Ո՞ւր են, ասա, հանի՛, բեր տո՛ւր,
 600 Աչքը հանի՛, խլի՛ զոռով:
 602 — Է՛յ հորեղբայր, կանչեց ցասկոտ:
 99 604—606 Զըրահ շապիկ, ոսկի քամար,
 Անգին կապա, հըրեղեն ձի,
 Իր աջ թևին խաչ պատրաստի,
 Կուռ սաղավարտ, կայծակի-թուր.
 639 Ձենով Օհանն էլ, ինչպես հեր ու մեծ,
 642 Սասունցի Դավիթ ուներ մի քեռի,
 648 Քանի՞ գլխանի մարդ եք դուք, կամ ո՞վ,
 652 Հեռացե՛ք, հիմի ուր որ է՝ կըգա,
 660 Ով կեցեր եք՝ զենք կապեցե՛ք,
 99 727 Էնպե՛ս դըրան ես քնեցնեմ,

- 748 էն աժդահին մի փըշեղով,
750 Զարմանք ու ահ պատեց հոգին
760 Եթե կըռիվ ուզես կըրկին...
763 Ցանցով ծածկել մութ բերանը,
787 Դու էլ քեզ համար քու տանը քընած
841 — Դավիթ, դռաց, ո՞րտեղ ես դու,
844 Դո՛ւրս եկ աշխարք, լույսն արեկ՝...»:
850 Ո՛վ զորավոր խաչ պատրաստի
857 Ելավ նորից կանգնեց ահեղ,
ՀԳ 956 Մինն ընկավ դեսն ու մյուսը դեն,
ԳԳ 956 Մինն ընկավ դես ու մյուսը դեն:

ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱՎԻԹԸ

I

1

[Առյուծ Մհերը, զարմով դյուցազուն,
Քառասուն տարի իշխում էր Սասուն.
Իշխում էր ահեղ, ու նրա օրով
Հավքն էլ չէր անցնում Սասմա սարերով:
Սասմա սարերից շատ ու շատ հեռու
Թընդում էր նրա հըռական ահարկու,
Խոսվում էր իր փառքն, արարքն անվեհեր,
Հազար բերան էր— մի Առյուծ Մըհեր:

2

Երբ մանուկ էր նա դեռ տասը տարում,
10 Մի դե լուս ընկավ Սասմա աշխարհում:
Ճամփեքը փակեց, կըտրեց անց ու դարձ,
Սասմա քաղաքը սով ընկավ հանկարծ:
Մըհերը մի օր հարցըրեց, ասավ.
— Ինչո՞ւ մեր հացը էսպես թանկացավ,
Ինչու գյուղերից ցորեն չեն բերում,

10 Մի Դե լույս ընկավ Սասմա աշխարհում:

Ինչու ե՛ն մարդիկ փակվել տըներում:
 — Մի Դե է, ասին, լույս ընկել ճամփում,
 Ով անց է կենում, բըռնում է լափում.
 Մարդիկ էլ փակված, քաղաքից, գյուղից
 20 էլ դուրս չեն գալի նըրա երկյուղից:
 — Մի Դեն ինչ է՝ որ խըղճացնի էսքան,
 Ասավ դարմանքով է՛ն մանուկ հըսկան
 Ու ելավ գընաց: Դընաց անհեթեթ
 Մի կըռիվ մըտամ զաժան Դեի հետ,
 Բըռնեց հըրեշին, պատուեց մեջտեղից,
 Երկիրն աղատեց սովից, երկյուղից,
 Իրեն անունն էլ է՛ն օրից ի վեր
 Մընաց ու մընաց միշտ Առյուծ-Մըհեր]:

3

Առյուծ-Մըհերը առյուծի նըման
 30 Սասմա սարերում նըստած էր իշխան
 Քառասուն տարի: Քառասուն տարում
 «Ախ» չէր քաշել նա դեռ իրեն օրում.
 Բայց հիմի, երբ որ եկավ ծերացավ,
 է՛ն անահ սիրտը ներս սողաց մի ցավ:
 Սկըսեց մըտածել Առյուծ-Մըհերը.
 — Հասել են կյանքիս աշնան օրերը,
 Շուտով սև հողին ես կերթամ գերի...
 Կանցնի ծուխի պես փառքը Մըհերի.
 Կանցնեն և՛ անուն, և՛ սարսափ, և՛ ահ,
 40 Իմ անտեր ու որք աշխարքի վըրա
 Ոտի կըկանդնեն հաղար քաջ ու դեհ:
 Մի ժառանգ շունիմ՝ իմ անցման հտե

- 22 Ասավ դարմանքով մեր մանուկ հըսկան
 29 էսպես ահալոր առյուծի նըման
 33 Բայց [վերջը], երբ որ եկավ ծերացավ
 35 ա [Ու] միտք արավ [էն] Առյուծ- [ծերը]
 ր Միտք արավ էսպես [էն] Առյուծ- [ծերը],

Իմ թուրը կապի, Սասուն պահպանի...
Թառանչ էր քաշում հըսկան ծերունի,
Ու ծուխը քըթից [այնպես էր փըշում,
Որ ամբողջ Սասուն կորչում էր միջում]:

4

- Մի օր էլ իր գորշ հոնքերը կիտած
Երբ միտք էր անում, վերևից հանկարծ
Մի լույս հըրեղեն հայտնվեց քաջին.
- 50 Ոտները ամպոտ կանգնեց առաջին.
— Ավետի՛ս, ասավ, սարի արքային.
Քո ձայնը հասավ աստուծո դահին,
Ու շուտով նա քեզ մի զավակ կրտա,
Բայց լավ իմանաս, լեռների արքա,
Որ օրը որ ձեզ ժառանգ է տըվել,
էն օր կըմեռնեք քո կինն էլ, դու էլ:
— Իր կամքը լինի, ասավ Մըհերը.
Մենք մահինն ենք միշտ ու մահը մերը,
Բայց որ աշխարհում ժառանգ ունենանք,
- 60 Մենք էլ նըրանով անմեռ կըմընանք:
Հըրեշտակն այստեղ ցոլացավ նորից,
Ու էս երջանիկ ավետման օրից
Երբ իննը ամիս, իննը ժամ անցավ,
Առյուծ Մըհերը զավակ ունեցավ:
Դավիթ անվանեց իրեն կորյունին,
Կանչեց իր եղբայր Ջենով Օհանին,
Երկիրն ու որդին ավանդեց նըրան
Ու կինն էլ, ինքն էլ նույն օրը մեռան:

44 Ու միտք էր անում հըսկան ծերունի,

47—48 Մի օր էլ իր գորշ հոնքերը կիտած
Երբ միտք էր անում, երկրներից հանկարծ

51 ա — Ողջո՛ւյն քեզ, ասավ, մըռայլ հըսկային.

բ — Ողջո՛ւյն քեզ, ասավ, տըխուր հըսկային.

դ — Ողջո՛ւյն քեզ, ասավ, վշտոտ հըսկային.

- էս դարում Մըսըր անհաղթ ու հըզոր
 70 Մըսրա-Մեկիքն էր նըստած թագավոր:
 Երբ որ իմացավ էլ Մըհեր շըկա,
 Վեր կացավ կըռվով Սասունի վըրա:
 Զենով Օհանը ահից սարսափած
 [Մեկիքի] առաջն ելավ գըլխաբաց.
 Աղաչանք արավ, ընկավ ոտները.
 Դու եղիր, ասավ, մեր գըլխի տերը,
 Ու քո շըվաքում քանի որ մենք կանք,
 Քո ծառան լինինք, քո խարջը միշտ տանք,
 Միայն մեր երկիր քարուքանդ չանես
 80 Ու քաղցըր աչքով մեզ մըտիկ անես:
 — Զէ՛, ասավ Մեկիք, քո բոլոր ազգով
 Արի անց կացիր իմ թըրի տակով,
 Որ էգուց-էլօր, ինչ էլ որ անեմ,
 Ոչ մի սասունցի թուր չառնի իմ դեմ:
 Ու գընաց Օհան բոլոր-բովանդակ
 Սասունը բերավ անցուց (քաշեց) թըրի տակ:
 Մենակ Դավիթը, ինչ արին, չարին,
 Մոտ չեկավ դուշման Մեկիքի թըրին:
 Եկան քաշեցին, թե զոռով տանին,
 90 Թափ տըվավ մարդկանց, գցեց դես ու դեն,
 [Որ] գցեց, մատը մի քարի առավ,
 Որ առավ, քարից կըրակ դուրս թըռավ:
 [Տեսավ, զարհուրեց Մըսրա թագավոր
 Տեսան, ապշեցին մեծերը բոլոր].

- 73 Զենով Օհանը մարդիկ հավաքած
 87—88 ա Ամենքը անցան, Դավիթը մենակ
 Ոտը դեմ արավ, չեկավ թըրի տակ:
 Ի Ամենքը անցան, Դավիթը շանցավ
 Մոտ չեկավ [իսկի] Մեկիքի թըրին:
 91 ա [Որ] գցեց, ձե <ոը> [դիպավ] մի քարի,
 Ի Գցեց, ճկույթը [դիպավ] մի քարի
 91—92 սողեւի միջև՝ «վախալու»:

— Պետք է ըսպանեմ էս փոքրիկ ծուռին,
 Ասավ թագավորն իրեն մեծերին.
 [Թե չէ սա մի օր՝ եթե մեծանա,
 Եկել է (այնժամ) վայր (մեզ) տարել]:
 — Թագավոր, ասին, դու էսքան հըզոր
 100 Թըրիդ տակին է ողջ Սասունն այսօր,
 Ինչ պէտք է անի քեզ մի երեխա,
 Թեկուզ իր տեղով հենց կըրակ դառնա:
 — Դուք գիտեք, ասավ Մսրա թագավոր,
 Բայց թե իմ զըլլին փորձանք դա մի օր,
 էս օրը վըկա,
 Սըրանից կըգա:

6

էս որ պատահեց մեր Դավիթ հըսկան
 Մի մանուկ էր դեռ երեք տարեկան:
 Մանուկ եմ ասում, բայց այնքան ուժեղ,
 110 Որ նրա համար թե մարդ—թե մըժեղ:

Քաջերը մի օր գուրդ էին խաղում.
 Դավիթը գընաց կանգնեց մեջտեղում.
 — Տո՛, դենը կորի, ա՛յ լակոտ, ասին,
 Գուրգը կըղիպչի ճակատիդ կիսին,
 Զարդ ու բուրդ կանի,
 Կըտա-կըսպանի:
 Թե նրան ասած թե էն լեռ քարին,
 Տեղից չշարժվեց ինչ արին-չարին:

Բըռնեց ու էնպես ուժով շըպըրտեց,
 120 Քառսուն աժդահա փահլեան ջարդեց,
 էն օրը խաղի, խընդության տեղակ
 Լաց ու կոծն ընկավ ողջ Սասմա քաղաք:
 Օհանը մյուս օր վեր կացավ լուսին,

97—98 Թե չէ սա մի օր հասակ է առել,
 Եկել է վայր Մելիքին տարել:

99 —Թագավոր, ասին, դու այսքան հըզոր,

121 Ու էն օր խաղի, խընդության տեղակ

Վեր կացաւ, Դավթին թող արաւ քընած,
 Դուռը կողպեքով փակեց երեսին,
 Բանալին առավ, իր բռնին գընաց:
 Հըսկա Դավիթն էր. երբ քունը առավ,
 Օրվա մի ժամին զարթնեց իր քընից,
 Դուռը իր շեմքով տեղահան արավ,
 130 Մի կողմը դըրավ, դուրս եկավ տանից:
 Դուրս եկավ — կանչեց քաղթի երեխանց.
 — Տըղերք ջան, եկեք ծառ հեծնենք, ասաց:
 Հավաքեց, տարավ
 Ու ձեռը գըցեց.
 Բերավ [կըռացրեց] կատարը հողին,
 Երեխանց շարքով նըստեցրեց ճյուղին,
 Հենց որ նստեցին, բաց թողեց ծառը,
 Ահագին թափով փախավ կատարը,
 Ու առ հա՛ կըտաս, ամեն մի ուղտ,
 140 Թըռավ մի փողոց, մի կըտեր վըրա,
 Դիպավ մի պատի, ընկավ մի քարի.
 Էսօր ևս մեռել, թե անցյալի տարի...
 [Ինքը ծափ տըվաւ, թափալվեց հողում,
 Գըլոր էր դալիս, խընդում, ծիծաղում],
 Էսպես իր խելքով հանաք էր անում

127 [Շատ] Դավիթն էր. շատ քընեց թե քիչ,

129 Դուռը իր շեմքով պոկեց < . . . >

132—133 [—Տըղերք ջան, եկեք ծառ հեծնենք, ասավ]:

Քաղթի երեխանց հավարեց մի օր,

134 ա Տարավ մի բարդի քըռնեց ահագին,

բ [Ու] տարավ աչգի < . . . >

138 ա Ահագին թափով գընաց կատարը

բ Ահագին թափով ցընցեց կատարը

140 Մի փողոց [ընկավ], մի կըտեր վըրա,

141 ա [Որը] մի պատի, [որը] մի քարի.

բ Դիպավ մի պատի, դիպավ մի քարի.

143 Ինքն էլ ծափ տըվաւ, թափալվեց հողում,

145 ա [Իբրեւ] թե հանաք արաւ [իր խելքով].

բ Իբրեւ թե շատ լաւ

Մի հանաք արաւ:

գ [Իբրեւ] իր խելքով հանաք էր անում:

150 Զենոպ Օհանի դուռը կբարեցին.

Աղ ու հացակեր ընկեր-հարևան,
Դու մեր երեխեք [Ի՞նչ] (հե՞ր) ես կոտորում,
Մեր տունը քանդում, մեր ծուխը կըտրում.
Թե կուզես, ախպեր, թողնենք տեղ ու տուն,
Սասմա քաղաքից կորչենք դատարկուն,
Թե չէ՝ վե՞ր կառնի աստված էս բանը:
— Ի՞նչ անեմ, ախպեր, ասավ Օհանը
Դժախու յի— ծախեմ, շուն յի— րսպանեմ.

160 Ծա էլ ձեզնից մինն— ասեք ի՞նչ անեմ]...

Տարին տասներկու ամիս հանդերում,
Սարում ու ձորում, քարում, անտառում
Թող քարը դա մենակ ու էնքան կենա,
Որ ծուխ տեսներ իր խնձր դէնա]:
Թե չէ բերել ես պարապ նրստեղբել,

170 Վիդր հաստացրել,

Գազան ես շինել ու գրցել աշխարհ...

— Ի՞նչ անեմ, ասա՛վ Օհանր անճար.

Ինչ գործ ունեւմ ես, ինչ գործի դրնեմ.

148—149 Լացով ու կռձով,

Թուքով, ցեխօրով <?>

153 Դու մեր երեխեք ի՞նչ ես կոտորում,

159 Ապրանք չի—ծախում, շուն չի—բսպանում.

169 Թե չէ բերել ես պարսոյ նստաշրել,

171 Բուդա ես շինել ու գոցել [քաղաք]...

Բերեք ձեր գառներ իր առաջն անեմ,
 Հանդ դըրկեմ ծեփից մինչև իրիկուն.
 Էլ ոչ մարդ տեսնի, ոչ քաղաք ու տուն.
 Ու մարդիկ հավան կացան էս բանին,
 Գառները բերին տըվին Օհանին:

Գրնաց Օհանը ու Դավթի ոտի
 180 Մի զույգ ոտնաման բերավ երկաթի,
 Երկաթի մի կոռ հարյուր լգրական
 Ու Դավթին շինեց Սասմա նախրապան:

[Արևը բացվեց աշխարքի վերա—
 [Արևը պատուեց քողը դիշերվան]
 Յնցուղը դարկեց Սասմա սարերին,
 Սարերը ելավ մեր հըսկան ահա
 Իրեն երկաթի մահակը ձեռին.

Հե՛յ-հե՛յ գողեր ու գազաններ.

Ջարդեմ-քըշեմ սարերն ի վեր...

190 Էսպես որ գոռաց, ցած—լստորոտում
 Մարդիկ կարծեցին ամպն է որոտում
 Ու կանչեցին երեք անգամ,
 Քարե զուլս, երկաթ ատամ,
 Խըրտնած գաղաններ փախան բըներից,
 Դավթին էր ընկավ նըրանց ետևից,
 Աղվես, նապաստակ, գայլ, եղնիկ բըռնեց,
 Հավաքեց, բերավ գառներին խառնեց:
 Իրիկվան քըշեց ողջ Սասմա քաղաք:
 Կաղկանձ ու ոռնոց, աղմուկ, աղաղակ...

174 Բերեք ձեր ապրանք իր առաջն անեմ,

178—179 Ապրանքը բերին տըվին Օհանին:

Գրնաց Օհանը մեր Դավթի ոտի

182 Ու շինեց Դավթին քաղքի նախրապան:

186 ա Սարերը ելավ մեր հովիվ հըսկան

բ Սարերը ելավ մեր հովիվն ահա

194—195 Խըրտնած գաղաններն Էլան բըներից.

Դավթը ընկավ նրանց ետևից

- 200 Վախկոտ քաղբըցիք հենց որ իմացան,
Սըրտաճաք փախան տըները մըտան:
Դավիթը եկավ [կանգնեց մեյդանում]。
— Վա՛հ, էս մարդիկը ի՞նչ վաղ են քընում:
— Հե՛յ, շուտ ելեք, բացեք դըռներ,
Հանդից բերի ուլեր, գառներ,
Ով մեկն ուներ տասն եմ բերել,
Ով տասն ուներ, քսանն արել...
Շուտով ելեք, բացեք դըռներ,
Տուն արեք ձեր ուլեր-գառներ:
- 210 Տեսավ չեն գալիս, դուռ չեն բաց անում,
Ինքն էլ մեկնըվեց քաղբի մեյդանում,
Գըլուկը դըրավ մի քարի — մընաց
Ու մուշ-մուշ քընեց մինչև լուսաբաց:
Քաղբի իշխաններ վեր կացան լուսին,
Գընացին Ձենով Օհանին ասին。
— Տո՛, Ձենով Օհան, [մեզնից ինչ կուղես,
էդ ծուռը բերիր, արիր գառնարած,
Ոչ գառն է ջոկում, ոչ գայլ ու աղվես]...

[Նլավ Դավթի մոտ դընաց Օհանը.

- 220 — Հը՞ Դավիթ, ասավ, ո՞նց է քո բանը.
— Կավ է իմ բանը, հորեղբայր Օհան,
Աստված օրհնել է էս անսլոշ գառներ,
Ամա էն սլոշով գառները որ կան,
Դեռ ու դեն փախան, ընկան անտառներ,
էնքան վաղեցի, որ ելավ հոգիս,
էլ իսկի տըրեխ չըմընաց հագիս]:

200—201 Քաղբըցիք փախան հենց որ իմացան
Փախան փակվեցին իրենց տըներում.

203 — Վա՛հ, ասավ, սրանք ի՞նչ վաղ են քընում:

206—207 Ով մեկն ուներ տասն եմ արել,
Ով տասն ուներ, քսանն եմ բերել...

224 ա Ցըրվեցին ընկան սարեր, անտառներ,
բ Ցըրվեցին ընկան սարեր ու լեռներ,

Արևը բացվեց աշխարհի վերա,
Յնցուղը զարկեց Սասմա սարերին,
Սարերը ելավ Դավիթը ահա

230 Իրեն երկաթի մահակը ձեռին—
— Հե՛յ-հե՛յ գողեր ու գաղաններ,
Ջարդեմ, քըշեմ սարերն ի վեր,
Որ կանչեց, նըրա ձենից ասավոր
Դըղորդ, դըմբդըմբոցն ընկավ սար ու ձոր,
Ու էն [ամսրոպի] ձենը [հննց] առած,
Վայրի գաղաններն ելան զարհուրած
Իրենց որջերից, բըներից փախան,
< . . . > դատարկուն եղան:

Դավիթն էր ընկավ նրանց ետևից,
240 Որին մի սարից, որին մի ձորից
Գայլ, ինձ, առյուծ, արջ, եղնիկ բըռնեց,
Հավաքեց բերավ իր նախրին խառնեց,
Իրիկվան պահին քըշեց դեպ Սասուն:
[Մեկ էլ] <Քըն> ած քաղքըցիք մին էլ ինչ
տեսան,
[Փռչին սարերում բարձրանում է վեր],

230—248 տողերի արանցներում՝

Սարերը ելավ մեր հըսկան ահա
Երկաթի [գերան] մահակը ձեռին—
էսպես որ [կանչեց] գողաց, ցած-ըստորսում
Մարդիկ կարծեցին ամպն է որոտում
Ու կանչեցին երեք անգամ
Քարե գլուխ, երկաթ ատամ

Ինձ, առյուծ ու արջ ելան զարհուրած,
ա Դավիթն էր երկաթ մահակը ձեռին,
բ Դավիթը ընկավ նրանց ետևից,
նըրանց ետևից ընկավ < . . . >
Ինձ, առյուծ ու արջ < . . . > բըռնեց,
[Հավաքեց, բերավ խառնեց իր նախրին],
Իրիկվան քըշեց ողջ Սասմա քաղաք:
Փռչին ամպի պես բարձրանում է վեր,
Ոռնոց, մըռնչյուն—աղմուկ, աղաղակ

237—242 տողերի դիմաց, լուսանցում՝ «Սրտանաք Լղան, փախան»;

257.

Գալիս են անթիվ անհամար գազան,
Ոռնոց, մուրնչյուն ու խառնակ ձայններ...
Որը տուն ընկավ ու որը խանութ,
Ամուր փակեցին դուռն ու լուսամուտ:

250 Եկավ Դավիթը, կանգնեց մեյդանում.
— Վա՛հ, էս մարդիկը ինչ վաղ են քնում:
Հե՛յ կովատեր, հե՛յ գոմշատեր,
Ելեք շուտով, բացեք դռներ,
Ով մինն ուներ տասն հմ բերել,
Ով տասն ուներ— քսանն արել...
Շուտով ելեք, եկեք տարեք,
[Ձեր եղն ու է՞ով] գոմերն արեք:
[Ո՞վ է խելագար, ինչքան էլ որ քաջ
Դուռը բաց անի գազանի առաջ]:

260 Տեսավ չեն գալի, դուռ չեն բաց անում,
Ինքն էլ մեկնվեց քաղթի մեյդանում:
Հուսին իշխաններ ելան միասին,
Գրնացին Ձեռով Օհանին ասին.
— Ամա՛ն, քեզ մատաղ, ա՛յ Օհան ախպիր,
Մեր ապրանքն ու մալ թող մընան անտեր,
Էլ ոչ կով կուլենք, ոչ գոմեշ ու եղ,
Միայն թե սրանից ազատ արա մեզ.
Թե չէ էս քաղթին փորձանք կըրերի,
Գայլերոց կանի, կըսա կավերի:

270 Վեր կացավ գնաց Օհանը Դավթին.

248—250 Փախան, վազվեցին իրենց տըներում:
Այնինչ Դավիթը կանչում է, գոռում.
Դավիթը եկավ, կանգնեց մեյդանում.

257—259 Ձեր ապրանքը գոմերն արեք:
[Ո՞վ է խելագար, թեկուղ հենց մի բաջ,
Իր դուռը բանա գազանի առաջ]:

265 Մեր կովն ու գոմեշ թող մընան անտեր,

267 ա [Միայն սրանից մեզ ազատ արա],
բ [Միայն էս խենթից մեզ ազատ արա],
[Ուղարկիր ուրիշ մի բանի վերա]

- Տեսաւ ոչ հրկաթ տըրեխ կա ոտին,
 Ոչ ձեռքին մահակ: Էնքան է վաղել,
 Մահակը մաշվել — կիսին է հասել:
 <3—4 անընթ. բառ> արա,
 Գըլուխդ պահիր աշխարքի վըրա:
 Ու բան չըխոսաց Դավիթ հակառակ,
 Ոչ էլ մըտածեց երկար ու բարակ:
 Վեր կացավ-գընաց: Գընաց մի կորկում
 Կոր էր ըսպանում: Ճընճղուկ էր դարկում,
 280 Մըթանը գընում իրեն հոր ծանոթ
 Աղքատ-անորդի մի ծեր կընկա մոտ,
 Կըրակի կողքին
 Երկա՛ր-ահագին
 Մեկնըվում-քընում,
 [Ու էլ հտ լուսին
 Գընում իր որսին]:
 Մի օր էլ երբոր իր որսից դարձավ,
 Պառավը վըրեն սաստիկ բարկացավ.
 — Վա՛յ, Դավիթ, ասավ, մահըս տանի քեզ,
 290 Դու պետք է էն հոր զավակը լինես.
 Ձեռից ու ոտից ընկած մի ծեր կին,
 Ես եմ ու էն արան Աստըծու տակին.
 Ընչի՞ հս գընում տալում, տըրորում,
 Իմ ամբողջ տարվան ապրուստը կտրում:
 Թե որսկան ես դու, նետ աղեղըդ ա՛ռ,

271 Տեսաւ [որ էլ ոչ] տըրեխ կա [հազ<ին>],

273 ա Մահակը մաշվել, մեջտեղն է հասել

բ Մահակը մաշվել կես տեղն է հասել

274—278 տողերի փոխարեն՝

ա Դավիթն աղեղին շատ ուրախացավ,
 Բ Դավիթն էս բանին շատ ուրախացավ,
 ա [—Հորեղյալը], էդ հենց իմ բանն է, ասավ,
 Բ —էդ ինչ լավ բան է, հորեղրալը, ասավ,
 [Ու բան չըխոսեց Դավիթ հակառակ,
 Ոչ էլ մըտածեց երկար ու բարակ]:
 ա Առավ ու դնաց: Գընաց մի կորկում
 Բ Դավիթը գընաց: Գընաց մի կորկում

- Ծրծմակա գըլխից մինչև Սեղանսար
 Քո հերը ձեռին մի աշխարհ ուներ,
 Որսով մեջը լի որսի սար ուներ,
 Եղնիկ կա էնտեղ, այծյամ ու պախրաւ։
- 300 Կարո՞ղ ես — զընա էնտեղ որս արաւ
 — Ի՞նչ ես, ա՛յ պառավ, էլ ինձ անխօում,
 Ես ջահիլ եմ դեռ, ես նոր եմ լըսում:
 Ո՞րտեղ է հապա սարը մեր որսի.
 — Գընա, հորեղբայրդ, Օհանը կասի:
- Հորեղբոր շեմքում մյուս օրը — Ժեդին
 Դավիթը կանգնեց աղեղը ձեռքին:
 — Հորեղբա՛յր Օհան, ինչո՞ւ չես ասել՝
 Իմ հայրը որսի սար է ունեցել,
 Եղնիկ կա էնտեղ, եղջերու, կըխտար,
- 310 Վեր կաց, հորեղբա՛յր, տար ինձ որսասար:
 — Վա՛յ, կանչեց Օհան, էդ քու խոսքը չէր,
 Էդ ո՞վ քեզ ասավ, լեզուն պապանձվեր:
 Էն սարը, որդի, զընաց մեր ձեռից,
 Էն սարի որսն էլ զընաց էն սարից,
 Էլ չըկան եղնիկ, եղջերու, կըխտար:
 Քանի լուսեղեն քո հայրը դեռ կար,
 Է՛յ գիտի օրեր, որտեղ եք կորել,
 Ես շատ եմ էնտեղ որսի միս կերել:
 Քո հայրը մեռավ, ասաված խըռովեց,
- 320 Մըսրա թագավոր զորքեր ժողովեց,
 Եկավ մեր նրկիր քարուքանդ արավ,
 Էն սարի որսն էլ թալանեց, տարավ,
 Եղնիկը զընաց, եղջերուն զընաց...
 Մեր գի՛րն էլ հալբաթ էսպես էր զըրված...
 Անցել է, որդի, քո բանին զընա,
 Մըսրա թագավոր ձենըդ կիմանա:
 — Մըսրա թագավոր ինձ ի՞նչ կանի որ...:

299 Եղնիկ կա էնտեղ, եղջերու, պախրաւ.

307 — Հորեղբա՛յր, գոռաց, ինչո՞ւ չես ասել

311 — Վա՛յ, կանչեց Օհան, էդ քու բանը չէր,

Ես ի՞նչ եմ անում Մըսրա թագավոր.

Մըսրա թագավոր թող Մըսրը կենա,

330 Իմ հոր սարերում ի՞նչ գործ ունի նա:

Վեր կաց, հորեղբա՛յր, նետ-աղեղըդ առ,

Կապարճըդ կապի՛ր, զընանք որսասար:

Ելավ Օհանը ճարը կըտըրված,

Գընացին տեսան, էլ ի՞նչ որսասար,

Ահտառը ջարդած, պարիսպն ավերած,

Բուրգերը արած գետնին հավասար:

Գիշերը հասավ, մընացին էնտեղ:

Ձենով Օհանն էր,— իր նետն ու աղեղ

Դըրավ գըլխի տակ, հանգիստ խռմփաց,

340 Դավիթը մընաց մըտքի տունն ընկած:

[Դավթի աչքերին էլ ի՞նչ քուն կըգա,

Անքուն, զընացկան էն ջուրը որ կա

էն գիշեր թե որ քընեց

Դավիթն էլ էնպես]:

Գիշերը մին էլ տեսավ, որ հեռվում

Մի թեժ, [պլպլան] կըրակ է վառվում:

էն լուսը բըռնած

Վեր կացավ զընաց.

328 Ես ի՞նչ եմ հարցնում Մըսրա թագավոր.

335 Թավուտը ջարդած, պարիսպն ավերած,

337—338 տողերի դիմաց, աջ լուսանցքում՝ «Ազգ՝ազրական»

ճանդ < ես > »:

338—340 Ձենով Օհանն էր,— վաստակած, հոգնած

Դըրավ [իրեն] գըլխի տակ դըրավ ու ձեռաց զընաց,

Դավիթը մընաց < . . . > աչքը բաց:

341—344 տողերի փոխարեն՝

Միտք էր անում Դավիթը բունը փախած:

345 տողի փոխարեն՝

Գիշերվա կիսին

Տեսավ մի սարում

Գրնաց ու գրնաց, բարձրացավ մի սար,
 350 Բարձրացավ տեսավ— մի մեծ մարմար քար
 Կիսից պատըռված,
 Ու միջից վառված
 Բրտում է լուսը պարզ, քուլա-քուլա,
 Բարձրանում-իջնում ետ քարի վերա:
 < . . . > ու կանչեց Ձենով Օհանին.
 — Ե՛լ, հորեղբայր, քանի քընես,
 Ել էն պայծառ լուսը մի տես,
 Լուս է իջել բարձրը սարին,
 Բարձրը սարին, մարմար քարին,
 360 Ե՛լ, հորեղբայր, անուշ քընից,
 էն ինչ լուս է բրտում քարից:

Ելավ, խաչ քաշեց Օհանն երեսին.
 — է՛լ, որդի, ասավ, մեռնեմ իր լուսին,
 էն մեր Մարութա սարն է գորավոր:
 էն լուսի տեղը կանգնած էր մի օր
 Սասմա ապավեն, Սասմա աշահապան
 Մեր սուրբ Տիրամոր վանքը չարխափան:
 Մըշտական, երբոր կըռվել էր գընում,

349—350 Գրնաց բարձրացավ մի սար,

[Այ քեզ հըրաշք]— մի մեծ մարմար քար

354 տողից հետո՝

[Զարմացած] իջավ [հորեղբոր զըլխին]

Կանգնեց ու չսպես կանչեց.

356—361 տողերի առաջիններում՝

[էդ խոր] քընով [մահանքման էդ խորին]

ա [խաղ է անում, լույս է տալիս աշխարհին]

բ [խաղ է անում կեսգիշերվա խավարում]

գ [խաղ է անում էն սարում]

Կամար կտակել [խաղ է անում խավարում] հրեղեն

ա [Քընից էդ խորին, կեսգիշերվա] խավարում

բ [Քընից էդ խորին] մթին խավարում

ա [Շափաղ տալիս աշխարհին]

բ [Փեղքին տալի էն սարին]

գ [Փեղքին տալի էն սարում]

358 Լուս է իջել մարմար սարին,

էնտեղ էր քո հերն իր աղոթքն անում:

370 Բու հերը մեռավ, Մըսրա թագավոր
Եկավ մեր աշխարհ < . . . >
Մեր վանքն էլ քանդեց Մարութա սարում
Իր տեղն է հիմի էն լուսը վառվում:
Դավիթն Օհանից էս որ իմացավ
Խաչ հանեց [գեմքին], հորեղբայր, ասավ.
Ասավ՝ հորեղբայր,
Աշխարքի վըրա հեր շունիմ—
Դու ինձ հերություն արա:

էլ չեմ իջնիլ ես Մարութա սարից,
380 Մինչև չըշինեմ էն վանքը նորից:
Քեզանից կուզեմ հինգ հարյուր վարպետ,
Հինգ հազար մըշակ բանվոր նըրանց հետ,
Որ դան էս շաբաթ կանգնեն ու բանեն,
Առաջվան կարգով մեր վանքը շինեն:
Գընաց Օհանը ու բերավ իր հետ
Հինգ հազար բանվոր, հինգ հարյուր վարպետ:
Վարպետ ու բանվոր եկան կանգնեցին,
Զըրբիսկ հա՛ թըրբիսկ— նորից շինեցին,
Առաջվան կարգով, փառքով-փառավոր

390 Բարձրը Մարութա վանքը Տիրամոր:

372—373 էն վանքն էլ եկավ քանդեց էն սարում
ա (Իր տեղից հիմի լուս է բարձրանում):
բ նրա տեղն է հիմի էն լուսը վառվում:
գ Տեղիցը հիմի լուս է բարձրանում:

375 տողի տակ 1 անընթ. տաղ:

375 ա Խաչ բաշեց Դավիթ իրեն երևին
բ Խաչ բաշեց առավ իրեն երեսին

374—378 տողերի վտխարեմ՝

[Դավիթն իմացավ].

ա — Հորեղբայր, ասավ,

բ — Հորեղբայր Օհան,

[Անուշ հորեղբայր], ախարքի վըրա

Հեր շունիմ — դու ինձ հերություն արա:

379 էլ չեմ իջնելու Մարութա սարից,

388 Թըրբիսկ հա՛ թըրբիսկ— նորից շինեցին,

Յըբված միաբանք ետ նորից եկան,
նորից թընդացին աղոթք-շարական.
Ու երբ շեն արավ հոր վանքը նորից,
Վայր իջավ Դավիթ Մարութա սարից:

Համբավը տարան Մըսրա Մելիքին.
— Հապա՛ շես ասիլ Դավիթը կըրկին
Հոր վանքը շինել, իշխան է դառել.
Դու օխտը տարվան խարջը շես առել:
Մելիք զայրացավ.

400 — Գընացե՛ք, ասավ,
Բադին, Կողբադին,
Սյուդին, Չարխադին,
Սասմա քալ ու հող տալնուվեր արեք,
Իմ օխտը տարվան խարաջը բերեք.
Բերեք ինձ համար շարմաղ-սիրունիկ
Քառասուն աղջիկ, քառասուն կընիկ—
Ու Կողբադին առավ զորքեր,
— Գըլխիս վրա, ասավ, իմ տեր.
Գընամ հիմի քանդեմ Սասուն,

410 Կանայք բերեմ քառսուն-քառսուն,
Քառսուն բեռնով դեղին ոսկի,
[Հայոց] Տեղը ջընջեմ հայոց աղգի:
Ասավ՝ Մըսրա հարսն ու աղջիկ:
Պար բըռնեցին [խունջիկ-վունջիկ]
— Մեր Կողբադին գընաց Մասուն,
Կանայք բերի քառսուն-քառսուն,
Քառսուն բեռնով ոսկի բերի,
Մեր ճակատին շարան շարի,
Կարմիր կովեր բերի կըթան,

397—399 տողերի տակ կան մատիտով կատարված գրառումներ, որ
կապված չեն պոեմի հետ (օրինակ՝ <... > խնդրի լեզուն արտամբ):

398 Դու օխտը տարվա խարջը շես առել:

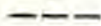
411 Քառսուն բեռնով ոսկի բերեմ

413 ա Ասավ՝ Մըսրա կանայք եկան,

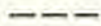
բ Ասավ՝ Մըսրա աղջիկ ու կին,

418 Հայոց աղգի տեղն ավերի,

420 Գարնան շինենք եղ ու շորթան,
 Ջան Կողբադին, քաջ Կողբադին,
 Սասմա ծըռեր փըռեց գետին:
 Ու Կողբադին փըքված, ուռած,
 Շնորհակալ եմ, քույրեր, գոռաց,
 Մինչև դալըս դեռ համբերեք,
 Ին ժամանակ պիտի սլարեք:

էսպես երգով,
 Զոռով-զորքով
 Գոռ Կողբադին մտավ Սասուն,
 430 Օհան լըսեց, կապվեց լեզուն:
 Աղ ու հացով,
 Հաց ու թացով—
 Առաջն ելավ
 Խընդիրք արավ.
 — Ինչ որ կուղևս, առ— տա՛ր, ամա՛ն,
 Վարդ աղջիկներ, կանայք Սասման,
 Դառը դատած դեղին ոսկին,
 Գըլթա մեր խեղճ, անտեր ազգին,
 Մի՛ կոտորիր, մի՛ տար մահու...
 440 Վերև աստված, ներքե՛ր՝ դու...

Ասավ, բերին շարան-շարան

422 ա Սասմա երկիր քըսեց գետին:
 բ Սասմա ծըռեր զարկեց գետին:
 431—432 [Առաջն ելավ] աղ ու հացով,
 < . . . > լաց ու թացով—
 437 ա Տար մեր ասլրանք— դեղին ոսկին,
 բ Տար մեր դատած դեղին ոսկին,
 438 Միայն խընայիր մեր [խեղճ] ազգին,
 439—440 Վերև աստված, ներքե՛ր՝ դու...
 Մի՛ կոտորիր, մի՛ տար մահու...

Վարդ աղջիկներ, կանայք Սասման,
 Ու Կողբադին կանգնեց, ջոկեց,
 Մարաւն արավ, դուռը փակեց,
 Դեզ-դեզ կուտեց դեղին ոսկին.
 Սև սուգ կալավ հայոց ազգին:

443—444 Գոռ Կողբադին ջոկեց-ջոկեց,

Մի մարագում տարավ փակեց,

444 տողից նետո՛

Քառսուն կույս աղջիկ < . . . >

445 Դեզ կիտեցին դեղին ոսկին.

ԲԹ ՄԻ ՕՐԻՆԱԿԻ 169 ԷՋԻ ՎՐԱ ԿԱՏԱՐԱԾ ՈՒՂՂՈՒՄՆԵՐ

էն կարմիր, անպուշ գառները որ կան, / ա. Աստըծու
 օխնած էն կարմիր գառներ, բ. Աստված օխնել է էն կարմիր
 գառներ,

Խելոք են, ամա պուշավոր գառներ / Ամա մոխրագույն
 գառները որ կան,

Յըրվեցին, փախան ողջ սարերն ի վեր, / Յըրվում են,
 փախչում ողջ սարերն ի վեր,

Գրքի այս էջի վրա Թումանյանը նշել է. «VII նախրապան, ապա՝ որս-
 <կան>» (այսինքն՝ VII զվտում նկարագրել Դավթի նախրապանությունը
 և ապա՝ անցնել որսորդությանը, որ և արել է պոեմի 1904 թ. առանձին
 հրատարակության մեջ):

ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱՎԻԹԸ (Բ ՄԱՍԸ)

(էջ 41)

Ա ԻՆՔՆԱԳՐԻ ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

- 8 Քեֆ, կեր ու խում, պար ու խընդում, [հարսա-
նիքներ] ամեն տեղ:
- 20 Գուրդերն առած [ղերի] էին նըրա բերդի պատի
տակ.
- 22 Ու չէր վարկում կարմիր խնձորն արքաներից ոչ
մեկին:
- 29—30 Երկու աշուղ կանչեց հանդուբ, դեղին ոսկի տը-
վալ շատ,
— Գնացե՛ք, առավ, Սասմա քաղաք, Դավթի
տունը պայտաղատ.
- 32—33 Աչքի քունը, սըրաի հանգիստն < . . . >
կըտրեցեր:
Ու ինձանից բարո՛ւ աբեք, ասեք՝ մինչ ե՞րբ
մընամ քեզ,
- 43—44 էն տերն ինքը թող շեն պահի Զոջանց տունը
փառավոր,
Ապրած պահի շեն պահողին, [իր քաջ Դավթին]
< . . . >
- 45 ա Քաջ Դավիթը, որ ասում են, ո՞րն է արդյոք,
բարեկա՛մ:
բ Քաջ Դավիթը, որ լսել ենք, ո՞րն է արդյոք,
բարեկա՛մ:

դ Զոջանց (տան զարդ) քաջ Դավիթը ո՞րն է

արվյոթ, բարեկամ:

56 Իրեն սըրտում— Կապույտ Բերդում...

68 Հասակն ասես՝ շիտակ, Դավիթ, ոնց որ

դրախտում կանգնած նոճին.

70 Մըծերն ասես՝ սիպտակ, Դավիթ, ջուխտ

զանգակներ ծոցի միջին.

74 Ունքերն ասես՝ սև են, Դավիթ, սև-սև ամպեր

ծովի վերև.

79 Վիզը ասես՝ ճոճան, Դավիթ, կլափը շողման ու

շուրթը լար...

Երկու աշուղ կանչեց հանդուժ, դեղին ոսկի տըվալ շատ,
Գրնացեք, ասալ, Սասմա քաղաք, Դավթի տունը

սլալալատ.

Իմ գովքն արեք Դավթի առաջ, սերըս սիրտը ձըգեցեք,
Որ աչքերից քունը կըտրի, սըրտից հանգիստն ու

[ղաղար]

5 Ասեք՝ էստեղ ես մինչև ե՞րբ մնամ քեզ:

Զիավորված < . . . > թըռած ե՞րբ պիտի դաս ինձ
տանես:

Սաղերն առան աշուղները [երկրից երկիր], հողից հող
Սաղ անելով եկան հասան Սասմա քաղաք, Զոջանց տուն:

- 1 ա երկու աշուղ կանչեց հանդուժ, ոսկի տըվալ լիառատ,
բ երկու գուսան կանչեց հանդուժ, ոսկի տըվալ լի ձեռքով,
- 2 Գնացեք, ասալ, Սասմա քաղաք, < . . . > Դավթի ([մոտ]) քով.
- 3 ա իմ գովքն արեք Դավթի առաջ, սերըս սիրտը ձըգեք վառ,
բ իմ գովքն արեք Դավթի առաջ, արյուն դառնամ սիրտը կաթեմ,
- 5 ա Ասեք՝ էստեղ ես մինչև ե՞րբ քեզ սուսսեմ կաթոգին,
բ [Բարով արեք], ասեք՝ էստեղ ես մինչև ե՞րբ մնամ քեզ,
դ Ու ինձանից բարով արեք, ասեք՝ մինչև ե՞րբ մնամ քեզ,
- 6 ա Վեր կաց արի, ինձ առ ու տար, դու ինձ մարդ, ես քեզ կին...
բ Զիավորված [Բնավորված], ե՞րբ պիտի դաս ինձ տանես...
- 7 Սաղերն առան աշուղները ու [անց կացան] սաղ անելով.
8 ա Սաղ անելով անցան հասան Զոջանց տունը [բաղմա]ճոխ
8 տողից հետո՝
[Բարով տվին, բարով] < . . . >

- Բարով տվին, [բարով առան] շեմքում նըստած էն ջոջ
 Զենով Օհանին:
 10 — է՞ս է, ասին, աստվածապահ Զոջանց տունը մեծ
 ու հին.
 — էս է, ասավ Զենով Օհան, ի՞նչ եք ուզում դուք
 Սասուն.
 — Մենք [հեռավոր] աշուղներ ենք, Դավթին կուզենք
 գյուցազուն.
 Խանդուխ խանում ղրկել է մեզ՝ իր գովքն անենք
 Դավթի մոտ,
 Բարով անենք, պատմենք անքուն նըրա սերը ու
 կարոտ.
 15 Շեն պահի տեր Զոջանց տունը, Զոջանց տունը մեծ
 ու հին,
 Շեն պահողին աստված պահի և հաղթական քաջ
 Դավթին.
 Ո՞րն է [Սասման] քաջ Դավիթը, նշանց տուր մեզ,
 բարեկամ.

-
- 10 ա — է՞ս է, ասին, Զոջանց տունը, որն է Դավիթ տան պարծանքը
 ր — է՞ս է, ասին, Սասմա քաղաք, Զոջանց տունը մեծ ու հին
 12 Մենք [ասացին] աշուղներ ենք, Դավթին կուզենք գյուցազուն.
 14 ա Բարովներս ու <...> սիրտը գցեք իրեն սերը ու կարոտ.
 ր [խաղ ու տաղով] սիրտը գցեք իրեն սերը ու կարոտ.

15—16 տողերի փոխարեն, ձախ լուսանցում՝

[Աստված շեն պահի Զոջանց տունը, շեն պահողներին ապրած
 պահի]

Նույն էջի վարի լուսանցում կան 15—17 տողերի մի քանի այլ
 փոփոխակներ.

ա էն տերն ինքը թող շեն պահի Զոջանց տունը փառապանծ,
 ր Աստված ինքը թող շեն պահի Զոջանց տունը փառապանծ,
 Մենք Ս<ասունցի> էն քաջ [հերոս] Դավթի <1 անընթ>
 եկել, բարեկամ.

ա Ապրած պահի շեն պահողին և Սասունցի քաջ Դավթին.
 ր Շեն պահողին ապրած պահի և Սասունցի քաջ Դավթին.
 ա Ո՞րն է արդյոք էն Սասունցի քաջ Դավիթը, բարեկամ.
 ր էն Սասունցի քաջ Դավիթը ո՞րն է արդյոք, բարեկամ:

— Քաջ Դավիթը, որ լըսել եք, ես եմ, ասավ, հենց
որ կամ:

Ինչ որ Դավթին պիտի ասեք՝ իմ առաջին ասեք դուք:
20 էսպէս ասավ Ձենով Օհան, աշուղները < . . . >
Նըստոտեցին ծալապատիկ, սաղներն [առան]
ծընկններին

Ու էրվելով, օրորվելով էն [խաթունի] գովքն արին.
Օրհնյալ աստված, տեր բարերար,
Քու զորքն է շատ, քու գործն արդար.

25 Դու պահապան կըտրիճ Դավթին,
Կըտրիճ Դավթին, իր մուրատին.
Իրեն մուրատն իրեն սըրտում,
Իրեն սըրտում՝ Կապույտ Բերդում.
Օրհնյալ աստված, օրհնյալ բարիդ,

30 Ամենը սուտ — դու ճըշմարիտ,
Դու, որ [սկզբից] ըստեղծել ես ըսկըղբանհ
Խանդութ խանում Դավթի համար,
Դու արժանի անես իրեր:

Վա՛յ քու տունը բանդվի, Խանդո՛ւթ,
35 Վա՛յ քու դուռը փակվի, անդո՛ւթ,
Դու քու անհաս աշտարակում,
Աշխարհք ամեն քու կըրակում...
Աշխարհքն [թող] էրվի թող քու սիրով,
Դու Դավթին ես ղրկել բարով.

40 Բարով Դավթին, [հաղար բարի]
[Բայց թող Դավիթ] Խանդութի ...

18 ա — էն Դավիթը, որ հարցնում եք, ես եմ, ասավ, հենց որ կամ:
բ — Սասունցի քաջ Դավիթը ես եմ, ասավ, հենց որ կամ:

19 Ինչ որ Դավթին պիտի ասեք՝ իմ առաջին ասացեք:
21 ա Նըստոտեցին աշուղները սաղներն [առան գըրկներին]
բ Նըստոտեցին ծալապատիկ (և ուսներից վեր բերին)
22 ա Ու էրվելով, օրորվելով էն Խանդութի գովքն արին.
բ Ու էրվելով, օրորվելով [ուսները] վեր բերին
35 Վա՛յ քու սիրտը էրվի, անդո՛ւթ,

Հասակն ասես, շիտակ, Դավիթ, վեր է վազել
 դրախտում նոճին,
 Սըծերն ասես, ջուխտակ, Դավիթ, զանգակներ են
 ծոցի միջին,
 Աչքերն ասես, սև են, ծով են, Դավիթ, մեջ
 կըցողան աստղ ու արև,
 45 Ունքերն ասես, սև են, Դավիթ, սև-սև ամպեր ծովի
 վերև,
 Ճակատն ասես, ճերմակ, Դավիթ, էն նոր ձնած
 դաշտը սերսուփ.
 Ակռեքն ասես, գերմակ, Դավիթ, լույս են տալիս
 ծիծաղի հետ.
 Մամերն, ասես, ճոխծամ, Դավիթ > կրունկն են
 ծեծում հողին հավսար,

42 ա Հասակն ասես, ճոճան, Դավիթ, դրախտում տընկած ծառ է
 դալար,
 բ Հասակն ասես, շիտակ, Դավիթ, դրախտում տընկած ուռի դալար,
 գ Հասակն ասես, շիտակ, Դավիթ, դրախտում տընկած բարդի
 դալար,
 դ Հասակն ասես, շիտակ, Դավիթ, դրախտում տընկած սոս<ի>
 դալար,
 ե Հասակն ասես, շիտակ, Դավիթ, ոնց որ դրախտում կանգնած
 նոճին,
 44 ա Աչքերն ասես, ծով են, Դավիթ, մեջ կվառվեն աստղ ու արև.
 բ Աչքերն ասես, ծով են, Դավիթ, մեջը կերվեն աստղ ու արև.
 գ Աչքերն ասես, ծով են, Դավիթ, մեջը լուսին, աստղ ու արև.
 դ Աչքերն ասես, ծով են, Դավիթ, լիթը լուսին, աստղ ու արև.
 45—46 Ունքերն ասես, սև են, Դավիթ, սև-սև ամպեր ծովի վերեն,
 Ճակատն ասես, ճերմակ, Դավիթ, նոր ձյուն եկած դաշտի
 նման.
 47 ա Ակռեքն ասես, գերմակ, Դավիթ, լուս են <2 անընթ>
 ցուրամ.
 բ Ակռեքն ասես, գերմակ, Դավիթ, մարգարտի շարքեր են
 սուրբ.
 48 ա Մամերն ասես, ճոխծամ, Դավիթ, կրունկ են ծեծում սև օձի
 պե-ս,
 բ Մամերն ասես, ճոխծամ, Դավիթ, կրունկ են ծեծում սև օձի
 նման,

Վիզը ասես, ճոճան, Դավիթ, կլափը շողման,

շրթունքը լար.

50 [Վա՛յ քու տունը քանդվի, հանդուժ և այլն]...

49 Վիզը ասես, ճոճան, Դավիթ, լար շրթունքներ, կլափ շողման.

Գ ի ց ք Գ ա գ ի ր

Ծրկու աշուղ կանչեց իր մոտ էն սիրունը սիրատենչ,
 Լիքը բռով ոսկի տըվսով [լիուլի]՝

Կառնեք, ասավ, ձեր սաղերը, կերթաք <...>
 դուք Սասուն,

Կերթաք, ասավ, [Սասմա քաղաք] <...>
 Դավթին դյուցազուն:

5 Իմ գովքը կանեք իր մոտ, իմ սերն իր սիրտը կըձգեք,
 Որ աչքերի քունը փախչի, սրտից հանգիստն ու
 դադար:

Սազներն առան աշուղները, ճամփա ընկան դեպ
 Սասուն,

Սաղ անելով եկան հասան Սասմա քաղաք, Զոջանց
 տուն:

Դուրսը նստած էր Զենով Օհան (էն առաջին Զոջանց
 տան)

10 Ու <2 անընթ. > աշուղները Օհանին

Բարով տվին, բարով առան հարգով-կարգով

<...>

է՞ս է, ասին, Սասմա քաղաք, Զոջանց տունը լիառատ:
 էս է, ասավ, [Զենով Օհան], ի՞նչ եք ուզում դուք
 Սասուն.

5 Իմ գովքը կանեք իր մոտ, սերըս սիրտը ձգեք վառ,

9 Դուրսը նստած էր Զենով Օհան [մեծա<վորը>, ավագ<ը>
 Զոջանց տան]

13 էս է, ասավ [Զենով Օհան], ո՞ւմ եք ուզում դուք Սասուն.

<1 անընթ. > ասացին աշուղները, Դավթին կուզենք

<... >

15 Խանդուկ խանում ղրկել է մեզ, իր գովքն անենք
Դավթի մոտ

Ո՞րն է Դավիթ, նշանց տուր մեզ,

Օտար ենք մենք, [մեր բարեկամ] անծանոթ:

Ես եմ որ կամ, ասավ Օհան, էն Դավիթը, որ կուզիք,
Ինչ որ Դավթին պիտի ասեք, իմ առաջին ասացիք:

20 <2 անընթ. > նըստոտեցին աշուղները

Սաղներն առան ծնկներին

Ու էրվելով, օրորվելով [գովքը արին սիրունի]:

— Օրհնյալ աստված, տեր բարերար,

Քու ղորքն է շատ, քու ղործն արդար,

25 Դու պահապան կրտրիճ Դավթին,

Կըտրիճ Դավթին, իր մուրատին,

Իրեն մուրատն իրեն սըրտում,

Իրեն սըրտում, Կապուտ բերդում...

Օրհնյալ աստված, տեր <... >

30 [Դու որ ըստեղծել ես] ի սկզբանե որ [որոշեցիր,
ղրեցիր]

Խանդուկ խանում Դավթի համար,

Դու արժանի անես իրար:

Հասակն, ասես, ճոճան, Դավիթ, դրախտում տնկած
ծառ է չինար,

Աչքերն ասես, փնջան, Դավիթ, ջուխտակ փնջան լի
կըրակով,

17—18 Մենք օտար ենք [մեր բարեկամ], անծանոթ:

Դավթն, ասավ, ես եմ որ կամ <... >

24 Քու փառքն է շատ, քու ղործն արդար,

33 ա Հասակն, ասես, ճոճան, Դավթ, դրախտում կանգնած ծառ է
բարդի,

բ Հասակն ասես, ճոճան, Դավթ, դրախտի չինար [երկար]

շուքով,

34 ա Աչքերն ասես, փնջան, Դավթ, ջուխտակ փնջան կըրակով լի,

բ Աչքերն ասես, փնջան, Դավթ, ջուխտակ փնջան [սիրուց
խումար],

35 Ունքերն ասես, թեւ, Դավիթ, ծիծեռնակի թեւ
թառած,

Թերթերունքը ասես, նետեր, Դավիթ, աղեղի մէջ
կուտած,

Ճակատն ասես, ճերմակ, Դավիթ, ձմրան սերսուփ
դաշտ է ձնոտ,

Ակռեքն ասես, գերմակ, Դավիթ, մարգարտի շար
իրար մոտ—

[Ծամերն ասես <...> Դավիթ, 40 ճյուղ ծամ,
մեկն էլ ավել,

40 Ծըծերն ասես, [շամամ], Դավիթ, <...>
չուխտակ շամամ ծոցում—

35 ա Ունքերն ասես, թեւ են, Դավիթ, աղեղներ են [բարկ] ոլորուն,
բ Ունքերն ասես, աղեղ, Դավիթ, աղեղներ են բարկ ոլորուն,

36 ա Թերթերունքը ասես նետեր, Դավիթ, աղեղներ են կուտած,
բ Թերթերունքը ահեղ, Դավիթ, աղեղներում ահեղ կուտած,

գ Թերթերունքը նետեր, Դավիթ, ահեղ նետեր շար-շար կուտած,

38—39 Ակռեքն, ասես, գերմակ, Դավիթ, մարգարտի շար <...> մոտ
Ծամերն ասես, <1 անընթ.,>, Դավիթ, իր <...>

կրունկն են ծեծում,

ՊՈԵՄԻ Բ ՄԱՍԻ ԱՐՁԱԿ ԾԱՐԱԴՐԱՆՔԸ

Կանչից երկու աշուղ, ոսկի տվեց, ղրկեց Սասուն, թե
գնացիք ինձ գովեցեք¹ Դավթի մոտ, որ դա ինձ ուզի:

Աշուղները սազ անելով եկան հասան Սասմա [տունը]
քաղաք:

Եկան հասան Սասմա քաղաք, թուշ գնացին Ձենով Օհա-
նին:

— Է՞ս է, ասին, Սասմա քաղաք:

— Էս է, ասավ, Սասմա քաղաք. ի՞նչ եք ուզում, վար-
պետներ:

— [Ո՞ւր է Դավիթ, դե շանց տուր մեզ Սասունցի Դավիթը
ո՞րն է:

— Դավիթ, որ կըհարցնեք, էն ես եմ:

— Դո՞ւ ես:

— Ես եմ, հա]:

— Մեզ խանդութ խանումը ղրկել է [որ] իր գովքն
անենք Սասունցի Դավթին, հավանեցնենք², որ դա իրեն ուզի:
Ո՞րն է Դավիթ, շանց տուր մեզ:

— Դավիթ, որ կըհարցնեք, [էն] ես եմ:

— Դո՞ւ ես:

— Հա, ինչ որ ասելու եք, իմ առջև ասեք:

— Որ դու ես, դե նստիր էդտեղ, մենք խանդութ խաթուն
գովենք քեզ համար:

1 [Իմ] գովքն արեք

2 Սեր գցենք սրտի մեջ,

Ասին սրանք, սազերն առան ծնկներին չէրին ու գովեցին
Խանդութ խանութին:

Օրհնյալ բարերար [աստված]³

Քո զորքն է շատ, ու երեսը քո—արդար⁴

Դու պահես կտրիճ Դավթին,

[Արժանացնես Խանդութ խաթունին]⁵:

Դավթ. < . . . >

Հասակն ասես, Դավթ, դրախտի մեջ կանգնած էնոճի
ծառ]⁶,

Քառսուն կանգուն— մեկն էլ ավել է. (կանգնած
աշտարակ),

(Ախ 40 կանգուն)

Նրա ծամեր թե հարցընես—40 ճյուղ ծամ է—

(Ախ 40 ճյուղ ծամ)

Թիկունքին ճոճվում, կրունկն է ծածում⁷,

[Ճակատն ասես— ձնոտ դաշտ է— ախ ձնոտ դաշտ],

[Ունքերն ասես]— < . . . >

[Մտիկ տաս հասակին— շիմշատ չինար]⁸,

[Նրա ճակատը Հալաբա դաշտն է— (երկու թիզուկես
էր)]⁹.

[Նրա ունքեր կամար-կամար— դալմով քաշած].

Մարմինն ասես, մարմար, Դավթ < . . . >

[Նրա աչքեր չինու փնջան (չինու կթղա)]

3 Աստված [տեր] բարերար

4 Զորությունդ է շատ

5 Արժանացնես իրար:

6 [Նրա] հասակը [հարցընես]— < . . . >

7 Թիկունքին ճոճվում, մեջքն է ծածում,

8 Տողի դիմաց, աջ լուսանցքում

Ճակատն ասես, շարմաղ, ճերմակ ձմրան դաշտ է,

Ակուքն ասես, սիպտակ գերմակ, շարված մարգարիտ.

9 ա [Նրա ճակատը] լեն ձնոտ դաշտ է— յոթը կանգուն է— մեկ լե
ավել,

բ [Նրա ճակատը] լիքը ձնոտ դաշտ է— յոթը կանգուն է—մեկ լե
ավել,

Երեսի գուշն— նոան գինի—¹⁰

Ճոճան վիզը— ջուխտը կանգուն¹¹—

Սպիտակովթյունը— գղած բամբակի քուլա—

Զենով Օհան մեկից (միդան) [գլխի ընկավ] տեսավ, թե աշղներ եկել են Դավթին խելքից հանեն, սաղներն առավ, զարկեց պուխներին ջարդեց, քշեց, որ գնան իրենց երկիր։ Ես չեմ ուզում < . . . >

Աշղները քաղքից դուրս ելան, ճանապարհին Դավթին անիծելով գնում էին։

Դավթը որսատեղից վերադառնում էր, տեսավ աշղներն իրեն անիծելով գնում են։ [(Հե՞ր են հիշում)]:

Ասավ, այ մարդիկ, ինչո՞ւ եք [Դավթին] ինձ անիծում։

Ասին— մենք քեզ չենք անիծում, մենք Դավթին ենք անիծում։

— Ինչո՞ւ եք Դավթին անիծում։

Ասին— մենք եկանք [Կապուտկողա թագ<ավորի> աղջիկ] Խանդուխ խանումի գովըն արինք իրեն, նա մեզ ծեծեց, մեր սագերն առավ, մեր գլխին ջարդեց ու ճամփա դրավ¹²։

Ասավ՝ Դավթ[ը] որ ասում եք— ես եմ, ուրիշը չի։

Մի քանի ոսկի բաշխեց ու նոր սագեր առավ ավելի իրենց, որ Խանդուխ խանումի գովքն անեն։

Աշղները [նոր նստեցին] նոր սագերն առան, Դավթի առջև նստեցին ու գովեցին Խանդուխ խանումին։

Դավթ ասավ. հե՛յ աշղներ,

Աշղներ, դուք բարով եկաք, հե՛յ աշղներ,

Քանց գառն անարատ էի—

Գելի նման ես կատղա,

10 Այս և հաջորդ տողերի դիմաց, էջի աջ կողմից՝

ա Շուրթերն ասես, գինի, Դավթ, կարմիր գինի նռանհատի,

բ Աչքերն ասես, գինի, Դավթ, կարմիր գինի նռանհատի,

ա Աչքերն ասես, շինի, Դավթ, [կթոց] լիբն,

բ Շուրթերն ասես, շինի, Դավթ, [կթոց] լիբն,

11 Նրա վիզը երկու կանգուն—

12 քշեց։

Քան աշունքվա ջուր իմ սիրտ զուլալ էր—

Պարնան սելավի նման իմ սիրտ պղտորվեց:

[Քանի՞ օրում դուք ձեր երկրից էստեղ եկաք.

Ո՞ր կողմն է, աշուղներ, Կապուտ բերդը].

Ո՞ր տեղն է, աշուղներ, Խանդութ խանում, հե՛յ աշուղ-ներ¹³:

— Կապուտ բերդում < . . . > հողում,

— Կապուտ բերդը ո՞ր կողմն է, հե՛յ աշուղներ:

— Հարցրու Խլաթ գնա.

Կերթաս Խլաթ— հարցրու Արճեշ ու գնա,

Կերթաս Արճեշ— հարցրու Բերկրի ու գնա,

Կերթաս Բերկրի— հարցրու Աբաղա— գնա,

Հարցընելով-հարցնելով— կըհասնես— Կապուտ բերդ¹⁴:

Քանի՞ օրում դուք ձեր երկրեն էստեղ հասաք:

Քառսուն օրում: Քառսուն օր էլ հաղիվ գնանք հասնենք:

Դե գնացեք, վրա 39 օրը ես կթռնեմ կըգամ [կըհասնեմ]:
[Ճաշը կուտեմ] ակսառե կանեմ ճաժվան ճաշը[ս] կուտեմ
Բանդումահին. ընթրիքին¹⁵ կըհասնեմ Խանդութ խանումի
սիրուն:

39 օրին վրա Դավիթ հանեց Քուռկիկ Զալալին, հեժալ.

Ակսառեն արավ ճաժվան, կեսօրին հասավ Բանդումա-հին¹⁶— եկավ Գործոթա դաշտ— եկավ տեսավ Գործոթա
[դաշտում] ռեսի գութանը եկել է էնտեղ վար է անում¹⁷:
Տասներկու գութան է— ամեն մինը 12 լուծ, իրենց մի շա-
բաթվա ուտելիքը բերել են հետները. երկու շաբաթ է եկել են,
որ մինչև կիրակի մնան էնտեղ վար անեն:

Դավիթ բարով տվավ բարով առավ, աստվ. [այ] մաճ-

13 Այս տողի դիմաց, աջ լուսանցում՝ (83 Կան <այան>)

14 Այս տողի դիմաց, աջ լուսանցում՝ «Դավիթը աղբրի վրա լվացվել է, հացը մոռացել է».

15 Իրիկնահացին

16 Ծըծմակա քիթ

17 Այստեղ, աջ լուսանցում նշված են ճետեյալ աղբյուրները.

Վ. <արեղին> վ. <արդապետ>, 119, Ազգ <ագրական հանդես>, 6, 185, Կան <այան>, 26:

կալներ¹⁸, հեռու ճամփորդ եմ, [սոված եմ, մի կտոր] հաց չունեմ ք, մի կտոր հաց տաք ուտեմ, էլ ետ ճամփես գնամ:

Մաճկալն ասավ, ինչպես չունենք, 12 գութանավորի մի շաբաթվա հաց ունենք, հրեն գետի ափին էն ծառի տակ, գնա կուշտ հաց կեր, էլ ետ քու ճամփին գնա:

Դավիթ պնաց հացի վրա ընկավ, 12 գութանավորի մի շաբաթվա հացը ամբողջ կերավ, փշրանք չըթողեց: (Փրթուհ չըթողեց, մանանա չըթողեց):

Գութանավորներն եկան տեսան զադ չըկա, բոլորը կերել [պլըծ < ել >] վերջացրել է:

— Այ ճամփորդ, ասին, դու մեր հացը բոլորը կերար. մենք էստեղ անոթի [ինչ] ո՞նց պետք է մի շաբաթ գութան վարենք (ետենէրիցս էլ հաց բերող չըկա):—

Տուն էլ զրկենք իմացնենք— չեն հավատա, ասենք մենք կես օրումը կերանք¹⁹— չեն հավատալ, ասենք մի ճամփորդ ղոնախ կերավ²⁰— չեն հավատալ, ասենք զոմեշը կերավ²¹— չեն հավատալ— մենք ի՞նչ անենք:

Դավիթն ասավ.

— Տղերք, որ հղպես է, ես ձեր մեղքի տակն ընկա. դուք էստեղ մի քիչ նստեցեք, ես վեր կենամ հիմի ձեր մի շաբաթվան վարը մի ժամում անեմ, իրիկունը գնացեք ձեր հացին հասեք, որ անոթի չըմնար:

Ինչքա՞ն տեղ պիտի վարեք:

Թե՛ էս ամբողջ դաշտը:

Վեր կացավ 12 գութանն էլ կապեց իր ձիու պոչից (դռնից, օրդանդունիից), գնաց եկավ, գնաց եկավ, դաշտը սեացրեց, մնաց մի օրավար:

Գութանավորներն ասին.

— էդ քու շնորհքը չի. էդ ձիուդ շնորհքն է:

էս խոսքի վրա Դավիթ նեղացավ, ձիուց իջավ, դութանի գնչիլներ [(բնադեն)] իր ձեռը հավարեց (իր թևին վար-

18 գութանավորներ

19 մենք ենք կես օրումը կերել—

20 ղոնախ է կերել—

21 զոմեշն է կերել—

կեց) տարավ-բերեց [էն մի օրավարն էլ] մնացածն էլ
ինքը վարեց [թողեց] վերջացրեց:

Գութանավորները զարմացան, ասին.

— Աշխարհքի միջին քաջ Դավիթ որ կասեն— դուն ես որ
կաս. բարով եկար, բարով գնաս, [անծանոթ ախպեր, ուր
որ գնաս, քու ոտը քարին չըղիպչի]:

էն որ կասեն Սասման Դավիթ, աշխարհքի մեջ դուն ես,
որ կաս²²:

Խանդուկ խանում [սրտմաշ կա <չքեր>] Դավթի գալը
կաշքեր սրտմաշ: Իր ծառային ղրկեց [թե գնա] փանջարից
սեսնի մա՞րդ կերեա ճամփին...

Ծառան դարձավ, ասավ.

[Մի ձիավոր] երկնքի ու գետնքի մեջտեղ մի ձիավոր է
գալիս թռած, հաղիվ²³ [է երևում] կերևա:

Խոսքը բերանն էր դեռ— Դավիթ, շրխկալով իջավ դար-
պասի առջև²⁴: (Իրիկունն էր):

Տեսավ դարպասի առջև գուրզը ձեռին մի սև մարդ է
կանգնած, մի պոռոնգը երկնքումն է (?), մյուսը գետինն է
[կախված] իջած:

Դավիթն ասավ. բարե տա՞մ թե չէ:

[Թե] Ինչ մորից ելել եմ մինչև էսօր մարդու բարե չեմ
տվել:

Թե բարե տամ, պետք է խոց դառնա, ընկնի սիրտս, ինձ
սպանի:

Թե բարե չըտամ, անցնեմ հրթամ, էս անօրինը ինձ պետք
է սպանի:

22 Բարով եկար, բարով գնաս, [անծանոթ ախպիր, ուր որ գնաս, քու
ոտը քարին չըղիպչի]:

— Աշխարհքի միջին քաջ Դավիթ որ կասեն— դուն ես որ կաս.

23 Վորով

24 Այս տողի դիմաց, աջ լուսանցքում՝ Կ<անայան>, 27

Լ՛արև տվեց, անցավ դնաց:

[(Համտուլ բարեն առավ. Դավիթ կանչեց) մինչև էսօր և այլն):

Համտուլ ասավ.

— էս քառսուն տարի [է] կա, էստեղ դոնապան եմ, մարդու բարև չեմ առել,

էսօր Դավթին տեսա, ահից բարեն առա²⁵:

25 Այս տղի դիմաց, աչ լուսանցում՝ (ծին < . . . >)

< 1 >

Ջոջանց < տուն >

Դավթի հրաժեշտը — 21

Գարեգին սարկավագ. էջ 108.

— Ո՛ւ վ քույրեր, [մնացեք] մնաք բարով,

Ինձ բուրոթյուն եք արել,

Ո՛ւ մերեր, մնացեք բարով,

Ինձ մերոթյուն եք արել.

Դուռ ու դրկից [մնացեք] մնաք բարով,

[Մնաք բարով մեծ ու փոքրով]:

Մեծով, փոքրով մնաք բարով:

Հերահոտ հորողեր, մնաս բարով.

< 2 >

Ծովասարի պաղ աղբյուրներ,

Մնաք բարով,

Ես կերթամ կռիվ, կըծարավեմ,

Արեղ <յան>, 30, տանտկիք ինչ հաց քսեմ <1 անընթ. > մեջը
<1 անընթ. >, ջնեմեմ, ինչ խնդում կենեմ, Դավթին նիշեցեմ:

Դուք կարոտ¹ մնացեք.
Ծովասարի պաղ-պաղ² հովեր,
Բարով մնաք,
Ես կերթամ կըռիւլ, շոգանամ,
Դուք հով մնացեք:

Սարեր ձորեր — տեսնել
Աղզ < աղբական > հանդես. XIII դ. էջ 64. Քեռի Թորոսը
ձեռը դնւմ է տալիս, թե կաց թրով զարկիր:

< 3 >

ԶՈՋԱՆՑ ՏՈՒՆ

19. Քամար ֆեհրսի — քաջի, կտրճի, [ծալ-ծալ կապին]:
Դավթի մնաս բարովը — 20—21.

Մական չըկա՞ քու հոր Քուռկիկ Զաւալին (ո՞ւր է քու հոր
Թուր Կեծակին, էջ 63 և 64)
Հերահոտ հրոխպեր, հեր շունեմ, արա ինձ հերություն.
Տուր ինձ Քուռկիկ Զաւալին (Աբեղ < յան >, 25).

Գնաց հորեղբոր մոտ, աղաչեց, ասաւ.

— Հերահոտ հրողպեր, հեր շունեմ,
արա հերություն —

Հերահոտ հրողբեր, մեր շունեմ,
արա մերություն.

Հերահոտ հրողբեր, հեր շունեմ,
արա հերություն —

Տուր ինձ Քուռկիկ Զաւալին.
(Ջոջանց տուն, 64)

1 պաղ

2 անուշ

Խաչիկ վարդ < ապետ >, Սասունցի Դավիթը. Արարատ, 1895, № 11 և 12.

Ս. Հայկունու. 1898, էջ 520.

Աշխարհագրական անունները վեպի մեջ գործողության վայրեր չեն, այլ մեծ մասամբ պատմողն է մեջ բերում ոճի կենդանության համար, «խոսք[ը] հասկացնելու համար»:

(Լոռու մասին. Աբեղ<յան> Ազգ<ագրական> հանդ <ես>, XIII, 18):

Իսկ ներքև մի այլ տեղ ասում է՝ հեքիաթն ու վեպը նրանով են տարբերվում, որ վեպն աշխարհագրական անուններ ունի— հեքիաթը՝ չէ:

Սաղուտա դաշտում գութանին հանդիպում <է> Դավիթ— XIV. 41. այլ վար: Գորգոթա:

Բաթմանա բուղա և Զարբահար քամի— XIV. 42 (ճարպախար քամի— ճանպախար քամի— էլտուր և այլն)

Կարծում է, որ պահապաններ են. դառնում են վերջը Մարութա վանքի պահապաններ (Արագահաս Ս<ուրբ> Սարգիս)

Տես և XVII, էջ 32, XIV 6? Մհերի կինը Գյուրջու աղջիկ է—

Տեսնել—Մուկարա

Շպրքան— Շահպուհ արքան

Դավիթի աստղ հիւլանդ էր—

Մինչև իրիկուն լեշին հասնեմ, թե նաշին

Զիու նկարագիրը, 192

VI գիրք Ազգ<ագրական> հանդեսի:

Երբոր Խանդութ խաթունի գովըն անում են—

Աշուղներ, դուք բարով հկաք.

Ես անարատ գառն 'ի,

Գայլի նման կատղեցի,

Աշունքվա ջրից սիրտս զուլալ էր,

Դարնան սելավի նման սիրտս պղտորվեց։

Դավիթ Խանդութ խանումի երեսը պաշեց, սիրտը շահով-
ցավ, ճակատը պաշեց— սիրտը շահովցավ, կուսցավ շուրթերը
պաշեց, երկու ծծի մեջ տեղը պաշեց։ Խանդութ խանումը բը-
ռնցքով զտրկեց Դավթի բերնին— դու իմ երեսը պաշեցիր—
քո ջահելության[ը] համար, ճակատս պաշեցիր— քո սի-
րուն— ընչի՞, դու օղան տոշանը ինձ համար գերի՞ ևս բերել,
որ պաշում ես իմ երկու ծծի մեջ տեղը և ալլն։

< 6 >

Առաջին երգ.

Կապուտկողից Խանդութ խանումը գիր է գրում Դավթին
կանչում։

Դավթը գնում է.

Ճամփին Չմշկիկ Սուլթանը զարդարվում, դեմն է գալի,
քե ինձ նյուր արի էս գիշեր։

Դավթ չի ուզում գնա։

— Ես գիտեմ ուր ես գնում։ Դու Խանդութ խանումի սիրով
ևս գնում։ Ամա նա իմ ճկույնը չարժի։

Ու Դավթին խաբում է տանում է. բեֆ է անել տալի, ու
գլխերը բնում են մխասին։

Կուսին Դավթը վաշմանեց. մեր ազգը չպետք է խաբվեր
մի կնոջից։ Բայց ուշ էր— ձին հեծավ, գնաց։

Չմշկիկ Սուլթան սպառնաց— դե կաց, դու հկար ինձ
խաբեցիր, թողիր, գնացիր։

Ու թշնամի դառավ։

(Գարեգին սարկ<ավագ>)

Կապուտ բերդի տակ քառսուն աժդահա նստած են, ու
 խանդուժ խաթունը նրանց ոչ մեկին չի հավանում:

Գալիս են երկու աշուղ.

Երգում են Դավթի հաղթությունը.

Մսրա թագավոր անհամար զորքով, բայց էնտեղ կանգնած
 են [Մարութա] սարն ու Դավիթը— ու չեն թողնում, ճամ-
 փա չեն տալիս:

Սիրունի սիրտը քանդվեց ու սլարդեներ տվավ նրանց,
 ղրկեց, որ իրեն գովեն Դավթի մոտ:

< 8 >

ԲԱՂԻՆ, ԿՈԶԲԱՂԻՆ,
 ՍՅՈՒԴԻՆ, ՉԱՐՍԱԳԻՆ

Стэнли Лэн-Пуль

Мусульманские династии

Пер. В. Бартольд. С. П. Б., 1899, стр. 143.

Армянские шахи.

Ադրբեջանի և Մարանդի սելջուկյան կուսակալ Կուզը-ադ-
 դին— (Կուզբադին) 1100 թ. Մրվանյաններից (ցեղից) խլեց
 Խլաթ քաղաքը Հայաստանում: Նրա ժառանգները և նրանց
 մամուլները մի ամբողջ դար տիրեցին էս շրջանին, մինչև
 1207 թ., էյուբյանների տիրապետությունը:

Զախիւր-ադ-դին Իբրահիմ, Հայաստանի շահ (1112 թ.)
 Չ ա ռ խ ա դ ի ն:

Սեյֆ-ադ-դին (բեգ Թիմուր) 1183 թ. Ս յ ու դ ի ն:

* Բեդըր-ադ-դին ալ-Սունքար, 1193 Բ ա դ ի ն.

(Յուզ-ադ-դին Բալբան—1206)

Մատթեոս Ուռհայեցի (1160—1161 թ.) (1869)— էջ 541.
 Ի սոյն թւականիս, յամսեանն հոկտ. ամիրայ— Միրան, որդի

* Արեղ<յան> Հալ <ժող. վեպը>, 72. Բադ— Արաբ զորապետ—

Ամիր Աբրեհիմին, որդի Սուֆմանին, որ էր տէր բազում քաղաքաց և գաւառաց հլաթայ, Արճիշոյ, Մշոյ, Տողատափաց, Մանժկերտոյ, առաքեաց տոներ հօր, որում անունն էր Աստադին (Բէդր-ադ-դին?) բազում զօրոք յերկիրըն վրաց և շաբուն. (շահ Արմէն):

Հաստիվերտցի. դլ. Ժղ վասն դալոյն սուլտանայ

503

551

Թաթարի արշավանքը և Բաթուլ

1054

Գլ. Իս. կործանումն Մերիտինոյ շահաստան քաղաքին և...
ասսունցիների կռիւն ու հաղթանակը: Ս. Կարապետի քանդումը:

Գլ. Ժը. Թագաւորութիւն Թէոդոսի (Թերեա Թեոդոս և Դորգի հունաց և վրաց Թագաւորներ են Սասունցի Դավթի քնոյ Թորոսն ու քաւսր Դորգին կամ Դորգիշը):

Գլ. Ժէ.

Տարօն, Թէոդորոս քաջ իշխան (109)

Թոմա Մեծովոցի, Պատմ. Հանկ Թամուրայ և յաջորդաց իւր:

Կիրակոս Դանձակեցի, 1865, Վենետիկ, էջ 80. Խլաթի վրա կռիւլը Շահի Արմենի դեմ (Ջաքարիայի) և Իվանեի բըռ-

ներվիր: Կուզին տանելու սպառնալիքը, հաշտությունը, Իվան-
նեի աղջիկը Կուզի կինը: Եկեղեցիները հարկի տակ և այլն:

էջ 120, թե ինչպես էին սուլթանի առաջը դուրս գալիս
կանաչք պարով, երգով և այլն:

Գորգիղի փոխարեն հայ համուլ— Կիրակոս, էջ 161:

Համագուլա իշխանին դեսպան է ղրկում Խլաթ Ռուսուդան
թագուհին Թամթային խնդրելու (գերությունից) (Թամթան—
Իվանեի աղջիկը, մեկիք Աշրափի կինը):

Չամչյան. Գ. հատ. էջ 221. Թաթար խանի հարկապահանջ-
ների դալը, մեծ հարկեր և այլն:

Ռուսուդանի պատմությունը. 224. հայոց և վրաց խոր-
հուրդը. ապստամբություն, ծանր հարկերի պատճառով. վրաց
Դավիթ թագավորի մոտ:

Ավադի գերը: (Սհան) իր մորը ղրկելը շահի մոտ:

245. մի Դավիթ Սյունեցի, որ բանտից փախչում է Խանի.
(առհասարակ էս շրջանում շատ Դավիթ կա հայոց և վրաց
կողմից, իսկ Մեկիք— հակառակ կողմից): էջ 43, պարսից
Մեկիք շահի և վրաց թագ. Դավթի կռիվները 1121 թ.

247. հարկերը ծանր: Հարկի տեղ, ով չէր կարում— կինն
ու աղջիկն էին տանում:

Սմբատ ու Հեթում— դաշն են կապում, սիրով են վարվում:
Եվ առհասարակ հայ իշխաններն ու թագավորները մեծ մա-
սամբ էսպես են վարվում Կիլիկիայից մինչև Սյունիք:

էջ 254. վանքի պատիվն ու վանականների շարաշար մահու
ծրեխանների փորը պատռելը:

256. Խաներից մի քանիսի կիները քրիստոնյա են և
պաշտպանում են քրիստոնյաներին:

257. ս. Մարութա նշխարները. Թաղիադին Բագրատունի
Սադուն— քույրը յաշխարհին Սասնոյ, ի տանի Վիգենոյ
Մամիկոնեոյ (զլ. Ը)

Ըմբշամարտություն Սադունի:

258. էջ 47. 1128 թվականին, Կուղբ-ադ-դիւնի օրով (Իբրա-
հիմ շահի Արմեն) Վիգեն և այլն:

(Ըճորավանհլ. Թոռնիկ Մամիկոն, գիրք Դ, զլ. 40, 44 և 49)

ԹՄԿԱԲԵՐԴԻ ԱՌՈՒՄԸ

(էջ 45)

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՄԾ 1905 № 1, № 2—3

ԵՆՔԱՎԵՐՆԱԳԻՐ՝ Աշուղի զրույցը

- 3 Սիրո՛ւն տիկնայք, ջահի՛լ տըղերք,
33 — է՛յ, քաջ Թաթուլ, կանչեց Շահը,
37 — Մի՞ պարծենար, գոռոզ նապիր,
55—56 Սպասում է այնտեղ կինը,
 Ջահիլ կինը սեաչյա:
77 Նըրան՝ իր տեսքով, գեղով, ասացին,
91 Այսպես է սուսի հընուց էդ մասին
108 Ռուստեմ Զալը չի հաղթիլ նըրան,
113—116 Երգի՛ր իմ սերը նըրա առաջին,
 Պատմի՛ր իմ փառքը ու զանձը անհուն:
 Խոստացիր նըրան իմ ոսկի դահը,
 Խոստացիր նըրան ամե՛ն, ամեն բան,
119 Ուր ահեղ կըռվով չի մտնի արքան,
129 Երգում է աշուղն արքայի սերը,
138 Աշխարհի տերն անսահման...
145—146 Եվ դարձավ նա լո՛ւռ, դալո՛ւկ, մըտախո՛հ,
 Եվ քունը փախավ նըրա աչքերից...
149 Սըրբեց, պատենում դըրավ կեռ թուրը,
155 Պըտույտ է գալիս շրջնաղ տիրուհին,
166 Մեր վըրայից անպակաս:

- 181 Եվ չի դադարում երգի հետ վարար
 188 Որ երկընքից են արդ իրենց նայում:
 194 էլ չենք կարող մենք տանել.
 214—218 Նաղելի կընոջ գըլուխն իր գոշին,
 Եվ իբր ասում է՝ վե՛ր կաց, իմ հրեշտակ,
 Թո՛ղ, որ սպանեմ ես այդ հրեշին:
 Այսպես է ասում Թաթուլ իշխանը
 Եվ դարհուրելով ասնում է հանկարծ,
 244 Ծովան ու թըշնամին չոքած են ահա:
 249—250 Նըստած է Շահը մըռայլը դեմքին,
 Առջեն իրիկվան քեֆի սեղանը.
 252-րդ տողից հետո բացակայում է հետևյալ փոստոտողը.
 Աշխարհքում հաստատ չըկա ոչ մի բան,
 Ու մի՛ հավատալ երբեք ոչ մեկին.
 Ոչ բախտի, փառքի, ոչ մեծ հաղթության,
 Ոչ սիրած կնկա տըված բաժակին...
 257 Եվ լիքը թույնով հարցընում է նա
 260 Քու Թաթուլն արդյոք քա՞ջ էր ու սիրուն...
 263—265 Կնոջ մատնությամբ ամրոց չի առել,
 Զի եղիլ կյանքում երբեք խաբեբա...
 Այսպես տիկինը տըվալ պատասխան.
 268 Ու նըրա ձայնից դողաց սրահը:
 273—275 Տարան անտակ էն սև ժայռից,
 Որ կանգնած է մինչ այսօր,
 էն ահավոր ժայռի ծերից
 277 Գայլ ու աղվես եկան հանդից
 284 Որ չի ծաղկի էլ նորից:
 289 Ու նըրանցից միայն անմեռ
 295 Սիրո՛ւն տիկնայք, ջահի՛լ տըղերը,

296-րդ տողից հետո՝

Կույր աշուղը հոգու աչքով
 Նըկատում է ամեն բան,
 Պատմում է ձեզ խաղ ու երգով

ԲԲ, ՀԳ (1909)

Ենթավերնագիր՝ Աշուղի գրույց

- 3 Սիրո՛ւն տիկնայք, ջահի՛լ տըղերք,
ՀԳ 18 Անեծք նըրա շար գործին.
ՀԳ 35 Ծ՛կ, բերել եմ ես քո մահը.
55—56 Սպասում է այնտեղ կինը,
Ջահիլ կինը սեաշյա:
75 Կըռվի դաշտում Շահի առաջին
91 Այսպես է ասել հընուց էդ մասին
ԲԲ 107 Կերթա դեմ ու դեմ, տուր չի տա իրան,
108 Ռուստեմն ու Զալն էլ չեն հաղթի նըրան,
119 Ուր ահեղ կըռվով չի մտնի արքան,
129 Երգում է աշուղն արքայի սերը,
138 Աշխարհի տերն անսահման...
ՀԳ 141 Քո ճակատին թագ է վայել,
142 Լինես շքե՞ղ թագուհի...
145—146 Եվ դարձավ նա լո՛ւռ, դալո՛ւկ, մըտախո՛հ,
Եվ քունը փախավ սիրուն աչքերից...
155 Պըտույտ է գալիս շքնաղ տիրուհին,
157 Հորդորում, խընդորում, որ ուրախ լինեն,
166 Մեր վըրայից անպակաս:
181—182 Եվ չի դադարում երգի հետ վարար
Կախեթի կարմիր հին գինին հոսել.
ՀԳ 183 Խընդում են տիկնոջ թանկ կյանքի համար,
ՀԳ 191 Հորդորում, խընդորում, որ ուրախ լինեն,
ՀԳ 204 Երազներն ահեղ ամբողջ խըմբերով:
209 Եվ բարձրացնում է հըրեշն ահուելի
215—218 Եվ իբր ասում է՝ վե՛ր կաց, իմ հրեշտակ,
Թո՞ղ որ սպանեմ ես այդ հրեշին:
Այսպես է ասում Թաթուլ իշխանը,
Եվ զարհուրանքով տեսնում է հանկարծ

242 Աշխարքի վերա, Զավախքի վերա,
244 Ծուխն ու թըշնամին տիրել են ահա:
252 Մտքովն անցնում է աշխարքի բանը:

253—256 տողերը չկան:

257 Ու դառը ծաղրով հարցընում է նա
ԲԲ 260 Քու Թաթուլն արդյոք քա՞ջ էր ու սիրուն...
ՀԳ 260 Քո Թաթուլն արդյոք քա՞ջ էր ու սիրուն...
Ք63—265 Կնոջ մատնությամբ ամբողջ շի առել,
Ձի եղել կյանքում երբեք խաբեբա...
Այսպես աղիկինը տվավ պատասխան.
Ք73—275 Տարան անտակ էն սև ժայռից,
Որ կանգնած է մինչ այսօր,
էն ահավոր ժայռի ծերից
277 Գայլ ու աղվես եկան հանդից
284 Որ շի ծաղկի էլ նորից:
289 Ու նորանցից միայն անմեռ
295 Սիրո՛ւն տիկնայք, ջահի՛լ տըղերք,
297 Ամենքս այսպես հյուր ենք կյանքում
303—304 Ա՛խ, երանի՜ ո՞վ որ կըղա
Ու կըգընա անարատ:

ՀԳ (1914)

Ենթավերնագիր՝ Աշուղի գրույցը

3 Սիրո՛ւն տիկնայք, ջահի՛լ տըղերք.
18 Անեծք ներա շար գործին.
35 Ե՛կ, բերել եմ ես քո մահը,
56 Զահիլ կիներ սեաշյա:
78 Ձի հասնիլ չըքնաղ հուրին իրանի:
119 Ուր ահեղ կըռվով շի մտնի արքան,
129 Երգում է աշուղն արքայի սերը,
137—138 Նայիր Շահի՛ն, իրեն զորքի՛ն,
Աշխարքի տերն անսահման...
141—142 Քո ճակատին թագ է վայել,

Լինես շքեղ թագուհի...

150 Յնծության ձենից դողաց Թըմկաբերդ:

155 Պըտույտ է գալիս չըքնաղ տիրուհին,

157 Հորդորում, խընդում, որ ուրախ լինեն,

166 Մեր վըրայից անպակաս:

182 Կախեթի կարմիր հին գինին հոսել.

191 Հորդորում, խընդում, որ ուրախ լինեն,

204 Երագներն ահեղ ամբողջ խմբերով:

242 Աշխարքի վըրա, Զավախքի վըրա:

244 Ծուխն ու թըշնամին տիրել են ահա,

252 Մտքովն անցնում է աշխարքի բանը:

253—256 տողերը չկան:

257 Ու դառը ծաղրով հարցընում է նա

260 Քո Թաթուլն արդյոք քա՞ջ էր ու սիրուն...

263—264 Կնոջ մատնությամբ ամրոց չի առել,

Չի եղել կյանքում երբեք խաբեբա...

275 Էն ահավոր ժայռի ծերից

284 Որ չի ծաղկի էլ նորից:

287 Անցավ Թաթուլը հաղթական

289 Ու նըրանցից միայն անմեռ

295 Սիրո՞ւն տիկնայք, ջահի՛լ տըղերք,

297 Ամենքս այսպես հյուր ենք կյանքում

303—304 Ա՛խ, երանի՜ ո՞վ որ կըգա

Ու կըզընա անարատ:

< 1 >

- Իր սազը ուսին աշուղն աներկյուղ
 Շըրջում է ազատ [ամբողջ] Կովկասում,
 Մըտնում է սիրով ամեն շեն ու գյուղ,
 Իր նաղլը անում, իր խաղն է ասում:
 Բայց հենց հասնում է լեռնոտ Աճառա,
 Հենց որ տեսնում է այն երկրի ծովափը,
 Ծուում է ճամփան այլ տեղի վերա.
 Ու ետ է փախչում ահա աշուղը.
 Բայց հե՞ր սարերի սիրահար որդին
 10 Զի մոտենում էն լավ սարերին,
 Ղոնախ շի գնում [էն ժողովրդին]
 Ու ետ է փախչում խալխի սիրելին.
 Ահա ձեզ պատմեմ, թե ինչու համար
 Փախչում է աշուղն էն լավ սարերին
 Եվ դեպի Աճառն ու իրեն աշխարհ
 Անեծք է ղըրկում երգի փոխարեն:
 Եվ ինչու զվարթ Աճառն յուր երկրում
 Ղոնախ է անում և զող և շարշի,

3— 5 Մըտնում է ազատ ամեն շեն ու գյուղ,

Իր նաղլը անում, իր խաղը ասում:

Բայց երբ հասնում է սիրուն Աճառա,

9—10 Բայց հե՞ր սարերի երդիչն ու որդին

Զի մոտենում [երբեք] էն լավ սարերին,

14 Փախչում է աշուղն էն լավ սարերից

18 Ղոնախ է անում և զող և <1 անընթ.>

Բայց [հալածվում է] աշուղը < . . . >
Թե իրան սաղով աշուղը գնա...

Մի անգամ [դեռ] շատ առաջ մեր օրից,
Հանդարտ քաշելով [նիհար] յուր ձին,
Աշուղ Մալուլը Աճառ լեռներից
Իջնում էր Խուլո իր սաղը ուսին:

Իրանց դռներին ու կտերներին հավաքված գյուղացիք հենց որ տեսան
աշուղին— վեր թռան տեղներից մի մարդու նման ու [կանչեցին],

Հեյ ջան, ուստա, բարով տեսանք,
Սաղիդ ձենին մենք ղուրբան,
Դու մեր ախպեր, մեր օր ու կյանք,
Աստված կըտրի քո ճամփան:
Եկ մեզ ղոնախ < . . . >

Ու ձին [բռնեցին] առան ձեռից ու տեղ տվին սալ բարի վրա:

30 Բարով տեսանք, հաղար բարի,
Հաղար բարում դուք կենաք,
Տուններդ շեն, սիրտներդ լեն,
Միշտ էլ ղոնախ ունենաք—
Ղոնախ ենք ողջ էս աշխարհում
Մեր ծնընդյան փուլ օրից,
էսպիս գալիս անց ենք կենում
էս անցավոր աշխարհից:

Ունայն է ողջ

< 2 >

Ասում է ուստեն
Ու վեր է բերում մեծ սաղը ուսից,
40 Սըրում է [իրան] բեխերը երկար.

21 Մի անգամ դեռ շատ առաջ մեր օրերից,

32 Սյուններդ շեն, սիրտներդ լեն,

36 [Հերթով] գալիս անց ենք կենում

Մեյդան բացարած նստել է գլուղը
 <1 անընթ. > լուռ լուռ <1 անընթ. >
 Գնում է, գալիս <1 անընթ. > աշուղը
 Ու [հետզհետե] լցվում ու լցվում,
 Գնում է գալիս, կանգ առավ հանկարծ,
 Դուփեց գետինը, թռավ մեյդանում,
 Կանչեց աշուղը, սալը մղկըտաց—
 Քյարամ Ասլիի վրույցն է անում:
 Հեյ ջամսիլաթ, ալանջ արա
 50 Վառվեց Քյարամ, էրվեց Քյարամ էս սիրուց

<... >

Հեյ ջան, ուստա, սեր կանչիր, սեր,
 Սեր <... > մեղ համար,
 Թող <1 անընթ. > ջահել ու ծեր
 Նոր կյանք անեն սիրավառ:
 [Թող մոռանանք շարությունը
 Թող նորոգենք <... >]

43 [Ու լցվում է] <..... >

45—50 Գնում է գալիս [ու կանգնեց] հանկարծ
 Գետնին զարկեց ուստան ու թռավ,
 [կանգնեց մեյդանում], սալը մղկըտաց,
 Քյարամ Ասլիի Անտունին է երգում.
 էրվեց Քյարամ— էրվեց աման էս դարդից,
 Կրակ էլավ— ցավ էլավ իր սրբտից.

53 ա Կանաչ լինեն ջահել ու ծեր
 ր Նորից ապրեն ջահել ու ծեր
 գ Թող սեր անեն ջահել ու ծեր

54 Ու մեր սիրտը սիրավառ:

<1>

Երեկո
 Բերդի տերրասիներ
 տիկ<ին> ու նաժիշտները
 Մտորում է— նաժիշտները շրջապատած,
 Երգում են—
 Ինչու ես <1 անընթ.>,
 Ինչու ես <...>
 [Թաթուլը] և այլն
 Օֆ. մարդու սիրտը
 Կանչեցեք նորից.

Գալիս է երգում—
 Երգում-երգում—
 Լսվում են միշտ հեռվից
 Կռվի ձայները.
 Խեղկատակ
 Պարեր—
 Բաքոսուհի

<2>

Թմկաբերդի առումը— վարիանտ. Գյուլգյուլե բերդը Калей духтер— աղջկաբերդ— Землеведение, К. Риттер, Кабулистан и Кафиристан, 1867, СПб, стр. 1000. Աղջիկը սիրահարվում է հոր թշնամի զորավարի վրա, բերդի ջրի գաղտնիքը հայտնում և դառնում նրա անկման պատճառը:

ՀԻՆ ԿՌԻՎԸ

(էջ 59)

ՏԱՆԸ

Նախերգանք

Ինքնագրի տարբերությունները

- 1 Մենք ասում էինք՝ թե հուր շանթերով
3 ա Մենք ասում էինք՝ թե մեծ նավերով
բ Մենք ասում էինք՝ մեծ-մեծ նավերով
4 Կըզա Եվրոպան մեր ծանրը օրին:

8 տողից հետո՝

- Երկիրքը դատա՞րի, սառն ու սոսկալի,
Եվ մեր խունկն իզուր, մեր աղոթքն իզուր,
Երկիրը դաժան, լիքը թըշնամի,
Եվ մեր շուրջն ավեր, բանտ, արսոր ու սուր...
ա Գնում ենք ցրված աշխարհից աշխարհ,
բ Գնում ենք փախած աշխարհից աշխարհ.
Ու չենք իմանում՝ էլ ուր գնանք մենք...
ա Լալիս ենք մեր ցավն ամենքի առջև,
բ Պատմում ենք մեր ցավն ամենքի առջև
Ու չենք իմանում՝ էլ ում դանդառովենք:
9 Մեծի դիմեցինք— չըփոխեց իրենց
11 Պաշտպանք խնդրեցինք— մեր տունը ուզեց,

- Ընկեր, հարևան — ավարի ելան,
 ա Հըրի մատնեցին մեր գյուղ, մեր քաղաք,
 բ Քանդեցին իսպառ մեր գյուղ, մեր քաղաք,
 Դատ պահանջեցինք — դահիճը եկավ,
 ա Պատուհասն եկավ օգնության տեղակ...
 բ Պատուհասն եկավ փրկության տեղակ...
 17—18 Եվ հոսո՞ւմ, հոսո՞ւմ, հոսում է անմեղ
 Արյունն, արցունքը հալածված ազգի,
 20 Ու վերջը — վերջը չի եկել իսկի...
 21—24 [Եվ մեր սիրտն ահա խոցված ու ցավոտ,
 Քան մեր բազմատանջ մարմինն՝ առավել,
 Մենք միտք ենք անում մինչև առավոտ
 — Տե՛ր ամենագետ, մենք ի՞նչ ենք արել...]:

ԵՐԿՐՈՒՄ

Նախերգանք

Ա ինֆնագրի տարբերությունները

[ԼԵՎՈՆԻ ԿՌԻՎԸ]

(Պատմ < ա կան > պոեմ 90-ական թվականներից. հատված)

Երկրորդ երգը

Աջ կողմից՝ «Դեպի լույսը»

- 10—11 Կռվեց այն գերի աշխարհի համար,
 Հաղթեց, [աղատեց] աղբյուրը փակված,
 13 Հի՛ն հեթիաթ է սա՝ լիքը հըրաշքով,
 15 Բայց հըրեշ հմ ես տեսել իմ աչքով,
 16 ա Որ այժմ պիտի պատմեմ իմ երգում:
 բ Եվ հեթիաթ չըկա երբեք էս կյանքում:
 գ Եվ հեթիաթ չըկա էս խավար կյանքում:

18—20 Մեր վարդ քույրերին կըլանում է նա...
Ա՛խ, որքան անմեղ արցունք է թափված
Իմ հայրենիքի սարերի վերա...

Բ ինքնագրի վերնագիրը՝
[Հին Կոնվւլ] 1
[Երկրորդ երգ]
Երրորդ երգ
ԵՐԿՐՈՒՄ

ՏԱՆԸ

«Հորիզոն»

99 Մընում է, մընում իր անհոգ մարդուն,
101 Իր պեսսների հետ էլի անտեր

ՀՀ

110, 304 Դեռ երեք հոգի վերույց են անում:

ԵՐԿՐՈՒՄ

«Ժամանակ», ԲԲ

36 Դողում են վան, մինչ էրզրում
66 Միայն, աղա՛, դու՞ արա մեղ,
68 Պատրաստ լինինք բեկին վայել,
80 Կարկո՞ւտ է գալի մըթնած երկընթից,

< I >

Ու կանգնած են [ներանք] զինավառ
[Եվ գեղեցիկ և ահեղ.

Որպես երկընթից նոր երկիր ոտ դրած աստծո
բարկություն

Հրեշտակները և գեղեցիկ և ահեղ և փայլատակում
են զենքերը պաղ-պաղ փայլով սպառնալի:

Հայի գիշեր, անքուն գիշեր,

Լի տանջանքով ու մութով.

Հայի գիշեր— անհուն գիշեր,

Լի՝ ահավոր խորհուրդով:

[Գիշերը մութն ու անթափանց [հայի] մեր [վշտի]¹
նման ու սարերը որպես դարևոր դաբդեր

Ախ, այն գիշերը— մեր սրտի նման²

Մեր վշտի տխրության պես անսահման ու սև,

Ու մեր հին մեծ-մեծ դարդերի նման³

Սարերը մռայլ իրարու ետև]⁴

[Ախ, այն գիշերը]— այս մեր անսահման⁵

Տխրության պես խոր, ահեղի ու սև⁶

Եվ մեր հին մեծ-մեծ դարդերի նման

Սարերը կանգնած իրարու ետև⁷

Իրարու ետև կանգնած դարերով

Զարկված, զրկված

1 ա Գիշերը սև ու անթափանց [հայի] մեր տխրության

բ Գիշերը սև ու անթափանց [հայի] մեր ցա<վի>

2 [Ախ, այն գիշերը]— հայոց անսահման

3 Եվ մեր դարավոր դարդերի նման

4 Սարերը կանգնած իրարու ետև

5 Այրող գիշեր, այս մեր անսահման

6 Տխրության պես խոր, անթափանց ու սև,

7 ա Սարերը կտրած իրարու ետև,

բ Սարերը մռայլ իրարու ետև,

2ախ լուսանցքում՝ ճանլույս, անհույս, [լուսավոր] խավարով»:

Ու սրահի կես խավարից⁸
 Հրացանի երեք փող
 Դուրս տնկեցին, բերաններից⁹
 Հուրը ժայթքեց սրահից
 Կրակ ու ծուխ, աղմուկ-գոռոց
 Խառնվեցին իրարու,
 Գյուղը ցնցվեց ծայրից ծայր¹⁰։
 Ու կանգնեցին իրենց ահեղ¹¹
 Դործի վրա արյունոտ
 Ոտքից գլուխ ղենքում կորած
 Երեք ջահել անծանոթ։

Հրացաններն իրենց ձեռին
 Կանգնեցին < . . . >
 Ու դալկահար ճակատներին
 Խնդում էր նոր արշալույս։
 Բացվում էր նոր արշալույս—
 Չընաշխարհիկ այն տեղի.
 < . . . > Թաքուն հույսը
 Սարսափահար ամբոխի

< . . . > անվերջ դարերը անցնում են մեր հոգու եր-
 կրնքով, որպես մռայլ ամպեր, խուճապ—

Ես ձեզ կըստիպեմ, որ որսաք, դուք սֆինքսներ, դուք
 պետք է < . . . >

Ախ, երնեկ նա սիրով լըլինեի այնքան¹²
 Բայց մի քիչ ազատ իր տանջող ցավից—

8 Ու սրահի կես մոթի մեջ

9 Դուրս տնկեցին սրահից

10 Գյուղը կանգնեց ծայրից ծայր

11 Ու դուրս եկան իրենց ահեղ

12 Ախ, երնեկ նա սիրով լըլինեի այնքան

Ահա տարածվեց լուրն քրդական,
Փոշին բարձրացավ սարի հտեկից—

Գլուխ տվեք < . . . >

< >

Հեյ դուրս արի, քեշիշ բաբա,
Առաջ արի մեծ բեկին,
[Հեյ չես լսում] դուրս բեր հապա,
Դուրս բեր սիրուն Շողիկին:

< 2 >

ՀՐԴԵՀԸ

(Առավոտը դյուղում-երգում են—)

Բարի լուսո զանգեր զարկին
Զընդ զընդալեն անո՞ւշ, անո՞ւշ
Հուսը բացվավ ողջ աշխարքին
Ծըղճըղալեն անուշ, անո՞ւշ.

Հորովել հե՞յ.

(Աշխատանքի և զարթման զվարթ ձայներ)

Լո լո, լո լո—

Հալսնվում է քուրդը— ամեն ձայն լուում է—

Հեյ դուրս արի

[Երեք] Հրացաններ, որոտը—

Իրարանցում— դրոշ, կոշ.

«Կովկասցի Լեոնը».

[Իրիկուն] ընկերներն սպանվեցան,

Գյուղը ավերի ու կոտորածի ենթակա,

Իրենց տների բոցերի լուսով

Հուսավորված իրենց դժար ճամփան.

Նրա հտեկից գնում է ջարդված ժողովուրդը և

նա առաջին արյունը զեպի վեր— լեռը—

(վերևից)

— Ո՞ւր ես տանում այդ ժողովուրդը:

Նայում է վեր— մի ալեհեր ծերունի— առաջին
կանգնած—

— Դեպի վե՛ր...

Պատ<ասխանեց> Հենը ու ձեռները մեկնեց
վեր.

(Նրան գտան ուշաթափ ընկած)— [մոտեցան մի
քանիսը— զառանցում է]:

ՀԱԶԱՐԱՆ ԲԸԼԲՈՒԼ

(էջ 81)

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

2 ա Երբ դեռ նոր էր կույս աշխարհքում կյանքը
խաղում թարմ ու պերճ,
բ Երբ դեռ նոր էր կույս աշխարհքում կյանքը
խաղում սուրբ ու պերճ,

5 Սուրբ ու օրհնյալ էն ժամանակ, արևլուսի
կողմհրում,

9—10 Կամ թե գարնան անձրևի պես, որ թափվում է
լիառատ,
Զուլացնում է, լիացնում է, չի հարցընում լավ ու
վատ:

11 տողից սուաշ, վերի լուսանցում.

Պառավի և իր հիվանդի փոխարեն աղ՛լատ պաշտոնստն է
անցնում ու խնդրում:

Մի այլ տարբերակ.

Ու երբ թագավորը զբ<ոսնում>, ճեմում էր Անթառամ
այգում ու հրճվում էր երջանկությունից <1 անընթ.> վե-
րեր <1 անընթ.> լուսի հետ տարածվեց, կանգնեց պառա-
վի սև կերպարանքը իր որդու դիակի վրա ու անիծեց (անեծ-
քը) և իսկույն խարկեց այգին— թագավորը մնաց սարսա-
փած:

12—14 Հողի, ջրրի առատ աստված.

Քե՛ղ, որ այսքան բարիք ու փառք՝

Աշխարքն անծայր, ծովերն անտակ

13—14 տողերի դիմաց, լուսանցքում՝ «35—31»:

15 [Լիս ես արել], փրոհել, լըցրել,

18 ա Գընաց կարոտ աչքն աշխարբին.

բ Մնաց կարոտ աչքն աշխարբին.

19 ա Այնպես էլ թող նըրանք մընան

բ էնպես էլ թող նըրանք մընան

17—19 տողերի դիմաց, ձախ լուսանցքում՝ «փոխել»:

21 ա Թող փուշ կըտրի հգեմ այգին,

բ Թող փուշ կըտրի անթառամ այգին,

գ Եղեմ այգին կտրի չար փուշ,

22 Մարդիկ դառնան < . . . > ապուշ:

23 ա Կանչեց պառավն և, ո՛վ սարսափ, փոխվեց

դըրախտն այն անուշ,

բ Կանչեց պառավն, և, ո՛վ հըրաշք, փոխվեց

դըրախտն այն անուշ,

գ Կանչեց աղքատն ու, ո՛վ սարսափ, փոխվեց

դըրախտն այն անուշ,

դ Կանչեց մերը, ու, ո՛վ սարսափ, փոխվեց դը-

րախտն այն անուշ,

25 ա Պահնորդ մարդիկ դարձան արջեր՝ զուրկ նշանից

մարդկային,

բ Պահնորդ մարդիկ արջեր դառան՝ զուրկ նշանից

մարդկային,

26 Կորցրին և [սիրտ], և [քնքշություն], որ ի ծնե

ունենին,

26 տողից նետո՝

[Փախան դաժան ու անհամբույր, փախան, սկսան հոշոտել կուպիտ ու ադահ]:

26 տողից հետո (մեկ այլ ձեռագրում)՝

[Խրտնած փախան ընկերներին, մըտան թավուտ-

նեը < . . . >

Մըտան ու թափ<ուտնեքը>] <...>

Սկսեցին հոշոտել ում որ կարողացան՝ կուպիտ
ու ազահ, դաժան:

27 ա Մեր, բաղմափորձ մարդիկ կանչեց [Ալամ
արքան] իր ատյան,
բ Տխրեց արքան: Մեր, բաղմափորձ մարդիկ
կանչեց իր ատյան,

29 ա Ինչ տեսիլք է, որ գալիս է ինձ [նեղ օրով]
<1 անընթ.> <...>

բ Ինչ տեսիլք է, որ գալիս է ինձ ու անբախտ իմ
երկրին,

գ Ինչ տեսիլք է <...>

27—30 տողերի փոխարեն՝

Գույժը տարան թագավորին, այսպես, այսպես
պատմեցին,

Սարսափ կալավ թագավորին, փետտեց մազերն
[իր գահին],

Պատվեր տվավ ու բաղմափորձ ծերեր կանչեց նա
ատյան,

— Ո՞վ է, ասավ, ձեզնից տեսել կամ իմացել
այսպես բան.

27—30 տողերի մի այլ տարբերակ.

Ալամ արքայի պալատը. առջևը կանգնած են
ծերերը—

— Ո՞վ, ասացեք, ծեր բաղմափորձ մարդիկ եք
դուք,

Ով <է> ձեզնից կյանքում տեսել կամ իմացել
այսպես բան—

Ի՞նչ պատիժ է, որ գալիս է իմ աշխարհին, իմ
զլիսին,

Ի՞նչ ճար ու դեղ, ի՞նչ հնար կա այս ցավին:

31 Ու ծերերը խոնարհեցին գըլուխները ալեզարդ.

33—34 Հազար տեսակ ցավի տուն է այս աշխարհը
անցավոր,

Ու թըվում է մարդու համար ամեն մի ցավ մեծ
 ու նոր,
 35 ա Բայց դու եղիր մեծահոգի, միտքդ պահիր միշտ
 երկար,
 Բ Բայց դու եղիր երկարամիտ, միտքդ պահիր միշտ
 երկար,
 Գ Բայց դու եղիր իմաստուն, միտքդ պահիր միշտ
 երկար,

36—38 Ցավը պետք է մարդիկ քաշեն— ոչ թե անշունչ
 սար ու քար
 Այս աշխարքում ոչ առաջին, ոչ վերջինն ես գու
 մհնալ—
 Պատահել են այսպես դեպքեր կյանքում ամ'ն
 ժամանակ.

40 տողից հետո՝

[Բայց մի դեպքով, մի հընարքով վերջն եղել է
 միշտ բարի,
 Միշտ բարին է վերջը հաղթում— աշխատ է
 կարգն աշխարհի]
 41 Բայց թե հե՞ր է այս պատիժը այժմ գալի բեղ
 վըրտ,
 42 ա Անգետ— <1 անընթ.> մարդիկ ենք մենք—
 այդ ղըրկողը կիմանա.
 Բ Անգետ— <1 անընթ.> մարդիկ ենք մենք— այդ
 գիտունը կիմանա.
 Գ Անգետ ու խեղճ մարդիկ ենք մենք— էդ ղըրկողը
 կիմանա.
 43 ա Մենք այն գիտենք, որ նա, ով որ ցավ է տվել
 ու աղետ,
 Բ Մենք միայն գիտենք, որ նա, ով որ ցավ է տվել
 ու աղետ,
 44 ա Ըստեղծել է ամեն ցավի դեղն ու ճարն էլ իրեն
 հետ
 Բ Ըստեղծել է ամեն ցավի ճարն ու ճամփան իրեն
 հետ

դ Հստեղծել է ամեն ցավի ճարն ու (ճարակն) իրեն
հետ:

44 տողից հետո՝

Ձրկա մի ցավ, չըկա <...>

Որ շունենա գիտությունը,

Որ չիմանա գիտությունը:

47 ա Հրաշք է նա, մեծ թագավոր, աշխարհ իջած
երկնքից,
բ Գիտությունը [աստվածային ձիրքն է] իջած
երկնքից,
գ Գիտությունը, արքա, [ձիրքն է] աշխարհ իջած
երկնքից,

47 տողի սկզբում՝ «Մեռալ ծերը»:

48 տողից հետո՝

[Անմահական կաթիլ կուզես անվերջ <1 ան-
ընթ. > ու հոտեր,

Թե կենսատու բալասաններ, ծուխեր <1 ան-
ընթ. > ու խոտեր]:

50 (Հողի տալն է) միայն պակասում— հավասարի
արարչին:

50 տողից հետո՝

Ի՞նչ է սակայն նրա համար մարդը իրեն ցավերով,
Քընընում է, չափում-կըշռում երկիրն իր խոր
ծովերով¹,

Փորփրում է հողի շերտերն, հասնում ըսկիզբն
ամենի²,

Երբ դեռ անկազմ կար երկիրը խավար ծոցում
անհունի...³

1 Քընընում է, չափում-կըշռում երկիրն ամեն ծովերով,

2 Փորփրում է հողի շերտերն— շրջան-շրջան անցնում <...>,

3 Երբ դեռ անկազմ, անկերպար է <...> մըռայլ ծոցում
անհունի...

Նայում է վեր— համրում-դիտում աստղերն, արե
ու լուսին,

Ով [կա արդյոք նրանց վերա], ինչ կա ներսն
երեսին.

Գրտնում է նոր-նոր երկիրներ տարածության մեջ
անսահման⁴.

Ջոկում այնտեղ արարածներ— շունչ կենդանի մեղ
նրման.

Եվ աշխարհքներ, որ մեռել են վաղուց իրենց ողջ
կյանքով⁵,

Եվ աշխարհքներ, որ տակավին այրվում են հուռ
երկունքով,

Եվ հաշվում է ամեն մինը քանի միլիոն տարի կա,
կամ դեռ քանի՛-քանի՛ միլիոն տարի ունի մինչև
մահ.

Ո՛վ [իմանա] ինչ հրաշքներ կան իր առջև
տակավին⁶,

Սակայն թողնենք հրաշքները— դանք, Տեր արքա,
քո ցավին...

53 Կանչիր թող դանք տերության մարդիկն ուսյալ
ու գիտուն,

55 Այսպես ասին, պատվեր տվավ թագավորը
Հուրանի,

56 ա Կանչեց երկրի ամեն ծերից գիտուններին անվանի
բ Կանչեց երկրի ամեն ծայրից գիտուններին
անվանի

57 ա — Եկե՛ք, ասավ, ով գիտուններ, բացեք տեսեմ,
ի՞նչ տեսիլք է արդյոք սա,

բ — Ինձ պատմեցե՛ք, բացեք տեսեմ, ի՞նչ տեսիլք
է արդյոք սա,

գ — Բացե՛ք, ասավ, ով հրմուտներ, ի՞նչ տեսիլք է
արդյոք սա,

4 Գրտնում է միշտ նոր երկիրներ տարածության մեջ անսահման.

5 Եվ աշխարհքներ, որ պաղել են վաղուց իրենց ողջ կյանքով,

6 [Եվ] ո՛վ [գիտի], թե ինչ գիտեր կան իր առջև տակավին,

դ — Բարով եկաք, ով հրմուտներ, ի՞նչ տեսիլք է
արդյոք սա,

57 տողի ծայրից՝ «Թագավոր»:

58 տողից հետո՝

Այգի արի, բար հասցրի, վարդ պահեցի
աննըման,
Արթուն, հրմուտ, հավատարիմ մարդիկ զըրի
պահապան.
Մարդիկս ընկան մարդու կերպից, դարձան արջեր
շար-դժխեմ,
Վարդերս ամեն փուշ կըտրեցին, փոխվեց այգին
իմ եղեմ:

(Վերջին երկու տողերի տեղերը համարակալումով փոխված են):

59 ա Բերեք, արեք, ինչ ճար որ կա երկրի վրա ու
տակին,
բ Բերեք, ավա՛ղ, ինչ ճար որ կա երկրի վրա ու
տակին,

63 ա Հավաքվեցան գիտունները, գըլուխ տըվին
արքային.

բ [Գիտունները] — Ողջո՛ւյն հըղոր ու մեծափառ
< . . . > [Ալամ] արքային,

64 — Թող շատ ապրի երկրի վրա ողջ ու հաստատ
իր գահին,

64 տողից հետո՝

[Այս աշխարքում զարմանալի (ոչինչ) մի բան
չըկա < . . . >

Գըլուխ տըվին ու խոսեցին գիտունները արքային],
65 ա էս աշխարքում ամեն մի բան ունի իրեն մի
պատճառ,

բ Այս աշխարքում ամեն մի բան ունի իրան մի
պատճառ,

66 Այն պատճառն էլ ուրիշ պատճառ, այսպես
անվերջ, անդադար,

Մինչև պատճառն սկզբնական ական ու աղբյուրն
ամենքի,
ա Մինչև սկիզբն սկզբների՝ ծագման խորհուրդն էս
կյանքի:
բ Որ ունի իր միջում ծագման խորհուրդն էս

կյանքի:
գ Որ ամփոփում է իր մեջ ծագման խորհուրդն այս
կյանքի:

դ Որ [եղել է] $< \dots >$ ծագման խորհուրդն այս
կյանքի:

69 ա Ինչու համար այսպես է այս, շահ լինի քեզ թե
վրնաս,

բ Ինչու համար այս այսպես է, շահ լինի քեզ թե
վրնաս,

71 Երբ իմացար, թե այս ընչից այս ինչ բանն է
դուրս գալի,

72 ա Կարող ես դու [առաջ բերել] և հետևանք
ցանկալի,

բ Կարող ես դու փոխել $< \dots >$ և հետևանք
ցանկալի,

73 ա Եվ արդ, քանզի ամեն մի բան ունի անշուշտ մի
պատճառ,

բ Եվ արդ, քանզի ամեն մի բան ունի իրան մի
պատճառ,

74—76 Իսկ այն, ինչ որ պատճառ ունի, ունի նաև իրան
ճար,

Մի՛ տրտմիր դու, մեծ թագավոր, մեզ տուր
միմիայն ժամանակ,

Որ քնրենք ու այս ցավի պատճառն ու ճարն
իմանանք:

77 ա Ու գրնացին 40 ցերեկ, < 1 անընթ. $>$ գիշեր
տըքնեցին,

բ Ու դրնացին գիտունները, 40 գիշեր տըքնեցին,

78—79 Տերեկն անդու հանգիստ շառան ու գիշերը
չըքնեցին,
Տակվեր արին, քրքրեցին ամեն գրվածք ու
գրյանք,

81—82 տողերի շրջված տաբերակ.

Գլուխ տվին, էսպես ասին [գիտունները] արքային.
— Թող շատ ապրի Ալամ արքան ողջ ու հաստատ
իր դահին:

82 Գլուխ տըվին ու առաջին [գիտունները] ասին
Ալամ արքային.

83 ա Քըրքըրեցինք, քընընեցինք մենք խորհուրդը էս
կյանքի,
բ Քընընեցինք ու իմացանք մենք գաղտնիքը այս
կյանքի,

83 տողից հետո, սևագիր ձևագրում՝

< . . . > անցանք մարդից արջին,

84—87 Սահմանեցինք տեղն ու ցեղը, [էությունը]
ամենքի,

Առանք մարդուն, որ [կյանքերի] օդն ու պսակն
է վերջին,

Իջանք ներքև [կարգով հերթով] մարդուց անցանք
մենք արջին:

Արջը հավքի, սա սողունի, և սողունն էլ ձրկան.

88 ա Այսպես հերթով հասանք մինչև էակաները
նախնական,

բ Այսպես հասանք մինչև փափուկ էակաները
նախնական,

89 ա [Մանրէ միաբջիջ, որոնք < . . . >]

բ Որոնք բջիջներ են պարզ < . . . >

90 ա [Կազմըված են հյուլեններից, անտեսնելի պարզ
աչքին],

բ Սրանք էլ կազմված < են > հյուլեններից,

91—92 Որոնք ունեն հատկություններ, զորություններ
լավ ու վատ,

Ու միանում ու լուծվում են, միշտ մաքառում
անընդհատ,
93 ա Ու ալսպիսով հորինում են փոփոխություններ
կյանքի մեջ,
բ Ու էսպեսով հորինում են փոփոխություններ
կյանքի մեջ,
գ էսպեսով էլ հորինում են ելեէջներ կյանքի մեջ,
դ Հորինում են [ամեն տեսակ] ելեէջներ կյանքի
մեջ,

94 ա Ույժ կամ ծյուրում, փոփոխություն, կյանք ու
ծնունդ և կամ վերջ...
բ Ույժ կամ ծյուրում, ջահելություն ու ծերություն,
[կյանք] ու ծնունդ և կամ վերջ...
գ [Ույժ ու եռանդ, հիվանդություն, [ծընունդ]
< . . . > և կամ վերջ]...

89—94 տողերի երկայնքով, ձախ լուսանցքում՝ «էսպեսով էլ տեսակ-
ները»:

95 ա Ու էս ապրող աշխարհքի մեջ, ամեն մի բան իր
կյանքով,
բ Եվ ալս ապրող աշխարքի մեջ ամեն մի բան իր
կյանքով,
96—99 Ծընվում, մեռնում, փոփոխվում է ալս բնական
օրենքով,
Այսինչ հյուլեն ներհակավոր այն հյուլին միացավ.
Ու փուշն ահա թերթեր տվեց, անուշ բուրմունք
ստացավ,
Կամ ենթադրենք թե կատարվեց ալլ միացում
հակառակ.
101 ա Արյան միջում այսինչ հյուլեն [պակսեց և կամ]
շատացավ,
բ Նույնպես նաև արյան միջում այսինչ հյուլեն
շատացավ,
գ Սրա նման արյան միջում այսինչ հյուլեն
շատացավ,

102 ա Ու մարդն ահա այլ կերպարանք— գազանի
 պատկեր ստացավ...
 ք Եվ մարդն ահա այլ կերպարանք, այլ բնություն
 ստացավ...
 գ Մարդը փոխ <վեց>, այլ կերպարանք, այլ
 բնություն ստացավ...

102 տողից նետո՝ ըստ մեկ այլ ձեռագրի.

[Արջն ես ասում — վարժեցնում են այնպես
 կըրթում դաս տալի,
 Որ գազանը հասկանում է շատ մարդկանցից
 ավելի,
 հաղ է անում, թրթնջում <է>, պար է գալի
 մարդի պես,
 < > տանում-բերում ինչ ուզես.
 Վարդ ես ուզում կը [ծաղկեցնի] կուզես թեկուզ էն
 փշից¹,
 Գուլն էլ կըտա ու խավ կըտա, որ շես ջոկիլ
 թավիշից²:
 Նա է ստեղծել <1 անընթ. > [ու] հինգ դալուկ
 թերթի տեղ³:
 Զարդարել է [խավստ] թավշյա պերճ պսակով
 փառահեղ⁴.
 Գուլն է տալի, խավ է տալի, որ շես ջոկիլ
 թավիշից,
 Նա քեզ համար վարդ բաց կանի՝ կուզես թեկուզ
 էն փշից⁵:

- 1 վարդ ես ուզում ծաղկեցնում է, կուզես թեկուզ էն փշից,
- 2 Գուլն է տալի, խավ է տալի, որ շես ջոկիլ թավիշից,
- 3 Նա քեզ համար վարդ բաց կանի կուզես թեկուզ էն փշից.
- 4 ա Զարդարում է [խավոտ] թավշյա պերճ պսակով փառահեղ.
- բ Եվ ով [է] վաթի վարդը դարդարել թավշյա պերճ պսակով
 փառահեղ,
- 5 [Ինչու] [Նա քեզ համար վարդ բաց կանի, կուզես թեկուզ
 էն փշից]:

Մի բան չըկա վեր-երկրնքում, երկրի վրա ու
 տակին⁶,
 Ողջ զընընեի, ողջ մաղեի է, խաղալիք են իր
 ձեռքին,
 Կանչիր թող գան քո տերության մեծերն ուսյալ ու
 գիտուն⁷
 Եվ քո մարդկանց և քո այգուն նրանք կանեն
 օգնություն:

(Ու մտնում են զիտունները):

103 ա — էդ ամենը հրաշալի, էդ ամենը աննըման,
 բ — էդ բոլորը հրաշալի, էդ ամենը աննըման,
 գ — Այդ բոլորը հրաշալի [է], աննըման,
 դ — Այդ ամենը հրաշալի, աննըման,
 ե — Հրաշալի, սխրալի են այդ բոլորը,
 զ — Բայց ես այն եմ ուզում, [որ] իմ դրախտն
 և մ ուզում և իմ մարդիկը:
 է — Բայց ես այն եմ ուզում, իմ դրախտն եմ ուզում
 և իմ այգին:

104 ա Բայց ասացեք, ո՞վ խորիմաստ ու < . . . >
 զիտուններ,
 բ Բայց ասացեք, ո՞վ զիտուններ, որ քնեի եք ամեն
 բան,

105—106 տողերի փոխարեն՝

< . . . > [իմ մարդիկը և իմ այգին աննըման].

107—109 Ասաց արքան, զլուխ տվին զիտունները արքային,
 — Թող շատ ապրի Ալամ արքան ողջ ու հաստատ
 իր գահին.

Ճարեր արինք, դեղեր դրինք, <1 անընթ.>
 տըքնեցինք մենք անքուն,

111 ա [Ինչ զիտեինք], արինք — [չարինք] — փուշը
 մնաց սակայն փուշ.

6 Դադախիք չըկա վեր-երկրնքում, երկրի վրա ու տակին,

7 ա Այժմ կըգան քո տերության մարդիկն ուսյալ ու գիտուն,

բ Կանչիր թող գան քո տերության մեծերն ուսյալ ու գիտուն,

բ Երկինք գետինք [բրբրեցինք] ողջ մաղեցինք

<...>

գ Ոչ, տեր արքա, ինչ էլ արինք, փուշը մընաց
սակայն փուշ,

դ Ոչ, տեր արքա, ինչ էլ արինք փուշը մընաց
դարձյալ փուշ,

112 ա Արջը մընաց նույն գաղանը, դաժան, կոպիտ ու
ապուշ...

բ Գաղանը մընաց նույն գաղանը, դաժան, կոպիտ
ու ապուշ...

գ Ել քո մարդիկ նույն գաղանը, դաժան, կոպիտ ու
ապուշ...

դ Եվ գաղանը նորից գաղան, դաժան, կոպիտ ու
ապուշ...

112 տողից հետո՝

[Ո՛ւ] մութ ու մռայլ տարակուսանք:
Արջի տեղ գործածել գաղան:

113 տողից առաջ, վերին լուսանցքում.

Դարձյալ <1 անընթ. > մենակ իր պալատում
վիշտը սրտում:

115 Նա հայտնվեց պայծառ ու վեհ, ինչպես տեսիլք
սրբազան,

118 Քայլքը թեթև, ճակատը լեն, ու հայացքը
իմաստուն:

121—122 էս աշխարհքում թե մի ճար կա, մի հնար կա քո
ցավին,

էն Հաղարան խաս բլբուլն է, որ դու չունիս
տակավին,

123 ա Որ երգում է հազար ձենով, հաղար տեսակ
կանչելով,

բ Որ երգում է հազար ձենով, հաղար շեշտով
կանչելով,

Մայիսյան վարդի— որի անուշահոտությունը
մարդու խելքը տանում է,

130 Պարզե կըտամ [քեզ ու] <...> ինչ որ ուզի
քո լեզուն.

135 տողից առաջ, մի այլ սևագիր ինքնագրում. «[Առաջ մյուս էջը]»:

136 ա Կանչեց իրեն երեք որդուն և արքունիքն իր բոլոր
բ Կանչեց իրեն երեք որդուն, այսպես խոսեց

<...>

136 տողից հետո և հաջորդ տողերի արանքում, մի այլ սևագիր ինքնագրում.

Եկավ մեծը... միջնակը... Նվագածուրյան ձայնե-
րով, ծաղիկների բուրմունքի և աղջիկների հետ եկավ փոքր
և սկսվեց ֆրամենտյուն— նա իսկի չի կարողանում <1 ան-
ընթաց>, բայց երգը հնչում է:

138 Մեր աշխարհի միակ զարդը, միակ փառքը
փրչացավ:

142—143 տողերի միջև. «Հագարան բլրուր կախ <արդական> աշ-
խարհում...»:

144 Ես ձի կելնեմ, ղենքըս կառնեմ, կերթամ կընկնեմ
հողից-հող,

144 տողից հետո. «[Ուր որ լինի]»:

148 Երկնում լինի-վայր կըբերեմ, գետնի տակին—
կըհանեմ:

148 տողից հետո, տողատակում.

Միայն քեզ գործ ունենաս բավականին, սուրբ աջ
ու ձախ պարտում է ու վերադառնում իր սիրումում— ինչ-
պե՞ս էր.— Օ՜, սարսափելի ես դու:

(շատակեր էն Շարան):

135—148 տողերի երկայնքով, ձախ լուսանցում.

Սուրբ շարժեց աջ ու ձախ և չափ իր աչքերը ոլո-
րեց չորս կողմը:

154—155 Կուզես հիմի նըշան արա, [դու որոշիր] օր կամ
ժամ,

Ու հաց մի տար $< . . . >$, եթե հանկարծ

ուշանամ—

155 տողից հետո՝

Պետք է միայն ամեն ուտելիք վերցնենք, որ հան-
կարծ չըստվենք: Թե չէ սոված մարդը կըմոռանա ամեն բան:

159 տողից առաջ, մի այլ սևագիր ինքնագրում.

Մերունու գնալուց հետո, երբ քաղալորը կանչում
է իր որդիներին— (խոսելուց առաջ): (Լսվում է նվագածության
և երգերի ձայնը, ու ծաղկեպսակը զլխին, աղջիկներով շրջա-
պատված հայտնվում է բանաստեղծը— Արեգը):

160 ա Վաղորդյան երեկոյան ժամերին,

բ Առավոտյան արշալույսի ժամերին,

161 ա Նա կանչում է սարսափից

բ Եվ ժրպտալով կանչում է ինձ

163 ա Լուռ ու խաղաղ անտառներում,

բ Խաղաղ ու լուռ անտառներում,

գ Մութն ու [խաղաղ] անտառներում,

164 $< . . . >$ ու < 1 անրնթ. $>$ լուսի մեջ այն խորին,

165 ա Նա կանչում է, նա գոռում $< է >$

բ Շըշուկներով խորհրդավոր

167 Կարկաշահոս ջրերի մոտ,

168 ա Երբ նստած եմ մտասույզ,

բ Եզերքներից $< . . . >$,

գ Երբ թախծում եմ արիերին,

169 ա Խուլ աղմուկով հեռանում է

բ Նա երգելով կանչում է ինձ

170 տողից հետո.

(Սա կրեթի— խնդում են վրեն եղբայրներն ու
պալատը):

Առաջ գալիս են մյուսները— մեծերը: Մեծը— իր
հարսին— [Եթե իմացել եմ ուրիշի հետ— ի՞նչ բերեմ քեզ
համար]:

Շարան— շրթովն գոնե [նաշըս] անեի, հացըս
ուտեի: Ճաշըս կիսատ եմ րողել— կերակուրներս կըպաղեն—
ասացե՛ք, որ ծածկեն, տա՛մ պահեն:

202 ա Ձենըդ նույնպես լիքն ու զվարթ, լի ավյունով
գերբնական,

բ Ձենըդ նույնպես թարմ ու զվարթ, լի ավյունով
գերբնական,

204 Հափշտակված վեհ ձայներին կախարդական քու
երգի

209 ա [էդպես անզգույշ] մի մոտենար իմ < . . . >
գաղտնիքին:

բ Ու ձեռ մի տար էդպես < . . . > անբուժելի իմ
վերքին:

210 ա Հանդիսավոր մի օր էր էն. հրաշալի պայծառ օր.
բ Հանդիսավոր մի օր էր էն. գարնանային պայծառ
օր.

211 ա Մինարեի շուրջը բազմած ժողովուրդը բյուրավոր
բ Մինարեի շուրջ ծովացած ժողովուրդը բյուրավոր

212 Սպասում էր իմ երգելուն: Ոգևորված ես եկա.

214 ա Լիքը աշխարհն աչքիս առջև, ջինջ երկինքը իմ
վերեն,

բ Կանանչ աշխարհն ոտիս տակին, խոր երկինքը իմ
վերեն,

գ Սիրուն աշխարհն ոտիս տակին, խոր երկինքը իմ
վերեն,

դ Հայն աշխարհն ոտիս տակին, խոր երկինքը իմ
վերեն.

215 ա Սիրտս լիքը վեհ հույզերով... երգը հոսեց ինքն
իրեն...

բ Հոգիս լիքը կարոտներով... երգը հոսեց լիտեն...

գ Գլուխս լի երազներով... երգը հոսեց ինքն իրեն...

216 ա էլ երկնքի հավերժ կուզես, թռած ավեր
աշխարհից.

բ էլ երկնքի հավերժ կուզես, թռած անհայտ
աշխարհից.

217—118 Ճախրում էին գլխիս շուրջը՝ հափշտակված իմ
երգից:

էն հավքերից մինը հանկարծ թևին զարկեց ու
թռավ,

219 ա իջավ հանկարծ հափշտակեց, հափշտակեց ինձ,
տարավ...

բ Թռավ ու ինձ հափշտակեց, հափշտակեց ու
տարավ...

գ Թռավ եկավ հափշտակեց, հափշտակեց ու
տարավ...

220 ա Աչքս մին էլ բաց եմ անում, կանգնած եմ մի
դրախտում,

բ Աչքս մին էլ բաց եմ անում, կանգնած մի մեծ
դրախտում,

221 տողից հետո՝

[Վճիտ օդում, ջինջ կապույտում [ընձյուղել են]
դեպի վեր

Ու [խմբովին] երազում է շուրջս անտառն
անտարբեր¹:

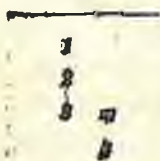
Անտառի մեջ խորհրդավոր խոխոջում են միալար²
Անմահական աղբյուրները, ջրերն աշխույժ ու
կայտառ,

Նրանց թավիշ եզերքներին, նրանց ձևին զմայլած
Անուշահոտ ծաղիկները խոնարհել են դեպի ցած,
Ու երջանիկ օրորվելով, հարբած երջանկույթունից
Իրենց քնքույշ բուրվառներով բույր են լցնում

< . . . >³

Ու զերթ փոքրիկ սերովբեներ խաղ են անում,
թրթռում

Հաղարագունի հավք ու թիթեռ էն բուրավետ
եթերում]...

Ու խմբովին երազում են շուրջս ծառերն անտարբեր
Նրանց տակին խորհրդավոր խոխոջում են միալար
Իրենց քնքույշ բուրվառներով բույր են խնկում < . . . >
Իրենց քնքույշ բուրվառներով բույր են տալի < . . . >

222—223 Ձմալլած իմ տեսածներիս, ու մնում եմ անհամբեր,
Սարսափում եմ, թե տակավին ինչեր պիտի
տեսնեմ դեռ:

224 ա ես գնում եմ զերթ հրազում... Ահա դալար
թփերից,
բ Ու գնում եմ, գնում, գնում— ասես թռչում եմ
օդում,
գ Ու գնում եմ, գնում, գնում— ասես թռչում եմ
կթերում,

227 Մի նազանի հուրի փերի դուրս է գալի դեպի ինձ.

227 տողից հետո՝

[Որպես փոքրիկ սերովբեներ նրա շուրջը թրթռում,
Հալսարդունի հավը ու թիթեռ խաղ են անում էն
բուրավետ կթերում]:

228—229 [Նա միամիտ], սիրտը տված երջանկովյանն
եղեմի,
Վարսը տված բուրյան հովին, երգ է ասում ու գալի.

231 Քնած էինք միասին,

233 ա Սիրում ենք ուխտ $< \dots >$,

բ Սեր ենք ուխտել $< \dots >$

գ Քնած էինք ջրափին...

234 Հանկարծ ընկան աստվածային իր աչքերը ինձ
վրա,

234. տողի դիմաց, աչ լուսանցում.

Երբ զարթնեցի՝ նա չըկար:

235—236 Ես կանգնեցի, քար կտրեցի, շունչս հատավ ու
սառա.

— Ո՛վ ես, կանչեց, դու հողեղեն, ո՛վ համարձակ
դու հողի.

239 Քու հայացքով շփոթում ես մեր սրտերը
անարատ—

240 ա [Արի՛, եթե մի հոգի ես մեր եղեմին արժանի],
բ [Դե եկ, եթե մի հոգի ես մեր եղեմին արժանի].

241—242 [Արի նստիր, քու ծնկանը պիտի ննջեմ ես հիմի]...

Բայց վա՛յ, եթե ինձ համբուրես, հրապույրքից
հաղթելվես,

244 ա Ասավ, հակվեց իմ ծնկանը, փակեց աչքերն
աննման,

բ Ասավ, պառկեց իմ ծնկանը, փակեց աչքերն
աննման,

գ Ասավ, թիկնեց [իմ] լանջիս, փակեց աչքերն
աննման,

245—249 տողերի փոխարեն՝

Ու փովեցին ճոխ մաղերը իր երեսին կուսական,

< > նրա մարմնի հըպումից

Մի հեշտալի, ախորժելի ընդարմություն եկավ ինձ.

Ես հարբեցի թարմությունից, և գեղեցկությունը
կախարդեց¹.

Ես նայում եմ, նայում անվերջ, [քանի] նայում—
մոռանում,

[Թե ուր եմ ես, ինչ պատահեց < . . . >]

250—251 Մին էլ ահա գետի ափից մի ուրիշը երևաց,
էնքան քնքույշ, էնքան թեթև, որ անմարմին ինձ
թվաց.

251—252 տողերի միջև՝ «գետի փրփուրն ալեբեր»—

252—253 ա Նա խնդում էր, ու նրա ծիծաղը հնչում էր
Մաքուր արծաթի նման խորունկ անտառում
բ Նա խնդում էր, ծիծաղում էր, ու ծիծաղը թրթռում
Մաքուր, ինչպիս արծաթի ձայն, հնչում խորունկ
անտառում.

257 Լող է տալի վեր ու վար,

259 Կուղի հասնել անպատճառ: (խելագար)

260—261 Ծիծաղում են ծաղիկները՝

Ողջ հավաքված ափերին,

Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛,

ա Բնչ խենթ է նա.

1 ա ես հարբեցի երիտ<ասարդական> ջահելությունից.

բ ես հարբեցի ջահելությունից և գեղեցկության ուժից.

բ [Ա՛խ, ինչ լուենթ է էն փերին] .

266 — Ո՛ւլ ես, ասավ, դու հողեղեն, ի՞նչ հրաշքով
ներս մըտար,

268—269 տողերի փոխարեն՝

[Բայց դու գուցե մի ոգի ես մեր եղեմին արժանի],
նստիր, թեքեմ ես քո լանջին իմ գլուխը—

[քնեմ]—

272 ա Ասավ թեթև ու նաղելի թեքեց գլուխն իմ լանջին,
բ Ասավ թեթև ու նաղելի թեքեց գլուխն իմ գրկին,

273 տողի փոխարեն՝

ա Նրա շնչից ու հեշտ բուրմունքից ես հարբեցի,
բ Նրա շնչից ու բուրմունքից հարբեց ադահ իմ
հոգին.

գ Նրա շնչից ու բուրմունքից հարբեց կարոտ իմ
հոգին.

274 Գլուխս [արբած [պտըտվում էր, մթնում աչքերս
ու մթնում.

276 ա Մին էլ հանկարծ [ես հիշում եմ, ջերմ]
համբույրը զգացի.

բ Մին էլ հանկարծ, ես հիշում եմ, հնչուն ձայնը
լսեցի.

գ Մին էլ հանկարծ երազի մեջ [տաք] համբույրը
զգացի,

դ Մին էլ հանկարծ, երազի մեջ, հնչուն ձայնը լսեցի.

280 տողի փոխարեն.

Ասավ, իսկույն անհետացավ— ես մնացի <...>,
Անհուն ցավից ու կարոտից կշտամբելով ինքս
ինձ...

281 ա [Մին էլ հանկարծ] սթափվում եմ սրտադրավ մի
ձայնից.

բ Այն ժամանակ սթափվում եմ ուրիշ երգի մի
ձայնից.

գ Այն ժամանակ սթափվում եմ ուրիշ հեռու մի
ձայնից.

286—287 Զեփյուռի հետ

Բույր ու համբույր են ղրկել ինձ համար...

288 ա Մի այլ աղջիկ, մի այլ ոգի ցարասի ծառի տակ,
բ Մի այլ աղջիկ < . . . > ու կանգ առավ ծառի
տակ,

293—294 Եվ ո՞վ եք դուք, որ տանջում եք անգթաբար ինձ
էսպես.

Ո՞վ, իմ հոգին չի դիմանում ձեր հմայքին
գերբնական,

295 ա Ո՛հ, խղճացեք, [քնքույշ ոգիք], էլ մի՛ տաք ինձ
փորձության:

բ Ո՛հ, խղճացեք, < . . . > ոգիներ, էլ մի՛ տաք
ինձ փորձության:

296—297 Էնտեղ ես դու, ուր հողեղենն ուս չի կոխել դեռ
բնավ,

Ուր անհայտ են երկրավորի <1 անընթ.> սերն
ու ցավ,

299 ա Բայց դու նստիր, ով ազնիվ հյուր, որ ես հանգչեմ
քո գրկում.

բ Բայց դու նստիր, սիրուն տղա, որ ես հանգչեմ քո
գրկում.

գ Բայց դու նստիր, սիրուն երգիչ, որ ես հանգչեմ
քո գրկում.

300 ա Ու տես, եթե ինձ համբուրես, այնքա՛ն հետո
կըղղջաս,

բ Բայց տես, եթե ինձ համբուրես, այնքա՛ն հետո
կըղղջաս,

301—302 Ու չես գտնիլ ինչ կորցրնես— ամբողջ կյանքդ
թեկուղ տաս:

Եվ այս երրորդն էնքան սիրուն, գերազանց էր
առավել,

305—309 Կանչեց [անհուն] քնքույշ վշտով ու չքացավ իմ
մոտից:

Ես շվարած միտք եմ անում < . . . > թմրության,
Թե կարճատև մի հաճույքին ի՞նչպես տրվի

հավիտյան—

Ու գնում եմ, որոնում եմ, [ախանջ դնում] ամեն
տեղ—
ա էլ ձայն չըկա, չեն երևում անմահները
աչադեղ...

Բ էլ ձեն չըկա, չեն երևում սիրունները էն շքեղ...
Գ էլ ձեն չըկա, չեն երևում տեսիլները էն շքեղ...
Դ էլ ձեն չըկա, չեն երևում փերիները էն շքեղ...

309 տողից հետո (առաջին շուրս տողերը ջնջված և ապա վերականգ-
նված)՝

Օրը արդեն տարածամեկ, մոտ է [արեն իր
մըտին]՝
Դրախտի ձեներն հնչում են երեկոյան մեղեդին².
Ու երջանիկ էն գիշերի ստվերները մեղմածան³
< ? >

Ծածկում են անմահների օթևանը սրբազան՝
Գնում եմ ես... Կախարդական տեսարաններ
նորանոր,

Մինը մյուսից սքանչելի, մինը մյուսից փառավոր⁵.
310—311 Բայց ոչ մի տեղ չեմ հանդիպում էլ նրանցից ոչ
մեկին,
Անհուն ջավով ու կարոտով տառապում է իմ
հոգին:

312—315 տողերի փոխարեն՝

Ահա կապույտ եթերային երկնաման ապարանք⁶.
էստեղ, գույն, ասում եմ ես, կըհանդիպեն ինձ
նրանք.
Սիրտ եմ անում, ներս եմ մտնում— դատարկ ու
լուռ ահավոր,

1 Օրը արդեն տարածամեկ— փոխվել գիշերն < . . . >

2 Դրախտի ձայներն հնչում էին երեկոյան մեղեդին.

3 Ու երջանիկ երեկոյան ստվերները մեղմածան < ? >

4 Ծածկում էին անմահների օթևանը սրբազան:

5 Մեկը մյուսից սքանչելի, մեկը մյուսից փառավոր.

6 Ահա լազուր եթերային երկնաման ապարանք,

[Հառաչում եմ հուսահատված] < . . . >

Ձեն եմ տալի հուսահատված ու հառաչում

սրտախոր¹,

[Եկեք], ո՛վ, մին էլ եկեք, որ երջանկություն տվիք.

Ինձ պատասխան ահեղ մի ձեն հանկարծ գոչեց՝

քյավթառ, տա՛ր²...

316—317 Մին էլ տեսա կրկին կանգնած մինարին

[գազաթին].

Դարձյալ կեղտոտ էս քաղաքում, շուրջս ամբոխն

[գարշելի]...

317 տողից հետո՝

Եվ ձայնս արդեն բեկված, կորցրած իր ուժն ու

շեշտը սրտառուչ,

319 Ուրախ-ուրախ, ոգևորված դիմում եմ ես մինարեն.

319 տողից հետո. «(Դարձյալ ամբոխը < . . . >)»:

321 ա Ու երգերըս, ու [ձայներըս], նվիրած են ողջ

նրանց,

բ Ու երգերըս, ու [ձայներըս], նվիրում եմ միշտ

նրանց,

321 տողից հետո՝

[Եվ ամբոխը, որ կարծում է աղոթում եմ իր

աստծուն,

Դարձյալ էնպես թովված հավքերն ցած են

իջնում երկնքից]³

1 Ձեն եմ տալի զղջացած և հառաչում սրտախոր.

2 ա Այնժամ թնդաց ահեղ մի ձեն— քյավթառ, [արի սրան]
տա՛ր...

բ Այնժամ թնդաց ահեղ մի ձեն— [արի սրան], քյավթառ,
տա՛ր...

գ Ինձ պատասխան ահեղ մի ձեն թնդաց հանկարծ— քյավթառ,
տա՛ր...

3 ա Դարձյալ էնպես մարդիկ < . . . >

բ Դարձյալ էնպես ցած են իջնում թովված հավքերն երկնքից,

322 ա Բայց, ա՛խ, չըկա, էլ չի գալի էն թռչունը հին
 ծանոթ,
 Բայց, ա՛խ, չըկա, էլ չի գալի էն խաս հալքը ինձ
 ծանոթ,
 Գ Բայց, ա՛խ, չըկա, էլ չեն գալի էն թեկերը ինձ
 ծանոթ,

323 տողից նետո՝

[Եվ մարդիկ էլ ծիծաղում են թե ինչպես ես երգում
 եմ էս ձենով] - .
 Ու իջնում եմ ես հուսահատ ու կարոտից խելագար,
 Հալիս, հեծում, կուրծքս կոծում, տանջվում
 անհույս ու տրկար¹,
 Տանջվում էսպես ու երազում ու երազում <...>
 Մինչև անցնի ամբողջ տարին, ու նույն օրը մինչև
 դա²...

Վերջին տողից նետո, վաւի լսամեցում՝

Ձեռք կտրել է.

Բայց երգել է արդեն, Արեգը լսել է:

324—325 — Բարով, պապի, որ կանգնած ես գլուխդ վեր
 ամպերում.

Ո՞վ ես արդյոք:

(Ձայն ամպերի միջից)

329 Ափերն ու մեջն եմ ես,

329 տողի դիմաց՝

[Ալամա Արեգն եմ ես]

334 — Ո՞վ առնպատում, անհաս դու մեծ,

խարխափելով ու անդետ

335 ա Մենք սողում ենք, անց ենք կենում այս

աշխարհից որպես գետ,

Բ Մենք հոսելով անց ենք կենում այս աշխարհից
 որպես գետ,

1 Կուրծքս կոծում, լալիս, հեծում, տանջվում անհար ու տրկար,

2 Մինչև անցնի ամբողջ տարին, էլ էն օրը մինչև դա...

- 336 ա Որ անհասու մեծ աշխարքին իր ակներն է լոկ
տեսնում,
բ Որ անհասու մեծ աշխարքին իր ակներն է լոկ
ճանաչում,
337—341 Իսկ դու ահեղ քո բարձունքից ողջ տեսնում ես ու
քննում:
Լսի՛ր, պապի, խոնարհիր քո բարձր գլուխն
ամպերից,
Բաց արա քո իմաստուն լեզուն, պատասխան տուր
ինձ.
Ո՞րն է ճամփան, որ տանում < է > այն
աշխարհը երջանիկ,
ա Ուր երգում է հաղ<արան> խաս բյուրբյուր.
բ Ուր հազ<արան> խաս բյուրբյուր երգ է
ասում < . . . >
342 Եվ վարդի [փնջեր] էր թափում իր երգի հետ,
345—346 Նայիր վերև, խիղախ տըղա. այն ճամփեն ես դու
փրկատրում,
Նեղ, քարքարոտ այն շավիղը, որ թաքչում է
ամպերում.
348 Ետ գալ չըկա էլ նըրան.
347—348 տողերի փոխարեն, ձախ լուսանցում՝
Անդարձ է աշխարքում ամեն բան,
Ինչ որ զնաց էլ ետ չի գալ հավիտյան.
352 Անտակ ձորեր, որ նայելիս մարդու աչք է սևանում.
354 Ամեն քայլում դե ու հըրեշ, ամեն քայլում
փոթորիկ...
357—358 Սով, նեղություն չեմ հասկանում, չեմ էլ հոգում
այդ մասին,
Ո՞ւմ է պակսել մի կըտոր հաց այս աշխարքի
երեսին:
360—362 Եվ այն աշխարքն այնպես հեշտին և այն հավըր
այնպես մո՛տ...
— Ո՛վ հավիտյան կույր մոլորված ու միշտ
խաբված դուք մարդիկ:

Հեշտ է թելում փափաքելին ու սիրածը միշտ

մոտիկ...

363 ա Հեշտ է— սակայն ցընորքի մեջ, մոտիկ՝ միայն
ձեռ սըրտին,

բ Հեշտ է— սակայն ցընորքի մեջ, մոտիկ՝ սըրտին
տենչալի,

գ Հեշտ է— սակայն ցընորքի մեջ, մոտիկ՝ սըրտին
անձկալի,

364 Բայց չի կարող ոտքը հասնել, ուր ուր սիրտն է
ման գալի:

365 ա Մեղք ես, որդի, դարձիր, գընա քու հոր տունը
չեն ու լի:

բ Ետ կաց, ով գիտուն, մահի հտեից ես գնում:

գ Ետ կաց, որդի, ինչո՞ւ ես քո մահի հտե ման գալի:

368 ա Գընա խելոք շատերի պես, ապրիր հանդիստ ու
առատ,

բ Ապրիր խելոք շատերի պես.

գ [Այնտեղ] Ապրիր այնտեղ ճոխ ու հանդիստ,
նման խելոք շատերին,

369 Որ չեն հոգում, թե կորցրիլ է մարդը պատկերն
իր վերին...

369—370 տողերի միջև.

Ո՛չ. և ով գիտի այժմ կըտիրեն քո ունեցածին քո
բացակայության ժամանակ:

371 ա Տանում է մինն այն դըղյակը, ուր մթնից մինչև
լուսածագ.

բ Տանում է մինն այն դըղյակը, ուր գիշերն մինչև
լուսածագ.

գ Տանում է մինն այն դըղյակը, ուր (հեշտանքի
մտքով միանում են).

372—373 տողերի միջև՝ «2— ոչ»:

373 տողի դիմաց, աջ լուսանցում՝ «3— ոչ»:

376 տողից հետո՝

Երկրորդ անգամ պնդում է— երկրորդ անգամ հեշտ
նամպեն է ասում— երրորդ անգամ պնդում է և տեսնում է

<...>:

Պոեմի 6-րդ հատվածի արձակ շարադրանք.

Ո՛չ, պապի (և այլն).

Մերը.

— Լսիր, պատանի... Իսկ նա եմ, ով փորձում է ամենքին, ջոկում է հերոսն ու վատը.

[Ժամանակի] Կյանքի սկզբից կանգնած այս ճամփաների մեջտեղ ես նայում եմ ամենքի ճամփին — բոլորն իմ առջևից են անց կենում. և նրանց եմ ցույց տալիս, որոնք այդպես հարցընում են ինձ:

Իսկ նրանց եմ սիրում, որոնք տենչում են անկարելին ու դժարն¹ են ջոկում, որոնք գիտեն կյանքի արժեքը և [ծախում են թանկ գնով] թանկի համար են ծախում, [որոնք]. ես նրանց անունն եմ պահում իմ մտքում այս անհամար բազմության մեջ:

Փորձող ծերունի ժամանակն եմ ես,

[Փորձեցի ես քեզ, անձնուրաց հոգի]

— Ո՛վ ամենագետ, որ միայն գիտես, ո՞վ անսուտ <1 անընթ. >:

Շարադրանքի ձախ լուսանցում.

որոնք ձգտում են իրենցից բարձրին, տեսնում են անտեսանելին:

Տողերի միջև.

Ամենքն ու ամեն ինչ անցվորական է այս աշխարհում և մոռացության բաժին — միայն նրանք — որ ես հիշում եմ — ապրում են ինձ հետ:

388 տողից հետո՝

Մինչև լուսը կըհասնես —

Գիշեր ու ցերեկ է կծկում — գիշերը կծկում է — վրա է տալի — ցերեկը ետ բաց անում — թող գիշերը երկարի — ո՛չ, որդիս — ասում է — հիվանդ կա, [մեռել] կա, նրանց լիս է պետք:

1 դժվարն

(Աւանց սանձի չի կարելի— խաղաղության ոգին է, սանձը տալիս և խրատում— անվրդով-տիրապես): Ծովը երգել— որ սովորական ծով չի— մտքի անհուն անեղբայրուն—

487 Լըսի՞ր անհատակ քո մըթին հարկից,

489 Տուր ինձ հըրեղեն թռչուն քամի ձին,

492 Ուր վարդ է երգում բյուբյուն Հազարան:

494—495 Լսի՞ր, երկրասասան ծովերի արքա,

Տուր ինձ հըրեղեն ձին, հասնեմ փափազիս,

496 ա թռչունը գտնեմ, հասցընեմ այգիս:

բ Բյուբյունը բերեմ անթառամ այգիս:

498 ա Արջերը մարդիկ—բանական հոգով:

բ Չար գազանը մարդ—բանական հոգով:

գ Բիրտ գազանը մարդ— բանական հոգով:

498 տողից հետո՝

Արևի հետ морск<ой> конь 22

499 [Այսպես կանչեց և փոթորիկն ելավ ծովից

անհատակ],

500 ա Օրը մըթնեց, ջուր խառնվեց, բացվեց անդունդքն

անհատակ,

բ Օրը մըթնեց, մթնեց երկինքն, բացվեց անդունդքն

անհատակ,

գ Օրը մըթնեց, մթնեց երկինքն, իրար անցավ ողջ

աշխարհք,

դ Օրը մըթնեց, մթնեց երկինքն, տարերքն իրար

անցավ,

501 Եվ [ահեղի թոհ ու բոհից, պաղ ծով] < . . . >

502 ա Հուր հըրեղեն իր թևերով ցոլաց թըռավ քամի ձին.

բ Հուր հըրեղեն իր թևերով ցոլաց սուրաց քամի ձին.

503 Եվ մինչ էնպես հըզոր թռած սլանում էր դեպ

հեռուն,

505 ա Չգեց Արեգն իսկույն սանձը ու համբուրեց

ճակատը,

բ Չգեց Արեգն իսկույն սանձը, համբույր տվեց

ճակատին,

506 ա Զըսպեց անգուսպ էն հզորին ձեռքով հաստատու ու

<...>

բ Թռավ-հեծավ, քամի դառավ ու չքացավ <...>

ձին

507—509 Դեպի երկինք թռավ Քամի ձին՝ տա արևին ու
վառի,

Դեպի գետինք ուզեց վարկի, գետինք՝ ջախջախի—
Բայց... հաղթահարված ու հընադանդ հաղթողին,

510 ա Լեզու առավ, մարդու նման էսպես խոսեց

հըզորին.

բ Լեզու առավ, մարդու նման էսպես դարձավ քաջ
տըղին.

511 — Ի՞նչ ես ուզում, քաջ հողածին, թե՞ երկինքը
քեզ հանեմ:

514 ա Շատ գնացին, քիչ գնացին— վերեն աստված
միայն գիտի.

բ Շատ սլացավ, քիչ սլացավ— վերեն աստված
միայն գիտի.

516 Անցավ ծովեր, խոլ անդունդներ, անապատներ,
առապար,

517 ա Եկավ հասավ [մի այլ] սահման, այստեղ առավ
նա դադար:

բ Եկավ հասավ [մի այլ] երկիր, այստեղ առավ նա՝
դադար:

518 Դադար առավ, լեզու եղավ ու խոսեց <...>

522 ա Աննըման է նրա անունն և հենց ինքը աննըման,
բ նրա անունն Աննման է և հենց ինքը աննըման,

523 ա նրա անունն կախարդել է, նրա թովչանքն ու
հըման.

530 տողից հետո՝

Խրատ չի տալիս ձին— ինքն է գնում:

531 Առաջ կերթաս—քո առաջը կըգա մի գետ ահագին,

533 Այդպես կախարդական այս աշխարհքի այն փերին

Իրական և բանաստեղծ <ական> աշխարհքների տար-
բերությունը— սահմանը— որտեղ դառը, փուշը, դժարը, զե-
ղեցիկը վերջանում են, որտեղից սկսվում են անուշը, լավը:

535 ա Անկարող է < . . . > ամեն մարդ էլ չըզբնա
բ Ամեն մի մարդ չի կարող խըմել < . . . > այն
չըրից,

536—537 տողերի միջև, ձախ լուսանցքում. «խառը բաղնիք»:

542—543 Բայց դու եթե անցար— [մի քիչ կերթաս] և ահա
Սևրվարդի երկնանքման ապարանքը կերևա.

545 Որ քեզ հաղթեն, ուշքըդ խլեն, [կուղեն] լինեն քեզ
խափան,

547—548 Հարյուր տարեկան հին մեռելը գերեզմանում
ծիծաղի:

Թե կարենաս արհամարհես, սիրտըդ [ամուր
սևացնես],

551 ա Թե չախտք է տաս պատասխան, զղջում չանցնի
քո մըտքեն,

բ Զպետք է դու տաս պատասխան, նույնիսկ անցնի
քո մըտքեն,

գ Զըպետք է դու տաս պատասխան— ոչ անցնի քո
մըտքեն,

դ Ոչ հայհոյանք, ոչ պատասխան պետք է չանցնի
քո մըտքեն,

553 ա Նրանք կըլուեն, և դու անփորձ ապարանքին
կըհասնես

բ Դու կհաղթես ու կընկատես ապարանքը < . . . >

558 Խոյն ու առյուծ հսկում են [միշտ] նրա երկու
կողմերին,

560 ա Եվ սովատանջ նրանք կանգնած, հսկում են միշտ
կատաղի,

բ Եվ սովատանջ նրանք կանգնած, հսկում են անքուն
իրար մոտ,

561 Դու կըփոխես խոտը խոյին— միսը կըտաս
զաղանին,

562 ա Ճամփա կրտան— ներս ու կըհասնես < . . . >
բ Ճամփա կանեն < . . . > ու կըհասնես < . . . >

562 տողից հետո՝

Հոգու մաքրությունը— անարատությունը:

558—562 տողի դիմաց, ձախ լուսանցքում՝

Աշխարքի ու կյանքի կարգերը թարսած-խառնված
են— պետք < է > ուղղես:

563 Ներս կըմըտնես կախարդական ապարանքը < 1
անընթ. > բույր,

569—571 Իր լուսեղեն անկողնի մեջ քնած է վեհ տիրուհին—
Զգույշ կացիր ու լավ հիշիր— մոտ չըգնաս դու
ներրան.

Քո հողեղեն սիրտը չի դիմանալ փորձության

Վերջին տողի դիմաց, ձախ լուսանցքում՝

«Կեղեցկություն է ? Աննըման ?»:

ՉԱՓԱԾՈՂ ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ*

<1>

Գնաց առաջ, ճամփան կտրեց, այսպես խոսեց.

— Ա՛յ աստուծո վեհ պաշտոնյա, հյուր առ գիշերս,
Պանդուխտ մարդ եմ, նոր եմ եկել, ծանոթ չունեմ
էս քաղքում:

— Արի ինձ հետ, պանդուխտ եղբայր, հյուր ենք
բոլորս աշխարհքում,

Հյուրն աստծո ղըրկած մարդն է, բարի լինի քո
ճամփան,

Ասավ երգիչն անուշ ու մեղմ օտարական այս
մարդուն,

< > տարավ տուն:

Երբ իրիկունն հացի նստան տանտերն ու հյուրն իր
օտար,

Երգիչն այսպես խոսք բաց արավ, հարցմունք
արավ սիրաբար.

10 — Պատմիր լսեմք, [ո՛վ] բարեկամ, շատ
աշխարհք ես ման եկել,
Ի՞նչ ես տեսել, ի՞նչ ես լրսել— պատմիր լսեմք
թող մենք էլ:

— Շատ աշխարհք եմ ես ման եկել, խոսեց Արեգն
ու ասաց,
Ու շատ զարմանք բան եմ տեսել, ոչ տեսնելած,
ոչ լսված:

* Բնագրային տարրերով յունեները բերվում են յուրաքանչյուր հատվածից հետո:

Բայց ինչ այսօր աչքով տեսա ես քեզանից էս
 քաղքում,
 Այդպես զարմանք բան չեմ տեսել դեռ բազմափորձ
 իմ կյանքում:
 Այսօր շվար կանգնած էի միևարեի պատի տակ,
 Հազարավոր ամբոխի մեջ պանդուխտ, անօդ ու
 մինակ.
 Երևացիր դու գեղեցիկ, դեմքդ զվարթ ու պայծառ:
 Ոգևորված, ուրախ-ուրախ վե՛ր միևարեն
 բարձրացար—

20 Ձայնըդ այնպես [լիքն] ու զրվարթ, լի ավյունով
 գերբնական,
 Շատ-շատերի ուշքը տարավ, <1 անընթ. >
 եղան ու ընկան:

Հափշտակված < . . . > ձենից քո երգի,
 Ճախրում էին գլխիդ շուրջը թռչունները երկընթիւ—
 Բայց իջնելիս լալ սկըսար, մաղերդ փետտել,
 [բեզ] կոծել,
 էդ տարօրեն քո արարքից ես ապշած եմ մնացել:
 — Հաց կեր, պանդուխտ իմ բարեկամ, խնդրեց
 երգիչն Արեգին,
 Այդպես անզգույշ ձեռք մի տար դու անբուժելի իմ
 վերքին.

— Աստված շանի, ես չեմ կտրիլ քո հացը,
 Մինչև չիմանամ ինչն է քո տանջող գաղտնիքը:

30 Գուցե կարենամ քեզ օգնել.
 — Այդպես ինձ խիստ մի անարգիւր, ով բարի հյուր,
 Առանց այն էլ շատ եմ < . . . > ու տանջված.
 Եվ թե աղնիվ մի մարդ ես դու ու սիրտ ունես
 կարեկից,
 Պատմիր լրսենք ինչեր կասես քո ման եկած
 աշխարհքից.

Գուցե առժամ ես մոռանամ իմ այս վիշտը

< . . . >

Որ աշխարհքում դարձրել է ինձ զարմանքի առարկա.
 — Ո՛չ, անկարելի է:

- Լսիր դու ինձ, համառ տղա, այս անմահների
 գաղտնիքն է։
- 40 Օրը արդեն տարածամեղ, կախվել արևն իր մըտին,
 Դրախտի ձայներն հընչում էին երեկոյան մեղեդին,
 Եվ երջանիկ այն գիշերի ստվերները անսասան
 Ծածկում էին անմահների օթևանը սրբազան։
 Ես գընում եմ. կախարդական տեսարաններ
 նորանոր,
 Մեկը մյուսից ըսքանչելի, մեկը մյուսից
 փառավոր...
 Բայց ոչ մի տեղ չեմ հանգիստում էլ նրանցից ոչ
 մեկին,
 Անհուն ցավով ու կարոտով տառապում է իմ
 հոգին։
 Ահա կապույտ եթերային երկնանքման ապարանք,
 Այստեղ, գույն, ասում եմ ես, կը հանգիստեն ինձ
 նրբանք.
 Սիրտ եմ առնում, ներս եմ մըտնում — դատարկ
 ու լուռ ահավոր.
- 50 [Բարձր ձայնով] ձայն եմ տալի ու հռոչում
 սրտախոր—
 Այնժամ մի ձայն հանկարծ թնդաց — բլավթառ,
 արի՞ սրան տար...
 Ու մըթնեցին իմ աչքերը, կտրավ շուրջս ինչ որ
 կար.
 Մին էլ տեսա կրկին կանգնած մինարեի
 [գաղաթին].
 Դարձյալ կեղտոտ այս քաղաքում, շուրջս ամբոխն
 <...>
 Հուր կարոտով <...> ամեն տարի էն օրեն
 Ոգևորված ցնորքներով՝ դիմում եմ ես մինարեն,
 Նրանց [նվիրած] <...> իմ երգերը...
 Թովված ցած են իջնում <...> հավերհ
 երկրնից,
 Բայց, ա՛խ, չըկա, էլ չի գալիս այն թռչունը հին
 ծանոթ,

60 Որ ինձ կըրկին առնի տանի այն դրախտը— նրանց
մոտ.

Եվ իջնում եմ ես հուսահատ ու կարոտից խելագար,
Կուրծքս կոծում, իզուր լալիս, տանջվում <...>
ու տըկար:

— Ծանր է, ավա՜ղ, խոր հառաչեց և Արեգը
կարեկից,
Տեսել եմ ես թագավորներ՝ զրկված գահից ու
թագից.

Տեսել եմ շատ հարուստ մարդիկ, կոսքըրել են
բախտ ու գանձ,
Քո կորուստը մեծ է ողջից ու քո վիշտը գերազանց.
Թամբ շինողն էլ թեև զրկվեց սիրուն, < 1
անընթ. > իր կյանքի,

Մահը մերն է, մենք մահինը— այդպես է կարգն
աշխարհքի.

Մեռած կնոջ կարող է միշտ փոխարինել ուրիշ կին,

70 Եվ երբ ծընի— մարդու զավակ միշտ խնդում է իր
կյանքին—

Բայց ո՞վ կարի վերադարձնել քո կորուստը
Լրկնային,

[Ծշմարիտ են քո տանջանքը]— դարման չըկա քո
ցավին.

1 ա Առաջ գնաց կրտեց ճամփին,

բ Առաջ անցավ կրտեց ճամփին,

2—3 Տեսող բարով, վեհ պաշտոնյա, հյուր առ զիշերս,

Պանդուխտ մարդ եմ, նոր եմ եկել, ծանոթ չունեմ այս

քաղքում.

8—10 Երբ իրիկունն հաց նստեցին տանտերն ու հյուրն իր օտար,
Երգին այսպես խոսք բաց արավ ու հարց տվեց սիրաբար.

— Պատմիր լսենք, ո՞վ բարեկամ, շատ աշխարհք ես դու տեսել,

12 — Շատ աշխարհք եմ ես ման եկել, խոսաց Շնորհքն ու առաջ,

14—15 Բայց ինչ այսօր աչքով տեսա ես քեզանից այս քաղքում,

Այդպես դարմանք բան չեմ տեսել ես բաղամփործ իմ

17 ա Չէի գիտում թե ուր դնամ անժանոթ տեղ— ես մենակ,
բ Չգիտեի, թե ուր գնամ՝ պանդուխտ, անօգ ու մենակ,

17 տողի դիմաց, աջ լուսանցքում՝

Ու ծըփում էր անհամար ամբոխը անտառի նման:

18 ա եվ դու հանկարծ երեացիր՝ ուրախ, զվարթ ու պայծառ:
բ եվ դու հանկարծ երեացիր՝ դեմքդ զվարթ ու պայծառ:
գ Դու եկար, ամբոխը քեզ ճամփա բացեց:

19—25 եվ խնդալով, ուրախ-ուրախ վե՛ր միներեն բարձրացար—
Երգդ նույնպես ուրախ-զվարթ՝ լի գերբնական ավյունով,
Շատ-շատերի ուշքը գնաց, < . . . > եղան ու ընկան:
Տարված-թովված ձայներից < . . . >

Պարում էին գլխիդ շուրջը Բռնունները երկընթիւ—

Բայց իջնելիս լալ սկսեցիր, մաղերդ փնտտել, քեզ ծնծել,

Այդ տարօրեն բո արարբից ես ապշած եմ մնացել:

26 ա — Հաց կեր, պանդուխտ իմ բարեկամ, խնդրեց երգիչն

տխրագին,

բ — Հաց կեր, պանդուխտ իմ բարեկամ, խնդրեց երգիչն

Շնորհին,

27 էլ անզգույշ մի մոտենար իմ [տարօրեն] դադունիքին.

27 տողից հետո՝

[Որի միայն հիշատակը < . . . > հանում է ինձ խելքից...
Հաց կեր... և թե բարի ես դու և սիրտ ունես կարեկից.

— Աստված լանի, ես չեմ կարող կտրել հացը մի մարդի,
< . . . > դադունիքն իմ սրտի.

Պատմիր մի բռն, ինչ ես տեսել < . . . >

Գուցե այնժամ <1 անընթ. >, ինչ տանջում է ինձ այնրան].

Այս ջնջված հատվածի դիմաց, աջ լուսանցքում.

Որ հրապ<արակավ> աշխարհքի առաջ հռոտւում է, լալիս
ու լսում իրա հյուրի մասին— Ով իմանա, երեի քո ցանկ-
թյունը մի այնպիսի հանցանք է, որ չի կարելի ասել, և դու
ծածուկ ոճրագործ ես:

36 Որ աշխարհքում շինել է ինձ զարմանքի տոարկա.

39 Օրը արդեն տարածամեկ, մոտ էր արևն իր մբտին.

41—42 եվ երջանիկ այն զիշերի սովերնները մեղմաշարժ

Մածկում էին անմահների օթեանը խաղաղ:

42 տողից հետո՝

[Ես շվարած ապուշ կանգնած միտք եմ անում ինձ <1
անընթ. >

Ինչ կարգերի իմ թուլությամբ— մի վաղանցուկ համբույրով]]
 43 Առաջ նմ գնում. կախարդական տեսարաններ նորանոր,
 47 ա Ահա կանգնած եթերային երկնանրման ապարաւնք,
 բ Ահա շքեղ եթերային երկնանրման ապարաւնք,
 49 ա Սիրտ եմ անում, ներս եմ մըտնում, կանչում դատարկ
 պալատում,
 բ Սիրտ եմ անում, ներս եմ մըտնում, ողջ դատարկ են <...>,
 50 ա Կանչում եմ դատարկ պալատում ու հառաչում սրտախոր—
 բ Կանչում եմ դատարկ սրահներում ու հառաչեցի սրտախոր—
 գ [Ման եմ գալի], ձայն եմ տալի ու հառաչում սրտախոր—
 դ Ձայն տվի, կանչեցի, հառաչեցի սրտախոր—
 ե Անստասանքի [թառառններով լցնում եմ սրահները]

սրտնեղած—

51 ա Հանկարծ մի ձայն թունդ ժղրտաց— քյավթառ, արի՛ սրան
 տար...
 բ Հանկարծ մի ձայն խոսեց, կանչեց— քյավթառ, արի՛ սրան
 տար...

դ Մեկ էլ հանկարծ երեացիք <...>

53 Մեկ էլ տեսա կրկին կանգնած մինարեի <1 անընթ. >

55 Հուր կարոտով ամեն անգամ էն օրեն

56 ա Ողև րված ուրախ-ուրախ ես դիմում եմ մինարեն,
 բ Միշտ էն օրը ուրախ-ուրախ դիմում եմ ես մինարեն,
 գ Այն օրվանից ուրախ-ուրախ դիմում եմ ես մինարեն,
 դ Ուրախ-ուրախ ու հուսալի դիմում եմ ես մինարեն,
 ե Ողևորված հույսերով դիմում եմ ես մինարեն,

57 տողի դիմաց, աչ լուսանցում.

Ու իմ երգերը չեն նվիրված աստծուն, այլ նրանց—

58 էլ երկնքից ցած են իջնում <...> թուլված հավքերն,

59 ա Բայց ա՛խ, չըկա, էլ չի գալիս այն թռչունը ինձ ծանոթ,

բ Բայց, ա՛խ, չըկա, էլ չի գալիս այն թռչունը իմ ծանոթ,

62 ա Կուրծքս կոծում, իզուր լալիս ու հառաչում ապիկար,

բ Կուրծքս կոծում, իզուր լալիս, տանջվում այսպես <...>

62 տողի դիմաց, աչ լուսանցում.

[Ընդմիշտ, հավետ] զրկված զրախտից ու զուրկ նրանցից,
 ես չեմ աղոթում աստծուն <...>

62 տողից հետո՝

Ու տանջվում եմ այսպես <...> մինչև մյուս տարի նույն

©ԲԸՆ

Թե գուցե < . . . >

63 Ծանր է, ավա՛ղ, խոր հառաչեց և Շնորհքը կարեկից.

67 ա Թամբ շինողն էլ թեև գրկվեց [կնոջից ու զավակներից, բայց
կին, զավակներ էլ կարելի է ունենալ <1 անընթ. > ու վերքը
կառողջանա— բայց մի կնոջ կյիտխարինի մի ուրիշը և զավակն
էլ իրանն է կրկին]։

բ Թամբ շինողն էլ թեև գրկվեց սիրելիներից իր կյանքի,

68 ա Բայց մահը մերն է մենք մահինը— այդպես է կարգն

աշխարհքի.

բ < . . . > Եվ կարգն է այդ աշխարհի.

70ա Եվ նոր ծընի մարդու զավակ— խնդում է միշտ իմ կյանքին—

բ Եվ նրանից ծնած որդին— մարդու զավակն է կրկին,

գ Եվ նոր որդին— մարդու զավակն է կրկին.

71 Բայց ո՞վ կարի վերադարձնել երկնային էն կորած < . . . >

72 [Այդպես լուռ պետք է տանջվես]— դարձան չկա բո ջավին։

<2>

Ես քեզ եմ հայտնում— այդին առաջիս

Մի ճիթ դեղապետ շրտվին խեղճիս.

Իմ հիվանդ որդին ծաղիկ հասակում

Խաղող կանչելով մեռավ իմ գրկում,

5 Այս լիքն աշխարհից իմ որդին գնաց,

Աչքը դեպի դուրս, լեզուն ցամաքած,

< . . . > դալիս է քեզ մոտ.

1—2 Ես քեզ եմ հայտնում— լի այդու միջին

Մի ողկույդ շրտվին խեղճիս.

5 Այս լիքն աշխարհ<ում> նա մեռավ,

6 ա Շրթունքը ցամաք, լեզուն չորացած,

բ Աչքը դեպի ետ, ու սիրտը կարոտ,

— Է՛լ եմ ասում, ա՛յ պատանի, ետ կաց տենչիչ
քո համառ,
Հիշիր, դուցե մեկը ունես ավելի թանկ քեզ համար,
Գուցե ունես մի սրտակից կամ մուրադով սիրած
կին,
Անօգնական, կարոտ ծնող աչքը կթած քո
ճամփին:

5 Գուցե ունես դու հայրենիք, մի թանկագին
նպատակ,
Ողջ կկորցնես քո անհամբեր հետաքրքրությամբ
այդ դատարկ,
Ինչպես թշվառ այն երգիչը, հաղթված անդուստ
իր ախտից,
Մի համբույրով հավետ զրկվեց երանության
դրախտից:

— Ո՛չ, մեծ արքա, ես չեմ եկել որպես դատարկ
հարցասեր,

10 Եվ ծնողի օգնությու՜ն, մեծ նպատակ, կնոջ սեր
Գումարվում են ողջ այս տենչի մեջ, որ քո
զաղտնիքն իմանամ,
Թե կարող եմ մի ճար անեմ, թե չե՛՝ թեկուզ
մահանամ:

1—2 Է՛լ եմ ասում, լավ միտք արա, ետ կաց տենչից քո համառ,
Հիշիր, դուցե մեկը ունես, կյանքդ թանկ է նրա համար,
3 ա Գուցե ունես մի սրտակից, սիրող ընկեր, կամ կին
ը Գուցե ունես մի սրտակից ու կամ սրտով սիրած կին
4 Քեզից հեռու կարոտ ծնող աչքը կթած քո ճամփին:
7 Ինչպես ագահ, անհամբեր այն երգիչը, որ արգելված
համբույրով
8 ա Զրկվեց այն եղեմից հավիտյան
ը Մի համբույրով հավետ զրկվեց այն երջանիկ հուրինների
դրախտից:

10 ա Իսկ ծնողներ, մեծ նպատակ
ը Իսկ ծնողի օգնությու՜ն, մեծ հայրենիք, կնոջ սեր
11 ա Ողջ ամփոփում են ինձ համար
ը Ողջ ինձ համար այն են միայն, որ քո զաղտնիքն իմանամ,
դ Իսկ իմ միակ նպատակն է, որ քո զաղտնիքն իմանամ,

Ամբողջ տարին տքնում, ջանում, մի թամբ է
 միայն նա շինում,
 Հաղար-հաղար փող է ծախսում, դոհարնհրով
 ղարդարում,
 Տարվա վերջին, երբ ծախում է իր վաստակը
 թանկագին,
 Ետ է կանչում զնող մարդուն, մուրճը առնում
 ահագին,
 5 Թամբը ջարդում—ջուր է շինում, [փշրում] ջանքը
 ողջ տարվան,
 Ապուշ կտրած [իր] մուշտարու փողը տալիս ետ
 իրան:
 Գնա, առաջ դեռ իմացիր գաղտնիքն որն է
 վարպետի,
 Ապա արի— իմը կասեմ,
 Երբ իմանաս նորա գաղտնիքն:

4 Ետ է կանչում զնող մարդուն, թամբը առնում է կրկին,

5 Թամբը առնում, մուրճը առնում և խոլական բարկոթխամբ
 < > փշրում ջանքը ողջ տարվան,

6—7 Ու ապշած իր մուշտարու փողը տալիս ետ իրան:
 Գնա, առաջ դեռ իմացիր նրա գաղտնիքն որն է,

ՀԱՅԱՐԱՆ ԲԸՒՅՈՒԼ

Հին ժամանակները, երբ դեռ գառն ու գելը միասին էին արածում, երբ դետերը կաթն ու մեղր էին հոսում, արևուտի կողմերում թագավորում էր... Ալամ թագավորը (որ նստում էր իրեն Հուրան քաղաքում):

Էն երկնքի [պայծառ] արեգակի նման Ալամ թագավորը, որ իր լույսն ու ջերմությունը հավասար¹ տարածում է աշխարհքի² վրա, էն գարունքվա անձրևի նման Ալամ թագավորը³, որ երկնքից լիառատ թափվում է ամենքի վրա, ամենքին էլ զովացնում ու լիացնում անխտիր⁴:

Էսպես թագավորեց երկար ժամանակ:

Երբ որ ծերացավ, տեսավ⁵ մի ոտը արդեն գերեզմանումն է, միտք արավ մի էնպես բան շինի, որ քանի կենդանի է⁶, իրեն համար օրհնանքատեղ լինի ու մխիթարանք, մահից հետո՝ ողորմատեղ ու բարի հիշատակ⁷:

Ու օխտը ճամփի բերանում շինեց Անթառամ այգին:

Անթառամ այգի մի՛ ասիլ՝ անմահական դրախտ ասա. լիքը զրնգան քղբյուրներով ու կարկաչուն վտակներով, հսկարգունի հոտավետ ծաղիկներով, ամեն տեսակ երեներով ու նախշուն երգող հավքերով: [Էն դրախտից էլ ծառ բերել տվեց,

* Էն երկնքի պայծառ արևի նման անխտիր ամենքի սիրտն էլ ուրախացնում ու ջերմացնում էր նա, էն գարունքվա անձրևի նման ամենքի վրա էլ հավասար [առատորեն] թափվում էր նրա բարությունը:

1 անխտիր 2 ամենքի 3 նման էր նա 4 հավասար 5 երբ որ տեսավ ծերացել է 6 կենդանության օրով 7 մահից հետո էլ ողորմատեղ ու բարի հիշատակ մնա աշխարհքի երեսին:

մեջը տնկեց, պահապաններ դրեց ու պատվիրեց¹, որ նկող-
դնացողին, ուտող-տանողին չէ շինի: Ու օխտը ճամփով ամեն
կողմից արձակ-համարձակ գալիս էին անցվորները², լիքը
դրախտում ուտում-խմում, լիանում, անց կենում գնում]:

Ժամանակ է անց կենում: Հուրան քաղաքում մի աղքատ³
կին է լինում: Օրերից մի օր էս աղքատ⁴ կնկա երեխն հի-
վանդանում է ու սրտով խաղող է ուղում: Մերը վեր է կենում
գնում Անթառամ այգին, հիվանդ երեխի համար խաղող
բերի⁵:

— Խաղող չկա⁶, — սառն ու կոպիտ պատասխանում են
պահապանները:

— Հապա էդ ի՞նչ է, խաղողն այգին լիքն է:

— Լիքն է լիքը, քեզ ի՞նչ. քեզ համար հո չեն լցրել...

Մոր սիրտ է, ետ շի դառնում, բայց ինչքան կանգնում է,
երեսը դեմ անում, բան չեն տալիս, դուրս են անում, այգու
դռները ետևից փակում:

Դառն ու դատարկ ետ է գալիս⁷:

— Չտվին, որդի:

[Երեխեն]⁸ էն գիշեր դժարանում է, սկսում դառանցել⁹
խաղող ունի, հենց էնպես խաղող կանչելով էլ մոր գրկին
հոգին ավանդում է:

Լուսբացին սգավոր մերը վեր է կենում, ձեռները դեպի
երկինք տարածում ու ճառագած արևի դեմն աղաղակում¹⁰:

— Ո՛վ լուսեղեն, դռներդ բաց,
Հող ու ջրի առատ աստված,
Ո՛վ, որ էսքան բարիք ու փառք,
Աշխարհքն անծեր, ծովերն անտակ՝
Ըստեղծել ես, փրոել, լըցրել,
Ո՛վ գրթառատ, քեզ եմ խընդրել.
Ինչպես որդիս իր մոր գրկին¹⁰

1 Պատվեր տվեց 2ա մարդիկ գալիս են՝ էն լիքը դրախտումը, բ.
գալիս էին ճամփորդները 3 պառավ 4 պառավ 5 որ հիվանդ երեխի հա-
մար խաղող ուղի. 6—խաղողն ո՞վ է տվել, 7 Դառը սրտով ու դատարկ
ձեռով տուն է վերադառնում աղքատ կինը: 8 հիվանդն 9 դեմը կանչում.
10 իր ցասումն եմ կանչում նրանց իրենց բարու վրա:

Կրնա՞ց՝ կարոտ, աչքն աշխարհքին,
Նըրանք էլ թող իրենց կյանքից՝
Կարոտ զընան լիքն աշխարհքից՝.
Դրախտ այգին կըտրի շոր փուշ,
Իրենք՝ գաղան շար ու ապուշ։*

Կանչում են թե չէ՝ աստծու հրամանով [փուշ ու տատաւակ
է կտրում] Անթառամ այգին, ծառը մացառ է կտրում, վարդը՝
փուշ, իսկ պահապան մարդիկ՝ գաղաններ, ու մոմուտով ըն-
կընում են մացառուտները։

Գուլժը գնում է հասնում Ալամ թագավորին։ Զարհուրում
է ծերունի Ալամ թագավորը իբր ոսկե գահի վրա։

Հրաման է հանում, կանչում, հավաքում իր տերության
աշխարհք տեսած ծեր ու բաղմամբորձ մարդկանց։

Ասում է.

— Ձեզանից ո՞վ է տեսել կամ ո՞վ է իմացել էսպես մի տե-
սիլք։ Էս ի՞նչ պատիժ է, որ գալիս է ինձ ու իմ աշխարհքի
վրա։ Ի՞նչ ճար ու հնար դիտեք, որ իմ այգին էլ ետ դառնա
էն³ անուշ դրախտը, իմ մարդիկը էլ ետ դառնան էն⁴ առաջ-
վան քնքույշ ու բանական մարդիկը։

Ծերունիները խոնարհում են իրենց ալեղարդ գլուխները.
Ասում են⁵.

1 Կյանքում 2 կարոտ մնան լիքն աշխարհքում.

* Սևագիր տարբերակի 5-րդ և 8-րդ էջերի լուսանցքներում կարմիր
թանաքով զրված է երկու քառատող, որոնք ներկայացնում են այս շափածո
հատվածի նախնական խմբագրությունը.

Թող կարոտ մնան իրենց փափագին
Տատաւակ կտրի թող անթառամ այգին,
Ծառը թող մացառ, վարդը փուշ դառնա,
Տնրը վա՛յ դրախտ կանչելով մընա։

Աղբատն եկել է՝ դատարկ զընացել,
Դառնացած սրտով [այգին] անիծել,
Գաղան է [կտրել] դարձել մարդը անգութ,
[Փուշ] Տատաւակ է կտրել վարդը անօգուտ։

3 Այգին դառնա էլ էն 4 իմ մարդիկը դառնան էլ էն 5 ու էսպես են
պատասխանում.

— Ապրած կենաս, Ալամ թագավոր: էս աշխարհքը որ կա՝
ցավի տուն է, ցավն էլ որ կա՝ հալար տեսալի: Եվ ցավն էլ հո-
անշունչ սարն ու քարը չպետք է քաշեն, մարդն է քաշելու՝
Դու ոչ առաջինն ես, ոչ էլ վերջինն ես լինելու: Մենք շենք
տեսել, բայց լսել ենք, որ քեզանից ու [մեզանից] առաջ էլ
պատահել է՝ դորտ ու գաղտն մարդ են դառել, մարդը դառել
գել կամ արջ:

Բայց թե ինչու է էս պատիժը այժմ դալիս քեզ վրա՝ ան-
գետ ու մութ մարդիկ ենք մենք, էդ զրկողը կիմանա: Մենք էն
գիտենք, որ նա, ով որ ցավ է տվել ու աղետ, ստեղծել է ամեն
ցավի դեղն ու ճարն² էլ իրեն հետ: Եվ աշխարհքում մի ցավ
չկա, որ գիտությունը նրա դեղն ու ճարը չիմանա: Կանչի՛ր,
թող գան քո տերություն մարդիկն ուսյալ ու գիտուն, և քո
մարդկանց և քո այգուն նրանք կանեն օգնություն:

էսպես են ասում աշխարհատես³ ծերերը, ու պատվեր է
տալիս Ալամ թագավորը, հրավիրում, հավաքում իր տերու-
թյան ամեն կողմերից անվանի⁴ գիտուններին:

Ասում է.

— Ո՞վ գիտուններ, դուք, որ քննել եք ու իմացել կյանքի
տակն ու գլուխը, հայտնին ու դադտնին, սկիզբն ու վերջը,
ասացեք տեսնեմ՝ ի՞նչ հրաշք է սա, որ ծերության անկար-
օրով տեսնում եմ հս: Բերե՛ք, արե՛ք ինչ դեղ ու ճար ունեք⁵
ձեր ձեռին, ետ տվեք ինձ բարով ու բույրով լիքը⁶ իմ եղեմա-
կան այգին, վերադարձրեք իմ մարդկանցը իրենց կորցրած
ազնիվ տիպն ու հոգին⁷:

Գիտունները զլուխ են վեր բերում ու ասում են.

— Ապրած կենաս, Ալամ թագավոր: էս աշխարհքում ամեն
մի բան ունի իրեն պատճառը: էն պատճառն էլ ունի իրեն
պատճառը: էսպես անվերջ՝ մինչև գնաք, հասնեք պատճառ-
ների պատճառին ու սկիզբների սկիզբը⁸: Եվ քանի որ ամեն
մի բան ունի իրեն մի պատճառ⁹, իսկ էն, ինչ որ պատճառ
ունի, ունի նաև իրեն ճար, մի՞ տրտմիր դու, մեծ թագավոր,

1 Մարդը պետք է ցավը քաշի, ոչ թե ցավը մարդը պետք < . . . >
2 դար<ման> 3 էն աշխարհատես 4 բոլոր անվանի 5 ունեք դուք 6 կրկին
բարով ու բույրով լցրեք 7 բանականությունը 8 Գլուխ են վեր բերում գի-
տունները 9 էսպես անվերջ՝ մինչև պատճառների պատճառն ու սկիզբների
սկիզբը:

մեզ տուր միայն ժամանակ, որ քննենք ու էս ցավի պատճառն ու ճարն իմանանք:

Ու թագավորը քառսուն օր, քառսուն գիշեր ժամանակ է տալիս¹, որ գնան էս ցավի պատճառն ու ճարն իմանան:

Գնում են, քառսուն օր, քառսուն գիշեր քննում, ղննում ու հտ գալիս, հայտնում², թե՛ թագավորն ապրած կենա, չդտանք:

Մենակ փակվում է³ իրեն պալատում ծերունի Ալամ թագավորը: Տարակուսած միտք է անում⁴:

« Էս միտք անելու ժամանակ [հանկարծ] նրա առջիւր հայտնվում է մի սիպտակահեր ծերունի:

Ասում է.

— Մի՞ հուսահատվիր, Ալամ թագավոր, գիտեմ⁵, մեծ է քո ցավը, բայց էդ մեծ ցավի ճարն էլ կա աշխարհքում: [Եվ] Եթե կուզես իմանաս, [էն] քո ցավի ճարը Հաղարան Բլբուլն է, որ երգում է հաղար ձենով ու հաղար ձենով, ու երգի հետ [բուրյան] մշտադալար վարդ է թափում փնջերով, որ անուշահոտությունից մարդու զխից խելքը հանում է, ուշքը տանում: Եթե մի օր արշալուսին նա խոսի քո այդում, փուշ ու տատասկ վարդ կծաղկեն նորից նոր, ու պահապան քո ծառաները, որ դառել են գեղ ու արջ, հտ կդառնան քնքույշ մարդիկ, ազնիվ ու լավ, քան առաջ:

Էս ոք լսում է, ուրախությունից Ալամ թագավորի սիրտը վարդ է պատում:

— Բայց ո՞րտեղ է ապրում էդ հրաշալի հավքը, ով ազնիվ անծանոթ⁶:

— Միշտ երջանիկ, կախարդական անկոխ, անմեռ աշխարհքում, — պատասխանում է ծերունին ու քամի դառնում, չքվում, չքանում թագավորի աչքից:

Ալամ թագավորը երեք որդի է ունենում: Երկուսը՝ առողջ ու քաջ, կտրիճ տղամարդիկ, երրորդը՝ մի ջահել, երազուն

¹ ժամանակ տվեց ² գնացին, քառսուն օր, քառսուն գիշեր քննեցին, ղննեցին ու հտ եկան, հայտնեցին, ³ Ու մենակ փակվեց ⁴ միտք էր անում:

⁵ Այստեղից սկսած՝ տեքստը տրվում է ըստ սեպհիր շարադրանքի:

⁶ Եթե ⁶ [Ասում է] — Ո՞րտեղ է հաղարան բլբուլը, ո՞վ բարի անծանոթ:

պատանի, ուշքն ու միտքը՝ միշտ աղջիկներին, ծաղիկներին ու աստղերին հետ: Կանչում է իր որդիներին: Որդիքը գալիս են, գլուխ են վեր բերում, առաջին կանգնում:

Ասում է.

— Այ որդիք, տեսնում եք, մեր տերութւյան զարդն ու փառքը փչացավ և միակ ճարն ու հնարը Հազարան Բլբուլն է, որ ապրում է կախարդական աշխարհում: Ես արդեն ծերացել եմ, ուժից ընկել, մի ոտս գերկզմանումն է, կտրիճ տղերք եք, ձեր նժույգները նստեցեք, ձեր զինքերն առեք, դնացեք [տեսեք] կախարդական աշխարհքը, Հազարան Բլբուլն գտեք, բերեք [որ] մեր ալգումը երգի, որ նորից փուշը վարդ դառնա, գաղանձ՝ մարդ...¹

Ասում է. մեծ տղեն ու միջնեկ տղեն ձի են նստում, ճամփա ընկնում [դեպի կախարդական աշխարհ]: Պաճուր տղեն էլ է ուղում գնա, շեն թողնում: Բայց չի լինում. ինչ անում են, չեն անում, չեն կարողանում ետ պահին, սա էլ վեր է կենում, նրանց ետևից գնում:

Ո՞րտեղ ես, կախարդական աշխարհք, քեզ ենք գալիս:

Գնո՞ւմ են, զնո՞ւմ, շատ են զնում, թե քիչ, էդ էլ իրապէս կիմանային, գնում են հասնում մի սեղ, որ երեք ճամփա բաժանվում են, միինը՝ մեծ, միինը՝ միջնեկ, միինն էլ՝ նեղ. ճամփաբաժանումն էլ նստած մի ալեոր մարդ:

Առաջ մեծ ախպերն է հասնում: Ոչ բարով է տալիս ալեորին², ոչ ուշք է դարձնում, ոչ բան է հարցնում. կողքովն անց է կենում, մեծ ճամփեն բռնում, գնում*:

Գալիս է միջնեկ ախպերը: Սա էլ մեծ ախպոր նման առանց բարով, աստծու բարին ասկու ալեորի կողքովն անց է կենում, միջի՜ ճամփեն ընկնում գնում:

Սրանցից ետք դալիս է փոքր ախպերը³:

— Բարի օր, պապի՛:

— Աստծու բարին, որդի ջան:

1 միտքն էլ 2 [— Լավ ես ասում, ա՛յ հեր,— ասում են տղ<աներ>]: 3 էն ալեոր մարդուն,

* Այս պարբերութւյան դիմաց, աջ լուսանցքում. ՔՆ՝ 26 Բարի օր, պապի. աստված բանդ ոչ հաջողի— Աստծու բարին, որդի, քու բանն էլ աստված ոչ հաջողի: 4 միջնեկ 5 փոքրը՝ Արեգը:

— Պապի, էստեղ ի՞նչ ես շինում:

— Ճամփա եմ ցույց տալիս¹:

— Դե ցույց տուր², պապի, ո՞րն է էն ճանապարհը, որ կախարդական աշխարհքն է տանում:

— Դժար է կախարդական աշխարհքի ճամփեն: Ի՞նչ ունեւս կախարդական աշխարհքում, ա՛յ որդի: Զահել ես, անփորձ ես, ինչո՞ւ ես գլուխդ փորձանքի տալիս³:

— Զէ՛, պապի, ինչ էլ որ լինի, պետք է գնամ: Մեր Անթառամ այդին փուշ ու տատասկ է կտրել, մեր մաշգիկը գազան են դսռել: Պետք է գնամ կախարդական աշխարհքից Հազարան Բուլբուլը բերեմ, որ փուշը⁴ նորից վարդ դառնա, դազանը⁵ մարդ: [Ոչ մի փորձանք ինձ չի վախեցնում, դու միայն ինձ [ճանապարհ] ճամփեն ցույց տուր, պապի:]^{*}

— Լսի՞ր, խիղախ տղա, էն ճամփեն ես դու փնտրում, նեղ [ու] քարքարոտ էն կածանը, սր կորչում է ամպերում: Անդարձ է էն ճամփի անունը, ով որ էն ճամփեն ընկավ՝ էլ ետ գալ չկա նրան: Ճամփեն մին է— ցավը հաղար. հաղա՛ր տեսակ տառապանք բռնած են էն դժար ճամփեն ու մաշում են ամեն կյանք: Սարեր կան էն ճամփեն կապած⁶ թռչունը չի անց կենում, խոր անդունդներ, որ նայելիս մարդու աչք է սևանում: Հուր անապատ, որ անցնելու ամբողջ կյանքդ չի հերիք, ամեն քայլում դև ու հրեշ, ամեն կողմից փոթորիկ...

— Ի՞նչ են դեեր ու հրեշներ, երկյուղ չունեմ ես, պապի, 'ի իմ ճամփեն ոչ փոթորիկ, ոչ տառապանք կկապի. սով, նեղություն չեմ հասկանում, չեմ էլ հոգում էդ մասին, ո՞ւմ է պակսել մի կտոր հաց էս աշխարհքի երեսին... Եվ ինձ էնպե՛ս հեշտ է թվում անդարձ ճամփեն էն քարոտ և էն աշխարհքն էնպես գրավիչ, և էն հավքը էնքա՞ն մոտ...

1 շանց սալիս 2 ցույց տուր ինձ 3 գլուխդ փորձանքի կրտաս 4 փուշն ու տատասկը 5 գազանները

* Այս և նախորդ պարբերությունների դիմաց, աչ լուսանցքում. թՆ՝ 3. և՛ տ դարձիր, նրան ինչպե՞ս պետք է բերես, ով որ գնում է՝ քար է դառնում:

— Քար դառեամ, չրդառեամ ես պետք է գնամ: (Վերջը 3 անգամ շռ. ձեր գարշելիների ձենը լսեցի: Սբա վրա երկուսը քար են դառնում): Փոքրը գնում, ուշաթափ ընկնում— ոսկեմատ— հազարան բլրվուրը գիրջան է անում— կենդանացնում ու եղորոն առնում:

6 բռնած

— Ո՞վ համբարտան անձնապատան ու մոլորված դուք մարդիկ, հեշտ է թվում փափագելին ու սիրածը միշտ մոտիկ... հեշտ է, սակայն ցնորքի մեջ, ու սրտին է մոտ թվում, բայց չի կարող ոտքը հասնել՝ ուր որ սիրտն է թափառում: Մեղք ես, կտրիճ, ինչո՞ւ ես քո մահի ետև ման գալի, դարձի՛ր, գնա քու աշխարհքը, քու հոր տունը շեն ու լի: ապրիր խելոք շատերի պես, որ ապրում են գոհ, առաջ, ու շին հոգում, թե կորցրել է մարդն իր պատկերն անարատ: Եվ, ով գիտի այժմ, քո բացակայությանը, կտիրեն քո ունեցածին... Կամ թե կուղես, ահա դարձյալ երկու ճամփա լայնարձակ, տանում է մինն էն դղյակը, ուր որ լուսից մինչև լուս քեֆ է անում սիրուն Թամարն հյուրերի հետ իր < . . . > մշուսը դեպի...*

Ե՛կ, լսիր իմ երրորդ խոսքին, ես դառ [գնա քո] էդ ճամփից քանի ուշ չի, որ հետո չզղջաս:

— Երրորդ անգամ երգվում եմ, պապի, որ [եա] շե՛ գառնալու, որ շեմ զղջալու— ես պիտի գնամ՝ ինչ էլ պատահի:

— Դե որ էդպես է— լսի՛ր, պատանի: Ես՝ կյանքի սկզբից կանգնած եմ էստեղ— էս ճամփաների մեջտեղը: Բոլորն իմ առջևից են անցնում, և ով հարե՞ում է՝ ճամփա եմ ցույց տալիս, նալում եմ ամենքի ճամփին ու ջոկում եմ լավն ու վատը, արատն ու առաքինին: Ամենքն ու ամեն ինչ անցվորական են ու գնում են կորչում, թողվում մոռացություն խավարում: Ես եմ միայն, որ կարող եմ նրանց անունն ու հիշատակը պահել, ում որ սիրեցի: Ես էլ նրանց եմ սիրում, որոնք դժարն են ջոկում, որոնք իրենցից բարձրին են ձգտում, անլսելին են լսում, անտեսանելին են տեսնում, անկարելին են տենչում: Եվ միայն նրանց անունն եմ պահում ես, նրանց հիշատակն եմ պահում [անջինջ ու] սոմոռաց ու կենդանի: Ես միայն նրանց եմ օրհնում, նրանց եմ օգնում:

Անձնուրաց հոգի, որ քաջ ու անվախ

Ընտրում ես, ընկնում էս անդարձ ճամփան,

*Վերջին տողերի դիմաց, աջ լուսանցքում. ԾՆ 13. փառք, իշխանություն: Եվ նպատակը մոռանում է: Զվարթ դուշին գլխին վեր է գալիս, դառնում է թ<ազավոր>: Տերն էլ մտքեն ընկավ, անթառամ սյգին էլ, հազարան բըլբուլն էլ և այլն (իր տեղը—):

1 Ես ես եմ, որ փորձում է ամենքին, ով < . . . >

Որ հոժար սըրտով քո կյանքը մատաղ
 Ուխտել ես՝ դազան մարդի փրկության,
 [Ծերիս] օրհնանքն էլ թող լինի քեզ հետ.
 Հարեհաս լինի նեղության օրում,
 Բարով դու հասնես վայրն երանավետ,
 Ուր որ հաղարան բլրուն է տիրում:²
 Լեռներ, անդունդներ հարթվեն առաջիդ,
 Դեռ, հրեշներ դառնան անվրնաս,
 < > մեջք լինի քաջիդ,
 Կասկած ու երկյուղ երբնք չիմանաս:

Օրհնում է ծերունին, խրատում ու ճանապարհ դնում դեպի
 կախարդական աշխարհքը:

Դնում է Արեգը, գնում, ընկնում է մի աշխարհք, երկինքը
 սև, գետինքը սև, հողը սև, ջուրը սև, խոտը սև, ծաղիկը սև:
 Մութն ու մռայլ, անեծքի ու մահվան աշխարհքը, որ կա: Ոչ
 շան հաշոց է լսվում, ոչ աքաղաղի ձեն:

Առաջ է գնում³.

Դեմը բարձրանում է մի սև ու մռայլ ամրոց, ու ամրոցից
 մի տխուր, քնքույշ ձեն է գալիս:

Վերև է նայում, տեսնում է մի շարմաղ, լուսեղեն աղջիկ՝
 ձեն է տալիս⁴.

Աղջիկը

Ափսո՞ս, կըտրիճ, ա՛խ, ուր եկար
 էս աշխարհքը սև ու մութ,
 Ո՞ր անօրենն, ո՞ր թշնամին⁵
 Տվեց արդյոք քեզ խորհուրդ:
 Փախի՛ր շուտով, անահ տղա,
 Թե չէ՝ էստեղ որ մընաս,
 Սև [մարդակեր] դեը կըգա
 Այժմ կանի քեզ մաս-մաս*:

1 Բերում ես 2 խաս հավքն է տիրում:

3 Գնաց 4 կանչում է 5 Ո՞ր անօրեն մարդը արդյոք

* Այս ութնյակի դիմաց, աջ լուսանցքում՝ «արձակ»: Այստեղ և հաջորդ
 էջերում մի քանի անգամ կրկնվող այդ նշումը խոսում է համապատասխան
 շափածո տողերը արձակ շարադրանքի վերածելու մտադրության մասին:

Արեգը

Բայց ո՞վ ես դու, սիրուն աղջիկ,
Ի՞նչ ես էդտեղ դու շինում,
Կամ ինչո՞ւ ես էդպէս տխուր,
էդպէս մենակ լաց լինում:
Ի՞նչ է արել էդքան սիրուն,
էդքան քնքույշ մի էակ,
Որ փակել է մութն ու անդուռն
էս ամբողջում մեն-մենակ:

Աղջիկը

Իմ հանցանքը էս է, ավա՛ղ,
Որ սիրուն եմ ես էսքան.
Սրա համար Սե դեն եկավ
Մեր աշխարհքը աննըման.
Եկավ, բրունի հափըշտակեց
Հայրենական իմ վայրից,
Բերավ էս սե բանտում փակեց,
Զրբկեց պայծառ օրերից:
Երբա դժբախտ՝ գեղին եմ ես.
էստեղ, անդուռն իմ բանտում
Լուռ ու մենակ փակված էսպէս
Մաշվում եմ ես անխընդում:
Բայց, ա՛խ, նրա ժամն է, ահա,
Ալժըմ կըգա նա նորից՝
Փախի՛ր, փախի՛ր, կտրիճ տըղա,
էս սե ու մութ աշխարհից:

Արեգը

Ես չեմ վախում, քույրիկ անդին,
Ես չըդիտեմ ահ ու մահ,
Ես կըմնամ բանտիդ տակին,

Ինչ սև հրեշ կուզի գա:
 Ու կրմեռնեմ էստեղ ես էլ,
 Որ էլ շապրեմ էս օրից,
 Կամ կըփրկեմ ինձ հետ քեզ էլ
 էս սև ու մութ աշխարհից:
 Մենակ՝ աստ, թե ո՞ր ճամփով,
 Ո՞ր կողմից է նա գալու,
 Ո՞րտեղ եմ իմ սուր նետերով²
 Նրա կյանքին վերջ տալու:

Սղջիկը

Ահա էն սև սարի տալից
 Նա կերևա ահավեր,
 Նրա ձենից, բերնի հուրքից
 Սասանում են սար ու ձոր:
 Յոթը ագահ գլուխ ունի,
 Միջի գլխին պիտ զարկես,
 Ու հարվածըդ չես կրկընիլ,
 Ինքն էլ խնդրի թեկուզ քեզ:
 Լսի՛ր, լսի՛ր, գալիս է նա,
 Մահ է բերում < . . . >
 Գնա՛, հերոս, իսկ ես ահա
 Աղոթում եմ քեզ համար:

(էսպես խրատեց աղջիկն, ու Արեգը գնաց)

Սև աշխարհքը էլ ավելի
 Մութը կոխեց ակնակիր,
 Դեկ ձենից զարհուրելի
 Դողաց գետինք³ ու երկիր:
 Եկավ Սև դեն, ինչպես սև ամպ,
 Հուր ու կրակ շաղ տալով,
 Եկավ անհուն կատաղությամբ,
 Ինչպես պրծած անզուսպ ծով^{*}:

1 միայն դու 2 Ու որտեղ եմ իմ նետերով 3 երկինք

* Այս ութնյակի, ինչպես նաև հաջորդ չափածո տողերի դիմաց (մինչև «Սև աշխարհքի եզերքին» տողը) չորս անգամ կա «արծուկ» նշումը:

Ո՞վ ես, խիղախ, թույլ հողածին.
 Խոնչալեւ մըտար իմ հողը դու,
 Ո՞նց շի հասել քո ականջին
 Գոնե անունն իմ ահարկու:
 Մի՞թե աչքով դու շտեխար
 Գյուղ ու քաղաք ողջ ամայի,
 Մարդ եմ կերել հաղար-հաղար,
 Քեզնից էլ քաջ ու վիթխարի:
 Իսկ դու ո՞վ ես, շնչին՝ մարդուկ,
 Որ կռիվ ես գալիս իմ դեմ,
 Ասա տեսնեմ, որ իմանամ
 Ինչ հիմարի՞ս պիտի ուտեմ:
 Ցույց տուր տեսնեմ՝ ի՞նչ ունես դու,
 Տե՛ս, ես ունեմ յոթը զուլս...—
 Գոռաց հրեշն էն ահարկու,
 Արձակելով կըրակ ու ծուխ:

Արեգը

Գալիս եմ ես, ով անճոռնի,
 Որ մեն-մենակ կռվեմ քեզ հետ,
 Կրժքումս ունեմ մի սիրտ արի,
 Ձեռքիս ունեմ յոթը սուր նետ:
 Ասավ, ճայվեց զիլ աղեղը,
 Ոռնաց վիշապն ահագին,
 Թավալվելով տեղնուտեղը,
 Անիծելով Արեգին:
 — Մին էլ դարկիր... մին էլ... մին էլ...—
 Մոնչում էր հոգեվարք.
 — Ես իմ մորից մին եմ ծընվել,
 Մի խոսք ունեմ ու մի շարկ...—
 Պատասխանեց Արեգը քաջ.

Փըշեց վիշապն իր հոգին,
Ու արևի շողքը ցուաց
Սև աշխարհքի եզերքին*։

< . . . > Ու Սև դևի գերի աշխա<րհքում>։
[Թռչունների] ու հալարավոր զվարթ ձեներ միասին սկսե-
ցին օրհնություն երգել աղատ կյանքին, հերոսին...

— Ես քոնն եմ, — ասավ աղջիկը։

— Ո՛չ, ես միայն եղբոր սիրով կարող եմ քեզ սիրել — ես նպատակ ունեմ, պետք է գնամ իմ նպատակին¹։ Ես պետք է գնամ Հազարան Բըլբուլին <գտնելու>, որ փուշը նորից վարդ դարձնեմ, գազանը՝ մարդ։

էստեղ հանկարծ աղջիկը մի հավք դարձավ ու թռավ գնաց ծլվլալով՝ ա՛խ, երանի թե մի անգամ դու ընկնեիր մշտադա-
լար այգին, մեղ մոտ...

էստեղից Արեգը շարունակում է իր ճամփին։ Գնում է, գնում է, հասնում է մի աշխարհ. երկինքը կարմիր, դետիներ կարմիր, հողը կարմիր, ջուրը կարմիր, խոտը կարմիր, ծաղիկը՝ կարմիր — ամբողջ աշխարհքը ոնց որ թե կարմիր արյու-
նով ողողած։ Ավե՛ր, լո՛ւռ, ամայի՛։

Ձեն է տալիս.

— Ո՛վ կա էստեղ շունչ կենդանի։

* Վերջին հատվածի դիմաց, աջ լուսանցքում. «Ճ 4 Ծրկու գլուխը զար-
կում է, վիշապը չի ընկնում։ Գնում է աղջկանը խորհուրդ է հարցնում։ Աղջի-
կը խորհուրդ է տալիս՝ միջի զխին և մի զարկ միայն։

— Հայ, քու սովորեցնողի վիզը կտրի։

Գլուխը մնում է կիսակտրի։

— Մին էլ զարկի։

— Ես իմ մորից մի անգամ եմ ծնվել։

— [Ինձ մի սպանիլ] ինչ որ ուզում ես, կըտամ։

— Թե՛ ևս հազարան բըլբուլն եմ ուզում։

Թե՛ դե գլուխս մի կտրիլ ևս կըբեմ։

Թե՛ մենք մի երդում ունենք — հաց ու գինի-տեղ կենդանի։

Կրկին զարկում է, դեռ ողջանում է, ու առնում է տղին տանում։

(Երկու աշխարհքն էլ անց է կացնում, երրորդի սահմանում կանգնում)»

1 իմ նպատակին։ [Ու մատանի տվեց — (իմ հույսով մնա)]:

Վախժախելով էս ու էն կողմից դուրս <են> գալիս դա-
լուկ ու նիհար մարդիկ:

— Ինչո՞ւ եք էդպես, ո՞վ մարդիկ. ի՞նչ է ձեր ցավը, ո՞վ է
ձեզ էդպես արել:

— Երկաթի բազուկը, անիրավ երկաթի շաղուկը,— սառ-
սափած շշնջում են մարդիկը:

— Ո՞վ է երկաթի բազուկը:

— Դա մի հրեշ է, մի երկաթի բազուկ, որ ամեն անգամ
դուրս <է> գալիս ծովի միջից, հալիշտակում, քանդում —
ավերում—մեր արան ու անդամատանը, մեր ունեցած-չունեցածը,
ջնջում մեղանից նրանց, որ առաջն են ընկնում: Մենք հոգնե-
ցինք վարելով ու ցանեցնելով, աշխատելով ու գործելով, նա
չհոգնեց կլանելով ու ավերելով...

— Էդպե՞ս: Դե ինձ առաջնորդեցեք ձեր թագավորի մոտ,—
խնդրեց Արեգը:

Մարդիկ ընկան Արեգի առաջն ու տարան իրենց թագավորի
մոտ: Թագավորն էլ իր ժողովրդի նման զոռնատ ու նիհար,
մռայլ նստած էր իր դահի վրա, շուրջը՝ կանգնած իր մոլոր,
հուսահատ նազիր-վեդիրները (պալատականները):

[Արեգը] ներս մտավ, երեք անգամ գլուխ սովեց ու վրս
երեքը կանգնեց², հայտնեց, որ ինքը գնում է Հաղարան Բըլ-
բուլի ետևից, լսեց էս երկրի դժբախտությունը, եկել է երկաթի
բազուկը խորտակելու, երկիրն աղատելու սովամահից ու
ավերածությունից: Միայն թե նրանք էլ իրեն օգնեն՝ Հաղա-
րան Բըլբուլը գտնելու:

— Մեղք ես, ա՛յ որդի,— ասավ թագավորը,— դրան ոչ
քաջի թուրն է հաղթում, ոչ հսկայի ուժը, գլուխդ զուր տեղը
փորձանքի կտաս:

— Ո՛չ, թագավորն ապրած կենա, ես ինչ որ կանեմ—կը-
տեսնեք. դուք միայն ինձ համար Հաղարան Բըլբուլը գտնեք:

Թագավորը հոժար կացավ³ էս պայմանին. նավ պատրաս-
տեցին Արեգի համար, մտավ նավի մեջն ու ընկավ ծովի
երեսը:

1 շուրջն էլ 2 ձևերը կրծքին դրեց կանգնեց, 3 համաձայն <ենց>

Ծովը մտավ թե չէ, փոթորիկ բարձրացավ, երկինքը մթնեց¹, ծովն ալեկոծվեց, երկինք ու ծով իրար խառնվեցին ու զարհուրելի շառաշուտնով ծովի միջից հայտնվեց Երկաթի բազուկը ու բարձրացավ նավի վրա, որ զարկի, խորտակի, հափըշտակի:

Արեգն աներկյուղ առաջ անցավ, բռնեց Երկաթի բազուկն ու էնպես ուժով ոլորեց, որ ահագին ճայթյունով խորտակվեց ու ընկղմվեց ջրի տակը: Դրա հետ միասին ալիքների միջից² դուրս թռավ մի թռչուն, որ մի մատանի գցեց Արեգի ոտի տակն ու ծվլաց:

— (Ծովերի) ոգիների թագավորի աղջիկն եմ ես, (Մշտագալար այգիների տիրոջ): Չար դեք հափշտակել էր ինձ³ ու պահում էր գերության մեջ: Դու խորտակեցիր Երկաթի բազուկը, որի մեջ թաքնված էր նրա ոգին, ու ինձ աղատեցիր [տանջանքից]⁴, [Ա՛խ,] երանի թե երբևիցե ընկնեիր մեր Մշտագալար այգին, որ քո լավության փոխարեն ես էլ քեզ լավություն անեի:

Էսպես ծվլաց ու զվարթ երգելով անհետացավ կապուտակ մթնոլորտում, գնաց:

Կարմիր աշխարհքի թագավորը իր ամբողջ ժողովրդով դուրս եկավ Արեգի առաջ հանդեսներով ու օրհնություններով, ոտները տակ ծաղիկ փռելով, թանկագին պարգևներով ընդունեցին իրենց քաղաքը: Ապա թե թագավորը հայտնեց, կանչեց իր երկրի բոլոր որսկաններին ու աշխարհք տեսած մարդկանց, ոչ ոք չկարողացավ իմանա Հաղարան Բլբուլի տեղը:

Բայց դրա փոխարեն— թագավորը ժառանգ շուներ, ինքն էլ ծերացել էր, առաջարկեց Արեգը մնա իրենց քաղաքում, իր մահից հետո իր գահին նստի ու իր տեղը թագավոր լինի⁵:

— Ոչ, թագավորն ապրած կենա,— պատասխանեց Արեգը:— Իս նպատակ ունեմ, պետք է գնամ իմ նպատակի ետևից: Ես պետք է գտնեմ Հաղարան Բլբուլը, որ փուշը նորից վարդ դարձնեմ, դաղանը՝ մարդ:

1 մթնեց [ծով ու երկինք, ալիքներ] 2 եվ դրա հետ միասին ջրի ալիքների միջից 3 Չար ոգին գերել էր ինձ 4 заточение 5 թագավորի

էստեղից էլ հեռացավ Արեգը (գնաց դաշտը, կրակեց Դեհ մազը թե չէ՝ երկիրը թնդաց, ժած եկավ ու զարհուրեցի Դեհ հայտնվեց, ընկավ Արեգի ոտի տակը:

— Հը՛, թագավորի տղա, հափշտակեմ-ուտեմ <...>

— Ո՛չ կեր, ո՛չ լափի, ինձ վերցրու տար...) ու շարունակեց իր ճանապարհը:

Շատ տարավ, քիչ տարավ, տարավ մի աշխարհք՝— երկիրնքը սիպտակ, գետինքը սիպտակ, հողը սիպտակ, ջուրը սիպտակ, խոտը սիպտակ, ծաղիկը սիպտակ:

Տարավ մի սիպտակ քաղաքի մոտ իջեցրեց: Առաջ գնաց Արեգը, գնաց տեսավ քաղաքի առջև ժողովուրդ հավաքված, բոլորը սիպտակ սուգի շոր մտած², իրենց սիպտակած, ալևոր թագավորը քաղաքի դիմացի սարի դիմուղեմը կանգնած կանչում է.

— Դուրս թող իմ աղջիկս, անիրավ, արձակիր իմ աղջիկս, անգութ: Բաց թող, ետ տուր իմ ծերության խնդությունը, իմ աչքի լույսը, իմ կյանքի հույսը...

Իսկ դիմացի սարի քարայրից ծուխ ու կրակ է բարձրանում, ու բարձր հռհռոց է լսվում:

-- էս ի՞նչ է նշանակում,— հարցրեց Արեգը մի ծեր մարդու:— Ինչո՞ւ եք ամենքդ սուգ մտած, ի՞նչ է կանչում թագավորը, և ո՞վ է, որ քարայրից հռհռում է նրա անդոր կանչի վրա... Ի՞նչ է նշանակում էս ամենը...

— Էն սարի մեջ, էն մութ քարայրում բուն է դրած սարսափելի վիշապը (Քավթառ քուրսին), որ հափշտակել է մեր թագավորի միակ աղջկանը— գեղեցիկ Սաղիկին, ու տարել իր մոտ: Շատ քաջեր ու կտրիճներ գնացին, ոչ ոք չկարողացավ ազատի, բոլորն էլ գնացին ու հո չեկան, բոլորն էլ իզուր զոհ գնացին թագավորի գեղեցիկ աղջկանը, ոչինչ չկարացին անեն: Այժմ ծերունի թագավորը հուսահատված կանչում է վիշապի քարանձավի դիմաց, իսկ նա հռհռում է ծերունի թագավորի ու հոր անդորության վրա:

1 մի րազարի մոտ իջեցրեց 2 ու էդ աշխարհքի բոլորը սիպտակ սգի շորի մեջ, 3 ժողովրդին

էսպես պատմեց ծերունին, ու Արեգն առաջ անցավ, երեք անգամ գլուխ տվեց թագավորին, վրա երրորդն ասավ.

— Թագավորն ապրած կենա. իրավունք տուր ինձ՝ գնամ սպանեմ շար վիշապին ու ազատեմ քո գեղեցիկ աղջկանը:

— Մեղք ես, ա՛յ որդի,— ասավ դժբախտ թագավորը,— շատ քեզ նման կտրիճներ ու շատ զորքեր եմ ուղարկել, ամենքը ջարդվել, ջնջվել են: Անիրավը քարանձավից հուր ու բոց է ժայթքում, ամենքին հող ու մոխիր է կտրեցնում:

— Ես կազատեմ քո աղջկանը,— կրկնեց Արեգը:

— Եթե իմ աղջկանն ազատես, իմ աղջիկն էլ քեզ, իմ թագավորութունն էլ,— կանչեց թագավորը:

— Ո՛չ, ես ո՛չ կին եմ ուզում, ո՛չ թագավորութուն,— պատասխանեց Արեգը:— Ես նպատակ ունեմ*, իմ նպատակի հետևից եմ գնում: Ես պետք է գտնեմ Հազարան Բըլբուլը, տանեմ մեր աշխարհքը, որ փուշը նորից վարդ դարձնեմ, գազանը՝ մարդ: Ես շատ շնորհակալ կլինեի, եթե փոխարենը դուք էլ ցույց տայիք ինձ, թե որտեղ է գտնվում Հազարան Բըլբուլը, ու օգնեիք, որ գտնեմ:

— Իմ թագավորության մեջ շատ որսորդներ կան ու շատ մարդիկ, որ թռչունների լեզուն հասկանում են, նրանք կգրտնեն— ինչ թռչուն էլ կամենաս, ասավ թագավորն ու Արեգը գնաց դեպի վիշապի քարանձավը:

Անց կացավ իրեն<ի>ց առաջ զնացածների մոխրի միջից, մոտեցավ քարանձավի դռանը, և ահա հանկարծ մի խուլ որոտի հետ միաժամանակ դուրս ժայթքեց հուրը¹ հրեղեն շնչի հետ: Բայց Արեգը անահ մտավ կրակի մեջ ու առաջ անցավ (ադոթ գիտեի—թալիսման են), մտավ ներս: Ներս մտավ, տեսավ քարանձավի մթնում կուտակված մի այլանդակ պառավ, քիթը գետնին է հասնում, ժանիքները դիւից վերե են բարձրացել, խռիվ մաղերը ցից-ցից—անտառի նման, մի հատ աչքը կրակի նման վառվում է ճակատին, իսկ բերանից հուր ու կրակ դուրս հոսում:

Արեգին տեսավ թե չէ՝ գոչեց².

* Այս բառերից վերև, այ լուսանցքում՝ «Քավթառ-քուրս— երկիրը»:

1 հուրն ու փոթորիկ 2 կանչեց

— Ծաղառ, անահ տղա, ետ դառ, եթե գլխիցդ ձեռ չես քաշել, ետ դառ: Թե չէ իսկույն կկրակեմ քեզ, հոգ ու մոխիրդ քամուն կտամ:

Արեգը պատասխանի փոխարեն քաշեց իր զիւ աղեղը, նեւը շառաշելով զարկեց քավթառի կրծքին ու մեջքից դուրս եկավ, բոցը հանգավ, ծուխը ցրվեց. Արեգը առաջ անցավ¹, տեսավ շղթայով ամուր կապած երկու գեղեցիկ աղջիկ: Զարկեց, շղթաները խորտակեց ու դուրս բերեց արևի լուսը: Դուրս բերեց թե չէ՝ մինը թե՛ Մշտադալար այդու թագավորի աղջիկն էմ ես: Դու ինձ աղատեցիր էս տանջանքից. երանի մի անգամ դաս մեր երկիրը, որ ես էլ քեզ մի լավություն անեմ քո լավության փոխարեն: Ասավ, մի մատանի զցեց Արեգի վրա ու ծիտ դառավ, ծվլլալով թռավ դնաց:

Արեգն առավ Ծաղիկին, բերեց տվեց իր հորը, ծերունի թագավորին:

Թագավորը հայտնեց, որ ինքը հավաքեց իր տերության բոլոր աշխարհք տեսած մարդկանց ու հին որսկաններին: Ամենքն² էլ հայտնեցին, թե ոչ թե Հաղարան Բըլբուլի տեղը չգիտեն, մինչև անգամ անունն էլ չեն լսել:

— Բայց ես չեմ թողնիլ քո լավությունն ու քաջությունը առանց վարձատրության,— ասավ թագավորը,— արի՞ ամուսնացիր իմ գեղեցիկ Ծաղիկի հետ, եղիր իմ ժառանգն ու իմ որդին ու թագավորի իմ տեղը:

— Ո՛չ, թագավորն ապրած կենա,— պատասխանեց Արեգը,— ես պետք է գնամ իմ նպատակի ետևից, երկնքի երեսին լինի, թե գետնքի տակին, ես պետք է դտնեմ Հաղարան Բըլբուլը:

էս քաղաքից էլ դուրս եկավ Արեգը, գնաց դաշտը, Դեի մաղը կրակեց³ թե չէ— դեն հայտնվեց, ընկավ առաջին:

— Ինձ տար հուրի-փերինների, լուսեղեն ոգիների Մշտադալար այգին,— հրամայեց Արեգը:

— Դժար բան ես ուղում,— ասավ Դեը,— բայց ինչ անեմ, կյանքս աղատել ես, պետք է կատարեմ:

1 [չորս] ներս մտավ 2 բոլորն 3 վառեց

Ասամվ, առավ տղին¹ ու թռավ դեպի լուսեղեն ոգիներին Մշտադալար այգին: Հսպես թռած զնաց, զնաց, մինչև հասավ մի սար, որ շողակնի նման փայլատակում էր: Հստեղ վեր բերեց Արեգին, ոտներն ընկավ ու ասավ.

— Հստեղ վերջանում է իմ թագավորությունը, էս սահմանից² դենը լուսեղենների թագավորությունն է սկսվում: Հստեղից ինձ ազատ արա, գնամ իմ որսի ձենն ածեմ, էստեղից դենը ես անցկենալու իրավունք չունեմ:

Արեգն ազատ արավ դեին, ու ինքը ճամփա ընկավ³ սարն-իվեր: Սարի մյուս կողմը տարածվում էր⁴ լուսեղենների Մըշտադալար այգին: Անվերջալույս արևի լուսի մեջ⁵ երևում էր լուսեղենների երազական բնակավայրը: Անվերջ կանաչի⁶, անթառամ այգիների երփներանգ, բուրավետ ծաղիկների միջ փայլատակում էին* շողակնի ու փիրուղի ապարանքները, ճաճանչիլով խոխոջում էին անմահական ջրերը, ու զվարթ աղմուկով կրգում էին դրախտի հավքերը: Ցած իջավ Արեգը, մտավ Մշտադալար այգին, ու քիչ մնաց խելքը դխիցը թռեր անմահական ծաղիկների անուշ բուրմունքից, դրախտային հավքերի քա<ղըր> դայլայլիկներից ու բյուրեղյա շատրվանների մեղմ խոխոջներից:

Ու ոչ մի մարդ արարած, ոչ մի մարդկային ձեն:

Երջանկությունից հարբած ու վերացած Արեգը մտավ զըմ-րուխտյա ու բյուրեղյա ապարանքը: Մի սեղան է բաց արած առտծու ամեն բարին մեջը⁷, ու էստեղ էլ դարձյալ ոչ ոք չկա: Սպասում է մի ժամ, երկու ժամ, երեք ժամ: Հանկարծ հեռվից ականջին մեղմ ու անուշ երաժշտության և ուրախ հնչուն ծիծաղի ձայններ հասան: Հետզհետե մոտեցան: Արեգը մի անկյունում թաքնվեց ու սպասում էր⁸: Տեսավ⁹ իրար ետևից եկան երեք խումբ [լուսեղեն] հուրի-փերիներ, ամեն մի խմբի մեջ մի-մի անտես-աննման թագուհի¹⁰ (ամեն մեկի ճոխ մա-

1 Արեգին 2 Հստեղից 3 բարձրացավ 4 գտնվում էր 5 շողերի տակ 6 Զմրուխտի

* Այս բառի դիմաց, աչ լուսանցքում՝ Ժամուշ բուրմունքս:

7 իրը ամեն զարդարանքով ու ամեն բարիքով. [սեղանը ամեն բարով ու բարիքով լիքը]: 8 թարնվեց ու սպասեց: 9 Ու տեսավ 10 ա ամեն մի խմբում մի-մի անտես-աննման ոգի աղբիկ բ ամեն մի խմբի զլուխն անցած

գերը ոսկի սինիններում բռնած հտեղից)։ Երեք խումբն էլ ներս մտան, երեք թագուհին բազմեցին, [ու] մյուսներն էլ՝ նրանց շուրջը. ու քնքույշ, զվարթ աղմուկով լցվեց էն զմրուխտյա՝ ապարանքը։ Սկսեցին ուտել, խմել, ուրախանալ։

Ուրախության ժամանակ տեղիցը վեր կացավ էն երեք թագուհիներից մեկը։ Ամենքը լռեցին, նեկատարի բաժակն առավ, ասավ²։

— Անուշ քույրեր, էն տղի կենացը³, որ ինձ աղատեց Սև գլխի գերությունից, արեւ ու լույս տվեց մութն աշխարհքին։ Ա՛խ, երանի թե երբեքից նա հայտնվեր մեր երջանիկ կողմերում⁴, որ ես կարողանայի ետ վճարել նրա լավությունը...

Ամենքը խմեցին երկնային նեկտարը ու գովեցին էն կտրիճի քաջությունը, որ իրենց քրոջն աղաատել էր Սև գլխի գերությունից։ [Սրանից հետո] ոտի կանգնեց երկրորդ քույրը, [ու] բաժակը բարձրացրեց, ասավ.

— Երկաթի բազուկը ինձ գերել ու գերի էր արել ծովի հատակին⁵։ Էս բաժակն էլ խմենք էն հերոսի⁶ կենացը, որ խորտակեց Երկաթի բազուկը, ինձ աղատեց նրա գերությունից, իսկ խեղճ հողածիններին՝ սովից⁷ ու մահից... Ա՛խ, եթե երբեքից մեր դյուխական աշխարհքը գար նա, ու ես կարողանայի ետ վճարել նրա լավությունը...

Ամենքն էլ⁸ խմեցին երկնային նեկտարը, գովեցին հերոսի գործն ու առաքինությունը ու ցանկացան, որ երբեքից նրան տեսնեն։

Ապա թե վեր կացավ երրորդ քույրը։

— Քույրեր, — ասավ, — էս⁹ բաժակն էլ խմենք էն ազնիվ հերոսի կենացը, որ խորտակեց քավթառ հրեշին ու ինձ աղատեց նրա մութ ու խոնավ քարանձավի գերությունից։ Ա՛խ, երանի թե երբեքից նա էլ մի օր ընկներ մեր կախարդական աշխարհքը, որ կարողանայի ետ վճարել իր արած լավությունը։

1 Երազական 2 ու նա էսպէս խոսեց։ 3 — Անուշ քույրեր, էս բաժակը խմենք էն տղի կենացը, 4 աշխարհքում 5 — էս էլ խմենք էն հերոս տղի կենացը, որ ինձ աղատեց Երկաթի բազուկի գերությունից, ինձ գերել ու գերի էր դարձրել 6 հերոս տղի 7 փրկեց սովից 8 Ամենքը խմեցին 9 սրա

Ամենքը միասին էս կենացն էլ խմեցին, գովեցին հերոսի ուժն ու արիությունն ու շատ ցանկացան, որ սրան էլ մի օր տեսնենին:

— Ա՛խ, — շարունակեց փոքր քույրը, — եթե երբևիցե նա հայտնվեր մեր երջանիկ աշխարհքում, ես կխնդրեի մեր հորը, որ թողներ նրան՝ միշտ ապրեր մեր դրախտում ու վայելեր [մեր] Մշտադալար եղեմի վայելչությունը: Բայց, ա՛վա՛ղ, օձն իր պորտով, հավքն իր թևով չի կարող մեզ մոտ հասնի, ուր մնաց՝ տկար հողածինը...¹

էս խոսքի վրա Արեգը դուրս եկավ իր թաքստից, դուռը բաց արավ ու կանգնեց լուսեղեն աղջիկների առաջին²: Ամենքը միասին վեր թռան, ճշացին ահից ու զայրույթից³: [Ու] Արեգը ցույց տվեց նրանց տված մատանիները: Նախեցին, ճանաչեցին իրենց աղատարարին ու էնպես մի խելագար խնջույք սարքեցին, որ ոչ լեզվով պատմել կլինի, ոչ գրչով նկարագրել:

Ապա Բե հարցրին⁴, ինչպե՞ս է եղել, որ իրենց աշխարհքն է ընկել իրենց փրկիչը⁵, ո՞ւր է գնում, ինչո՞ւ է իրեն ենթարկում փորձանքների ու զրկանքների: Եվ երբ իմացան, որ Հաղարան Բըլբուլի ետևից է գնում, շատ խնդրեցին, որ ետ կենա էդ վտանգավոր մտքից, [որովհետև] անկարելի է, ասին, ձեռք բերել Հաղարան Բըլբուլը:

— Մնա մեզ մոտ, — ասին⁶. — մնա մեզ մոտ միշտ ուրախ ու երջանիկ, հանգիստ ու անհոգ...

— Ո՛չ, — պատասխանեց Արեգը, — ես նպատակ ունեմ. պետք է գնամ իմ նպատակի ետևից: Պետք է գտնեմ Հաղարան Բըլբուլը, որ փուշը նորից վարդ դարձնեմ, զաղանը՝ մարդ:

Ու բանի դեռ իմ նպատակին չեմ հասել — ոչ վայելչություն կա, ոչ հանգստություն ինձ համար:

Ոգինները⁷ երբոր տեսան Արեգը⁸ իր ճամփից ետ չի դառնալու, էն ժամանակ ասին < . . . >

1ա. հողածինը գտ մեզ մոտ... բ. հողածինը հասնի գ. հողածինը ընկնի 2 ա. մեջտեղը բ. առաջները 3 զարմանքից 4 Ապա Բե հարցրին, թե ուր է գնում Արեգը. 5 Արեգը 6 ասացին նրանք 7 փերինները 8 անկոտրում է Արեգը

Ձքնաղ անունով քո լույս աղջրկա
Կանչում եմ, ահեղ ծովերի արքա.
Լսի՛ր, անհատակ ջրերի խորքից¹,
Մշտածուփ, անսաստ քո մթին հարկից².
Տուր ինձ Քամի ձին, թռչուն Քամի ձին³,
Որ ես՝ մահացու տրկար հողածին,
Հասնեմ երջանիկ աշխարհն Աննման,
Ուր վարդ է երգում Բյուրջյուն հաղարան⁴.
Ա՛ռ նշանն, ահա, քո < . . . > աղջրկա⁵—
Լսի՛ր ինձ, ահեղ ծովերի արքա⁶.
Տուր ինձ Քամի ձին, հասնեմ փափազիս,
Թռչունը գտնեմ, հասցընեմ ալգիս⁷,
Փուշը վարդ փոխեմ թավչական երգով,
Արջերը մարդիկ բանական հոգով:
Այսպես որ կանչեց, փոթորիկն ելավ անդուսպ կապուտակ,
էն կապուտակ ծովը գոռաց < . . . > անհատակ:

Շուրջը⁸ մթնեց, փոթորիկն ելավ, կապուտակ ծովը մոնչաց
և ահռելի թռչուրոհի միջից շնչի նման թևթև-արագ դուրս
վազեց⁹ Քամի-ձին¹⁰: Շնորհքը համբուրեց, սանձը ձգեց և

* Ինքնադրի վերևը՝ Վժուլ—միտք—մտքի խորքից—անհունությունից
դուրս է գալիս Քամի ձին— ոգևորությունը»:

1 ա Տուր ինձ Քամի ձին ջրերի խորքից,

բ Քո ալիքներից— քո հուր < . . . > ,

գ Քո անդունդներից, ջրերի տակից— անդունդքի տակից,

2 ա Մշտագուշ անսաստ տարիներից.

բ Մշտածուփ, անսաստ քո մովի աշխարհից.

գ Մշտածուփ, անսաստ քո պաղ աշխարհից.

3 ա Տուր ինձ Քամի ձին, տուր ինձ Քամի ձին,

բ Լսիր ինձ, լսիր < . . . >

4 Ուր վարդ է թափում բյուրջյուն հաղարան.

5 Ահա քեզ նշանն քո < . . . > աղջրկա,

6 Հնդունիք, ահեղ ծովերի արքա,

7 Բյուրջյունը գտնեմ, հասցնեմ ալգիս,

8 Օրը 9 մրկաց 10 Տողերի միջև Վենտես սուրաց բամու նման, թռավ
նժույզը հրաշունչ»:

ական թոթափել հեծավ ու թռավ: [Մի ականթարթում անցան]:
 Շովեր, անդունդներ, անապատներ, [աշխարհքներ] անցան,
 որ դժոխքի ձայները լսում էին, լեռներ, որ հասնում էին
 ասածու գահին, հասան Հաղարան բյուբյուլի տերություն
 սահմանը: [Մի ականթարթում Շնորհքին այստեղ վեր բերեց
 Քամի-ձին ու այսպես խրատեց]: «Սրանից դենը կախարդա-
 կան աշխարհքի՝ սահմանն է սկսվում», — ասաց Հրաշալի
 ձին: — Կգնաս, առաջդ մի գետ կդաս: Հաղարան բյուբյուլի
 տերը նրա ջուրը դարձրել է աղի-լեղի, բայց դու որ խմես,
 պետք է բացականչես՝ ա՛խ, ինչ անմահական ջուր է: Գետը որ
 անցնես, կբացվի մի լայն տարածություն, Հաղարան բյու-
 բյուլի տերը նրան լցրել է փուշ ու տատասկով¹, դարձրել
 անանցանելի, [բայց] դու պետք է փուշը սլոկես, հոտ բախես
 ու ասես՝ ա՛խ, ինչ անուշ հոտ է, դրախտի ծաղիկն է իսկը:
 Այդ էլ որ անցար, Հաղարան բյուբյուլի տիրոջ [նթիռային]
 ապարանքը աչքիդ կերևա: Այն ժամանակ առաջդ խեղկա-
 տակներ կգան, այն ծաղրածությունները, այն խաղերը կա-
 նեն, որ հարյուր տարվան մեռելը ծիծաղի, բայց դու չպետք
 է ծիծաղես...

Ապա թե քեզ կհեզնեն, կծաղրեն, կհայհոյեն, [դարձյալ]
 չպետք է ուշք դարձնես, [թե չէ կհաղթվես ու կոշնչանաս]:
 Կհասնես ապարանքի առաջը, դռների այս ու այն կողմը կը-
 տեսնես առյուծն ու խոյը² կապած, սոված: Առյուծի առաջը
 խոտ է ածած, խոյի առաջը միս է դրած: Նրանց ուտելիքներն
 էլ կփոխես ու կանցնես: Կհասնես դռներին, կտեսնես դռան
 մի փեղկը փակ է, մյուսը՝ բաց: Բաց դուռը կփակես, փակդ
 կբանաս ու ներս կմտնես: Վերև, ապարանքում, ոսկի վան-
 դակի մեջ նրդում է Հաղարան բյուբյուլը և [նրա] երգի հետ
 մշտադալար վարդեր են թափում բերանից³: Վարդերի անուշ
 բուրմունքով ու երգի դալլայններով արբեցած իր լուսեղեն
 անկողնում քնած [է] նրա հրաշագեղ տիրուհին: Բյուբյուլն⁴
 իր վանդակով կվերցնես ու դուրս կդաս, առանց աղջկանը
 [նայելու կամ] ձեռք տալու: [Հա՛] Բայց այս մեկը լավ հի-

1 Հաղարան բյուբյուլի տիրության 2 իր թովիչ հնարքով 3 ոչխարը
 4 նրա կտուցից 5 սոխալով

շիր, որ եթե նրան մոտեցար, կորած եւ արդեն: Դուրս դա-
թե չէ, դարձյալ խեղկատակները առաջդ կգան, ծառ, բառ,
հող, ջուր, լեզու կառնեն, կաղաղակեն. «Տարա՛վ, տարա՛վ,
հողածինը տարա՛վ», [դու] ետ շնայես, թե չէ՝ դարձյալ՝ հո-
վերջն է:

[Շնորհքը այդպես էլ արավ]: Շնորհքը անցավ լիզի գետը,
փշոտ դաշտը, անցավ փշոտ դաշտերը, զվարթ, և փուշը թվա-
վարդ, անցավ խեղկատակների միջից, առյուծի ու խոյի ուտ-
լիքներն իրանց տվեց, փակ դռները՝ բաց արավ, բաց փեղ-
կերը՝ փակեց ու ներս մտավ: Ներս մտավ երջանկության
բնակավայրը: [Մշտագալար կախարդական աշխարհքի] վար-
դերի թարմ ու անուշ բուրմունքից [ու] Հաղարան բյուրյու-
կերնային դալալիկներից նրա ուշքը վերացավ, [իրան մո-
ռացավ]: Հրաշալի թռչունի՜ կտուցից [ձայների հետ] թափում
էին ու թափում թարմ, անթառամ վարդերը, և երզը բուրմուն-
քից ավելի քնքույշ էր ու հափրեցնող⁵: [Թավշյա] բառիսա-
ների վրա⁶ լուսեղեն անկողնում պառկած քնած էր կախա-
դական աշխարհքի շնաշխարհիկ⁷ թագուհին: Նա վերմակը ե-
տ գցել, դուրս էր հանել աստվածային կուրծքն ու բազուկ-
ները⁸, Հողեղեն սիրտը անկարող էր դիմանալ գերբնական
գեղեցկությանը, այն զորեղ հրապուրանքներին⁹: Շնորհքի
աչքերը մթնում էին [կրքից], զուխն իրան-իրան խոնարհեց,
համբուրեց այնպես ջերմ, որ այրեց ու հետքը մնաց քնքույշ
թուշի վրա¹⁰: Բայց հանկարծ ցնցվեց, ուշադրվեց, հիշեց
Քամի-ձիու խրատը, վեր առավ Հաղարան բյուրյուկն ու շտապ
դուրս եկավ կախարդական ասարանքից¹¹:

1 կրկին 2 բաց դռները 3 դռները 4 ա. Հաղարան բյուրյուկի բ զարմա-
նալի թռչունի 5 արբուցիչ 6 նրա առջև 7 ա. մոտադ ր. մշտամատադ
8 նա վերմակի ծայրը մի փոքր ետ էր գցել, [կրծքից] ու դուրս [էր]
հանել աստվածային կուրծքն ու գիրգ բազուկները 9 ա. Այն բոլոր հրա-
պուրանքներին հողեղեն սիրտը չէր կարող դիմանալ ք. հողեղեն սիրտը չէր
կարող դիմանալ այն գերբնական հրապուրանքներին 10 Շնորհքի զուխն
իրան-իրան խոնարհվեց, և զոգալով Շնորհքը համբուրեց քնած աղջկանը
և տաք համբուրքի հետքը մնաց զրոշմված քնքույշ թուշի վրա: [Շնորհքի]
նրա աչքերը [մթնեցին] մթնում էին կրքից 11 երկնային այն տիրություն-
նից:

Առաջն եկան խեղկատակները, նոր խաղեր հնարեցին¹,
Շնորհքն ուշ չդարձրեց, ապա սկսեցին թքել, հայհոյել, Շնորհ-
քը շարունակեց իր ճամփան, հող ու ջուր սկսեցին աղաղակել.
«Տարա՛վ, տարա՛վ, հողածինը տարա՛վ»։ Շնորհքը հտ շնա-
յեց, սիրտը սևացրեց, անցավ բոլոր փորձությունների² միջից։
Սանձը թրջեց, հայտնվեց Քամի-ձին³, առավ, թոցրեց
[Շնորհքին]։ Մեկ էլ աչքը բաց արավ Շնորհքը, տեսավ իր
հոր թագավորության սահմանում։

1 սկսեցին 2 փորձանքների 3 Քամի-ձին հայտնվեց

<1>

<ԱՌԱՋԻՆ ՏԵՍԻԼ>

Անքառամ այգիւն — ջրերի խոխոշ, բոշոմնների երգը, ծաղիկներ, պողալի ծառեր:

ԱԼԱՄ ԱՐՔԱՆ (իր Անքառամ այգու դռանը — իր մեծերոյ ու ծառաներով):

ԱՄԵՆՔԸ ՄԻԱՍԻՆ — Հսում ենք, տեր:

— Ի՞նչոք ճամփաներն¹ էստեղ են բերում: Ամեն անցաւոր թող տեղ ունենա էս լայնարձակ [եղեմում]: Ամեն կարոտ թող լիանա այս առատության մեջ, ամեն վաստակած թու հանգչի էս ստվերներում²:

[Արքայի զնալուց հետո գալիս են ոմանք — հարուստ վաճառական կամ ասպետ — ներս են բողկում. — էսպէս է պատվեր տվել մեր տերը: Ապա հայանվում է աղբաւը³: Մերժում են ու վշտացնում: Անիծում է]:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԵՍԻԼ

Անքառամ այգիւն պատած է արդեն բարձր բարե պարսպով, երկաթ դռներով: Ծառով ճամփուղը, հողմած — ուղում է ներս մտնի: Պահապանները չեն բողկում, ետ են հրում. — Զի՛ կարելի:

1 ճանապարհներն 2 հով ու գոլում 3 մի աղբաւ

— Թողեք մի փոքր հանգչեմ ծառերի շվաքում — հեռվից եմ գալիս:

— Ձի՛ կարելի:

— Մի սառը ջուր խմեմ:

— Ձի՛ կարելի:

— (Թաթկանում է): Ինչո՞ւ եք պատել ու փակել ազատ¹ տարածությունը, ազատ աղբյուրները — ո՞վ է քաշել էս քարե պարիսպը, ո՞վ է շինել էս երկաթի դուռը — բաց արե՛ք...

— Լսո՞ւմ եք ինչ համարձակ լեզվով է խոսում:

— Որ քեզ նման ամեն անբան շրջմոլիկ շմտնի [ու չփշացնի], որ դու չնստես էն ծառերի ստվերում, որ դու չխմես էն սառը ջրերից: (Փակում է ֆթին դուռն ու ներս մտնում):

<ԾԱՐԱՎ ԾԱՄՓՈՐԴԸ> — Ձեռները տարածում է ու անիծում երկաթե փակ դռների առջև:

ԵՐՐՈՐԴ ՏԵՍԻԼ

Մերունի գիտունների բազմությունը լսում է: Թագավորը գահին նստած պատմում է նրանց:

— Էլ չեն կարողանում գլուխները վեր բարձրացնել ու մարդու վսեմ հայացքով նայել երկնքին: Էլ չեն կարողանում մտորել²— հոտոտում են իրենց ոտի տակին երկիրը և այն են ճանաչում, ինչ որ դիպչում է իրենց դնչին³: Եվ կռվում են նրա վրա — ամեն միևնր աշխատում է իր ճանկը ձգի ու չի կշտանում, ինչքան էլ հավաքի: Ու դրա համար սպանում են իրար և շարունակ սպանությունն ուր միջոցներ են ստեղծում...

ՄԻ ԾՆՐ ԳԻՏՆԱԿԱՆ — Գաղաններ են դարձել:

ՈՂՋ ՄԻԱՍԻՆ — Այո՛, գաղաններ:

ԹԱԳԱՎՈՐԸ — Ո՛չ, մարդիկ եմ ասում:

ԳԻՏՆԱԿԱՆԸ — [Արտաքին կերպարանքը, տեր արքա, չի փոխում մարդու էությունը]: Դուք ինչ որ ասում եք, էդ մարդիկ չեն, տեր արքա. մարդն էդպես չի եղել, էդպես չի և

¹ արձակ ² խոկալ ³ քթին

էդպես չի լինելու: [էդ գաղանն է— ինչ կերպարանքով ուզում է լինի: Կերպարանքը ու] <...>

<2>

Բնությունը խոսում է — և հերևից երկրային ձայները (գեփյոռ, ջրի կարկաշ, ծառ ու ծագիկների սլսլոց և այլն) պատմում են հրաշալի գիշերը — և հետզհետե մարում...

ՆԱ-ԱՐԵԳԸ—կանգնած է կենտրոնում¹ — լսում է բոլոր ու հասկանում — (մերք մերք միջամտում):

Երկրային ձայները լսելուն պես սկսում են վերևից հեռվա ձայները — հետզհետե գորանալով — Սո՛ւրբ, սո՛ւրբ, սուրբ, և երկնքի մրնուրտը խառնվում է լուսեղեն խճներով ու ճառագայթներով —

ԱՐԵԳԸ — Ո՛վ, որ գալիս ես և այլն —

Մարդկային ձայներից միայն հրանն է — երկնային ու երկրային ձայների — բնության հետ...

Տիեզերիի բունը — Համբարձման գիշերը:

Նա երևում է² սարալանջի ժայռին: Հեռու հուրիզոնում ձգվում է լեռների շղթան: Ներև մթնում ոռոտում է գետը:

(Խոսում է): Հովտում մարեց վերջին ճրագը³: Իրար ետևից հանդուժում են⁴ ձայները: Լռեց հովվի սրինգը, էլ չի հաշում

* Երրորդ տեսիլի նախնական տարբերակը՝

Պատմում է: Այսպես եղավ, ու դժոխք դառավ Անթառամ այգին:

ԹԱԳԱՎՈՐԸ — Այժմ ի՞նչ են անում նրանք:

ՊԱՏՄ <ՈՂԸ> — [Ինչ որ կա, ամեն միևն աշխատում է ինքը ճանկի — և չի լիանում, ինչքան էլ ճանկի. դրա համար սպանում են իրար ու չեն կշտանում, ինչքան էլ ճանկեն], ու չեն <...> կարողանում [մարդո] գլուխները վեր բարձրացնել ու մարդու վսեմ հայացքով նայել երկնքին: Նրանք միայն երկիրն են հոտոտում և այն են ճանաչում, ինչ որ դիպչում է իրենց դեղերին: Եվ ամեն մեկն այն ժամանակ աշխատում է մյուսի ձեռքից խլել գտածը: Դրա համար սպանում են իրար ու չեն կշտանում, ինչքան էլ հավաքեն, [ինչքան էլ սպանեն] և զարգացնում են իրենց սպանության միջոցները:

1 մեջտեղը 2 Արևը կանգնած է: 3 Հովտում վաղուց հանգել են լույսերը: 4 մարում են

շունը: Լոեց գիշերահավի [վերջին] վայր ավերակում, լոեց ծախ երկշոտ ճիւղը անտառի խորքում...

Քնած է աշխարհը խավարը մեջ...¹

Ահա հովն էլ ծալեց թևերը [ու թիթեռի հետ] իջավ գետափին...

Մենակ ես եմ զարթուն...²

Հեքիաթի հերոսը կտրում է մատը, աղ է անում իր վերքին — քունը փախցնի... Ավա՜ղ, իմ սիրտը խոցված է խորունկ հազար վերքերով, կսկծում են նրանք մարդկային արտասուքներից³, ու իմ աչքերից փախած է քունը ընդմիշտ, ընդմիշտ...

Ահա որոտն էլ դադարեց հովտում, ջուրն էլ կանգնեց... [քնեց տիեզերքը համատարած քնով...] գալիս է⁴ հրաշալի ժամը*...

Արդեն օդում լսվում է մեղմ ներդաշնակ [երգի ու երաժշտության] ձայներ... Հեռու հորիզոնում լեռների ետևից մրբն ուղուտր տակնուվրա է լինում: Երգն ու երաժշտությունը ավելի ու ավելի մոտենում է ու սաստկանում զվարթ.

(ԵՐԳԸ)

— Սո՛ւրբ... [սո՛ւրբ... սո՛ւրբ...]

Միաժամանակ նա ծնկի է գալի, աղաղակում է⁵.

— Ո՛վ, որ գալիս ես բաղմած⁶ ամպերին. սո՛ւրբ...

Ո՛վ, որ փայլում ես մաքրությանը վերին. սո՛ւրբ...

(ԵՐԳԸ)

Սո՛ւրբ...

Ո՛վ, որ [հայացքով] պայծառ ու բարի

վանում ես < . . . > մռայլն աշխարհի... սո՛ւրբ...

Ո՛վ, որ կյանք ես բերում ու հոգի...

(ԵՐԳԸ)

Սո՛ւրբ...

1 անգիտության խավարի տակ... 2 Մենակ եմ ես 3 անվերջ արցունքից 4 մոտ է

* Լուսանցքում մատիտով գրված է. «Խոսում է բնությանը հաղարածայն — զվարթ ու կենսալի — հրաշալի մի ժխոր»:

5 դիմում է, կանչում է: 6 նստած

Մթնոլորտում ավելի պարզվում է պատկերը՝ լուսեղեն ամպերի ճառագայթների խուրձերի մեջ հայտնվում է աստծա պատկերը անորոշ ու անավոր [հրեշտակները լիքն են օգի մեջ]:

Երգը երբ հնչում է՝ *Տեր զորությանց,*

Նա էլ կրկնում է ներքևից.

— *Տե՛ր զորությանց:*

ՏԵՐԸ.— *Ի՞նչ ես ուզում, անքուն հոգի:*

ՆԱ.— *Քո շնորհքը, տե՛ր...*

ՏԵՐ.— *Ունե՛ս...*

(Նա ընկնում է տիրոջ առջև):

Երգն ու երաժշտությունը, որ չէր դադարած՝ շարունակվում է.

— *Լի են երկինք ու երկիր փառօք Քո... օրհնութիւն և բարձունս...»:*

(Պատկերը սկսում է ավելի անորոշանալ. նրա տեղը ցույց է արշալույսը, ու հետզհետե իջնում է վարագույրը):

1 պատկերը — ցույց է ևն ճառագայթները

1. ՀԱԶԱՐԱՆ ԲՅՈՒԼԲՅՈՒԼ

Լոռու վարիանտը— Վարդաբլուր
(իմ խոսքերով՝ 97 բլիհ)

<9>4

Ժամանակով ապրում էր մի թագավոր, ուներ երեք որդի։ Փոքր որդին մի օր մի բան է մտածում ու հայտնում յուր եղբայրներին, թե՛ մեր հայրը թագավոր է ու մի հիշատակ չունի շինած, որ մեռնելուց հետո հիշվելիք լինի աշխարհքի մեջ։ Եկեք գնանք խնդրենք, որ մի խեղճ խանա (հասարակաց) այգի շինի իրան համար հիշատակ։ Մյուս եղբայրներն էլ հավանեցին ու գնացին թագավորի մոտ։ Թագավորը թե՛ ընչի՞ եք եկել, որդիք։ Թե՛ եկել ենք խնդրելու, որ մի խեղճ խանա այգի շինես քեզ հիշատակ, որ քանի կենդանի ես, ամեն մարդ մտնի, ուտի, քեզ փառք տա, մեռնելուց հետո էլ ողորմատեղ լինի։ Թե՛ զորանաք, որդիք, շատ լավ եք միտք արել, փողն ինձանից, աշխատանքը ձեզանից. թե կարող եք, գնացեք, շինեցեք։

Որդիքը գնացին, այգին շինեցին, աշխարհքի բարիքներով լցրին, դրախտից էլ ծառ բերին, տնկեցին, ու այգեսպանը մեջը դրին ու պատվիրեցին, որ եկող-գնացողին չէ չասի։

Այգին հասավ, պտուղ տվեց, ով ուզեց մտավ, կերավ, տարավ։ Գնացողին չէ չկար։

Այս քաղաքում մի պառավ կին է լինում, ունենում է մի միսուճար որդի: Օրվան մի օրը որդին հիվանդանում է, ու սիրտը խաղող է ուզում:

— Նանի՛, ինչ կլինի ինձ համար խաղող ճարես,— թախանձում է մորը:

Պառավը վեր է կենում, դնում այգու դուռը, կանչում՝ աչգեպա՛ն, աչգեպա՛ն: Աչգեպանը գալիս է, թե՛ ի՞նչ ես ուզում, ա՛յ նանի: Թե՛ հիվանդ ունեմ, սրտով խաղող է ուզում, աստըծու սիրուն, մի քանի ճիթ խաղող տուր: Աչգեպանը աչգին ջրելիս է լինում, շտապով գնում է մի երկու ճիթ խաղող պոկում, բերում թե՛ էս տար, հետո կդաս շատ կտանես:

Հիվանդն էդ խաղողն ուտում է, պրծնում ու ետ դառնում մորը թե՛ նանի՛, կշտացա ոչ, գնա մի քիչ էլ բեր: Պառավը դնում է տեսնում, որ աչգեպանը այգու դուռը փակել է (ինքը գնացել ուրիշ տեղ): Ետ դուռարկ տուն է գալիս, թե՛ ա՛յ որդի, այգու դուռը փակած էր, խաղող չեղավ: Հիվանդ որդին անդադար խաղող է ուզում և այդ գիշեր էլ խաղող կանչելով մեռնում: Առավոտը պառավը վեր է կենում, ձեռները գեպի երկինք տարածում, կանչում.

Արարիչ դժած,

Որ չափ չես դրել արևի լույսին,

Ոչ փակ՝ երկնքի պայծառ երեսին,

Ու աշխարհքն անծայր, ծովերը անհուն,

Ու էսքան բարիք, էսքան բարություն

Լցրել, զրկել ես, փռել անխնա,

Որ ամեն մի շունչ ուտի, լիանա,

< > պառավիս կոծին ու սուզին,

< > ձենին, իմ արտասուքին.

Ինչպես իմ որդին ծաղիկ հասակում

Խաղող կանչելով մեռավ իմ գոգում,

Այնպես էլ, ո՛վ տեր, թող թագավորի

Այդին շորանա, անապատ կտրի,

Ծառը փուշ դառնա, էլ ոչ կանաչի,

Տերը, էրվելով, վա՛յ պտուղ կանչի:

Պառավն անեծքը վերջացրեց, թե չէ, թագավորի դրախտանման այգին իսկույն շորացավ, կանաչ տերևը թափվեց պտուղն էլ հետը, ծառերը մերկացան, և այգին մնաց սևացած կանգնած: Բոթը հասավ թագավորին: Թագավորը տղերանցը կանչեց, թե՛ այ որդիք, էս ի՞նչ բան էր, էս ի՞նչ տեսիլք էր, մի գրբաց բերեք, գրին մտիկ անի, տեսնենք էս ի՞նչ մեղք ենք արել մենք, էս ի՞նչ էր, որ աստված մեզ նշանց տվեց: Գնացի՛ն, մշտն եկան, մի հմուտ գրբաց գտան, բերին: Գրբացը գիրը բաց արավ ու պատմեց, թե՛ թագավորն ապրած կենա, քո այգին մի պառավի անեծքից է շորացել և կկանաչի միայն էն ժամանակ, երբ որ Հազարան բլրյուլը նրա մեջ բարիլուսին երեք անգամ կանչի, կգառնա էլ էն այգին, էլ էն պտուղը:

Թագավորը երեք որդի ունեւ: Թե՛ որդի՛ք,— ասաց թագավորը,— ես արդեն ծեր եմ, հաղիվ եմ ոտքի կանգնում: Էս որ լսեցին, թագավորի երեք տղեն էլ վեր կացան, հորիցը հրաման առան ու ընկան աշխարհքե-աշխարհք, որ Հազարան բլրյուլը գտնեն, բերեն: Գնացին-դնացին, հասան մի տեղ, ոտ երեք ճամփա բաժանվում են, ճամփաբաժանում մի նշանով բարձր քար կա: Էստեղ խորհուրդ արին, թե եկիք ամեն մեկս մի ճամփով գնանք ու թե որ մեկս Հազարան բլրյուլը գտնենք, գանք էստեղ, էս քարի վրա նշան դնենք, թե՛ ևս գտա ու տարա, էլ դուք զուր տեղը ման չգաք: Էսպես խորհուրդ արին ու ամեն մեկը մի ճամփա ընկավ, գնաց:

Մեծ ախպերը գնաց ընկավ մի քաղաք: Մի խորտկարարի խանութի պատահեց, ինքն էլ սոված էր, կերակուրները՝ հոտը դշուր եկավ, միտքը փոխեց, սկսեց մտածել, թե՛ ախպեր, ես որտեղից Հազարան բլրյուլը գտնեմ. արի էս պանդոկն աշկերտ մտնեմ, էս կերակուրներիցը գոնե կուտեմ ու կուշտ գլուխս կպահեմ:

Սա մնաց էստեղ:

Միջնակ ախպերն էլ մյուս ճամփով հասավ մի ուրիշ քաղաք: Սա էլ մի մրգավաճառի մոտ աշկերտ մտավ ու սա էլ մնաց էստեղ:

Փոքր եղբայրը գնաց, շատ գնաց, թե բիշ, պատահեց մի ծառի, որ շվաքումը հազար գլուխ ոչխար կնստեր: Հոգնած, ջարդված էս ծառի տակին պառկեց, քնեց: Հանկարծ մի ֆըշ-

չոց ընկալ ականջովը: Աչքը բաց արալ, տեսալ, որ մի օձ փաթաթվել է ծառին, ուզում է բարձրանա վերև, վերևն էլ ղշի (թռչունի) ճուտեր կան, ճվճվում, ծվծվում են: Թագավորն տղեն նետ ու աղեղը քաշեց, տվեց օձին կտոր-կտոր արալ, ծառի տակին կիտեց ու ինքը քնեց: Դու մի ասիլ էդ Զմրուտ ղուշի բունն է, որ ամեն տարի ճուտ է հանում ու կարոտ է մնում, թե մի հասցնի, թոցնի, վիշապ օձը գալիս է, ուտում: Ինքը մնում է կարոտ: Էս անգամ Զմրուտ ղուշն եկալ, տեսալ ծառի տակին մի սև բան մեկնված, թևին արալ, վրա տվեց, որ կտոր-կտոր, ծվիկ-ծվիկ անի, թե՛ էս հենց իմ թշնամին է. որ գտա, բայց ճուտերը ծվծվոցն ընկան, թե՛ ա՛յ մեր, էդ տղին սպանիլ մի, մի էն կողմը, ծառի տակին մտիկ տուր, էն է մեր թշնամին. դա նետ ու աղեղով սպանեց, կտոր-կտոր արալ, ծառի տակին կիտեց, դա մեր փրկիչն է, դրանից ձեռք քաշիր: Զմրուտ ղուշն էս որ լսեց, մոտեցալ, տեսալ թագավորի տղեն քնել է ու քրտնել է արևի թեթևթյունից: Թե՛ տարածեց, թևով շվաք արալ տղի վրա, մինչև նա քնեց, քնոց կշտացալ ու զարթնեց: Որ զարթնեց ու իրան վրա թևատարած Զմրուտ ղուշին տեսալ, սարսափեց: Զմրուտ ղուշը թե՛ մի՛ վախենար, քաջ տղա: Ես ամեն տարի ճուտ էի հանում ու կարոտ էի մնում, որ նրանց տեսնեմ թևատարած թռչելիս, սա գալիս էր, ուտում ու զնում: Հիմի դու, որ սրան սպանել ես, ասա, տեսնեմ ինչ կուզես ինձանից, որ քեզ տամ, քուլավությունը ետ վճարեմ: Տղեն թե՛ ես ինքս թագավորի տղա եմ, ոչ մի բանի կարոտություն չունեմ, միայն էսպես մի այգի շինեցինք, ու աշխատանքներս շորացալ: Հիմի ես Հաղարան բլբլուլին եմ ման գալիս, տանենք բարիլուսին երեք անգամ այգումը ձին ածի, որ շորացած այգին նորից կանաչի, բար ու պտուղ տա: Սա թե՛ ա՛յ տղա, շատ դժվար բան ասացիր, միայն ինչ անեմ, դու ինձ էնպես լավություն ես արել, որ ինչ էլ որ լինի պետք է քո ուղեկիքը կատարեմ: Դե արի, թևերիս վրա նստիր: Ես քեզ այնքան կբարձրացնեմ, որ արևը քեզ կայրի, կհեռացնեմ, երբ որ տեսնես այրվում ես, այնքան ուժ ունեցիր, որ ինձ խփես, ես քեզ կիջեցնեմ: Ու թե՛ն առալ Զմրուտ ղուշը, ծվաց, թռալ, ելալ հրկնքի երեսը: Դնա՛ց-

գնա՛ց, մի ծովի ափը վեր եկավ թե՛ ես մինչև էստեղ կարող եմ գալ, կարող չեմ սրանից դենը ուրիշ տերության է սլա-
կանում: Ու ձայն տվեց՝ Ձո՛ւկ ախպեր: Ծովը ճոթուկով Ձուկն
եկավ, թե՛ հը՛, Ձմրուտ քույրիկ, էդ ի՞նչ է, հափշտակե՞մ
դրան: Թե՛ չէ՛, սրա լավությունն ինձ հասել է, սրան պետք է
տանես ծովի մյուս կողմը, Աժդհհին կանչես, ասես, որ սա
Հաղարան բլբլուի ետևիցն է ման գալիս, Ձմրուտ քույրիկն
ուղարկել է, որ Հաղարան բլբլուի տեղն ու պատմությունը
սրան հայտնես:

Ձուկը թե՛ ա՛յ տղա, արի բերանս: Բերանն առավ, տարավ
իրան սահմանն անց կացրեց, հասցրեց ծովի մյուս ափը:
Ձայն տվեց՝ Աժդահա՛: Անճոռնի Աժդահան եկավ, մի գաղափի
նման: Եկավ թե չէ, աղաղակեց.— Հը՛, Ձուկն ախպեր, էդ ի՞նչ
է, հափշտակո՞ւմ եմ դրան: Թե՛ չէ, Ձմրուտ քույրիկն է ուղար-
կել սրան, սրա լավությունը նրան է հասել: Սրան պետք է
տանես քո սահմանն անց կացնես, Հաղարան բլբլուի տեղն
ու պատմությունն ասես, որ գնա գտնի: Այստեղ սրան ուսն
առավ Աժդհհին, տարավ, իրան սահմանն անց կացրեց, ներքե
բերեց ու առավ.— Դե, հիմի սրանից դենը գնալու իրավունք
չունեմ ես: Այսուհետև Հաղարան բլբլուի տերության սահ-
մանն է սկսում:

Կգնաս, առաջդ մի գետ կգա, Հաղարան բլբլուի տեղն
աղի-լեղի է դարձրել, ապա մի դաշտ՝ փուշ ու տատասկ է
բուսցրել: Ա՛յ, տեսնո՞ւմ ես էն բարձր ապարանքը, այնտեղ է
բնակվում Հաղարան բլբլուի տերը: Կերթաս, ապարանքին որ
մոտենաս, առաջդ խեղկատակներ (օյին հանողներ) դուրս
կգան, այն բաները, այն ծաղրածությունները, այն խաղերը
կանենք քո առաջին, որ հարիր տարվան մեռելն էլ կծածաղի,
բայց դու չպետք է ծիծաղես: Եթե ծիծաղեցիր, իմանաս, որ
քո վերջին օրն է, քեզ կհաղթեն ու կոչնչացնեն: Կանցնես,
կհասնես ապարանքի տակը, քառասուն ոտը սանդուղք կա:
Վերևի բարձր սենյակում տեղը գցած քնած է Հաղարան բլ-
բլուի տերը: Էս ուրբաթից քնում է մինչև մեկ էլ մյուս ուրբաթ
(7 տարին մի անգամ է քնում): Գլխավերևը ոսկե վանդակում
կախ է արած Հաղարան բլբլուի: Վանդակը կվերցնես.
դուրս կգաս: Միայն չլինի թե իրան ձեռք տաս, որ իրան ձեռք

տվիր, կամ մի բան արիր, ետեկցդ ծառ, քար, հող, ջուր ձեն կտան.— Տարա՛վ, տարա՛վ, հողածինը տարա՛վ: Դու ետ չնայես, թե չէ դարձյալ բո վերջին օրն է:

Թագալորազնը աստված կանչեց ու զնաց: Դուրս եկան ծաղրածունները, սրա առաջին էն տեսակ խաղեր հանեցին, որ հարյուր տարվան մեռելը կծիծաղեր, բայց տղեն չծիծաղեց, անց կացավ առյուծները, հասավ աղարանքի տակը: Դուռը բաց արավ, քառասուն ոտը սանդուղքը բարձրացավ, մտավ մի սենյակ, որ Հաղարան բլբլուլի տերը քնած է, անկողնից շավղը տվել է պատերին: Հաղարան բլբլուլի վանդակը վերցրեց գլխավերեկից, ուզեց դուրս գա, մեկ էլ հանկարծ մտածեց, թե՛ ախպիր, էս Հաղարան բլբլուլն է, որ արդեն տանում եմ. արի մի բաց անեմ (բաց էր, նրանից է գալթակղվում), տեսնեմ ինչ արարած է էս անկողնում քնածը: Վերմակը ետ քաշեց, տեսավ մի հրաշալի, մի հրեղեն աղջիկ մուշ-մուշ քնել է ու շիկնել: Այստեղ միտքը փոխվեց: Սկսեց տակի շորերը քանդել: Մեկը բաց արավ, տեսավ մյուսը տակին, այս էլ բաց արավ, մի ուրիշն էլ նրա տակին էր: Այսպես մինչև չորս ու հինգը բաց արավ, տեսավ չի վերջանում: Համբուրեց թշից, մի համբուրից երեսն աչքբան քնքուշ էր, որ տեղը նշան մնաց: Հասեղ միտն ընկավ ու ետ կանգնեց, թե՛ այս ինչ եմ անում, չէ՞ որ Աթղըհեն ինձ խրատեց, որ սրան չդիպչեմ: Եվ էսպես կիսամերկ թողեց աղջկանն յուր անկողնում ու դուրս եկավ: Ծաղրածուններն սկսեցին աղաղակել.— Տարա՛վ, տարա՛վ, հողածինը տարավ: Սա ետ չնայեց, սիրտը սեպրեց, անց կացավ:

Եկավ Աթղըհի մոտ: Աթղըհեն թե՛ հը՛, բերի՞ր, թե չէ: Թե՛ բերի: Թե՛ ապրես, դե արի շալակս: Շալակն առավ, տարավ յուր սահմանն անց կացրեց, հասցրեց Զկանր, Զուկն էլ բերավ Զմրուտ դուշի մոտ: Զմրուտ դուշը թե՛ն առավ թռցրեց, տարավ հասցրեց Շնորհքի հոր սահմանը: Այստեղ վեր բերեց.— Դն գնա, առաց, միայն իմացած լինես, Հաղարան բլբլուլը որ բերիր, էն աղջիկը էլ քեզ հանգստություն չի տալու: Բայց, թե որ եկավ քեզ դտավ, դու դարձյալ ինձ մոտ արի:— Առաց Զմրուտ դուշը ու թուավ: Տղեն եկավ, հասավ էն բարձր, նրշանով քարին, որտեղից երեք ուղղությամբ եղբայրները բա-

ժանվեցին: Տեսավ բան չկա գրած, եղբայրներից ոչ մեկը դեռ չի վերադարձել: Մտածեց, թե եթե ես մենակ գնամ, հիմի կասեն, որ Հաղարան բլբլուլը գտել է, զոռողացել է, եղբայրներից թող արած, ինքը վեր է կացել մենակ եկել: Արի գնամ դեռ եղբայրներիս էլ գտնեմ ու միասին գնանք: Գնաց, երկու եղբորն էլ գտավ, ամեն մեկին մի քաղաքում, մի նեղուխյան մեջ, մեկին խորտկարարի խանութում, մյուսին՝ մրգավաճառի, ու երեքը միասին ճանապարհ ընկան դեպի իրանց տունը:

Աչքալիս գնացին Թագավորին, թե որդիքդ Հաղարան բլբլուլը գտել են, գալիս են: Թագավորն ուրախացած դուրս եկավ որդիների առաջը, տեսավ, ճշմարիտ որ Հաղարան բլբլուլը բերում են: Տարան Հաղարան բլբլուլը վանդակով այգում մի շոր ծառի ճյուղից քարշ արին: Առավոտը բարիլուսին երեք անգամ ձեն ածավ թե չէ, այգին նորից կանաչեց, ամեն ծառ ու թուփ իրան պտղով ու տերևով լցվեց, դարձավ էլ առաջվան գրախտը, էլ էն այգին, էլ էն գնացող-եկողը, ուտողը ու տանողը:

Զարթնեց Հաղարան բլբլուլի տերը, աչքը բաց արավ, տեսավ վերմակը վրից ետ քաշած, փոխանը, տակի շորերը քանդած (ու թուշը այրում է համբուլրի տեղը): Մտիկ արավ վերև, որ Հաղարան բլբլուլն էլ չկա: Նայեց հայելուն, խալը տեսավ:

Վեր կացավ, թլիսմ արավ, լվացվեց, չայ խմեց ու մի թուղթ ծակեց, անցկացրեց մեջքը, բերեց ծծերից ներքև ամրացրեց: Չորս կողմին, ամեն մի կողմը մի դալամ գիր գրեց (թլիսմ): Էդ թլիսմը (գիրը) դրան բարձրացրեց, հանեց հրկնքի երեսը: Հասավ ճամփեն պահող խեղկատակներին,— թե՛ այ խեղկատակներ, Հաղարան բլբլուլը դեսն անց է կացել, կամ տվեք, կամ տեղն ասացեք, թե չէ՝ ձեռ մեծ կտորն ականջներդ կ'ընդունեմ: Թե՛ մենք ի՞նչ անենք, մենք գետնի երեսի՞ւ, նա երկնքումը, առավ, դենը գնաց:

Գնաց Աժդըհի մոտ:— Աժդըհա՛, Հաղարան բլբլուլը դեսն անց է կացել, կամ տուր, կամ տեղն ասա, թե չէ՝ մեծ կտորդ ականջդ եմ թողնում: Աժդըհն թե՛ ես ի՞նչ անեմ, ես Աժդըհա եմ գետնի երեսին, նա քեզ պես երկնքումը, առավ, դենը գնաց:

Եկավ Ձկան մօտ:— Ձո՛ւկը, Հաղարան բյուբյուլը դեսն անց է կացել, կամ ուր, կամ տեղն առա, թե չէ կտոր-կտոր եմ անում: Ձուկը թե՛ ես ի՞նչ անեմ, ես Ձուկն եմ ծովի միջին. նա քեզ սլես երկնքումը, թռավ, դենը տարավ:

Անց կացավ, եկավ թագավորի քաղաքի մոտ վեր եկավ: Թլիսամի գրեթե քանդեց ու մի նոր էնպես գիր արավ, որ քաղաքին երևաց, թե երեք կարգ զորքով քաղաքը շրջապատված է: Եկան թագավորին հայտնեցին, թե քաղաքը պաշարված է, եթե դու թշնամի ունես, ինչո՞ւ չես արթուն մնում: Թագավորն եկավ էս աղջկա մոտ, թե՛ ի՞նչ ես ուզում ինձանից: Թե՛ իմ Հաղարան բյուբյուլը էստեղ է, տո՛ւր, թե չէ քաղաքիդ վրա կրակ եմ թափում: Թագավորը թե՛ լավ, դու էդ զորքը վեր կալ, որ քաղաքումը կնիկ, երեխա կա, վախից կոտորվում են. մինչև տեսնենք ինչ ենք անում: Թագավորը գնաց, տղերանցը կանչեց, թե՛ ա՛յ որդիք, Հաղարան բյուբյուլի տերն եկել է, գնացեք, տեսնեմ ինչ պատասխան եք տալիս: Փոքրն ասաց՝ ես կերթամ: Մեծը թե՛ քո բանը չի, ես կերթամ ու տես ինչ եմ անում: Հաղարան բյուբյուլի տերը երկու արար դոնապան էր կանգնացրել շեմքում ու պատվիրել, թե մտնողը եթե իմ ասած մարդը կլինի, լավ, թե չէ, որ աչքով անեմ, տվեք, ատամները փորն ածեցեք:

Թագավորի տղեն եկավ, բարով տվին, բարով առան: Աղջիկը հարցրեց, թե՛ ա՛յ տղա, Հաղարան բյուբյուլը դո՞ւ ես բերել:

Թե՛ ես եմ բերել:

— Ո՞րտեղից բերիր:

Թե՛ երեք ճամփաբաժանում մի բարձր խաչվառ կա, նրա վրա վանդակով քարշ արած էր, վերցրի, բերի:

Այստեղ, Հաղարան բյուբյուլի տերը որ աչքով արավ արաբներին, տվին թագավորի տղի ատամները փորն ածին ու էսպես խայտառակված ճանապարհ դրին: Միջնակն էլ եկավ, էլ էսպես փոր-փոշման գնաց: Վերջը Հաղարան բյուբյուլը բերող փոքր տղեն եկավ: Գալուն պես թե՛ բարով, սիրուն աղջիկ, ասավ ու ծիծաղեց: Աղջիկը թե՛ ա՛յ տղա, բարեն ասենք աստծուն է, ծիծաղդ էլ ի՞նչ էր: Թե՛ ոչինչ, ճանապարհին գալիս մի աղջիկ տեսա ներքին շորերը քանդած, ոտներն րն-

կած: Եվ հայտնում է, որ այն էլ յուր համբուլրի տեղն է (երեսն այնքան քնքուշ էր, որ համբուլրի տեղը մնաց): Իսկույն իմացավ, որ սա ինքն է Հազարան բյուլբյուլի բերողը:— Ա՛յ տղա,— ասավ,— դուշն իրան թևով, օձն իրան պորտովը շն՝ կարող էնտեղ գալ, ամենքն իրանց սահմանն ունեն, ի՞նչպես ես դու շորս սահման անց կացել, հասել ինձ մոտ: Թե՛ դե բերողը ես եմ, ինչպես բերել եմ, բերել եմ: Հիմի ինչ կուզես արա, միայն էս զորքը հեռացրու քաղաքից: Աղջեկը թե՛ ես քու մեղքը կթողնեմ, քեզ կներեմ ու զորքն էլ քաղաքից ետ էքաշեմ, եթե դու լուր բերես, թե Սինամը Գյուլին ինչ արավ, Գյուլը Սինամին ինչ արավ. դու Հազարան բյուլբյուլը բերիր, կարող ես այս էլ բերել: Թե բերիր, բերիր, թե չէ քեզ կտորկտոր եմ անելու, ձեր քաղաքն էլ ջուր եմ շինելու:

2. ՍԻՆԱՄ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԳԱՂՏՆԻՔԸ

Վարդը սրտում, դարդը սրտում

Վեր կացավ Շնորհքը, գնաց Զմրուտ դուշի մոտ: Պատմեց Բե՛՛ Հազարաձայն սոխակի տերն եկել է, տեղս նեղել, ինձ սպան է առաջարկել մի լուր բերել, թե Սինամը Գյուլին ինչ արավ, Գյուլը Սինամին ինչ արավ, եթե ոչ սպառնում է քաղաքը կործանել:

— Արի թևս,— ասաց Զմրուտ դուշը: Եվ թոցրեց, բարձրացրեց մինչև արևը ու իջավ Սինամ թագավորի տերության մեջ:

Այստեղ արձակեց Շնորհքին, միայն իր փետուրներից մեկը տվեց և պատվիրեց, թե՛ երբ որ նեղության մեջ կլինես, կրակ տուր, ես իսկույն օգնության կհասնեմ:

Շնորհքը դերվիշի շորով մտավ Սինամ թագավորի մայրաքաղաքը: Իմացավ, որ ամեն մի աղքատ կամ օտարական թագավորի հյուրն է, ինքն էլ գնաց պալատը: Պալատականները եկան ողջունեցին ծալոյալ թագավորի որդուն, տարան մի շքեղ կահավորված ապարանք, լի ամեն տեսակ բարություններով ու հարմարություններով, և բազմաթիվ ծառաներ դատարաստ կանգնեցին նրան ծառայելու: Համադամ կերա-

կուրներ բերին ոսկեղեն ու արծաթեղեն ամաններով, տեսակ-տեսակ մրգեղեններ, քաղցրավենիք ու զովարար ըմպելիքներ բերին նույնպես ոսկեղեն ու արծաթեղեն գավաթներով ու անոթներով:

Այդ ճոխ-շուալ հյուրասիրությունը զարմացրեց Շնորհքին:

— Մի՞թե այսքան շուալ է պատվում ձեր թագավորը իր բոլոր հյուրերին,— հարցրեց ծառայողներին:

— Թեկուղ հետին աղքատ, թե հարուստ,— պատասխանեցին ծառաները:

Բայց նա ալեկի զարմացավ, երբ որ այդ բոլոր անոթները դատարկվելուց հետո մի առանձին պահարանում թողին իրան մոտ, և մյուս անգամ նոր թանկագին ամաններ բերին, այս էլ թողին և այսպես շարունակ:

— Ինչո՞ւ եք այստեղ թողնում,— հարցրեց Շնորհքը:

— Մեր թագավորի հյուրասիրության կարգն այդպես է,— պատասխանեցին սպասավորները,— այն բոլոր անոթները, ինչ որ գործ է ածում հյուրը, որքան ժամանակ որ մնաց, բոլորն իրան են պատկանում, պետք է դնալիս իրան հետ տանի:

Այս անօրինակ շուալությունը անպատճառ կապ ունի թագավորի գաղտնիքի հետ, մտածեց սրտագետ Շնորհքը և խորհրեց, որ թագավորին հայտնեն:

— Ի՞նչ ես կամենում, օտարական,— հարցրեց Սինամ թագավորը,— կամ ո՞ր աշխարհիցն ես դու:

— Ձեր տերության պայծառությունն եմ կամենում,— պատասխանեց Շնորհքը,— ես թափառական մարդ եմ, ամեն աշխարհ ման եմ եկել, ամեն տեսակ հրաշք տեսել եմ, միայն ինչ որ տեսա ձեր տերության մեջ, այդ ինձ շատ զարմացրեց:

— Ի՞նչը,— հարցրեց Սինամ թագավորը:

— Ձեր ողորմության այս անչափ առատությունը, տեր արքա,— պատասխանեց Շնորհքը:— Ես ահա մի բանի օր է հյուր եմ ձեր ողորմածությանը և այժմ հեռանալիս այնքան արծաթեղեն ու ոսկեղեն անոթներ պետք է տանեմ, որ մի ահագին հարստություն են կազմում: Այդպես և ձեր մյուս անհամար հյուրերը, որ ամեն աշխարհից գալիս-անցնում են ձեր մայրաքաղաքով: Ամեն մի եկող-գնացող անպատճառ տեսածը կպատմի յուր հայրենիքում, ինչպես ես եմ պատմի-

լու, և քիչ չեն բախտախնդիր մարդիկ, որ ամեն կողմից կգան ձեր ծայրահեղ ողորմածությունը հարստահարելու: Մի՞թե այդ լավ է կամ արդյոք չի՞ սպառիլ նույնիսկ անհուն հարստությունը և տերությանը սնանկություն < . . . >

— Այս շռայլության մեջն եմ գտնում ես իմ հոգու հանգրստությունը,— ասաց Սինամ թագավորը,— այս անշափ ողորմածություններով եմ ուզում կսկիծս մեղմացնել ու վիշտըս մոռանալ:

— Թողություն արեք համարձակությանս համար,— խոսաց Շնորհքը,— ես աշխարհք տեսած մարդ եմ, գուցե կարողանամ մի ճար անել ձեր ցավին, եթե շնորհ անեք ինձ պատմելու:

— Ո՛ր, այդ իմ գաղտնիքն է,— պատասխանեց Սինամ թագավորը,— այդ գաղտնիքը ինձ հետ պետք է հողը մտնի:

— Ես այնքան համակված եմ ձեր անհայտ վշտով և այնքան բուռն է իմ մեջ ձեզ օգնելու ցանկությունը և այնքան վստահ եմ իմ ունեցած հմտությանը, որ չեմ դադարիլ թախանձելու ձեր վեհությանը, որ ինձ հայտնեք այդ վիշտը:

— Դու բարեսիրտ մարդ ես, ո՛վ անցյվորական, և շատ հաճելի ես իմ սրտին, դրա համար էլ ավելի ևս չեմ կարող պատմիլ իմ գաղտնիքը: Դե որ այդքան սրտով ուզում ես իմ գաղտնիքն իմանալ,— ասաց թագավորը,— զնա առաջ իմացիր Յնորք մինարեի երգչի ցավը: Նա ուրախ, զվարթ, ոգևորված գալիս է, բարձրանում մինարեի գլուխը, երգում է, երգում և այնտեղից իջնում է տխուր, մռայլ, խորտակված... սկսում է կուրծքը ծեծել, մազերը փետել.— Գնա նրա ցավն իմացիր, այնժամ իմ գաղտնիքը քեզ կասեմ:

Վեր կացավ Շնորհքը, ճանապարհ ընկավ: Գնաց՝ հարց ու փորձ անելով ման եկավ, գտավ Յնորք մինարեն: Մոտը կանգնեց սպասեց մինչև երեկո: Իրիկնադեմին հայտնվեց երգիչը— մի գանգրահեր բարձրահասակ տղա մաշված դեմքով, կրակոտ աչքերով: Աշխույժ, ուրախ, խնդալով նա եկավ բարձրացավ մինարեի գլուխը և սկսեց երգել: Շնորհքին թվաց, թե հրեշտակի ձայն էր գալիս երկնքից: Հոգեզմայլ դրության մեջ այնքան կախարդիչ, այնքան հուզիչ էր Յնորքի երգչի ձայնը: Նրա երգի ձայնից թռվված երկնքի թռչունները հավաքվեցին

և վերջալուսի կարմիր շողերի մեջ թրթռալով սկսեցին պտտվել գլխի շուրջը։ Ունկնդիր ժողովուրդն էլ չզիմացավ, հարբեց, ուշաթափվեց։ Շնորհքն էլ ուշքից գնաց և երբ որ աչքը բաց արավ, էլ ոչ երգիչը կար, ոչ երգը։ Մութն էր, Երգը վերջացնելուց հետո նա հանկարծ մոռացվեց, մթնեց։ Սկսեց ցած իջնել արտասովելով ու հառաչելով, մաղերը փետելով ու կուրծքը կոծելով։

Երբ որ ներքև եկավ, հանդարտվեց, մտավ փողոցը և ուզում էր դնալ տուն, Շնորհքը առաջը կտրեց.

— Այ Աստծո պաշտոնյա, — ասաց նա, — ես օտարական մարդ եմ, ծանոթ չունեմ այս քաղաքում, կարելի՞ է ինձ հյուրընդունեք մի գիշեր։

— Հյուր ենք բոլորս աշխարհքում, իմ տունն էլ ձերն է. համեցեք գնանք։

Երեկոյան, երբ որ նստեցին հաց ուտելու, երգիչը խոսք բաց արավ, թե որ աշխարհքներն էր անցել իր հյուրը և ինչ բաներ էր տեսել։

— Ես շատ աշխարհներ եմ ման հիկել, — ասաց Շնորհքը, — շատ զարմանալի բաներ եմ տեսել իմ օրում, բայց ինչ այսօր տեսա աչքովս էս քաղաքում, այդպես զարմանք բան չեմ տեսել ես բաղմափորձ իմ կյանքում։

— Ի՞նչ տեսար այսօր, — հարցրեց երգիչը։

— Իրիկնապահին, երբոր ես նոր եկած, մոլորված կանդնած էի Ցնորք մինարեի մոտ և միտք էի անում, թե որտեղ եմ գիշերելու, այդ ժամանակ դու եկար, աշխույժ ու զվարթ և ուրախ ուրախ բարձրացար մինարեի գլուխը։ Երգդ նույնպես զվարթ էր և լիքը մի գերբնական ավյունով ու հույսով, բայց իջնելիս հանկարծ տրտմեցիր, սկսեցիր լալ, քեզ կոծել, ես այդ քաղաքից ապշած եմ մնացել։

— Հացդ կեր, պանդուխտ իմ բարեկամ, խնդրեց երգիչը կրկին.

Այդպես անզգույշ ձեռք մի տար անբուժելի իմ վերքին։
Ես չեմ կարող, Աստված շանի կտրել հացը մի մարդի,
Որ այդպես ծածկում է տանջող ցավը իր սրտի։

Մենք աշխարհքում ի՞նչ ենք ապրում, թե իրար դարդ էլ
չիմանանք,

Դարդ չիմանանք, դարման չանենք,
ի՞նչ ենք ապրում—իրարու ցավ եթե չասենք, չիմանանք:
— Ինձ այդպես խիստ մի անարգիր, ո՞վ բարի հշուր
անծանոթ,

եվ մի ստիպիր պատմելու այն, որի լոկ հիշողությունն ինձ
կարող է խենթացնել:
Հաց կեր և եթե աղնիվ, բարի մի մարդ ես դու և սիրտ
ունես կարեկից,

Պատմիր լսենք, ի՞նչ ես տեսել քո ման եկած աշխարհքից:
— Ո՛չ, առաջիս աղուհացով ես խնդրում եմ, պահանջում,
Որ ինձ հայտնես՝ ես իմանամ ի՞նչն է այդպես քեզ
տանջում...

Թամբ շինողի (քամբագործի) արարքը*

— Դե, որ այդպես է, իմ վիշտը քեզ կհայտնեմ, միայն
առաջ պետք է գնաս իմանաս այն թամբ շինողի < . . . >

Մի քանի հազար ռուբլի է ծախսում, մարգարիտներով ու
գոհարներով զարդարած տարենը միայն մի թամբ է շինում,
տարվա վերջը ծախելուց հետո ետ կանչում առնողին, ձեռքիցն
առնում, թամբը ջարդում ու փողը ետ տալիս, թե գնա, էլ չեմ
ծախում: Գնա իմացիր, թե նա ինչու է այդպես անում, քանի որ
ուրիշ աշխատանք էլ չունի, այդքան ծախս ու աշխատանք
անում, տարենը միայն մի թամբ է շինում, այն էլ այդպես է
անում:

Վեր կացավ Շնորհքը գնաց, ման եկավ գտավ թամբ շի-
նողին: Տեսավ, ճշմարիտ որ մի խոնավ ու մութ գետնափո-
րում, մի կտոր փալասի վրա նստած, թամբի վրա հարմարեց-
նում է թանկագին քարերը: Գործը վերջացնում է, դուրս է
գալիս մի շքեղ թամբ, ամբողջովին զարդարած անգին քարե-

* Այս հատվածը գրված է առանձին թերթիկի վրա: Միացնում ենք
սատու մի ընդհանուր շարադրանքին՝ դնելով հատուկ նշանով Թումանյանի
ցոյց տված տեղում (խմբ.):

րով: Գալիս են մուշտարիներ: Մեկը մեծ գումար է տալիս, առնում: Ուզում է հեռանա, վարպետը ետ է կանչում, թե բեր սլակաս բան ունի: Զեռքիցն առնում է, դարկում, շարդում, վեր լածում, փողը ետ տալիս, թե՛ դնա, էլ չեմ ծախում:

Շնորհքն սպասում է մինչև մութն ընկնում է, վարպետը իր խանութի դուռը փակում է, տուն գնում: Ճանապարհին առաջը կտրում է, խնդրում, որ իրան հյուր ընդունի: Վարպետը ուրախանում է: Միասին գնում են տուն, տեսնում են ամեն բան մաքուր, կարգին, վեր քաղած, սրբած, ճրագները վառած, սեղանը պատրաստ, միայն ոչ ոք չկա: Իրիկունը զրույց անելիս Շնորհքը հարցնում է, թե այսօր այս տեսակ բան տեսա, ի՞նչ էր դրա պատճառը:

— Իզուր մի հարցնիր, բարի հյուր,— խնդրեց վարպետը,— ուրիշ բան խոսիր, ես քեզ չեմ պատմիլ այն, որ ինչ ստիպում է իմ ամբողջ տարվա աշխատանքը մի դարկով, մի ակնթարթում ոչնչացնել:

— Խնդրում եմ, ինձ հայտնեցեք, և ես վերջ կտամ այդ տանջանքին:

— Չեմ ուզում, որ վերջ լինի իմ տանջանքին և ոչ գաղտնիքս հայտնել աշխարհքին:

— Թող այդպես լինի, պատմիր ու, ես աշխարհքից հոգնած մարդ եմ, իմ արյունը քեզ լինի, գլուխս կտրիր, գաղտնիքդ հայտնի չգառնա աշխարհքին:

— Հա՛, միայն այդ պայմանով կարելի է: Թող քո վիզը լինի քո մեղքը: Դե՛հ լսիր:

Ես ունեի մի կին, երկու երեխա: Այնքան էի սիրում նրանց, որ լեզուն չի կարող պատմել: Մի գիշեր անկողին մտնելիս կինս ինձ խնդրեց, թե՛ զգույշ եղիր, ձեռք չտաս իմ աջ ծծին: Անհամբեր է մարդս, չկարողացա համբերել: Առավոտը վե՛ր կացանք, տեսանք մի երեխաս չքացել է: Մյուս գիշերն էլ խնդրեց, թե զգույշ եղիր, ձեռք չտաս ձախ ծծիս: Էլ չգիտեմ ինչպես եղավ, քուն թե արթուն երազների մեջ ձեռքս գլուխ էր ձախ ծծին: Առավոտը վեր կացանք, տեսանք, մյուս երեխաս էլ է չքացել: Երրորդ գիշերն ասաց.— Զգույշ եղիր, ինձ չմոտենաս, թե չէ նոր փորձանքի կգանք: Ես խոստումս չպահեցի: Առավոտը վեր կացա տեսա կինս էլ չկա: Այս աշխարհ-

քում ինչ որ սիրելի էին, բոլորը կորան իմ հանցանքով, իմ մեղքով: Այն օրից ես մենակ եմ աշխարհքում, իմ տանը, ամեն տեղ:

Այժմ, տեսար, ամեն բան ինչպես կարգին ու պատրաստ էր այս ապարանքում: Ոչ ոք չկա: Այդ բոլորը կինս է անում, բայց էլ ինձ չի երևում երբեք: Դուրս նայիր, տեսնո՞ւմ ես լուսնյակի լուսով ողողված պարտեզը: Տեսնո՞ւմ ես ծառերի տակ մարմարյա ավազանը: Ամեն առավոտ վշտից խեղդված ու մենակ դուրս եմ գալիս, տեսնում եմ այն ավազանում լողանում են իմ երեխաները: Վազում եմ, ուզում եմ գրկել, աղա՛վնի են դառնում, չքանում: Դե՛ դու ասա, այս վշտի տերու կարո՞ղ է աշխատանքի ու ապրուստի մասին մտածել:

— Ո՛չ, վարպետ:

— Ես էլ ամբողջ տարին ինձ տանջելով աշխատում եմ, ինչպես սովորություն, հենց վաստակս ստանալու ըոպեին մտքումս հարցնում եմ, թե ո՞ւմ համար է, երբ որ նրանք չկան: Եվ ահա այդ դառն ըոպեին մի հարվածով ամբողջ տարվա աշխատանքս ոչնչացնում եմ, որ սիրտս հովանա, ո՛ր ես էլ չվայելեմ:

* — Դե, որ այդպես է, իմացած եղիր, որ իմ ցավի գաղտնիքը անմահների գաղտնիքն է, և այդ գաղտնիքը ով որ իմացավ, պետք է հավիտյան լռի, որ աշխարհ չընկնի, և անմահները չարատավորվեն հողեղենների բամբասանքով:

— Ես աշխարհ տեսած, կշտացած մարդ եմ,— ասաց Շնորհքը,— մենակ այս մի բանն է մնում, որ իմանամ ու ճաշակեմ, այս մի բավականությունն էլ դու տուր ինձ և նրանից հետո էլ ինչ եմ անում կյանքը:

— Թեև ծանր է, բայց երբ որ դու բռնադատում ես այդքան, միայն այդ պայմանով կպատմեմ: Դե, լսի՛ր:

Մի հանդիսավոր օր էր, մի հրաշալի խաղաղ օր: Տոնական ժողովուրդը պճնված ծփում էր Ցնորք մինարեի շուրջը, անհամբեր սպասում էր իմ երգին: Ես ողնորված օրվա հանդիսավորությունից և այն մտքով, որ գրավել էի այնքան մեծ

* Այստեղից շարունակվում է պատմի նախկին շարադրանքը (խմբ.):

բազմություն, այնպես էի երգում, որ երկնքի թռչունները հափըշտակված դալիս էին թրթռալով գլխիս շուրջը պտտվում: Այդ թռչունների միջից մեկը՝ մի մեծը երգելու ժամանակ իջավ— ինձ հափշտակեց ու տարավ: Նա տարավ, ինձ վայր դրեց մի տեղ, դրախտի մեջ: Աչք եմ ածում, դրախտն է շուրջս:

Նայում եմ շորս կողմս, դրախտի հավքերը մշտադալար թփերի վրա օրհնություններ են երգում ու ծլվլում են ջինջ, բուրավետ օդում, անմահական ջրերը անուշ ձայներով կարկաչում են, ծիծաղում են երջանիկ ափերի մեջ, և հեզ օրորվելով բուրմունք են ծավալում անթառամ ծաղիկները... Ես հիացած եմ, ինչ որ տեսնում եմ և սպասում եմ, թե ինչ պետք է տեսնեմ: Մի փոքր առաջ գնացի, խնկենի թփերի ետևից հանկարծ դիմացս ելավ մի հուրի-հրեղեն աղջիկ: Թափանցիկ մարմինը սքողված է թեթև մշուշի մեջ և երկայն մազերը թիկունքին մեղմ ծփում են տված մեղմիկ դեփյուռին: Աստվածային իր աչքերը գցեց ինձ վրա, ուշքս թռավ իմ գլխից, աչքերս խոնարհեցի:

— Է՛յ, հողեղեն,— կանչեց աղջիկը,— երկնքի թռչուններն էլ չեն կարողանում այս կողմերն անցնել, դու ի՞նչ սրտով ես այստեղ մտել և շփոթում ես մեր անմեղ սրտերը: Սակայն եթե դու արժանավոր մեկն ես, նստիր, գլուխս պետք է դնեմ ծնկանդ ու քնեմ: Բայց վա՛յ, եթե ինձ համբուրես, շատ կղղջաս:

Ծնկներս ակամա ծավլեցին... Նա պառկեց, գլուխը դրեց ծնկանս ու աչքերը փակեց: Ես նայեցի, քանի նայեցի սիրտ, ցանկացավ, սիրտս վառվեց, էլ չկարողացա դիմանալ, գլուխս յորան-իրան իջավ և... համբուրեցի: Համբույրից վեր թռավ նա և կանչեց.

— Ա՛յ անհամբեր հողեղեն, ձեզ չի լինիլ հստատալ: Մի՞թե ես քեզ չզգուշացրի: Դու ինձանից մի համբույր գողացար, բայց շատ բանից զրկվեցիր:

Ասաց ու չբացավ: Ես մնացի կանգնած՝ ապաշավանքով և ամսոսանքով հոգիս լիքը: Սկսեցի առաջ դնալ և մտածում եմ չեմ հասկանում, թե ինչ եմ ես, ուր եմ գնում: Կրկին մի

քանի քայլ և ահա ջրի ափից մի ուրիշը երևեցավ: Սա ավելի
շքեղ, ավելի շքնաղ և գեղեցիկ արարած:

Նա ինձ նայեց.

Ասես երկնից կայծակ զարկեց իմ սրտին,

Եվ աչքերս խոնարհեցի ես դետին:

Ո՛վ ես, ասավ, ինչպե՞ս եկար, Կամ ո՞վ է քեզ ուղարկել,

Թե երկնային ոգի ես դու, նստիր ննջեմ քո գրկում:

Բայց, տես, եթե ինձ համբուրես, կկորցնես այնքան բան,

Որ ողբալու ոչ աչքերդ և ոչ կյանքդ է բավական:

Ես նստեցի, նա թեք ընկավ իմ գոգում և քնեց: Կուսական
մարմնի հպումից ընդարմություն եկավ ինձ: Կուսական թար-
մությունից աթեցած նայում եմ ես, թե ինչպես նրա շնաշ-
խարհիկ կուրծքը ելնում է— իջնում, սիրտս վառում է, և նրա
անթարթ աչքերի թերթերունքները բորփում են, բորբոքում
սրտիս կրակը: Գլուխս պտտվեց, ինձ թվաց, թե այն դեմքը
մոտենում էր ինձ, և ես միայն համբույրն զգացի: Զարթնեց
նա և կանչեց.

— Ափսո՛ս, թշվառ հողեղեն, մի համբույրով-դու կորցրիր
այնքան բան:

Նա էլ անհայտացավ, և ես ցավից ու սրտնեղությունից ինձ
անիծելով մտածում էի:

Այս ժամանակ ինձ սթափեցրեց մի ուրիշ ձայն:

— Ո՛վ ես, հողեղեն, որ դեղերում ես անմահների օթեա-
նում:

Մտիկ արի, տեսնեմ բարձր ծառի տակ կանգնած ուրիշ մի
աղջիկ: Բոլոր ուժս հավաքելով, լեզվիս կապանքը խզեցի և
աղերսելով այսպես ասացի.

Գթա, շքնաղ, ասա տեսնեմ, ո՞ւր եմ ընկել արդյոք ես,

Եվ ո՞վ եք դուք, որ տանջում եք անդթաբար ինձ այդպես:

Իմ հոգին չի դիմանալ ձեր հրապուրանքին գերբնական,
ողորմացեք, քնքուշ ոգիք, ինձ իմ ուժից վեր փորձության մեջ:

— Այնտեղ ես դու, ուր հողեղենի ոտքը երբեք չի դիպել,
բայց դու, որ պատահմունքով ընկել ես այստեղ, նստիր այս-
տեղ, թող ես հանգչեմ քո գրկում, միայն լսիր՝ հրապույրքից
չհաղթվես և համբուրես ինձ, թե չէ հետո շատ կզղջաս:

Եվ այս երրորդը այնքան գերազանց էր, աղնիվ ու առավել,
որ այն երկու փորձից հետո մոռացա խոստումս ես պահել:

— Այժմ զնա, հեզ հողեղեն, ու տառապիր կարոտից:
Այսպես կանչեց նա էլ հանկարծ ու չբացավ իմ մոտից:
Երջանկության ընկալի տեղ մեծ վիշտ իջավ ինձ վրա:
Օրը արդեն տարածամեծ, մոտ էր արևն իր մուտին,
Դրախտի ձայներն ցնծում էին երեկոյան մեղեդին:
Ես մնացի մենակ կանգնած, միտք հմ անում դառնացած,
Ի՞նչ կորցրի իմ թուլությամբ, մի վաղանցուկ համբույրով:

Առաջ եմ գնում.

Կախարդական տեսարաններ նորանոր,
Մեկը մյուսից սքանչելի, մեկ մյուսից փառավոր:
Բայց ոչ մի տեղ չեմ հանդիպում էլ նրանցից ոչ մեկին,
Անհուն ցավով ու կարոտով տառապում է իմ հոգին:

Հանկարծ եթերային, երկնաման ասարանք:
Դուցե այստեղ, ասում եմ ես, կհանդիպեն ինձ նրանք:
Սիրտ եմ անում, ներս եմ մտնում, ոչ ոք էլ չկա:
Ձայն եմ տալիս — թնդում է դատարկ ապարանքը ահավոր:

Հանկարծ մի ձայն թունդ հորդում է՝ քյավթառ, արի սրաս
տար:

Ու մթնեցին իմ աչքերը, կորավ շուրջս ինչ որ կաք:

Սրտակոտոր, գլխաքարշ ետ դարձա եկած ճամփույս և
չեմ հիշում՝ ինչպես դուրս եկա այգուց, ինչպես կրկին ընկա
այստեղ, միայն գիտեմ այնտեղ թողի ուղքս, միտքս ու հոգիս:
Մեկ էլ տեսա կրկին կանգնած եմ մինարեի գլխին, կրկին այս
կեղտոտ քաղաքում, շուրջս ամբոխն այս տգեղ, այս կոպիտ:

Այն օրվանից ուրախ-ուրախ ես դիմում եմ մինարեն,
հուսով լիքը բարձրանում, երգում եմ, միշտ ավելի ու ավելի

ոգևորված, վառված նրանց կարոտով, ավելի ու ավելի սրտալի
ու հրապուրիչ, և իմ ձայնի ելեէջները նվիրում եմ նրանց...

էլ երկնքից ցած են իջնում երգից թռված հավքերը,
Բայց, ա՛խ, չըկա, էլ չի գալիս այս թռչունը իմ ծանոթ,
Որ ինձ կրկին առնի տանի այն դրախտը, նրանց մոտ:

Եվ իջնում եմ ես հուսահատ ու խելագար վշտից, կարո-
տից: Այդպես լալիս եմ, կուրծքս կոծում:

— Դե, դու ասա, այսպիսի կորուստի ինչպես դիմանա մի
երիտասարդ սիրտ, և միտքը մնա իր բնական դրուժյան մեջ:

— Ծանր է, ավա՛ղ,— հառաչեց Շնորհքը:— Տեսել եմ շատ
հարուստ մարդիկ, որ հարստություն են կորցրել, տեսել եմ
թագավորներ, որ զրկվել են իրանց թագավորությունից, շատ
ցավեր եմ տեսել աշխարհքում, բայց քո կորուստը ու վիշտը
մեծ է բոլորից:

— Ահա քեզ պատմեցի իմ ցավը, դու, մի հողեղեն մարդ,
չես կարող ինձ տալ այն, ինչից որ անմահներն են զրկել:
Իսկ այս գաղտնիքը չի կարելի դուրս տանել, որ ավելի մեծ
հանցանքով չզրկվեմ երբեէ նրանց կրկին արժանանալու հույ-
սից և անմահների համբույրները չդարձնեմ մարդկային բամ-
բասանքի առարկա... և վերջապես, ի՞նչ կասի աշխարհքը,
երբ որ իմանա, որ ես իր աստծուն և իր համար չեմ աղոթում:
Դե՛, պատրաստվիր, իմ անբախտ հյուր, թեև ծանր է պայ-
մանը, բայց չեմ կարող չկատարել:

— Ես պատրաստ եմ,—ասաց Շնորհքը,— կատարիր պայ-
մանը, բայց խնդրում եմ, առաջ մի կաթիլ ջուր տուր սիրտս
հովանա, որովհետև վառեցիր քո պատմությունով:

Երգիչը վեր կացավ, գնաց ջուր բերելու: Շնորհքը դուռը
բաց արավ, դուրս եկավ և կորավ գիշերային մթնության մեջ:
Եկավ Սինամ թագավորի մոտ:

— Բարով, բարեկամ,— ասաց Սինամ թագավորը,— խո-
սիր, տեսնեմ ինչ իմացար:

Շնորհքը պատմեց յուր ճանապարհորդությունը և Ցնորք
միևարեի երգչի ցավը:

— Իմ սրտի համար միսիթարական է քո բերած գաղտնի-

քը,— ասաց Սինամ թագավորը։— Հիմա իմանում եմ, որ մենակ ես չեմ վշտի տեր, ինձ նման ուրիշն էլ կա։ Եվ ով գիտի, գուցե նրա վիշտը մեծ է իմից։ Ես քեզ խոստացա, որ նրա գաղտնիքը իմանալուց հետո իմն էլ պատմեմ, բայց այժմ ներողութուն պետք է խնդրեմ, որ չեմ կարող։ Ես թեև խոստացա, միայն նրա համար, որ հույս չունեի, թե կարողանայիր հրաշխի գաղտնիքն իմանալ, ուղեցի այդ ձևով մերժել։ Այժմ արի գոհ եղիր քո իմացածով, քո ճանապարհը գնա։

— Տեր,— ասաց Շնորհքը,— ես քո գաղտնիքն իմանալու այնքան բուռն ցանկություն ունեմ, որ այս ահագին ճանապարհորդության դժվարությունները ես ոչինչ եմ համարում։ Ուխտ ունեմ, մի ճար գտնելու ձեր վշտին։

— Դու քաջ ու բարեսիրտ մարդ ես, ո՞վ պանդուխտ,— ասաց Սինալը,— և շատ հաճելի ես իմ սրտին, դրա համար էլ չեմ ուզում քեզ իմ գաղտնիքը պատմել։ Ով որ իմ գաղտնիքը իմանա, պետք է կամ մի ճար անի իմ ցավին, կամ գլուխը պետք է տա, որ իմ գաղտնիքը շտաբածվի։ Ասաց ու տարավ պալատի լուսամուտից ցույց տվեց մի բուրգ։— Ահա այն բուրդը ամբողջ կազմված է այն խիզախների գանգերից, որոնք իմ գաղտնիքն իմացան և շկարողացան մի ճար անել։ Եկ դու մեղք արի մեղ, ինձ մի ձգիր նոր արյունի տակ, քո կարմիր արեն էլ սեպցնի։ Զահել արեղ, դու էլ խեղճ...

— Ո՞չ, տեր արքա, ես հաստատ եմ իմ պայմանին և աղաչում եմ, որ ձեր գաղտնիքը պատմեք։ Եթե կարողացա ճար անել ձեր ցավին, բախտավոր կլինեմ, ինչո՞ւ պետք է ապրի անշահ ու անհանճար գլուխը, որ չի կարող օգնել մարդկանց վշտին։ Իմ գլուխը քեզ է պատկանում, թող քո գաղտնիքը դուրս չգա քո շեմից։

— Այդ պայմանով կարելի է,— ասաց Սինամ թագավորը, հրամայեց, որ դահիճը տապարը սրի, և մեկ էլ դիմեց Շնորհքին։

— Մեկ էլ եմ քեզ զոռշացնում, որ ետ կենաս քո համառ ցանկությունից։ Հիշի՛ր, գուցե սրտակից մեկն ունես, քեզնից հեռու կարող ծնողների ունես աչքները քո ճամփին, հայրենիք ունես կամ մի թանկագին նպատակ։ Հիշի՛ր, որ այդ բոլորը

կկորցնես քո անհամբերութիւնից և հետաքրքրութիւնից, ինչպէս երգիչը զրկվեց դրախտից:

— Դատարկ հետաքրքրութիւնը ինձ չի այստեղ բերել, մեծ թագաւոր, և իմ բոլոր կարոտներն ու նպատակները այն է, որ քո գաղտնիքն իմանամ, իսկ նրանից հետո...

— Դե, ես անպարտ եմ, գոչեց արքան,— ահա պատմեմ գաղտնիքը իմ կյանքի, լավ ականջ դիր, որ էլ չես լսելու, պրծա թե չէ... դահիճ, սրիր քո տապարը, է՛յ, ծառաներ...

Վեր բերին մի ոսկե վանդակ մեջը մի սև ագռավ: Ցույց տվեց Շնորհքին ու հարցրեց.

— Տեսնո՞ւմ ես այս ագռավը:

— Տեսնում եմ:

— Սա իմ կինն է,— ասաց թագաւորն ու ագռավին հարցրեց.— ճի՞շտ է, Ալվարդ:

— Ղա՛,— կռավեց ագռավը:

— Ես գեղեցի՞կ եմ, թե չէ,— կրկին հարցրեց թագաւորը: Թե.

— Քեզ նման գեղեցիկ տղամարդ տեսած չեմ իմ կյանքում:

— Իսկ սրանից 40 տարի առաջ ի՞նչ կլինեի:

— Իհարկե, ավելի գեղեցիկ ու հրապուրիչ:

Կրկին թագաւորը հրամայեց: Ծառաները բերին մի այլանդակ արաբի գլուխ:

— Այս էլ իմ կնկա սիրեկանի գլուխն է,— ասաց թագաւորը և դարձավ ագռավին.— ճի՞շտ է, Ալվարդ:

— Ղա՛,— կռավեց ագռավը:

— Դե, այժմ լսիր,— ասաց թագաւորը ու այսպէս սկսեց իր պատմութիւնը:

— Բախտը ծառայում էր ինձ և երջանկութիւնը սեղանակից էր ինձ հետ: Իմ իմաստության համբաւը անց էր կացել ծովերից դեմը: Բայց բոլոր փառքերից ու մեծութիւններից թանկագինը իմ սերն էր: Նա իմ թագուհին, իմ սիրտը նրա գահն էր, իմ իշխանը նրա գեղեցկության հրապուրանքն էր, իմ կամքը նրա հաճույքներն էին, իմ ուրախութիւնը նրա ժպիտն էր և իմ հոգու պայծառ խաղաղութիւնը՝ նրա անձնվեր հավատարմութիւնը: Բայց գուցե դու զղջացն՞լ ես, ես կթողնեմ իմ պատմութիւնը:

— Ո՛հ, տեր արքա, ես լսում եմ:

— Մի գիշեր, գիշերվա մի ժամին տեսա, իր մարմինը շատ սառն էր: Ոչ մի կասկած չտարա, ծածկեցի վերմակով: Ե՛րբ ուրիշ գիշեր զարթնեցի, տեսա դարձյալ սառն էր: Այս ինչիցն է, սկսեցի մտածել, ինչու է նրա մարմինը սառը ալս տաք պալատում: Այդ հարցը իմ քունը կտրեց, սկսեցի մտա-տանջվել: Մի գիշեր էլ, գիշերվա մի պահին ննջարանի լուռ-թյան մեջ մի զգույշ շրջուն լսեցի: Վերմակի տակից նայեցի, տեսա թագուհին հագնվում էր: Կասկածը սիրտս մտավ: Մի՞թե կարող է պատահել, որ իմ կինը մի վատ ընթացքի մեջ լինի ծածուկ... մի՞թե սուտ է եղել իմ երջանկությունը... մի՞թե հիմա պետք է ամեն բան վերջանա ինձ համար... մտածում էի ու նայում:

Նա հագնվեց, պճեղների ծայրին ման դալով մոտեցավ իմ մահճին և կամաց կորանալով ականջ դրեց իմ շնչառությանը: Ես ինձ քնած ձևացրի, սկսեցի թեթև խոմփացնել (նա կրճքի մի հուլունք դրեց, զգացի, որ մրափն ինձ կոխում է, վերցրի ձեռքումս պահեցի):— Քնա՞ծ է,— շշնջաց նա և դուրս եկավ: Ես գաղտնի հետևեցի: Նա դուրս եկավ դուռը, ձիապան կան-չեց: Ձիապանը առաջ եկավ, թե՛ պատրաստ է ամեն բան:

Առ քո վարձը, տվեց ձիապանին մի համբույր,

նստեց ձիուն ու շքացավ գիշերվա մեջ սեւթույր:

Պալատն հանկարծ դժոխք դարձավ, ասես ինձ կուլ էր տալիս:

Եվ սոսկացի նրա դատարկ անկողինին նայելիս:

— Ո՛վ, հրեշ կին, մի՞թե ես խաբված եմ եղել միշտ, մի՞թե դու վաղուց մեռած ես եղել, իմ աննման թագուհի, իմ անուշ Ալվարդ, մի՞թե ես երջանիկ չեմ եղել երբեք...

Էլ ո՞ւմ աչքին քուն կգար, մերթ պալատում թափառելով, մերթ անկողնում գալարվելով ու հառաչելով սպասեցի, ամբողջ գիշերը սպասեցի: Լուսադեմին, նախասննյալին հրում լսեցի թեթև ոտնաձայնը: Սկսեցի հանգիստ խոմփացնել: Նա դուռը կամաց բաց արավ, զգույշ անցավ, շորերը հանեց, պառկեց անկողնում: Բայց ես նկատեցի, որ նրա մազերը

քանդած էին ու դեմքը կարմրատակած, ալլալլված, սառն էր մարմինը:

Առավոտը, որ վեր կացանք, նա պճնված ու ժպտալով եկավ ինձ ջերմագին համբուրեց, քնքշալով ու փայփայելով հարցրեց.— Ինչպե՞ս անց կացրիր գիշերը, իմ աչքի լույս թագավոր, ինչո՞ւ ես դունատ, ինչո՞ւ եմ աչքերդ պղտոր:

— Ոչինչ, գլուխս միայն քիչ ցավում է:

Հետեւյալ գիշերը թեև ես ամեն հնար գործ դրի, որ անփույթ երևամ և շուտով պառկեցի, բայց նա նկատեց իմ անհանգստությունը և երկար սպասեց: Գիշերվա մի ժամին վեո կացավ, կրկին հուլունքը դրեց կրծքիս ու նույն ձևով դուրս գնաց: Դուրս եկա ետեից, և հենց որ նա հեռացավ, ես երևացի: Զիապանք՝ շփոթված իմ այդ անակնկալ երևալուց, դողդողալով առաջ եկավ:— Դուրս բեր,— ասացի,— իմ նժույգը: Նժույգս դուրս բերեց, հեծա, հողմի նման հետևեցի թագուհուն, որ հեռվում սեին էր տալիս: Նա գնաց, ես հետևեցի: Երկար ճանապարհ կտրեցինք: Վերջապես հեռվից ես մի լույս նկատեցի: Նա կանգ առավ այդ լույսի առաջ: Իջավ, ներս մտավ: Ես էլ հեռու իջա և կամաց, մթնումը մոտեցա այդ բնակարանին: Տեսնեմ մի մեծ բարանձավ, յոթը ալլանդակ ավաղակներ մեծ խարույկի շուրջը բոլորած իրանց անհեթեթ ուրախությունն են անում ու հրճվում: Հանկարծ թագուհին, որ ներս մտավ, նրանցից մեկը վեր թռավ, մի ապտակ դարկեց ու վրեն գողաց՝ անզգամ, ինչո՞ւ մեղ այսքան սպասել տվիր, գիշերն անցնում է, և մեր քեֆն առանց քեզ: Ներիր, իմ սիրելի,— ասաց թագուհին,— ամուսինս այս գիշեր ուշ քնեց, մինչև քնացրի, ես էլ ուշացա: Իմ հանցանքի համար ահա ձեզ իմ համբույրը, և շարունակեցեք ձեր քեֆը:

— Ճիշտ է, Ալվարդ:

— Ահ,— կռավեց ագռավը:

Ես մթնից տեսնում էի, թե անձոռնի հարամիները ինչպես էին ազահ համբուրում ու լափում թագուհու շրթունքներն ու աշտերը: Երբ որ հագեցան, նստեցին նոր քեֆի:— Ե՛րգ, ե՛րգ,— զուռաց պետը,— երգեցեք մեր երգը: Եվ հարամիները երգեցին:

Ավագակները երգում են

Անուշ քնած է Սինամ թագավոր,
Երազ է տեսնում մարմար պալատում,
Սակայն աշխարհքում նա է բախտավոր,
Ով որ թագուհուն սեղմում է գրկում:

Նորա պալատին գիշերվա ժամին
Անհամար քաջեր հսկում են անքուն,
Բայց երգ է ասում կտրիճ հարամին
Ու ջերմ համբուրում շքնաղ թագուհուն:

Համբուրում է նա, և ձայնը պաշին
Սինամ արքայի պալատն է հասնում,
Լսում է արքան իր քնի միջին
Նվ սիրտը սաստիկ այրվում երազում:

Այս, Սինամ արքա, քաջ Սինամ արքա,
Հաստատ լինես դու քո սկի գահին,
Քեզ պես ողորմած թագավոր չկա,
Որ չես խնայում և քո թագուհին:

Երգը վերջացավ < . . . >:

— Կեցցե՛ Սինամ թագավորը, Սինամ թագավորի կենացը.— գոչեց ավաղակապետը և կուռը թագուհու վզով ձգելով համբուրեց: Նրա խումբը հռհռաց: Սինամ թագավորի սիրտը այրվեց:

— Այս համբույրը թանկ է Սինամի ամբողջ թագավորութունից,— ասաց թագուհին և թիկնեց ավաղակապետի կրծքին:

Ապա նրան խայտաճամուկ շորեր հագցրին, կոճերին փոքրիկ բոժոժներ կապեցին ու զցեցին իրանց շրջանը, սկսեցին ծափ տալ ու աղաղակել: Սա սկսեց պարել, պարեց, պարեց, նորից քեֆ արին, մինչև բոլորն էլ հարբեցին, հղիացան ու կշտացան: Կինն էլ դարձյալ ձի նստեց ու անհայտացավ դեպի տուն: Ես թուրս հանեցի, ներս մտա, բոլորին կոտորեցի,

401

աւագակապետի գլուխն էլ կտրեցի. խուլջինս գցեցի ու եկա մի կարճ ճանապարհով այնպես արագ, որ թագուհուց առաջ պալատը հասա: Եկա, կրկին պառկեցի: Մի քիչ ժամանակ անցավ, տեսնեմ թագուհին էլ եկավ, պճեղների ծայրին ներս մտավ, զգուշ շորերը հանեց ու մտավ անկողին:

Առավոտը վեր կացանք: Նա քնքշալով եկավ սկսեց ինձ փաղաքել՝ ինչպե՞ս ես, հոգիս, ինչպե՞ս է առողջութիւնդ, ինչպե՞ս անցկացրիր գիշերը, գլուխդ էլ ցավո՞ւմ է, թե չէ:

— Էլ չի ցավում,— պատասխանեցի ու հեռացա հեռու տեղերից ինձ տեսութջան եկած հյուրերին ընդունելու:

Գիշերվա սովորական ժամին դարձյալ նա գնաց: Մի քանի ժամանակից հետո տեսնեմ եկավ գունատ, այլալված: Մտավ անկողին, սկսեց թաքուն հեկեկալ: Իսկ ես սուտ խումփացնում էի:

— Լսի՛ր, բարեկամ, որ այլևս չես լսելու:

Առավոտը վեր կացանք, նա տխուր-տրտում քաշվեց մի սենյակ ու փակված լաց էր լինում: Որ շատ լաց եղավ, ես ներս մտա:

— Սրա համա՞ր ես լաց լինում, իմ սիրելի թագուհի,— ասացի ու արաբի արջունոտ գլուխն առաջը ձգեցի:

— Դո՞ւ ես արել, անգութ հրեշ,— ճշաց, տեղից վեր թռավ կախարդական գավաղանով ինձ դարկեց ու կանչեց.

Ձարկում եմ քեզ, անգութ հրեշ,
Կերպից ընկնես, դառնաս դու էշ:

Եվ ես յսկույն դարձա մի էշ, բայց խելքով, մտքով: Մի աղքատ մարդ կանչեց, տվավ նրան, թե տար այս էշը բանացրու, ո՛չ գարի տուր, ո՛չ խոտ, ո՛չ ազատ թող, ո՛չ մեջքը վեղ առ, բարձիր, ծեծիր, գլխից մինչև ոտները պլոկիր:

— Այսպե՞ս է, Ալվարդ:

— Ղա՛,— կռավեց ազոսալը:

Այս անխիղճ աղքատն ինձ տարավ այնքան տանջեց, այնպես անիրավ բանացրեց, որ ոտներիս ուժը հատավ, աչքերիս լույսը թռավ, ամբողջ մեջքս վերքերով լցվեց: Յավա զգում

եմ, դրուՅյունս հասկանում եմ, միայն լեզու չունեմ, ոչ հայտնեմ, գանգաւտ անեմ:

Հայտնվեց, թե թագավորն անհայտացել է: Իմ ժողովուրդը եկավ, հավաքվեց, թագուհուն մխիթարեց ու մի նոր թագավոր ընտրեց իրա համար: Այս նոր թագավորը մի բարեխիղճ ու արդարադատ մարդ էր: Պալատից մոտիկ մի զանգակ էր կախել տվել ու հրամայել, որ ինչ գանգատավորի իր մոտ չթողնեն, գնա զանգակը քաշի, որ թագավորն էմանա:

Մի օր մի կերպով փախա, գնացի գլուխս գցեցի զանգակի թոկին ու ժաժ տվի, զնգզնգացրի: Պալատի պահապաններս եկան, փնտը քաշեցին, շոշ հաւ, շոշ աննլով ծեծեցին, բռնեցին: Թագավորը զանգակի ձայնն իմանում է, հարցնում է, թե այդ ի՞նչ գանգատավոր է, որ ներս չեք թողնում:— Թագավորն ապրած կենա,— ասում են,— գանգատավոր չկա, մի ավանակ էր, գլուխը գցել էր զանգակի թոկի մեջը, զնգզնգացնում էր: Թագավորը հրամայում է, թե՝ գնացեք ավանակ է, ինչ որ է, բերեք կապեցեք, մինչև նրա տերը կհայտնվի: Տարան ինձ պալատի դռանը կապեցին: Տերս տեսնում է, որ կորել եմ, ընկնում է փողոց-փողոց, ձայն տալով ման է գալիս.— Ա՛յ ավանակ տեսնող, ա՛յ ավանակ տեսնող: Ասում են՝ քո ավանակը թագավորի դռանը կապած է: Եկավ, թե ինձ տանի: Թագավորը դուրս եկավ, թե՝ ա՛յ մարդ, այս ավանակը քո՞նք է: Թե՝ իմն է, թագավորն ապրած կենա: Թե՝ հասա ինչո՞ւ է քեզանից գանգատավոր: Թե՝ դե ես ի՞նչ գիտեմ, ահասուն է, ես էլ ինչպես անասունի կարգն է, բանացնում եմ, ընչի՞ պետք է գանգատվի: Ավանակ է, գլուխը գցել է թոկի մեջ զնգզնգացրել, սա գանգատն ի՞նչ է հասկանում: Ես էլ կանգնած լսում եմ, միայն լեզու չունեմ, որ խոսեմ, հասկացնեմ: Թագավորի առաջին վեր ընկա, փախա շուռ տվի, մեջքի վերքերը բացվեցին: Թագավորը, որ տեսավ, գոռաց, թե՝ ա՛յ անիրավ մարդ, դու ի՞նչ աստված ես պաշտում, այս ի՞նչ ես արել, որ այս խեղճ անասունը իր անլիզու տեղն եկել է գանգատվում է քո ձեռից: Այս բոպիրս կհրամայեմ, որ քո մեջքի կաշին էլ այսպես կենդանի պոկեն քո մեջքից:

— Ես ի՞նչ անեմ, թագավորն ապրած կենա,— վայր ընկավ ու լաց լինելով կանչեց աղքատը: Այսպես աչսպես. մի կի՞

ինձ հանձնեց այդ ավանական ու պատվիրեց, որ այսպես անեմ:

— Դե գնա, այն կնդանը այստեղ բեր,— հրամայեց թագավորը:

Աղքատի հետ եկավ իմ ծայտյալ կինը սևեր հագած:

— Դու ի՞նչ խղճմտանքի տեր ես, ա՛յ կնիկ, ինչո՞ւ ես քո անասունը տվել այս մարդին, որ այսպես շարշարի:

Կինս թե՛ թագավորն ապրած կենա, ես մի սիրուն, թագավորի վայել երեխա ունեի: Մի օր այս ավանակի վրա նստացրի, որ ուրախանա: Հակառակ անասունը փախավ, տրտինդ արավ, երեխիս քարերի վրա վայր ձգեց, երեխես մեռավ... — ասաց, սկսեց սուտ լաց լինել ու աչքերը սրբել:

— Հասկացա,— մրմնջաց զգացված թագավորը:

— Մենք էլ կսկծից տվինք այս մարդուն ու պատվիրեցինք, որ բարձի, բանեցնի, շարշարի... Հիմի սիրտներս վեր է նստել, ես էլ եմ զղջում, որ այդպես եմ վարվել: Խնդրում եմ, որ իմ անասունը ինձ հանձնես, էլ մեղքն իմն է, տանեմ վերքերը լավացնեմ:

Թագավորը թե՛ դե, տար լավացրու, մեղք է, անասուն է:

Ինձ քաշելով կրկին բերին: Բերին թե չէ, ասավ՝ ես հիմի այնպես անեմ, որ շեն էլ չմտնես, ոչ թե թագավորին դանգաժողնաս: Ասավ ու կախարդական գավազանով զարկեց, կանչեց.

Ա՛յ անբան էշ,

Սինամ հրեշ,

Որ իմ սերը սպանեցիր,

Առ, ստացիր,

Սև մտրակով զարկում եմ քեզ,

Կռունկ դառնաս, հանդերն ընկնես:

Իսկույն դարձա վայրի կռունկ, թռա դաշտերն ընկա, խառնըվեցի կռունկների երամին, սկսեցի նրանց նման ապրել, հանդերում քնել, օձի միս ուտել:

— Ծի՞շտ է, Ալվարդ:

— Ղա՛,— կռավեց ագռավը:

Կռունկները սովորություն ունեն, որ ցերեկը հանգստանալիս կամ գիշերը քնելիս իրանցից մեկին պահապան են դնում:

երամի վրա: Մի գիշեր էլ հերթը ինձ հասավ: Բերին մի ոտի-
 վրա կանգնացրին, բերանդամ քար դրին, որ քունս չտանի,
 արթուն կենամ, հսկեմ, ուրիշ գազան չգա մեջներն ընկնի:
 Արի տես, որ անսովոր ու թույլ, մտքիս ետնա ընկա, հոգնեցի.
 նղղեցի, քունս տարավ: Գիշերվա մի ժամին լսեցի, որ գազան
 է ընկել երամի մեջ, կռունկները կը՛ռռ հա, կը՛ռռ, կռնշալով
 իրար են խառնվել: Այն գիշեր որը ջարդվեց, որը վիրավորվեց,
 որն էլ թուավ, երկնքի երեսն ելավ, ազատվեց: Առավոտը, ոչ
 լուսացավ, առողջ ու վիրավոր հավաքվեցին, ման եկան ինձ
 գտան, թե՛ դու ինչպե՛ս պահապան եղար մեզ համար, որ
 գազանն ընկավ մեր մեջը, մեզանից այսքան հոգի կոտորեց:
 Վրա թափեցին, կտուցներով ինձ քրքրեցին, փետրահան արին,
 մերկ ու տկուր թողին մի դաշտի մեջ, իրանք թռան, գնացին:
 Մնացի անթև, անփետուր, մի անժամոթ դաշտում վեր ընկած:
 Ճարս կտրեց, վեր կացա, ոտով մի կերպ եկա հասա իմ պա-
 լատը, պատի տակին մի անկյունում կուլ եկա:

Զոքանչս հանկարծ ինձ նկատեց, վաղեց կնոջս հայտնեց՝ թե՛
 կախարդական մտրակը բեր, որ այն գազանը կրկին ետ է
 եկել: Կինս էլ եկավ նայեց ու թե՛ այս մի խեղճ թռչուն է,
 գազանի ճանկից ընկել այստեղ, պատսպարվել: Նա չի, նա
 այստեղ չի գալ: Գնում են, սկսում են մայր ու աղջիկ գիշերո՞
 վիճել: Այս խոսակցու՞թյունը լսում է իմ հին աղախինը, որ ծա-
 ռայում էր նրանց: Գիշերվա մի ժամին կախարդական մտրա-
 կը գողանում է, գալիս, որ եթե ես ճիշտ թագավորն եմ, դար-
 կի, օգնի, թե չէ շուտով կրկին տանի տեղը դնի: Սկավ, դար-
 կեց մտրակով ու կանչեց.

Ա՛յ դու թևավոր,
 Սինամ թագավոր,
 Ինչպես սիրալիր
 Թագավոր էիր,
 Փոխվիր նորից նոր
 Զորավոր դարկով,
 Թագավոր դարձիր,
 Առաջվան փառքով:

Իսկույն դարձա առաջվա Սինամ Թագավորը, իմ հին,
հավատարիմ աղախնի վզովն ընկա, ասացի.— Այսուհետև
իմ մայրն ես դու, դե այժմ ինձ տուր մտրակը: Կինս զարթնում
է, տեսնում մտրակը չկա: Դեմ մտրակ, դեմ մտրակ: Ման գա-
լով դուրս եկավ, տեսավ, օհո՛, Սինամ Թագավորը սև մտրակը
ձեռքին, առաջը կանգնած:

— Վա՛յ, կանչեց այստեղ ոտներս ընկած,
նեղքն դու օգնիր, վերևը՝ աստված,
Մեղավոր եմ ես, պոռնիկ, սևերես,
Սխալ եմ արել, դու պետք է ներես:
Քո Ալվարդն եմ ես, ընկել եմ գետնին,
Բարձրացրու, փրկիր, մաքրիր վերստին:
Մնկներս գրկեց,
Սաստիկ աղաչեց:
Զևոքս բարձրացավ,
Մտրակը շաչեց.
— Ո՛վ անզգամ,
Ազոավ դառնաս
Ու հավիտյան
Ազոավ մնաս:

Եվ Ալվարդը ազոավ դարձած առաջս թրպրտում էր— դեռ
աղաչում էր, ուզում էր խոսել, խնդրել, բայց էլ լեզու չկար,
միայն կռավում էր առանց բառերի: Ես նայում էի իմ ստեղ-
ծածին, և վայրկենական սրտիս մեջ շարժվեց խղճահարու-
թյունը, դարթնեց հին սերս. աչքիս առաջն եկավ կանգնեց նրա
առաջվան չքնաղ կերպարանքը, մեր նախկին բախտավոր
կյանքը այնպիսի թարմությամբ, կարծես մեջն էի: Գուցե
անցողական մի մոլորություն էր այն, մի ժամանակավոր
հանցանք, գուցե ճիշտ էին նրա աղաչանքները, զղջումն ու
արտասուքը... Այս ի՞նչ արի ես... Ահա իմ միակ սերն ու թա-
գուհիս ազոավ դարձած առաջս թրպրտում է— հավիտյան
վերջացավ... Մի դառն ապաշավ եկավ ինձ վրա, ապա սաս-
տիկ տենչ, որ նորից նրան փոխեմ, նորից կենդանացնեմ,

նորից վերանորոգեմ մեր սերը, մնացած կյանքը: Այս բուն տենչանքի ոգևորության մեջ կանչեցի.

Զարկում եմ ահա,
Թռչուն անասուն,
Կրկին փոխվես
Բանական—խոսուն
Զքնաղ թագուհի
Սինամ արքայի—

Բարձր կանչեցի, ձեռքս վրա բերի, բայց... ավա՛ղ, դատարկ էր ձեռքս— մտրակը ծովն էի ձգել: Հուսահատությունից խեղճ ցնորվում էր, սկսեցի հեկեկալ.

Իմ սիրելի,
Դարձիր էլի
Նախկին կերպիդ,
Ծավի աչերով, նոճի հասակով,
Դանգուր մաղերի շքիդ պսակով,
Եղիր իմ կյանքի թագուհի ու ղարդ,
Իմ անուշ Ալվարդ, իմ անբախտ Ալվարդ...

Բայց, ա՛խ, իդուր...

— Տեսնո՞ւմ ես, Ալվարդն է այս սեպետուր ագռավը... ամեն վայրկյան աչքիս առաջ հիշեցնում է իմ արարքը, իմ կորցրած կյանքի երջանկությունը, փառքը, տանջվում եմ անդադար և այս ահագին վիշտս աշխատում եմ թաղել, խեղդել, մեղմացնել այս շոտանված շռայլության ծովում... Եվ ինքդ ասա, օտարական, մի՞թե այս բոլորից հետո ես կարող եմ դանձ ու հարստություն պահելու մասին մտածել և ինչո՞ւ համար: Դե, ճար արա իմ վշտին, ծովի հատակից հանի կախարդական մտրակը, ինձ վերադարձնելու իմ առաջվան Ալվարդին...

— Ո՞հ մեծ վիշտ է,— հառաչեց Շնորհքը,— իսկ կախարդական մտրակը, որ այդքան թշվառությունների պատճառ է եղել, ընդմիշտ կմնա ծովի հատակում:

— Դահի՛ճ,— դռչեց Սինամ արքան:

Բայց այդ ժամանակ հայտնվեց Քամի ձին: Շնորհքը թռավ միայն նրա վերջին խոսքերը կարողացավ բռնել Սինամ թագավորը.— Թե՛ դնա... մշտադալար այգին... այնտեղ կգտնես դու քո առաջիկան Ալվարդին...

Հետևյալ օրն իր տերությունը թողեց ու ճամփա ընկավ Սինամ թագավորը՝ աշխարհե-աշխարհք հարցնելով մշտադալար այգին:

Մասն երկրորդ

3. ՍԻՆԱՄ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԳԱՂՏՆԻՔԸ

Վեր կացավ թագավորի տղեն, դարձյալ դնաց Զմրուտ ղուշի մոտ: Զմրուտ ղուշը թե՛ ա՛յ տղա, ով գիտի եկավ, քեզ գտավ, տեղդ նեղեց: Թե՛ հա՛, եկավ գտավ ու տեղս շատ է նեղել:— Ի՞նչ է ասում, ի՞նչ է ուզում: Թե՛ ինձանից Սինամ թագավորի պատմությունն է ուզում:— Ա՛յ տղա, էդ շատ դժվար բան է, բայց քեզ համար դարձյալ պետք է աշխատեմ, արի թեև, ես քեզ այնքան կբարձրացնեմ, որ արևին հասնես, երբ որ կտեսնես արևն այրում է, այնքան ուժ ունենաս, որ ինձ խփես, այն ժամանակ ես քեզ վեր կբերեմ Սինամ թագավորի քաղաքը,— ասավ Զմրուտ ղուշը, թեև առավ ու թռավ:

Գնա՛ց-գնա՛ց, գնաց Սինամ թագավորի քաղաքի մոտ վեճեկավ: Այստեղ թագավորի տղին խրատեց՝ կերթաս ասավ, Սինամ թագավորի մոտ ծառա կմտնես, մի քանի ժամանակ որ անց կենա, կասես՝ թագավորն ապրած կենա, իմացել եմ՝ քեզ պատմություն կա ու գիտեմ ոչ, լսել չեմ, խնդրում եմ, որ ինձ պատմես: Նա կասի, որ՝ ով որ իմ պատմությունը իմանա, պետք է գլուխը տա: Ասա՛ իմ արյունը քեզ հալալ, միայն թե քո պատմությունը իմանամ: Երբ որ պատմությունը կասի կպրծնի, ասա՛ մի քիչ ժամանակ տուր ղյուլաստանը ման գամ ու ետնա գլուխս տալ տուր: Հենց որ դուրս գաս այգին, այս փետուրը կրակ տուր, իսկույն դուրս կգամ քեզ մոտ ու կթռցնեմ, էլ ետ կբերեմ քո հոր քաղաքը: Այսպես խրատեց

Զմրուտ դուշը, յուր թևից էլ մի փնտուր տվեց թագավորի տղին՝
ու ինքը թռավ, ելավ երկնքի երեսը:

Թագավորի որդին այդտեղից գնաց Սինամ թագավորի
սլախտը: Ծառա մտավ ու կարճ միջոցում դարձավ թագավորի
սիրելին: Մի քանի ժամանակից հետո, մի օր դիմեց թագավո-
րին թե՝ թագավորն ապրած կենա, ես իմացել եմ, որ քեզ
պատմություն կա ու շեմ լսել, խնդրում եմ, որ ինձ պատմես:

— Մեղք ես, ա՛յ որդի,— ասաց թագավորը,— իմ պատմ-
ությունը դու մի՛ հարցնիր: Իմ պատմությունը այնպիսի
պատմություն է, որ ով որ իմացավ, իսկույն պետք է նրա
գլուխը կտրել տամ, որ իմ անունն աշխարհ չընկնի: Եթե իմ
անունն աշխարհ ընկնի, ես պետք է ինձ սպանեմ:

— Իմ արչունը քեզ հալալ, իմ գլուխը կտրել տուր, միայն
թե քո պատմությունը պատմիր,— թախանձեց տղան:

— Դե որ այդպես է, քո մեղքը քո վիզը: Դե լավ, ականջ
արա իմ պատմությանը, որ էլ շեա լսելու, վերջացրի թե չէ,
դահիճը կգա գլուխդ տալու:— Ասաց թագավորը, հրամայեց,
որ դահիճը տապարը սրի, իսկ ինքն այսպես սկսեց յուր
պատմությունը:

— Ես երջանիկ Սինամ թագավորն էի: Երկու նժույգ ձի
ունեի, որ աչքիս լույսի նման էի սիրում: Այդ նժույգները
օրեցօր նիհարում էին:

Մի օր պալատական արաբ եկավ, թե՝ թագավորն ապրած
կենա, թող միառժամանակ էլ ես նայեմ քո նժույգներին,
տեսնեմ այդ ընչի՞ցն է, որ դրանք չեն շաղանում: Ասեցի՝ լավ,
հիմի էլ դու պահիր, տեսնեմ: Անց կացավ միառժամանակ,
տեսնում եմ, որ նժույգներս դարձյալ նիհարում ու վատանում
են օրեցօր:— Այս ինչպե՞ս բան է,— հարցնում եմ արաբին,—
ընչի՞ չեն իմ նժույգները գիրանում:— Թագավորն ապրած
կենա, թե կամենում ես դրա պատճառն իմանալ, մի գիշեր էլ
դու ձիապան դարձիր, էն ժամանակ սրա դադտնիքը կիմա-
նաս:— Լավ,— ասեցի,— էս գիշեր ես ձիապան կդառնամ,
տեսնեմ էդ ինչ դադտնիք է, որ մինչև էսօր ոչ ոք չիմացավ:

Տե՛ս, պատմությունս, ասում եմ, տղա՛,

Հենց որ վերջացավ, գլուխդ կտամ,

Քանի դեռ վաղ է, դու լավ միտք արա,
Հետո էլ փրկությունն չկա:
— Թագավորն ապրի, իմ գլուխը քեզ,
Քո պատմությունն ասա, լսեմ,
Դրանից հետո թող մեռնեմ:

— Դե, քո մեղքը քո վիզը— լսիր: Էն գիշերը հանեցի իմ
թագավորական զգեստը, արաբի շորերը հագա, թուրը կապեցի,
դառա ձիապան, գնացի ախոռում հսկելու: Կես գիշերին տես-
նեմ ախոռի դուռը բացվեց, ներս մտավ իմ կինը՝ (Գյուլ)
Վարդ թագուհին:— Ձիապա՛ն,— կանչեց,— թամբիր, պատ-
րաստիր, դուրս բեր ձիանը— ես քեզ հետ պետք է ուրիշ տեղ
գնամ:

Ձիանը թամբեցի, դուռը դուրս բերի: Մթնումը չճանաչեց,
թե ես ով եմ: Մեկն ինքը հեծավ, մյուսը՝ ես: Նա առաջ քշեց,
ես էլ ետևից, իբրև յուր ծառան: Քշեցինք կայծակի նման
սարեր, ձորեր կտրեցինք, քշեցինք, վերջապես հասանք մի
ձոր, մի քարանձավի դռան կանգնեցինք: Էստեղ թագուհին
վեր եկավ ձիուց:— Արա՛բ,— ինձ ասավ,— դու ձին սլահիր
այստեղ, կաց մինչև ես կգամ— ու գնաց մտավ քարանձավը:
Քրտնած ձիանը կապեցի ծառից ու ես էլ թաքուն ետևիցը
գնացի: Գնացի, տեսա մի մեծ քարանձավ, քառասուն ավազակ
նստած շուրջ բոլոր ու իրանց պետը գլխներին բազմած: Կինս
որ մտավ, ավազակները ուրախացած սկսեցին ծափ տալ ու
աղաղակել:

Տիկինն եկա՛վ, կրկին եկա՛վ,
Հա՛յ ջան, հա՛յ ջան,
Լիքը բոխչեն գլխին եկավ,
Հա՛յ ջան, հա՛յ ջան:
Ինքը փեշքեշ մեր քաջ պետին.
Հա՛յ ջան, հա՛յ ջան,
Մենք կարոտ ենք բոխչի գաթին,
Հա՛յ ջան, հա՛յ ջան...

Նրանց ուրախ աղաղակներից քարանձավը դմբդմբաց:
Կինս էլ յուր բերած մի կապոց թխվածքը գլխին դրած, խնդա-

լով ու շորորալով, տարավ դրեց ավազակապետի առաջին։ Ավազակապետը վեր թռավ, փաթաթվեց կնկանս, կողքին նստացրեց։ Սուփրա բաց արին, հաց կերան, խոսացին ու խնդացին, հետո լույսերը հանգցրին, ամենքը պառկոտեցին քնելու, իմ կինն ու ավազակապետն էլ միասին։ Հիմա հասկացա, թե ինչու էին իմ նժույգները նիհարում, ուրեմն ամեն պիշեր էսքան ճանապարհ գնում են — գալիս, քրտնած կանգնում են, մրսում, փշանում։ Բայց նժույգներիս վիշտը մոռացա, երբ տեսա կինս է եղել անելիս։

Երբ որ բոլորը քնեցին, ու խռմփոցը լցվեց ներսը, թուրս հանեցի, մտա ներս։ Ներքեից սկսեցի ու մեկ-մեկ մորթելով հասա վերև՝ ավազակապետին։ Տեսնեմ՝ կինս ու նա, իրար փաթաթված, երես-երեսի դրած, խորը քնել են։ Թուրս քաշեցի, ավազակապետի գլուխն էլ տվի։ Տաք արյունը ցայտեց կնոջս երեսին։ Տեղից վեր թռավ, տեսավ բոլորը կոտորված, մենակ ինքն է կենդանի մնացել ու առաջն էլ ես եմ կանգնած՝ Սինամ թագավորը։

Վա՛յ կանչեց գլխին, ոտներս ընկավ,
Թե՛ իմը դու ես ու քոնը աստված,
Ես անարժան եմ, պոռնիկ, սեերես,
Ես սխալվել եմ, դու պետք է ներես։
Ես նրան ոչինչ չասացի այստեղ,
Վեր կացանք, եկանք մեր տունը կրկին...

Իմ պատմությունը լա՛վ լսիր, ո՛վ քաջ,
էլ քեզ փրկության մի դուռը չկա,
Զէ՞ որ ես քեզ ասել եմ առաջ,
Վերջացրի թե չէ, դահիճը կը դա։

Ես մի զորավոր մտրակ ունեի, ում որ զարկեի ու ինչ ուղեի էն կշենեի։ Էս դեպքից հետո, երբ որ տեսնում է զաղտնիքը բացվեց, կինս զոքանչիս հետ ծածուկ խոսքումին է անում, թե՛ արի դրա մտրակը գողանանք, զարկենք դրան, շինենք կռուներ, դաշտերը գցենք, տունն էլ մնա մեզ, թագավորությունն էլ։

Մի օր էլ, երբ որ ես միամիտ զբոսնում էի իմ պալատում,
ինձ զարկեցին կախարդական մտրակով ու կանչեցին.

էլ դու չլինես
Սինամ թագավոր,
Փոխվիր դու, դարձիր
Կռունկ թևավոր...

Իսկույն ես դարձա վայրենի կռունկ, թռա, դաշտերն ընկա,
խառնվեցի կռունկների երամին, սկսեցի նրանց նման ապրել,
հանդերում քնել, օձ ուտել:

Կռունկները սովորություն ունեն, որ ցերեկը հանգստանա-
լիս կամ գիշերը քնելիս իրանցից մեկին պահապան կռնեն
երամի վրա: Մի գիշեր հերթը հասավ ինձ: Բերին, մի ոտիս
վրա կանգնացրին, քար դրին բերանս, որ բունս չտանի, ար-
թուն կենամ, հսկեմ, որ ուրիշ զազան չգա մեջներն ընկնի:
Արի տես, որ չդիմացա, բունս տարավ, քնեցի: Գիշերվա մի
ժամանակը լսեցի, որ զազան է ընկել երամի մեջը, կռունկնե-
րը կը՛ռ հա կը՛ռ խառնվել են իրար: Էն գիշեր, որը ջարդվեց,
որը վիրավորվեց, որն էլ առողջ ազատվեց, փախավ, ելավ
երկնքի երեսը, ցրվեցին: Առավոտը հավաքվեցին, ման եկան
ինձ գտան, թե՛ դու ինչպե՛ս պահապան եղար մեզ համար,
որ զազան ընկավ մեր մեջը, մեզանից էսքան հոգի կոտորվեց:
Վրա թափեցին, կտուցներով ինձ քրքրեցին, փետրահան արին,
մերկ ու տկլոր թողին մի դաշտի մեջ, իրանք թռան, գնացին:
Մնացի անթև, անփետուր, մի անժանոթ դաշտում վեր ընկա՜:
Ճարս կտրվեց, վեր կացա, ոտով մի կերպ եկա հասա իմ
տունը: Առավոտը կինս ու զոքանչս տեսան, որ եկել եմ, մի
անկյունում կուշ եմ եկել: Մայր ու աղջիկ իրար ձայն տվին,
թե արի հիմի էլ սրան ավանակ շինենք: Բերին, սև զավաղա-
նով զարկեցին, թե.

Ա՛յ դու թևավոր,
Սինամ թագավոր,
Մե մտրակով
Ու < . . . > զարկով

էս անգամ էլ ինձ շինեցին ավանակ: Առավոտը մի աղքատ մարդ կանչեցին, ինձ տվին նրան, որ տանի բանեցնի: Պատվիրեցին, որ ո՛չ մեջքս վեր ունի, ո՛չ դարի տա, ո՛չ բաց թողնի, բարձի, ծեծի, գլխիցս մինչև ոտներս պլոկի: Էս մարդն էլ ասաց լավ, շնորհակալություն արավ ու ինձ քշեց տարավ: Տարավ էս անխիղճ մարդը ինձ էնքան տանջեց, էնպես անիրավ բանացրեց, որ ուժս հատավ, աչքերիս լուսը թռավ, ամբողջ մեջքս վերքերով լցվեց: Ցավս զգում եմ, դրությունս հասկանում եմ, բանականություն ունեմ, միայն լեզու չունեմ, որ գանդատ անեմ:

էդ քաղաքում ինձանից հետո մի ուրիշ թագավոր էին նստեցրել: Նա իր պալատից մոտիկ մի զանգակ էր կախել տվել ու հրամայել, որ ինչ գանդատավորի իրան մոտ շթողենեմ, գնա, զանգակը քաշի, թագավորին իմացնի:

Էս աղքատը մի օր էլ ինձ բարձած տանում էր, ճանապարհի՛ն ինձ կանգնեցրեց, ինքը մտավ մի խանութ, որ բանառնի: Նա մտավ թե չէ, ես փախա՝ Փախա, գնացի, ուղեցի մտնեմ թագավորի մոտ, գանդատ անեմ, զոնապաններո շթողեցին, մի-մի փայտ առան, սկսեցին ծեծել, չո՛չ հա չո՛չ, ետ տվին: Գնացի, գլուխս գցեցի զանգակի թուղը, ժաժ տվի, ղնգլնդացրի:

էստեղ էլ պահապաններն եկան ծեծեցին, չո՛չ հա չո՛չ անելով քշեցին: Զանգակի ձայնը թագավորն իմանում է, հարցնում է, թե՛ էդ ի՞նչ գանդատավոր է, որ չեք թողնում ինձ մոտ մտնի: Ասում են, թագավորն ապրած կենա, գանդատավոր չկա, մի ավանակ էր, գլուխը գցել էր զանգակի թուկի մեջը, ղնգլնդացնում էր: Թե՛ ղնացեք, ավանակ է, ինչ որ է, բերեք, էստեղ կապեցեք, մինչև դրա տերը կհայտնվի, տեսնենք էդ ինչ բան է: Տարան, ինձ թագավորի դռանը կապեցին:

Տերս խանութից դուրս է գալիս, տեսնում է չկամ, ընկնում է փողոցեփողոց, ձայն տալով ման է գալիս.— Ա՛յ ավանակ տեսնող, ա՛յ ավանակ տեսնող: Ասում են՝ քո ավանակը թագավորի դռանը կապած է: Եկավ թագավորի մոտ: Թագավորը

սրան հարցրեց, թե՛ ա՛յ մարդ, էս ավանակը քո՞նն է։ Թե՛ իմն է, թագավորն ապրած կենա։ Թե՛ ապա ինչո՞ւ է քո ավանակը քեզանի՞ց գանգատ անում։ Թե՛ ես ի՞նչ գիտեմ, դե անասուն է, ես էլ ինչպես անասունի կարգն է էնպես բանացնում եմ, էլ ընչի՞ր պետք է գանգատվի։ Ծս էլ կանգնած լսում եմ, հասկանում եմ, ինչ որ խոսում են, միայն լեզու շունեմ, որ խոսեմ, հասկացնեմ։ Թագավորի առաջին վեր ընկա, թավչի տվի, փալանս շուռ տվի, գցեցի փորիս տակը, մեջքիս վերքերը բացվեցին։ Թագավորն էս որ տեսավ, իմ տիրոջ վրա գոռաց, թե՛ անիրավ մարդ, դու ի՞նչ աստված ես պաշտում, էս ինչպե՞ս ես բանացրել էս անասունին, որ մեջքին մի սաղ տեղ չկա։ էս մարդը թագավորին թե.

— Ծս ի՞նչ անեմ, ես մեղավոր չեմ, էս ավանակն երկու կնիկն են ինձ տվել ու պատվիրել են, որ այսպես շարշարեմ։

— Դե որ էդպես է, գնա էն երկու կնկանը կանչիր, բեր էստեղ,— հրամայեց թագավորը։

Աղքատը գնաց, ղոքանչիս ու կնկանս բերեց, թագավորի առաջին կանգնացրեց։

— Դուք ի՞նչ խղճմտանքի տեր եք,— հարցրեց թագավորը,— ինչո՞ւ եք ձեր անասունը տվել էս մարդին, որ այսպես անիրավ բանացնի ու շարշարի։

Ղոքանչս ու կինս պատասխանեցին.

— Թագավորն ապրած կենա, մենք մի սիրուն, թագավորի վայել երեխա ունեինք։ էս ավանակի վրա նստացրինք, որ ման ածենք, ուրախանա։ Անպետք ավանակը հանկարծ փախավ, տրտինգ արավ, երեխին քարերի վրա վեր գցեց, երեխեն մեռավ։ Մենք էլ կսկծից տվինք էդ մարդին ու պատվիրեցինք, որ տանի բարձի, բանացնի, շարշարի։ Հիմի կսկիծներս մոռացել ենք, սիրտներս վեր է նստել, մենք էլ ղղջացել ենք, որ էդպես ենք վարվել, խնդրում ենք, որ մեր անասունը կրկին մեղ հանձնես։ Էլ մեղքը մերն է, մենք կտանենք, վերքերը կառողջացնենք, կպահենք կպահպանենք։

Թագավորն էլ ինձ հանձնեց նրանց թե՛ դե տարի՛ք, էդ վերքերը լավացրեք ու այսուհետև էլ էդպիսի անխիղճ բան չանեք։ Սրանք էլ թագավորին շնորհակալութուն արին ու ինձ վեր կալան, քաշելով բերին տուն։

Տեսնում ես, թե ես ինչեր եմ տեսել:
Իմ պատմությունը լավ լսիր, տղա՛,
Արդեն զրույցիս վերջին եմ հասել,
Ուր որ է հիմի դահիճը կը դա:

Սրանց մոտ մի մայր ու իր աղջիկը աղախնություն էին անում: Աղջիկը ամեն գիշեր զոքանչիս ու կնկանս շորեքը հանում, ոտները լվանում, քնացնում ու կրկին գալիս էր մոր մոտ: Մի անգամ լսում է կնոջս ու զոքանչիս թաքուն խոսակցությունը ու գալիս է մորը թե՛ մայրի՛կ, գիտես ի՞նչ կա:

— Ի՞նչ կա:

Թե.

— Էս վերքոտ ավանակը որ կա, Սինամ թագավորն ինքն է: Կինն ու զոքանչը կախարդական մտրակով զարկել են, շինել են ավանակ:

Թե.

— Աղջի՛կ, դու ճշմարիտ գիտես, որ էդպես է:

Թե.

— Հաստատ գիտեմ:

— Դե որ էդպես է, դու շե՞ս կարող այդ մտրակը ինձ հասցնել,— հաբցրեց մայրը:

— Ինչու շե՛մ կարող,— պատասխանեց աղջիկը,— միշտ բարձի տակն են դնում ու քնում: Երբ որ քնեն, բարձի տակիցը կհանեմ, կրեքեմ:

Մայր ու աղջիկ էսպես խոսքումին արին: Մի գիշեր էլ կնկանս ու զոքանչիս քնացնելուց հետո էս աղջիկը կախարդական մտրակը նրանց գլխատակից հանեց, տարավ տվեց մորը:

— Աղջի՛կս,— ասաց մայրը,— եկ էս գիշեր եեթ փորձենք, թե մի բան կդառնա, շատ լավ, իսկ թե չի դառնալ, կրկին տանենք տեղը դնենք, որ առավոտը տիրուհիները չիմանան, թե չէ մեզ կմահաղեն:

Էսպես՝ էես գիշերին մայր ու աղջիկ եկան կախարդական մտրակով մի անգամ ինձ զարկեցին, թե.

Ա՛յ դու թեւավոր,
Սինամ թագավոր,
Զարկում եմ ահա,
էլ եղիր արքա,
Առաջվան կարգով,
Գահավ ու թագով:

Իսկույն դարձա առաջվան Սինամ թագավորը: Ընկա իմ հին աղախնի ոտները, թե՛ դու այսուհետեւ իմ մայրն ես: Մտրակը ձեռքիցն առա ու իրանց ճանապարհ դրի: Էլ քունս չտարավ, մտրակը ձեռքիս այնքան ման եկա, այնքան պտըտվեցի, որ լուսացավ: Առավոտը կինս վեր կացավ, տեսավ կախարդական մտրակը չկա: Դես մտրակ, դեն մտրակ, չկա ու չկա: Ման գալով դուրս եկավ տեսավ, օհո՛, Սինամ թագավորը, կախարդական մտրակը ձեռքին, առաջին կանգնած...

Վա՛յ կանչեց այստեղ ոտներս ընկած,
Թե ներքևը դու, վերևը՝ աստված,
Ինքն աստվածն էլ է սխալական,
Որ ստեղծել է ինձ նման կնկան,
Ես մեղավոր եմ, պոռնիկ, սևերես,
Ես սխալվել եմ, դու պետք է ներես:

— Ո՛չ,— ասացի,— ես մի անգամ քեզ ներեցի, երբ որ քարանձավում ավաղակի հետ պառկած գտա: Նրանից հետո դու էս բաներն էլ, որ բերիր իմ գլխին, էլ այսուհետեւ քեզ թողություն չկա: Կանչեցի զորանչիս, կնկանս ու մի ծառայի*, որ սրանց մասնակից էր:

Զորանչիս մի անգամ զարկեցի ու ասեցի.

Ա՛յ անհոգի,
Զարկում եմ քեզ,
Պառավ ջադուկ,
Դարձի՛ր քոթուկ:

* Մառայի մասին խոսք չկա ուրիշ տեղի (Ս. հ.)

Ու տեղն ու տեղը քոթուկ դարձաւ:
Մեկ էլ կնկանս զարկեցի ու ասեցի.

Նենգ խաբեբա,
Անխիղճ, ժանտ իժ,
Առ քեզ պատիժ:
Զոր մարակի
Զարկ զորովոր,
Նվիր իսկույն
Անեծքաշոր:

Իսկ էլ դարձաւ քոթուկիցը կպած մի սև ագռաւ:
Մեկ էլ զարկեցի իմ ծառային:
Էստեղ Սինամ թագավորը ետ դարձաւ, հարցրեց.
— Զորանչ, էդպե՞ս է:

Քոթուկը ծխաց:

— Կին, ճշմարիտ եմ ասում:

Ագռաւը զոռաց:

— Ծառա, իրա՞վ են ասածներս:

Շունը կոնձկոնձաց:

Սրանց էսպես անելուց հետո կախարդական դավադանս զցեցի ծովը: Հիմի կարո՞ղ ես դանել ցավիս դարման (որ դրանց ուրիշ բան անեմ):

Իմ պատմութիւնը աշխարհ ընկնելու բան չի, ով որ լսի, պետք է այստեղ... Ասա՛վ Սինամ թագավորն ու կանչեց.— Դահի՛ճ: Կացինը ձեռքին դահիճը եկաւ: Էստեղ տղան աղաչեց, թե՛ թագավորն ապրած կենա, մի բան, որ արդեն էլ ինձ փրկութիւն չկա, քո ձեռքին եմ, իմ արյունը քեզ հալալ եմ արել: Միայն մի խնդիր ունեմ, խնդրում եմ վերջին ցանկութիւնս կատարես: Նս էլ թագավորի որդի եմ, խնդրում եմ, որ վերջին անգամ թողնես, զնամ քո այգիներում ման դամ, ինչպես իմ հոր այգիներում, մի կարոտս առնեմ, նրանից հետո դամ, քիմ արյունը քեզ հալալ:

Թագավորը իրավունք տվեց, հետը պահապաններ դրեց, ուղարկեց յուր այգին, որ ման գա ու մի ժամից հետո բերեն, գլուխը կտրեն:

Թագավորի տղեն մտավ այգին, Զմրուտ ղուշի փետուրը հանեց, կրակեց: Փետուրը կրակեց թե չէ, Զմրուտ ղուշի ֆշշոցը լսվեց երկնքում:

— Ա՛յ տղա, իմացա՞ր, — հարցրեց ղուշը:

— Իմացա՞, — ասաց տղեն:

— Դե արի թևս, — ասավ ղուշն ու տղին թևն առավ, ելավ երկնքի երեսը, ագռավն էլ նրանց ետևից: Տղեն կամեցավ ագռավին ետ տա, ղուշը թե՛ ա՛յ տղա, թող դա գա, դրանից բան չունիս...

էսպես Սինամ թագավորի պալատի առաջից անց կենալիս վերևից տղեն ձայն տվեց.

— Սինամ թագավոր, քո աղուհացը ինձ հալալ արա:

Թագավորը մտիկ արավ, որ տղեն երկնքի երեսին գնում է:

— Ա՛յ տղա, — ասաց, — մի՞թե դու էդ տեսակ հավատարիմ ունեիր քեզ, որ իմ պատմությունը տարար: Դե որ իմ անունն ու պատմությունը աշխարհք ընկավ, այսուհետև իմ ապրելն էլ ավելորդ է, — ասաց Սինամ թագավորը, կախարդական մտրակը վերևից ձգեց գցեց ծովը, ինքն էլ ետևից ընկավ ծովը:

Զմրուտ ղուշը բերեց թագավորի տղին յուր հոր սահմանում վեր դրեց, ասավ.

— Դե գնա, ա՛յ տղա, ես էլ սրանից դենը չեմ կարող դալ:

Այստեղ Զմրուտ ղուշը ետ դարձավ, թագավորի տղեն եկավ հոր աշխարհքը: Եկավ տեսավ Հազարան բիլբլուլի տերը դեռ քաղաքի շուրջը բանակ զարկած նստած է:

— Հը՛, այ տղա, ի՞նչ արիր, — հարցրեց աղջիկը, — Սինամ թագավորի պատմությունը բերի՞ր, թե չէ:

— Բերի՞, — ասավ թագավորի տղեն:

— Դե արի, պատմիր տեսնեմ:

Նստեց թագավորի տղեն ու ինչ որ տեսել էր, ինչ որ լսել էր, բոլորը պատմեց աղջկանը:

— Ահա էն ագռավն էլ հետս եկել է, հենց էստեղ դռանն է հիմի էլ, թե չես հավատում, բերեմ, տես:

— Դե բեր էստեղ, — խնդրեց Հազարան բիլբլուլի տերը:

Ագռավը ներս բերին: Ագռավին կանգնեցրեց էս աղջիկն ու ինքն սկսեց թլիսմ գիտ անել: Քանի զրիշը շարժեց, ագռավն

ուռավ, քանի գրիչը շարժեց, ագռավը տողեց, մեկ էլ հանկարծ տրաքեց, մեջիցը դուրս եկավ մի դեղեցկուհի, մի հրաշալի աղջիկ, որ Հաղարան բյուրջուլի ամրոջից էլ ավելի սիրուն: Էս հրկու աղջիկները փաթաթվեցին իրար ու կարոտներն առնելուց հետո դարձան դարձացած թագավորի տղին թե՛ աղա—մենք հարազատ քույրեր ենք, փառք աստծու, որ այսօր իրար տեսության արժանացանք քո քաջության շնորհիւ: Ինչ որ անց է կացել, անց, այսուհետև Հաղարան բյուրջուլն էլ քեզ, քո մեղքին էլ թողություն: Այսուհետև մենք քո իրավունքը տալն ենք, մեղանից որին կուղես քեզ կի՛ն առ, էստեղ միասին ասրենք:

— Ո՛հ,— պատասխանեց թագավորի աղեն,— իմ աչքովը ես որ տեսա.

Դյուլը Սինամին ինչ տրավ,

Սինամը Դյուլին ինչ արավ,

ես ձեր ցեղիցը կին չեմ ուղիւ: Ես Սինամ թագավորից քաջ տղամարդ չեմ: Վախենում եմ: Տերը ձեզ հետ, գնացեք, ուր ու ձեր սիրտը կուղի: Դուք էլ աղատ եղեք, ես էլ:

4. ՀԱՐԱՐԱՆ ԲՅՈՒԼԲՅՈՒԼ*

Մի ժամանակ մի թագավոր էր ասրում: Ես մի այգի էի շինել, դրախտից էլ ծառ էր բերել՝ մեջը տնկել, աշխարհքն ամեն բարիքներով լցրել էր ու այգեպանին պատվիրել, որ դուռը միշտ բաց պահի, ով ուղի մտնի, ուտի, տանի, գնացող-եկողին չէ շինի:

Այդ թագավորի մայրաքաղաքում կենում էր մի աղքատ պառավ: Մի օր սրա միտումար որդին հիվանդացավ ու մոռը խնդրեց, թե՛ նանի, սիրտս խաղող է ուղում, ինչ կլինի գնա մի ճիթ խաղող բերես...

Պառավը գնաց, թագավորի այգու դռանը կանգնեց, այգեպանին ձայն տվեց, խնդրեց, որ մի երկու ճիթ խաղող տա գեղապետ: Այգեպանը թե՛ այգին ջրում եմ, ժամանակ չունեմ,

* Հաղարանայն սոխակ, ալլաբանություն է՝ բանաստեղծություն:

առ այս մի ճիթը, գնա: Ասավ ու մի ճիթ խաղող պոկեց, շը-
պըրտեց դեպի պառավը: Այն էլ ընկավ ցանկապատի մեջ,
բոլոր պտուղները թափեցին դես-դեն, ցրվեցին, կորան: Պա-
ռավը հալիվ մի քանի պտուղ հավաքեց, բերեց տվեց հիվան-
դին: Հիվանդը կերավ ու թե՛ նանի, այս մի քանի պտուղով
օիրտս չհովացավ, գնա մի ճիթ էլ բեր: Պառավը դարձյալ
վեր կացավ, գնաց: Այս անգամ այնտեղ հասավ, որ այգե-
պանը այգուց դուրս էր գալիս: Ինչքան խնդրեց, աղաչեց,
պաղատեց, քարասիրտ այգեպանը չլսեց, դուռը փակեց, գնաց:
Պառավը դառն ու դատարկ եկավ տուն, տեսավ որդին աչքը
դռանը գցած, խաղող կանչելով մորն է սսլասուս: Տեսավ
մայրը եկավ դատարկ, սրտի ուզելիքը չի բերել, ավելի վա-
տացավ ու խաղող կանչելով էլ այն գիշեր ավանդեց հոգին:
Առավոտը բարիլուսին, աստծու գահի դռները դռները բացված
ժամանակ, սգավոր մայրը ձեռները դեպի երկինք տարածեց
ու կանչեց.

<1>

Անսահման գթած
Արարիչ աստված,
Որ չափ չես դրել արևի լույսին,
Ոչ փակ երկնքի պայծառ երեսին,
Որ աշխարհքն անծայր, ծովերը անհուն,
Այսքան < . . . > այսքան բարություն
Ածել ես, լցրել, փռել անխնա,
Որ ամեն մի շունչ ուտի, լիանա...
Դատիր քո մարդկանց— լիքն այգու միջին
Մի ողկույզ խաղող մերժում են խեղճին:
Այս լիքն աշխարհքից իմ որդին գնաց
Շրթունքը ցամաք, լեզուն չորացած...
Լսի՛ր, տեր աստված, խեղճ մոր անեծքին.
Թող տատասկ կտրի արքայի այգին,
Ծառը՝ թող մացառ, վարդը փուշ դառնա,
Տերը «վա՛յ դրախտ» կանչելով մընա:

Քեզ եմ բողոքում՝ որդիս առաջիս,
 Մի ճիթ դեղապետ շտվին խեղճիս:
 Այս լիքն աշխարհքից նա մեռավ, դնաց,
 Աչքը դեպի դուրս, լեզուն ցամաքած...
 Ո՛վ խեղճի աստված, իմ ցավին նայիր,
 Դու էլ բո բարին նրանց խնայիր,
 Թող կարոտ մնան սրտի ուղածին,
 Ինչպես իմ որդուն կարոտ թողեցին:

Պառավն անեծքը վերջացրեց թե չէ, թագավորի դրախտանման այգին փոխվեց դարձավ մի վայրենի մացառուտ, աղնիվ-աղնիվ տեսակի պտղի ծառերը ցաք ու փուշ կտրեցին, խաղողի որթերը բաղեղի նման խճճվեցին, այգեպաններն էլ արջեր դարձան, ընկան մեջը:

Սարսափած թագավորը տեսավ, որ յուր տերության դառդը չորացավ, վշտից հիվանդացավ: Հավաքեց իր երկրի բոլոր իմաստուններին, որ բացատրեն, թե այս ինչ տեսիլք էր, որ աստված ցույց էր տալիս: Իմաստունները զիր բառք արին ու պատմեցին, թե՝ Բագավորն ապրած կենա, բո ալգին մի աղքատ պառավի անեծքից է փուշ կտրել և նորից կկանուշի, էլ այն այգին ու այն պտուղը կդառնա մեայն այն ժամանակ, երբոր նրա մեջ կանչի Հաղարածայն սոխակը (Հաղարան բյուբյուլը), որ երգում է հաղար տեսակ ձայներով ու եղանակներով և եոգեյիս բերանից վարդեր է թափում:

Հիվանդ թագավորը յուր երեք որդուն կանչեց.

— Բրդի՛ք,— ասաց,— իմ միակ փառքն ու սպրծանքը փուշ դարձավ, իմ թագավորության ամենաթանկ դարդը փչացել է: Ես արդեն ծեր եմ, հաղիվ էի ոտքիս վրա կանգնում, հիմա վշտից ծունկս էլ է կտրել, ես որտեղի՞ց բերեմ Հաղարան բյուբյուլը (Հաղարածայն սոխակը): Երիտասարդ մարդիկ ևք: Նստեցեք ձեր նժույգները, գնացեք, բերեք, որ էլ ետ կենդանացնենք ու նորոգենք մեր փուշ դառած դրախտը: Իսկ դու տանը մնա,— ասաց փոքրին, որի անունը Շնորհք էր, բայց ոչ մի շնորհք չէր ցույց տալիս, ոչ կարողանում էր...

— Չէ՛,— ասաց Շնորհքն ու փախավ եղբայրների հետ։—
Հաղարան բյուլբյուլը սիրտս քաշում է դեպի այս ճամփեն։
Փոքրին.

— Ինչո՞ւ ես դալիս, ի՞նչ պետք է անես... Եվ այլն։—
Մեղք ես, քո բանը չէ։

Վեր կացան թագավորի որդիքը, ճանապարհ ընկան։ Գնացին, գնացին, հասան մի տեղ, որ ճանապարհը երեքի է բաժանվում, ու ճամփաբաժանում մի սիպտակամիրուք ծերունի նստած՝ ձեռքին մի կծիկ։

— Բարի օր,— ասում են,— պապի՛, այդ ի՞նչ ես անում։ Բե՛

— Գիշեր-ցերեկ եմ կծկում աստծու հրամանով, որդի՛ք, գիշերը կծկում եմ, ցերեկը պարզում։

— Հապա այս ի՞նչ ճանապարհներ են, դու կգիտենաս,— հարցրին տղերքը։

— Գիտեմ,— պատասխանեց ծերունին,— այս աջ կողմի լայն ու հարթ ճանապարհով գնացողին ոչ մի նեղություն չի պատահիլ։ Միջին ճանապարհով գնացողն էլ կարող է կամ ետ գալ կամ չէ։ Իսկ ձախ կողմի նեղ ու քարքարոտ ճանապարհը շատ վտանգավոր ճանապարհ է, լիքը փորձանքներով ու դժվարություններով, այս ճամփից մինչև օրս ետ եկող չեմ տեսել։

— Դե եկեք երեքս էլ այս լայն ճանապարհով գնանք,— ասացին մեծ ու միջնակ եղբայրները։

— Չէ՛,— հակառակեց փոքր եղբայրը, որի անունը Շնորհք էր։— Ամեն մեկս մի ճանապարհով կգնանք։ Ահա ես բռնում եմ այս նեղ ու վտանգավոր ճանապարհը,— ասավ Շնորհքն ու ճանապարհ ընկավ։

Մերը Շնորհքի անձնվիրությունն ու համարձակությունը հավանելով օրհնում է նրան (օրհնանք ոտանալոր)։

Ո՛վ սիրուն պատանի,

Դու, որ ընտրեցիր այդ դժվար ճամփեն,

Որ չի կոխել դեռ ոտքը մահկանցի՛,

Որի ճամփին հրեշներ կան, սով ու անդունդներ,

Գնա՛, քեզ զորավիճ օրհնանքը ծերիս։

Ճանապարհին հաղար ու մի փորձանքներ հանդիպեցին Շնորհքին, յոթը գլխանի վիշապներ ու... դեեր կտրեցին առաջը, բայց նա բոլորին էլ հաղթեց, անցավ կարմիր աշխարհքը, ուր երկինքն էլ էր կարմիր, հողն էլ, ջուրն էլ, բույսն էլ: Անցավ սև աշխարհքը, ուր երկինքն էլ էր սև, հողն էլ, ջուրն էլ, բույսն էլ: Անցավ սպիտակ աշխարհքը, ուր ամեն բան սպիտակ էր: Վերջապես առաջն եկավ մի հսկայական ծառ: Այստեղ նա մի նոր տեսիլք տեսավ: Մի ահագին վիշապ փաթաթվել էր ծառի բնին, ուզում էր բարձրանալ վերև, իսկ վերևը անմեղ, անփետուր թռչունի ձագերը դարձուրած ձվավում էին: Շնորհքի ազնիվ սիրտը կսկիծով ու զայրույթով լցվեց. թեև սարսափելի է այն վիշապը, բայց մի՞թե կարելի է թողնել, որ նա ուտի այն անմեղ, անօգնական, անփետուր ձագերին, մտանդ երկտասարդը և սուրը հանեց, հարձակվեց: Կտոր-կտոր արավ դաժան վիշապին, կուտեց ծառի տակ ու ինքը հողնած պռակեց, ու մի քիչ քնի: Հանկարծ ֆշշուցն աշխարհը բռնեց, անդունդները որոտացին, սաստիկ հողմ վեր կացավ. ալգ Զմրուտ զուշն էր գալիս ձագերի մոտ: Նա ամեն տարի ձագ էր հանում այն բարձր ծառի վրա, բայց վիշապը գալիս էր, ուտում նրա ձագերը, և նա կարոտ էր մնում, որ մի անգամ հասցնի ու թրոցնի կամ գոնև աչքով տեսնի իր թշնամուն: Այս անգամ հեռվից նկատեց, որ մի սև բան մեկնված է ծառի տակին: Ծվաց ու վրա տվեց, որ ծվիկ-ծվիկ անի քնած Շնորհքին: Ժուտերը բնից ծվծվոցն ընկան—թե՛ դրան վնաս չտաս, այն մեր, դա մեր փրկիչն է, նայիր այն կողմը, այն վիշապն ուզում էր մեղ ուտել, դա սպանեց ու այնտեղ թափեց: Զմրուտ զուշի թևերի ֆշշուցից ու ծղրտոցից վեր թռավ Շնորհքը: Վեր նայեց, տեսավ Զմրուտ զուշի կապույտ թևերը յուր գլխի վերևը փռված, տարածված երկնքի երեսովը մին, ու սարսափեց:

— Մի՛ վախենար, քաջ տղա,— ձայն տվեց Զմրուտ զուշը,— դու իմ անմեղ-անօղնական ճուտերին աղաւտել ես այս դարշելի վիշապից, այսուհետև էլ իմ ճուտերին վտանգ չկան: Ես քո այսքան լավությունն ինձ վրա չեմ թողնիլ: Ասա տեսնեմ, ի՞նչ կուզես էնձանից, որ քեզ տամ:

Շնորհքը թե՛ ևս ինքա թագավորի տղա եմ, ոչ մի բանի էարդտություն չունեմ, միայն այսպես մի ալգի շինեցիներ, ու

աշխատանքներս փուշ դարձաւ: Հիմի Հաղարածայն սոխակին եմ ման գալիս, տանեմ մացառուտի մեջ բարիլուսին երգի, որ նորից ծաղկի, կանաչի ու դառնա էլ այն դրախտը:

— Դժվար բան է խնդրածդ,— պատասխանեց Զմրուտ ղուշը,— սեւայն քո արած լավությունը շատ է, ու ես էլ անկարելի է, որ ինձ հասած լավությունը ետ չվճարեմ, արի թևա:

Ասալ Զմրուտ ղուշն ու Շնորհքին թևն առաւ, ծվաց, թռաւ, ելաւ երկնքի երեսը: Գնաց, գնաց, վայր իջաւ սև ծովի ափին ու ձայն տվեց.— Ձուկն ախպեր: Ջրերն աշիկոծվեցին, ու ծովը ճոթեցելով ջուկն եկաւ, թե՛ այդ ի՞նչ է, Զմրուտ քույրիկ, հալիչտակե՞մ...

— Ձէ՛, սրա լավությունը հասել է ինձ,— պատասխանեց Զմրուտ ղուշը,— սրան պետք է տանես, հանձնես Աժդըհան: Ասես, որ սա Հաղարածայն սոխակին է ման գալիս, Զմրուտ քույրիկն ուղարկել է, որ նրա տեղն ու պատմությունը սրան հայտնես:

Ձուկը բերանն առաւ Շնորհքին, տարաւ, հասցրեց ծովի մյուս կողմը, որտեղ նստած էր մռայլ ու խոժու Աժդըհան: Աժդըհան Շնորհքին տեսաւ թե չէ, աղաղակեց.— Հը՛, Ձուկն ախպեր, այդ ի՞նչ է, հալիչտակե՞մ...

— Ձէ՛,— պատասխանեց Ձուկը,— Զմրուտ քույրիկն է ուղարկել, սրա լավությունը նրան է հասել: Սրան պետք է տանես քո սահմանն անց կացնես, Հաղարածայն սոխակի տեղն ու պատմությունն անես, որ դնա, գտնի:

Աժդըհան ուսն առաւ Շնորհքին, տարաւ ապահով անց կացրեց յուր տերութեան սահմանը, մի տեղ վայր բերեց ու այսպես արաւ Հաղարածայն սոխակի տեղն ու պատմությունը:

— Այսուհետև Հաղարածայն սոխակի տիրոջ տերութիւնն սահմանն է սկսվում: Կգնաս, առաջդ մի գետ կգա: Հաղարածայն սոխակի տերը նրա ջուրը դարձրել է աղի-լեղի, բայց դու որ խմես, պետք է բացականչես՝ ա՛խ, ինչ անմահական ջուր է: Գետը որ անցնես, կբացվի մի դաշտ: Հաղարան բյուլ-բյուլի տերը նրան լցրել է փուշով ու տատասկով: Դու պետք է փուշը պոկես, հոտ քաշես ու ասես՝ ա՛խ, ինչ անուշ հոտ է, դրախտի ծաղիկն է իսկը: Այդ էլ որ անցար, աչքիդ կերևա Հաղարածայն սոխակի տիրոջ ապարանքը: Այն ժամանակ

առաջդ խեղկատակներ դուրս կգան: Այն ծաղրածուրթյունները, այն խաղերը կանեն, որ հարյուր տարվան մեռելն էլ կծիծաղի, բայց դու չպետք է ծիծաղես, եթե ծիծաղեցիր, իմանաս, ոչ քեզ կհաղթեն ու կոչնչացնեն: Կհասնես ապարանքի առաջը: Այս ու այն կողմը կտեսնես կապած խոյն ու առյուծը: Առյուծի առջևը խոտ է ածած, ոչխարի առջևը միս է դրած: Միսը կվերցնես առյուծի առաջը կդնես, խոտը ոչխարի, ու կանցնես: Կմոտենաս դռներին, կտեսնես դռան մի փեղկը փակ է, մյուսը բաց: Բաց դուրս կփակես, փակը կբանաս ու կանցնես: Վերև ապարանքում, ոսկի վանդակի մեջ երգում է Հաղարածայն սոխակը: Նրա երգի հետ մշտադալար վարդի փունջեր է թափում բերանից և վարդերի անուշ բուրմունքից ու երգով արբեցած յուր լուսեղեն անկողնում քնած է նրա հրաշագեղ տիրուհին: Սոխակը կվերցնես ու դուրս կգաս, միայն լավ իմացիր ու միշտ միտքդ պահիր, հիշիր, որ աղջկան ձեռք չտաս, թե չէ կորած ես: Դուրս գաս թե չէ, ծառ, բար, հող-ջուր ետև վիցդ ձայն կտան՝ տարավ, տարավ, հողածինը՝ տարավ: Դու ետ չպետք է նայես, թե չէ դարձյալ քո մահն է:

Շնորհքը Քամի ձիու խրատով առաջ գնաց: Անցավ լեզի գետը, անցավ տատասկի անտառը, անցավ խեղկատակների միջից, առյուծի ու ոչխարի ուտելիքները տվեց իրանց, փակ դռները բաց արավ, լուսեղեն ապարանքը մտավ: Ոսկեղեն վանդակում գեղդեղում էր Հաղարածայն սոխակը հազար խաղով ու կկլոցով, բերանից վարդ էր թափում, և նրա դայլայլեկներով ու վարդի բուրմունքով իր անկողնում քնած էր տերը՝ մի հրաշագեղ, աննման աղջիկ: Նրջանկության բուրմունքով լցրել էին ապարանքը: Հաղարածայն սոխակի թովչական ձայնից ու աղջկա երկնային զեղեցկության հրապուրանքից Շնորհքը ինքն իրան մոռացավ: Մոտեցավ աղջկանը: Տեսավ վերմակը ետ է ձգել կրծքից, դուրս է հանել մերկ հուլանի բազուկները, կուսակուս մարմինը շնչում է գերբնական գեղեցկությամբ ու թարմությամբ: Սիրտը ճմլվեց, չգիմացավ, զլուխը խոնարհեց և համբուրեց, և համբույրի հետքը դրոշմված մնաց քնքուշ թշի վրա:

Հանկարծ միտն ընկավ Աժդհհի խրատը, թե ձեռք չտաս այն աղջկանը, թե չէ կհաղթվես ու կկորչես: Վեր առավ Հա-

զարաձայն սոխակը, դուրս եկավ ապարանքից: Առաջն եկան խեղկատակները, հող-ջուր սկսեցին աղաղակել՝ տարա՛վ, տարա՛վ, հողածինը տարա՛վ... Շնորհքը ետ շնայեց, սիրտը սևացրեց, անցավ այդ փորձանքների միջից:

Քամի ձին հայանվեց: Առավ, թոցրեց Շնորհքին: Մեկ էջ աչքը բաց արավ, տեսավ իր հոր թագավորության սահմանում: Այստեղ Շնորհքը կանգնեց, միտք արավ, թե՛ հիմի եթե ես մենակ դնամ, կասեն Հաղարան բյուրջույրը՝ դռն է, դուռ ուղացել, եղբայրներին թողել է օտար երկրներում ման գալով, ինքը վեր կացել, մենակ եկել: Գնաց եղբայրներին որոնելու: Ման եկավ ման, մեկին մի քաղաքում գտավ խորակաբարի խանութում ծառայելիս, մյուսին մի ուրիշ քաղաքում մրգավաճառի մոտ: Պատմեց իր գլխի անցքն, ցույց տվեց Հաղարան բյուրջույրը, ու երեքը մեասին ճանապարհ ընկան: Ծանապարհին Շնորհքը առաց, որ դեռ հաց չի կերել, մոռացել է, այժմ սաստիկ քաղց է զգում և խնդրեց եղբայրներին, որ հաց տան իրան:

— Դե Հաղարան բյուրջույրը մեզ տուր, հաց տանք, — առաջարկեցին եղբայրները:

— Ահա ձեզ Հաղարան բյուրջույրը, — ասաց Շնորհքը, — մի՞թե մեկ չի, թե դուք տարած, թե ես: — Եղբայրները Հաղարան բյուրջույրը առան ու մի աղի հաց տվին Շնորհքին: Հացն ուտելուց հետո նա սկսեց ծաղավից պապակել:

— Ահա այստեղ ճանապարհին ջրհոր կա, եկ դնանք այնտեղից ջուր հանենք, խմիր, — ասացին եղբայրներն ու Շնորհքին տարան մի խոր ջրհորի մոտ:

— Այժմ ո՞վ պետք է իջնի, — տարակուսելով ասաց մեծ եղբայրը: — Ես ոչ ծարավ եմ, ոչ կիջնեմ:

— Ես էլ չեմ կարող, — ասաց մյուսը:

— Ես կերթամ, — ասաց Շնորհքը, — ջուր կհանեմ ինձ համար էլ, ձեզ համար էլ: Միայն դուք թոկի ծայրը բռնեցեք:

— Կա՛մ, մենք թոկի ծայրը կպահենք, — ասացին եղբայրներն ու Շնորհքին կախ արին ջրհորը: Հենց իջավ թե չէ, թոկը կտրեցին: Հաղարան բյուրջույրը առան, ճանապարհ ընկան: Շնորհքին թողին ջրհորի մեջ, թե թող չգա պարծենա, որ ինքն

է գտել Հաղարան բյուրջուլը, իսկ մենք խորտկաբար ու մրգավաճառ էինք:

Լուր տվին թագավորին, թի որդիքդ Հաղարան բյուրջուլը բերում են: Թագավորը մեծ հանդեսով եկավ որդոց առաջը, շատ ուրախացավ Հաղարան բյուրջուլի համար, բայց փոքր որդու կորուստը երբ իմացավ, սաստիկ տխրեց: Ճշմարիտ է, որդիների մեջ ամենից անշնորհքն էր համարված նա, բայց ազնիվ սիրտ ուներ ու բնավ սրտեթույն, վերջապես ծնողական սիրտը խտրություն չի դնում սիրո ու վշտի ժամանակ: Նշբայրները ասացին, որ իրանց տերության սահմանից դուրս գնալու օրից նրանից լուր չունեն:

Իներին մեծ հանդեսով ու ծեսով Հաղարան բյուրջուլը ոսկի վանդակով կախ արին շորացած ազդում, բայց ոչ թռչունը երգեց, ոչ այգին կանաչեց: Եկան, հավաքվեցին երկրի իմաստունները, ոչինչ չհասկացան: Այն ժամանակ կրկին երևույթ եղավ անծանոթ ծերունին, ասաց.— Այս թռչունին տեր էլ կա, մինչև տերն էլ չբերեք, սա չի երգիլ,— ասաց ու դարձյալ աներևույթացավ:

Որտեղ կլինի սրա տերը, որտեղ չի լինիլ: Իհարկե, ով ոք թռչունը բերել է, տիրոջ տեղն էլ նա կիմանա: Հարցրին թագավորի որդիներին: Նրանք թե՛ մի անտառում ոսկի վանդակով կախ արած էր, վեր կալանք բերինք:

Ջարթնեց Հաղարան բյուրջուլի տերը, տեսավ վերմակը ետ քաշած, նայեց հայելուն, տեսավ թշին համբույրի հետքը, նայեց վանդակին, տեսավ Հաղարան բյուրջուլը չկա:

— Դռնե՛ր,— ծղրտաց,— Հաղարան բյուրջուլը տարան, ինչո՞ւ չբռնեցիր:

Դռները թե՛ աստված նրա հետ, այսքան տարի փակ էինք, բաց արավ, բաց էինք, փակեց, ինչո՞ւ բռնեինք:

— Առյճ՛ւծ,— ասաց,— Հաղարան բյուրջուլը տարան, ինչո՞ւ ճամփա տվիր:

Առյուծը թե՛ օրհնվի նրա ճամփեն, այսքան տարի առաջս դու խոտ էիր ածել, միսն աչքիս առաջին դրել: Նա միսն ինձ տվեց, խոտը վեր կալավ, ինչպե՞ս չի ճամփա տալի:

— Ղո՛ւ,— ասաց,— Հաղարան բյուրջուլը տարան, ինչո՞ւ թողիր:

Թե՛ ես միս ուտո՞ղ էի, որ դու այսքան տարի առաջս միս էիր դրել: Նա հազիվ միսն առաջիցս վեր կալավ, խոտ տվեց, ինչպե՞ս շթողների:

— Ա՛յ խեղկատակներ,— ասաց,— ձեզ պահապան եմ դրել, որ Հազարան բյուլբյուլը հողածինները չհափշտակեն, ինչպե՞ս տարան ձեր միջից:

Թե՛ մենք ի՞նչ անենք, մեր վրա մինչև անգամ չնայեց:

Վերագարծավ աղջիկը տխուր-տրտում, նստեց յուր ան-
ձեռակերտ ապարանքում, դրկված սոխակից, երգից, բուր-
մունքից:

Այսպես՝ աղջիկը տխուր, սոխակը լուռ, այգին փուշ կըտ-
րած, մարդիկ արջ դառած, թագավորը հիվանդ, Շնորհքն էլ հորում: Բայց ի՞նչ եղավ Շնորհքը հորում: Հորն ընկավ, տե-
սավ ի՞նչ հոր, մի ահագին խավարշտին անգունդ: Մոլորված առաջ էր գնում, հանկարծ երկու աղջիկ եկան: Մեկը հրաշալի գեղեցիկ, մյուսը մի սև, ատելի արաբ: Եկան թե չէ, ասացին.— Վա՛յ, խեղճ տղա, որտեղի՞ց ընկար դու այստեղ: Այստեղ իջնող շատ ենք տեսել, գնացող չէ: Հիմի որտեղ որ է, դե՛յ կգա, քեզ կուտի:

Հենց այս խոսքում Ֆշաղնիկով դեն երևաց: Հեռվից տղին տեսավ թե չէ, ձայն տվեց.— Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛, այսօրվան կերակուրս էլ եկավ: Բայց հենց որ մոտեցավ, Շնորհքի շինք ու շնորհքին մտիկ արավ, ասավ.— Ա՛յ տղա, դու մինչև այսօրվա իմ տեսածներից չես երևում, քեզ մի հարցնեմ, թե գտար, աղատ ես, թե չգտար, պետք է ուտեմ: Թե՛ հարցրու:

— Սրանցից ո՞րն է գեղեցիկ,— հարցրեց դեռ՝ ցույց տա-
լով գեղեցիկ ու տգեղ աղջիկների վրա:

— Որին սիրտը սիրի, նա,— պատասխանեց Շնորհքը:

— Ապրե՛ս, գտար,— ասաց դեռ և Շնորհքին ուսն առավ, դուրս հանեց խավար վիրապից:

Շնորհքը լույս աշխարհ դուրս եկավ, ճամփա ընկավ դեպի հոր թագավորութունը: Եկավ, այնտեղ հասավ, որ Հազարան բյուլբյուլը լուռ կախած է չոր պարտեղում, հայրը հիվանդ, աշխարհքը հավաքված եղբայրների զխին, իսկ եւբայրները պատմում են, թե ինչպես մի անտառում գտան Հազարան բյուլբյուլը: Հայրը, երբ փոքր տղին տեսավ, վրան բարկա-

ցաւ, թե քեզ այսքան առաջինք քո բանը չի, դու մի գնալ, վեր կացար գնացիր, որան ղ էիր մինչև հիմա: Շնորհքը պատմեց զլսի եկածը, բոլորը զարմացան:

— Ո՛չ, անկարելի է, որ քեզ նման մի անշնորհք տղա, որ մինչև անգամ < . . . > բաներ չես կարողանում անել, Հաղարան բյուրջուրը բերեր: Եթե այդպես է, դնա սրա տիրոջն էլ բեր, այն ժամանակ կտեսնենք, որ դու ճշմարիտ ես եղես:

Շնորհքը դեռ ճամփի փողին վրիցը թափ շտված, դարձյալ մնաս բարով սասց յուր հայրենիքին ու ճանապարհ ընկալի: Քամի ձիու սանձը ջրում թողեց, իսկույն Քամի ձին հայտնվեց: Զիւռ ճակատը համբուրեց, ական թոթափել հեծալ ու թռալ դակի Հաղարան բյուրջուրի տիրոջ սահմանները:

Դնաց, տեսաւ Հաղարան բյուրջուրի տիրուհին ախուրտրտում նստած յուր աշարանքում:

— Դո՛ւ տարար Հաղարան բյուրջուրը, հողածի՛ն, — հարցարաւ աղջիկը:

— Այո՞, սիրուն աղջիկ, ես տարա, — պատասխանեց Շնորհքը:

— Մինչև այսօր դեռ ոչ մի հողեղեն չի կարողացել իմ տերության սահմանը հասնել, — սասց աղջիկը, — դեեր կան ճանապարհին, անտակ անդունդներ կան մինչև այստեղ, երկնահաս լեռներ կան ճանապարհը կտրած, փշալի անապատ, աղի-լեղի գետ է կտրում, աժգահաներ են հսկում իմ դրոներին, խեղկատակներ են կանգնած իմ ապարանքի մուտքին, հող ու ջուր, քար ու բույս պահապան էին դրված Հաղարան բյուրջուրին, դու ինչպի՞ս եկար, մտար այստեղ ու Հաղարան բյուրջուրը հափշտակեցիր, պատմիր տեսնեմ:

Շնորհքը պատմեց, թե՛ հաճախեց պատահեցի սև դէին, հաղթեցի ու աղատեցի ծովերի թագավորի աղջկանը: Քամի ձիու վրա անցա անգունդներն ու սարերը, անցա ապարանքի դռանը կանգնած ահաւոր պահապանների միջից, դէի ուժին հաղթեցի:

Անդունդներն ու երկնահաս լեռները զվարճությամբ անցա, փշալի անապատը եղեմական պարտեղ թվաց ինձ, լեղի գետի դառնությունը չղգացի. խեղկատակների ծաղրին, աժգահաների ահին, առյուծի սարսափին, բոլորին զիմացա, բոլորին

Հաղթեցի, միայն քո գերբնական գեղեցկության հրապուրանքին չդիմացա, միայն քեզանից հաղթվեցի: Սրան թող ասացույց լինի այն համբույրի հետքը, որ դեռ մնում է քնքուշ երեսիդ: Այժմ էլ ահա քեզ մոտ եմ եկել կրկին, առանց քեզ չի խոսում Հաղարան բյուբյուլը, տատասկ է մնում այգին, միջի մարդիկը՝ արջեր:

— Լսի՛ր, աննման տղա, — ասաց աղջիկը, — որքան ինձ դուր է գալիս քո աղնիվ շնորհքը, առավել ես իմ սիրտը դրավեց քո պատմությունը: Դու, որ անցար այս բոլոր անհաղթելի դժվարությունների միջից, դու, որ կարողացար այդ բոլոր արգելքների միջով ներս թափանցել կախարհական աշխարհքը, դու կարող ես մարդու սրտի գաղտնարանն էլ ներս թափանցել, դու կարող ես այս էլ անել: Պետք է զննաս ինձ համար բերես Սինամ թագավորի գաղտնիքը: Գնա՛, այս էլ բեր, այնուհետև ես քոնն եմ, արի, տար:

Վեր կացավ Շնորհքը, ճանապարհ ընկավ դեպի Սինամ թագավորի տերությունը, նրա գաղտնիքը բերելու:

Ո՛չ, ես չեմ եկել թևով թռչունի,
Ոչ մարդու ոտով, ոչ օձի պորտով,
Նրանցից ոչ մինն այս ուժը չունի,
Թռել-եկել եմ ես քո կարոտով:

Ես ծովեր անցա, — ալիքն ու փրփուր
Լվանում էին երեսն երկընքի,
Սնդուկներ թռա, <բոռնց> խորքերից
Վեր էին հառնում ձայներ դժոխքի:

Անցա փշալի անվոխ անապատ
Ու վարդի բուրմունք առա տատասկից:
Այն լեղի դետից անցա անվհատ:
Խմեցի լեզին — դառնություն չղզացի:

Հաղթեցի դեին, աժդահաներին,
[<3 անընթ. >] խեղկատակների,
Բոլորը անցա, հաջող դիմացա:
Բայց չկարացի հաղթել քո սիրին:

Եվ ահա կրկին անցել եմ համայն
Ոչ հավքի թևով, ոչ մարդու ոտով,
Եկել եմ թռած քո սիրով միայն,
Քո սիրով, քո մեծ < ու > սուրբ կարոտով:

Աղջիկը ամենաթուլիչ ժպտալով կանչեց.

— Ահա, ես քոնն եմ,— ասաց աղջիկը,— ե՛կ գրկիր:
Շնորհքը գրկաբաց վրա թռավ... գրկեց... բայց գիրկը դատարկ
էր— աղջիկը ուրիշ տեղ էր կանգնած, դարմացած Շնորհքի
վրա խնդում էր, կրկնում:

Կրկին վրա վազեց Շնորհքը, ուզեց բռնել, կրկին անհաջող:

— Բռնիր, եթե կարող ես, ես քոնն եմ,— կանչում էր կա-
խարդական աշխարհքի շնաշխարհիկ թագուհին և խուսափում,
ինչպես երազ-սպառաճ:

Դարձյալ հարձակվեց բորբոքված Շնորհքը, դարձյալ ան-
հաջող: Աղջիկը մյուս կողմից խնդում էր ու հեղնում.

— Ա՛յ դու անշնորհք Շնորհք, չես կարողանում ինձ բռնել:

Դերբնական գեղեցիկուհին այսպես երկար տանջելուց հետո
ասաց.

— Դե լսի՛ր, սիրելիս, դու այժմ չես կարող ինձ տիրել:

— Հապա, ե՛րբ կտիրեմ,— կանչեց հուսահատ տղան:

— Լսի՛ր ինձ, լսի՛ր: Դու որ կարողացար այս բոլոր արգելք-
ների միջով ներս թափանցել հողեղենին անմատչելի կախար-
դական աշխարհքը, մի գերմարդ ես դու երկնից իջած, դու
կարող ես մարդու սրտի գաղտնարանն էլ ներս թափանցել:

Եվ գրկում էր թշվառ տղան նրա սիրով բորբոքված,

Կրկին գրկում, ամուր բռնում... դարձյալ իզուր և
խաբված:

Խուսափում էր այնպես երկար չքնաղ ողին ու կանչում,

Կանչում կրկին, գիրկը նետվում, չքվում գրկից ու
տանջում...

վերջում Շնորհքը ամենքի ցավին ճար է անում: Հազարան բյուբյուլի հրգով Սինամ թագավորի կնոջը, որ ագռավ էր, կրկին կին է դարձնում, ինչպես արջ-այգեպաններին մարդ շինեց, երգչին էլ դարձյալ ձգում է այն դրախտը, նա քանի երգում է, նա վերանում է, (գալիս է այն թռչունը, որ տարավ) կորչում, անհետանում այս աշխարհքից...

Թե արջ մարդիկը, թե ագռավ կինը — կրկին փոխվելով, կարծես նոր են ծնվում, մաքուր, անմեղ, անարատ:

Խոր պիշեր էր, երբ Շնորհքը հասավ հոր աշխարհքը: Լուսադեմին Հազարան բյուբյուլը կանչեց: Մարդիկ զարթնեցին: Թագավորը զարթնեց, տեսավ արշալույսը բացվել է և էլ առաջվան դրախտը ավելի գեղեցիկ, արջերը՝ մարդիկ, ավելի մաքուր ու անարատ:

Շնորհքը Սինամին ասում է, որ դա իր հոր տերությունը, այնտեղ է Շնորհքը: Ագռավին էլ արջերի նման մարդ է շինում Հազարան բյուբյուլը — նորոգված, մաքրված — Սինամն էլ ջահելացավ, երգիչն էլ դրախտն ընկավ, աղավաղվածները <1 անընթ. >, իսկ Շնորհքը միացավ, սմուհնացավ Հազարան բյուբյուլի տիրուհու հետ, և ապրում են անխառն ու սուրբ, ինչպես ձայների ներգաշնակութուն, ինչպես երգն ու իր ձայնը, ինչպես հրգի բառերն ու եղանակը:

Ամեն մի ցավատիրոջ ասում է, — Դնա այսինչ այգին, արքայի տերությունը, Շնորհքի մոտ, նա է քո ճարը:

Ինքը եկավ, նրանք էլ հավաքվեցին:

Եկավ Սինամը, տեսավ իր Ալվարդին ավելի գեղեցկացած, նորոգված, մաքուր, ինչպես մանուկ, և ինքն էլ երիտասարդացավ: Եկավ թամբ շինողը, մոռացավ, ուշքը վերացավ. եկավ Ցնորք մինարեի երգիչը, տխուր, կարոտից մաշված, խորտակված: Նրան էլ տարին մշտադալար այգին. ներս մտավ թե չէ, աղաղակից՝ ահա, այս էի որոնում... գտա:

Գրիգոր Հարությունյան, 40 տարեկան, լսել է Ավետիս հորեղբորից:

Փամանակով մի աղքատ կնիկ ունենում է երկու որդի: Սրան մի եղբայր ուներ, որի աղջիկն այնքան սիրուն էր, որ արևին ասում էր դուրս մի գալ, ես լույս կտամ: Սա շատ հարուստ մարդ էր: Մի օր այս աղքատ կինը եղբորը խնդրում է — թե տխար դու այդ կարողության տերն ես, իսկ ես այսքան նեղության մեջ, մի գործի գիր իմ որդիներին: Եղբայրը թե՛ գնա որդիքդ ուղարկիր, թող դան, մի գործի գնեմ: Կալիս են: Քեռին թե՛ որդիք, տեսնո՞ւմ եք այս իմ աղջիկը: Ահա ամենքիդ մի հարյուր թուման փող, գնացեք զարկություն, աշխատանք արեք, ով որ շատ աշխատանք բերի նրան կտամ: Այսպես, վեր կացան գնացին: Գնացին, շատ թե քիչ, ճամփին տեսան երեք մարդ կռիվ են տալիս: Սրանք միջամտում են, որ խաղաղացնեն: Սրանք՝ մեր գարդից հեռու կացեք, մեր հայրական երեք բան է՝ մնացել՝ խալիչան է, փաշտը, գլխարկը: Երկուսն էլ նստեցին խալիչին, զարկեցին փայտով, թռան:

Երկու եղբայր գնացին, տեսան մի սարի գլխի մի ապարանք: Գնացին այնտեղ հանգստանալու: Նրա մտան, տեսան երկու հրեղեն աղջիկներ քնած: Թագավորի աղջիկներ: Մեկը խանչալը մեկի գլխավերևը տնկեց, մյուսը մի խնձոր գրեց: Երկուսն էլ համբուրեցին ու գնացին: Ամենքը մի տեղ մի ծառա: Այս պատմեցին թագավորին: Թագավորը ամբողջ իր տերության մեջ հալտարարեց, թե՛ ով որ այս խանչալը հանի, իմ աղջիկը կտամ նրան: Իրան հողի մեջ ինչքան ուժով մարդիկ կային, եկան, փորձեցին, չկարողացան խանչալը հանել: Նաղիրին թագավորն ասում է, թե՛ էլ մարդիկ կա՞ն: Թե՛ թագավորն ապրած կենա, միայն երկու օտարական մշակ են մնացել: Թե՛ նրանց էլ բերեք: Սրանց էլ բերին: Թագավորը թե՛ տղե՛րք, կարո՞ղ եք այս խանչալը հանել: Թե՛ թագավորն ապրած կենա, ես ինքս եմ զարկել, ինքս էլ կհանեմ: Թե՛ լավ, թե՛ հանեցիր, իմ աղջիկը քեզ կտամ, թե՛ չէ՛ գլուխդ կտամ: Գնաց ձեռքը պեց, խանչալը հանեց, գրեց պառչանի մեջ: Թագավորը, թե՛ մի աղջիկը կտամ քեզ: Տվեց փոքրը սրան,

մեծն էլ՝ մեծ եղբորը: Առժամանակ մնացին, հետո սրանք թե՛ թագավորն ապրած կենա, մենք էլ օջախի տեր ենք, խնդրում ենք թույլ տաւ մեր օղուշաղը վերցնենք, գնանք մեր հողը: Թե՛ գնացեք: Շատ եկան թե քիչ, մի սարի գլխի վրան զարկեցին, նստեցին: Լույսը որ բացվեց, տեսնեն մի վիշապ իրանց շուրջն այնպես է փաթաթվել, որ դուրս գալու ճար չկա: Վիշապը լեզու եղավ, թե՛ ես ձեզ ճամփա չեմ տալ, մինչև իմ խնդիրքը չկատարեք:— Ի՞նչ է քո խնդիրքը: Թե՛ իմ խնդիրքն այն է, որ գնաս Սինամ թագավորի խոսքը բերես ինձ ասես: Թե՛ շատ բարի, ճամփա տուր, գնամ բերեմ: Թե՛ քեզ ճամփա կտամ, միայն քո եղբորն ու ձեր կանանց տուտսաղ կբռնեմ, մինչև գաս: Թե՛ չէ, գուցե ես գնամ, շատ ուշանամ, թող եղբայրս իր կնոջ հետ գնա, ինձ հետ ուրիշ պայման կապիր: Թե՛ դե լավ, եկ հացն ու գինին— տեր կենդանին ասա, երգվիր, թողնեմ: Թե՛ թող այդ մեր երգումը լինի: Նրանք ազատվեցին, ինքն էլ գնաց:

Շատ գնացին, քիչ, եկան մի ճամփում հանգստանալու: Մի ջրհոր կար: Մեծը թե՛ եկեք ինձ քաշ արեք ջուր հանեմ: Փոքրը թե՛ չէ, ես կերթամ: Սրա կինը թե՛ ա՛յ մարդ, որ դու իջնես, քո եղբայրդ քեզ չի հանիլ: Թե՛ չէ:

Քաշ է անում, գցում հորի մեջ ու ինքը գնում: Գնաց փոքրը գետնի տակը՝ անդունդ: Գնաց այս կողմ, այն կողմ մուժ աշխարհք է, տեսավ մի պառավ կին: Թե՛ ա՛յ հողածին, մենք ընկանք, դուք էլ ընկա՞ք: Թե՛ ի՞նչ պետք է լինի իմ ճարը, թե՛ քո ճարն այն է, որ ղոշեր կան, որ սևին ընկնես, նա էլ դցի կարմրին, հետո սիպտակին, կընկնես լուս աշխարհ: Նրեք ղոշ են... և այլն: Խառնվեց, ընկավ սիպտակի վրա և այլն, ընկավ ավելի մուժ աշխարհ:

6. ՍԻՆԱՄ ԹԱԳԱՎՈՐ

Ընթերցող Ռուսերենով, թիֆլիզեցի (լսել է վանեցի բիճա Սարգսից, որ այժմ էջմիածին այգեպան է):

Մի թագավոր 40 տղա է ունենում: Թե՛ որդիք, քանի ես ու մերդ կենդանի ենք, ամուսնացեք, մենք էլ ուրախանանք:

— Եթե 40 քույր պատահեն, կամուսնանանք:

Վճիռը հայտնում են թագավորին: Թագավորը զրկեց մարդիկ այս ու այն կողմ, շկարողացան:

Ինքը՝ թագավորը գնաց: Յոթ տարի ժամանակ նշանակեց, թե՛ հիմե կնի, եկա, թե չէ՛ սպանված եմ:

Տեսավ մի դաշտում մի աղբյուր պատահեց: Հենց ունեց սուրճ խմել, տեսավ երեք մարդ: Կանչեցին.

— Բռան՞դ ենք մենք:

— Արևելքի թագավորն էմ ես: Ես 40 աղջիկ ունեմ: Ես առաջարկեցի, նրանք թե՛ ինչպե՛ս մենք 40 քույր ենք, պետք է 40 եղբայր գտնես, որ ամուսնանանք: Այստեղ ուրախացան

<...>

40-ից փոքրը Միրզա Մահմադ՝ տղեղ, բաշալ: Դրան շեն ուղղում տանել և շեն տանում: 39-ը դնում են:

Փոքրը խնդրում է հոր ձին, ձիապանն էլ չի տալիս: Գնում է զոռով ձին թամբում, նստում, գնում, հրում է— հրում քաղաքի դռները, կողպել ևն, բացի է տալիս, դուռը փշրում: Հասնում է.

— Բարե, եղբայրներ:

— Ինչո՞ւ եկար, տո, գիտի՞նք մտած:

Մյուսները թե՛ թող դա, մեղ կծառալի:

Հասնում են:

— Եկել ենք մեր հարսնացուները տանելու:

Աղջկերքը թե՛ թող դան տեսնենք:

Մեծ աղջիկը երեք պայման է առաջարկում, թե՛ ա. պետք է ինձ հետ նարդ խաղաք, բ. բուրթի, մենք կզցենք, թե մեղ տաներ... գ. Սինամը Գյուլին ի՞նչ արավ, Գյուլը Սինամին ի՞նչ արավ:

Միրզա Մահմադին շեն տանում նարդ խաղալու: Պահապանին կանչում է, թե՛ դնա տես կղբայրքս ինչ բանի են:

Գնում է գալիս, թե՛ երկու անգամ տարել են աղջկերքը, երրորդն էլ հիմա կտանեն:

Ներս է մտնում, թե՛ թողեք ես տանեմ:

Խաղաց, տարավ:

Բուրթի խաղացին մյուս օրը, էլի շտարան Միրզա Մահմադին— նույն կերպ:

Գ. Թե՛ Մինամը Գյուլին ի՞նչ արավ:

Հարց ու փորձ արին, թե որ կողմն է, որ կողմը չէ: Հարցնում են աղջկանը: Նա թե՛ ես ոչինչ չգիտեմ, այդ դուք պետք է գտնեք:

Ո՞վ կերթա, ով չէ:

Միրզա Մահմադը թե՛ ես:

Պատրաստվում է, մնաս բարով ասում, դնում: Ամեն բան՝ շոր, ձի և այլն ծախում է, մնում է վերջը մի հատ կոպեկանոց, մի ոսկի:

Մի քաղաք:

Մի օր ման գալիս տեսնում է փողոցում մի անկյունում մի աղքատ աղիողորմ ձայնով ողորմություն է ուղում: Ձեռքը գրպանն է տանում, փող հանում տալիս: Քաղցում է: Գնում է մի տեղ հաց ուտում, ձեռքը գրպանն է տանում, որ փողը տա, տեսնում է ոսկին տվել է, կոպեկն է մնացել: Ներողություն է խնդրում խանսերից, գնում աղքատին թե՛ եղբայր, ես քեզ մի ոսկի եմ տվել, նրանից մի բան տուր ինձ, որ կարողանամ վճարել: Աղքատն սկսում է գոռգոռալ, թե ինձ կողոպտում է: Մտքումը դնում է աղքատին մի բան անել: Հետևում է: Աղքատը դուրս է գալիս քաղաքից, մտնում մի հեռու քարանձավ: Նա էլ անտես մտավ: Նստեց, մոմերը վառեց, ամեն բան ոսկի՝ սեղան, բան, ամեն բան ոսկի: Նստեց հաց է ուտում: Հաց կերավ պրծավ: Ներս մտավ մի լալ դուրս բերեց, մի հավի ձվի չափ, և խաղացնում է, ծուլ է անում ու բռնում:— Դնա լալս, արի լալս:— Մի անգամ էլ գցելիս Մահմադը բռնում է օդի մեջ: Կույրը կանչում է:— Արի լալս, արի լալս: Լալն էլ չկա: Թե՛ խռովեցիր, կորչում ես կորի, մյուսը կբերեմ: Մըտնում է դուրս բերում ավելի մեծը, ավելի լավ: Նույն ձևով:— Լալս արի, լալս արի: Երրորդն է բերում: Նույն ձևով: Թե՛ անպայման այստեղ մարդ կա: Դուռը փակում է, շունն իրան քաշում: Տեսնում է մարդու շուն է: Ձայն է տալիս: Այնքան այս ու այն կողմ է ընկնում, որ բռնում է ամուր, թե՛ ճիշտն ասա, դու խո Միրզա Մահմադը չե՞ս: Թե՛ հա: Աղքատը շոքում է, ոտները համբուրում, թե՛ դու որտեղի՞ց գիտես ինձ:— Ե՛մի քաջ գիտեմ <1 անընթ. >:— Որտեղի՞ց: Թե՛ հետևի՛ր ինձ: Տանում է ներս, ցույց է տալիս հարստություն, որ լեղ-

վով չի պատմվիլ:— Տեսա՞ր այս հարստութիւնը: Թե՛ տեսա:— Ես մի տեղ մի խորտկարար տեսա, օրը 40 պղինձ, ամէն մեկում 2 գոմեշ կեփվի, 40 էլ փլավ է եփում ու ոչ ոքի չի թողնում, որ ուտի: 40 էլ ծովն է ածում: Ես այսքան կարողութիւն ունեմ, չեմ կարող այնպես անել: Նրա դարդն է խնձ կուրացրել: Եթե կերթաս աշչի Ահմադի պատմութիւնը կրերես, իմ աչքերը կբացվեն, այս կարողութիւնն էլ քեզ, ես էլ քեզ ծառա:

Մյուս օրը նրան բավականին փող է տալիս, ճամփու դնում:

Գնում է, վերջը գտնում աշչի Ահմադին, տեսնում է ժողովուրդը խառնված: Խնդրում է մի քիչ փլավ, չին տալիս: Որքան փող է առաջարկում, չեն տալիս: Ա՛յ, ասում են, պէտք է նրա տունը (աշչի Ահմադի), որքան ուզես կա, կեր, ամանն էլ սուկի— քեզ է պատկանում:

Գնում է պալատը, հյուր են ընդունում, հացն էլ չի ուտում, Թե՛ ուզում եմ ես ձեր պատմութիւնը տանել: Թե՛ թող դա:

Գնում է աշչի Ահմադի մոտ: Հացի է հրավիրում, չի ուտում: Թե՛ ինչո՞ւ, Թե՛ մինչև չպատմես քո 40 պղինձ փլավի գաղտնիքը և ամանները ոսկի, որ տալիս ես, օրն էլ մի ոսկի. աղ ի՞նչ բան է, ուզում եմ իմանալ:

— Շատ բարի, կպատմեմ: Միայն ես էլ մի ցավ ունեմ: Մեր մոտիկ քաղաքում մի թագավորի տղա կա, տարեկան մի թամբ է շինում, տարվա զլխին մի մինարա ունեն, դուրս է գալիս նրա զուխը այնպես երգում, որ բոլոր մարդիկ ուշաթափվում են, հետո սկսում է լաց լինել, նրանից հետո դես ու դեն է որոնում, եայում, սկսում ծիծաղել, ծիծաղել ու թամբը զարկում է բարձրից ներքե, կտոր-կտոր անում: Նորից շինում է և դարձյալ նույնը— եթե նրա գաղտնիքը բերես, ես էլ իմը կասեմ:

Գնում է շահզադի մոտ, մի պառավի տուն հյուր ընկնում: Թե՛ ձեր թագավորի տղայի երգելու օրից ի՞նչ է մնում:— Երկու ամիս:

Մնում է: Այն օրը գնում, տեսնում դուրս եկավ, հրգեց, այնպես երգում է, որ Միրզա Մահմադն էլ է ուշաթափվում: Մէկ էլ սթափվում է, տեսնում ոչ ոք չկա, բոլորն էլ ցրված են:

Գլխին ոտքին վայ տալով գնում է։ Դարձյալ ամբողջ մի տարի սպասում, նորից գալիս է այն օրը, ականջները փակում է ամուր։ Երգում է և այլն։ Թամբը որ կոտրում է, գլուխն ալմաստ է լինում, ընկնում է, Միրզա Մահմադը վերցնում է, դնում գրպանը։ Ուրախանում է ու գնում տուն։ Թե՛ լավ էր, սրանով կծանոթանամ։ Մյուս օրը մունետիկն ընկնում է քաղաքը, թե՛ թագաժառանգն ավաստը որոնում է, ով բերի, հոր թագավորության կեսը կտա։ Թե՛ ինձ մոտ է, ես ուզում եմ անձամբ տեսնել։ Դնում է, տեսնում մի գետնափորում, խոնավ տեղ, մի շորի վրա նստած շինում է թամբը, կտորները միացնում։ Թե՛ բարև։— Բարև։ Թե՛ դու ե՞ս դտել ավաստը, թե՛ հա։ Թե՛ ի՞նչ կուզես, որ տամ։ Թե՛ ինչո՞ւ ես այս խոնավ տեղը նստած աչքիդ լույսը փշացնում ու երգում, ծիծաղում, լալիս ու թամբը փշացնում։

— Շատ լավ, միայն ես էլ մի բան կառաջարկեմ, եթե այն բերես... Թե ի՞նչ արավ Սինամը Գյուլին... և այլն, ես էլ իմը կպատմեմ։

Այստեղ Միրզան իրան հայրենիքն ու եղբայրներին հիշեց, որ դրա համար էր եկել։— Դնամ, միայն ո՞ր կողմն է։ Թե՛ ահա այս ծովի մյուս կողմը նրա տերությունն է։

Դնաց, ծովին մոտեցավ, նավ չկա, բան չկա։ Տեսավ ափին մի ծերունի նստած։ Բարևեց ծերին ու հարցրեց, թե՛ ո՞վ այս ծովը անց կկացնի։— Այս ծովից քեզ ոչ ոք չի անցկացնի, ոչ նավ կա, ոչ բան, միայն կմտնես այս ծմակը, այնտեղ մի ահադին թռչուն կա ոտն ուռած։ Կգնաս մի զամիշ բարակ կթրաշես, ոտքը կմտցնես։ Այնպես մոտեցիր, որ շտեսնի, թե չէ քեզ կտոր-կտոր կանի։ Երբ վահրը գնա, հանգստանա, կասե՛ ո՞վ էր ինձ լավություն անողը։ Նրան հայտնվիր, խնդրիր, նա քեզ անց կկացնի։ Այդպես արա։

Բայց եթե գնում ես նրա պատմությունը իմանալու, նա քեզ կւլատմի, միայն հետո կսպանի, որովհետև նրա գաղտնիքը ոչ ոք չպետք է իմանա։— Ինչ էլ որ անի, ես պետք է գնամ։— Այդ որ այդպես է, լսիր, կերթաս շատ կթախանձես, երբ ու պատմի պրծնի, խնդրիր, թե՛ կես ժամ աղոթեմ։ Ես վերև կլինեմ, քեզ կթռցնեմ։

Անց է կացնում։ Ահա քաղաքն ու պալատը։ Հարցնում է,

գնում խնդրում, որ ներկայանա: Ներկայանում է, տեսնում է ծերացած, ճերմակած, բայց զարմանալի գեղեցիկ:

— Նստի՛ր, որդի:

Հաց են բերում: Թե՛ ո՞ւր ես եկել: Թե՛ եկել եմ պատմությունդ լսեմ: Թե՛ ավստոս չե՞ս, որդի, որ իմ պատմությունը լսես: Այս է պայմանը, որ... — Թեկուզ մեռնեմ, միայն թե լսեմ:

Հրամայեց ծառաներին, վեր բերին մի ոսկի վանդակ՝ մեջը մի աղբավ չստած: Թե՛ տեսնո՞ւմ ես այս աղբավը: Թե՛ տեսնում եմ: — Սա իմ կրնն է, թե՛ ճի՞շտ է, Վարդիկ: Թե՛ զա՞: Թե՛ ես գեղեցիկ եմ, թե չէ: Թե՛ բեզ նման գեղեցիկ մարդ ես կլանքումս տեսած չեմ: — Իսկ սրանից 40 տարի առաջ ի՞նչ կլինեի: Թե՛ դրան էլ խոսք չի լինի:

Հրամայեց ծառաներին, բերին մի սև արաբի դուլթ, թանկագին քարերով զարդարված: Թե՛ տեսնո՞ւմ ես այս արաբին: Թե՛ տեսնում եմ: Թե՛ սա էլ իմ կնիկ սիրեկանն է, ճի՞շտ է, Վարդիկ: Թե՛ զա՞: 40 տարի սրանից առաջ մի գիշեր կրնս որ ծոցս մտավ, տեսա որ սաստիկ սառն էր ձևն ու ոտը: Հարցրի, թե՛ ո՞րտեղից ես գալիս, թե՛ ոչինչ, դուրս գնացի ու ներս եկա: Մի՞թե սառեցի: — Դուրս գնալով ու տուն գալով այդքան կռառչե՞ն: Մեջս կասկած չենեմ: Մտքումս դրի, հետևեմ: Մյուս գիշեր սուտի քնած եմ, տեսեմ դոշիս մի հուլունք դրե՞լ: Միշտ այդ հուլունքով է ինձ քնացնելիս եղել: Որ դրեց, ես զգացի, որ մրափն ինձ կոխում է, ես վերցրի, ձեռքումս պահեցի: Նա դուրս եկավ, հետևեցի: Տեսա եկավ, ձի նստեց ու գնաց: Ես էլ ձի հեծա, հետևեցի: Գնաց-գնաց, մե քարանձավի դռան վեր եկավ, մտավ ներս: Ես էլ մտա: Տեսնեմ է՞ մարդիկ՝ արարներ, գլխավորն էլ այս արարն էր, ճի՞շտ է, Վարդիկ: — Դա՛, — աղբավը կռավաց: Սա տեսավ թե չէ, կնոջս վրա բարկացավ, թե՛ անզգամ, ո՞ւր էիր մինչև հիմա: Թե՛ ինչ անեմ, իմ մեռած մարդուն հաղիվ կարողացա քնացնել: — Ո՛չ, բեզ պետք է պատժեմ: Ու հրամայեց՝ խփեցե՛ր դրան 1000 փայտ: Սրա ընկերները խնդրում են, թե՛ եթե այդքան փայտ խփենք, նա կմեռնի, թողեք մի ավել վերցնենք, մի քանի անգամ խփենք, էլի քո խոսքն անց կացած կլինի: Այդպես էլ արին ու հաշտվեց: Կնոջս հազարին մի տեսակ շոր,

ձեռքերին փոքրիկ բոժոժներ: Պարեց, հետո սկսեց գինի ածել՝
 ամեն մեկին մի բաժակ գինի է տալիս ու մի-մի համբույր:
 Այդ բոլորը տեսնելուց հետո ես կնոջս թողի, եկա տուն: Գի-
 շերվա մի ժամանակ անցնելուց հետո կինս եկավ: Ես հուլուն-
 քը կրծքիս ձեռքով բռնեցի, որ քունս շտանի: Տեսնեմ որտեղ է
 հուլունքը պահում: Տարավ իր գլխավերևը մի տեղ պահեց:
 էքսի իրիկուն կինս ինձանից շուտ քնեց: Հուլունքը վեր կալս
 դրի կնոջս կրծքին, քնացրի: Ես նրա շորերը հագա, թամբեցի
 ձին, մի տիկ գինու մեջ քնադեղ խառնեցի ու գնացի: Ներ-
 մտա թե չէ, թե՛ հը՛, իրիկունը, որ 1000 փայտ չէիր կերել հիմ-
 ալդպես ժամանակին չէիր գալ: Նույն ձևով խրախճան: Վեր-
 ջում հայտնեցի, թե հայրս մի տեսակ երևելի գինի է ուղարկել,
 նրանից բերել եմ ձեզ համար: Ու ածեցի, մի-մի բաժակ խմա-
 ցրի: Բոլորն էլ քնեցին: Ես մերկացրի սուրս, բոլորին կոտո-
 րեցի, միայն մեկը փախավ և այն քեզ ուղարկողն է, ձեր
 հարսնացուների ամենամեծի սիրականն է, որ ուղարկել է քեզ
 այստեղ, որպեսդի քեզ սպանեմ ու աղչկերքն էլ ձեզ հարս
 չգան: Վերջացնելուց հետո եկա, հուլունքը իրան տեղը դրի,
 ձեռք ու ոտքս տաքացրի, որ կինս ոչինչ չիմանա: Զեռքս
 անկարծ դիպավ նրան: Նա զարթնեց ու իրան-իրան հանկարծ
 բացականչեց.— Վա՛յ, ուշացել եմ: Հուլունքը բերեց դրեց
 կրծքիս ու գնաց: Մի քանի ժամանակից հետո եկավ սաստիկ
 տխուր և սկսեց արտասովել: էքսը տեսնեմ այս գլուխն առաջ
 դրած լաց է լինում ու սուգ անում տխուր ձայնով: Առաջ գնա-
 ցի, ասացի.— Ա՛յ կնիկ, այդ ինչ է, որ այդ սև արաբի գլխի
 համար այդքան լաց ես լինում: Այս որ ասացի, նա կատաղած
 հետ դարձավ, թե՛ տո իշի որդի էշ, դու ե՞ս արել այս բանը,
 հա՞: Ասաց ու ձեռքի նիպոտը ղարկեց, իսկույն դարձա էշ:

Տվեց մի մարդու, որ բանացնի: Մեջքս յարա դարձավ: Մի
 անգամ բակում արածում էի, դուրս եկավ կինս: Առաջ գնացի,
 վերքերս ցուլց տվի, որ ինձ խղճա, աղատի: Բայց դրա փոխա-
 րեն նա ինձ տեսավ թե չէ ճշաց.— Ա՛յ դու անպիտան շուն,
 դարձյալ կենդանի՞ ես: Ասաց ու ղարկեց: Դարձա մի շուն,
 ընկա մի զասաբի մոտ: Ղասաբը տեսավ, որ գեղեցիկ շուն եմ,
 որդուն ասաց՝ նայիր, լավ շուն է, հին միս կլինի, տուր իրան,
 մեր խանութին կհասկի: Այսպես մնացի: Միայն տեսնում եմ,

որ գիշերները, աղեն, հոր գնալուց հետո, փողը գողանում է, օճորքում մի ղութում պահում: Մի տարի անցավ: Հայրը, թե՛ որդի՛, եկ հաշիվ տեսներ: Տեսան, թե՛ 1000 թուման վնաս ունենք: Թե՛ ա՛յ որդի, ինչո՞ւ պետք է վնաս ունենանք, առաջ ավելի թանկ էինք ոչխարն առնում ու էժան ծախում, իսկ այժմ... և այլն: Ձէ ախր, ես պարտք եմ արել, պարտքատերը կպա, ի՞նչ ասեմ: Մեղքս եկավ, սկսեցի ոտներն ընկնել, կոծկոնծալ ու օճորքին նայել: Գլխի ընկավ, ներքև բերեց արկղը:— Փշանա քեզ նման որդին: Ու ինձ էլ, որ որդին չսպանի, տաքավ տուն: Կինը տեսավ թե չէ, սկսեց իր գլխին տալ.— Ա՛յ մարդ, այդ ի՞նչ ես բերել: Թե՛ շուն: Թե չէ՛ դա մեր թագավորն է, իր կիսն է այդպես արել: Թե՛ հնար կա՞: Թե՛ ինչպես չէ, դու կինը իմ աշակերտուհին է: Մի ճիպոտ բերեց, դարկեց, շինեց թագավոր: Ճիպտը հանձնեց թագավորին: Թե՛ քո կինը այժմ գիշեր-ցիտեկ այն արարի գլխին կանգնած լաց է լինում, ուշք վրան չի: Գնա, նրան կամաց-կամաց մոտեցիր, զգուշ, զսոկիր ու ասա.— Քանի՞ կռավես, ա՛յ ազդավի ձագ, ագռավ: Նա իսկույն կդառնա աղաւթ: Գցիր ոսկի վանդակի մեջ: Միայն զգուշ կաց, քո պատմությունը ոչ ոք չիմանա, աշխարհ չընկերնի: Եթե աշխարհքը իմացավ, թլիսմը կքանդվի, նա նորից կդառնա մարդ ու քեզ կփշացնի: Այսպես էլ արի: Այժմ պահում եմ վանդակում.— Ճի՞շտ է, Վարդիկ, թե՛ դա՛: Ահա իմ պատմությունը: Ասաց ու կանչեց դահլճներին: Թե՛ թող աղոթեմ: Թողեց, որ աղոթի: Թռչունն եկավ նրան թոցրեց: Թոցրեց թե չէ, վանդակը պատռվեց, ու Վարդիկը դարձավ մարդ: Ի՜նչ Միրզա Մահմադը եկավ շահադդի մոտ: Եկավ շահադդին պատմեց:

Շահադդին սկսեց:

— Իմ ձայնը, խո լսեցիր, թե ինչ ձայն ունեմ: Թե՛ լսեցի: Թե՛ իսկ 15 տարի սրանից առաջ ինչ ձայն կունենայի: Թե՛ դրան էլ խոսք չկա, ավելի լավ:— Մի առաջիկա երդում էի, մեկ էլ տեսա մի բան ինձ վերցրեց օդի մեջ: Ոչինչ չիմացա, միայն մեկ էլ աչքս բաց արի, ինձ տեսա մի դրախտում: Այնպես մի փափուկ տեղ եմ նստած, այնպես անուշ հոտեր են գալիս (այնպես ձայներ), որ լեղուն չի կարող պատմել: Մեկ էլ տեսնեմ, ինչպես արեգակը, մի գեղեցիկ աղջիկ է գալիս:

եկաւ, բարեկեց: Իմ լեզուն իսկույն կապւեց, չկարողացա
պատասխանել: Թե՛ ա՛յ տղա, մինչև քո մահը ես քեզ պահեմ
իբրև ամուսին, բայց պետք է մեճմ սուրբ ու անխառն մեճմ:
Եթե քո մի թերութիւնը այստեղ նկատեցի, քեզ կտոր-կտոր
կանեմ: Հոժարեցի, մնացի դոռա մոտ ամբողջ տասը տարի: Ոչ
խմում էի, ոչ ուտում, միայն նրան նայելով ու նրա սիրով էի
ապրում: Մեկ գիշեր էլ այդպես պառկած էի, հանկարծ ցան-
կութիւնը ինձ հաղթեց ու նրան ամուր կմշտեցի-ճմկտեցի:
Աղջիկը ճշաց ու տեղից վեր թռաւ: Այդ ճշոցի վրա այս ու այն
կողմից թափւեցին հուրի-փերիները: Ինչ անեմ, ասաց, քեզ
չեմ սպանում: Այնքան սիրում եմ: Ու ձայն տվեց.— Քաւլբառ,
արի սրան տար, էլ այնտեղ վայր ձգիր, որտեղից բերել ես:
Ես էլ ոչինչ չեմ իմացել, միայն այն զգացի, որ դարձյալ
կանգնած եմ նույն միմարեի գլխին: Հիմի այն փառքն ու
այն դրախտը կորցրի: Այժմ կսկիծից, իմ այս խոնավ ու մութ
տեղում նստել ու ուրիշ պարապմունք չունեմ, արհեստի հա-
մար այս եմ շինում (?): Տարվա գլխին, նույն օրը, որ օրն ինձ
տարել է, էլի գնում եմ երգում, տեսնում եմ էլ չկա, բարկու-
թիւնս գալիս է, կոտորում եմ թամբը:

Սրան լսելուց հետո շնորհակալութիւն արաւ, գնաց աշէն
Ահմադի մոտ: Աշէն Ահմադին պատմեց: Աշէն Ահմադն էլ
սկսեց իրանը պատմել այսպես.

— Ես աղքատ ծնողների որդի էի: Հայրս, երբ 10—12 տա-
րեկան դարձա, ասաց.— Տեսնում ես, որ այնքան կարողու-
թիւն չունեմ, որ կնոջս էլ պահեմ, քեզ էլ: Գնա մի տեղ, մի
գործ գտիր, քո գլուխդ պահիր: Մի օր մի քանի հաց փեշումս
դրի, եկա այս քաղաքը: Տեսնեմ քաղաքադռան մոտ մի հրհա:
Թե՛ ի՞նչ ես ուզում, որդի: Թե՛ գործ: Թե՛ եկ ինձ մոտ, օրը
մի ոսկի կտամ: Ամբողջ տարին կեր-խմիր, քեֆ արա: Միայն
ամբողջ տարին մի օր պետք է ինձ համար գործ անես: Տարավ
տուն, շորերս փոխեց: Երբ տարին թամամեց, ասաց.— Այսօր
պետք է ինձ համար աշխատես: Մի ուղտ ու մի դոմեշ (ուղտի
վրա երկու <1 անընթ.) տանում ենք, ծովափին պետք է
մատաղ անենք: Տարանք: Մորթեցինք գոմեշը, բերթեցինք,
կաշին սկսեց փռել, թե տեսնենք քանի ջուլիստ տրեխ դուրս

կդա: Ինձ մեջը փաթաթեց ու ինքը հեռացավ: Հանկարծ տեսա, որ ես թռչուն էի, վերացա (իբրև թե): Շուրջս ծով, իսկ առաջս այն տեսակ անդին քարեր, որ աչքը չի դիմանում նայելի: Տեսա մարդու կմախքներ ու ցանգեր: Հրեան ներքևից ձայն տվեց, թե՝ վեր ածա այդ անդին քարերը: Ես վեր ածի ու կանչեցի, թե՝ իսկ ես ո՞րտեղից իջնեմ: Թե՛ դնա մի փոքր այն կողմը ճանապարհ կա, կիջնես: Գնացի այն կողմը, տեսա անդունդ ու տակը ծով: Մի քանի օր մնալուց հետո տեսա, որ այնտեղ սոված մնալով պետք է մեռնեմ, ու թռչունները ինձ ուտեն, ասացի դոնե ծովն ընկնեմ, դիակս մարդիկ կհանեն, կթաղեն: Ընկա: Երկու ձուկը կարծես սպասում էին ինձ: Ինձ դուրս հանեցին ավր: Որոշեցի դնալ մի տարի էլ ուրիշ տեղ ծառայել ու հետո այդ հրեայի գլխին խաղ խաղալ: Տարվա վերջը եկա, նույն աղքատ տարազով քաղաքադուան մոտ պատահեցի հրեային: Նույնը:

— Ես ինչպե՞ս պառկեմ, վախենում եմ:— Ընչի՞ր ես վախենում:— Չգիտեմ: Դու պառկիր, տեսնեմ ինչպես:

Պառկեց: Ես իսկույն կապեցի: Թռչունները եկան տարա՛ն: Ձայն տվի, թե՛ դե հիմի դու, լավերը կիմանաս: Վեր ածավ: Թե՛ բաս ես ո՞րտեղից իջնեմ: Թե՛ քո սովորացրած ճամփով: Իսկույն իմացավ, որ ես անցյալ տարվան մարդն եմ: Հրեային մնաց մի աղջիկ, ես կին առա: Այժմ զավակներ ունե՛ք, իսկ այս 40 պղինձ փլավն ածում եմ, որ ձկներն ուտեն, որ ինձ այնքան լավություն արին:

Եկավ կույր աղքատի մոտ:

Երբ պատմությունը արավ, աչքերի փառը պատուվեց: Համբուրեց Միրզայի ոտքերը, թե՛ ես թեև թագավորի որդի եմ, բայց ընդմիշտ քո ծառան կմնամ, այս գանձերն էլ քեզ: Բայց Միրզա Մահմադը մերժեց, թե՛ այդ կարողությունն էլ քեզ, դու էլ դնա քո թագավորությունն արա: Ես դնամ իմ եղբայրներիս որոնելու:

Գնաց գտավ, որ ամեն մեկը մի ստոր գործի են՝ նախընթ, խանութպան: Հավաքեց, դնացին աղջիկների մոտ, թե՛ Սինամ թագավորի գաղտնիքը բերել ենք:

Մեծ աղջիկը հարցնում է, թե՛ բերի՞ր: Սկսում է պատմել թե չէ՝ մեծը կարմրում է: Վերջում առաջարկում է թագավորի

մեծ աղջկա ննջարանի առաստաղը: Այնտեղից գտնում են նրա սիրեկան արաբին: Նրան սպանել են տալիս, իսկ աղջիկներին տանում են, միայն 39: Մեծին չեն տանում:

Ճանապարհին մի տեղ իջնում են: Տեսնում են լուսադեմին մի ահագին վիշապ շրջապատել է: Մնացին զարհուրած: Ճամփա տվեց բոլորն անցան, մնաց Միրզա Մահմադը: Նրան առաջարկեց, թե՛ ինձ հետևիր: Տարավ մի այգի, մի սիրուն աղջիկ ցույց տվեց, թե՛ այս աղջիկն իմ քույրն է: Սրան քեզ կտամ ու քեզ էլ կազատեմ, եթե գնաս ամենագեղեցիկն ինձ համար (դունյա գյոզալը) կբերես: Կդնաս, 4 եղբայր են՝ դեհու, Կդնաս պատերազմ, նրանց կսպանես, նրանց քրոջը կբերես ինձ համար: Ես մարդ կդառնամ, իսկ իմ քույրը քեզ կտամ: Բերում է թե չէ, տրաքում է՝ ու դուրս գալիս դառնում է մի գեղեցիկ մարդ, իսկ վիշապի քրոջն ինքը տանում է հոր քաղաքը, հետն ամուսնանում:

7. «ՄԻ ԹԱԳՍԱՎՈՐ ԿԱՆՐ...»

Նոր-Բայազետի նվիրեմ Եղիկյանց, 35 տարեկան, Նոր-Բայազետ է լսել (1894)

Մի թագավոր կար, երեք որդի ուներ: Մեռնելիս իր որդոցը կտակ է անում, թե՛ որ ես մեռնեմ, հերթով եկեք գիշերները գերեզմանիս վրա հսկեցեք: Թագավորը մեռնում է: Առաջին գիշերը մեծ որդին է գնում: Գիշերվա մի ժամանակին տեսնում է մի ահագին վիշապ եկավ: Վախենում է, փախչում: Գալիս է դուրսն այնքան մնում, որ լուսանում է: Լուսին գնում է տեսնում հոր գերեզմանը քանդած, մեռելը հանած: Նորից թաղում է, յուր վրանն էլ վերցնում, գալիս տուն: Եղբայրները հարցնում են, թե՛ ի՞նչ տեսար: Թե՛ ոչինչ: Միջնեկն էլ այսպես (միայն զարմացած, թե ինչպես սա իմ մեծ եղբորս չի պատահել):

Հերթը հասնում է փոքրին: Գիշերվա մի ժամին տեսնում է վիշապը եկավ: Գուրզը դարկում է, տալի սպանում: Բայց վիշապն յուր սուտը ձգում է, ճրագը հանդցնում: Տղին բարձրանում է յուր վրանի գլուխը, թե տեսնեմ, որտեղ է լուս երե-

վում: Տեսնում է հեռվում լույս է երևում: Գնում է դեպի այն
 կողմը: Ճանապարհին տեսնում է մի պառավ մարդ նստած,
 ձեռքին մի կծիկ: Թե՛ բաքի օր, բիձա, էդ ի՞նչ ես անում: Թե՛
 գէշեր-ցերեկ եմ կծկում աստծու հրամանով: Դիշերը կծկում
 եմ, ցերեկը պարզում: Թե՛ մինչև ես հասնեմ է՛ն կրակի մոտ,
 կլուսանա՞: Թե՛ կեսօր կդառնա: Թե՛ չի ըլի՞լ, որ կծիկը թող-
 նես, մինչև ես դնամ ու դամ: Թե՛ չէ, աստծու հրամանն ա:
 Տղեն վրա է թռչում, զոռով բերանից հանում մաստակը (ծա-
 մոնը), ծերն իսկույն քնում է: Գնում է հասնում կրակի մոտ,
 որ յոթը վիշապ նստած, մի պղնձի մեջ սաղ-սաղ գոմեշներ են
 ածել ու շուրջը նստած եփում, ուտում են: Տղան մոտենում է,
 պղինձը մենակ կրակիցը վերցնում է, դնում մի կողմ, հետ
 կրակ վերցնում, որ գնա: Օխտն ախպեր վիշապներից մեկը
 նկատում է ու հղթալքներին ասում. թե՛ տեսեք, մի էսպե՛ս
 հողածին մեր պղինձը, որ օխտն ախպերով զոռով ենք վերց-
 նում, մենակ վերցրեց, կրակ վեր առավ ու ուղում է գնա: Իլեք
 սրան բռնենք: Վեր են կենում թե բռնեն, տղեն կանչում է, թե՛
 մոտ մի՛ դաք, թե չէ օխտն եղբորդ էլ կփշացնեմ: Վիշապները
 թե՛ մենք չենք կռվում: Արի դու մեզ մեծ եղբայր, մենք քեզ
 փսքր, էստեղ մի դուշման ունենք, արի նրան հաղթի, երեք
 աղջիկ ունի, դուրս բեր, մեկը քեզ, երկուսը մեզ:— Ո՛վ է ձեր
 դուշմանը: Թե՛ էս թագավորը: Թե՛ լավ... Գնում են: Վիշապնե-
 րն սկսում են գուրդով զարկել, որ պալատը քանդեն, տղեն թե՛
 ալգպիս չի կարելի: Դուք թաղա մեխեր ունի՞ք: Թե՛ հա՛: Վերց-
 նում է շարում պատն ու դուրս գնում: Վերև է կանչում վի-
 շապներից մեկին, սպանում, դցում բակը, ականջները գրպանը
 դնում: Բոլորին էլ այս կարգով: Հետո իջնում է պալատը, թե՛
 ախպեր, սրանք աղջիկն էին ասում, տեսնեմ էս ինչ են:
 Մտնում է ներս, տեսնում է երեք աղջիկ քնած: Մեկի ճակատը
 համբուրում է, թե սա իմ մեծ եղբորս կինը, մյուսի ճակատն
 էլ, թե սա էլ իմ միջնակ եղբորս, մյուսի էլ երեսն է համբու-
 րում, թե սա էլ իմա: Ուզում է, որ դուրս գա, տեսնում է մի
 վիշապ եկավ, ուղում է թագավորին փշացնի: Տղան յուր սուրը
 զարկում է վիշապի գլխին, վիշապը սատկում է ու տուտը
 դցում թագավորի վրա: Տղան մնում է առանց սրի: Հանում է
 թագավորի սուրը, դնում յուր պատյանում, թագավորի փեշ-

կիրն էլ վերցնում ու դնում: Գնում է մաստակը գցում պառավի բերանը, պառավն իսկույն զարթնեց: Տղան հարցրեց, թե՛ մինչև լուս բացվի, կարո՞ղ եմ հասնել էն (յուր) վրանի մոտ: Թե՛ կարող ես: Գնաց, վրանը վերցրեց ու տուն գնաց: Եղբայրները թե՛ ի՞նչ տեսար: Թե՛ ոչինչ:

Գանք թագավորին: Առավոտը թագավորի աղջկերքը վեր կացան, տեսան իրանց երկսի ճակատին խալ կա, մյուսի՝ երեսին: Թագավորին. իմացրին, թե՛ էս ի՞նչ բան ա: Թագավորը, թե՛ այ որդիք, ինձ հետ էլ այսպես-այսպես բան է պատահել: Թե՛ պետք է մեր դուռմանը գտնենք: Թե՛ սա դուռմանի բան չի: Վիշապն էլ սպանած ոտներին տակը դրած ա, բակումն էլ յոթը վիշապ կա կոտորած: Աղջկերքը թե՛ մենք պետք է մեր դուռը գտնենք: Վեր կացան իրանց ձիանքը նստեցին, եկան երեք ճամփաբաժանում վրաններ զարկեցին, նստեցին:

Մեռած թագավորի տղերքը վիճեցին թագավորության համար, թե որը լինի: Փոքրը թե՛ ասում են այսինչ տեղը մի թագավոր կա, գնանք նրա մոտ, նա որիս թագավոր նշանալի, մնացածներու հնազանդվինք նրան: Եկան, ճանապարհին աղջիկների վրաններին հասան: Երկու եղբայրները վախեցան, փոքրը թե՛ ինչ եք վախենում, երեք հոգի նրանք են, երեք մենք: Աղջկերքը նրանց բռնեցին, թե՛ մեր դուռը դուք եք: Բերեցին թագավորի մոտ: Մեծը թե՛ թագավոր, ես ոչ տանից բարս եմ եկել, ոչ զոդույթուն եմ առել, միջնեկն էլ սրա պես: Ե՛լավ փոքրը ու սկսեց պատմել. թե գնացել էի հորս գերեզմանը պահելու... և այլն: Թագավորը սրանց պատկում է, մեծին նշանակում թագավոր ու ճամփու դնում: Գալիս են մեկ տեղ վրանները զարկում, քնում: Առավոտը վեր են կենում, տեսնում, որ մի վիշապ իրանց շուքը փաթաթված, նստած: Թուրը հանում է, թե սպանի: Վիշապը թե՛ այ տղա, զարկել մի՛, թե սպանել ուղենայի, ես վաղուց քեզ կփշաղենեի: Թե՛ բաս ի՞նչ ես ուզում: Թե՛ պետք է գնաս Սինամ թագավորին հարցնես:

Սինամ Գյուլա նեյնասրն (գի),

Գյուլ Սինամա նեյնադի:

Քեզ 40 օր ժամանակ կստամ, որ դնաս ու գաս: Եկար—եկար, թե չեկար, քո կնիկը կվերցնեմ, կտանեմ: Էս տղեն եղբայրներին ճանապարհ դրեց, ինքն էլ ձին նստեց, ասածու անուընդ տվեց ու գնաց: Գնաց, գնաց, հասավ մի ծառի տակ: (Այստեղ Հաղարան բլրայլի դեպքը, Զմրուտ ղուշի, որ սա արծիվ կամ թառվան ղուշ էր ասում):

Թե՛ ի՞նչ ես ուզում, քո խնդիրքը կատարեմ: Թե՛ ուզում եմ, որ ինձ տանես Սինամ թագավորի մոտ: Թե՛ քո սովորյալ ղուշի վիզը կտորի, ափսոս քեզ նման քաջ, որ պետք է գնա Սինամ թագավորի մոտ: Միայն դու, որ իմ ձագերը վիշապից աղատեցիր, ես քո խնդիրը կկատարեմ: Թե՛ս կառնեմ, կթռչեմ, էնքան կբարձրացնեմ, որ արեգակը քեզ կայրի: Միայն դու էնքան ուժ ունենա, որ էրվելիս վզիս խփես, ես քեզ իսկույն կիջեցնեմ Սինամ թագավորի քաղաքը:

8. ՀԱՋԱՐԱՆ ԲՅՈՒԼԲՅՈՒԼ

Նոր-Բայազետցի Սարիբեկ Միրբեյանց, 35 տարեկան, Նոր-Բայազետի գեղերում:

Ժամանակով մի թագավոր կար: Մի օր իր ձին հեծավ, գնաց սարերը սկսեց անելու: Ճանապարհին պատահեց, լսեց երեք տավարած աղջկա ղրույցը: Մի քույրն ասում է.— Եթե թագավորն ինձ ուզեր, ձվի կճեպի մեջ այնպես բան կեփեի, որ թագավորի զորքն ուտեր, կշտանար, դեռ մի բան էլ ավելանար: Մյուսը թե՛ ինձ առներ, էնպես խալի կզործեի, որ ղոշունը վրեն նստեր, կեսն էլ ավելանար: Երրորդն թե՛ ինձ առներ, երկու ոսկեքաքուլ տղա կբերեի, մի ոսկեճկուլ աղջիկ: Թագավորը սրան է հավանում: Թողեց, եկավ տուն: Մարդ ղրկեց տավարածի մոտ: Թե՛ քո երեք աղջիկն էլ տուր ինձ: Երեքն էլ առավ եկավ:

Պատավը աղջկանն ասում է.— Աղչի, քո եղբայրներիդ ղրկիր Հաղարան բլրայլույնը բերեն, համ քո մեծ ախպորդ կնիկ կրի, համ էլ թեկերը ծափ զարնում, փեշերն են խաղում, փեշերը ծափ զարնում, թեկերն են խաղում, նրա իմաստությունն էլ մի ջոխի է (փայտ, ճիպոտ), որ գետնին զարկի ու ինչ որ ուզի, ամեն բան պատրաստ է:

Իրիկունը տղերքը գալիս են, տեսնում իրանց քույրը լալիս է:— Ընչի՞ ես լալիս, քույրիկ: Թե՛ բա ի՞նչ անեմ, որ չլամ, ինձ թողել եք մենակ: Գնացեք, Հաղարան բյուբյուլը բերեք, համ քեզ կնիկ, համ... և այլն (կրկնութուն):

Առավոտը վեր կացան, ճամուրս ընկան: Ճամփին մի սիպտակամիրուք ծերունի պատահեց: Նա հարցրեց, թե՛ որդիք, ո՞ւր եք գնում: Թե՛ գնում ենք Հաղարան բյուբյուլը բերելու: Թե՛ եկեք ես դարձեք, նրան ինչպե՞ս պետք է բերեք, ով որ գնում է, քար է դառնում:— Քար դառնա, չդառնա, մենք պետք է գնանք, մեր քրոջ խաթեր:

Գնացին, հասան դրա տեղը: Տեսան բոլոր եկողները քար կտրած: Երկուսն էլ մի տեղ կանգնեցին ու ձայն տվին.— Հաղարա՛ն բյուբյուլ: Այն կողմից կանչեց.— Զահրումա՛ր, էլ ձեռքդ բերի ձայնը լսեցի՞: Այս որ ասաց, տղերքը մինչև կեսը քար կտրեցին: Կրկին կանչեցին.— Հաղարա՛ն բյուբյուլ: Կրկին պատասխանեց.— Զահրումա՛ր, էլ ձեր դարձելի ձեներն եկա՞լ: Տղերքը մինչև կուրծքը դարձան քար: Մին էլ կանչեցին նույն ձևով: Տղերքն ամբողջովին քար կտրեցին իրանց ձեռներով, միայն քաքուլները ղլխներին մնաց նշան, որ քամին տանում էր, բերում:

Քույրը մնաց-մնաց, տեսավ ուղացան, չեկան, թե գնամ տեսնեմ եղբայրներս ինչ եղան: Գնաց էն պառավին հարցրեց, թե՛ ամի, էս ճամփով այսպես երկու տղա շանցա՞ն: Թե՛ որդի, մի գնա, գնացողը քար է դառնում: Թե՛ ես իմ եղբայրներից առավել չեմ, թե նրանք քար են դարձել, ես էլ կերթամ, քար կդառնամ:

Աղջիկը որ հասավ, տեսավ եղբայրները քար կտրած, էլ ձայն չկարողացավ հանել, ուշաթափվեց, վայր ընկավ: Հաղարան բյուբյուլը իր ծառաներից ուղարկեց, թե՛ գնացեք, տեսեք օրինավոր մա՞րդ է եկել ինձ համար, թեկուզ քարացած էլ լինի՛ կնկատվի: Մառան եկավ, տեսավ երկու ոսկեքաքուլ տղա քարացած, այդ ոսկեճկութ աղջիկն էլ ուշաթափ ընկած նրանց մեջտեղը: Դարձավ, գնաց Հաղարան բյուբյուլին պատմեց, թե՛ այսպես երկու ոսկեքաքուլ-տղերք... և այլն (կրկնութուն):

Հազարան բյուլբյուլը դրա վրա բարկացավ, մյուս ծառային ղրկեց թե՛ գնա տես, թե ճիշտ է, աղջկանը բեր այստեղ, ուշքի բերենք: Ծառուն գնաց, տեսավ ճիշտ է, բերեց աղջկանը Հազարան բյուլբյուլի մոտ: Հազարան բյուլբյուլը դեղ տվեց աղջկանը, սաղացրեց: Հետո թե՛ կերթաս քո երկու եղբայրներիդ մեջտեղը կանգնիր կանչիր.— Հազարա՛ն բյուլբյուլ: Ես ձայն կտամ: Ես, որ ձայն տամ, բոլորը կկենդանանան ու կփախչեն: Բայց դու քո եղբայրներին չթողնես: Նրանց հետ բան ունեմ: Այդպես էլ արավ:

— Հազարա՛ն բյուլբյուլ,— թե՛ ջա՛ն, քո ձայնին մատաղ, եկե՛լ ես: Քարացածները մինչև կեսը կենդանացան:

Երեք անգամ կրկնեց, բոլորը կենդանացան ու փախան: Երկու եղբորը բռնեց: Գնացին Հազարան բյուլբյուլի մոտ: Հազարան բյուլբյուլը թե՛ տղա, ես գիտեմ, որ դու ինձ համար ես եկել, որ եկել ես զնանք: Ինչ որ ունենք, վերցնենք զնանք: Վեր կացան, եկան: Եկան, տուն հասան: Հազարան բյուլբյուլը տղերանցը թե՛ երբ կգնաք սարը որս անելու, Թագավորը ձեզ կառաջարկի, թե զնանք ինձ մոտ ճաշելու: Դուք ասեք.— Ձե՛. այսօր դու եկ մեզ մոտ ճաշելու քո զորքով, վաղն էլ մենք կգանք: Տղերքը գնում են նույն աղբրի վրա: Թագավորն եկավ դուրբին դրեց աչքին, տեսավ տղերքն այստեղ նստած: Եկավ տղերանց մոտ: Թե՛ համեցեք, այսօր մեզ մոտ ճաշին... և այլն: Փոքր եղբայրը եկավ լուր բերնց: Մնացին քույր ու եղբայր մոլորած, թե՛ Թագավորին իրան ղոշունով ինչպե՛ս ենք հարգելու, ոչ մի պատրաստություն չունենք: Հազարան բյուլբյուլը թե՛ երբ որ կգան, կնստեն, հեշտ է, ամեն բան պատրաստ կլինի: Երբ նստեցին, երեք անգամ սուրիի վրա. ամենքի առաջ մի-մին աման դուրս եկավ, մեջը քիչ ոսկի (ամեն անգամ ճիպոտը գետնին զարկելով), թե՛ այս է մեռ կերակուրը: Ամենքդ ձերը վեր կալեք, տարեք: Թագավորը խնդրեց, թե՛ վաղն էլ ինձ մոտ եկեք:

Հազարան բյուլբյուլը թե՛ երբ որ վաղը կերթանք Թագավորի սեղանի վրա, ինչ որ ես կուտեմ, այն կեղեք, ինչ որ չեմ ուտիլ, նրանից չուտեք: Հետո անցնելիս, հրապարակում մի կին կա, Թագավորը կառաջարկի, թե՛ նրա վրա թեքեք, դուք

չթքեք, այս վարդի փունջը դու քսիր երեսին, մյուս փունջն էլ փոքր եղբայրդ, այս վարդաշուրն էլ բույրդ, ու կանգնենք:

Այդպես էլ պատահեց:

Սեղանի վրա Հազարան բյուբյուլը մի փայտ է խնդրում: Բերում են: Թագավորը խնդրում է, թե՛ հաց կերեք: Հազարան բյուբյուլն էլ թե՛ փայտ, հաց կեր: Թագավորը թե՛ ախար փայտն ինչպե՞ս հաց կուտի: Երեք անգամ կրկնում է: Թագավորը թե՛ ինչպե՞ս ես ինձ ծաղրում: Թե՛ թագավոր, որ փայտը հաց չի ուտիլ, հապա դուք լսա՞ծ եք, որ մարդը շուն ծնի: Հաց չկերավ, նրանք էլ չկերան: Փոխեցին: Կրկին փայտին: Կրկին նույնը: Մյուսը՝ կրկին: Փայտն ուղում է դարձյալ (իրիկունը): — Զոխին հաց չի ուտի: Թե՛ որ ջոխին հաց չուտի, ինսանը կատվի ձագ կծնի: Հետո թե՛ թագավոր, այն կինը, որ դրել ես հրապարակում, հապա նա ինչպե՞ս շուն բիրեց: Բեր նրան այստեղ: Տեսնենք այս տղերքն ու աղջիկը նա է՞ ծնել, թե չէ: Բերում են, ստուգում է: Մյուս երկու կանանց կատում հեն ձիու սյուշից ու արծակում: Ինքը դառնում է մեծ տղի կնիկ... և այլն: Վերջանում է:

9. «ՓՈԽՐԻ ԱՆՈՒՆԸ (ԼԱՎԻ) ՓԻՐ ԱՀՄԱԴ...»

(Իգդիրի) Հախվերիս գյուղացի աշուղ Ենովք Մկրտչանց. 30 տարեկան, իրենց գյուղումն է լսել:

Փոքրի անունը (լավի) Փիր Ահմադ: Որս է դնում: Մի օր որսից դառնալիս տեսնում են մի պառավ կժով ջուր է տանում: Ասում են, ո՞վ նետով այնպես կտա պառավի կուժին, որ կանթը մնա թևին, ու կուժն այնպես ընկնի, որ պառավի վրա ոչ մի կաթիլ ջուր չթափի: Թագավորի տղեն ասում է՝ ես, ու գցում նետ ու աղեղը, տալիս կուժի կանթը պոկում: Պառավը անիծում է, թե՛ դու թագավոր ես, քեզ անիծել չի կարելի, միայն քո բաղը շորանա, որ մինչև Հազարան բլբուլը չբերես, էլ կանաչի ոչ:

Հայրը որդոցը ճամփու է դնում Հազարան բլբուլը բերելու: Դնում են:

Երեք ճամփաբաժանում նստած է մի սիպտակամիրուք ծերունի:

Ասում է.

— Հս մի ճանապարհով գնացողը կարող է ետ գալ:

Երկրորդով գնացողը կարող է գալ, կարող է չգալ:

Մյուսով գնացողը իսկի ետ չի գալ:

Սիպտակ աշխարհք, սիպտակ աղջիկ, սիպտակ դե, Ջյունանման աղջիկն ասում է. — Սիպտակ դեք քեզ կուտի: Թե՛ նա որ ճամփովն է գալիս: Թե՛ այս: Նա գնում է էլի դառնում, գալիս դեի ճանապարհը կտրում:

— Վաղուց է, ինսանի քաղցր միս չեմ կերել:

Կովում են: Դեի ականջները կտրում, ցույց է տալիս աղջկանը. — Նշան են, իմ հույսովս մնա:

Ու ինքը գնում է, ընկնում կարմիր աշխարհքը: Կարմրաթուշ աղջիկ. — Օձն իր պորտովը, դուշն իր... Դու ինչպե՞ս եկար: Թե՛ քո սերն է բերել: Թե՛ սիրով կենաս, բայց ուր որ է, հիմա կարմիր դեք կգա որսից:

Դեք տեսնելուն պես ասում է.

— Հա՛, իմ ախպեր սիպտակ դեք քեզ չի կերել, ուղարկել է ինձ ընծա:

Նույն կարգով կովում են, նետով տալիս է, սպանում:

— Քեզ հետ սեր կանեմ, միայն քույր-եղբայրական սեր, որովհետեւ ես նպատակ ունեմ, պետք է իմ նպատակին հասնեմ: Թե՛ դե լավ, միայն սրանից դենը չգնաս, որովհետեւ թեկ սիպտակ ու կարմիր դեներին հաղթեցիր, յոթ զլխանի սև դեից չես պրծնիլ:

Սև աշխարհք:

Ջուրն էլ սև, խոտն էլ, գետինն էլ: Սև պալատ: Լուսամուտում նստած նույնպես մի սիրուն սևաչյա աղջիկ:

Նույն կարգով:

Դեք գալիս է: Շնչից սար ու ձոր որոտում են: Տեանում է թե չէ, ասում է. — Հա՛, շատ շնորհակալ եմ իմ եղբայրներից սիպտակ ու կարմիր դեներից, որ քեզ ինձ ընծա են ուղարկել:

Դեի երկու գլուխը մնում է:

Տղեն տեսնում է, որ կտրած գլուխները էլ դրեց, սաղացան, ասում է.

— Օ, սրան հնար չկա: Սրա հնաթն էն աղջիկը կանի:
Գալիս է, հարցնում է: Աղջիկն ասում է.

— Յ գլուխ մի կողմն է, Յ-ը մյուս: Պետք է մեջտեղի գլու-
խը կտրես, թե չէ, որը կտրես, զուր կանցնի, էլի կկենդանանա:
Մյուս օրը տղեն նորից կովում է: Միջի գլուխը կտրում:

— Վա՛յ, քո սովորցնողի վիզը կտտրի,— ասում է դեր:

Գլուխը մնում է կիսակտրել: Տղեն ուզում է կտրել, վիշա-
պը խնդրում է, տղան չի լսում, թե՛ ինչ որ ուղես կտամ, թե՛
ես Հաղարան բյուրբյուլ եմ ուզում: Թե՛ դե գլուխս մի կտրիլ,
ես կբերեմ: Թե՛ մենք մի երդում ունենք՝ հաց ու գինի տեղ
կենդանի: Այսպես էլ անում են: Գլուխը սաղանում է ու միա-
սին գալիս են, ընկնում մի ուրիշ աշխարհ: Ասում է.

— Ա՛յ տղա, ես իրավունք չունեմ էս հողը մտնեմ: Կերթա՛յ,
մի մարդ կա գլուխն երկինքն է հասնում, ոտները գետնին,
ննջում է, գլուխը գետնին է հասնում ու բարձրանում:

Դրանից հետո՝ խոտը... Դառն ու ոչխար...

Օխտը դուռը բաց:

Մի աղջիկ կա վերև քարգահ է անում, Հաղարան բյուր-
բյուլն առաջին է, վանդակով:

Կվերցնես:

Ձայն կտան... և այլն:

Եթե ետ նայես, քար կկտրես:

Աղջիկը ասում է.— Դռներ, բռնե՛ք: Դռները թե՛ չէ, մենք
օխտը տարի բաց էինք, զոռով փակեցի.— Դռչ, բռնի՛ր:— Զէ,
աստված դրան բարի տա, ես դմակ ուտո՞ղ էի, որ դու առաջս
էիր դրել:— Ասլան, բռնի՛ր:— Զէ... Եվ այլն:

Գալիս է դեի մոտ: Դեր ճանապարհ է դնում: Գալիս է
կարմիր ու սիպտակ դեի սղջկերքը վերցնում, բերում:

Գալիս է տեսնում եղբայրները դեռ չեն եկել: Գնում է որո-
նելու: Մեկը կերակուր եփող, մյուսը մրգածախ:

Ահա Հաղարան բյուրբյուլն էլ եմ բերել, ձեզ համար էլ մի-
մի կին:

Գալիս են մի տեղ, որ ճամփորդը պետք է յոթն օրվա ջուր
վերցնի: Ո՞վ ջրհորը մտնի:

Մեծին քաշ են անում: Թե՛ էրվեցի:

Միջնակն էլ՝ նույնը:

Իջեցնում են փոքրին, թե՛ ինչ որ կասեմ, ինձ չլսեք, դուք իջեցրեք:

Ջուրը քաշելուց հետո իրան թողնում են հորի մեջ, թե նա չպարծենա, որ մենք խորտակարար ու մրգավաճառ էինք, ինքը Հազարան բյուլբյուլն է բերել:

Հազարան բյուլբյուլը բերում են, բայց այգին չի կանաչում: Իմաստունները հավաքվում են, ասում են.

— Հազարան բյուլբյուլին տեր էլ կա, մինչև տերը չգա, դա ձեն չի ածիլ:

Ասում են.

— Որտե՞ղ է սրա տերը:

Մեկն ասում է.

— Տեսա մի բաղում քարշ արած էր, բերի:

Մյուսն ասում է՝ մի անտառում էր:

Վաճառականներ են գալիս ջրհորի մոտ, ձայն են լսում հորից: Հանում են: Նա գալիս է հոր քաղաքը: Թե՛ դու մինչև հիմա ո՞րտեղ էիր: Թե՛ այսպես, այսպես: Թե՛ դե որ այդպես է, գնա տերն էլ բեր, թող նա էլ քեզ կին լինի, թե չէ՝ դու սուտ ես ասում, ու այգին էլ չոր կմնա:

Սա նորից գնում է, հասնում սև դևի սահմանը: Սև դեը, որ տեսնում է եկավ, սարսափում է:

— Ո՞ւր եկար:

Թե՛ եկել եմ, պետք է գնանք էն աղջիկը բերենք: Թե՛ ես իրավունք չունեմ էն սահմանը մտնեմ: Թե՛ բաս ինչպես բերեմ: Թե՛ էս կողմով շես կարող բերել: Նա որ հրամայի բեզ կտոր-կտոր կանեն: Կերթաս, նույն բաները կտեսնես, կփոխես: Էն աղջիկն այժմ էլ քարպահ չի անում: Ձեռքերը ծոցին, տխուր նստած է: Գնա, բայց էնպես պետք է անես, որ աղջիկը ջանլաթ չկանչի:

Գնում է, բարևում են, աղջիկն ասում է.

— Հողածին, դո՞ւ տարար Հազարան բյուլբյուլը:

— Այո, սիրուն աղջիկ, ես տարա, կուղես ես կրկին բերեմ, առանց էն էլ ես իմ նպատակին չհասա: Թե՛ չէ, գնա, որ էդպես եկար ինձ մոտ, ես քեզ չեմ սպանիլ: Գիտեմ դու ընչի ես եկել: առանց ինձ իմ բյուլբյուլը չի խոսալ, դու եկել ես ինձ տանելու: Բայց դու նրանց հաղթել ես, ես քեզ կառնեմ: Նրանք ամբողջ աշխարհքը ապականել էին, միայն իմ կախարդանքի (սեհր) երկյուղից չէին այստեղ գալիս: Աղջիկն երկու մալ է կրակ տալիս, երկու հրեղեն ձի են հայտնվում, նստում են, գնում, սև դեղի սպալատի աղջիկն էլ վերցնում, գնում:

Հասնում են ալևոթին:

— Բարե, պապի:

— Աստծու բարին:

— Պապի, մեզ օրհնիր:

— Այ ողորի, աստված օրհնի, ես ինչ օրհնեմ:

Գնում են, հասնում են հոր քաղաքը: Հենց որ Հազարան բյուլբյուլի տիրոջ ոտը ընկնում է թագավորի սահմանը, Հազարան բյուլբյուլը կարդում է, բաղն իսկույն կանաչում է, և իմանում են, որ տերը գալիս է: Գալիս է: Տեսնում են ինչ սիրուն, ինչ հրեղեն աղջիկ: Նորից բոլորին հարսանիք են անում յոթն օր, յոթ գիշեր:

10. ՀԱՋԱՐԱՆ ԲԸԼԲՈՒԼ

<18> 98 թվին

(Շուլավեր, Արշակ Զորանյան, լսել է Քիֆիզ)

Ծերունուն ջիրիդով դարկում են: Անիծում է, թե երբ որ լինայեցիք ալիքներս... և այլն:

Այգին շորանում է:

Թագավորը դարդից հիվանդանում է, որ իմ միակ պարծանքը շորացավ, իմ թագավորության ամենաթանկ զարդը:

Թամբ շինողի մոտ...

Խանութը փակելուց հետո առաջը կտրեց, թե՛ օտար եմ, ուստա, այս դիշեր տեղ տուր: Գնացին...

Սարքին ամեն բան. սեղան, ճրագ, մեջը ոչ ոք:

— Խոսիր:

— Ի՞նչ խոսեմ, ես թեև աշխարհի ամեն տուտն ու ծայրը տեսած մարդ եմ, բայց այսօրվա տեսածը ինձ զարմացրել է:

— Է՛, դերվիշ բաբա, դու քո ուրիշ տեսածներից խոս. ք, դա իմ գաղտնիքն է, որ ես ամբողջ տարին աշխատում եմ, հենց այն րոպեին, որ ծախելու եմ, մտածում եմ, թե եղած-չեղած ինչ է, ողջ մին է, վերցնում եմ, ջարդում:

— Ասա քո ցավը, գուցե ես մի ճար անեմ:

— Ո՛ւ, մի զարթնեցնիլ հին հիշատակներս, որ ինձ ստիպում են այսպես անել, խոսիր քո տեսածներից, որ դույց թե միառժամ մոռանամ:

— Վարպետ, դու ինձ ավելի ես հետաքրքրում: Ասա, թե հնար ունենամ, կօգնեմ, թե չէ ուզում ես, որ լսեմ ու թեկուղ մեռնեմ:

— Իմ գաղտնիքը իմ տնից չպետք է դուրս գա: Ես ուզում եմ երկար ապրել, որ երկար տանջվեմ, այդ է իմ մխիթարությունը, իսկ եթե գաղտնիքս ասեմ, դուք վերջ կդնեք իմ տանջանքին:

— Դու եթե ուզում ես գաղտնիքը քո տանը մնա— ես աշխարհ տեսած-կշտացած մարդ եմ— ինձ համար էլ կյանքն. .

— Եթե ուզում եք ինձ լավություն անել, պատմեք ու թեկուղ գլուխս կտրեցեք, միայն թե իմանամ:

— Հա՛, միայն այդ պայմանով կասեմ:

Ես ունեի մի կին, 2 տղա, որոնց այնքան սիրում էի, որքան ոչ որ երբեք չի սիրել: Կինս էլ նույնպես ինձ: Դու մի ասիլ կինս մի ուխտ է ունեցել: Մի օր թե՛ ա՛յ մարդ, այ՛ գիշեր, որ պառկենք, աջ ծծիս ձեռք շտաս: Մարդս անհամբեր է: Արի: Տեսներ մյուս օրը մի որդիս չբացել է:

Երկրորդ գիշերը՝ ձախի մասին ասաց: Նույնը պատահեց: Քնեցի, էլ չգիտեմ ինչպես էր, հրապուրանքի թե արթուն երազների մեջ ինձ կորցրած, ձեռքս դիպել էր: Առավոտը...

Երրորդ անգամ թե՛ մարդ, ինձ խնայիր, չմոտենաս ինձ, թե չէ փորձանքի կգանք:

Ես չկարողացա խոստումս կատարել: Առավոտը վեր կացանք, տեսնեմ կինս չկա:

Նայիր, դերվիշ բարեկամ, տեսնո՞ւմ եք այն լուսնեկի լուս պարտեզը և այն ապարանքը: Պարտեզում մի մարմար ավա-

զան կա: Ամեն առավուտ վշտից ու խեղդուկ օդից դուրս եմ գալիս, տեսնում մարմար ավազանում իմ երեխաները լողանում են: Մոտենում եմ, ուզում եմ գրկեմ, աղավնի են դառնում, չքանում: Տեսար, որ տանս ամեն բան սարքած էր, այդ ամենը կինս է անում: Ասա հիմի՝ այս վշտի տերը կարո՞ղ է աշխատանքի համար մտածել: Ամբողջ տարին աշխատում եմ այնպես, իբրև սովորություն, հենց ոսկին ստանալու րոպեին մտքումս հարցնում եմ, թե ո՞ւմ համար է, երբ որ նրանք չկան, և ահա այդ դառն բոպեին սրտիս հովությունը գտնում եմ ամբողջ տարվան աշխատանքը ոչնչացնելու մեջ:

— Ո՞հ, վարպետ, հիրավի մեծ է ձեր վիշտը, այնքան աղ-դեց իմ սրտին, որ սիրտս այրվում է: Մի բաժակ ջուր տուր իմեմ, սիրտս հովանա, հետո գլուխս տուր:

Նա գնում է, գալիս, տեսնում անհայտացած (լուսադեմ է լինում):

Գալիս է մինարեթի տղի մոտ— Օ՛, դերվիշ բաբա, բարև, բերի՞ր թամբ շինողի գաղտնիքը: Պատմում է— Թե՛ ուրեմն պայմանը պայման է: Պատմում է, երբ որ պրծնում է, թե՛ դերվիշ բաբա, թեև խոստացել եմ, բայց նրա համար, որ հույս չունեի թե կբերես, ուղեցի քաղաքավարի մերժել: Բեր, դու մի հիշեցնի՛լ ինձ իմ անցյալն, եթե պատմեմ, ես կխելա-գարվեմ, մեղք արի ինձ:

— Եթե գաղտնիքդ շեմքից դուրս չգա, կպատմե՞ս:

— Այո՛:

— Ես այնքան հետաքրքրվում եմ... — Եվ նույն պայմանը: Սա սկսում է պատմել:

Մեր մեծ բայրամի տոնն էր, մի գեղեցիկ, հրաշալի օր: Բոլորը դուգված, զարդարված, մեջիթի շորս կողմը ծփում են, աղջիկ տեսնելու կարոտ: Ես էլ այն մեջիթի հայտնի երգիչն էի: Ես, ոգևորված տոնի շքեղությունից և այն մաքուր, որ ես հափշտակեմ բոլորին, այնպես եմ երգում, որ երկնքի թռչուն-քը գալիս են, գլխիս պտտվում: Ահա այդ թռչուններից մի մեծը երգելու ժամանակ իջավ, ինձ ճանկեց ու բարձրացրեց վերև: Իմ ոգեզմայլության, ինքնամոռացության մեջ ինձ թվում է, թե հրեշտակներն ինձ տանում են դրախտը: Տարավ, ինձ մի անմահական բաղի մեջ վեր դրեց, ինքը անհայտացավ:

Նայում եմ շուրջս, շորս կողմս օրորվում, բուրում են աթա-
ռամ ծաղիկները, ու խնկենու թփերը, դրախտի թռչունները
օրհնանքներ, երգեր են ծլվում ջինջ օդում մանուկների զվարթ
ծիծաղի նման:

Ես ապշած եմ մնացել, հիացած ու սարսափը...

Մի փոքր առաջ գնացի: Հանկարծ դիմացս դուրս է գալիս
մի հուրի հրեղեն աղջիկ, մազերը թիկունքին դեփչուով հետ
ծփում են, թափանցիկ մարմինը սքողված է թեթև մշուշի մեջ,
կուրծքը կիսաբաց, կռները հոլանի, աչքերը շանթում էին — որ
նայեցի, չկարողացա դիմանալ, գլուխս պտտվեց, աչքերս
ներքև գցեցի: Մոտեցավ ինձ, թե՛ է՛յ, հողեղեն, երկնքի թռչ-
չունները շեն անցնում այս կողմերով, դու ի՞նչ սրտով ես
մտել այստեղ և շփոթում ես մեր անմեղ սրտերը: Նստիր
գետնին, գլուխս պետք է դնեմ ծնկանդ ու քնեմ, բայց վա՛յ
քեզ, եթե ինձ համբուրես: Ակամա ծնկներս ծալվեցին, և ես
նստեցի, և այդ չքնաղ արարածը փափուկ խոտի վրա մեկնեց
յոր քնքուշ մարմինը ու քնեց: Մազերը փռվեցան երեսին, և
մազերի արանքից երևում էին այտերը: Դե քեզ եմ հարցնում,
դարվիշ բաբա, ջահել սիրտ, հուրի՞ քնած ծնկներիս վրա, ի՞նչ
կլինի: Նայեցի-նայեցի, էլ չկարողացա դիմանալ: Գլուխս
իրան-իրան խոնարհվեց, և ես համբուրեցի: Իսկույն զարթնեց
աղջիկը և ափսոսալով կանչեց. — է՛յ, հողեղեն, հողեղենին չի
կարելի հավատալ, դու ինձանից գողացար մի համբույր, բայց
շատ բան կորցրիր. — Ասաց և չքայտվի:

Նա անհայտացավ, ես մնացի, բայց որքան ապշեցի, որ-
քան փոշմանեցի: Մտքամոլոր առաջ եմ գնում ու մտածում,
թե ինչ եմ ես և ուր գնամ: Կրկին մի քանի քայլ, և ահա
երևցավ մի ուրիշը, ավելի շքեղ, ավելի չքնաղ: Նա մոտեցավ,
նայեց ինձ վրա: Ես աչքերս ներքև գցեցի: Ասաց. — Ո՞վ դու
հողեղեն, դու ի՞նչ սիրտ ունես, որ այստեղ ես մտել: Եթե
քեզ աստված է ուղարկել, նստիր, որ ննջեմ քո գոգում, բայց
չհամբուրես, թե չէ կզրկվես շատ բանից: Իմ ծնկներս ծալվե-
ցին... Նույն կերպ: Նստում եմ և նրա շնաշխարհիկ կուրծքը
հանդարտ ելնում էր և իջնում, իսկ անթարթ աչքերի թերթե-
րունքը կարծես բերփում է օդը: Ես ինձ մոռացա, ինձ թվաց,
թե՛ այն դեմքն էր մոտենում ինձ — և ես միայն համբույրն

զգացի: Զարթնեց և ասաց նույնը ու անհայտացավ: Սիրտս պայթում է սրտնեղութունից, ես՝ մոլորված-փոշման: Այն ժամանակ հանկարծ մի ձայն ինձ սթափեցրեց.— Ո՛վ դու հողեղեն, ինչ ունես այնտեղ, անմահների բնակավայրում: Ես հավաքելով բոլոր ուժս, լեզվիս կապանքը բացեցի և ասացի.— Ո՛վ գերբնական ոգի, ասա տեսնեմ, ո՛ւր եմ ես և ո՛վ եք դուք, որ տանջում եք ինձ:— Դու այնտեղ ես, որտեղ ոչ մի հողեղեն ուր չի դիպել, բայց եթե մի պատահմունքով ընկել ես այստեղ, թող ծնկանդ ննջեմ: Միայն լսիր՝ հրապուրանքից չհաղթվես և չհամբուրես ինձ, թե չէ շատ բան կկորցնես. կզղջաս: Եվ այս երրորդն ավելի շքնաղ էր, քան նախորդները, որ երկու փորձից հետո դարձյալ ես ինձ մոռացա... Նույնը կրկնվում է:

Նա էլ անհայտացավ, գնաց իմ աչքից, և ես մտածում եմ, թե մի համբույրով որքան բան կորցրի և ես մնացի ապուշ: Օրն արդեն տարածամ էր, թեև այդ ըոպենները երանութուն էին ինձ համար, բայց մի գաղտնի երկյուղ ազդում էր ինձ վրա: Առաջ եմ գնում. շքեղ տեսարաններ, ջրվեժներ, ավազաններ, ծաղկեկուտներ և շափյուղայից շինած պալատներ: Սիրտ արի, ներս մտա, և ոչ ոք չկա: Կանչում եմ, պատասխան չկա: Փոշման-գլխակոր ետ դարձա եկած ճամփով և վախ չզգալով դուրս եկա այգուց, հեռացա այնտեղից—այնտեղ թող-նելով ուշքս, միտքս և հոգիս: Թե ինչպես գտա ես իմ քաղաքը, այդ էլ չեմ հիշում: Այն օրից սկսած ես ուրախ-ուրախ մեջիթի եմ դիմում, բարձրանում-երդում ավելի ոգևորված, ավելի հափշտակված ու հրապուրիչ ձայնով և իմ ձայնիս ելևէջները նվիրում եմ նրանց, բայց, ավա՞ղ, էլ չի գալիս այն թուշունը, որ ինձ կրկին տաներ անմահական այգին, այն հուրինների մոտ, և ես իջնում եմ հուսահատ ու խեղադարված: Դե՛, ասա խնդրեմ, դերվիշ բաբա, մի երխտասարդ սիրտ այգալիսի հանդիպումներից և կորցնելուց հետո, մի՞թե կմնա յուր բնական դրուժյան մեջ: Եվ այսուհետև ինձ ոչ մի աշխատանք, ոչ մի գործ չի գրավում, միայն երգել և երգել, որ դուցե մի օր իմ ձայնս հասնի առ աստված և կրկին ուղարկի ինձ այն թուշունը, որ կրկին ինձ տանի նրանց մոտ:

— Ո՛հ, այդ հասակում այդ վշտի տակ ծանր է հիբավի:

— Թեև ծանր է ինձ, ո՛վ դերվիշ, բայց պետք է պայմանը կատարեմ, որովհետև գաղտնիքս հայտնվելով չեմ կարող հուսալ իմ սպասածին*։

Ուզում է գլուխը կտրի, թե՛ մի կաթիլ ջուր տուր, որ սիրտս հովանա, որովհետև վառեցիր քո կորուստով։ Նա գնաց ջրի, դերվիշը կորավ։

Գնաց Սանամ թագավորի մոտ։

Սանամ թագավորն ուրախացավ և առաջարկեց.

— Խոսի՛ր, դերվիշ բաբա։

Սա պատմեց տղայի գաղտնիքը։ Բացի դրանից և թամս շինողինը։ Այս երկու վշտերը վայրենական հովուժյուն բերին Սանամի սրտին, որ միայն ինքը չի վշտի տեր, իր նման ուրիշներն էլ կան։

— Մխիթարական են քո բերած գաղտնիքները, դերվիշ բաբա, հիմի իմանում եմ, որ ես վշտակիցներ ունեմ, բայց իմ գաղտնիքը իմ պալատից դուրս չպիտք է գա, որով նա ոչ միայն ինձ, այլև ամբողջ տերությունը կտար։ Իմ գաղտնիքից հետո ես էլ չեմ կարող թագավոր լինել։

— Տե՛ր, ես քո գաղտնիքն իմանալու այնքան բուռն ցանկություն ունեմ, որ այս ահագին ճանապարհորդությունը և դժվարությունները ես ոչինչ եմ համարում, միայն եթե հարկավոր է գաղտնիքն այդ, ավելի լավ է մի մարդ փշանա, քան մի թագավոր ու տերությունը— գլուխս կտրի։

— Ես Սինամ մեծ թագավորն եմ, անհուն դանձերի, մեծ կայսրոջան տեր։ Ոչ մի բան պակաս չէր աստծու բարիքներից։ Բախտի գազաթին էի։ Ես ունեի մի կին՝ թագուհին, գեղեցիկ... և այլն, որին սրտիս և հոգուս բոլոր զորությամբ նվիրված էի։ Նրա ամենաչնչին հաճույքին սլափափափ անձս ղոհել։ Եվ ես բախտավոր էի։ Մի գիշեր զարթնեցա, տեսնեմ կնոջս մարմինը սառն էր։ Առաջին անգամից ոչ մի կասկած չտարա և ծածկեցի վերմակով։ Մի ուրիշ գիշեր զարթնեցի, շոշափեցի և տեսա դարձյալ սառն էր։ Հարց ծագեց իմ մեջ՝ պալատը ցուրտ չի, մարմնի խոնավ սառնությունը ո՞րտեղից պետք է լինի։ Եվ այդ հարցը իմ քունը կտրեց։ Գիշերվա մի

* Վերջին հուրին դրախտում պատվիրում է, որ ավելի մեծ փորձանքից աղատ մնալու համար գոնե գաղտնիք պահիր այս տեսակցությունը։

ժամանակին ննջարանիս մեջ մի շփլթուն լսեցի: Աչքերս վերմակի տակից նայեցի, տեսա թագուհին հագնվում էր: Այստեղ կասկածս զորացավ, և ես դարան մտա: Հագնվեցավ, վերցրեց իմ սուրը (?): Սուրը մերկացրեց (?), մոտեցավ մահճիս և կորանալով ականջ դրեց շնչառությանս:— Քնած է,— շշուջաց և դուրս եկավ:

Եվ թագուհին այդպես ամեն գիշեր դուրս էր գնում: Ձայն էր տալիս ձիապանին, որին միայն հայտնի էր այդ գաղտնիքը, և յուրաքանչյուր գիշեր ձիու քրեհ ստանում էր թագուհուց մի համբույր: Ձի նստեց, գնաց: Մի գիշեր դրա ետևից ես հագնվեցի, ցած իջա, ձիապանի լույսը դեռ վառ էր, ձայն տվի ձիապանին, նա դողդողալով առաջ եկավ: Ես ասացի.— Շուտ մի ձի բեր և եթե ուզում ես բարձր պատվով պարել, տեսածդ գաղտնիք պահիր մինչև առավոտ: Ես ձին քշեցի, հետևեցի թագուհու ստվերին: Հենց որ մոտեցավ անտառաբերին, ձիուց իջավ, ևս էլ հասվեհաս իջա քիչ հեռու: Գետնի երեսից մի դուռը բացվեց, և սա ներս մտավ: Ես մթնում կանգնած նայում եմ ներսը, որ լուսավորված էր, և ինչ եմ տեսնում՝ յոթն ալյանդակ հարամիներ նստած ուրախություն են անում և խմում մի տակառից, որ դրած էր դռան մոտ: Հանկարծ այս հարամիներից մեկը վեր կացավ տեղից և մի ապտակ զարկելով թագուհուն ասաց.— Անզղամ, ինչո՞ւ մեզ այսքան սպասել տվիր, գիշերն անցնում է, և մեր քեֆն առանց քեզ է լինում: Թագուհին պատասխանեց.— Սիրելի՛ք, ներեցեք, թագավորն այս գիշեր ուշ քնեց, և ես շուտ չկարացի գալ: Իմ հանցանքի համար ահա ձեզ իմ համբույրը և շարունակեցեք խրախճանը: Վայրենի հարամիները և համբուրում էին և լափում, ասյա նստեցին նորից քեֆի, իսկ նրանց տաք ժամանակ, ես մտա և տակառի ետև թաք կացա և հետս վերցրած թույնը թափեցի տակառի մեջ: Խմեցին դեղած գինին, և նրանց անճոռնի մարմինները այս ու այն կողմ թափվեցին գետնին: Թագուհին դրանց այդ դրությունը տեսնելով, դուրս եկավ, հեռացավ, իսկ ես շտապով նրանց քիթ ու պոռնգները կտրելով դուրս եկա, ձի նստեցի և թագուհուց առաջ պալատը հասա: Հասա պալատը: Լուսանում էր: Թագուհին եկավ դողդողալով ու գունատ, վերև բարձրացավ:— Բա՛ց, թագավոր, դուռը,— ձայն տվեց

նա: Իսկ ես ասացի.— Լո՛ւր, անզգամ, դու այդտեղ կանգնիր մինչև լուս, որ առավոտը ժողովուրդը տեսնի իրանց թագուհուն: Թագուհին սկսեց խնդրել.— Ներիր... Եվ այլն: Ես նրան ներս թողի, հիշելով նախկին սերը:— Թագուհի,— ասացի,— ես որ բոլոր հողեղեններից ավելի քեզ եմ սիրել, և դու իմ սերը, քո թագավորիդ մեծութունը մոռացած սրա՞նց ես սիրում,— ասացի և ականջները թափեցի առաջը: Թագուհին, որ տեսավ իր սիրելիների պուշներն ու քիթը կտրած, դեկ նման հարձակվեց կախարդական մտրակի վրա, ինձ զարկեց, թե՛ էջ դարձիր: Դարձա էջ:

Իհարկե, այս բանը գաղտնիք էր ամենքին: Թագուհին առավոտը կանչեց պալատականներին և բարկացավ, թե՛ այս ինչպե՞ս եք հսկում, որ էջը պալատն է մտել: Տարեք, բանտի համար քար կրեցեք... Եվ այլն: Տարան և տանջում էին ինձ: Բանթողի ժամանակ ես դիպող վայրկյան գտնելով փախս այդտեղից և մի ճամփա բռնած գնացի հասա մի գյուղի, մի տուն, ուր ասլրում էր մի իմաստուն պառավ: Ես գնացի այդ տան դուռը թխկացրի, մի երեխա դուրս եկավ ու լուր տարավ, թե՛ հայրիկ, մի էջ է դուռը թխկացնում զլխով: Հայրը եկավ, ինձ ներս քաշեց, իսկ պառավը իր իմաստուն աչքերով ինձ էր նայում: Ես հայացքներով ու զանազան շարժումներով ուզում էի նրան հասկացնեմ, որ ինձ օգնեն: Պառավը ինձ մոտենալով, ծնկանը զարկեց ու կանչեց.— Վա՛յ մեղ, որդի՛, սա մեր թագավորն է (սրանք ունենում են մի անմահական ջրի բաղնիք): Շուտ տարեք այնտեղ և ջուր սրսկեցեք: Տարան, ջուր սրսկեցին: Ես մարդ դառա, փշերոտիկ բերին պառավի մոտ: Պառավն ասաց.— Ո՛վ մեր և մեր աշխարհի տեր, դեռ քո կնոջ ձեռքից շատ փորձանքի կգաս: Աշխատի՛ր հասնել պալատը և մի կերպ ներս մտնել: Զեռքդ առ մահվան դամշին և առանց խնայելու խփիր ու ասա.

Ով անհավատարիմ

Դու ջորի դառնաս,

Եվ այդ կերպի մեջ

Հավիտյան մնաս:

Եվ այդ օրվանից

Մահվան մտրակի

Ուժը կկորչի:

Վերադարձա ծպտյալ շորերով և հասա պալատը դիշերով
ժամին: Հենց ուզում էի պատուհան բանալ, ներս մտնել,
անիրավ կինս զարթնեց, մտրակով զարկեց, թե՛ շուն կտրես:
Ես շուն դարձա կրկին: Կանչեց պալատականներին թե՛ ան-
պիտաններ, ինչպե՞ս եք հսկում, որ շունը ներս է մտել պա-
լատ:

Եվ վրա հասան, որը քարով, որը փայտով ծեծելով դուրս
արին պալատից: Եվ ես կրկին բռնեցի իմաստուն պառավի
մոտ տանող ճամփան:

Կրկին վերադիմադրեմ է պառավը և կրկին խիստ պատվերով
ետ դրկում, թե՛ լսի՛ր, ես ճանաչում եմ, որ բո սիրտը բարի ու
թույլ է, շլինի թե նրա հայացքից ու աղաչանքից խղճաս, այն
ժամանակ քեզ ավելի մեծ փորձանք է սպասում:

Այս անգամ ես ներս մտա: Եվ հենց ձեռքս առա մտրակը,
թագուհին զարթնեց, բայց արգեն ուշ էր: Խփեցի մտրակով ու
ասացի.

Ով անգամ,
Զորի դառնաս
Եվ հավիտյան
Զորի մնաս:

Եվ ահա թագուհին անլեզու ջորի է: Մի ամբողջ ժամի չափ
ես ապուշ կտրած նայում էի իմ ստեղծածին և իմ սրտի մեջ
վայրկենական կերպով բռնկեց հին սերը, խղճացի, մտածեցի՝
գուցե նա ճիշտ էր ասում, զղջացել է: Իմ աչքի առջև եկավ,
նկարվեցավ իմ հախկին բախտավոր կյանքը: Հիշեցի իմ ան-
հուն սերը: Զգացի նորից նույնքան թաքմություն, որպես թե
նոր էի սիրահարվում: Եվ մի դառն ապաշավանք եկավ ինձ

* Առաջ շուն է դառնում, պատահամբմտնում է այն գյուղը մի խանութ-
պանի առաջ պուշ բուլբուլի անում: Խանութպանին դուր է գալիս, վերցնում
է, մի քանի օր պահում: Սա մի գործակատար ունեւ: Ինքը շուտ է գնում,
գործակատարը ամեն իրիկուն մի հատ ոսկի է գողանում: Մի օր էլ շունը
ընկնում է տիրոջ ոտները, այնքան նշաններ է անում, որ տերը կտ է դառ-
նում: Շունը տանում է նրան ցույց տալիս, որ պատի արանքում մի թխս
ոսկի կա: Գալիս է մորը (իմաստուն պառավին) հայտնում: Նա, թե՛ աղ
հասարակ շան բան չի, մի բեր տեսներ: Տանում են, և նա ճանաչում է. թե՛
դա մեր թագավորն է:

վրա, թե ես ինչ արի: Ես՝ մեծ թագավոր, անհուն զորության տեր և ժառանգ շունեմ, իսկ միակ սերս ու մխիթարությունս անասուն դարձած կանգնած է առաջս: Սկսեցի մտածել, թե արդյոք չէ՞ր կարելի ուրիշ կերպ վերանորոգել մեր նախկին սերն ու կյանքը, քան թե հավիտյան զրկվել և մնալ միշտ Կրկին ձեռքս բարձրացրի, զարկեցի նրան մտրակով և կանչեցի.— Կրկին վերադարձիր բնական կերպիդ, ո՛վ իմ թագուհի, ո՛վ իմ սիրելի: Բայց որովհետև կախարդական մտրակի ուժը հատած էր, նա մնաց ջորի, իսկ ես իմ կորցրած հրանելի կյանքի հիշողությունից տանջվում եմ մինչև հիմա և պիտի միշտ տանջվեմ: Եվ այդ հանցանքն ինձ այնքան մեծ է թվում, որ շատ փորձերով իմացա, որ միակ մխիթարությունս է անհուն ողորմածությամբ լռեցնել վիշտս, սիրտս սփռվել: Եվ ասա խնդրեմ, ո՛վ դերվիշ բաբա, մի՞թե ես կարող եմ գտնծի ու հարստության վրա մտածել և ո՞ւմ համար մտածեմ, քանի որ ամեն բոպե կենդանի պատկերը ինձ հիշեցնում է իմ արարքը: Ահա դնանք, ջուլց տամ ես քեզ թագուհուն, որին նվիրած էր իմ ամբողջ կյանքը:

Եվ տարավ նրան մի առանձնասենյակ, ուր կապած էր ջորին, առաջն ածած մարդու ուտելիքներ:

— Ասա խնդրեմ, դերվիշ բաբա, այս դադտնիքը որ բացվի ու հայտնվի աշխարհին, մի՞թե ես կարող եմ թագավոր լինել:

Այստեղ դերվիշը հառաչեց, թե՝ հիրավի ծանր է վիշտդ, ես հանդստացա, բայց եթե մի հնարքով դու կրկին ստանալիք քո թագուհուդ, գոհ կլինեի՞ր և կազատեի՞ր իմ գլուխը:

Թագավորն ասաց.

— Ոչ թե միայն կազատեի, այլև ամբողջ թագավորության ու հարստությանս կեսը քեզ կտայի:

Եվ դերվիշը հանեց իր կախարդական մտրակը.

Խփում եմ քեզ,
Անրան անասուն,
Որ կրկին լինես
Բանական խոսուն,
Չքնաղ թագուհի,
Սինամ արքայի:

Մտրական իջավ, և թագուհին կանգնեց մեր առաջ կիսաբաց կրծքով, հոլանի կոներով, ինչպես եղել էր անկողնում ջորի դարձնելիս:

Եվ ես ուրախությունից մի ճիշ արձակեցի, գետին ընկա: Դերվիշն այստեղ ասաց.

— Ո՞վ մեծ թագավոր, չէ՞ որ սկզբից ես քեզ խոստացա, որ վշտերիդ կարեկից կլինեմ ու ճար կդտնեմ— ահա քեզ հանձնում եմ քո թագուհուն: Իսկ քո առատ վարձը ես մերժում եմ և քեզ հետ խոսում է ոչ թե մի հասարակ դերվիշ, այլ այսինչ թագավորը: Յանկացա քո գաղտնիքն իմանալ, դրանով իմացա և ուրիշներին, այժմ դառնում եմ իմ երկիրը, ճանապարհս օրհնիր:

Եվ նա գնաց:

11. «ԹԱԳԱՎՈՐ ԻՐ ԼԱԼԵՆ ԿԱՌՆԻ...»

Զևյդան գյուղացի, Սերոբ Մարգարյան, 42 տարեկան, Ղարս է լսել

Թագավոր իր լալեն կառնի, խաս բաղչեն կիջնի զբոսնելու: Երեք քուր կդան բանջար քաղելու: Խալին—որ զորքը վրեն նստի, կեսն էլ մնա դատարկ: Ղազանը: Տղա-աղջիկ, ոսկե-գանգուր՝ արև-լուսին: Երկուսը չեն կատարում: Մյուսը ծնում է արև-լուսին: Ամուսինը կովի է գնացել: Մտնողին քույրերը փոխում են, շան թուլեք են դնում տեղը: Լուրը տանում են ամուսնուն: Ասում է՝ ժամի դռանը կանգնեցրեք, թող ամենքը թքեն: Երեխեքը ջուրն են գցում: Դեմ են ընկնում ջաղացպանի դռնում: Ջաղացպանից վաճառականն է առնում: Վաճառականն էլ ուզում է ուրիշ մարդու ծախի:

Երեխեքն իմանում են, ձի են նստում, փախչում: Մի անտառում ապրում են, անտառի բերանում իրենց հոր պալատն է: Հերը ամեն շաբաթ գալիս է անտառում ժամանակ անցկացնում, էդ տղեն էլ գալիս է պատահում: Թագավորը սիրում է, ասում է՝ որ միշտ դա, ամեն շաբաթ իր հետ ժամանակ անցկացնի, բրոջ համար էլ բան է տալիս: Քույրերը (հորից) իմանում են: Պառավրն ղրկում են, որ քուր ու ախպեր իրարից անի: Գալիս է:— Բարի օր:— Աստծու բարին:— Անտեք պա-

ռաւի եմ, ձեզ ծառայութիւն կանեմ:— Մենք միջոց չունենք, որս ենք անում, ապրում:— Բան չկա, էն միտը, որ դուք ուտում եք, ոսկորն էլ ես կկրծեմ, կապրեմ: Մնում է: Ախպերը համաձայնում է, քրոջը թե՛ մեղք է, բայց ասում է՝ դրանից մեզ վնաս կգա: Պառաւր աղջկանը համոզում է թե՛ Դումանլի դաղում Հաղարենի բլբուլներ կան (Հաղարեն աղջիկ է, բլբուլնհր էլ նրա բլբուլներ): Որ ախպերը բերի, առավտոից երգեն— Բի երեսուն տարեկան ես, կդառնաս 15 ու քիչ ծերութիւն չի լինիլ: Դնում է: Օխտը դիւ մերը: Մծերն ուսերով գցած ննջում է, քիթը որ գետնին առնում է, դարթնում է: Տղեն ետեից վնում է, ծծերը բերանն առնում՝ ես էլ բու տղեն եմ: Լաւ, ասում է, դու էլ իմ զավակն եղար, ի՞նչ ես ուզում: Պատմում է: Նա էլ որդոց—ասում է՝ նա էլ իմ զավակն եղաւ, ձեզնից մեծը: Խրատում են: Դնում է մի ծերի պատահում: Մերը խրատ է տալիս, թե՛ Դումանլի դաղում քնած է: Երկու առջուծ հսկում են, դմակ կզցես առաջը, ներս կմտնես, Հաղարենը քնած է, զլխի վերեւը բլբուլները կերզեն, մատանին կհանես, իսկույն երկու արաբ դուրս կգան: Կասես սրան փոխադրեցիք իմ տունը: Կփոխադրեն: Երկու դմակով էլ դուրս կգաս, հոգ ու քար, սար ու ձոր կբռնան՝ հողածինը տարաւ հրեղենին: Ականջ չառնես... և այլն:

Բերում է, քույրը դառնում է 15 տարեկան: Թագավորը հայտնվում է: Հրավիրում է տուն, արաբներին հրամայում է, սեղան են բաց անում և իրենց գլխին եկած սեղանի վրա իբրև հեքիաթ պատմում է:

Կսկսի.

— Թագավոր, էս հեքիաթ քեզ դուր կգա:

— Հա՛, լաւ հեքիաթ է, մի քիչ էլ:

Լալեն էլ, թե.

— Հա՛, վալլահ, էդ էլ լաւ էր:

Որ հանում է պառավին, պառավն ուզում է փախչի, Թագավորը չի թողնում, սպասիր, դու էլ լսիր:

Թագավորի տղեն հիմի դառնում է իր պալատը թե՛ մինչև հիմի ախպրի վրա ենք, հիմի դնանք մեր տուն: Ճամփին դե. Բաղնիքի դռանը կանգնած է մերը (որին չի ճանաչում), Հաղարեն ասում է, ամենքն էլ թքում են, անցնում: Հաղարեն

պստում է՝ ա՛յ տղա, էս քու մերն է, երկու փունջ վարդն առ, տար դիր մինը զլսին, մյուսը ոտների տակ: Նո է ընկնում, որ էսպես է անում, կինը ծղրտում է: Թագավորն ասում է՝ ի՞նչ արիր: Ինչո՞ւ մենք թքեցինք անցանք, ձեն չի հանեց, իսկ դու ի՞նչ արիր, որ ձեն հանեց: Ասավ՝ ես վարդ դրի: Իմ մերն է: էստեղ բանը բացվում է, դայակին-պառավին ու էն երկուսին պատժում է, նորից թագավորություն է տանում:

12. ՍԻՆԱՄ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՀԵՔԻԱԹԸ

Ավետիս Կարապետյան, 36 տարեկան, Ղարս է լսել

Մեր թագավորը <ուներ> երեք որդի. գործ չի առաջարկել. սինոթը նկատում է— կանչում է: Մեծին իր տեղ թագավոր, միջինին խազնադար, փոքրը՝ տան կառավարիչ— երեք աղջիկն էլ նրա իրավունքի տակ:

Մեռնելիցս հետո— բոլոր աշխարհս ձերն է— սե սարը չգնաք, էն էլ իր տիրոջը: Մեռավ: Ինչ ասել էր— արին:

Պատիկ տղեն մի օր տեսավ գիլու մեկն եկել է խնամախոսի աթոռին նստել— մեծ քրոջն է ուզում: Տվին: Արջը— միջնեկին:

Սխնամահավքը— փոքրին:

Մեծը հիշում է հոր պատվերը— հետաքրքրվում ու եղբայրներին հակառակ գնում է սե սար:

Գյուլգյուլում դամիշներ: Ղամիշները շարժվեցին: Մի ջեյրան դուրս եկավ: Իր մարդկանց հոտ տվեց— ինքն ընկավ ջեյրանի ետևից: Կանանչ լայիր— մի խանում ջահել: Զեյրանս մտա՞վ:— Հա, Կինը— թե՛ պատասխան կտաս— լավ, թե չէ՝ էդ հորն եմ գրելու— ի՞նչ կնշահակի Սինամ գյուլա նեյնադի, գյուլ Սինամ սինսուսար (դուրս գցել): Սա շիմացավ— գցեց հորի մեջ:

Երկրորդն եկավ՝ նույնը:

(Ձեն տուր էդ հորում— տես ախպերդ էնտե՞ղ ա. ձեն տվեց— հա, դե քեղ մի բան հարցնեմ, թե շիմացար քեզ էլ—)

Փոքրը հավաքեց սինոթը— էս ինչ արիք. տարաք հիմի էլ միջնեկ ախպորս— ի՞նչ կասեն— թե զոռով կորցրեց, որ ինքժ թագավորի, Գնաց: Ամեն բան կարգել են— թե եկանք— եկանք, թե չէ՝ թաղավորությունն էլ ձեզ, ամին բան էլ:

Նույն հորը և նույն հարցը:

— Չեմ իմանում, խանրմ, միայն խնդրում եմ ինձ ժամանակ տաս 40 օր, ինչպես սովորություն կա մեզանում:

— Հա՛վ, տվի:

Գնում է: Ման է գալիս— մի մեշում պատահում է գիլի բնակարանի— մեծ քուրը:

Սնդուկը դրեց, որ գելը չուտի:

— Ոտնատեղ կար— հողածին է եկել:

— Թե մեծերն են՝ կուտեմ, թե պստիկը՝ իմ գլխի վրա տեղ ունի:

Հանեցին, խրխին հանեց գելը, դառավ մի թագավոր— էնտեղ կա՛նգնեց: Երեք օրից հետո հարցրեց դարդը գիլու թագավորը: Չեմաջավ— բոլոր ջանավարներին հավաքեց— չիմացան: Ղրկեց մյուս քողջը, թե մենք սնուսակից ենք: Երկու գել դրեց հետը— տարան միջնեկ քողջ տունը: Նույն պատմությունը, թե արջը կուտի: էլի սնդուկում պահեց— էլի նույնը:

Վալլահ, մի խոսքի համար եմ էս սարերն ընկել: Սինամ գյուլա... Բոլոր արջերը հավաքեց— չիմացան— ղրկեց Սինամահավքին:

Նույն պատմությունը: Ասավ՝ էլ ուրիշ տեղ հավք թռչուն չմնաց: Ասին՝ չէ— միայն քո հոր ժամանակից ծեր հավքն են մնացել էս ինչ սարի ծերին, չեն կարող թռչել գալ. բերել տվեց: Վալլահ, գիտենք, բայց դժար տեղ է: Քուհերը մի դամ ղրկեց, որ երկինք ելնենք, տեսնենք ինչ լավ երկիր կա: Ելանք երկինք, տեսանք մի քաղաք, որ կրակի պես էրվում էր— մի շինություն կար... 1,000 հոգով ղրկեց գնացինք— երինչներով լիացնում էր ամենքին: Ակունքներով ու ոսկով շինատ: 7 տարուց հետ— մին էլ երկինք ելանք— տեսանք վրեն սև էր քաշած: Որ իջանք, որը մեղ թվանքով, որը նետով, որը քարով ղարկեց— փախանք եկանք: Էնտեղ կիմանա էդ խոսքն պատասխան ուզողը:

Տղեն խնդրում է— որ դոնե իրեն տանեն էն քաղաքը: Հավքն ասում է՝ գլուխդ կկտրի— եթե էդ խոսքն իմացար: Եթե մեղ պես հավք դարձար ու իսան եղար— կարող ես:

Դարձավ հավք— թռչել սովրեց— երկինք ելնել-իջնել— մարդ դառնալ: Գնաց իջավ քաղաք: Աղբատի կերպով գնա:

պալատի տակ: Բազավորը կանչեց— թե անտեր մարդ է—
օտար: Զիսպան է նշանակում:

Մի երեք ամսից ասում է— ուզում եմ դնամ: Վարձի փո-
խարեն հարցի պատասխանն է ուզում: Բազավորը չի ուզում—
էդ խոսքի հետ ի՞նչ գործ ունես: Եվ զլուխը տալու պայմա-
նով ասում է: Տարավ մի օդա—մի սև զաղար կոճղի վրա, մի
սև ագռավ էլ կապած նրա առջև—իրար երեսի նայում են:
էս ագռավը զոքանչս է, զաղարը կինս է: Իմ պալատի լուսը
երկիրքն էր զարկում— 40 ձի ունեի— իրենց ոտի վրա կա-
ղում էին, երեք ձի փշանում էին: 100 ձիապանի զլուխ էի զար-
կում: Վերջապես մինն ասում է՝ թագավոր, բավական չէ՞ր, ող-
դու ուրիշների արյունքի տակն ընկնես: Թե ուզում ես բո-
ձիանքի ցավն իմանաս— արի դու իմ շորը մտիր, իմ տեղը
կանգնիր— կիմանաս (ես բո անղը նստեմ):

Դիշերվա մի ժամանակ տեսնեմ կինս ու զոքանչս եկան:

Մի սարում մի մաղարա, երկու գե կնոջս ու զոքանչիս հետ
քեֆ առին:

Սալիս, ճամփեն գնա— չեմ գիտում, էլի պլես զարկեցի,
մի օրվա ճամփեն մի ժամում անցան— մյուս օրը ձիանքը
փշացան:

— Բազավոր, տեսա՞ր:

— Տեսա:

Զոքանչիս ու կնոջս հարցրի՝ ո՞ւր էինք էս գիշեր:— Ո՞ւր
էինք:— Ախար էդ սալիսը ես էի... էս գիշեր և այլն. զարկե-
ցին— դարձա մի սև զաղար: Դուրս գցեցին բուշերը— ման
կուգամ: Տարածվեց— թե Սինամ թագավորը կորել է: Պալա-
տիս վրա բերին սև քաշեցին: Ես էլ շան կերպով ման կուգամ:
Մի բաջանաղ ունեմ վաճառական: Եկավ— ընկա նրա քաշ-
վանի մեջ, ասի՝ հաց կտա, կպահի: Ընկա մեջը: Պահեցի,
տաքան: Երկիրներ պտըտեցի, մինչև հասանք բաջանաղիս
տունը: Բաջանաղս իր կնոջ հետ ուզեց խոսի— կինն ասավ—
ի՞նչ ես ասում— էս շունը Սինամ թագավորն է: Ի՞նչ գիտես:
Թե՛ իմ մերն է դարձրել:— Եթե բո մերը կախարդութուն
ունի— դու էլ կունենաս— դե շուտ դարձրու:— Ունեմ,— հա-
նեց էն կախարդական ճիպտից— Սինամ թագավոր, շուն ես,
էլի դառնաս Սինամ թագավոր,— ու դարձա: Զեռքս պագե-

ցին, նստեցրին.— դու ո՞նց ես հիմի գնալու— պետք է աղ-
քատի կերպով գնաս— էս ճիպոտն էլ տանես— որ նրանց
ղարկես, դարձնես ինչ որ ուզես— թե չէ որ իմանան— քեզ էլ
ետ կղարկեն: Աղքատի կերպով գնացի հաց ուզեցի, շոր
ուզեցի— մոտեցա— զարկեցի՝ կինս դարձավ զաղար, զոքան-
չըս— ագռավ: էսպես պիտի մնան— մինչև մեռնեն:

Ահա էս խոսքը— թե Սինամ գյուղ նեյնադի— գյուղ Սի-
նամա սինասար— էս միայն ես գիտեմ— ժողովուրդը չգիտի,
այժմ քո գլուխը պիտի կտրեմ, որ չիմանան: էստեղ տղեն
հալք դառավ, թռավ գնաց:

Քույրերի մոտից անցավ, կանաչ շայրին եկավ— որ մո-
տեցավ—

— Եկա՞ր:

— Եկա՛:

— Խոսքի պատասխանը բերի՞ր:

— Բերի:

Նստեց պատմեց: Մին էլ տեսավ շայիր չկա, բան չկա,
մի խեղճ աղջիկ նստած— երկու ախպեր նստած:— Ես Սինամ
թագավորի աղջիկն եմ: Իմ մեքն ինձ զարկեց շինեց ջեյրան—
մինչև էս խոսքն իմանամ: Ինձ սիրեն, այժմ դու ինձ սիրեցիր,
կախարդանքն իմացա: Կախարդանքը քանդվեց— կուզես
տար, կուզես չէ: Տարավ, և ամենքն իրենց կարգին:

Հաղարան բլբուլ.

Օծելու ժամանակ մի քամի, մի փոթորիկ, դուման կալա-
տի— միջից մի ձեն—

— Ափսոս թագավոր, որ քո եկեղեցուն մի բան պակաս է:

Թագավորը չի հարցնում, թե ինչն է պակաս: Հրամայում
է հիմքից քանդել ու նորը շինել:

Երրորդ անգամ.

— Է՛յ, տեր իմ, ձեն տվող ո՞վ ա, էլ չեմ կարող ճար
առնեմ— ի՞նչ կպակասի:

— Հաղարան բլբուլ:

ԱՐԵՊ

Գեղարվեստի (հաղարան բյուրյու) բնակավայրը լինելու <է> սուրբ, մաքուր, դալար, անթառամ— աղբյուր ամեն վսեմ ու բարի զգացումների— ինչպես տաճարի սեղանը - սրբություն սրբոց, և այնտեղ ամեն վատ բան չքանալու է մարդու հիշողությունից, մոռացությունն է թաղավորում— հավերժական, անանց:

ԵՐԳ արևելյան վիպերգ

Ա.

Հաղարան բյուրյու

Բ.

Սինամ թաղավորի գաղտնիքը

Գ.

Անթառամ այգի.

Այսինքն՝ դու պետք է թափանցես (Սինամ = կուրծք) մարդկային կրծքի ներսը, վշտերի աշխարհքը, որ տիրես պոեզիային, մուլիկայի գաղտնիքին:

Բանաստեղծությունը զգայական աշխարհից բարձրանում է գեղարվեստի աշխարհք, այնտեղից՝ բարոյական վերածնունթյան աշխարհք, ուրիշների բարօրության գործի աշխարհք:

ՀԱՋԱՐԱՆ ԲՅՈՒԼԲՅՈՒԼ

<Յուցակ հավաքած նյութերի>

- 1 Հազարան բլբլուլ. Լոռի, Վարդաբլուր, ձեռագիր.
- 2 Հազարան բլբլբլուլ. ձեռագիր, Նոր-Բայազեթ, Եփրեմ Եղիկյանց (քիսաչի).
- 3 Հազարան բլբլբլուլ. ձեռագիր, Նոր-Բայազեթ, Սարիբեղ Միրբեյանց.
- 4 Հազարան բլբլբլուլ. ձեռագիր, Հախվերիս, Աշուղ Ենոթ Մկրտչյանց.
- 5 Հազարան բլբլբլուլ. ձեռագիր, Թիֆլիսեցի Հովհ. Հովհաննիսյան, սպահանցի շարչի Գալուստից լսած.
- 6 Հազարան բլբլբլուլ. ձեռագիր, Շուլավերցի Արշ. Զոբանյան.
- 7 Հազարան բլբլբլուլ. ձեռագիր, Ախալքալաք, Եր. Լալայան.
- 8 Բազարանու բաղի հեթիաթն. ձեռագիր, Լոռի, Այգեհատ, Միք. Շահվերդյան.
- 9 Հազարան բլբլբլուլ. Մուշ, Գ. Կա. Սրվանձտյան, Մանահա, 221.
- 10 Ավճի Շաբուրի տղեն. Ս. Հայկունի, Շիրակ, Էմինյան Ժողովածու, I գիրք, 50.
- 11 Լուսավոր մորթ. Ս. Հայկունի, Էմին. Ժող. IV գ.
- 11 Սինամահավք, Ս. Հայկունի, Էմին. Ժող. IV գ.
- 13 Բլբլուլի կուշ. Վասպուրական, Ե. Լալայան, էջ 202.

14. Царь и его трое сыновей. Сборник материалов для изучения Кавказских племен и местностей, 33.*
15. О птице Мурги Гюли Хандан (татар.). Сборн. мат., 19, II, 242.
16. Царевич Пирам (айсорск.). Сб. м., 18, II, 72.
17. Слепой царь (мингрел.). Сб. м., 18.
18. Похождения царевича Георгия (груз.). Сб. м., 13¹.
19. Отцовское завещание (арм.). Сб. м., 13, II, 116.
20. Об Иване царевиче, Жар птице и Сером волке. Жар птица и Василиса царица (примеч. № 102—103). Афанасьев, Русск. народн. сказки.
21. Бичи (грузин.). Сб. м., 18, III, 402.
22. Морской конь (аварск.). Сб. м., 14, II, 94.
23. Афанасьев, Кн., 1, стр. 176.
24. Рустем. Сб. м., 6.
25. Две недели в Даргинском округе. Сборник сведений о кавказских горцах. Кн. 8, стр. 21.
26. Царь девица (аварск.). Сб. свед. о кавк. горцах. Кн. 2, V, 67.
27. Первая сказка Ашуга-Искандера. Царевич Мамад. Дорофеев, Кавказские сказки и предания для юношей, стр. 44, кн. 1.
28. О чудном-золотом соловье. О некоторых любимейших мотивах арм. сказок, проф. Г. Халатянца. О чудовищных змеях и вишапах, о девах, о живой воде и моложавых яблоках, об оборотнях. «Братская помощь армянам», стр. 574.
29. Ф. Буслаев, Русск. народн. поэзия, стр. 31.
30. Золотая (Жар)-птица (немецк.). Бр. Гримм (№ 57, по изд. Гримма).
- 31 *Հաղարան բյուրյուլ. Հաղար ու մի գիշերներին, «Հասկեր», 191<1>, թարգմ. Ղ. Աղայանի.*
Тысяча и одна ночь. Изд. Мардруса, т. IV, стр. 10.
Бульбуль-Газар. Говорящая птица и Поющее дерево.

* *Հրաշարակոթյան ճիշտ վերնագիրն է. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (լույս է տեսել Քիֆիսում, 1881—1913, ընդամենը 43 հատոր, որոնց մեծ մասը կա Քումանյանի անձնական գրադարանում): Ցանկի հաջորդ կետերում մատենաշարի վերնագիրը Քումանյանը նշել է կրճատ՝ Сборн. мат. կամ Сб. м. Քվերից առաջինը ցույց է տալիս համապատասխան հատորը, երկրորդը՝ բաժինը, երրորդը՝ էջը:*
¹ Сб. мат., 21 и 25, предисловие.

32. Итальянск. сказки. Пер. Марии Андреевой, под ред. М. Горького. Сказка о золотом перышке, стр. 23.
- 33 Հաղարան բլբուլ կամ Ալո Դինոյի հաղը: Եր. Հալայանի ձեռագիր: Պատմեց՝ Աշտարակ, Աս. Գրիգորյան, 66 տ., 912 թ. (Ալո-Դինո = ալոռնա — հունարեն՝ սոխակ)
34. О шахе Эманшахе и его трех сыновьях. Сб. мат., XLII, предисловие и стр. <84, II> (Птица рох-рок? Снмург — ճակատագիր):
35. О шахе Казаншахе и о славном царевиче Сулеймане. Сб. мат., XLII, пред и стр. <135, II>.
- 36 «Զեջիլի», վրաց. ամսագիր, 1891, գիրք 5
Хаханов (Очерки груз. сл., I, 89). (Ալայդոն-բուլբուլ):
37. Пух (Кахетинск. ск.), Хаханов. Очерки груз. сл., I, 89.
38. Царевич Хасан паша, достающий при помощи волка трех волшебных птиц, красавицу царевну и желтого коня.
Н. Остроумов, Сарты. Народн. ск. сартов, II, 101 стр.
- 39 Հաղարան բլբուլ. Արարատյան բարբ., էմինյան ժող., IV, 351.
- 40 Սըմավոն Թագավոր ու գյուլ. Արարատյան բարբ., էմինյան ժող., IV, 257.
- 41 Հաղարան բլբուլ. Տրապիզոնցի Հովհաննես Մուրադյանց (պատմել է), լսել է Տրապիզոն.
- 42 Հաղարան բլբուլ. Աշըղ Հաղիր, Շուլավերցի, պատմել է.
- 43 Հաղարան բլբուլ. Վախթանգ Մեհրաբյան (կտորներ), Շուլավեր.
- 44 Հաղարան բլբուլ. Արդահանի գավառի Թաթալիտ գյուղից աշուղ Մավրուդ Օրալ Օղլի — աշըղ Թասնիֆ.
- 45 Հաղարան բլբուլ. Տիկ. Շուշանիկ Կոմարճյան, էրզերումից գաղթած (կտոր):
- 46 Բյուլբյուլի հափս. Հին Բայազետցի Թամար Ղազարյանց (Սոլամիշ գյուլ):
47. Поющее дерево и Птица говорящая, Афанасьев, II, 196.

- 48 Подземное царство. Бр. Гримм (Гатцука, кн. IX).
Մութ աշխարհի մոտիվը,
- 49 Մարգարիտներ, Ե. Հալայան, Անա Թադ. հեքիաթը (մեջը).
50. Персидск. ск., Три царства — Медное, Сереб. и Зол. Афанасьев, I, стр. 125.
51. Ск. слав. народов, Лялиной, стр. 135. Польск. ск. о прекрасной Елене.
- 52 Հազարան բյուրյու, Աթ. Խնկոյան, «Հասկեր» 1914, № 4—5.
53. За зеленой птицей (тат.). Сказки кавк. горц., Е. Баранов, стр. 142.
- 54 Հազարենի բլբուլը, Զեյդբան, Ավետիս Կարապետյան (Հիշատակարանից).
- 55 Հազարենի բլբուլը, Զեյդբան, Սերոբ Մարգարյան (Հիշատակարան), 30 նոյեմբ. 1914.
56. Голубая птица (Синяя птица) Метерлинка.
- 57 Քյալ Օղլանի հեքիաթը, տիկ. Աշխեն Լևոնյանի պատմած (Զիվանու կինը) (ձեռագիր).
- 58 Հազարան բլբուլ (լոռի), Վրեն Տաշրացի (ձեռագիր), (Հովհաննես քահ. Վերանյան)²:

² Շուրավեր Զորանանց Վարդանի դեպքը, որ ամենից լավ գիտե, գնացինք առավոտ՝ իրիկունը մեռել էր:

ԱՔԻԼԵՍ

(էջ 109)

ԲՄ II բնագրային տարբերությունները

- 1 Միգուն կորավ Իդա լյառը,
3 Լուռ է մարտի հարթավայրը
10 Ծովի վերա էգեյան,
15—16 Որ Հեկտորի դին տանում է
Բանակիցը հույների:
17—18 Ծովի ափին, բլրակի մոտ,
Ահա կանգնեց Աքիլլես,
18 և 19 տողերի միջև կա հետևյալ ութ տողը.
Տխուր, մոռյլ ու վշտոտ,
Եվ զլուխը նա թեքեց...
Հեռու կառքով նշմարում է
Պրիամոսին ժերունի,
Լացն երեսից նա սրբում է
Յուր զգեստով ծիրանի,
Ապա հնչեց յուր քնարը.
Մեղմ է ձայնը դիցորդու,—
22—24 Քաղաքի մոտ անդադար
Քեղ են սպասում... դարձի՞դ թուպե.
Կյանք ու մահ է նրանց համար:

28 Ամենայն տուն ու տաճար

31 Եվ, դժոխքում, աղոթքներով

33—36 Օ՛հ, Պրիամոս, խոնարհեցիր
Գլուխդ Աքիլլի առաջին,
Եվ այն ձեռքը համբուրեցիր,
Որ լաց տվեց քո աչքին...

38 Ա՛խ, մի՛ տրտմիր, ալեզարդ,

45—46 Դժոխքի դուռը ճոնչում է,
Կանչում է ձայնն ահեղի.

48 և 49 տողերի միջև կա հետևյալ քանչորս տողը.

Մտերիմըս շիրմի մեջ է,
Զրկեց կռիվն ինձ եղբորից,
Այսուհետև Աքիլլեսն էլ
Կըհեռանա այս երկրից:

Օրհասն այսպես է որոշած,
Որ ես ընկնեմ ծաղկելիս,
Խորթ ափերում և հեռացած
Պելեոսի աչքերից:

Ա՛խ, այս երկրում այլևս ապրել
Նաև սիրտս չէ տալիս,
Ուր էլ հոգիս չի քաղցրացնիլ
Ներկայությունն ընկերիս:
Հեկտորն ընկավ, նրա մահով
Հանգստացավ Պատրոկլես,
Բայց ընկերիս վրեժ ու քենով
Դեպի Տենար կերթամ ես:

Էլ մի՛ սպասիր, ո՛վ Մենեսի,
Որդիդ չի գալ հորանց տուն...
Նորա առջև Հելլենսպոնտի
Անտակ ջուրն է աղմբկում:
Քնած է նա... կաշկանդել է
Մահը քաջին աննահանջ,

էլ չի ուռցնում սառած կուրծքը
Հուժկու ձայնը մարտականչ:

- 49—50 Այս ափերից ետ չէ գալու
Եվ Աքիլլեան անվնաս,
54 Աքիլլեսին կըսպասես,
56—57 Նրան շըքով ընդունես:
Դատարկ ծովին պիտի նայես
60 Առազաստ չէ՞ երևում:
62—64 Ես չեմ լինիլ ոչ մեկում,
Ես չեմ զարթնիլ մահվան քնից,
Եվ կըմնամ այս դաշտում:
68 Նրան շուրջդ կըփնտրես,—
72 Զի տարածվիլ ձայնը հոր:
76—77 Հովիտների զարդարանք,
Ճոխ ծաղկեցե՛ք, զարդարվեցե՛ք.
81—82 Բայց Աքիլլ ու Պատրոկլես
էլ չեք տեսնիլ դուք բնավ...

89 և 90 տողերի միջև կա նետելյալ 16 տողը.

Թռչուն ձիանք սպառերավից
(Գաղտնի օրհասն արգելեց)
Չազատեցիք դուք հերոսին—
Զենքի վերա նա փովեց:
Զիանք աշխույժ և եռանդուն,
Այգբան ինչո՞ւ եք տխրած,
Թավ բաշերդ թողած հողում,
Գլուխներդ կախ արած:

Մոռացիլ եք ուտելիքը,
Հառաչում եք և դողում,
Եվ շողում է արտասուքը
Ձեր հրափայլ աչքերում.
Դուք, երևի, Աքիլլեսին
Վերջին անգամն եք տեսնում,
Ուրեմն հասու եք օրհասին,

- Որ ինձ մահ է գուշակում:
- 89 Շուտո՞վ... նետը պատրաստում է
- 91 Եվ եկվորն սպասում է
- 98— 99 Նա շշնջաց ինձ վերա,
Նորա ձայնը ես լսեցի,
- 103 Եվ ես ձեռքս տարածեցի...
- 105—109 Սկյուրոսից դեպի հեռու
Նեոպտոլեմ կլողա,
Կտեսնի ափ մի անծանոթ
Կանաչ բլրակ նորա վրա:
Նավավարը նրան կասի,
- 118—119 Ահ էր տալիս քաղաքին,
Եվ տրոյացին գունատ դեմքով
- 124—125 Տրոյի վերա հարձակվեց.
Քարշ տվեց դին Հեկտորի,
- 129 Եվ յուր նավից Նեոպտոլեմ
- 131 Որ միայնակ բլրի վերա
- 136 Տրոյիային քարուքանդ:
- 141 Եվ քեզանից վերև հանկարծ
- 151 Եվ ընկերի համար մեռավ,—
- 155 Զնած է բանակը Ատրիդյան,

Ինֆնագրի տարբերություն

Վերնագրի տակ՝ «ռուսերենից»

64 Ես կըմնամ այս հովտում...

ԲԹ և ԳԳ տարբերություններ

- ԲԹ, ԳԳ 24 Կյանք ու մահ է նրանց համար:
- ԲԹ, ԳԳ 26 Կըբուրե խունկ հաշտարար,
ԳԳ 77 Ճոխ ծաղկեցե՛ք ու փըթթեցե՛ք,
ԲԹ 81 Բայց Աքիլ ու Պատրոկլես
- ԲԹ, ԳԳ 106 Դեպի հեռու կըլողա,
ԲԹ 128 Վերան լըքած Տըրոյի...
- ԲԹ, ԳԳ 136 Տրոյիային քարուքանդ:
ԲԹ 143 Մենք կըլինինք,— թե թևի տված
ԳԳ 143 Մենք կլինենք,— թև թև տված

ՇԻԼԻՈՆԻ ԿԱԼԱՆԱՎՈՐԸ

(էջ 115)

1896 թ. առանձին հրատ. տարբերությունները

- 3— 4 Այնտեղ, ուր սիրտն է քեզ բընակարան,
Սի՛րտը, որ քո սերն է միայն ճանաչում:
9 Շիլիո՞ն, քո բանտը մի սրբավայր է
11—12 Բռնիվարն այնտեղ տանջվել, թողել է
Ոտնատեղերը քարերի վրան.
13 Եվ թող այդ հետքերը մնան անջնջում,
16—17 Ոչ էլ մի գիշեր եմ
Այսպես ճերմակել,
19 Իսկ անդամներս այսպես շորացան,

21—22 տողերի միջև՝

Եվ մի վիճակ էր ընկել իմ կյանքին,
22 Որ կարոտ մնացի օդին, աշխարհին:

22—23 տողերի միջև՝

- Բայց հորս հավատի համար արեցի,
Որ մահ հանձն առա, շղթա կրեցի:
23—25 Իմ հայրը այբովեց խարույկի վերա,
Յուր դավանանքը շուգեց ուրանա.
Նորա որդիքը նույն բանի համար
27—29 Յոթն հոգի էինք—մնացել էմ ես.
Մեկը տարևոր, վեցն երիտասարդ,

- Ինչպես սկսեցին, վերջացրին այնպես,
 31—33 Մեկը կըրահուամ, երկուսը կըռվում
 Կնքեցին իրանց հավատն արյունով,
 Իրանց հոր նման մեռան անկոտրում
 37 Հաշմացած բեկորս մեր անբախտ տոհմի:
 41—43 Թույլ երևում են շողովը տըժողւյն,
 Որը կարծես թե ճամփան մոլորել,
 Պատի ճեղքիցը պատահամբ ընկել,
 51 Եվ չեն ջնջվելու նրանց հետքերը,
 53 Որ անսովոր է աչքերիս համար,
 57—58 Թողեցի նրանց դանդաղ հաշիվը
 Այն օրից, երբ որ եղբայրս վերջին

59—60 տողերի միջև՝

- Եվ նորա կողքին ես էլ կենդանի
 Կիսամեռ ընկած չարչարվում էի:
 63 Ոչ իրար երես մըթնումը տեսնել,
 67 Ձեռքերով հեռու, սրտերով կըպած,
 69 Որ մեկզմեկի ձայն իմանում էինք.
 70—71 էլ ուրիշ այնտեղ մեզ վայելք չըկար,
 Եվ մեկըս մյուսին դարձանք մըխիթար
 74 Սրանք էլ սակայն սառեցան վերջում.
 76—77 Այն արձագանքն էր բանտի քարերի,
 Մի խռպոտ հնչյուն, ոչ ազատ ու լի:

77 տողից հետո՝

Գուցե ցնորք է, բայց իմ ականջին
 Հենց այնուհետև օտար հընչեցին:

IV գլխի սկզբում՝

Մեր մեջ երեքից մեծը ես էի.
 Ես պետք է նրանց խըրախուսեի—
 Սիրտ էի տալիս, հուսով պահպանում,
 Եվ ամեն մեկն էլ որքան կարենում
 Ինձ պես էր անում:

- 78 Կըրտսերը, որին հայրըս սիրում էր,
 80 Եվ աչքերն—ինչպես կապույտը երկնի,

82—84 Իրավ, տեսնելով մարդ չէր դիմանում,—
Այնպիսի՝ թրուշնակ այնպիսի բընում...
Նա գեղեցիկ էր, պայծառ ու մաքուր,

85—86 տողերի միջև՝

Ուրիշի վըշտի համար արտասվում,
Արցունքն առվակի նըման էր հոսում,
Եթե չէր հասնում տանջանքն ամոքում,
Որ չէր կարենում տեսնել աշխարհում:

87—89 Բայց թե ծնված էր կովոդ-տղամարդ:
Հուժկու էր կապսով և միշտ ուրախ էր
Աշխարհի ընդդեմ մենակ խիղախեր,
91—92 Նորա ձայներից մարում էր հոգին:
Նա լուռ էր, սակայն ընկնում էր արգեն.
94—95 Բայց ճգնում էի, որ սրտապնդվեն
Վերջին բեկորներն թանկագին մեր տանձ

95 տողից հետո՝

Որսկան էր եղբայրս. լեռներում հեռու
Որսում, քշում էր գալս ու եղջերու.
Այժմ անդունդք էր բանտը յուր համար,
Իսկ շղթան—ամեն շարիքից վատթար:

VI

Լեմանի կապույտ ջրերն ողողում
Շիլիոնի պատերն ծփում են, խաղում
Հազար ոտնաչափ խորության վըրա,
Այսքան ձգվում է գունդը կապարյա*
Շիլիոնի ճերմակ պարիսպներից ցած,
Որոնք չորս կողմից ջըրով են պատած:
Ջրերն ու պատերն այնտեղ միացել,
Կրկնակի ամուր բանտ են ստեղծել:
Եվ զիշեր-ցերեկ այն մութ նկուղում,
Որ մեզ կենդանի շիրիմ էր թվում,
Մենք լսում էինք մեր զլխի վերև
Խուլ շառաչյունը, ծփանքն հարատև:

* Լուս, որով չափում են ջրերի խորությունը:

Եվ ձմեռն երբոր մըրրիկն ահաբեկն
 Զարկում էր ջուրը մեր լուսամուտին,
 Ցայտերն այնտեղից մեզ էր հասցնում՝
 Եվ ջինջ երկնքի տակին խաղացնում՝
 Դողդողում էին պատերը հիմքից.
 Այդ րվգում էի ես առանց ահի,
 Եվ խնդում էի, թե արդեն հիմա
 Հասավ փրկարար վայրկյանը մահի:

VII

Խամբում էր միջնակ եղբայրս ասացի,
 Մաշվում էր նորա սիրտը առնացի:
 Էլ չէր կամենում կերակուրն ուտել,
 Բայց ոչ նրա համար, թե կոշտ ու վատ էր.
 Մենք սովոր էինք որսորդի կյանքի
 Ապա և կարոտ սակավ խնամքի:
 Այծերի կաթը Ալպյան լեռների
 Դարձել էր հոտած ջուրը ջրհորի,
 Իսկ մեր հացն այն էր, որ շատ դարերով
 Թըրջել է գերին արտասուքներով
 Այն օրից, երբ մարդն յուր ընկեր մարդուն
 Շըղթայով կապեց ինչպես անասուն:
 Բայց թե մեզ համար դրանք ի՞նչ էին.
 Դրանք չի եղբորս հոգին ընկճեցին.
 Իմ եղբոր սիրտը այնպիսի սիրտ էր,
 Որ սլալատումն էլ դարձյալ կրփտեր,
 Թե արգելեին թարմ օդում շընչել,
 Աղատ, դառիվայր լեռներում շըրջել:
 96 Ինչ երկարացնեմ—նա մեռավ. տեսա,

96 տողից հետո՝

Բայց շըկարացի գլուխը սլահել,
 Ոչ էլ մեռնելիս կամ մեռած հասա,
 Որ կարենայի գեթ ձեռքը բռնել...

97—98 Թեև շատ էի տանջվում, աշխատում,
 Եվ իզուր շղթաս կրծում, կտրատում,

- 100 Նա մեռավ. նրանք կապանքը վերցրին,
 103 Ես աղաչելով խնդրեցի նրանց,
 105—106 Ուր որ ցերեկվան ճաճանչն է շողում...
 Այս մի խելաղուրդի, մի տխմար միտք էր,
 109—112 Իմ եղբոր սիրտը, թեպետև մեռած,
 Ձի հանգստանալ այնպիսի բանտում:
 Բայց իզուր էի այնքան պաղատում.
 Նրանք ինձ վրա սառը խնդացին,
 114—115 Այն պաղ, անդալար հողում թաղված է
 Եվ նրա գրվիսի վերև կախված է
 119—120 Ամենքից սիրվածն յուր ծննված ժամից,
 Յուր սիրուն դեմքով մեր մոր պատկերը,
 125 Որ նրան ուրախ գեթ մի օր տայի.
 129 Սկսեց թառամել ցողունի վրա:

129 և 130 տողերի միջև՝

- Օ՛, Աստվա՛ծ, Աստվա՛ծ, ոոսկալի բան է
 Տեսնել մարդկային հոգին դուրս գալիս,
 Որտեղ որ լինի, ինչ կերպով լինի.—
 Ես այն տեսել եմ դաշտումն արյունի,
 Տեսել եմ խեղդողն ինչպես է կռվում
 Ալիքների հետ կատաղի ծովում,
 Տեսել եմ հիվանդն անկողնի միջին
 Զառանցանքներով տանջվելիս վերջին...
 Բայց այնտեղ սարսափ, իսկ այստեղ վիշտ կար,
 Գալիս էր մահը դանդաղ և համառ:
 130—131 Այնքան հե՛ղ, խաղաղ էր նա թառամում,
 Լո՛ւռ, մեղմիկ հալվում և ուժաքամվում,
 133 Միայն թողածների համար էր ցավում:

133 և 134 տողերի միջև՝

Եվ կարմրությունը նորա այտերի,
 Որ գերեղմանն էր կարծես թե ծաղրում,
 Մարող ծիածանի գույների նրման
 Թռավ, դալկացավ,— այտերը հանդան,

- Բայց աչքերն այնքան պայծառ էին որ,
Ասես թե բանտը դարձրին լուսավոր:
135—139 Իրան վաղաժամ օրհասի վրա.
Մի փոքր խոսաց անցած օրերից,
Մի քիչ ըստփոփեց, հույսեր տվեց ինձ,
Որովհետև ես վշտից քարացել—
Կորուստիս առաջ լուռ էի կացել:
141—143 Արդեն երկարեց, նվազեց հիմա...
Ականջ դրեցի— չէր լսվում իսպառ.
Խեղադարվելով ձայն տվի նրան.

143 և 144 տողերի միջև՝

Թեև գիտեի, որ էլ հույս չըկար,
Բայց չէի ուզում հավատալ սրան:

149 և 150 տողերի միջև՝

- Ճակատագրական այս տեղում կտրեց
Հավիտենական սահմանի—իմ մեջ
Միակ, թանկագին և վերջին օղբ—
Հատնող տոհմիս հետ ինձ միակ կապողը:
150 Մինը գետնի վրա, իսկ մյուսը տակին
152—153 Ընկած չոր ձեռքը վերցրի և, ավա՛ղ,
Նրա շափ նույնիսկ իմ ձեռքն էլ էր պաղ
155—157 Միայն զգում էի, որ դեռ ապրում եմ,
Եվ ցնորվելով գիտեի, որ նա,
Որ սիրում էի, այլևս չըկա:

158—161 երկու տող է՝

Չըգիտեմ ինչու չէի ես մեռնում.
Երկրում ինձ համար էլ հույս չէր մնում.

161—162 տողերի միջև՝

- Հավատս էր մնացել, և մենակ այն էլ
Ինձ արդելք եղալ ինքնասպան լինել:
162—166 Ապա թե այնտեղ ինձ ինչ պատահեց,
Այդ ես ոչ գիտեմ և ոչ իմացա,

Դեռ օդը հատաւ, լույսը պակասեց,
եւ մըթությանը հետո խորթացաւ:
Ոչինչ զգացում, ոչ միտք ունեի.

167 և 168 առկերը շրջւած են:

- 168—169 Քարերի միջին կանգնած քար էի:
Իբրեւ մի լեւիկ ժայռ գագաթը միգում:
172 Ոչ էլ իմ բանտի նսեմ լույսը կար,
178 Լուռնուն կատարյալ և կանգնած օդում
181 Անշարժ ու համբըր, խավար և անհուն...
- 183—187 Այդ մի գեղեցիկ թռչնակի երգ էր:
Նա մերթ լուռ էր, մերթ նորից երգում,
Այնքան քնքույշ երգ մարդ չի լսել դեռ:
Եվ մինչ ականջըս լսում էր երգչին
Ուրախ դարմանքով աչքերս լցվեցին,
189 Թշվառութունս—բնկերս բանտում:
198 Նստած էր թռչնակն ուրախ և անսովթ.
- 201—208 Դալլալում էր նա,
Եվ ինձ էր ասում կարծես բոլորը,
Եվ ոչ մի անգամ մինչև այն օրը
Նորա նմանը տեսած չէի ես,
Ոչ էլ կըտեսնեմ.— նա էլ էր կարծես
Ինձ նման մենակ, զրկված ընկերից,
Բայց իմ կիսի շափ չէր զգում կսկիծ:
Նորա համար էր նա ելել մենակ,
- 210—211 Եվ գեղգեղելով մութ բանտիս ծայրից
Կենդանացնում էր իմ սիրտը նորից:
214 Թե յուր վանդակից հենց նոր ազատվել—
216—217 Զրգիտեմ,— բայց թե քաշած զերութուն,
Քիզ չէի ցանկալ նույնը, իմ թռչուն:
220—221 Այս միտքը այնժամ, թող ներս Աստված,
Ինձ տվեց անշափ և հրճվանք և լաց.—
226—227 Մի՞թե եզբայրըս կըթռչեր այնպես
Եվ ինձ կըթռչներ մենակ նորից նոր,
229 Ինչպես երկնքում մի ամպի կըտոր,—

Սև խորշում զվարթ երկրի վերևում,
Որ պարզ երկնքում զուր է երևում:

230 Վիճակս փոխվեց այն ժամանակից.

234—235 Բայց այս այսպես էր: Ոչ ոք իմ կըտրած
Շըղթան չըկապեց, այնպես էլ մընաց:

Երկայնքով-լայնքով, շուրջը սյուների,
Դարձյալ ըսկսած տեղս էի գալի,
Որտեղից դնում էի շըրջելու—
Միշտ եղբայրներիս շիրիմից հեռու...

238—241 Եվ երբ թվում էր, անզգույշ քայլով
Պղծեցի նըրանց հանգիստը տխուր,
Դողդողում էի արագ հեալով,
Եվ սիրտըս ցավից ճըմլում էր ամուր:

247 Նույնպես մի բանտ էր, բայց մեծ ու անծայր:

Համբերություն էր այս միտքն ինձ տալիս,
Թե չէ կըթռչեր խելքըս հիշելիս:

250 Ես ուզում էի միմիայն բարձրանալ

253—255 Հրճվանքով նայել բարձր լեռներին:
Ես տեսա նրանց. նրանք նույնն էին
Եվ չէին փոխվել նըրանք ինձ նըման.

258 Լըսեցի,— ջըրերն աղմըկում էին

260—261 Ճերմակ պարսպով տեսա քաղաքը,
Եվ լճում հանդարտ սահող նավակը

263—265 Հետո այնտեղ ցած

Մի մենակ, փոքրիկ կըղզի կար կանաչ,
Կարծես ժպտում էր նա աչքիս առաջ:

267—268 Բայց բուսել էին վըրան երեք ծառ:
Լեռնային հովը փչում էր այնտեղ,

270—271 Եվ թարմ դալարի միջում գունազեղ,
Քնքույշ, հոտավետ ծաղիկներ ծաղկում:

275—276 Եվ Թռիչքն ավելի ուժգին էր թվում,
Երբ հանկարծակի ուղղում էր դեպ ինձ:

279 Գրեթե ցավեցի, որ լուսամուտին

281—282 Իսկույն շտապով իջա դարձյալ ցած,
Եվ մռայլ բանտիս խավարը ահա

283—284 տողերի միջև՝

Թարմ շիրիմն ինչպես կարող է ծածկել
Մեկին, որ դուր ենք աշխատում փրկել:
Այնինչ հայացքըս գրգռած ուժից վեր,
Այս հանգստության կարիքը ունիր:

287—291 Եվ երբեք պայծառ հույս չեմ ունեցել:
Վերջապես եկան ինձ ազատելու.
Ես չըգիտեի— ուր եմ գնալու,
Ոչ նրանց հարցի— ուր են ազատում.—
Ինձ համար մին էր, ազատ թե բանտում

291—292 տողերի միջև՝

Ես վաղուց էի բանտին սովորել,
Սովորել էի տանջանքը սիրել:

292—293 Եվ այնժամ մարդիկ իմ բանտի միջին
Երբ արձակեցին կապանքս վերջին,

298—302 Եվ միշտ ուշադիր հետևում էի,
Երբ խորասուզված նրանք ախրալի
Իրանց արհեստով էին զրադվում.
Կամ նայում էի, երբ մուկն էր խաղում
Լուսնի լուսի տակ: Եվ ինչու նրանց պես

304—307 Մենք բնակիչներ էինք ողջ մի տան
Եվ ես բոլորի պետը անսահման.
Ամենքի մահվան վրձիւն իմ ձեռքում:
Բայց զարմանք բան է, հաշտ էինք ապրում.

310—311 Ընտելանում է մարդ յուր վիճակին.—
Եվ հառաչեցի ես բանտիս շեմքին,

311 տողից հետո՝

Ծղբոր թող արած շղթա ու տանջանք
Դուրս էի գալիս դեպի ազատ կյանք:

- 13 ա Թող այդ հետքերը մնան անջնջում,
բ Եվ թող միշտ այդպես մնան անջնջում,
- 16—17 Ոչ մի գիշերում
Ծերացա այսպես.
- 22 ա Ու գուրկ մնացին աշխարհից, օդից:
բ [Ու ես մնացի] < . . >
- 24—25 Իրեն հավատքը շուղեց ուրանա.
Իրեն որդիքը էն բանի համար
- 29 Ինչպես սկըսան, վերջացրին այնպես,
- 36 Ես եմ նըրանցից մնացել հիմի:—
- 41—44 Թույլ երևում են մի շողով տըժգուլն,
Որ իրեն ճամփեն կարծես մոլորած,
Պատի արանքից պատահամբ թռած,
Խոնավ հատակին սողում է տիուր,
- 52—53 Մինչև չըթողնեմ [օրվան] լույսը հավիտյան
Ծանըր, հոգնեցնող աչքերիս համար,
- 57 ա Թողեցի նրանց ծանր հաշիվը
բ Թողեղի նրանց ձանձրալի հաշիվը
- 59 [Թոշնեց ու մեռավ աչքիս առաջին,]
- 67 Թողից հետո, լուսանցում՝
- Ջըրկված թարմ օդից ու արևից
- 71 Ու մեկըս մյուսիս դարձանք մըխիթար
- 76—77 Արձադանքն էր այն բանտի քարերի,
Մի խռպոտ հնչուն խուլ ու ահեղի:
- 85 Ուրախ ու զվարթ սրտով բընատուր
- 98 Իզուր իմ շղթան կրծում, կտրատում:
- 100 Նա մեռավ. վրայից կապանքը վերցրին,
- 113 Ու մեր սիրելի եղբայրը կըրկին
- 133 ա Միայն ինձ համար հոգում ու ցավում:

* Բերվում են միայն այն ուղղումները, որոնք վերջնական խմբագրության մեջ չեն մտել:

- բ Միայն մնացողների համար էր ցավում:
 143 ա Ձայն սավի նրան վախից կատաղած.
 բ Ձայն սավի նրան վախից խելառ.
 152 Ընկած շոր ձեռքը վերցրի ու, ավա՛ղ,
 156 Կատաղի զգացմունք—հրբ դիտենք, որ նա,
 163 Այդ ես չըգիտեմ, երբեք չիմացա:
 164 ա Դեռ օդը հատավ, մթնեց ամեն բան,
 բ Դեռ օդը հատավ, մթնեց ամեն ինչ,
 165—167 Եվ ապա կամաց մութին խորթացա:
 Զգացմունք կամ միտք— էլ ոչինչ չըկար.
 Քարերի միջին կանգնած մի [պաղ] քար
 178 Խորին լռություն, ու կանգնած օդում
 188 Եվ ես այն ժամին չէի նըկատում
 207 ա Սակայն ինձ նըման հույսը չէր [կտրած]:
 բ Սակայն ինձ նըման չէր հուսահատած:
 208 Նորա համար էր եկել նա մենակ,
 216 ա Միայն չըգիտեմ,— քաշած գերություն,
 բ [Սակայն] չըգիտեմ,— քաշած գերություն,
 221 Ինձ տվավ անշափ խինդ ու արցունքներ:
 225—226 Որ մի հողեղեն արարած էր սա...
 Մի՞թե կըթռչեր եղբայրս այնպես
 227 ա Նա չէր թողնիլ ինձ մենակ նորից նոր,
 բ Ու ինձ կըթողներ մենակ նորից նոր,
 229 Ինչպես որ մի ամպ, արևոս մի օր,—
 260 Ծերմակին <1 անընթ.> քաղաքը,
 281 Ես երբ շտապով իջա դարձյալ ցած,

283 տողից հետո՝

- [Ասես նորափոր շիրիմը մըթին,
 Մեր աչքի առջև կըլանեց մեկին]:
 289 Ու ես չիմացա— ուր եմ գընալու,
 304 Մենք բնակիչներ բոլորս մի տան
 306 <. . .> ում որ ուզեի՝ կըսպանվեր
 309 Այնքան մընալով օրեր, տարիներ,

Ուրիշի վըշտի համար արտասվում, /Ուրիշի վըշտով տանջ-
վում, արտասվում,

Եթե չէր հասնում տանջանքն ամոքում: /Թե չէր կարենում
տանջանքն ամոք<ի>:

Որսկան էր եղբայրս լեռներում հեռու/Որսորդ էր եղբայրս,
սովոր էր հեռու

Որսում քշում էր գայլ ու եղջերու./Լեռներում որսալ գայլ
ու եղջերու.

Այժմ անդունդք էր բանտը յուր համար,/Անդունդք էր
հիմա բանտն իրեն համար,

Այսքան ձգվում է գունտը կապարյա /Գնում է այսքան գուն-
տը կապարյա

Եվ գիշեր-ցերեկ այն մութ նկուղում,/Գիշեր ու ցերեկ այն
մութ նկուղում,

Զարկում էր ջուրը մեր լուսամուտին,/ա. Փրփուրը ղար-
կում մեր լուսամուտին, բ. Յայտերը ղարկում մեր լուսամու-
տին,

Յայտերն այնտեղից մեզ էր հասցնում/Երկաթ վանդակից
[մեզ] էր հասցնում

Եվ ջինջ երկնքի տակին խաղացնում/Զվարթ երկնքի տա-
կին խաղացնում

Դողդողում էին պատերը հիմքից./Երբ դողում էին պատերը
հիմքից.

Այդ ըզգում էի ես առանց ահի,/ա. Ըզգում էի ես միշտ
առանց ահի, բ. Ըզգում էի ես [այդ] առանց ահի,

Եվ խնդում էի, թե արդեն հիմա /Եվ ուրախ էի, թե արդեն
հիմա

Ապա և կարոտ սակավ խնամքի: /Կարոտ ավելի սակավ
խնամքի:

Ես այն տեսել եմ դաշտումն արյունի, /Տեսել եմ ես այն
դաշտում արյունի,

Զառանցանքներով տանջվելիս վերջին.../Իրեն մեղքերով
տանջվելիս վերջին...

Գալիս էր մահը դանդաղ և համառ։/Գալիս էր մահը դան-
դաղ ու համառ։

Մի՛շտ եղբայրներին շիրիմից հեռու.../Միշտ խուսափե-
լով, որ եղբորս անքար շիրիմը կոխեմ...

249 տաղից հետո՝

Ձրգիտեմ ինչպես
Ձէի մեռնում ես,
Նրկրում ինձ համար
էլ ոչինչ չըկար։

Սովորել էի տանջանքը սիրել։/Ես վաղուց էի տանջանքը
սիրել։

ԲԹ տարբերություններ

- 28— 29 Մեկը տարևոր, վեցն երիտասարդ,
Ինչպես սկըսան, վերջացրին այնպես,
55 Ձեն տեսած պայծառ երեսն արևի։
70 Ու սըրտով կըսած, ձեռքերով հեռու,
114 Այն պաղ, անդալար հողում է թաղված,
163—164 Այդ ես չըգիտեմ ու չեմ իմացած,
Դեռ օդը հատավ, լույսը պակասեց,
216—217 Ձրգիտեմ, միայն քաշած գերություն—
Ձէի ցանկալ քեզ նույնը, իմ թըռչո՞ւն։
226 Միթե կարող էր եղբայրըս թըռնել,
261 Եվ լըճում հանդարտ սահում նավակը,
267 Բայց բուսել էին վըրան երեք ծառ։
292 Եվ այն ժամանակ իմ բանտի միջին
311 Եվ... ես ցավեցի իմ բանտի շեմքին։

ԻՆԵՍԻՆ

(էջ 129)

Մարիամ Վարդապարտանի ալբոմից

ԻՆԵՍԻՆ

(Բայրբնից)

Օ՛, ո՛չ, մի՛ ժպտալ, իմ քնքույշ ընկեր,
Ավա՛ղ, ինձ համար էլ ծիծաղ չըկա,
Բայց և այսպիսի զուր արտասուքներ
Աստված քեզ չըտա:

Այն, որ խնդությունս ու կյանքս է կրծում,
Դու իմ այն գաղտնի տանջանքն ես հարցնում.
Բայց ինչո՞ւ համար,— նրան հաղիվ թե
Մեկը բըժշկե:

Ոչ նախանձից է և ոչ էլ սերից,
10 Ոչ ունայն փառքի կորուստն է, ավա՛ղ,
Որ ես փախչում եմ, զզված բոլորից,
Ինչ որ թանկ էր վաղ:

Հագեցել եմ ես.— տաղտուկ է բերում
Այժմ ամեն բան վերան իմ հոգու,

¹ Օ՛ ոչ, մի ժպտալ, չեմ պատասխանիլ,

էլ գեղեցկութեան ինձ չի հրապուրում,
Նույնիսկ ոչ էլ դու:

Առասպելական այս այն ծերունի
Թափառող ջհուդի տանջանքն է երկար,
Որ չէր կամենում հանդիսար շիրմի,
20 Իսկ կյանքում չըկար:

Ինձնից ո՞ւր փախչեմ,— ես չեմ աղատվում
Կյանքի մտրակից— իմ մըտքի գեղից,
Որտեղ որ լինեմ, ամեն աշխարհում
Հետևում է ինձ:

Ուրիշներն ահա կյանքն աշխարհակից
Նոր են վայելում սրված խնդության.
Օ՛, թող որ հրճվեն, և իրանց քրնից
Զարթնեն ինձ նման:

Դեռ շատ երկիրներ պետք է թափառեմ,
30 Դեռ շատ կուզենամ անցյալս անիծել,
Եվ այն մտքով միայն կըմխիթարվեմ,
Որ անց են կացել:

Բայց ի՞նչ են նրանք,— մի՞ հարցնիր այդպես,
Մի՛ ճգնիր սրտիս գիմակը պոկել,
Տեսնելու համար— ինչ դժոխք եմ ես
Նորա տակ ծածկել:

<18>96.II

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ոտղումներ «Վտակի» (Վտ), Ա. ինֆնագրի (Ա) և
Բ. ինֆնագրի (Բ) վրա

1

Վտ ա Օ՛, ոչ. մի խնդա իմ վշտի վրա,
Ա, Բ, Բ Ո՛ւ, մի՛ ժըպտալ դու իմ մըռայլ գեմքին.

2

Վտ ա Ա՛խ, կյանքում ժրպտալ էլ կարող չեմ ես,
 ք Ա՛խ, կյանքում ժրպտալ կարող չեմ էլ ես,
 Ա դ Ավա՛ղ, քեզ ժրպտալ կարող չեմ էլ ես.
 Ա, Բ դ Ավա՛ղ, չեմ կարող ժրպտալ ես էլ քեզ.

3

Վտ, Ա, Բ Բայց երկինք շանի, որ լաց լինիս դու,

4

Վտ ա Որ դու արտասվես գուցե զուր—ինձ պես:
 Ա ք Ու լաց լինես դու՝ գուցե զուր—էսպես:
 Բ դ Եվ լաց լինես դու՝ գուցե զուր—էսպես:

5

Վտ ա Դու էն ես հարցնում՝ ինչ ցավ է գաղտնի,
 Ա ք Դու էն ես հարցնում՝ ինչ ցավ [ունեմ ես],

6

Ա Որ խնդությունս ու [չահեւությունս] է մաշել.

7

Վտ ա Բայց ինչո՞ւ չքնաղ, ինչո՞ւ իմանաս,
 Ա ք Բայց ինչո՞ւ համար, ինչո՞ւ իմանաս,
 դ ինչո՞ւ ես [ճգնում իմանաս]
 դ Բայց ինչո՞ւ ես դու ճգնում իմանաս,
 Ե Բայց ինչո՞ւ ես զուր ճգնում իմանաս,
 Բ դ Բայց ինչո՞ւ ես զուր ճգնում իմանալ,
 է Բայց ինչո՞ւ, չքնաղ, ինչո՞ւ իմանաս,

8

Վտ, Ա, Բ Երբ դու էլ նույնիսկ չես կարող բուժել:

11

Ա Ու փախչում եմ ես ձրգած <2 անընթ>

Վտ, Ա, Բ ա ինչ որ տեսնում եմ, լըսում իմ ճամփին
 Ա ք ինչ որ տեսնում եմ, լըսում [իմ կյանքում]

Ա ա էլ գեղեցկությունն ինձ չի հըրապուրում,
 ք էլ գեղեցկությունն հաճույք չի տալիս,
 գ Գեղեցիկն էլ ինձ չի հըրապուրում,
 Բ դ Գեղեցիկն էլ ինձ չի [հըրապուրում],
 և Գեղեցիկն էլ ինձ հաճույք չի տալի,

Վտ ա եվ քո աչքերն էլ հաղիվ < ... >
 ք Քու աչքերն էլ հաղիվ են պահել ինձ համար
 իրենց հրապույրը:
 Ա դ Քո աչքերն էլ հաղիվ են պահել հրապույրն
 առաջվան:
 դ Քո աչքերն էլ <1 անընթ. > հաղիվ առաջվան:
 և Քո աչքերն են լուկ հաղիվ առաջվան:
 Բ ղ Ոչ էլ քո աչքերն [է խանդն] առաջվան:
 է Ոչ էլ քո աչքերն հրճվանքն առաջվան:
 ք Ոչ էլ քո աչքերն հմայքն առաջվան:

Ա ա էս էն [համառ] վիշտն է ամեհի,
 Ա Բ ք էս էն անվախճան վիշտն է ամեհի,

Վտ Որ թափառական ջըհուղն ունի հեզ.

Վտ ա Շիրմի խավարից վախում է (սարսում է)
 Վտ, Ա, Բ ք Շիրմի խավարին սոսկում է նայի,

Վտ ա Կյանքից էլ—հույս չունի հրեհք:
 ք Իսկ կյանքում [հուսալ] չի կարող հրեհք:

զ Իսկ կյանքում հանգիստ չի գլտնում երբեք:
Ա, Բ դ Կյանքում էլ հանգիստ չի գլտնում երբեք:
Բ ե Իսկ կյանքում հանգիստ չի գլտնում երբեք:

26

Վտ ա Վայելում են գոհ՝ ինչ թողել եմ ես...
Վտ, Ա, Բ Բ Վայելում են գոհ՝ ինչ ձգել եմ ես...

27

Վտ, Ա, Բ Ո՛վ, թող վայելեն ու երնեկ հանկարծ,

29

Վտ, Ա, Բ Ես սկետք է անցնեմ դեռ աշխարհ-աշխարհ,

30

Վտ, Ա, Բ ա Քանի ետ նայեմ—անցյալս անիծեմ,
Ա Բ Ու քանի դառնամ--անցյալս անիծեմ,

31

Վտ, Ա, Բ ա Եվ մի ըսփոփանք ունիմ ինձ համար—
Ա Բ Ու չն է ըսփոփանք [մենակ] մնում ինձ
համար—

32

Ա Վստթարն եմ տեսած—ինչ էլ դա իմ դեմ:

33

Ա, Բ Բայց չն վստթարը... մի՛ հարցնիր էդ ինձ,

34

Վտ ա Գո՛ւթ արա, սիրուն, ու ժպտա կրկին,
Ա, Բ Բ Գո՛ւթ արա, չըքնա՛ղ, ու ժըպտա կըրկին,

35

Վտ, Ա, ա Մի քաշիր սակայն դիմակն իմ սրտից,
Վտ Բ [Եվ Լա մի քաշիր] դիմակն իմ սրտից,

Ա դ Ու մի քաշիր ետ դիմակն իմ սրտից,
 Ա, Բ, դ Բայց մի քաշիր ետ դիմակն իմ սրտից,
 Ա, Բ և Ու ետ մի քաշիր դիմակն իմ սրտից—
 Բ զ Ետ մի քաշիր էն դիմակն իմ սրտից—

36

Վտ ա Տեսնելու տակի դժոխքն ահադին:

Բ Տեսնելու թե ինչ դժոխք կա ծածկված տակին:

Ա, Բ գ Թե ինչ դժոխք եմ ծածկել իր տակին:

Ա դ [Տեսնելու] Թե ինչ դժոխք եմ ծածկել իր
 տակին:

«Զաւլդ Հարուղի երգից» մեկ քառատող (73—76) և «Ինեսին» հատ-
 վածի՝ Մ. Վարդաղարյանի ալբոմում գրի առած տարբերակից ութ տող
 (9—16) Թումանյանը մեջ է բերել 1890-ական թթ. վերջին կարդացած
 «Մեր նախորդ շրջանի լանաստեղծները» ուսումնասիրություն—դասախո-
 սության մեջ (ՈՒՀ—2, 297—298):

Տարբերություններ

«Զաւլդ Հարուղի երգը».

74 Ծովի վրայով փրփրադեղ,

«Ինեսին».

10 Ոչ ունայն փառքի կտրցնելուցն, ալմալ,

ՄԾԻՐԻ

(էջ 131)

Բնագրային տարբերություններ
1896 թ. առանձին հրատարակություն

- 14 Ավերակների սլահնորդ կիսամեռ,
18—19 Անցած փառքերի և նորա մասին
Թե ինչպես ճնշված յուր թագի տակին,
21 Յուր ժողովուրդը հանձնեց ըռուսին:

21 տողից հետո՝

- Այն օրից Աստծո շնորհքը իջավ
Եվ Վրաստանը ծաղկեց, ուռճացավ
Յուր այգիների շուքերում հով-հով,
Բարեկամական զենքով պաշտպանված,
Թըշնամիների ահից ապահով:
24 Նա յուր հետ գերի մի մանուկ ուներ.
27 Հաղիվ թե լիներ նա վեց տարեկան,
31—33 Զորացրեց այնժամ իրան հայրերի
Աննկուն ոգին: Վիշտը լուռ տանում
Եվ դեթ մանկական յուր շրթունքներից
38 Հիվանդին խնամեց, տվեց ապաստան.
39 Այսպես, նա վանքի հարկի տակ մնաց
42 Փախչում էր առաջ նա ամեն մեկից.
45—51 Մաշվելով մի լուռ, անմեկին վըշտով,
Իրան հայրենի երկրի կարոտով:
Բայց գերությանը շուտ ընտելացավ,
Օտարի լեզուն կամաց հասկացավ,

- Հայր սուրբը կընքեց, տվեց սուրբ հաղորդ
 Եվ աշխարհային կյանքին անծանոթ,
 Արդեն ուղում էր ծաղիկ հասակում
 54 Նա անհայտացավ: Շուրջը սարերով
 57—58 Բայց հետո դաշտում անլգա գտան
 Եվ վերադարձրին կրկին մենաստան:
 62—66 Չէր պատասխանում հարցմունքներին Նա
 Եվ թառամում էր օր-օրի վերա:
 Այսպես մոտեցավ ժամը յուր մահվան:
 Այնժամ նորա մոտ եկավ աբեղան
 Հորդորանքներով և աղերսելով:
 70 Շնորհակալ եմ, որ այստեղ եկար
 72—73 Միշտ լավ է դարձյալ, որ սիրտս ցավոտ
 Ես թեթևացնեմ խոսքով մեկի մոտ.
 82 Ես միայն մի մտքի ուժ եմ ճանաչել,
 84—86 Նա ինչպես ճըճի ապրել է իմ մեջ,
 Կըրծել է հոգիս, այրել մինչև վերջ,
 Նա ցնորքներըս թույրել, տարել է
 90—95 Մարդիկ արծվի պես աղատ են ապրում...
 Ես իմ այդ կիրքը գիշերվա մըթնով
 Պահել եմ վշտով, արտասուքներով,
 Եվ այժմ երկնքի-երկրի առաջ այն
 Խոստովանում եմ ես բարձրաբարբառ
 Եվ չեմ աղերսում թողության համար:
 101 Հոգով դեռ մանուկ, բախտով աբեղա:
 106 Այսքան քաղցրալի այս անուններին.
 109 Հայրենիք, տուն, ընկեր, ծնող ունեին,
 112—113 Ես այնուհետև իզուր շողբացի,
 Այլ հոգուս միջումն այսպես ուխտեցի,
 119—120 Կորել են իրանց պերճանքով համայն,
 Եվ՝ ինչպես օտար երկրում ապրեցի,
 123 Տանջանքն, տառամ էն, քնում է այնտեղ
 128—129 Կամ չե՞ս ունեցել կամ մտանց ես արել,
 Բե ինչպես ես դու նախանձիկ, սիրել,
 133 Ուր օդը թարմ է, և ռը մերթ զալիս
 138—139 Բող թե դու արդեն զառամ ես, թույլ ես,

- Սիրուն աշխարհը հագեցրել է քեզ.
- 141 էլ ի՞նչ ես ուզում, դու ասլրել ես, ծե՛ր,
- 153 Կերևիցն էր այս շնորհքն ինձ տված:
- 156 Հուռ փափագում են իրար հանդիպման,
- 165—168 Ինչպե՛ս տարադնաց ըսպիտակ հավքի
 Հեռու կողմերից շրվող երամը,
 Թողնելով գաղտնի յուր օթեանը,
 Ուղղում է յուր շուն կողմն արևելքի:
- 169 Անոսր մշուշի միջիցը-հեռվում,
- 179 Հիշեցի մեր ձորն և մեր շրջական
- 191 Աչքիս առաջից արագ անցկացան:
- 193 Յուր զգեստներով, ինչպես կենդանի
- 195—196 Զրահի շոինդը, փայլն հրացանի,
 Նորա հայացքը հպա՛րտ, աննկո՛ւն,
- 209 Եվ օջախի մոտ իրիկունները
- 214—218 Աղատության մեջ:— Ասլրեցի, ու կյանքս
 Առանց այդ երեք երջանիկ օրի
 Քո ուժաթափված ծերությունից էլ
 Ավելի սխուր ու մռայլ կըլիներ:
 Վաղո՛ւց, շատ վաղուց մտադրվել եմ
- 221 Տեսնեմ ինչո՞ւ ենք գալիս մենք աշխարհ,
- 224—226 Երբ որոտմունքը վախեցրել էր ձեզ,
 Սեղանի առաջ երբ որ խըմբովին
 Դուք ընկել էիք խըռնված այնպես,
- 228 Ես կըգրկեի մըրրիկն հողմաղայր,
- 230 Ձեռքով շանթն էի բռնել ցանկանում...
- 232 Ինձ այս պատերում ի՞նչ պետք է տայիք
- 243—245 Ականջ դրեցի. հետևող շրկար:
 Որոտմունքն ընկավ, մի շերտով երկար
 Դժգույն ու դալուկ լույսը բացվելով
- 247 Եվ նորա վերա ես որոշեցի
- 254—255 Սակայն չէր ճնշում երկյուղն իմ հոգին.
 Ինքս, ինչպես գաղան, խորթ էի մարդոց,
- 258 Վըտակն հեղեղից սաստիկ հորդացած
- 264—267 Հարվածը համառ ժայռերի կըրծքին:
 Նա մեղմանում էր և դարձյալ ուժգին

- Խաղաղության մէջ հանկարծ որոտում.
 Եվ ահա վերեն աղչամուղջ օգում
 269 Երկինքը կարմրեց, մի թեթև քամի
 274 Մըտիկ արեցի և չեմ թաքցընում,
 278 Այնտեղ է տանում ժայռն աստիճաններով,
 279 Բայց միմիայն չարը իջավ նրանով,
 281 Կորաւ ստորին անդունդների մեջ:
 282—284 Շուրջըս ծաղկում էր պարտեզն Արարչի.
 Ծրածանագույն զարդը կանաչի
 Դե՛ս պահպանում էր արցունքն երկնային.
 290 Լիքը ողկույզներ, և մերթ նրանց մոտ
 292—293 Դարձյալ պառկեցի,
 Ականջ դրեցի
 295 Նրանք թփից թուփ շրշնջում էին,
 307—308 Այնքան հստակ էր, որ հրեշտակի
 Թռիչքը սուր աչքը բռնեւ կարող էր.
 310 Այնքա՛ն էր լիքը ջինջ կապուտակով,
 312 Խորասուզվեցի, մինչև յուր շողով
 316 Դեպ հեղեղատը անդունդի եզրից,
 318 Սկսեցի իջնել: Երբեմն մի քար
 322 Ետեից ակոս ու թող անելով
 326—327 Եվ մահվան երկյուղն ինձ չէր վախեցնում:
 Հենց իջա տակը այն թեք-թեք ժայռի
 330 Նորա սառնորակ ալիքին ընկա:
 334 Վեր բռնած երկչոտ հայացքս վախով
 340—341 Սիրելիների անվան հնչյուններ
 Միայն արտասանել սովորած լիներ:
 343 Սակայն խոր տալվեց իմ մտքի միջին,
 345 Մի աներևույթ ոգի երգում է.
 350 Ծիծաղելով իրան վրա:
 356 Պատել էին ոսկյա սավերով:
 358 Եվ աչքերի մութն այնքա՛ն էր խոր,
 361—362 Շրփոթվեցին: Հիշում եմ միայն
 Կըժի ձայնը, երբ որ ջուրը
 366 Եվ ետ քաշվեց սրտիս արյունն,

- 368—369 Եվ գնում էր թեթե, կամաց.
Շիտակ իրա բեռան տակին,
377 Ինչպես նորա դուռը բացվեց
385 Պառկեցի ստվերում: Շուտով ըսփոփիչ
391 Ես ճգնում էի շունչըս քաշելու,
395—398 Բաց արած իրան զիրկն ագահությամբ.
Կարծես թե իրան որսը լիներ այլ:
Լուռ ու խավար էր աշխարհը համայն,
Միայն գագաթները ձյունոտ սարերի,
401—403 Եվ հեղեղատն էր ճըղփում փերում:
Ծանոթ խրճիթում երբեմն վառում
Երբեմն հանգում էր աղոտ մի կըրակ.
408 Հոգումս ունեի միայն մի նպատակ—
416—417 Կատաղության մեջ երբեմն իզուր
Պոկոտում էի ես հուսակտուր
419 Շուրջըս անտառ էր, կուսական անտառ,
424 Գըլուխս արդեն սկսեց պըտըտվել.
428 Այնժամ հուսահատ վայր ընկա դետնին,
431—432 Եվ արցունքներս վայր էին հոսում
Նորա երեսին տաք ցողի նըման...
434—435 Ընդմիշտ խորթ էին ինձ համար մարդիկ,
Եվ եթե հանկարծ կարճատև մի ճիկ
441—443 Ո՞վ պետք է տեսներ, միայն մութ ծմակը
Մեկ էլ երկնքում սահող լուսնյակը:
Հուսավորված նորա լուսով,
445 Թանձրը պատով շրջափակված
453 Այն անապատի մշտական հյուրը—
455 Նա կրծոտում էր, ուրախ մըրմռում,
458 Նայում էր լրացած լուսնյակի վրան,
465 Բայց համողված եմ այժմ նըրանում,
Որ մեր աշխարքում
476 Ծանրը ճյուղըս ինչպես կացին
480 Թեև նորա խոր վերքերից
484—485 Նորա կոկորդն ես կոխեցի
Եվ երեք գամ պըտըտեցի
487 Իրա բոլոր ուժն հավաքեց,

- 501 Եվ կարծես լեզուս ծնընդից ի վեր
 503 Բայց իմ թշնամին սկսեց թուլանալ,
 505 Վերջին անգամ հուսկ տվեց ինձ,
 508 Ծածկված քընով հավերժական:
 509—510 Բայց հաղթանակող թշնամու դիմաց
 Կանգնած հանդիպեց նա յուր օրհասին,
 513 Նորա ճանկերի հետքերը խոր-խոր.
 520 Առաջ էի գնում թավուտ անտառում...
 523—526 Դուրս եկա կրկին ծայրը անտառի.
 Օրը բացվեցավ, փայլուն աստղերի
 Բույլը չքացավ նորա շողերում:
 Ըսկսեց ծխալ առվը հեռվում
 531 Իմ շորս կողմերը ես աչք ածեցի.
 537 Փայփայել գաղտնի խորհուրդ նվիրական,
 542 Եվ ազատության օրին սովորած,
 547 Սակայն դեռևս կասկածներով լի
 549—552 Երբ հանկարծակի խաղաղության մեջ
 Զանգերի ձայնը հեռվից տարածվեց.
 Այստեղ ինձ համար բոլորը բացվեց...
 Մհ, ճանաչեցի իսկույն ես նրան.
 560—561 Անլաց, ուժասպառ ես լսում էի:
 Սրտիցս էր այն ձայնն, ասես, դուրս դալի.
 565 Որ այնուհետև դեպի հայրենիք
 569 Ֆուր վատ հեծվորին վայր է գլորում,
 574—576 Այս միայն ջերմ է թույլ ու դատարկ,
 Ցնորք է խաղի, խելքի խանդարում:
 Ինձ վրա բանտը իրան կնիքը
 581—582 Ճառագայթներին մընաց արևի:
 Եվ օրեր անցան, և մի մարդ բարի
 584 Փոխադրեց պարտեզ, վարդին հարևան:
 586 Կյանքի քաղցրությունն շնչում էր այնտեղ...
 589 Նորա վառվռուն շողերն այրեցին
 591 Ինձ ևս այնպես, ինչպես և նորան
 595 Փուշ պսակի պես նորա տերևը
 608 Իրան դեղնավուն մեջքով փայլելով՝

- 612—613 Եվ մեկ էլ, հանկարծ, կարծես թե շանթած
 իրան նետում էր, թռչում սրընթաց,
 619 Յուր պարիսպներով երևում էր ինձ:
 621 Իրանց արծաթյա երիզով պատում
 626 Ասի վեր կենամ—բայց թե առաջիս.
 630 Ես մեռնում էի: Տանջվում էր մահվան
 632 Թե խոր գետի նամ հատակում
 634 Շուրջըս մռայլ խորհրդավոր:
 636 Զրի հոսանքը, սառուցի պես ցուրտ,
 646—647 Եվ ես հիշում եմ նրանցից մեկին.
 Նա, ուրիշներից քաղցր ավելի,
 651—652 Եվ այնքա՛ն խոր էր, քնքույշ ու տրտում
 Հայացքը նորա կանաչ աչքերի...
 654 Արծաթահնչյուն նորա ձայնիկը
 666 Քնի՛ր, մահիճդ ահա փափուկ
 675—677 Եվ կարծես հնչուն ալիքը ջրի
 Խառնում էր իրան մրմունջը խորին
 Այն ոսկեթեփուկ ձրկան բառերին:
 680 Տկարությանը խոնջացած մարմնիս...
 684—685 Մի հավատալ, այդ չեմ հարցնում,
 Մի բան է միայն ինձ տխրացնում,
 693 Տեսնո՞ւմ ես, իմըս ինչպես այրվում է...
 695 Իմ կրծքիս տակին ծածկված մընում էր.
 697 Եվ իրա բանտը ողջ լափել է նա:
 698 Վերադառնում է նորա մոտ կրկին,
 702—705 Ամպերից այն կողմն—այն սուրբ աշխարհում
 Իմ հոգին իրան հանգիստ ունենար...
 Ո՛հ, միայն մի բանի վայրկենի համար,
 Մռայլ, վիթխարի այն ժայռերի մեջ,
 707 Ես կըփոխեի դրախտ—հավիտյան...
 710 Դու հրամայիր դիակըս տանելու
 713 Խոսն այնպես խիտ է նրանց արանքում,
 717 Դու հրամայիր ինձ այնտեղ թաղեն:
 723 Յուր բարձունքներից հղոր, աննվաճ...
 725—726 Կըհնչի դարձյալ հարադատ մի ձայն:
 Եվ կըմտածեմ, թե ընկերս է այն,

731—732 Եվ ես կըհանգչեմ խաղաղ այս մտքով,
Ոչ ոքի էլ չեմ հիշիլ անեծքով...

Թարգմանության հետևյալ տողերում Թումանյանը և շաղկապը հետագայում փոխարինել է ու-ով. 15, 36, 59, 69, 158, 164, 188—189, 194, 242, 271, 296, 309, 364, 393, 409, 415, 430, 461, 473, 479, 488, 517, 519, 522, 527, 539, 571, 588, 598, 615, 633, 644, 653, 665, 674, 679, 688, 700, 709, 714, 724, 730:

Ուղղումներ «Մծիրի» պոեմի 1896 թվի առանձին
հրատարակության մի օրինակի վրա*

- 25 Որ տկարացավ, չըկարաց տանել
31 Դուրս կանչեց այնժամ իրեն հայրերի
34 ա Մի թույլ [հառաչանք] թառանչ չէր հանում:
բ Մի թույլ հառաչանք թեկուզ չէր հանում:
35 Հացը նշանով մերժում էր միշտ դեն
38 Հիվանդին [խնամեց], տվավ ապաստան.
40 Բարեկամական ձեռքով պահպանված:
59 Սաստիկ նա գունատ, թույլ էր ու նիհար.
63 Թռչնում էր, թառամում օր օրի վրա:
70 Շքեղորհակալ եմ հայրիկ, որ եկար
72—73 [Միշտ] լավ է [դարձյալ], որ սիրտս ցավոտ
Թեթևացնեի խոսքով մեկի մոտ:
77 Եվ մի՞թե հոգին պատմել կըլինի...

91—95 տողերը կրճատված են:

- 106 Այսբան անուշիկ այս անուններին
112 էլ ես այն օրից իզուր չողբացի,
128—129 Դու չե՞ս ունեցել, [թե] մտա՞նց ես արիւ
Թե ինչպես ես դու ատել ու սիրել,
191 Աչքիս առաջից եկան ու անցան:
213—214 «Կուղես իմանա՞լ, թե ես ինչ արի

* Այստեղ բերվում են միայն այն ուղղումները, որոնք չեն մտել
Թարգմանության վերջնական տարբերակի մեջ:

- < . . . > երբ ազատ էի.
- 217 Կյանքս ավելի տխուր կըլիներ:
- 278 Այնտեղ է իջնում ժայռն աստիճաններով,
- 281—282 Կորավ ստորին այս խոր մութի մեջ:
Մաղկում էր շուրջըս դրախտն արարչի.
- 290 Լիքը ողկուլունք մերթ նրանց վրա կըտեղար
- 322 Ետևից դեպ վեր փոշին անելով
- 327 Հենց տակը իջա սեպացած ժայռի,
- 332 Թաքչելով <1 անընթ. > թփերի կտե...
- 367 Շատ էր արդեն նա հեռացած
- 415 Եվ [ըսկսեցի] կորցընել ճամփան:
- 465 ա Որ թե ապրեի <ես> մեր աշխարքում
բ Որ թե լինեի <ես> մեր աշխարքում
- 515 Դեռ չեն ծածկըվել սև հողի տակին
- 545 Խիստ [նախատինքը] խաբված հույսերիս
- 552 Ա՛խ, ճանաչեցի իսկույն ես նրան.
- 575 Յընորքի խաղ է, խելքի խանգարում:
- 584 ա Փոխում է պարտեզ, վարդին հարևան:
բ Տանում է պարտեզ, վարդին հարևան:
- 613 Իրեն [շրպարտում], թռչում սրընթաց,
- 680 Տկարոթյանը վաստակած մարմնիս...
- 692—693 «Մնաս բարյավ, ձեռքդ տուր ինձ.
[Տեսնո՞ւմ ես] իմն ոնց է այրվում...
- 696—698 Բայց էլ արդեն սնունդ չըկա,
Իր բանտը ողջ լափել է նա.
Նորա մոտ է դառնում կըրկին,
- 699 ա Այսպես կարգով, որ ամենքին
բ Այսպես հերթով, որ ամենքին
- 701 Բայց ի՞նչ [եմ անում], թեկուզ դրախտում,
- 702 ա [Ամպերից] դեն այն աշխարքում
բ Այն աշխարքում, ամպերից վեր
- 703 Հողին իրան հանգիստ գտնեմ
- 721 Գուցե թե <ե> զով զեփյուռների հետ
- 732 էլ չեմ գանգատվիլ իմ բախտի ընդդեմ...»:

ԲԹ քնագրային տարբերությունները

- 33 Եվ զեթ մանկական իրեն շրթունքից
 38 Հիվանդին խնամեց, սվալ ապաստան.
 63 Թողնում էր, ընկնում օր օրի վերայ:
 70 Շընորհակալ եմ, հայրի՛կ, որ եկար
 73 Ես թեթևացնեի խոսքով մեկի մոտ:
 82 Ես միայն մի մըտքի ուժ եմ իմացել.

91—95 տողերը կրճատված են:

- 215 Եվ կյանքըս առանց այն լավ օրերի
 267 Եվ ահա վերև—աղջամուղջ օդում
 279 Բայց չարը միայն իջավ նրանով
 281 Կորավ ստորին այն մուխ վըհի մեջ:
 290 Լիքը ողկուլվները, և մերթ նրանց մոտ
 308 Ճախրը սուր աչքը բռնել կարող էր.
 396 Կարծես թե իրեն որսը լիներ այն:
 397 Լուռ էր ու խավոր աշխարհը համայն.
 401 Հեղեղատը խուլ ձըղփում ամիսներ:
 435 Եվ եթե հանկարծ կարճատև մի ճիգ
 510 Կանգնած հանդիպեց նա իր օրհասին,
 552 Րֆ, ճանաչեցի իսկույն ես նըրան.
 584 Փոխում է պարտեզ, վարպին հարևան:
 586 Կյանքի քաղցրություն շնչում է այնտեղ...

ԲԹ-ի ստորև բերվող տողերը (ըստ վերջնական բնագրի համարակալման) համընկնում են 1896 թ. առանձին հրատարակության հետ. 42, 48, 62, 66, 72, 101, 106, 109, 123, 153, 179, 258, 264, 274, 278, 292—293, 322, 356, 385, 391, 402, 465, 508—509, 551, 565, 632, 634, 647, 675, 677, 693, 702, 705, 710, 713, 717, 725—726:

Այս հրատարակության և շաղկապների մի մասը նույնպես վերջնական բնագրի մեջ փոխարինվել է ու-ով:

<1>

- Մի քանի տարի սրանից առաջ
Այնտեղ, ուր աղմուկ, շառաչ հանելով—
Քուռն ու Արագվան գալիս միանում,
Գրկվում են երկու քույրերի նրման,
5 Կար մի մենաստան: Այժմ էլ տակավին
Երևում են դեռ սարի ուսերից
Ժամի կամարը ու բուրգերը հին:
Բայց չի վերանում էլ այնտեղ հիմի
Բուրվառի խընկի ծուխն անուշահոտ,
10 Ոչ աղոթարար աբեղաների
Երգերն են լրսվում ուշ երեկոյին:
Այժմ միայնակ զառամ ծերունին,
Կիսամեռ պահնորդ ավերակ [վանքի],
Մարդկանց ու մահի մըտիցը ընկած,
15 Սըրբում է փոշին հին շիրիմների,
Որոնց գրբերը պատմում են անխոս
Անցած փառքերից և կամ նրանից,
Բև ինչպես ճընշված իր թաղի տակին,
Այսինչ թաղավորն այս ժամանակին
20 Իր ժողովուրդը հանձնեց բռնուհին:

2

Մի ոռոս գեներալ Կովկաս [ի] լեռներից
Մի անդամ դեպի Թիֆլիզ էր իջնում:
Իր հետ բերում էր մի գերի մանուկ:

-
- 2 Այնտեղ, ուր շառ<աչ>, աղմուկով
6 Երևում են դեռ սարերի ուսից
12 ա Կիսամեռ պահնորդ ավերակ [վանքի],
բ Կիսամեռ պահնորդ [ավերակների],
17—18 Անցած դարերից, անցած փառքերից,
Կամ ինչպես ճընշված իր թաղի տակին,
23 Իր հետ մի գերի մանուկ էր բերում:

Սա տկարացաւ, շրկարաց տանի
25 [Նեղությունները] հեռավոր ճամփի:

Դուրս կանչեց իրեն հզոր հայրերի
Աննըկուն հոգին: Անձայն, անտրտունջ
Տառապում էր նա: Նույնիսկ մի թառանջ
Զէր հանում իրեն գունատ շրթունքից:

- 27 Աննըկուն հոգին: Անձայն, անտրտունջ
28 ա Տառապում էր նա: Եւ ոչ մի մոտեց
բ Տառապում էր նա: Եւ ոչ մի տրտունջ
29 ա Զէր հանում իրեն դալուկ շրթունքից:
բ Զէր հանում գունատ շոր շրթունքներից:

Քարգանդության սեպիւր հաւաքածներ

- Մի քանի տարի սրտնից առաջ,
Այնտեղ, ուր գալի զվարթ աղմուկով
Քուռն ու Արագվան խառնըվում իրար,
Գըրկվում են երկու քույրերի նման,
5 Կար մի մենատան:

Այնտեղ, ուր զվարթ աղմուկ հանելով,
Քուռն ու Արագվան գալիս միանում,

Այժմ էլ տակավին

Անցորդը սարի ուսից կըտեսնի

- 10 <1 անընթ.> դեռ սարերի ուսից
Հին դարպասների սյուները կանգուն
Քանդած դարպասի < . . . >
Վանքի կամարը ու բուրգերը հին.

- 2 ա Այնտեղ, ուր գալի շատաչ աղմուկով,
բ Այնտեղ, ուր անուշ աղմուկ հանելով,
3 Քուռն ու Արագվան գալիս միանում,
6 Այնտեղ, ուր անվերջ աղմուկ հանելով,
11 Հին կամարների սյուները կանգուն

ՀԱՅԱՎԱԹԻ ԵՐԳԸ

(էջ 155)

Բնագրային տարբերությունները

Արոր, ԲԲ

- 57 Ձըմրան—սիպտակ փերի մեջ:
58 Ու ապրում էր երգիչն այնտեղ,
61 Այնտեղ երգեց նա էս երգը,
148 Ապա սիպտակ ամպի նրման
187 Այնտեղ, դաշտում, նրանք կանգնած

Արոր

- 234 Եթե լսեք նրա ձայնին,
266 Իրենց զենքերն ռազմական:
270 Իր անօգնական զավակներին:
273 Ու հըղկեցին, ու շինեցին
281 Սուղվեց երկնի բաց դռներով,

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԲԻԼԻՆՍԵՐԻՑ

ՍՎՅԱՏԱԳՈՐԸ

(էջ 165)

Լ V, 1917

31 Առաջ է շարժւում ճամփորդ ափաՀան

35 Ու գոռաց այսպէս Սվյատագորը մեծ.

61 տողը չկա:

62 Դեմ տվաւ ապա կուրծքը իր ճերմակ,

ՄՈՒՐՈՄՑԻ ԻԼԻԱՆ ԿՌՎՈՒՄ Է ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԻՇԽԱՆԻ ՀԵՑ

(էջ 168)

ԳԳԺ, ԲԲ և ԳԳ բնագրային տարբերությունները

36 Սեղանի ծայրին, բաղմոցի վերջին.

39— 40 Տարան Իլիային ծայրը ներքևի,

Նըստեցրին էնտեղ՝ ներքևի ծայրին:

66 Շարժուեցէք դո՛ւրս—սըրահից փողոց:

99 —Վա՛յ, կամա՛ց, տըղերք, ժաժ չըղաք տեղից,

108 Սըլացի՛ր, իմ նետ, տանիքը ոսկի,

153—154 Միտք արե՛ք, տըղերք, միտք արեք մի լավ,

Միտք արե՛ք, տըղերք, խորը միտք արեք,

- 170—172 Երկիրը պագի, խոնարհ ողջունի,
խոնարհի մինչև հատակն աղյուսի,
խոնարհի մինչև էն գետինը ցած
178, 211 Նըստեցրել է ցած, ներքևի ծայրին:
275 —Ո՛վ դու ծերունի, Իլիա Մուրոմցի,
332 Որոտաց ուժգին իր հընչուն ձայնով.
352 էն լայն ու աղատ տարածության մեջ.

ՍԵՐԱԿԱՆ ՎԻՊԵՐԳ

ԹԵ ԻՆՉ ՈՒՂԱՐԿԵՑ ԹՈՒՐԳԻ ՍՈՒԼԹԱՆԸ ՄՈՍԿՈՎԻ
ՑԱՐԻ ԸՆԾԱՆԵՐԻ ՓՈՍԱՐԵՆ

(էջ 179)

Հր ուղղում

20 Ընկալ սուլթանը մտք<եր>ի ծով<ը>:

ՄԱՐԿՈՆ ՌԱՄՍՋԱՆԻՆ ԳԻՆԻ Է ԽՄՈՒՄ

(էջ 184)

Հր

60 Հապել ես վերևից կանաչ դուլամա,
84 Իմ գուրզն էնդուր եմ բերել ես ինձ հետ,
86 Քանզի վախում եմ կռիվ պատահի:
87 Ու՛ եթե կռիվ պատահի հանկարծ՝

88, 90 և 92 տողերում «Մարկոյին» հոլովաձևի փոխարեն
Հր-ում եղել է «Մարկոյից»:

ՄԱՐԿՈՆ ՎԵՐԱՑՆՈՒՄ Է ՊՍԱԿԻ ՀԱՐԿԸ

(էջ 188)

Հր

45 Նոր պըտակված հարսին ու փեսին
149 Բայց, ահ՛ս, դըռնիցը մոտիկ ման արի,

(էջ 195)

Ա ի ն գ ն ա գ Ր Ի տ ա Ր Բ Ե Ր Ա կ ն Ե Ր

- 5— 6 — Որդի ջան, առավ, արի ինձ լրտիր
էդ քո արյունոտ արկածներն եկ թող—
9 Արնոտ շապիկըդ շատ լվանալուց:
15 Գութանը լըծեց, գրնաց վար անի,
25 Հերսը որ ելավ երկար վիճելուց,
28 Երեք ձիաբեռ գանձերը առավ,

6 Արի, քո արնոտ < . . . >

Բ ի ն ք ն ա գ Ր Ի

ՄԱՐԿՈՆ ՎԱՐ Է ԱՆՈՒՄ

- [Իր սլառավ մոր հետ միասին նըստած
Գինի էր խըմում Մարկոն քաջազուն]:
Երբոր բավական գինի խըմեցին,
Մեծ մերն ըսկըսեց որդուն խըրատել:
— [Այ] իմ [քաջ] որդի, քաջազուն Մարկո,
Ձեռ քաշի արի կովից, արյունից,
Չար բանից, որդի, բարի չի ծնիլ:
Հոգնել եմ ես էլ պառավ տեղովըս
Արնոտ շապիկըդ շատ լվանալուց:
10 Առ մեր գութանը, մեր եզները առ,
Գընա սար ու դաշտ վարի գութանով,

4 Մերը ըսկըսեց որդուն խըրատել:

6 ա [Արի քո արնոտ կովները թող]—

բ Ձեռ քաշի արի էդ կովներից,

գ Ձեռ քաշի արի սըրից, արյունից,

- 7— 8 Չար բանից, որդի, լավ բան չի ծնիլ:
Ես էլ հոգնել եմ էս պառավ տեղով

- Ըստխտակ ցորեն ցանի քեզ համար,
 Երկուսով ուտենք ու հանգիստ ապրենք:
 Ու լըսեց Մարկոն իր մորը պառաւ.
 Գութանը լըծեց, գընաց վար անի—
 Բաց գընաց վարեց ոչ թե սար ու դաշտ,
 Վարեց մեծ ճամփին թագաւորական:
 Երեք ձի բեռնած արծաթ ու ոսկի
 Յանիշարները էն ճամփով եկան,
 20 Եկան գողացին Մարկոյի վըրա.
 — Էհե՛յ, ա՛յ Մարկո, ճամփին մի՛ վարի,
 — Էհե՛յ, ա՛յ թուրքեր, վարըս մի՛ ոտքեք,
 — Էհե՛յ, ա՛յ Մարկո, մի՛ վարի ճամփին,
 — Էհե՛յ, ա՛յ թուրքեր, մի՛ ոտքեք վարըս:
 Հերսը որ եկաւ երկար վիճելուց
 Գութան ու եզներ առաւ միտսին
 Զարկեց տեղն ու տեղ ջարդեց թուրքերին:
 Երեք բեռ ոսկի-արծաթը առաւ
 Բերեց ու տըվեց իր մորը պառաւ.
 30 — Մերիկ ջան, առաւ, ոնց որ դու ասիր.
 Վար արի էսօր, էսքան դատեցի:

12—14 Ըստխտակ ցորեն ցանի ու հնձի,
 Ես ու դու ուտենք ու հանգիստ ապրենք:
 Ու լըսեց Մարկոն իր մորը [ծերունի].

17 Այլ էն մեծ ճամփին թագաւորական:

25 ա Զահլեն որ գընաց երկար վիճելուց,

բ Զիգը որ եկաւ երկար վիճելուց,

28—30 էն ոսկի-արծաթ բեռնած երեք ձին քըշեց,

քըշեց ու բերեց իր մորը պառաւ:

— Նանի ջան, առաւ, ոնց որ դու ասիր:

31 ա — Վար արի էսքան, դատեցի էսօր:

բ — Վար արի, նանի, էսքան դատեցի:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Երկերի լիակատար ժողովածուի ներկա 4-րդ հատորով շարունակվում և ավարտվում է Հովհ. Թումանյանի պոեմների գիտական հրատարակությունը: Բացի ինքնուրույն շորս պոեմներից (Ձմառնեցի Դավիթը», «Թըմկաբերդի առումը», «Հին կոխվը», «Հաղարան բլրույ») հատորն ընդգրկում է նաև Թումանյանի թարգմանած պոեմներն ու վիպերգերը, որոնց շարքում կան այնպիսի դասական երկեր, ինչպես Բայրոնի «Շիլիսի կալանավորը», Լերմոնտովի «Մծիրին», ռուսական և սերբական ժողովրդական վիպասերը, պատմողական պոեմների մի շարք ուրիշ նմուշներ: Իբրև հավելված, հատորի վերջում զետեղված է Շոթա Ռուսթավելու «Ընձնավորից» մի հատված (որի հայերեն թարգմանությունը Թումանյանը ենթարկել է լուրջ խմբագրական փոփոխությունների), ինչպես նաև 1-ին հատորից դուրս մնացած երեք բանաստեղծություն:

Պոեմների հրապարակման բնագրադիտական սկզբունքներն ու ժամանակագրության հարցերը բացատրված են նախորդ 3-րդ հատորի ներածական հոդվածում և ծանոթագրություններում: Այստեղ անհրաժեշտ է ավելացնել, որ, բացի ինքնուրույն և թարգմանական պոեմների բնագրային տարբերակներից, սույն հատորում, հատկապես «Ձմառնեցի Դավիթը» և «Հաղարան բլրույ» պոեմների կապակցությամբ, հրատարակվում են նաև բազմաթիվ նախադատրաստական և օժանդակ նյութեր, ստեղծագործական ծրագրեր և գրառումներ: Այդ պատճառով էլ համապատասխան բաժինը այս (ինչպես նաև հաջորդ 5-րդ) հատորում վերնագրված է՝ «Տարբերակներ և նյութեր»:

Հատորի ծանոթագրություններում օգտագործվել են հետևյալ համառոտագրությունները.

ԲՄ 1 — Բանաստեղծություններ, հ. 1, Մոսկվա, 1890

ԲՄ II — Բանաստեղծություններ, հ. II, Մոսկվա, 1892

ԲԹ — Բանաստեղծություններ, Թիֆլիս, 1903

ԲԲ — Բանաստեղծություններ, Բաքու, 1908

ԲՊ — Բանաստեղծություններ, Կ. Պոլիս, 1922

ՀՀ — Հայրենիքիս հետ, Թիֆլիս, 1916

ԳԵ — Գեղարվեստական երկեր, Երևան, 1934

ԵԺ I—V — Երկերի ժողովածու վեց հատորով (գիտական հրատարակություն), Երևան, 1940—1959

ՌԺՀ 1—4— Թումանյան. Ուսումնառիրություններ և հրապարակումներ լույս է տեսել չորս հատոր, հրատարակությունը շարունակվում է), Երևան, 1964—1985

ԹԺՀ— Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում. տեքստը պատրաստեց և ծանոթագրեց Լ. Մ. Կարապետյան, Երևան, 1969

ՀԿ— Հայ գրողներ (քրեստոմատիա), Ա. Ռուսահայ գրողներ, Կաղմեցի Ղ. Աղայան, Ավ. Ահարոնյան, Հովհ. Թումանյան, Վրթ. Փափազյան, Թիֆլիս, 1909 (1-ին տպ.) 1914 (2-րդ տպ.)

ԳԳ— Սուրխաթյան, Գրական գոհարներ (քրեստոմատիա), Թիֆլիս, 1922

ԳԳԺ— Գրական-գիտական ժողովածու, խմբ. Ե. Թոփչյան, Թիֆլիս, 1908

ԳԹ— Գրական թերթ

ԼՎ— Լուսաբեր (ղասագիրք), 5-րդ տարի, 3-րդ տպ., Թիֆլիս, 1917

Հսկ— Հասկեր, մանկական ամսագիր, Թիֆլիս

Հր— Հորիզոն, օրաթերթ, Թիֆլիս

ՄՃ— Մուրճ, ամսագիր, Թիֆլիս

ՆՀ— Նոր հոսանք. ամսագիր, Թիֆլիս

Վտ— Վտակ, օրաթերթ, Թիֆլիս

Տղ— Տարաղ, շաբաթաթերթ, Թիֆլիս

ԳԱԹ— Ե. Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարան

Թֆ— Թումանյանի ֆոնդ ԳԱԹ-ում

ԹԹ— Թումանյանի թանգարան

Խմբ.— Խմբագրական կոլեգիա

Ն. Թումանյան— Նվարդ Թումանյան, Հուշեր և գրույցներ, Երևան, 1969 (գրքի 2-րդ հրատարակությունը՝ Երևան, 1987)

Ա. Ինճիկյան— Արամ Ինճիկյան, Հովհաննես Թումանյան. Կյանքի և օտեղծագործության պատմությունը (1869—1899), Երևան, 1969

Թալհամանական պոեմների բնագրերի պատրաստմանը, նախնական հիմնում, մասնակցել է Ս. Ա. Կոստանյանը;

ՊՈԵՄՆԵՐ

ՍԱՍՈՒՆՅԻ ԴԱՎԻԹԸ

(էջ 7, 223)

Առաջին անգամ՝ ՄՃ, 1903, № 2, էջ 118—124, № 3, էջ 92—103, № 4, էջ 123—131, № 5, էջ 5—13: Հրապարակման շարքորդ մասի սկզբում (ՄՃ, 1903, № 5, էջ 5) տրված է հետևյալ ծանոթագրությունը.

«Այս պոեմը կազմելիս օգտվել եմ հետևյալ վարիանտներից.

1. Սասունցի Դավիթ կամ Մհերի դուռ, Սրվանձտյանի. Կ. Պոլիս, 1874.

2. Դավիթ և Մհեր. Մ. Աբեղյան. Շուշի, 1889.

3. Սասմա ծոեր. Գարեգին սարկավադ. Թիֆլիս, 1892.

4. Սասմա փահլանների կամ Թլոր Դավիթ և Մհեր.

Բ. Խալաթյան, Վաղարշապատ, 1899: Հ. Թ. Ե:

Առաջին հրապարակումից հետո հեղինակի կենդանության ժամանակ պոեմն ունեցել է ես յոթ տպագրություն՝ ենթարկվելով կառուցվածքային և ոճական որոշակի փոփոխությունների: Այդ հրապարակումներն են. ա) 1903 թ. ԲԹ, էջ 163—202, բ) 1904 թ. առանձին զրբույթով «Հայ բանաստեղծներ» մատենաշարով (հրատ. Ստ. Լիսիցյանի և բնկ.), 40 էջ, գ) 1908 թ. ԲԲ, էջ 161—196, դ) 1909 թ. ՀԳ բրեստումատիայի առաջին հատոր, կազմեցին Ղ. Աղայան, Ավ. Ահարոնյան, Հովհ. Թումանյան, Վրթ. Փափազյան, էջ 95—109, լ) 1914 թ. նույն բրեստումատիայի 2-րդ տպագրության մեջ, էջ 95—109, զ) 1922 թ. ԴԳ բրեստումատիայում (Սուրխաթյանի), էջ 110—134, է) 1922 թ. ԲՊ, էջ 239—278: Պոեմը մտել է ԵԺ 11, էջ 103—135, ունեցել է բազմաթիվ ուրիշ հրատարակություններ (առանձին պրբերով և ժողովածուների մեջ):

Ներկա հրատարակության համար հիմք է ընդունվել պոեմի վերջին ԲՊ տպագրությունը:

ԲԹ, ԲՊ, ինչպես նաև պոեմի 1904 թ. առանձին հրատարակության մեջ այն թվագրված է 1902: Իրոք, հիմնական ստեղծագործական աշխատանքն ընթացել է 1902 թվականին, թեև, անտարակույս, պոեմի նտահրդացումը պետք է ծագած լինի ավելի վաղ: 1890-ական թթ.՝ ժողովրդական բանահյուսության նկատմամբ զեալով խորացող հետաքրքրության պայմաններում, Թումանյանը չէր կարող շանդրադառնալ հայ ժողովրդական վեպին, որը Գ. Սրվանձությանի և Մ. Աբելյանի հայտնի հրապարակումներից հետո գտնվում էր հայ գրական հասարակության ուշադրության կենտրոնում: «Սասունցի Դավիթը» նախապատրաստված էր Թումանյանի անցած մեկուկես տասնամյակի գրական ճանապարհով, ժողովրդական բանահյուսության ստեղծագործական իմաստավորման նախընթաց փորձով:

Պահպանված փաստերի հիման վրա կարելի է ասել, որ Թումանյանի «Սասունցի Դավիթը», իր առաջին քիչ թն շատ ամբողջական տարբերակով, գրված է նոյն արդեն 1902 թ. առաջին կեսին: Այդ է վկայում Ավ. Իսահակյանի 1902 թ. հուլիսի 7-ի նամակը, ուր պոեմի ձեռագրի ընթերցման անմիջական տպավորության տակ նա գրում էր Թումանյանին. «Հրաշալի էր Սասունցի Դավիթը... Դավիթը լավ տիպ է, առողջ, թարմ, ժողովրդական, զրական,— արժև նրանով ոգևորվել» (ԳԹ, 1933, № 6): Նրկու շաբաթ անց (1902 թ. հուլիսի 21-ին) Ավ. Իսահակյանը դարձյալ անդրադառնում է Թումանյանի պոեմին (աՆորից կարդացի՞ւ, — գրում է նա, և այս խոսքերից կարելի է ենթադրել, որ Իսահակյանի մոտ նոյն է պոեմի ինքնագրերից մեկը, որը մեզ չի հասել): Ու թեև Իսահակյանը գտնում է, որ պոեմը պետք էր գրել ոչ թե «մանուկների համար», այլ «ավելի լուրջ և ծանրախոհ», բայց միաժամանակ նշում է Թումանյանի երկի այնպիսի արժանիքներ, ինչպես «ժողովրդական ոճերն ու դարձվածքները», «էպիգրական պատմելու ձևը — հանդիստ, վեհոքն հանդիստ, և հումորը» (Ավ. Իսահակյան. Նրկերի ժողովածու, հ. 6, 1979, էջ 40):

Աշխատանքը պոեմի վրա Թումանյանը շարունակել է 1902 թ. երկրորդ կեսին, մանավանդ Աբասթումանում անցկացրած ամիսներին (սեպտեմբեր-դեկտեմբեր): Հոկտեմբերի 11-ին բանաստեղծը Արխատիկա Զորգաբյանին գրում էր. «Սասունցի Դավիթը» անպատճառ հետո կրկնեմ: Բայց հիմա էլ սկսել էմ ույզ շնորհակցել. իղուր տեղը սկզբից մտածեցի երեխաների ու ժողովրդի էնթերցանությանը հարմարեցնեմ: Ձեռն էլ չի դուր գալիս. վերջն ուրիշ տեսակ էմ անում» (ԵԺ V, 227):

Անտարակույս, Աբասթումանից իր հետ բերածը պոեմի այն տարբերակն էր, որը շուտով տպագրվեց ՄՃ 1903 թ. 2—5 համարներում: Սակայն սրանով պոեմի մշակման աշխատանքը չի ավարտվում, այն շարունակվում է (եթեմն մեծ ընդհատումներով) մինչև բանաստեղծի գրական ուղու վերջը: Կարելի է առանձնացնել այդ աշխատանքի մի քանի փուլ և համապատասխանաբար՝ պոեմի մի քանի տարբերակ: Զիշտ է, «Սասունցի Դավիթը» պոեմի այդ խմբագրությունները այնպիսի արմատական տարբերություններ չունեն, ինչպիսիք տեսնում ենք «Անուշի», «Լոռեցի Սաքոյի» կամ

«Պոնտոն ու Մուսայի» ստեղծագործական պատմության մեջ, Այս ղեկը ում Բուլֆանյանը ոչ թե հիմնավորապես փոփոխել է նախկինում գրածը, այլ բավարարվել է որոշ հատվածներ կրճատելով կամ նորերը ցրելով, ոճական և կառուցվածքային ուղղումներով, որոնք զգալի թիվ են կազմում: Պոնտի խմբագրությունների միջև չկան նաև ծավալային մեծ տարբերություններ, բոլոր փոփոխություններով հանդերձ, սակավագործության տարբերակներում առղերի թիվը տատանվում է 950—1000 սահմաններում: Սակայն պոեմի խմբագրությունների տարբերությունը, այնուամենայնիվ, որակական է, և դա պահանջում է ամենայն ուշադրությամբ զննել կատարված ստեղծագործական աշխատանքի ընթացքը:

«Սասունցի Դավիթ» առաջին տարբերակը 1903 թ. ՄՃ ամսագրի շորս համարներում հրապարակված խմբագրությունն է, որը կազմված է 22 գլխից և ունի 989 տող: Այս հրապարակման բոլոր մասերը (բացի առաջինից) ունեն ռուսացազնական վեպա ննթավերնագիրը, որը հետագա բոլոր սուպրությունների մեջ բացակայում է: Ամսագրում պոեմն ավարտվում է «վերջ Ա. մասին» նշումով. սա նշանակում է, որ այդ ժամանակ բանաստեղծը մտադիր էր շուտով ձեռնամուխ լինել պոեմի երկրորդ մասի ստեղծմանը:

Սակայն 1903 թ. մայիսին ավարտված ամսագրային հրապարակումից անմիջապես հետո պոեմի այդ առաջին խմբագրությունը բանաստեղծին չբավարարեց, և նա որոշեց էական փոփոխություններ մտցնել նրա մեջ: Պահպանվել են ՄՃ 1903 թ. 2, 3 և 5 համարները (4-րդը բացակայում է), որոնց վրա բանաստեղծը բազմաթիվ ուղղումներ և կրճատումներ է մտցրել պոեմի մեջ (ԹՖ, № 1356):

ՄՃ բնագրի տարբերությունները վերջնական խմբագրությունից, ինչպես նաև հետագայում նրա մեջ մտցված կրճատումների պատկերը, ներկայացվում են տարբերակների բաժնում: Առանձին ցույց են տրվում նաև տարբեր տողերի մեջ կատարված ձեռագիր փոփոխությունները՝ համապատասխան թվահամարների տակ բերելով, նախ, տվյալ տողի կամ հատվածի նախնական ձևը (ըստ ՄՃ) և ապա, թեք գծից հետո, նրա նոր խմբագրությունը:

Պոեմի ամսագրային հրապարակման շրջանին է վերաբերում նաև նրա պահպանված միակ համեմատաբար ծավալուն ինքնագիրը՝ «Սասունցի Դավիթը, I», առանձին տիտղոսաթերթով (ԹՖ, № 8ա): Եւրոյ 450 տող պարունակող այդ ինքնագիրը (համընկնում է պոեմի առաջին կեսին) կամ անմիջապես նախորդել է ՄՃ հրապարակմանը և կամ ուղղակի հաջորդել նրան, քանի որ նրա մեջ կան նաև այնպիսի փոփոխակներ, որոնք օգտագործվել են հետագա հրատարակությունների մեջ: Տարբերակների բաժնի վերջում տրվում է այդ ինքնագրի լրիվ նկարագրությունը՝ բոլոր սևագիր այլընթերցումներով, ջնշումներով և ուղղումներով:

1903 թ. տպագրված ԲԹ Ժողովածուի մեջ (գրաքննչական Խույսատուությունը՝ 1903 թ. հոկտեմբերի 15-ին) «Սասունցի Դավիթը» մտավ զգա-

լիորեն փոփոխված տեսքով, որը և պետք է համարել պոեմի տպագիր երկրադ տարբերակը: Ինչո՞վ է տարբերվում այս խմբագրությունը նախորդից: Նախ, մտցված են մի շարք կրճատումներ: Այսպես, լրիվ հանվել է պոեմի երկրորդ գլուխը, ուր պատմվում էր մանուկ հասակում Մեծ Մհերի կատարած առաջին սխրանքի՝ Սասունը ոռոյի մատնած դեմքի սպանելու մասին (Դավթի ճյուղը ներկայացնող պոեմի մեջ դա, հավանաբար, համարվել է անհարկի շեղում): Կրճատվել է նաև վեցերորդ գլուխը (բացառությամբ ոռոյի քառատողի) Դավթի մանկական շարությունների, իր խաղընկերներին պատուհասելու մասին, քանի որ դա կարող էր դժանդության գծեր մտցնել ժողովրդական հերոսի նկարագրի մեջ: Թումանյանը հրաժարվել է նաև Դավթին վերադրված երկու քնարական հատված-երգերից՝ որսորդության գնալիս (VIII գլխում) և Մելիքի հետ մենամարտելուց առաջ (XVIII գլխում), ըստ երևույթին, մտածելով, որ նման զեղումները չեն ներդաշնակում էպիկական հերոսի բնույթին: Այդ, ինչպես նաև մի շարք ուրիշ, ավելի փոքր կրճատումների և շատ տողերի մեջ մտցված ուղղումների նկարագրությունը տրվում է տարբերակների բաժնում:

Միաժամանակ պոեմի ԲԹ հրատարակության մեջ կատարվել են որոշ հավելումներ: Ամենից կարևորներն են V գլխում մանուկ Դավթի նկատմամբ Ձենով Օհանի կողմ շար վերաբերմունքի նկարագրությունը, XIX գլխի սկզբի չորս տները Թևոի Թորոսի մասին, վերջապես՝ պոեմի նկարագրիչ քառատողը՝ «էն ժամանակ, աստված գիտի...»: էական փոփոխություն է նաև հետևյալը. ՄԺ հրապարակման մեջ Դավթի հանդես է դալիս իրեն նախորապան (զլ. VII), այնինչ ԲԹ տարբերակում նա Օհանի առաջարկով զբաղվում է դառնորոշությամբ (զլ. VI): Ե՛վ մեկ, և՛ մյուս տարբերակներում դրան հաջորդում են զրվագներ Դավթի որսորդության և Մարութա սարի վանքը վերականգնելու վերաբերյալ (վերջինիս մասին պատմող նախկին X գլուխը բաժանվել է երկու գլխի):

Մտցված փոփոխությունների շնորհիվ պոեմը դարձավ ավելի կառուցիկ և նպատակասլաց: Այն բաղկացած է դարձյալ 22 գլխից, իսկ տողերի ընդհանուր թիվը պակասել է ընդամենը երեք տասնյակով:

Պոեմի այս երկրորդ տարբերակը հետաքայլում տպագրվել է մի քանի անգամ ևս՝ ԲԲ, 2Գ (1909), ՀԳ (1914) և ԳԳ: Ծիշտ է, այս հրատարակությունները բացարձակորեն նույնական չեն, նրանցից ամեն մեկի մեջ մտցվել են նոր (Յնպետև ոչ մեծ) ուղղումներ ու հավելումներ: Այդ պատճառով էլ դրանք, ինչպես ԲԹ համեմատությամբ, այնպես էլ իրար նկատմամբ ունեն մի շարք տարբերություններ՝ մեծ մասամբ առանձին տողերի խմբագրության մեջ: Բայց կարելի է ասել, որ ընդհանուր առմամբ իրար ավելի մոտ են, մի կողմից, պոեմի ԲԹ, ԲԲ և ՀԳ (1909) հրապարակումները, իսկ մյուս կողմից՝ ՀԳ (1914) և ԳԳ: Ելնելով այդ հանգամանքից և վերջնական խմբագրությունից, հիշյալ հինգ տպագրությունների տարբերությունները ավելի ակնառու ցույց տալու համար նրանց նկարագրությունը տրվում է նշված երկու խմբերով՝ միաժամանակ ներկայացնելով հրատարակություններից ամեն մեկի տարբերիչ գծերը:

Սակայն, ԲԹ-ում տպագրված և ոչ մեծ փոփոխություններով մի քանի անգամ վերահրատարակված այս տարբերակին ղուդահնու, գրեթե միաժամանակ ստեղծվեց նաև պոեմի հաջորդ՝ երրորդ տարբերակը: Դա Ստ. Լիսիցյանի հրատարակած «Հայ բանաստեղծներ» մատենաշարի առաջին զրբույկն է՝ «Սասունցի Դավթի» 1904 թ. առանձին հրատարակությունը (գրաբնական թույլատվությունը՝ 1904 թ. մարտի 4-ին): Ուրեմն, ԲԹ հրատարակությունից անմիջապես հետո բանաստեղծը նորից ղեռնարկ է իր այս պոեմի վերամշակմամբ՝ առանձին զրբով տպագրելու համար: Այսպիսով, 1902—1904 թթ. «Սասունցի Դավթի» անընդմեջ ղոտնվել է Խումանյանի ստեղծագործական ուշագրության կենտրոնում:

1904 թ. առանձին հրատարակությունը շատ կողմերով մերձենում է պոեմի այն տարբերակին, որը մոտ երկու տասնամյակ անց մտավ ԲԳ ժողովածուի մեջ և դարձավ բանաստեղծի «վերջին կամրի» արտահայտությունը: Առանձին տողերի մեջ մտցված խմբադրական փոփոխություններից դատ, այս հրատարակության բերած ամենամեծ նորությունը երկու նոր գլուխների (VII—VIII) հավելումն է, որով գլուխների թիվը հասավ 24-ի: Նոր գլուխների մեջ Դավիթը հանդես է գալիս իբրև նախարպան: Եթե ՄԾ տարբերակում նկարագրվում էր Դավթի նախարպանությունը (գլ. VII), իսկ ԲԹ խմբագրության մեջ նա պատկերվում էր զառնարածի դերում (գլ. VI), ապա առանձին հրատարակության մեջ այդ երկուսը միավորվում են. նա ախտեղ նախ Ձևնով Օհանի կողմից կաբղվում է քաղաքի զառնարած (գլ. VI) և ապա՝ նախարպան (գլ. VII—VIII): Համանման վիճակների կրկնությամբ բանաստեղծն աստիճանաբար ուժեղացնում է Դավթի՝ անգիտությունից բխող ծիծաղաշարժ արարքների, քաղաքացիների սարսափի ու զայրույթի ղինամիկ պատկերը: Ընդունին այս տարբերակի VIII գլխում հերոսի նախարպանության նկարագրերը ղղալի շարիով քաղված է ՄԾ տարբերակից՝ սեղմելով և ավելի նպատակասլաց դարձնելով համապատասխան հատվածը:

Սակայն հիմքեր կան ենթադրելու, որ Թումանյանը երկար ժամանակ առատանվել է պոեմի երկրորդ և երրորդ տարբերակների միջև: ԲԹ, 29- և 99 հրատարակությունների մեջ, ինչպես ասվեց, նա նախապատվությունը տվել է երկրորդ տարբերակին՝ նրա մեջ մտցնելով միայն առանձին ուղղումներ: Երրորդ տարբերակին առաջնություն տալուց Թումանյանը երկար ժամանակ ղղուլացել է, բայտ երևույթին, կասկածելով, թե արժև արդյոք երկու անգամ նկարագրել իրար բավական նման վիճակներ, կրկնել որոշ տողեր ու հատվածներ: Միայն իր վերջին ժողովածուի համար «Սասունցի Դավթի» բնագիրն ընտրելիս նա հաղթահարել է այդ կասկածը՝ փաստորեն վերադառնալով պոեմի 1904 թ. հրատարակության կառուցվածքին: Դառնաբանության և սպա նախարպանության հաջորդական նկարագրությունը, որոշ լեզուների կրկնությունը բխում են ժողովրդի էպիկական ստեղծագործություն ան սկզբունքներից:

Սակայն մինչև այդ եղել է պոեմի մշակման մի միջանկյալ (ճիշտ է,

անավարտ և անտիպ մնացած) օղակ ևս, որը կարելի է համարել թումանյանի «Սասունցի Դավթի» շարժող տարվերակը: Խոսքը վերաբերում է 1904 թ. առանձին հրատարակության մի օրինակի վրա կատարված ուղղումներին և լրացումներին (ԹՖ, № 1358 ա), որոնց մի մասը հետագայում մտավ պոեմի վերջնական խմբագրության մեջ: Գրքի լուսանշարներում և առանձին թերթիկների վրա գրված այդ լրացումները, ամենայն հավանականաթյամբ, կատարվել են 1910-ական թթ. սկզբին, երբ թումանյանը Երից ձեռնարկեց հայկական էպոսի ուսումնասիրության և գեղարվեստական մշակման գործին: Ժամանակը հաստատվում է նաև նբանով, որ լուսանցրներում երկու անգամ հիշատակվում է «Ջոջանց տուն կամ Սասնա ծներ վեպի երկը փոփոխակ» գիրքը (Ստ. Կանայանի խմբագրության), որ լույս է տեսել 1910 թ.:

Հիմք ընդունելով 1904 թ. հրատարակությունը, Թումանյանն այժմ ձգտել է մտցնել մի շարք ճշտումներ ու լրացումներ: Ընդամենը նա հենվում էր անցած մոտ ասու տարիների ընթացքում հրապարակված էպոսի նոր պատմների և գիտական հետազոտությունների վրա: Գրքի լուսանցքներում մի քանի անգամ նշվում են նաև Մ. Աբեղյանի, Դ. Հովսեփյանի, Բ. Խալաթյանի աշխատությունները:

Աշխատանքի այս փուլում Թումանյանը մտադիր է եղել, նախ, վերականգնել Դավթի հրամանտի կրգը կոիվ մեկնելուց առաջ: Սակայն ԼԹԸ բնագրում այդ երգն ընդամենը 12 տող էր, ապա այստեղ այն կրկնակի մեծացել է (24 տող), թեև մնացել է ոչ լիովին մշակված ու հղկված վիճակում: Այդ հատվածը, ըստ Թումանյանի նշումի, պետք է տեղադրվեր պոեմի XX գլխի սկզբում, իսկ Քեոի Թորոսին վերաբերող երկու քառատողերը պետք է մտնեին վերջին՝ XXIV գլխի մեջ: Սակայն, ինչպես երևում է պոեմի ստեղծագործական պատմության հետագա ընթացքից, և՛ մեկ, և՛ մյուս հավելումներից բանաստեղծն ի վերջո հրաժարվել է:

Բարեբախտաբար, Թումանյանը հասցրեց միանգամայն որոշակիորեն արտահայտել իր վերջնական վճիռը «Սասունցի Դավթի» բնագրի վերաբերյալ: Կյանքի վերջում ծրագրված բանաստեղծական նոր ժողովածուի համար նա ճշտումներ մտցրեց իր մի շարք երկերի մեջ: Երբ 1921 թ. վերջին Թումանյանը գտնվում էր Կ. Պոլսում, իր պատրաստած ժողովածուն հանձնում է տեղի հրատարակիչ Բելիշյան-Որդուն: Վերջինս հատուկ ծանոթագրության մեջ նշում էր, որ հեղինակը որոշ երկերի վրա «կատարած է սրբագրություններ, կրճատումներ և փոփոխություններ» (ԲՊ, էջ 346): Մասնավորապես «Սասունցի Դավթի» պոեմի մեջ ուղղված են մի շարք տողեր, գրված են երկու նոր համանման հատվածներ (սույն հրատ. 587—590, 603—609 տողերը), նկատելիորեն փոփոխված են 841—844 տողերը և այլն: Սա արդեն պոեմի վերջին՝ ճինգերող տարբերակն էր, որն իր կառուցվածքով հիմնականում համընկնում է 1904 թ. առանձին հրատարակության հետ, բայց ունի նաև նրանից շեղվող մի քանի տողեր ու հատվածներ: Պոեմի վերջնական տարբերակը ևս կազմված է 24 գլխից և ունի 984 տող:

Սակայն բանաստեղծի՝ շատ որոշակիորեն արտահայտված կամքն այս դեպքում երկար ժամանակ հաշվի չի առնվել, և պոեմը տպագրվել է ոչ ըստ այդ վերջնական խմբագրության: Պատճառն այն է, որ Թումանյանագիտության մեջ տարածված է եղել կանխակալ-փերահավատ վերաբերմունք դեպի բանաստեղծի կենդանության օրոք նրա երկերի վերջին հրատարակությունը՝ Կ. Պոլսի ժողովածուն, այն համարվել է ոչ արժանահավատ և ոչ վստահելի: Սակայն եթե այդ կարծիքն զգալի չափով իրավացի է ուղղագրության և կետադրության հարցերում (բանի որ ժողովածուն տպագրվել է առանց հեղինակի անմիջական վերահսկողության), ապա ճիշտ չէր լինի այն տարածել երկերի բուն բնագրերի վրա, որոնք, ինչպես ասվեց, ընտրվել ու ճշտվել են բանաստեղծի կողմից: Այդ սխալ մտայնության լեզուգրանքով, իբրև պոեմի հիմնական բնագիր, առաջ է քաշվել 1904 թ. առանձին հրատարակությունը՝ 10-ական թթ. կատարված ձեռագիր ուղղումներով և լրացումներով: Սկսած 1926 թ. Թումանյանի երկերի ժողովածուի «Ժողովրդական հրատարակությունից», այդ լրացումների մի մասը ներմուծվեց պոեմի մեջ, իսկ 1938 թվականից կանոնիկ բնագրում տեղ գտան շորթորդ տարբերակի բոլոր ձեռագիր հավելումները, որոնք երբեմն ակնհայտորեն անավարտ և անկատար բնույթ ունեն: Այդ տեսքով է տպագրվել պոեմը նաև Թումանյանի Երկերի առաջին գիտական հրատարակության երկրորդ հատորում (1940) և հետագա շատ ուրիշ տպագրությունների մեջ:

Գիտականորեն չհիմնավորված այդ մոտեցումը հաղթահարվեց միայն 60-ական թթ. վերջին՝ Թումանյանի երկերի քառահատոր ժողովածուի առաջին հատորում (1969), ուր իբրև պոեմի հիմնական բնագիր բնագրվեց ԲՊ խմբագրությունը: Ներկա հրատարակության մեջ ևս «Սասունցի Դավիթ» տպագրվում է ըստ այդ տարբերակի, որն, անշուշտ, ամենից կատարյալն է պոեմի բոլոր խմբագրությունների շարքում: Նախորդ հրատարակությունների, ինչպես նաև պահպանված ինֆանգրերի կառուցվածքային և լեզվական փոփոխակներն ու աչլընթերցումները նկարագրվում են տարբերակների բաժնում՝ առանձին-առանձին կամ որոշ խմբավորումներով: Նույն բաժնում հրապարակվում են նաև պոեմի հետ կապված բոլոր հեղինակային գրառումները և ծրագրային նշումները:

Նվ, այնուամենայնիվ, պետք է հիշել, որ նույնիսկ իր այս ամենակատարյալ տարբերակով պոեմը չէր բավարարում ժողովրդական վիպերգու-

1 «Սասունցի Դավիթ» պոեմի ստեղծագործական պատմության և բնագրի հարցերի քննությունը տե՛ս Ս.Ս. Սևաթյան. «Սասունցի Դավիթ» էպոսի մշակումները հայ ղեղարվեստական գրականության մեջ («Սասունցի Դավիթ», հրատարակության ժողովածու, Երևանի պետական համալսարանի հրատ., 1939, էջ 89—171), էդ. Ջերաշյան, Թումանյանի պոեմները, 2-րդ վերամշ. հրատ., 1986, էջ 295—343, Նույնի՝ Թումանյան. Ստեղծագործության պրոբլեմներ, 1988, էջ 495—500, Մ. Զանվիսկայան. Թումանյանը և ժողովրդական էպոսը, 1969, էջ 13—77:

թյան գեղարվեստական մշակման թումանյանական իդեալին: Բացի նամակներում կատարած խոստովանություններից, 1910 թ. նա հարկ համարեց այդ մասին խոսել նույնիսկ հրապարակման համար նախատեսված հոդվածի մեջ՝ իր խոսքն ավարտելով այսպիսի դառը շեշտերով. «Սասունցի Դավիթը» ևս շատ թեթև հմ գրել, օգտվելով [Ժուլ < ուղղական > նյութից], երեսաների համար, մտածելով երբեք ավելի ընդարձակ վերցնել ու մշակել, բայց չեմ անում և ձեզ կհավատացնեմ, որ երբեք էլ չեմ անիլ, որովհետև շատ է խեղդում ձեր շունը» (ԵԺ VI, 135): Իհարկե, սա վրդովված պահի արված հայտարարություն էր, որ չէր կարող մարել հայ աղջային էպոսն ավելի բարձր և կատարյալ ձևով մշակելու նվիրական իղձը: Նվարդ թումանյանը վկայում է. «1912 թվականին, բանտից ազատվելուց հետո, մտածում էր «Սասունցի Դավիթը» նորից գրելու, մշակելու մասին: Առաջին գրածը չէր հավանում: Ասում էր. «Սա իմ առաջին «Անուշն» է. ինչպես «Անուշն» հմ Լերկորդ անգամ մշակել, գրել, էնպես էլ «Սասունցի Դավիթը» նորից պիտի գրեմ» (Ն. Թումանյան, էջ 107): Համանման վկայության ենք հանդիպում նաև Ավ. Իսահակյանի հուշերում. «Ուզում էր գրել «Սասնա ծռեր»՝ ամբողջ էպոսը՝ Հոմերոսի կամ Ֆիրդուսու պես նա համոզված էր իր ումերի կարողության մեջ» (ԹԺՀ, 20):

Իրոք, 1910-ական թվականներին նոր ուժով է արտահայտվում թումանյանի հետաքրքրությունը հայ հերոսական վիպերգության և ընդհանրապես ժողովրդական էպոսների նկատմամբ: Ինչպես նշվեց, այդ շրջանում են կատարվել պոեմի 1904 թ. առանձին հրատարակության ձեռագիր լրացումները: Պատերազմի տարիներին թումանյանը թարգմանում է սերբական հերոսական վիպերգի մի քանի գլուխ, գրում է մի շարք հոդվածներ ժողովրդական էպոսի տարիքի կոդիների վերաբերյալ («Սկզբի պատերազմն ու իրենց դուրսագոյնները», «Երկու բառ հայոց էպոսից», «Մի երկու խոսք սերբ ժողովրդական էպոսի մասին», «Հսկայի աղատությունը», «Հայկական էպոսի բառարանից»):

Մեզ վերադիցնող հարցի կապակցությամբ հատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում թումանյանի պատրաստած երկու մեծ տետրերը՝ նախատեսված պոեմի նոր արմատական վերամշակման համար (ԲՖ, № 1357, № 1358): Դրանցից մեկի մեջ, մաքուր թերթերի արանքում, մեկընդմեջ կարված են «Սասունցի Դավիթը» պոեմի էջերը՝ քաղված ԲԲ-ից, իսկ մյուսի մեջ նույն ձևով ներկայացված են Բ. Խալաթյանցի գրի առած «Սասնա փահլևաններ, կամ Ռյուր Դավիթ և Մհեր» պատումի էջերը: Կարելի է ենթադրել, որ այս անգամ թումանյանը մտադիր է եղել նոր մշակման համար հիմք ընդունել էպոսի այդ պատումը՝ իհարկե, լայնորեն օգտվելով նաև մյուս պատումներից: Այս առումով շատ կարևոր է էպոսի գրի առնված պատումների այն ցանկը, որ թումանյանը տեղադրել է այդ տետրերից մեկի սկզբում: Այդ նյութերն, անշուշտ, նա նկատի էր ունենալու էպոսի նոր մշակման ժամանակ: Ստորև բերվում է թումանյանի ձեռքով գրված այդ ցանկը, սահմանելով նրա գրության ձևն ու կրճատումները.

«1. Սապունցի Դավիթ կամ Մհերի զուռ.

Գ. Վ. Սրվանձության, Մուշ. 1876, Գրոց-բրոց.

2. Դավիթ և Մհեր. Մ. Արևիկյան, Շուշի, Մոկաց.

3. Սասմա ծուր. Գարեգին Սարկավազ.

1 Արարանի բարբառով.

11 Մոկաց.

4. Սասմա փահլաններ, կամ Թըլոր Դավիթ և Մհեր. Մոկաց. Բ. Խալաթյանց.

5. Իրանի հերոսները հայ ժող. մեջ. Վանա, Կողպա և Արարանի բարբառներով. Բ. Խալաթյանց. Պարիզ.

6. Զոջանց տուն կամ Սասմա ծուրի Լրեք փոփոխակ.

7. Թըլատ Դավիթ. Մոկաց. Ա. Արևիկյան. Աղզազր. հանդես, № 6, էջ 159, № 7—8, էջ 103.

8. Սասմա ծուր. Արարատյան. Արա. Արևիկյան. Աղզազր. հանդ., № 9, էջ 117.

9. Սասմա ծուր. Նոր Բայազետ. Ե. Լալայան, Աղզազր. հանդես, № 13.

10. Սասնա տուն. Յոթը ճյուղ Վանի բարբառով. Աղզ. հանդես, № 20.

11. Սանասար և Բաղդասար. Մոկաց.

12. Դավիթ և Մհեր. էմինյան ժող. № 2.

13. Դավիթ և Մհեր. Շատախի. էմինյան ժող. № 4.

14. Դավիթ և Մհեր. Արարատի. էմինյան ժող. № 4.

15. Սենեքերիմ Բագավոր. Մարգարիտներ. Ե. Լալայան. Գ.

16. Սասմանց տուն. Տ. Զիթունի. 1910. 4. Պոլիս:

(ԳԱԹ, ԹՖ, № 1357),

Նույն տետրի հաջորդ էջերում հիշվում են ժողովրդի էպիկական ստեղծագործության նաև այլ պատումներ, որոնց թվում՝ Գարեգին Հովսեփյանի գրի առած «Թոստոմ Զալը» (Աղզազրական հանդես, № 7—8, 12), Բումանյանը հատուկ նշում է նաև «Աղզազրական հանդեսի» 1906—1908 թթ. 13—18-րդ համարները, ուր տպագրվել է Մ. Արևիկյանի «Հայ ժողովրդական վեպեր» հայտնի հեռադրությունը:

Սակայն այդ մեծ մտահոգացումը՝ ստեղծել հայ ժողովրդական վեպերգության ամբողջական գրական մշակումը, մնաց անկատար. հիշյալ ընդհանուր տետրերի մեջ Թումանյանը չհասցրեց գրել և ո՞չ մի բանաստեղծական տող:

Ժամանակի գրական քննադատության մեջ Թումանյանի «Սասունցի Դավիթը» արժանացավ շատ տարբեր գնահատականների՝ խիստ բացասականից մինչև անվերապահորեն դրվատական: Մերժողական կարծիքների

Հիմքն ու ելակետը մեծ մասամբ հղել է այն պիտի պնդումը, որ Թուման-
յանն էպոսը մշակելիս, իբր թե, ստեղծագործական մոտենում չի ցուցարե-
րել, հանդես է եկել սոսկ ժողովրդական պատումը արձակից ուստիավորի
վերածողի դերում: Այսպես, ԲԹ ժողովածուի գրախոսական հոդվածում
լեռն ուղղակի հաստատարեց, որ, իբր թե, Թումանյանն այս պոեմում
«ստեղծագործական ինքնուրույնության նշույլ անգամ չէ ցույց տվել: Նա
միայն տնտեսողի դեր է կատարել, արձակը ոտանավորով պատմող է, այն
էլ այնպիսի մի պատմող, որ չէ ըմբռնում ժողովրդական հյուսվածքի ներքին
միտքը, բովանդակությունը»: Գրախոսի վերջնական հղրակացությունը ան-
վերապահ է և, հայ քննադատության պատմության մեջ, թերևս, աննա-
բարեկալ. «Ձգտենելով ազդեցիկ հեղինակական ոչ մի ինքնուրույնություն,
մենք այս պոեմը, որ բռնում է 40 էրև, չենք դնում պ. Թումանյանի ինք-
նուրույն գործերի հաշվում» («Մշակ», 1904, № 1): Նույնպիսի ժխտական
դիրքը զբաղեցրեց նաև Ս. Մանդիկյանը՝ պնդելով, որ Թումանյանն այս պոե-
մում հանդես է եկել սոսկ «փոքր ողորդարաններում աշխատող ուսումնա-
կանի» կամ «լուկ ընդօրինակչի» դերում՝ «միայն թե արձակ գրությունը
չափաբերականի վերածե» (ՏՊ, 1904, № 7, էջ 48): Իսկ Լ. Մանվելյանը,
ընդունելով հանդերձ «շատ բարձր արժեք» ունեցող հատվածների առկա-
յությունը Թումանյանի պոեմում, այնուամենայնիվ, պնդում էր, որ բա-
նաստեղծը «բայլ առ բայլ հետևել է բնագրին նույնիսկ մանրամասնու-
թյունների մեջ, և հետևանքը եղել է այն, որ նրա քերթվածը գրեթե ազատ
թողմանություն է» (Լ. Մանվելյան. Ռուսահայ գրականության պատմու-
թյուն, պրակ Դ, Թիֆլիս, 1911, էջ 86—88):

Պոեմի նկատմամբ էսպես այլ վերաբերմունք արտահայտեց ՄՃ ամ-
սաղիրը՝ Թումանյանի նոր ժողովածուի ընդարձակ գրախոսականում, որի
հեղինակը Ավ. Ահարոնյանն էր (Ա. ստորագրությամբ): Հոդվածագիրը
նշում էր, որ այս պոեմով Թումանյանը «մեր ժողովրդական ընթերցանու-
թյան գործին ահագին ծառայություն է մատուցել», որ «շնորհիվ նրա՝
այժմ մեր միակ ղյուցադներգությունը կարող է հաճույքով կարգալ ու հաս-
կանալ յուրաքանչյուր հայ մարդ»: Միաժամանակ Ահարոնյանը ցույց էր
տալիս այս դեպքում Թումանյանի ստեղծագործական աշխատանքի ամենից
արժեքավոր կողմը՝ ժողովրդական ոգու ճիշտ ըմբռնումն ու բացահայտումը
Թումանյանը, զրույն էր նա, ձգտել է «հաշվի առնել ժողովրդական ստեղ-
ծագործության բոլոր մանրամասնությունները, սրբությամբ պահպանել
արդեն կենդանի տիպերի բնավորությունը, նրանց չափած-ձեռած գործունեու-
թյան հաջորդական զարգացումը և շեղեցիկ խոտորումների, բանաստեղծա-
կան հավելումների մեջ պահպանել ժողովրդի տրամաբանությունը, նրա
ուշիքն: Եվ այդ ամենը արվում է «այն աստիճան վաբպետոհն», ժողովրդ-
դականն ու անհատականը այնպես բնականորեն են միահյուսվում, որ ան-
հար է դրանք «հատել իրարից, կարծես նա ազգային էլ եղել է միշտ»
(ՄՃ, 1904, № 1, էջ 182—184):

Դրանից մի քանի տարի անց Ա. Տերտերյանը «Սասունցի Դավթի» մեջ
տեսնում էր բանաստեղծի դեմոկրատական ոգու ամենավառ արտահայտու-

վուններին մեկը. «Սասնո տերերի սլատովյան վրա նա դրել է իր հայ-
րենի եղերի կնիքը», «վեպին տվել է նահապետական կենսահայեցողու-
թյան դրոշմը» (Արսեն Տերտերյան, Հովհաննես Թումանյան, Հայրենի եղեր-
քի քնարերգուն, Վաղարշապատ, 1911, էջ 78—82), Իսկ Պ. Մակինցյանը
«Սասունցի Դավիթը» համարեց Թումանյանի «լավագույն», «ամենահաջող-
ված պոեմը»: Վնասկանորեն մերժելով «ազատ թարգմանության» բավական
տարածված տեղակետը, նա գտնում էր, որ Շղա բողոքովին ինքնուրույն
գործ է, նոր մտահղացում, քանի որ «Հով. Թումանյանը նոր ոգի, նոր
բովանդակություն է ներշնչել այդ շենքին և ժողովրդի հավաքած բարերից
իր սեփական կառուցվածքն է հրաշակերտել»: «Դավիթը բանաստեղծի այն
իդեալական տիպն է, որին նա զուր էր որոնում հայոց լեռների շրջանների
շարքում,— գրում էր քննադատը:— Սասունցի Դավիթը հայ ժողովրդի
իդեալական մարմնացումն է, նա, որը կրում է իր մեջ ժողովրդի լավա-
գույն իդեալը և օժտված է նրա բնավորության լավագույն հատկություն-
ներով» («Գարուն», զրական-քննադատական ալմանախ, գիրք երրորդ,
Մոսկվա, 1912, էջ 288—304):

Քննադատության մեջ արտահայտված կարծիքը Թումանյանի պոեմում
ժողովրդական նյութի թրեղօրինակման մասին թերևս իրավացի լիակատար
հասկանիչների առումով, բայց բացարձակորեն անընդունելի և
անարդարացի է բնդհանոր զեղադրական տեսակետից: Բանն այն է, որ
պոեմում Թումանյանն իրոք ոչինչ «չի հորինել», բոլոր դրվագներն ու կեր-
պարները, ոճերն ու բառամթերքը նա բաղել է ժողովրդական աղբյուրնե-
րից՝ միշտ հավատարիմ մնալով նբանց ոգուն ու ձևին: Այդ իմաստով
պետք է հասկանալ 1909 թ. Թ. Դրամբյանի դեմ գրած առաջին հոդվածում
Թումանյանի հետևյալ խոստովանությունը. «Մի Սասունցի Դավիթ... քանի
ժամանակ էր բանահավաքները Մոկաց մոլոր լեռներից բերել էին ձեր առջև
ձգել: Բացատրում էին ու հիանում: Սակայն ձեզ համար ու ձեր երեխաների
համար նա գոյություն չունի ու չկար: Զէ՛ որ նույն ժողովրդական նյութն
եմ վերցրել ու միայն պատմել, կամ ինչպես դուք ասում եք, «վերածել
ոտանավորի», և էն էլ աշխատել որդան կարևոր է «բառացի», ժողովրդ-
ականին հավատարիմ. ուրիշ ոչինչ» (ԵԺ 15, 101): Յուրովի նույն կար-
ծիքն է հայտնել նաև Ավ. Իսահակյանը 1902 թ. հուլիսի 21-ի նամակում՝
Թումանյանի պոեմի մեջ տեսնելով «անհատական ստեղծագործության»
պակաս և ավելացնելով. «Քոնք ուղղակի՝ նյութի ոտանավոր, մի փոքր
մշակած վերածումն է» (Ավ. Իսահակյան, Նշված հրատ. և հատոր, էջ 40):

Սակայն ոչ իր՝ Թումանյանի և ոչ էլ նրա բանաստեղծ ընկերոջ այս
խոսքերը չպետք է հասկանալ տառապիտակ: Այն, ինչ նրանք կոչում են
«բառացի» վերապատմություն, իրականում վիթխարի ստեղծագործական
աշխատանքի արդյունք է, տարբեր աղբյուրներից ամենից անհրաժեշտ
պատկերներով, բառերի և արտահայտությունների ընարության ու միահյուս-
ման դժվարագույն գործ: Այստեղ լիովին կարևոր է կրկնել այն, ինչ նույն
հոդվածում Թումանյանն ասել է հերթաթիկների կապակցությամբ. «Եվ շնորհ-
քը հենց էդ պատմելու մեջն է, որ իմանան ի՞նչը փոխեն, ինչը գուրս

գցեն, ինչը պահանջ, ինչ լեզվով, ինչ ոճով ու ինչպես պատմեն, որ և դեղեցիկ դուրս գա և ժողովրդականի համն ու հոսը չկորցնի» (ԵԺ IV, 96)։ Միանգամայն իրավացի էր Պ. Մակինցյանը, երբ նույն աշխատանքում Թումանյանի մասին գրում էր, թե «վարիանտները լոկ աղբյուր են հանդիսանում, որտեղից նա, ըստ իր հայեցողության, իր մտահղացումին համեմատ նյութ ու ներկ է քաղում» («Գարուն», էջ 291)։

Նախ, Թումանյանը խիստ ընտրություն է կատարել օգտագործած պատումների բաղմաղան զրվագների մեջ։ Ելնելով մանուկների համար համեմատաբար ոչ մեծ պոեմ զրեւու ծրագրից, նա կրճատել կամ փոփոխել է էպոսի շատ սյուժետային օղակներ, որոնք չէին ներդաշնակի մանկական ստեղծագործության ոգուն։ Դրանցից են՝ Դավթի ծնվելու հանդամանքները, նրա և Մարա Մելիքի աղգակցական կապերի խճճված հանգույցը, Դավթի մանկական շարություններից մի քանիսը, Ձենով Օհանի կնոջ՝ Սառիայի գայթակղիլ փորձերը և այլն։ Թումանյանը բաց է թողել կովի և աշխատանքի մի շարք զրվագներ, որոնց գեղարվեստական մշակումը կպահանջեր շատ ավելի մեծածավալ ստեղծագործություն։

Որոշ պեպքերում էլ, իր գաղափարական մտահղացման թելադրանքով, բանաստեղծը սրել ու զարգացրել է ժողովրդական պատումների մեջ միայն աղտոտ կերպով ուրվագծված որոշ զրվագներ։ Այստեղ առաջին հերթին պետք է հիշել Դավթի և ծերունի աբաբ զինվորի խոսակցության տեսարանը և, մանավանդ, պարտված Մելիքի զորքի նկատմամբ Դավթի մարդասիրական վերաբերմունքի նկարագրությունը, զորքին ուղղված նրա դիմումը։ Այս և ուրիշ դեպքերում, ամենևին չխաթարելով ժողովրդական ստեղծագործության ոգին, Թումանյանը միաժամանակ ընդգծում է նրա աբգական հնչողությունը, գյուցաղնական պատումի սերտ կապը իր աշխարհայացքի և ստեղծագործության ընդհանուր համակարգի հետ։

Սակայն ընդամենն ոչ մի պատկեր կամ բառ նա չի օգտագործել՝ առանց հնվելու ժողովրդական սկզբնաղբյուրների վրա։ Դեռ պոեմի առաջին՝ Մծ տաբերակում Թումանյանը, բացի իր նշած չորս հիմնական պատումներից, որոշ չափով օգտվել է նաև Խ. Դադյանի «Սասունցի Դավիթ», Գ. Հովսեփյանի «Սասնա ծռեր» (Աբարանի բարբառով) և «Ռեստոմ Զալ», Խ. Աւելյանի «Թլվատ Դավիթ» վիպական տաբերակներից։ Բանաստեղծը նկատի է ունեցել նաև Հ. Ծաղարեգյանի արձակ վերապատումը («Սասունցի Դավիթ գյուցաղն», Թիֆլիս, 1895), հատկապես պոեմի սկզբնամասում՝ հերոսի ծննդյան պատմությունը շարադրելիս։

Հայ ժողովրդական էպոսի գրական մշակման փորձերն սկսվում են դեռ Թումանյանի պոեմից առաջ, անցյալ դարի վերջում (Մ. Մանդինյանի, Լևոյի, Հ. Ծաղարեգյանի արձակ վերապատումները, Գ. Բալասանյանի «Գյուցաղ-ներդական-պատմական պոեմներ» և այլն)։ Թումանյանի պոեմից առաջին շապես հետո հրապարակվեց Լ. Մանվելյանի «Սասունցի Դավիթ և Մարա Մելիք» դրամատիկական պոեմը, ավելի ուշ՝ Ավ. Իսահակյանի, Ե. Զաբենցի հայտնի երկերը, հայ խորհրդային և սփյուռքի գրողների չափածո և արձակ բաղմաղով մշակումներ։ Այդ բոլոր գործերի շարքում Թումանյանի

պոնմը եզակի տեղ է գրավում: Ինչքան էլ բանաստեղծը դժգոհ էր իր պոնմից և զիտակցում էր աղգային էպոսի ավելի կատարյալ և ամբողջական վերարտադրության անհրաժեշտությունը, նրա երկը մնում է հայ հերոսական վիպերգության լավագույն գեղարվեստական մշակումը, ամենից հմրագատը, սիրվածն ու տարածվածը ժողովրդի մեջ:

Պոեմի տեղանուններն և որոշ բառերի բացատրություն

2 Քառասուն տարի խլում է՝ Սասուն.

Սասունը լեռնային գավառ է Արևմտյան Հայաստանում, Հայկական Տավրոս լեռնաշղթայի համակարգում, Վանա լճից արեւմուտք: Այստեղ է ծագել հայ հերոսական էպոսն իր հիմնական դժերով՝ այնուհետեւ տարածվելով պատմական Հայաստանի շատ կողմերում: էպոսի գլուցադրւնները սասունցի են, կոչվել են Սասնա (կամ Սասմա) կտրիճներ, փահլեւաններ, իսկ վեպն ամբողջությամբ՝ «Սասնա ծռեր», «Սասնա տուն» և այլն: Թումանյանը մշակել է չորս ճյուղերից երրորդը, որը կենտրոնական տեղ է գրավում էպոսի կառուցվածքի և գաղափարական բովանդակության մեջ:

47—48 էս դարում Մըսըր անհալը ու հըզոր
Մըսրա Մեկիքն էր նըստած քազավոր:

Հայ ժողովրդական վիպում Մըսըր է կոչվում ալն երկիրը, որտեղից թշնամական ուժերն անընդհատ հարձակվում են Սասունի վրա: Սասունցի հերոսները պաշտպանական կռիվներ են մղում այդ երկրից եկող զավթիչների դեմ: Վիպական պատումների մեջ Մըսր երկիրը ներկայանում է մերթ իրեր Սասունին՝ շատ մոտ, նրան ամեն կողմից շրջապատող տերություն, մերթ որպես հեռավոր մի աշխարհ: Այս անվան տակ արտացոլվել են ժողովրդի պատմական հիշողությունները միջնադարում Սեփյակոսի (Մարա) էյուբյան թագավորության և նրա հետ հայերի ռազմական ընդհարումների մասին (XII—XIII դարեր):

106, 174 Ելավ Սասունի սարերն աններման.

Սասունի լեռնային դանդաղածի մեջ մտնում են մի քանի բարձր սարեր (Անդուք, Մարութա լեռ, Սասունք, Խուլթ և այլն), որոնք միասին վերց-

րած կոչվել են նաև Սև սար, Սիւմ սար, Տորոս, Մշո սար և այլն: Այդ սարերում է կենդանիներին արածացնում Սասնա քաղքի գառնարած և ապա նախրապան մանուկ Դավիթը:

Սասունի նշանավոր լեռներից է Ծովասարը, որը երկու անգամ հիշվում է Թումանյանի պոեմի շորրորդ տարբերակում, Դավթի հրաժեշտի երգում («Ծովասարի պաղ աղբյուրներ», «Ծովասարի անուշ հովիտ»): Լեռը Ծովասար է կոչվել իր զազաթին ունեցած լճակի պատճառով, հարուստ է մարգագեղաններով, անտառներով և աղբյուրներով: Որոշ պատումների մեջ հիշատակվում է իբրև հերոսների զոսավայր («սև հր անելու տեղը») կամ որսատեղի: Ծովասարը պոեմի IX—X գլուխներում պատկերված որսասարն է:

238 Ծրծմակա զըլխից մինչև Սևլասուս

Ծրծմակա սարը գտնվում է Մուշ քաղաքից ղեպի արևելք (երեք ժամվա հեռավորության վրա): Առկա իր տեսքով նմանեցվել է ղեպի դաշտ պարզված բաղուկի, որի համար կոչվել է նաև Ծրծմական քիթ: Իսկ Սեղանասար լեռը Մշո դաշտի արևմտյան կողմում է, Արածանու աջ ափին: Ունի տափարակ, սևղանաձև զազաթ: Ըստ վեպի որոշ պատումների՝ այս սարի վրա է բանակ դնում Մսրա Սելիքը՝ Սասունի վրա հարձակվելու համար: Սեղանասարից ղեպի հյուսիս-արևելք գտնվում էր քրիստոնեական Հայաստանի հնագույն հուշարձաններից մեկը՝ Մշո Սուրբ Կարապետի վանքը:

303 Էն մեռ Մարութա սառն է գորավոր:

Մարութա սարը (կոչվել է նաև Մարաթուկ, Մարաթու լեռ) գտնվում է Սասունի խարդանք գավառում: Սասունցիների ըմբռնումով՝ Մարաթուկը սուրբ լեռ է, որի անունով նրանք երգվել են, իսկ այնտեղ կառուցված «Մարութա րանձր Աստվածածին» վանքում աղոթել և օգնություն են խնդրել փորձության պահերին, կովի գնալուց առաջ: Պայքարը հարստահարիչների դեմ Դավիթն սկսում է Մելիքի հրամանով ավերված Մարութա վանքը վերաշինելուց: Վանքը կոչվել է նաև Չարխափան (այսինքն՝ շարը խափանող), որի մասին հիշատակվում է Թումանյանի պոեմի 305—306 տողերում. «Սասմա ապավեն, Սասմա պահապան Մհր սուրբ Տիրամոր վանքը Չարխափան»:

Սասունի գավառում, բարձր լեռների և կիրճերի արանքում, կան նաև ոչ մեծ դաշտավայրեր, որոնք էպոսի պատումներում կոչվում են տարւնք կերպ՝ Լորա (նաև Լուրա, Ռուլա) կամ պարզապես Սասնա դաշտ։ Ըստ էպոսի՝ այդ դաշտում են ծավալվում Դավթի կռիվները հարկահանների և ապա Մըսրա Մելիքի հետ։

553 Բարսանա ջրին եկալ ու շոքեց,

Բաթմանա դետը և նրա վրա կառուցված հուսկավոր կամուրջը (Փրե Բաթման), ըստ ժողովրդական վիպի, եղել է Սասունի և Մըսրի սահմանը։ Գետն անցնում է Սասունի հարավային կողմով և թափվում է Տիգրիսի մեջ։ Բաթմանա դետի և նրա կամրջի հետ կապվում են հնագույն ավանդու-թյուններ Գրիգոր Լուսավորչի հրաշքների, կործանված հեթանոսական մեհ-յաններից հալածված դերի մասին։

591, 607 Խաչ պատրաստին իր աջ բազկին,

Պոեմի առաջին հինգ տպագրությունների մեջ (1903—1909) օգտու-գործվում է միայն «խաչ պատարագի» ձևը, Բայց 29 (1914) և հաջորդ երկու հրատարակություններում (ԳԳ, ԲՊ) Թումանյանը, հենվելով որոշակի դիտա՛սան տվյալների վրա, անցնում է «խաչ պատրաստին» բառաձևին։ Այդ մասին նա գրել է «Երկու բառ հայոց կյոսից» (1916) հոդվածում, ուր, տարբեր պատումների հիման վրա, Թումանյանը գալիս է այն եզրա-կացություն, «թե պատրաստի բառն է, որ ժամանակի հետ պատմողների բերանում դարձել է պատարագի, և այժմ երկու ձևն էլ գործ են ածում։ Ժողովրդի սիրելի հերոսները, շարունակում է բանաստեղծը, հաճախ մար-մընի վրա կրում են իրենց զորության և անմահության անբաժան ու մըշ-տապատրաստ շրջանաձև նշանը։ «Էդ նշանն է, որ բրիտանական ադ-դեցություն տակ փոխվել է խաչի և խաչ պատրաստին էլ խաչ պատարագի, խաչ պատարագի, խաչ պատարագի...» (ԵԺ IV, 352)։ Ենելով այդ ըմ-բռնումից, պոեմի վերջնական խմբագրության մեջ Թումանյանը մեկ ան-գամ օգտագործում է նաև խաչ պատարագի ձևը՝ «Ո՛վ անմահ խաչ պա-տարագի» (տող 850), թեև 29 (1914) և ԳԳ-ում այդ տողն ուներ այս-պիսի տեսք. «Ո՛վ զորավոր խաչ պատրաստին»։

Պոեմի բոլոր հրատարակությունների մեջ (բացի ԲՊ) Թումանյանն օգտագործում է Թուր-Կալթակի (կամ Կալթակի թուր) բառաձևը։ Սակայն 1910-ական թթ., երբ Թումանյանն այն երկհնչյունը հաճախ փոխարինում էր է-ով, ծագում է նաև Թուր-Կալթակի փոխարեն Թուր-Կեծակի ձևին անցնելու խնդիրը։ Պոեմի առանձին հրատարակության (1904) լուսանցքներում գրված նոր հատվածներում և մի երկու տեղ տպագիր տեքստում նա մտցրել է այդ ուղղումը (այ-է), բայց հետևողական չի եղել։ ԲՊ-ի համար գրված երկու նոր հատվածներում, ինչպես նաև 619 տողում հանդես է գալիս Թուր-Կեծակին ձևը, բայց մնացած դեպքերում (ընդամենը ութ անգամ) մնացել է «կալթակ» բառաձևը։ Անուշադրության արդյունք է սա, թե՞ Թումանյանը մինչև վերջ էլ տատանվել է ընտրության մեջ։ Ավելի հավանական է թվում երկրորդը։

Պոեմի հետմահու գրեթե բոլոր հրատարակություններում բնագիր պատրաստողներն ամենուրեք այդ բառը դարձրել են «Թուր-Կեծակին», անկախ այն բանից, թե պոեմի որ տարբերակն է հիմք ընդունվել՝ ԲԹ, ԲՊ, ԹԸ՝ 1904 թ. գրքույկն՝ ուղղումներով։

Ներկա հրատարակության մեջ, նպատակ ունենալով ճշգրտորեն վերադարձրել պոեմի ԲՊ բնագիրը, մենք պահպանել ենք նաև հերոսի լեզբի այդ կրկնակի գրությունը։ Ըստ այդմ՝ երեք անգամ տպագրվում է Թուր-Կեծակին և ութ անգամ՝ Թուր-Կալթակին։ Պահպանվել են նաև «Սասուն» և «Սասում» տարբեր գրելաձևերը։

871 Քըշեց, զընաց մինչ Դիարբեքի

Դիարբեքիը (Ամիդ) Մեծ Հայքի հնագույն բերդաքաղաքներից է, Արևմտյան Տիգրիսի աջ ափին։ Հայոսի մի քանի պատումներում այն հիշատակվում է իբրև Մըսրա թագավորության քաղաք։ Մըսրա Մելիքը Դիարբեքիից է սկսում Դավթի դեմ իր առաջին հարվածի ձիարշավը։

889—890 երկրորդ անգամ քըշեց Հալաբ Ու բաց քողեց ձին Հալաբից.

Հալաբը (Հալեպ) Մերձավոր արևելքի հնագույն քաղաքներից մեկն է (գտնվում է ժամանակակից Սիրիայում)։ Հայ ժողովրդական վեպի որոշ

պատումներում Հալաբը նույնպես հիշվում է իբրև Մբսրա (Եգիպտոսի) Թագավորության մի մաս, որի կազմի մեջ այն իրոք մտել է էյուպյան հարթավայրի շրջանում: Դավթի դեմ իր երկրորդ հարվածի ձիարշավը Մեկին սկսում է Հալաբից:

916 Գրբդուտ սարք մեզ-մըշուշում:

Գրբդուտ սարք Հայկական Տավրոսի լեռներից մեկն է, գտնվում է Վանա լճի հարավարևմտյան ափից ոչ հեռու և Սասունից դեպի արևելք: Պոեմի երկու տողերում ուղղվել են ակնհայտ վրձնակաները.

899 Միեչև լուս <ը> կրնասցընեմ,

842 Հիշի՜ր Խաչը <ո> աջ քեի,

ՍԱՍՈՒՆՅԻ ԴԱՎԻԹԸ

Թ մասը

(էջ 41, 267)

Պոեմի այս մասը հեղինակի կենդանության ժամանակ չի տպագրվել և մնացել է անավարտ: 1—3 գլուխները (ընդամենը 28 տող) առաջին անգամ տպագրվել են «Նորք», 1925, № 5—6, էջ 95—96, խմբագրության հետևյալ ծանոթագրությամբ. «Հովհ. Թումանյանի համանուն պոեմի այս մասն անավարտ է և անտիպ: Այստեղ տպագրում ենք հեղինակի թղթերում պահված այդ մասի 1—3 գլուխները»:

Հետագայում՝ Գե ժողովածուի մեջ (1934, էջ 122—124), պոեմի այս մասի հրատարակումը պահպանված ձևագրերի հիման վրա լրացվեց 4-րդ ավելի ընդարձակ գլխով, և տողերի ընդհանուր թիվը հասավ 80-ի: Այդ տարբերակը տեղ գտավ ԵԺ 11 (136—138), որի «Կոմենտարներ և տեքստային տարբերություններ» բաժնում (407—410) տրվեց նաև տարբեր ինքնագրերից քաղված տողային փոփոխականների զգալի մասը:

Ներկա հրատարակության համար հիմք են ծառայել պոեմի այս հասվածների ինքնագրերը, որոնք պահվում են ԳԱԹ-ում (ԹՖ, № 8ր): 1—3 գլուխներն ունեն միայն մեկ ինքնագիր, որի մեջ ջնջումներն ու փոփոխականները բավական քիչ են: 4-րդ գլուխն ունի երեք ինքնագիր, որոնցից առաջինը՝ համեմատաբար մաքուրը, զրվել է սույն հրատարակության հիմքում, իսկ Բ և Գ ինքնագրերը (մեկը զրված սև թանաքով, իսկ մյուսը՝ մատիտագիր) լեցուն են բաղմամբով ջնջումներով, անավարտ տողերով ու փոփոխականներով: Այդ երկու ինքնագրերը հրատարակվում են տարբերակների բաժնում՝ յուրյոք տալով ձևագրի վրա հեղինակի կատարած աշխատանքն իր բոլոր մանրամասներով: Ի տարբերություն նախորդ ակադեմիական հրատարակության, ինքնագրերի պատկերը ներկայացվում է ոչ թե միախառնված, այլ առանձին-առանձին:

Պոեմի այս հատվածները, ամենայն հավանականությամբ, զրվել են

1904 թ.: Շուշանից 1904 թ. օգոստոսի 7-ին Փ. Վարդապետյանին գրած նամակում Թումանյանը հայտնում էր. «Դավթի» շարունակությունն ուղում են (խոսքը վերաբերում է Բարվի հայոց հրատարակչական ընկերությանը, որին Թումանյանը խոստացել էր հանձնել սոսնի երկրորդ մասը՝ տպագրելու համար — խմբ.): Պատրաստություն են տեսնում «Դավթին» հարսանիք անելու: Հարսանիքի ծախսը նրանցն է» (Եժ V, 275): Դարասկզբին գրված լինելու օգտին է խոսում նաև այն փաստը, որ այս հատվածների թղթի և ձեռագրային տվյալները հիմնական հատկանիշներով համընկնում են սոսնի առաջին մասի պահպանված ինքնագրերի տվյալներին:

Ինչպես երևում է Թումանյանի և Բարվի հրատարակչական ընկերության ղեկավարների (Մ. Տեր-Անդրեասյան, Հ. Քաջազունի, Ե. Բաղիանոսյան) նամակագրությունից, «Աստուծոյ Դավթի» երկրորդ մասի խրդիրը նորից սուր կերպով գրվել է 1907—1908 թթ.՝ բանաստեղծի շտաբոն երկերի նոր ժողովածուն (ԲԲ) կազմելու կապակցությամբ: Հրատարակչները շատ էին ուղում, որ այդ գրքում առաջին անգամ տպագրվեր նաև հայ ժողովրդական դրոցազնավալի մշակման շարունակությունը, որով զգալիորեն կմեծանային նաև հեղինակին վարձատրելու չափերը: Պոսնի երկրորդ մասը շուտափույթ ավարտելու խնդրանք-առաջարկներով նրանք բազմիցս դիմել են Թումանյանին (տե՛ս ԲՖ, № 1124—1126): ԲԲ ժողովածուի պատրաստման ընթացքում ծագել է նաև մի ուրիշ մտադրություն, որի մասին Հ. Քաջազունին բանաստեղծին գրել է. «Աստուծոյ Դավթի» շարունակությունը կարող ես մի քիչ ուշացնել, որովհետև այդ պոսնան մտադրություն ունենք դուրս հանել ժողովածուից և հրատարակել առանձին զրքույկով» (ԲՖ, № 1191, նամակն անթվակիր է, բայց, անշուշտ, վերաբերում է 1907—1908 թվականներին):

Սակայն բոլոր հորդորներն ու խոստումները որևէ արդյունք չտվեցին, սոսնի երկրորդ մասի աշխատանքներն այս հատվածներից առաջ չանցան: Մինչև վերջ անսկսված մնաց այն վիճակը, որի մասին գրում էր Հ. Քաջազունին 1907 թ. օգոստոսի 1-ի նամակում՝ հիշելով բանաստեղծի հետ իր մի խոսակցությունը «Աստուծոյ Դավթի» շարունակության մասին. «Բայց դու դա անիրագործելի դուար, — մի այնպիսի պատահումով, որի դեմ չի կարելի վիճաբանել. ասում ես, տրամադրություն չկա «Դավթի» շարունակելու: Անձնապես ես շատ ափսոսում եմ, որ այդ սպասել է, բայց զոռով հո չի՞ կարելի բանաստեղծություն գրել» (ԲՖ, № 1189):

Սով, այնուամենայնիվ, Թումանյանը մինչև վերջ էլ չհրաժարվեց հայկական էպոսի ամբողջական մշակման նվիրական գաղափարից: Ինչպես վիճում է բանաստեղծի դուստրը, 1920—1921 թթ. Թումանյանը հաճախ է անդրադարձել սոսնի շարունակությանը, ոգևորված հատվածներ է կարդացել գրած մասերից (տե՛ս Ն. Թումանյան, էջ 232, 249): Ինչպիսի մեծ պատասխանատվությամբ էր պատրաստվում Թումանյանը «Աստուծոյ Դավթի» մասի ստեղծմանը, վկայում են նաև պահպանված բազմաթիվ ու բազմապիսի ճրագրային նշումները, քաղվածքները, էպոսի մի շարք գրվածքների

արծակ վերապատումները: Հավանաբար, այդ նյութերը հավաքվել են ոչ միայն դարասկզբին, այլև 1910-ական թթ.՝ ամբողջ պոեմի արմատական վերափոխման ծրագրի կապակցությամբ, և կյանքի վերջին տարիներին, երբ Թումանյանն աշխատում էր «Հայկական Լպոսի քառարանից» գիտական ուսումնասիրության վրա: Այդ բոլոր նյութերը, որոնք պահվում են ԳԱՌ-ում (ԹՖ, Մ Ցբ, գ), առաջին անգամ լրիվ ծավալով տպագրվում են այս հատորի «Տարբերակներ և նյութեր» բաժնում: Դրանք օգնում են ինչ-որ շահով պատկերացնելու այս շիրականացված մտահղացման բնույթին ու շրջանակները:

Հատուկ կարևորություն ունի պոեմի երկրորդ մասի սկզբնական դրվագների շարադրանքը: Այդ էջերն ստեղծվել են էպոսի մի քանի պատումների ուշադիր ուսումնասիրության և համադրման միջոցով: Այդ պատումներն են. Գ. Հովսեփյանի «Դավիթ և Մհեր», Ս. Կանայանի «Թլեռլ Դավթի հեքիաթ», Արտ. Աբեղյանի «Թլլատ Դավթի և Մհեր», Ս. Հայկունու «Ջուջանց տուն», Բ. Խալաթյանցի «Սասմա փահլաններ կամ Թրլոր Դավթի և Մհեր»: Արծակ շարադրանքի մեջ մեծ տեղ է զբաղում Դավթի և աշուղների հանդիպման զրվագը, որը մեղ ծանոթ է նաև պոեմի շափածո հատվածներից: Բայց վերապատված են նաև Դավթի և 12 զույգանավորների հանդիպման, Խանդուկ խաթունի տան պահապան Համդուլի զմամլորման դրվագները, որոնք. անշուշտ, պիտի օգտագործվեն պոեմի մեջ՝ բացահայտելով գլխավոր հերոսի էությունն աշխարհ կողմեր: Թումանյանի մյուս գրառումների մեջ տեղ են գտել նաև Դավթի և Չմշկիկ Սուլթանի ճակատագրական կապը (բաղված է Գ. Հովսեփյանի «Սասմա ծուր» պատումից), Դավթի և Խանդուկի առաջին հանդիպումն ու ընդհարումը (ըստ Արտ. Աբեղյանի պատմի) և այլն: Այս և մի քանի ուրիշ նյութեր համախմբված են «Դրառումներ և քաղվածքներ» ընդհանուր վերնագրի տակ՝ խմբագրության կողմից համարակալված այն կարգով, ինչպես, դատելով առկա սովախներից, դրանք գրվել են (իհարկե, այդ դասավորությունը չի կարող ինչ-որ շահով մոտավոր ու պայմանական լինել): Այդ նյութերը վերաբերում են պոեմի ոչ միայն երկրորդ, այլև ավարտված առաջին մասին: Դրանց շարքում առանձնանում է վերջին և ամենաթավալուն դրառումը, որի մեջ Բադին, Կողբադին, Սյուդին, Չարխադին անձնանունների բացատրության կապակցությամբ երևում են Թումանյանի Լպոսագիտական հետաքրքրությունների լայն շրջանակները (նշված նյութերի մասին տե՛ս նաև Մ. Ջանփալյան, Թումանյանը և ժողովրդական էպոսը, 1969, էջ 75—77):

«Սասունցի Դավթի» երկրորդ մասի պահպանված հատվածները և հարակից նյութերը ցույց են տալիս, թե ինչ ուղղությամբ էր ընթանալու պոեմի մշակման հետագա աշխատանքը: Ամեն ինչից երևում է, որ այստեղ Թումանյանը կտրուկ կերպով հրաժարվում է «երևիանների ու ժողովրդի ընթերցանության համար» գրելու սկզբունքից, որով նա ղեկավարվել էր պոեմի առաջին մասի վրա աշխատելիս: Երկրորդ մասում նա ցանկացել է էպոսը վերապատմել ավելի լայն ու հանգամանորեն, էպիկական և քնարական սկզբունքների ավելի ազատ զուգակցման հղանակով, ներառնելով

նա է կենցաղային մահրամանները: Այդ ակզբունքաւ ամրողջ Երկրորդ մասը շաբադրելու դեպքում այն, անշուշտ, կլինէր առաջինից զգալիորեն աւելի ծաւալուն:

Շատ որոշակի է նաև տաղաշափական կառուցվածքի փոփոխությանը: Պոեմի առաջին մասում կիրառված 10 և 8-վանկանի տողաշափերի (երբևէն ներքին հանգով բաժանված 5 և 4-վանկանի կիսատողերի) փոխարեն այժմ Թումանյանն բնորոշ է ալէլի մեծ շափեր, ՄԼզ հասած 80 տողերից 50-ը գրված են 15-վանկանի և 8-ը՝ 16-վանկանի շափերով (ներքին երեք հատածով), որոնք շատ հարմար ու տարողունակ են լայն էպիկական բովանդակության համար: Մնացած՝ քնարական բնույթի տողերը գրված են 8 և 4-վանկանի շափերով:

Պոեմի այս մասում հանդիպում է երկու նոր աշխարհագրական անուն.

13 Խըլաք Բալիի քաղալորի դուստր խոսեց նրան կին,

Խըլաքը բերդարդաք է վանա լճի հյուսիսարևմտյան ափին: Միջնադարում Լոկել է տեղական մանր թագավորությունների, այդ թվում և Շահ-ի-Արմենների իշխանության կենտրոնը: Ըստ հայ ժողովրդական վիպերգության առանձին պատումների, Խըլաք քաղաքի իշխանի դուստրն է Խանդով խաթունը, որը Դավթի կինն է դառնում: Իսկ պատումների մեծ մասի համաձայն (որոնց և հետևել է Թումանյանը), Խըլաքի թագավորի դուստրը Չմշկիկ Սուլթանն է, որը, չհասնելով Դավթի կինը դառնալու փափագին, գալթակղում է նրան և ի վերջո դառնում նրա մահվան պատճառը:

16 Արի՛, զրնանք Կապուտ Բերդի քաղալորի ալբրկան

Կապույտ բերդը (կամ Կապուտա) բնակավայր է Կաղզվանի մոտ և, բնու հայ ժողովրդական վիպի, Լոկել է Խանդով խաթունի հոր թագավորությունը: Այստեղ հին ժամանակներից Լոկել են Խանդովի բերդ և Խանդովի ձոր տեղանունները: Պատումների մեջ հիշատակվում է նաև Կապուտկող անունով մի ուրիշ թագավորություն, որը գտնվել է վանա լճի հարավային ափին և, հավանաբար, Արծրունյաց թագավորության հիշողությունն է: Կապուտա բերդն ու Կապուտկողը վիպի սասցողների կողմից հաճախ շփոթվել կամ նույնացվել են իրար հետ:

ԹՄԿԱԲԵՐՂԻ ԱՌՈՒՄԸ

(էջ 45, 292)

Առաջին անգամ՝ ՄՃ, 1905, № 1, էջ 5—10, № 2—3, էջ 34—40, «Աշուղի զրույցը» ենթավերնագրով: Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Այնուհետև հնդկական կենդանության ժամանակ պոեմը տպագրվել է ևս վեց անգամ. ա) ԲԲ, էջ 197—210, որոշ փոփոխություններով և նույն ենթավերնագրով, բ) նույն բնագիրը ոչ մեծ տարբերություններով մտել է ՀԳ քրեատոմատիայի առաջին հատորի (1909, էջ 124—129) և գ) նույն քրեատոմատիայի 2-րդ տպագրության մեջ (1914, էջ 124—129), դ) 1909 թ. Թիֆլիսում պոեմը լույս է տեսել առանձին գրքույկով (16 էջ), որոշ լրացումներով և խմբագրական ուղղումներով, առանց հիշյալ ենթավերնագրի (գրքույկի վրա հրատարակության տեղն ու թվականը նշված չեն), ե) նույն տարբերակը, «Անուշ» պոեմի հետ միասին, մտել է 1921 թ. Կ. Պոլսում «Ժամանակակից» մատենաշարով (թիվ 36) հրատարակված գրքույկի մեջ (էջ 33—46, տպագրիչ-հրատարակիչ Վաղինակ Ս. Բյուրատ), զ) միևնույն տարբերակը՝ ԲՊ, էջ 279—293:

Հետագայում պոեմն ունեցել է բաղմամբիվ այլ հրատարակություններ՝ առանձին գրքույկներով և ժողովածուների մեջ, այդ թվում՝ ԵԺ II, 141—150: Ներկա հրատարակության (ինչպես նաև հետմահու բոլոր հրատարակությունների) համար հիմք է ընդունվել 1909 թ. տպագրված գրքույկը:

«Թմկաբերդի առումը» մտահղացվել ու գրվել է մեր դարի առաջին տարիներին՝ Թումանյանի ստեղծագործական բուռն վերելքի շրջանում: Պոեմն այդ վերելքի լավագույն արտահայտություններից մեկը հղավ:

«Թմկաբերդի առումն» ունեցել է ինչպես գրական-բանահյուսական, այնպես էլ կենսական աղղակներ: «Իմ մի քանի գրվածքների բացատրությունը» գրառման մեջ Թումանյանը, իրրե պոեմի հիմնական գրական աղբյուր, նշել է հայտնի բանահավաք և աղագործական Երվանդ Լալայանի «Ջավախքի բուրմունք» ժողովածուն (ՈՒՀ—2, էջ 420): Խոսքը վերաբերում է բանահավաքի գրի առած հետևյալ ավանդությանը, որից բանաստեղծը քաղել է և՛ իր պոեմի սյուժետային կորիզը, և՛ վերնագիրը: Բնորում ենք այդ գրառման լրիվ տեքստը.

«Թմկաբերդի առումը

Թմկաբերդի քրդերը պատմեցին ինձ, թե մի ժամանակ Թմկաբերդում իշխում էր մի հայ իշխան։ Պարսից խաղաղության եկել, երկար պաշարել է այս բերդը, սակայն չի կարողացել առնել, իշխանի կիներ սիրահարվել է պարսից շահի վրա և ծածուկ առել է նորա հաճությունը յուր հետ ամուսնանալու՝ ինքն ինքը սպանեց յուր ամուսնուն և բերդը հանձնեց շահին։ Եվ իբրև նա սպանել է ամուսնուն, հարբեցրել է զորքին և բերդի բանալիները ուղարկել շահին։ Շահն այսպիսով տիրել է բերդին և հարցրել է մատենի իշխանուհուն. «Ես եմ գեղեցի՞ր», թե ամուսինդ, եվ երբ սա պատասխանել է թե ամուսինս գեղեցիկ էր՝ շահը հրամայել է կապել սորան ձիու ագիից և քաշ տալ մինչև մեռնելը, ասելով. «Եթե ամուսինդ շահից գեղեցիկ էր՝ ինչո՞ւ սպանեցիր»։

(«Ջավախքի բուրմունք», ժողովրդական նյութեր, գիրք Բ, հավաքեց Ե. Հալալյան, Թիֆլիս, 1892, էջ 57)։

Բացի այս հիմնական աղբյուրից, Թումանյանը հետաքրքրվել է նաև ուրիշ համանման զրույցներով՝ կապված կենդ մատնությունամբ ամբողջ գրավելու մոտիվների հետ։ Այսպես, գերմանացի աշխարհագրագետ Կարլ Ռիտտերի «Երկրագլխության» ուսմունքն հրատարակության մեջ նրա ուղադրությունը գրավել է զրքի թարգմանիչ Վ. Գրիշոբերի լրացումներին մեկը, որը կապված է աֆղանական Գուլգուլե (Բամիյան) բաղաբի մոտ գտնվող Սեյիդարադ ամրոցին։ Ահա այդ հատվածը. «Ավանդությունն այդ ամրոցը կոչում է Կալիի դուխտեր—«Ալլահաբերդ», այն պատճառով, որ այնտեղ իբր թե ապրել է թաղավորի աղջիկը, որը սիրահարվել է Գուլգուլեում իր հորը պաշարած թշնամու առաջնորդին, հայտնի է նրան, թե տեղի կայազորն ինչպես է մատակարարվում ջրով, և այդպիսով պատճառ դարձել Գուլգուլեի անկման» (Землеведение К. Риттера. Кабулстан и Кафирнистан, СПб. 1867, с. 1000)։ Թումանյանի թղթերում պահպանվող մի գրառման մեջ (ԳԱԹ, ԹՖ, № 9) նա մի քանի լատով շարադրել է այս ավանդության բովանդակությունը և այն իրավացիորեն համարել «Թմկաբերդի առումի» սյուժետային կորիզի մի այլ «վարիանտը» (տե՛ս պոեմի տարբերակների և գրառումների բաժինը)։ Պոեմի լատինահայերենական թիմայի հետ առնչվում է նաև բանաստեղծի հետևյալ գրառումը. «Երբոր մարդը հաղթվել է միշտ կիներ խորհրդակից է եղել թշնամուն» (ԹԹ, Նոր նյութեր, թղթապանակ № 23)։

Առհասարակ պետք է նկատի ունենալ, որ թեև Թումանյանն աշխատել է պատմական կոնկրետություն մտցնել պոեմի նյութի մեջ՝ այն կապելով XVIII դարի առաջին կեսի պարսից բռնակալ թաղավոր Նադիր շահի անվան հետ, սակայն նրա ընտրած ավանդությունը պատկանում է միջազգային բանահյուսության տարածված սյուժեների թվին։ Հայտնի են, օրինակ, նույն մոտիվի վրացական և հարավսլավական տարբերակները՝ իրենց լուծումով բավական նման «Թմկաբերդի առումի» մեջ մշակված սյուժեին (տե՛ս էդ. Մ. Զրբալյան. Թումանյանի պոեմները, 2-րդ հրատ., 1986,

էջ 371—372): նույն մօտիվի մի ուրիշ հնագույն տարբերակ, ճիշտ է, այլ հանգուցալուծումով, հանդիպում է Ֆիրզուսու Շեահնամին» մեջ (տե՛ս Բ, Չուգասզլան. Թումանյանը հենում է պարսկերեն, «Գարուն», 1970, № 10, էջ 62—63):

Պոեմը գրելուց առաջ Թումանյանը որոշել է անձամբ այցելել Թմկաբերդի ավերակները, ստանալ լրացուցիչ կենսական տպավորություններ 1901 թ. հուլիսի 30-ին իշխանուհի Մարիամ Թումանյանին հասցեագրած նամակում բանաստեղծն այդ մասին հաղորդել է. «Երևի դուք իմացաք, որ ճանապարհորդում եմ լեզենդներ հավաքելու և առհասարակ ծանոթանալու ժողովրդի հետ: Ուզում եմ Թմկաբերդ գնալ—Էրևի հիշում եք Թմկաբերդի լեզենդան—այն կինը, որ ուղեց Շահի Բագուհին դառնալ և այլն: Գիտե՞ք, բանաստեղծի համար տպավորությունները հարստություն են—վա՛յ, այն բանաստեղծին, որ աղքատ է տպավորություններով» (եժ V, 189—190): Իրոք, 1901 թ. օգոստոսին բանաստեղծն ուղևորվել է պատմական Ջալախքի շրջան՝ ցանկանալով, առաջին հերթին, անձամբ տեսնել իրեն այդ ժամանակ ոգևորած երկու ստեղծագործական մտահղացումների («Թմկաբերդի առումը» և «Փարվանա») հետ կապված վայրերը՝ Թմուկ բերդի ավերակներն ու Փարվանա (Թափարավան) լիճը: Այդ այցելության մասին իրենց հուշերում մանրամասնորեն պատմել են Ջալալ Տեր-Գրիգորյանը (Սալլումյան), Վարդան Շահպարտյանը, Ջալալիեցին և ուրիշներ (տե՛ս ԹժՀ, էջ 402—404, 417—421, 428—434): Մասնավորապես՝ Զ. Տեր-Գրիգորյանը վկայում է, որ Թումանյանը բուռն պահանջ է զգացել իր գրելիք երկու գործերի «տեղագրության ու միջավայրի հետ ծանոթանալու» և կատակով ասել է. «Զէ՛ որ ես զորքերի ու ճակատամարտի մասին եմ գրում, պիտի անձամբ տեսնեմ՝ բերդի մոտ հարմարություն կա՞ զորք շարժելու...»: Թմկաբերդի ավերակները տեսնելու համար Ախալքալսք ժամանելու հաջորդ օրը Թումանյանը տեղացիների հետ միասին ուղևորվում է Գյումուրդա գյուղը. «Կառքը կանգ առավ Գյումուրդայի քարափին, Կառքով իջնել կիրճը ու ավելի մոտենալ Թմկաբերդին չէր կարելի, ճանապարհ չկար. ուստի մեր բանաստեղծը, որպես իսկական զորահրամանատար, դիմեց հեռադիտակի օգնության. նա հեռադիտակը հարմարեցրեց ու, խողովակի ծայրը դնելով աչքին, սկսեց երկար նայել, հետախուզել պատմական Թմկաբերդի շրջակայքը: Ես էլ օգտվելով հանգամանքից լուսանկարելի հեռադիտակով դիտող մեր բանաստեղծին» (ն. տ., էջ 402—403): Հիշատակվող լուսանկարը պահվում է Թումանյանի թանգարանի նյութերում): Իսկ Վ. Շահպարտյանը, նկարագրելով նույն այցելությունը, ավելացնում է. «Երկար դիտելիք իր վայրենի գեղեցկությամբ հմայող այս տեսարանը: Թումանյանը ծոցատեսությամբ մի քանի նշումներ արեց, հետո խոտերի մեջ պառկեց, ժպտաց ու ասաց. «Ա՛խ, Բեն՛ր, Բեն՛ր... Այստեղից ուղղակի կ'ոչնչանա Թմկաբերդ» (ն. տ., էջ 417):

Թեև Զ. Տեր-Գրիգորյանը գրում է, թե 1901 թ. այդ ուղևորության ժամանակ Թումանյանը «ոգևորված արտասանում էր երկար հատվածներ»

«Թմկաբերդի առումից» (ն. տ., էջ 403), սակայն դա, հավանաբար, շիտթության արդյունք է: Այդ ժամանակ Թումանյանը կարող էր խոսել իր ապագա պոեմի նյութի և մտահղացման մասին, իսկ երկը դեռ գրված չէր: «Թմկաբերդի առումը» գրվեց հաջորդ աւարի՝ 1902 թ. նշանավոր «Արասթումանի աշնանը», երբ Թումանյանը հնարավորություն ունեցավ մի քանի ամիս հանգստանալու, բուժվելու և զբաղվելու ստեղծագործական աշխատանքով: Վերամշակված կամ նոր գրված շատ այլ երկերի հետ միասին նա այդ ամիսներին գրեց նաև նախորդ տարվա ջախջախյան ուղևորության հետ կապված իր երկու նշանավոր գործերը՝ «Թմկաբերդի առումը» ու «Փարվանան»: Տարիներ անց (1909 թ. հուլիսի 18-ի նամակում) նա այդ մասին գրել է. «Որքան հիշողություններ ու անմոռանալի վայրկյաններ են կապված Արասթումանի այս կամ այն փոքրիկ, խաղաղ, չրնաղ անկյունում: Այդտեղ ևս շատ հմ երգել ու գրել եմ իմ մի բանի լավ բաները: Այդտեղ եմ մշակել «Անուշը», այդտեղ եմ գրել «Փարվանան» և այլ բաներ—հա՛, «Թմկաբերդի առումը» (նժ V, 320):

Պոեմի ստեղծման բուն ընթացքի մասին մեզ ընդ րան է հայտնի՝ ձևագիր նյութերի բացակայության պատճառով: Պահպանված որոշ սևագիր հատվածներից (տե՛ս «Տարբերակներ և նյութեր» բաժինը) երևում է, որ սկզբնապես Թումանյանը մտադիր է եղել շատ սուղիկ մանրամասնորեն ներկայացնել բերդի գրավման պատմությունը, նույնիսկ այն հանգամանքները, որոնց մեջ «թափառական աշուղը» վարում է իր գրույցն ունկնդիրների հետ: Այդ հատվածներում հիշատակվում են նաև աշուղի անունը (Մալուլ), ունկնդիրների հետ նրա հանդիպման վայրը (Անտուս լեռներ, Խուլո՞ բնակավայր) և ուրիշ մանրամասներ: Սակայն պոեմի վերջնական տեքստի մեջ պատմությունը կոնկրետացնող նման տվյալները բացակայում են, շարադրանքն ստացել է ավելի ընդհանրացված նկարագիր՝ միաժամանակ և՛ էպիկական, և՛ փխխոփայական:

Արասթումանից Թումանյանը վերադարձավ այն ժամանակ, երբ Մարիամ Թումանյանը, Փ. Վարդապետյանը, Շանթը և բանաստեղծի որիշ բարեկամները եռանդով աշխատում էին նրա նոր ժողովածուն (ԲԹ) հրատարակելու ուղղությամբ: 1903 թ. տպագրված «Բանաստեղծություններ» գիրքը նշանավորեց նոր աւետիճան նրա ստեղծագործական զարգացման մեջ, նախ և առաջ շնորհիվ այն երկերի, որոնք գրվել կամ արմատապես վերամշակվել էին Արասթումանում: Սակայն այդ ժողովածուի մեջ «Թմկաբերդի առումը» չմտավ: Մարիամ Թումանյանն այդ մասին իր հուշերում գրել է. «Թմկաբերդի առումը» ես շատ սիրեցի և ուզում էի անպատճառ մտցնել ժողովածուի մեջ, բայց հեղինակը կտրուկ կերպով մերժեց՝ առանց որևէ բացատրության» (ԳԱՌ, Մարիամ Թումանյանի ֆոնդ, № 7, էջ 33—34): Պատճառն, իհարկե, այն էր, որ իր նոր պոեմը Թումանյանը դեռ պատրաստ չէր համարում տպագրության համար և, ամենայն հավանականու-

* Ներկայումս՝ Աջարական ԻնՍՏ շրջանային կենտրոն:

Բյաւմբ, 1903—1904 թթ. ընթացքում նորից է անդրադարձել նրա վերամշակմանը, մինչև որ հնարավոր է համարել հանձնել տպագրության ՄՃ ամսագրին:

«Թմալերդի առումը» առաջին ամսագրային հրատարակումից հետո չի ենթարկվել այնպիսի արմատական վերամշակման, ինչպես Թումանյանի մյուս պոեմները: Սակայն պոեմի տարբեր հրատարակությունների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ առաջին տպագրությունից հետո մի քանի տարի բանաստեղծի միտքը նորից ու նորից վերադարձել է պոեմի հղկման ու կատարելագործման խնդրին: Բայց այդ աշխատանքը բոլոր դեպքերում ուղղագիծ ընթացք չի ունեցել, եղել են նաև «հետադարձ քայլեր»:

Առաջին հրատարակումից երեք տարի անց, տպագրության պատրաստելով ԲԲ ժողովածուն, Թումանյանը ուղղումներ է մտցրել պոեմի մի շարք տողերի մեջ, եկրափակել XII զլխից կրճատել է մեկ քառասուղ («Կույր աշուղը հոգու աչքով նըկատում է ամեն բան, Պատմում է ձեզ խաղ ու երգով Մարդու գործերն ու ճամփան»), փոխել է ստեղծագործության վերջին երկու տողերը («Ա՛խ, երանի՝ ո՛վ մարդ կրդա Ու մարդ կերթա անաւրատ» տողերի փոխարեն՝ «Ա՛խ, երանի՝ ո՛վ որ կրդա Ու կըզենա անաւրատ»):

ԲԲ բնագիրը, որոշ ոչ մեծ փոփոխություններով, ինչպես նշվեց, մտել է ՀԳ քրեստոմատիայի առաջին (1909) և երկրորդ (1914) հրատարակությունների մեջ, ընդ որում իրար ափսի մոտ են ԲԲ և 1909 թ. խմբագրությունները: Այդ պատճառով էլ, թեև այդ երեք հրատարակությունները վերջնական խմբագրությունից ունեն մի շարք ընդհանուր տարբերություններ, բայց անհրաժեշտ եղավ առաջին երկուսը՝ ԲԲ և ՀԳ առաջին տպագրությունը, նկարագրել միասին (ցույց տալով նաև նրանց միջև եղած այլընթեքյունները), իսկ ՀԳ 2-րդ տպագրությունը ներկայացնել առանձին:

«Թմկաբերդի առումը» բնագրի պատմության մեջ կա մի կողմ, որը սովորական պատկերացումներով դժվար է բացատրել: 1909 թ. առանձին հրատարակությամբ Թումանյանն ստեղծեց պոեմի այն տարբերակը, որը հետագայում իրավադիրորեն ճանաչվեց իբրև ամենից կատարյալ, հետևաբար՝ իբրև վերջնական խմբագրություն: Ի՞նչ փոփոխություններ են մտել պոեմի այդ տարբերակում: Նախ, Թումանյանը հետևողականորեն վերացրել է այս—էս և նմանատիպ հրկակի գրությունները՝ նախապատմությունը տալով երկրորդին: Նա մտցրել է նաև ուրիշ ոճական ճշտումներ, վերականգնել է պոեմի վերջին երկու տողերի ամսագրային փոփոխակը («Ա՛խ, երանի՝ ո՛վ մարդ կդա Ու մարդ կերթա անաւրատ»): Սակայն ամենից կարևորը պոեմի X զլխում՝ Շահի և Բըմկա տիրուհու խոսակցության տեսարանում մտցված փոփոխություններն են. բանաստեղծը, վերջապես, գտավ հարց տվող Շահի հոգեբանական վիճակի ամենից ճշգրիտ գնահատականը (նախորդ՝ «եվ լիթը թույնով...», «Ու դառը ծաղրով...» տարբերակների փոխարեն՝ «Ու լի դառնությամբ հարցնում է նա»), ինչպես և բուն հարցի ավարտուն բանաձևը. «Մի՞թե Թաթուլը քաջ չէր ու սիրուն...»: Ավելացնենք, որ առաջին անգամ այս հրատարակության մեջ երևան եկան

Շահի մտորումները աշխարհի անցողիկության մասին (253—256 տողեր), որոնք ծանրակշիռ նշանակություն ունեն ամբողջ պոեմի փիլիսոփայական բովանդակության համար. «Աշխարհքում հաստատ չըկա ոչ մի բան Ու մի՛ հավատալ երբեք ոչ մեկին. Ոչ բախտի, փառքի, ոչ մեծ հաղթության, Ոչ սիրած կնկա տըված բաժակին...»:

Սակայն զարմանալի է, որ և նույն 1909 թ. ՀԳ դասագրքում (որի կազմողներից մեկը ինքը՝ Թումանյանն էր), և հինգ տարի անց նրա 2-րդ տպագրության մեջ այս շատ կարևոր ճշտումներն ու լրացումները անդ չգտան, և պոեմը հրատարակվեց ԲԲ խմբագրությամբ՝ որոշ ոչ մեծ փոփոխություններով: Բացատրել այս փաստը «անուշադրությամբ»՝ հայելվ մն ճիշտ կլինեն, քանի որ այդ հրատարակությունների մեջ կան մի շարք նոր ճշտումներ ու փոփոխակներ: Ըստ երևույթին, այս դեպքում ևս Թումանյանն, որոշ առանձնումներ է ունեցել պոեմի վերջնական բնագրի ընտրության մեջ: Այդ առանձնումները հաղթահարվեցին մի բանի տարի անց, երբ իր վերջին՝ ԲՊ ժողովածուի համար նա ընտրեց «Թմկալերդի առումիս» 1909 թ. առանձին հրատարակության բնագիրը:

ՀԴ երկու հրատարակությունների մեջ էլ պոեմի վերջին՝ XII զլխի թվահամարը բացակայում է, և այդ զլուխը փակտորեն միացել է նախորդին: Դա, անշուշտ, տեխնիկական վրիպակ է:

Պոեմի 1921 թ. հրատարակությունը («Անուշ» հետ մեկ զբոսայիկի մեջ) և ԲՊ տեքստը առանց որևէ շեղման կրկնում են ստեղծագործության առանձին հրատարակությունը. միակ տարբերությունը ԲՊ-ի մեջ պոեմի 102-րդ տողի («Գիտորենքից վերև թռչում ման գալիս») բացակայությունն է, որն, իհարկե, տպագրական անփութության արդյունք է:

«Թմկալերդի առումը» պոեմով Թումանյանը վերջին անգամ պաշտոնապես է 1916 թ., երբ հայկական թմաշով օպերա գրելու մտադրությամբ Քիֆլիս էր ժամանել Անկրանցի Սպենդիարյանը: Ինչպես հիշում է Նվարդ Թումանյանը, կոմպոզիտորը, ծանոթանալով բանաստեղծի մի շարք երկերին, հրաժարվել է ե՛ր «Անուշ» պոեմից՝ «նյութը գտնելով միանգամայն անծանոթ», և՛ «Փարվանա» բալլադից՝ սչուժեի սեղմության պատճառով, և իբրև ապագա օպերայի գրական հիմք ընտրել է «Թմկալերդի առումը» բանաստեղծն ու կոմպոզիտորը միասին որոշ աշխատանք են կատարել լիբրետոն նախապատրաստելու համար, պոեմը բաժանել են արարների և այլն: Թումանյանը ցանկություն է հայանել զլխավոր հերոսուհուն (որը պոեմում կոչվում է պարզապես «Թեհա տիրուհի») անվանել Գոհար և այդպես կոչել նաև օպերան: Բայց այդ անվան ռուսերեն արտասանության մեջ երկու ձայնավորների՝ օ-ի և ա-ի հարանոթությունը անհարմար է դիտվել կոմպոզիտորի կողմից, և նա «Գոհարը» փոխարինել է այդ անվանը հոմանիշ «Ալմաստ» անունով (տե՛ս ն. Քումուկյան, էջ 160—161):

Լիբրետտի վրա Թումանյանի կոտարած տշխատանքից պահպանվել է միայն մի փոքրիկ սեղդի հատված (հրատարակվում է նույն հատորում), որն սկսվում է «երկու Բերդի տերրաֆիներ» Տիկին ու նաժիշտները՝ յա-

աերով: Սակայն Թումանյանն ի վիճակի չեղավ ոչ ամբողջական լիբրետո սուէղծելու, ոչ էլ նույնիսկ գրելու հերոսների լրացուցիչ դերերգեր: Հետագայում՝ 1918 թ. «Ալմաստ» օպերայի լիբրետոն հանձնարարվեց ուս բանաստեղծուհի Սոֆիա Պարեոկին (1885—1933): Ավելի ուշ այն խմբագրել և հայերեն է թարգմանել Տիգրան Հախումյանը: Ենթադրվում է, որ Ս. Պարեոկն օգտվել է Թումանյանի և Սպենդիարյանի համատեղ ջանքերով ստեղծված օպերայի ընդհանուր պլանից (ավելի մանրամասն տե՛ս լ. Տեր-Մինասյանի «Պոեմից մինչև օպերա» հոդվածում, «Սովետական արվեստ», 1969, № 4, էջ 14—19):

Պատմական և աշխարհագրական անունների բացատրություն

29 Նադիր Շահը զորք նավաֆեց,

Նադիր Շահը եղել է Իրանի հզոր տիրակալներից մեկը, թագավորել է 1736—1747 թթ.: Բաղմաթիվ արշավանքներ է կատարել դեպի հարևան երկրները (այդ թվում՝ նաև դեպի Անդրկովկաս), հռչակվել է իր դաժանությամբ ու նենգությամբ: Այդ հանգամանքն էլ հիմք է տվել Թումանյանին՝ ժողովրդական լեգենդում հիշատակվող անանուն պարսից թագավորին՝ փոխարեն հանդես բերել իրական պատմական անձնավորության, Նադիր Շահին և այդպիսով բանահյուսական պատմո՞ւթի անորոշ ժամանակը կապել XVlll դարի հետ: Սակայն, դրանով հանդերձ, Թումանյանի պոեմը չի կարելի դիտել իբրև պատմական իրադարձության արտացոլում: Նադիր Շահը այստեղ ոչ թև իրակոսն անհատի, այլ արևելյան բռնակալի հավաքական կերպար է:

31 Եկավ Թըմկա բերդը պատեց,

Թըմուկ բերդը (Թմոզվի) պատմական Զալախքի միջնադարյան ամրոցներից է, Քուռ գետի ձախ ափին: Xll—Xlll դարերում եղել է Զալախքի Զաքարյանների նստավայրը: Բերդի ավերակները պահպանվել են մինչև մեր օրերը և լավ երևում են գետի հակառակ ափին դտնվող բարձրադիր Գյումուրդա դյուղից (այստեղից էլ բերդը դիտել է Թումանյանը 1901 թ. այցելության ժամանակ):

Պոռմի հերոսը՝ Թըմուկ բերդի իշխան Թաթուլը, պատմական-իրական անձնավորություն չէ (որեւէ գրավոր կամ բանասցւոսական աղբյուրի մէջ նա չի հիշատակւում), այն բանաստեղծի գեղարվեստական երեւակայութեան կերտվածքն է:

49 Իւան, Թուրան ողջ եկել էն,

Նադիր Շահի Բագավորութեան՝ Իրանի հետ միասին հիշատակելով նաև միջինասիական Բուրան երկրամասը՝ Թումանյանը ցանկացել է ստեղծել պատկերվող արշավանքի և ճակատամարտի վիպական հիպերբոլիկ պատկերացում:

79 Ծով են աշխերը Զավախի դասեր,

Զավախը հնում եղել է Մեծ Հայքի հյուսիսային գավառներից մեկը, իսկ ներկայումս ընդգրկում է Վրացական ԽՍՀ Ախալցխայի, Ախալքալաքի, Ասպինձայի և Բոդղանովկայի շրջանները: Զավախքում են ծավալվում «Թմկաբերդի առումը» պոեմի դեպքերը:

82 Ուր բարձր Արուի գագաթն է ծածկում:

Նկատի ունի Մեծ Արուլը, որը Զավախքի ամենաբարձր լեռնագագաթներից է: «Փարվանա» բալլադում այդ լեռն ստացել է «Բարձրագահ Աբուլ» մականունը:

91—92 Էսպես է ասել հրնուց էդ մասին

Ֆարսի բլուրբլուր, անման Ֆիրդուսին.

Ֆիրդուսին X—XI դարերի պարսիկ մեծ բանաստեղծն է, «Շահնամ» էպիկական վիթխարի ստեղծագործության հեղինակը: Ֆարսը Հարավային Իրանի նահանգներից է, միջնադարյան իրանական պետության կենտրոններից մեկը: Գլխավոր քաղաքը Շիրազն է, որը հռչակված է եղել իր պարսեզնե-

րով, վարդերով ու սոխակներով: Ֆարս (Պարս, Պարսկաստան) է կոչվել նաև իրանական պետությունն ամբողջությամբ վերցրած: Այդ հիման վրա էլ Թումանյանի պոեմում «Քափառական աշուղը» Ֆիրդուսուն «Ֆարսի բյուրջով» է անվանում:

Պոեմի 11 գլուխն ամբողջությամբ (91—110 տողեր) գրված է իբրև պարսիկ մեծ վիպերգակի մտքերի ու պատկերների վերապատում: Սակայն պետք է ենթադրել, որ դա բանաստեղծական հնարանք է սոսկ «Թմկաբերդի առումի» պարսիկ թարգմանիչներ Սայեն ու Նադերվուրը վկայել են, «որ այս տողերի պարսկական բնագիրը գտնելու իրենց և մի քանի շահնամահետների ջանքերը սուլարդյուն են անցել» (տե՛ս «Գրություն», 1970, № 10, էջ 62): Պետք է կարծել, որ Թումանյանը ոչ թե վկայակոչում է Ֆիրդուսու պոեմի որևէ կոնկրետ հատված, այլ նրա անունը հիշատակում է՝ աշուղի խոսքին արևելյան ոգի և գունավորում տալու համար:

108 Ռուստեմ Զալե էլ չի հաղթիլ նրան,

Ռուստեմ (կամ Ռոստոմ) Զալը Ֆիրդուսու «Շահնամեի» գլխավոր դերուղեական հերոսն է:

126 Արշունը հոսում էն Քըռի նրման:

Քուռ գետը, սկիզբ առնելով պատմական Հայաստանի լեռներից, անցնում է նաև Զավախքի սարածքով:

182 Կախքի գինին խելագար հոսել:

Արևելյան վրաստանի Կախքի շրջանը հնուց ի վեր հռչակված է նդելի իր գինիներով:

ՀԻՆ ԿՌԻՎԸ

(էջ 59, 301)

Պոռնի պահպանված մասերն առաջին անգամ տպագրվել են.

ա) Առաջին երգը («Տանը») իր նախերգանքով՝ Հր, 1915, 29 հոկտեմբերի, № 243, էջ 2—3, «Անտիպ պոեմից» նշումով և ապա՝ «Առաջին երգը. Տանը» վերնագրով:

բ) Երրորդ երգը («Երկրում») տպագրվել է ավելի վաղ՝ «Ժամանակ» թերթում, 1907, 1 հունվարի, № 1, էջ 2, «Լևոնի կոիվը (մի հատված պոեմից)» վերնագրով, առանց նախերգանքի: Հաջորդ տարի՝ 1908 թ. պոռնի այդ մասը մտել է ԲԲ ժողովածուի մեջ (էջ 211—218), «Երկրում» վերնագրով և «Հատված» նշումով, դարձյալ առանց նախերգանքի: Նույն տեքստը կրճատումներով (ընդամենը 114 տող) տպագրվել է նաև «Հայ բանաստեղծներ» գրքում (կադմից Հ. Քաջազնունի, Բաքու, 1908, էջ 104—109):

գ) Պոռնի կորած երկրորդ երգի («Ճամփին») նախերգանքը «Հայոց լեռներում» վերնագրով՝ «Երկիր» թերթում, 1906, 24 դեկտեմբերի, № 70, էջ 2: Այնուհետև, իբրև ինքնուրույն բանաստեղծություն, ղեկավարվել է ԲԲ, ՀՀ և ԲՊ ժողովածուների մեջ (տե՛ս սույն հրատարակության 1-ին հատ., էջ 206—207 և ծանոթագրությունը՝ էջ 606):

Պոռնի հիշյալ երկու մասերն իրենց նախերգանքներով Բուժմանյանի կենդանության ժամանակ տպագրվել են ՀՀ (էջ 8—32) և ԲՊ (էջ 215—237) ժողովածուներում: Այնուհետև, մոտ 40-ամյա ընդմիջումից հետո՝ եժ Վ1, էջ 36—50:

Ներկա հրատարակության համար հիմք է ընդունվել ԲՊ բնագիրը, որը չի տարբերվում ՀՀ-ից (բացառությամբ մեկ՝ առաջին Երգի 304 տողի): Ի տարբերություն նախորդ հրատարակությունների՝ առաջին («Տանը») և երրորդ («Երկրում») Երգերի միջև զետեղվում է կորած երկրորդ մասի («Ճամփին») նախերգանքը՝ «Հայոց լեռներում», թեև այն իբրև աուտենդին բանաստեղծություն տեղադրվել է նաև սույն հրատարակության 1-ին հատորում: Այս հարցում խմբագրությունը հետևել է նույն այն սկզբունքին, որով «Նախերգանք (Լեռներ, ներշնչված դարձյալ ձեզանով...)» բանաստեղծությունը

տեղծութիւնը զետեղվել է և՛ քնարական գործերի շարքում (հատ. 1, էջ 23), և՛ «Հառաչանք» պոեմի սկզբում (հատ. 3, էջ 68)։

Պոեմի տարբեր մասերը հրապարակվում են տողերի առանձին համալրակալմամբ։

«Հին կոիվը» բարդ ու երկարատև ստեղծագործական պատմութիւն է օճեցել, ունի ընդգրկում է շուրջ քառորդ դար՝ պոեմի առաջին փորձերից՝ կատարված 90-ական թթ. սկզբին, մինչև պահպանված երկու մասերի համատեղ տպագրութիւնը 22 ժողովածուի մեջ (1916)։ Այդ պատմութիւնը ղեկնա լիովին պարզաբանված չէ՝ նյութերի մեծ մասի կորստյան պատճառով։

Պոեմի ինքնադրերից պահպանվել է միայն մի բանի պատահիկ.

ա) Առաջին և երկրորդ մասերի նախերգանքների ինքնադրերը (ԳԱԹ, ԹՖ, № 4)։ Առաջին նախերգանքի ինքնադրը տպագրված տեքստից ունի զգալի տարբերութիւններ (յույց են տրված տարբերակների բաժնում)։ Երրորդ մասի նախերգանքն ունի երկու ինքնադիր (Ա, Բ), որոնցից երկրորդը լիովին համընկնում է տպագրվածին, իսկ առաջինն ունի մի շարք տարբերութիւններ (աւսնույն բաժնում)։ Ա ինքնադրի վերը գրված է պոեմի նախնական վերնագիրը՝ «Հետնի կոիվը» (ջնջված)։ Այդ վերնագրի առկայան հետևյալ նշումները. «Պատմ<ական> պոեմ 90-ական թվականներից. հատված», ասլա՝ «Երկրորդ երգը» (պետք է ենթադրել, որ ըստ պոեմի նախնական պլանի այս մասը նրա երկրորդ գլուխն էր լինելու), իսկ նրա աջ կողմից մատիտով գրված է այդ երգի վերնագրի տարբերակներից մեկը՝ «Դեպի լույսը»։ Բ ինքնադիրը վերևում ունի «Հին կոիվը» ընդհանուր վերնագիրը (ջնջված), ասլա՝ «Երկրորդ երգ» (որն ուղղվել է թերթի երգը-ի և հետո առհասարակ ջնջվել), իսկ նրա կողքից՝ «Երկրորդ» վերնագիրը, որը և պահպանվեց ԹԲ, 22 և ԲՊ հրատարակութիւններում։

բ) Սևագիր երկու հատված (ԹՖ, № 100ա և № 144)։ Դատելով բովանդակութիւնից՝ գրանցից մեկը (հրեք էջի վրա) պոեմի «Երկրորդ» գլխի վերջին մասի նախնական սևագիր գրառումներից է, իսկ մյուսը (վերնագրված «Հրդեհ», երկու էջ) հաջորդ գլխի կոնսպեկտային շարադրանքն է։ Այդ ինքնադրերը հրապարակվում են «Սևագիր հատվածներ» ընդհանուր վերնագրի տակ։

գ) «Հայոց լեռներում» բանաստեղծութիւնի առանձին ինքնադիրը (ԹՖ, № 77)։

«Հին կոիվը» (նախապես՝ «Հետնի կոիվը») պոեմի վրա կատարված աշխատանքն անցել է մի բանի փուլ։

Ստեղծագործութիւնի նախնական մտահղացումը կապված է 90-ական թթ. սկզբի հետ 1890 թ. գրած և նույն թվականին ԲՄԻ-ում տպագրված «Մեհհրի» պոեմից անմիջապես հետո Թումանյանը նորից ստեղծագործական լուրջ հետաքրքրութիւն է հանդես բերում ղեպի արևմտահայութիւնի տառապանքի և ճակատագրի թեման։ Դրա արդյունքը եղավ այս պոեմի առաջին տարբերակը, որը մեղ շի հասել՝ բացառութեամբ մի բանի հատվածներին

Ինչպես պարզված է Թումանյանագիտության մեջ, դրանք այն Լուսին Բանաստեղծություններն են, որոնք տպագրվել են միևնույն՝ «հատված սյունի» ենթագրերով, ա) «Տարոնի գարունը» (ԲՄՄ, էջ 72—73, «1890 թ.» նշումով), բ) «Տարոնի առավոտը» (ն. տ., էջ 95—97, նույն «1890 թ.» նշումով), գ) «Գիշեր» (Տղ, 1895, № 16, էջ 238)։ Այդ բանաստեղծությունները (տե՛ս սույն հրատ. հատ. 1, էջ 73—77), անտարակույս, «Հին կոիվը» պոեմի նախնական տարբերակի հատվածներն են։ Այդ են ապացուցում նրանց մեջ պատկերված աշխարհագրական միջավայրը (Արևմտյան Հայաստան, հատկապես Տարոն և Մշո դաշտ), ավարառու բրդական ցեղի և նրա պարագլուխ Մուսաբեկի անվան հիշատակությունը, քնդհանուր ողբերգական մթնոլորտը և այլն։ Ըստ Վարդգես Ահարոնյանի վկայության, որն, անշուշտ, հենվել է բանաստեղծի պատմածի վրա, պոեմը գրվել է 1890—1893 թթ. («Орхон», Литературно-политический ежемесячник, Тифлис, 1919, № 1, с. 73)։ Ինքը՝ Թումանյանն էլ 1890 թվականն էր համարում այս պոեմի վրա իր աշխատանքի սկիզբը։ 1919 թ. գրած «Պատանկության օրերից» հոդվածում, որը նվիրված է հայտնի աղջկան՝ հասարակական գործիչ Ստեփան Զորյանի (Խոստումի) հիշատակին, էա հետևյալ կարեոր վկայությունը այս պոեմի բնության շարժողիքների մասին. «Հետագայում էլ մի քանի պատմություններ արավ ու առաջարկեց, որ բանաստեղծության նյութ առնեմ։ Ես նրա պատմություններից միայն մեկից, որ պատմեց 1890 թվականին, մի տերտերի ու իր աղջկա պատմությունից օգտվեցի ու նյութ առա մի պոեմի։ Պոեմը լին գրելիս բոլորովին փոխվեց և ուրիշ բան դուրս եկավ, բայց ես նվիրեցի Ստեփանին» («Հառաչ», Թիֆլիս, 1919, 26 հունվարի, № 11)։

Սակայն, աշխատանքն այս պոեմի վրա 90-ական թթ. սկզբին կամ չի ավարտվել, կամ էլ շուտով այն չի բավարարել հեղինակին։ Դա է պատճառը, որ ես այդ տասնամյակում պոեմը տպագրելու որոշեցի։ Նոր փորձ չի արել, իսկ «Տարոնի գարունը», «Տարոնի առավոտը» և «Գիշեր» բանաստեղծություններից և ո՞չ մի առող չի փոխանցվել պոեմի հետագա խմբագրությունը (Թեև «Երկրում» գլուխը պատմում է արևմտադարձության կրած նույն այն սարսափների ու կորուստների մասին, որոնց նվիրված են նաև հիշյալ երեք բանաստեղծությունները)։

Թումանյանը նորից վերագործավ այս պոեմին տարիներ անց, երբ նվաճել էր ղեկավարվածական վարպետության նոր աստիճան և հայ ժողովրդի ազատագրության հարցին նայում էր շատ ավելի բարձր հումանիստական դիրքերից։ «Հին կոիվը» պոեմի վերասեղծման մասին (միշտ է, առանց վերնագրեր նշելու) ես խոսել է 1902 թ. ամռանը գրած նամակներում։ Հուլիսի 29-ին ես Փ. Վարդապարյանին հայտնում էր. «Սակայն ընդ առեմ, որ միևնույն ժամանակ մի մեծ ազգային պոեմա եմ ձեռն, մի բան, որ վաղուց ներսս փոթորկում եմ քառասյին դրության մեջ— և հոգի ասածով շրջել ի վերայ նորա— և անշուշտ մի օր ասելու է— եղիցի լույս։ Ա՛խ, ի՛նչ սթաղնելի խոսք է. եղիցի լույս... ստեղծագործության աստվածային խորհուրդը կամ ստեղծագործական հանճարի ուժը հայտնում է այս Լուսին խոս-

բոլոր — եղիցի լո՛ւս...» (ԵԺ V, 202)։ «Աղգային մեծ պոեման», անտարակույս, «Հին կոիվն» էր, որը պետք է ամփոփեր հարադատ ժողովրդի պատմության, ներկայի և ապագայի մասին բանաստեղծի պատկերացումները, աղգային գոյություն թուամանյանական փիլիսոփայությունը։ Հիշյալ նամակից մեկ շաբաթ անց՝ օգոստոսի 6-ին, բանաստեղծը նույն հասցեատիրոջը գրում էր. «Ասում ես մի տխրիլ, որ դավաճանում ես քեզ իբրև աղգային բանաստեղծի։ Ես չեմ տխրում, որովհետև խոր ու լայն զգում եմ, որ վշտոտ ազգը, տառապած ազգը շարժվում է իմ մեջ, ուզում է խոսել։ Հենց այս էր, որ ասում էի մի աղգային, մեծ պոեմա եմ ձևել, բայց ծալում հետաձգում եմ» (ԵԺ V, 205)։

Բանաստեղծի այս խոսքերը հիմք են տալիս ասելու, որ ո՛չ այդ ժամանակ, ո՛չ էլ 1902 թ. «Աբասթումանի աշնանը» այս պոեմը լիովին չի ավարտվել (այդ պատճառով էլ չի մտել ԲԹ ժողովածուի մեջ)։ Պետք է ենթադրել նաև, որ աշխատանքը պոեմի վրա շարունակվել է հաջորդ մի քանի տարիներին, հավանաբար՝ մինչև 1906 թ.։ Այդ թվականի վերջին Թումանյանը տպագրության է հանձնում երկու հատված պոեմից («Հայոց լեռներում», «Երկրում»)։ Պոեմը, որն այժմ բաղկացած էր հինգ մասից, էապես նոր տեսք ստացավ (անշուշտ այդ են ակնարկում բանաստեղծի՝ մեզ արդեն ծանոթ խոսքերը. «Պոեմը թեև գրելիս բոլորովին փոխվեց և արիշ բան դուրս եկավ...»)։ Դիտարկելով հերոսի անունը և նրա փոխարեն դարձավ Վահան։ Ասվածի հիման վրա «Հին կոիվը» պոեմի այս երկրորդ տարբերակը հիմնականում պետք է համարել 1902—1906 թվականներին ստեղծագործություն (տե՛ս այդ թվագրության հիմնավորումը նաև սույն հրատարակության 3-րդ հատորի ներածական հոդվածում, էջ 486)։ Բացառված չէ, սակայն, որ այդ խմբագրությունն էլ բանաստեղծին չի բավարարել, և նա հաջորդ տարիներին (1907—1910) ինչ-որ չափով շարունակել է աշխատել այդ երկի վրա։

Բայց ի՞նչ մասերով հիմնականում ավարտված և, դատելով պահպանված հատվածներից, Թումանյանի էպիկական տաղանդի ամենախոշոր ու կատարյալ կերտվածքներից մեկը շատ դժբախտ ճակատագիր ունեցավ։ Բանաստեղծի տանը կատարված մի խուզարկության ժամանակ բռնադրված ուրիշ թղթերի հետ ժանդարմական վարչությունը տարավ նաև «Հին կոիվ» ձևագրերը, որոնցից այդ ժամանակ միայն մեկ գլուխ՝ երրորդ մասն էր տպագրվել («Երկրում»)։ Պոեմի ինքնազբերը պարունակող հինգ տետրերը անհետ կորան և այլևս բանաստեղծին չվերադարձվեցին։ Թղթերի բռնադրվումը տեղի է ունեցել 1911 թ. հունվարի 19-ին, երբ ռուսականության գործակալները հանկարծակի ներխուժում են «Հորիզոն» թերթի խմբագրություն, ապա խուզարկություն են կատարում նաև Թումանյանի բնակարանում՝ գինեի պահեստ և դաշնակցական կուսակցության զաղտնի փառաքելներ հայտնաբերելու նպատակով։ Թումանյանը և «Հորիզոնի» խմբագրությունում հտնվող մի շարք անձինք (Ա. Շիրվանզադե, Ե. Լալայան, Մ. Սովետիսյան և ուրիշներ) ձերբակալվում և տարվում են Բաղային ոստիկա-

նատուն: Այդ մասին հիստորիոթյուններ կան Ստ. Լիսիցյանին 1911 թ. ապրիլին Թումանյանի դրած մի նամակում թիվ 2—1, 380—381), Մարգար Ավետիսյանի հուշերում (ԹԺՀ, 189) և այլուր: Զերթակալության հանդամանքների բնությունը տե՛ս Լ. Կաբապետյան, Թումանյանի հասարակական գործունեությունը և Թիֆլիսի պահանջական բաժինը, ՈՒՀ—3, էջ 100—122:

Թումանյանի այս բանտարկությունը թեև տեղը ընդամենը մեկ օր, բայց պատճառ դարձավ նրա ստեղծագործության շատ էջերի անդամ կորստյան: Այդ մասին բանաստեղծը գրել է մի բանի անդամ: Առաջինը այն դիմումն է, որ նա հղել է Թիֆլիսի նահանգական ժանդարմական վարչությունը, բանտարկությունից մի բանի օր հետո՝ 1911 թ. հունվարի 28-ին: Ստորև բերվում է այդ դիմումի լրիվ տեքստը հայերեն թարգմանությամբ (ոտաներն ընագիրը տպագրվել է ՈՒՀ—3, էջ 350):

«Թիֆլիսի նահանգական ժանդարմական վարչությանը՝
Հովհաննես Տեր-Բաղետի Թումանյանից

Դ ի մ ու մ

Իմ բնակարանում այս հունվարի 19-ին ժանդարմական վարչության հրամանով կատարված խուզարկության ժամանակ վերցրել են իմ ձեռագրերը: Այս ամսի 27-ին ես ես ստացա ձեռագրերի պարկը, որոնց մեջ երկու կապոց իմը չէին, այլ Կոմանովայինը, իսկ իմ ձեռագրերից պակասում են մի բանի անավարտ և անտիպ պոեմ, հերիաթ և մեկ պրամա, որոնք շատ թանկ են ինձ համար: Ոչ մի բոսյե չեմ կասկածում, որ ժանդարմական վարչությունը դրանք պահած լինի նրանց անկեղալ բնույթի պատճառով: Ուստի Կոմանովային վերադարձնելով այն կապոցները, որոնք մացվել են իմ կապոցների թվի մեջ, խոնարհաբար խնդրում եմ պահել և վերադարձնել ինձ իմ ձեռագրերը, իսկ եթե դրանք ինչ-որ պատճառով պահվել են, ապա խնդրում եմ բարի լինել հաղորդել ինձ:

Հովհ. Թումանյան

28 հունվարի 1911 թ.

ք. Թիֆլիս

Վոլենսենսկայա փող. № 18ա:

Այս դիմումը սրել արդյունք չտվեց: 1911 թ. հոկտեմբերի 31-ին հաջորդեց Թումանյանի նոր ձերբակալությունը, իսկ մյուս տարվա սկզբին՝ դատավարությունը Պետերբուրգում: Միայն մի քանի տարի անց բանաստեղծն առիթ ունեցավ նորից հիշեցնելու իր կորցրած ձեռագրերի մասին, այս անգամ՝ հայկական մամուլի էջերում: 1915 թ. աշնանը, հրապարակելով «Հին կոթիլը» պոեմի առաջին մասը («Տանը»), նա անհրաժեշտ համարեց հասարակությանը ներկայացնել այդ երկի կորստյան պատմությունը՝

հույս տածելով, որ այն դեռ կարող է գտնվել: Մեջ ենք բերում այդ հրապարակմանը կցված ծանոթագրության լրիվ տեքստը (Հր, 1915, 29 հոկտեմբերի, № 243).

«Առիթից օգտվում եմ մի խնդրի անելու նրանց, որոնք 1910—11 թվականներին իրենցից տարած թղթերը հոս են ստացել Թիֆլիսի ժանդարմական վարչությունից: Հիշ ժամանակ, երբ իմ ձեռագիրներն ու թղթերն էլ ես վերագրածրին կապոցներով, կապոցների թիվը ճիշտ էր, բայց հինգ կապոցն իմը չէր, շփոթած էին ուրիշի (Կոմանյանի) թղթերի հետ և ես իսկույն վերագրածրի: Սակայն իմ հինգ կապոց ձեռագիրները, որ, ըստ երևույթին, սխալմամբ տրված են ուրիշին, ինչքան էլ հետևեցի, մինչև օրս չգտա: Եվ ում մոտ էլ լինեն՝ դժար կիմանա, թե ում ձեռագիրներն են, որովհետև ոչ մեկի վրա անուն-ազգանուն չկա: Ահա դրանցից մի քանիսը:

Մինը էս պոեմն է. վերնագիրը գրած «Լեոնի կոիվը» և ջնջած: Հինգ տեսրակով հետևյալ հինգ երգերը. 1) Տանր (որ տպվում է «Հորիզոն» էս չ-ում: Սրա մշակած ձևը: էս սևագրությունն է, որ աղբիկս է գտել): 2) Ճամփին (որի նախնականը՝ «Հայոց լեռներում», տպված է): 3) Ներում (որ 1907 թվին տպված է «Ժամանակ» թերթում և Բաքվում տպած իմ գրքի մեջ): 4) Հրդեհը, 5) Ժողովրդի մեջ, և մնացածը խոսքը նյութեր:

Մյուսը Հագաբան բյուրյուզ հեքիաթ-պոեմի սկիզբն է և միջից մի քանի թղթեր: Երրորդը մի պոեմ, որ էս տողերով է սկսվում.

Ես վայր եմ իջնում Հայոց լեռներից,
Գալիս են ինձ հետ հովիվն ու հովեր.
Ես ձայն եմ տալիս Հայոց դաշտերից,
Լալիս են ինձ հետ գեղջուկն, իր ցավեր:

Եվ այլն: Եվ ուրիշ նյութեր ու չամարտած ձեռագիրներ: Խնդրում եմ՝ եթե մեկն ու մեկի մոտ են ընկած էս թղթերը՝ ինձ իմացնի:

Հասցես՝ Тифлис, Вознесensk. 18, կամ ուղղակի «Հորիզոն»-ի խմբագրություն:

ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ:

Այս դիմումը նույնպես որևէ հետևանք չունեցավ: Վերջին անգամ Թումանյանն այդ կորստին անդրադարձել է վերը հիշատակված «Պատանեկության օրերից» հոդվածում, բայց արդեն կորստի անդառնալիության դիտակցությամբ. «Բավական տարիներ առաջ ռուս ժանդարմները խուլարկեցին, տարան կորցրին էդ պոեմը և միայն մի երկու կտոր գտա սյատահմունքով, որ տպվեցին «Տանը», «Ներկրում» և «Հայոց լեռներում» վերնագրերով» («Հառաջ», 1919, 26 հունվարի, № 11):

Այսպիսով, պոեմի հինգ մեծ մասերից մեկը հասել են միայն առաջինը («Տանը») և երրորդը («Ներկրում»), իսկ երկրորդը («Ժամփին»), չորրորդը

(«Հըրէհէր») և հինգերորդ («Ժողովրդի մեջ») մասերը կորել էն (բացառութեամբ երկրորդ մասի նախերգանքի)։ Այսուհանդերձ, պահպանւած հատվածների և մի քանի վկայությունների հիման վրա կարելի է որոշ պատկերացում կազմել պոեմի ամբողջական մտահղացման մասին։ Հիմքեր կան ասելու, որ պոեմի երկրորդ տարբերակը, կասկած չի ներշնչում անցյալ դարավերջին արևմտահայության կրած տառապանքների և նրա ազատագրութեան համար մղված պայքարի հետ (այդ է ակնարկում նաև «պատմական պոեմ 90-ական թվականներին» ձևագրային նշումը), պետք է վերածվեր ողջ հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի լայն համադրական պատկերման։ Բովանդակության այդ կարևորագույն կողմը, ըստ հեղինակի մտահղացման, պետք է խտացված դժերով մտանշնչվեր պոեմի նախերգանքներում (բոլոր հինգ գլուխներն ունեցել են իրենց առանձին նախերգանքները) և ապա զեղարվեստորեն մարմնավորվեր բուն պատմական մասերի մեջ։

Մեզ հասած երրորդ գլուխը («Երկրում») ավարտվում է ահով ու սարսուխով պատած հայ գյուղում՝ գիշերով երեք գիշերված հայ մարտիկների երևան գալով։ Պահպանված սևագիր հատվածներից մեկը ցույց է տալիս, որ Նախապես Թումանյանը մտապիտ է եղել այդ իրավիճակը պատկերել ավելի մանրամասն։ Մյուս սևագիր հատվածը պոեմի շրջերգ մասի («Հըրէհէր») յուրօրինակ կոնսպեկտն է։ Նրանից երևում է, որ առեանդիների և հայ պինված երիտասարդների ընդհարումը վերածվում է մեծ արշավանահանության, ծանր վիրավորված լեռներ սրի և հրդեհի մատնված գյուղի բնակիչներին առաջնորդում է դեպի անառիկ լեռները («Նրա Լուսինից գնում է ջարդված ժողովուրդը և նրա առաջին արշուկված գետի վեր-լեռը»)։

Պոեմի ամբողջական մտահղացման մասին ավելի լրիվ պատկերացում է տալիս Վարդգես Ահարոնյանի շարադրանքը 1919 թ. երես մի հոգվածում («Ազգային վիշտը Հովհ. Թումանյանի պոեմի վրա»), որը նվիրված է բանաստեղծի ծննդյան 50-ամյակին։ Քանի որ հոգվածի այդ մասը, անկասկած, դրի է առնվել անմիջականորեն Թումանյանի պատմածի հիման վրա, Վ. Ահարոնյանի շարադրանքը ձեռք է բերում սկզբնաղբյուրի նշանակություն՝ ինչպես պոեմի ճակատագիրը, այնպես էլ, մանավանդ, նրա կորած վերջին մասերի բովանդակությունը պատկերաչափական համար։ Ստորև ամբողջությամբ բերվում է հոգվածի այդ մասը, որը կարող է համարվել անավարտ պոեմի յուրօրինակ լրացում (որոշ կրճատումներով այն օգտագործվել է նաև՝ Ա. Խնկիյան, էջ 296—297)։

«Հին կոիվը» պոեմը, որի մեջ բանաստեղծը երգել է ազատության համար հայերի մղած պայքարը, պետք է դառնար այդ պայքարի լավագույն հուշարձանը, եթե չլիներ մի ղեկավար պատահականություն։ Այդ աշխատանքի մեծ մասը՝ հինգ գլխից երեքը, կորան 1908 թ. (պետք է լինի՝ 1911 թ.—խմբ.) խուղարկության ժամանակ, և հայ զբաղանքության համար պահպանվեց միայն երկու գլուխ՝ առաջինը ու երրորդը, և երկրորդ գլխի մի փոքր հատված՝ «Հայոց լեռներում»...

Այս պոեմի սյուժեն սովորական է այն երկերի համար, որոնց մեջ երգվել է այդ «հին կոիվը»:

Երկտասարդ հնդափոփականների մի խումբ, պոեմի հերոսի գլխավորությամբ, մեկնում է «այնտեղ»՝ դեպի հայրենիք (Տաճկահայաստան), օգնելու թուրքական բռնության տակ տառապող հարազատ ժողովրդին: Երկտասարդների առաջին մարտը տեղի է ունենում մի հայկական գյուղում, ուր քուրդ բեկը գյուղական քահանայից պահանջում է նրա գեղեցկուհի աղջկան:

Երկտասարդները պաշտպան են կանգնում գեղեցիկ Շողիկին: Քուրդ բեկը ընկնում է՝ զնդակից խոցված, գյուղում ահազանգ են խփում, գյուղացիները ոտքի են կանգնում՝ որը զենքով, որը բահով ու եղանով, և վեճում են բռնադատիչներին: Սակայն պայքարը խիստ անհավասար էր, և թշնամու հոր հորդանների ճնշման տակ ապստամբ գյուղացիները հեղափոխականների հետ ստիպված են լինում թողնել իրենց հարապատ օջախները և նահանջել դեպի Սասուն՝ դեպի այն լեռնային անառիկ շրջանը, որը վերջին երեսուն տարիների ընթացքում դարձել էր հայության ապստամբ բռնների և աղատագրական պայքարի հնոցը:

Հայ գրականության մեջ քիչ են այն երկերը, որոնց մեջ այնպիսի դարմանալի էպիկական պարզությամբ ու խորությամբ տրված լինեին կեղեքված հայ գյուղի ամբողջ դուռը վիճակը և անհնազանդ, մշտապես զեղեցիկին ձգտող հայ ժողովրդի ողու պայքարի ողջ վսեմությունը, ինչպես լինում էր կոիվը պոեմում:

Սակայն այստեղ մենք ուզում ենք նշել մի բան: Պոեմի վերջին, նույնպես կորած գլխում, որը վերնագրված է «Ժողովրդի մեջ», պոեմի հերոսն անհաջող ապստամբությունից հետո կրկին լեռներից իջնում է հովիտները, որպեսզի ժողովրդին նորից պայքարի կոչի: Եվ շրջելով հայկական, քրդական ու թուրքական գյուղերը, նա, ի զարմանս իրեն, համոզվում է, որ ժողովուրդը դժբախտ է ոչ միայն ներքին հայերի, այլև ներքին քրդերի ու թուրքերի գյուղերում:

Եվ հերոսի հոգում կատարվում է այն հեղաշրջումը, որ խորտակում է «եբրայեցուն հելլենացուց»՝ հային քուրդից բաժանող բոլոր արհեստական միջնորմները: Նրա առջև կանգնում է տառապալի մարդը, որին և կոչում է պայքարի՝ հանուն բոլոր մարդկանց ազատագրման ու երջանկության:

Այսպիսով, բանաստեղծը ազգային ցավի ու տառապանքի բռնի անցնում է դեպի համամարդկային վիշտը:

Արևելյան բռնապետությունները մի անգամ չէ, որ ձգտելով խեղդել հայ ժողովրդի ազատասիրական մղումները, նրա դեմ են հանել հարեան, նրա հետ կողք կողքի ապրող ժողովուրդների մոթ, անդիտակից զանգվածներին: Եվ այնտեղ էր շատ պայծառ գիտակցություն և մարդկային մեծ սիրտ ունենալ, որպեսզի չմթաղնվեր բանաստեղծի հայացքը, և նա ճնշողների մեջ ահաներ նույնպիսի դժբախտ մարդկանց, ինչպիսին որ ճնշվածներն են» (Вардгес Агаронян, Национальная скорбь в поэзии

Ов. Туманяна, «Орнот», Литературно-политический ежемесячник, Тифлис, 1919, № 1, с. 72—73).

Պետք է ավելացնել, որ մինչև վերջ էլ Թումանյանը չի հրաժարվել այս սյուսմին վերադառնալու և ամբողջացնելու նվիրական մտքից: 1923 թ. հունվարին մահամեծ բանաստեղծն ասել է. «Դեռ 90-ական թվականներին գրում էի «Հին կոիվը», մնաց կիսատ, անմշակ. դեռ կգրեմ, կմշակեմ: Էնթան արագ եմ անցել, որ նույնիսկ վրա չեմ հասցրել գրել, վերջացնել...» (Ն. Թումանյան, էջ 304):

Հատուկ բնություն է պահանջում պոեմի կենսական աղբյուրների ու նախատիպերի խնդիրը: Թեև 1919 թ. նշված հոգվածում Թումանյանը հիշատակել է միայն Ստ. Զորյանի (Ռոստոմի) պոետածը «մի տերտերի ու իր աղջկա» մասին, բայց պոեմի գրության աղբյուրները շատ ավելի լայն են եղել: Ստեղծագործության կենսական հիմքը, լայն առումով, հայ աղջային-աղատագրական շարժման այն նոր փուլն էր, որ սկսվել էր դարավերջին, ժողովրդի ուղերգական կորուստների և հերոսական դիմադրության փաստերի ծնած հոգեբանական միջոցառում: Ինչ վերաբերում է երրորդ գլխի մեջ պատմված դեպքին (գյուղական բահանալի աղջկա բռնի ամուսնության դրվագը), որը կենտրոնական տեղ է գրավել պոեմի սյուժետային ողջ կառուցվածքի մեջ, սակայն այն իրական-պատմական հիմք ունի և ժամանակին լայն արձագանք է գտել հայ և օտարերկրյա մամուլում:

1889—1890 թթ. հայ հասարակությանը մեծ հուզում պատճառեցին Մշո գավառի եսրս գյուղում կատարված դրամատիկ իրադարձությունը և նրան հաջորդած դեպքերը: Քուրդ ցեղապետ Սուսարեկը 1889 թ. մարտի 23-ին առևանգում է ղեռատի հայուհի Գյուլիզարին՝ ցանկանալով բռնի կնություն վերցնել նրան: Այդ դեպքի շուրջ մեծ աղմուկ է բարձրանում, գյուղացիների բողոքները Պոլսի հայ պատրիարքարանի միջոցով հասցվում են կառավարությանը և օտարերկրյա ղեկավարություններին: Այդ գործում մեծ դեր է խաղացել ասպդա հայտնի գյուղացի Գեղամ Տեր-Կարապետյանը (Մշո Գեղամ), որը հետագայում դարձավ բուրդ ցեղապետի ձեռքից ազատված Գյուլիզարի ամուսինը:

Միջադպին հասարակական կարծիքի առջև արդարանալու և օրինականություն պատրանք ստեղծելու համար թուրքական կառավարությունը համաձայնեց Պոլսում կազմակերպել Մուսաբեկի բաց դատավարությունը: Սակայն սկզբից եկթ պարզ էր, որ դա թատերական ֆարս է լինելու և ոչ թե լուրջ ու անաչառ հետաքննություն: Շիրվանղաղեն «Արձագանք» շաբաթաթերթում 1889 թ. օգոստոսին գրում էր. «Շատ դարմանալի չի լինել, եթե ճարպիկ ավագակապետը գործին կարողանա այն ընթացքը տալ, որ վաղը լսենք, թե Մուսա-Բեկը «արդարության» ատյանից դուրս է եկել իրեն մի անոնզը զրպարտված» («Արձագանք», 1889, 13 օգոստոսի, № 31, «Տաճկահայաստանի դեպքերի մասին» առաջնորդողը, ստորագրություն՝ Ե., էջ 463): Իրոք, երկու ամիս անց նույն թերթը հաղորդեց, որ «Մուսա-Բեկին բողոքովին ներումն է շնորհված, չնայելով, որ նրա հանցավոր լինելը լիովին ապացուցված է» («Արձագանք», 1889, 22 հոկտեմբերի, № 40, էջ 385):

Գյուլիզարի առևանգման և Մուսաբեկի դատավարության մասին հայկական մամուլում բազմաթիվ նյութեր են հրապարակվել: Միայն «Արձագանք» շաբաթաթերթը, օրինակ, մեկ տարվա՝ 1889 թ. ընթացքում, այդ հարցերին անդրադարձել է մոտ քսան անգամ: «Արաքս» հանդեսը «Արձագանք» մը Մշո աշխարհչեն» վերտառությամբ տպագրել Գյուլիզարի պատմածը իր գլխով անցածի մասին: Դատարանում նա հպարտությամբ ասել է. «...նա հայ եմ, հայ լե կը մեռնեմ... Զիս քերթեք, սպանեք, ես հայ եմ, իմ կրոնքն չմ դառնա» («Արաքս», 1890, Ա գիրք, 2-րդ մաս, էջ 14): Հետաքրքիր է, որ նույն դեպքերի թարմ տպավորության տակ պիես գրելու փորձ է արել Գրիգոր Արծրունին, թեև նա ինչ-ինչ նկատառումներով զործողությունը տեղափոխել է մեկ ասանամյակ հետ՝ 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի օրերը: Այդ պիեսը («Գյուլիզար»), որից միայն 1-ին գործողությունն է գրվել, մնացել է «Մշակի» արխիվում և տպագրվել է շատ տարիներ անց (Տղ, 1912, № 5, էջ 86—90), խմբագրության ծանոթագրությամբ, որի համաձայն դեպքը վերաբերում է «հայտնի ավազակ Մուսաբեկի վայրագությունների օրերին»¹:

Այսպիսով, պոեմի սյուժետային ատաղձը հենվում է իրական կենսական փաստի վրա, որի մասին Թումանյանը իմացել է, անշուշտ, ոչ միայն Ռոստոմի պատմածից, այլև հայ մամուլի լայն արձագանքներից: Սակայն բանաստեղծն իր առջև նպատակ չի դրել տառացի ճշտությամբ վերարտադրել Լոկությունը: Նա փոխել է ոչ միայն հերոսուհու անունը (Գյուլիզար—Շողիկ), այլև նրա կենսագրության և ճակատագրի հետ կապված շատ հանգամանքներ (պոեմի հերոսուհին, ի տարբերություն իրական նախատիպի, չի առևանգվում և չի անցնում տանջանքի ու դատավարության միջով,— նա ըստ սյուժեի պետք է լիբլիկի ղինված երիտասարդների շնորհիվ): Շատ տարբերություններ կան նաև իրական Մուսաբեկի և պոեմի մեջ պատկերվածի միջև: Թումանյանի համար կարևորը Լոկն են ոչ թե դեպքերի կենսական հավաստիությունը կամ կենցաղային ժանրամասները, այլ նրանց պատմաբանական և սիմվոլիկ-փիլիսոփայական նշանակության բացահայտումը:

Կենսական մյուս իրողությունը, որն արտահայտվել է պոեմի մեջ, տառապող արևմտահայությանը օգնելու համար Կովկասից Տանկաստան գնացող անձնադուհի երիտասարդների պատկերումն է: Այդ գիծը, դատելով պահպանված տասերից և կոնսպեկտային գրառումներից, անցել է ամբողջ պոեմի միջով: Դա է, որ հիմք է սվել պոեմն անվանելու «Հին կովիլը»:

1 Գյուլիզարի պատմության և նրա արձագանքների մասին տե՛ս նաև՝ Թեոդիկ, Ամենուն տարեցույցը, Ժ—ԺԴ տարի, 1916—1920, էջ 151—152 («Մուսա բեկ և Կյուլիզար»): Արմենուհի Տեր-Լուսապետյան (Գեոնյան), Գյուլիզար, Նշխարներ Մշո Գեղամեն, Փարիզ, 1946: Սարգիս և Մյուսի Բղեյաններ, Հարազատ պատմություն Տարոնո, Գաֆրեկ, 1962, էջ 41—45: Հ. Բ. Պետրոսյան, Գեղամ Տեր-Կարապետյան (Մշո Գեղամ), Կյանքը և ստեղծագործությունը, Երևան, 1983, էջ 25—30:

ախտիքն՝ դարերի խորքից եկող և անվերջ հարատևող պայթյալ ազդային-ազատագրության և մարդկային իրավունքների համար: Այդ գծի հիմնական կրողը պոեմի գլխավոր հերոս Վահանն է (նախապես՝ Լևոն), որը հանդես է գալիս իրեն անձնազուրկ, զործնական հայրենասիրության կենդանի մարմնացում: Վահանը, անշուշտ, հավաքական կերպար է, բայց նրա գլխավոր նախատիպը Ալեքսանդր (հետագայում՝ Վարդան) Գոլոշյանն է եղել՝ նոր շրջանի հայ ազատագրական շարժման առաջին հերոսներից ու նահատակներից մեկը:

Ալեքսանդր Գոլոշանը (1867—1889) իր կաճառես կյանքի վերջին հինգ-վեց տարիները նվիրաբերեց արևմտահայության ազատագրական պայքարին։ Թողնելով Թիֆլիսում Վարդգես իր ընտանիքը, հայրենասեր պատանին նախ Կովկասից անցնում է Պարսկահայք, Սալմաստի շրջանի գյուղերը, իսկ այնտեղից, ասեք կրկնելով Բաբկուն Բալասլերս վեպի հերոսների ուղին, տեղափոխվում է Բուրջահայաստան, ուր զբաղվում է ազատագրական հաղափարների տարածմամբ, ժողովրդին ինքնապաշտպանության պատրաստելով։ Նրա հայրենանվեր աշխատանքի համարվել շուտով հասնում է Թիֆլիս, և պատանի Թումանյանը լավ գիտեր նրա մասին։ Այդ է վկայում դեռ 1885 թ. նրա գրած բանաստեղծությունը՝ ԲՈՂ ԻՆ ԲՈՒՄԻՆ՝ ԵՐԿԻ ԵՂԱՆԱԿԱՎՈ՛, որը նվիրված է Երկրի Հայաստան՝ մեկնող, ճանաչող, օգնության, ցավին կարեկից՝ լինելու համար իրեն նվիրաբերած պատանի Ալեքսանդր Գոլոշանին (տե՛ս սույն հրատ., հատ. 1, էջ 320—324)։

1887 թ. հուլիսից մինչև 1888 թ. հուլիս, ուղիղ մեկ տարի, Գոլոշյանը եղել է հայրենի Ռիֆլիսում, ուր հանդիպումներ է ունեցել տեղի առաջավոր երիտասարդություն հետ: Այդ ժամանակ էլ, պետք է ենթադրել, կայացել է Գոլոշյանի և Թումանյանի անձնական ծանոթությունը: Ոգեորված Ալեքսանդրի գաղափարներով և գործերով, պատանի բանաստեղծը մի պահ նույնիսկ ցանկացել է հետևել նրան՝ անցնել Արևմտյան Հայաստան և նվիրվել ազգային-ազատագրական պայքարին: Դրան խանգարել է ծանր հիվանդությունը և ապա, թերևս, ամուսնությունը: Հետագայում կատարած դիտումների մեջ Թումանյանը նշել է. «1886—ուսումնարանից դուրս գալը, հեղափոխականներ» — Գոլոշյան — հիվանդություն, կոնսիստորիա, ամուսնություն» (ՈԻՀ—2, 418):

Բանաստեղծի այրին՝ Օլգա Բումանյանը, իր հուշերում վկայում է.
«Մի օր էլ եկալ, ին՝ բղղ ևմ պարտական, կյանքս աղատեցիր: Ասում ևս՝
ինչով, ի՞նչ է պատահելու Ասաց:

— Չե՞ս իմանում, Ալեքսանդր Գուլյանի հետ որոշեցինք զնալ Տաճկահայաստան, հայրենիքն աղատելու, ես էլ իմ ամսովս վերադարձա ծախեցի, մի ատրճանակ առա, պետք է գնայի։ Մեր նշանվելու պատճառով իմ զնալը հետաձգվեց, իսկ զնացողները սպանվել են ճանապարհին» (ԹԺՀ, 329)։

Վարդան Գոռոշյանը և նրա ընկեր Շովհաննես Ազրիպասյանը զոհվել են 1889 թ. մայիսի 17-ին, Վանից ոչ հեռու մի կիրճում, անհավասար մի կռուվի ժամանակ՝ նրանք շտապում էին դնալի Մուշ՝ հենց Մուսաբեկի տվա-

գաղափարի զոհերին օգնության հասնելու համար: Խիզախ պատանիների
պրեկտորական վարչության մասին գրեցին հայկական շատ լրագրեր, այդ թվում
նաև Թիֆլիսում լույս տեսնող թերթերը (տե՛ս, օրինակ, «Մշակ», 1889,
№ 70, «Նոր-դար», 1889, № 39), և Թումանյանը, անշուշտ, լավ ծանոթ էր
այդ նյութերին¹:

«Էին կռվի» մեջ ընդհանուր գծերով արտացոլվել է Գոլոշյանի սխրալի
կյանքի ուղին, նրան բնորոշ հայրենասիրական անձնագոհության և ալլա-
սիբության զազափարները: Վարդան Գոլոշյանի նման՝ պոեմի հերոս Վա-
հանն էլ հանդես է գալիս իրրև մի անձ, որը դիտակցաբար իր կյանքը
նվիրաբերել է հայրենակիցների փրկության նպատակին: Դա լավ է երե-
վում, հատկապես, Վահանի այն նամակից, որ նա ուղարկում է իր ծնող-
ներին՝ տնից անհետանալուց հետո (Գոլոշյանի կենսագրությունից հայտնի
է, որ նա եւս մի քանի անգամ հեռացել է հայրենական տնից՝ բռնելով
աղատագրական պայքարի ուղին): Բոլոր հիմքերը կան ենթադրելու, որ
այս կերպարն ստեղծվելիս Թումանյանը, բացի Գոլոշյանի սխրանքի մասին
լսած ու կարդացած հայտնի տվյալներից, ներշնչանք է ստացել նաև այն
նամակներից, որ Թափառող հերոսը տարբեր վայրերից հղում էր հարա-
զատներին: Նախ վերջինք Վահանի նամակի տողերը՝ պոեմի «Տանը» գլխի
վերջում:

Ասում է՝ իդուր էլ մի՞ փնտրեք ինձ.

էլ մի՞ փնտրեք ինձ ու մընաք բարով...

— Դուր ինձ կյանք տըվիք, դուք ինձ մեծացրիք,

Բայց բանի աչքան ցավ կա աշխարհում,

Իմ կյանքն իմը չի, իմ սիրտն իմը չի,

Զեմ կարող հանդիսաւ մընալ ձեր գրքկում:

Ցավի աշխարհում արնոտ ու ահեղ

Ուրիշ նոր կյանք է բացվել ինձ համար.

Ուրիշ հայրեր են մընում ինձ էստեղ,

Ուրիշ մայրեր են կանչում անդադար...

Ներեցե՛ք, որ ձեզ թողնում եմ էդպես

Անկար, անխնդում, ծերության օրով,

Ներեցե՛ք ձեր խենթ, խելագար որդուն,

Մոռացեք նըրան ու մընաք բարով...

1 Գոլոշյանի հեղափոխական գործունեության մասին հետազայում բա-
վական գրականություն է ստեղծվել: Տե՛ս, մասնավորապես. Լևո, Հայ
հերոսներ, Երևան, 1920, էջ 27—72, Դ. Անանյան, Վարդան Գոլոշյան և իր
շրջանը, «Նորք», 1924, գիրք 4, էջ 328—361 (հոդվածի շարունակությունը
չի տպագրվել), Հ. Մ. Պողոսյան, Ալեքսանդր Գոլոշյան, «Լրագրեր հասա-
րակական գիտությունների», 1939, №5, էջ 48—55 և այլն: Թումանյանի և
Գոլոշյանի կապերի մասին տե՛ս Ա. Ինճիկյան, էջ 142—144, 197—200:

Որոշակի ընդհանրություններ կան այս տողերի և Ա. Գոլոշյանի նամակների միջև: Բերենք մի քանի քաղվածք.

Դեռ 1883 թ. դեկտեմբերին, առաջին անգամ հայրենի տնից հեռանալիս, պատանի հերոսը իր ծնողներին դրում էր. «Այն ընկերությունը, որին երգվեցի հլու ծառա և ստրուկ լինել՝ հրամայում է ինձ գնալ Պոլիս ևս հնազանդվում եմ, գնում եմ առանձին անցագրով և ծպտյալ: Ուրեմն իզուր չհետևեր: Մնաք բարյալ»:

1884 թ. վանից դրած նամակից. «Ես մղվում էի մի անհաղթահարելի ուժով և չէի կարող այլապես վարվել»:

1888 թ. հուլիսի 21-ի նամակից. «Երկու զգացմունքի մեջ եմ եղել վերջին հինգ տարիներում. կամ ընտանիքը զոհել հայրենիքին և կամ հակառակն անել: Ընտանիքի և ապա շրջանի կրթությունը ինձ անել է տալիս առաջինը: Ես վճռեցի զոհել ամեն ինչ մեր Հայրենիքի համար: Ես որոշեցի լինել ապերախտ որդի, տանջանք տվող զավակ: Հայի զավակի տխուր վիճակը սա է: Ես անկարող եմ զգում ինձ անտես անել հայրենիքի շահերը և զորություն էլ չունեմ ձեզ անբախտացնելու: Իսկ իմ հայրենիքի ազատության գործին անձնատուր լինելով ես ձեզ մեծ դժբախտություն եմ հասցնում: Եվ ես որոշեցի տալ ձեզ անբախտություն, որպեսզի շատ հայ ընտանիքների արտասուքը սրբել կարողանամ...»:

Նույն շրջանում դրած մի ուրիշ նամակից. «Երբին համբուրում եմ ձեզ, համբուրում եմ ձեզ, և մնաք բարով... Ցանկություն, իմ տուն հայրական, իմ ծնողներ և բարեկամներս»:

Զոհված հերոսի զրպանում գտնվել է նրա վերջին գրությունը, ուր նա իր զավանհները ձևակերպել է այսպես. «Տասնիկներորդ զարում ապրող մարդու համար ազատությունից զատ ուրիշ միջոցներ չկան, որի մեջ կարելի լինի շնչել... Ուրախությամբ կերթամ մեռնելու, իսկ դու, քաղցր Հայրենիք, սրբիք արքունքս և ինձ համար սուղ մի բռնիք» (Ա. Գոլոշյանի նամակների քաղվածքները բերվում են հետևյալ գրքից. Առ, Հայ հերոսներ, էջ 45—46, 51, 59—61, 71, իսկ հերոսի վերջին գրության առդերը տպագրվել են նաև ժամանակի հայ մամուլում՝ առ՛հ, օրինակ, «Մշակ», 1889, № 70)։

Գոլոշյանի նամակների և պոեմի հիշյալ տողերի ընդհանուր տրամադրության, նույնիսկ առանձին արտահայտությունների համընկնումները շատ որոշակի են և, պետք է կարծել, պատահական չեն: Թուրքական, ամենայն հավանականությամբ, շուտով է եղել Ա. Գոլոշյանի նամակներին, որոնք նա կարող էր կարգալ զոհված հերոսի հարազատների մոտ: Հայտնի է, որ այդ բնականիքի հետ ապագա բանաստեղծը կապեր է ունեցել գեուես 1884 թվականից, երբ մի որոշ ժամանակ ներսիսյան դպրոցի սանը ապրում էր Գոլոշյանների հարեանությունում: Իսկ 90-ական թթ. նա մտերմացել էր հերոսի կրտսեր եղբոր՝ Գարեգինի և քրոջ՝ Գրայայի հետ, որին նույնիսկ բանաստեղծություն է նվիրել (մանրամասները առ՛հ Ա. Խճիկյան, էջ 144, 200—203)։

Տառապող հայրենակիցներին օգնության գնացող վահանի և նրա ընկերների երգը իր ազատասիրական բուռն ոգով («Ազատության որդիքն ենք մենք՝ Թրոսած դեպի ապագան», «Հե՛յ, գալիս ենք, ո՞վ տանջվածներ, Գալիս ենք մենք զինավառ, Ն՛վ աղատ օր, և՛ կյանք, և՛ սեր—Ողջ բերում ենք ձեզ համար») շփման որոշակի կետեր ունի Գլուշյանից մեզ հասած մի ոտանավորի հետ, որը նույնպես պահվում էր նրա հարազատների մոտ.

Հեռու մնալլ օրեր, բոսլեք
Կակծալի իմ դրության,
Ճանաչելի ժամեր, կկե՛ք,
Ցնծալի, քաղցր ազատության:
Կեցցե՛, կեցցե՛ ազատություն
Յուր քաղցրալից ապագայով,
Կորչի՛ հավետ շար գերություն
Յուր ցավալի անշումներով:

(«Նորք», 1924, № 4, էջ 347)

Պոեմի առաջին նախերգանքում արտահայտվել են հայկական հարցի շուրջ մեծ տերությունների զիվաճազիտական խաղերի մի քանի կոնկրետ փաստեր: Այսպես, 3—4-րդ տողերը («Մենք ասում էինք՝ անթիվ նավերով Կրզան օգնության մեր ծանր օրին») և նրանց հաջորդող հուսահատական քառյակը («Ավա՛ղ մեր պայծառ հույսերի համար...») չորսովի անդրադարձնում են անդլիական զիվաճազիտության (վարչապետ՝ լորդ Սոլսբերի) պիղատոսյան հայտարարությունը. «Մեր նավերը չեն կարող լողալ հայոց լեռների գաղաթներին»:

9—10 տողերը՝ «Երկրի մեծերը չեն փոխում իրենց Մեռելի ոսկրին ողջ ազգը հալի», գրեթե բառացի կրկնում են զերմանական կանցլեր Բիսմարկի այն ցինիկ խոսքերը, թե հայերի էռտորածների մա՛խն բոլոր ասվածները ռաբմեն գերմանական մի զինվորի փութած ոսկորներին»:

11—12 տողերը՝ «Մեր տունն են ուզում, մեր տեղն են ուզում, Մեր բուն երկիրը՝ մեկնից ամալի...», ինչպես նաև հաջորդ քառատողը («Նա էլ, որ աստծու անունով եկավ, Փրկչական խաչով, խոսքով զըթության...») ակնարկում են ցարական քաղաքագետների (Լոբանով-Ռոստովսկի և ուրիշներ) հռչակած «Հայաստանն առանց հայերի» տմարդի սկզբունքը:

Մեծ տերությունների այդ հակահայկական ելույթներին Թումանյանն անդրադարձել է նաև իր հրապարակախոսության մեջ (տե՛ս, օրինակ, ՆԺ IV, 233, 301 և այլն):

Պոեմի բուն սյուժետային մասերը («Երկրում» զլուխը և հաջորդ երկու՝ այժմ կորած զլուխները) կապված են եղել Արևմտյան Հայաստանի աշխարհագրական միջավայրի և կոնկրետ տեղանունների հետ՝ Տարոն, Մուշ, Տավուրիկ և այլն: Ինչպես տեսանք, այդ վալրերում են կատարվել նաև այն իրական դեպքերը, որոնք եղել են պոեմն ստեղծելու անմիջական ազդակը: Բացի այդ, Տարոնը և Մուշը իրենց ծնած պատմական հիշողու-

թյուններով հատկապես մոտ էին Թումանյանի սրտին, ամենչափ էին աշն պատմական ամանդություն հետ, ըստ որի բանաստեղծի նախնիները X—XI դարերում հենց այդ վայրերից են տեղափոխվել Լոռի, մասնավորապես Գանդ գյուղը (մանրամասները՝ Թումանյանի տոհմաբանության մասին համապատասխան փաստաթղթերով, տե՛ս Ա. Խնձիկյան, 11 և հաջորդ էջերը)։

Այսպիսով, դարավերջին Տարոնում և Վասպուրականում կատարված ղեպքերը բանաստեղծի դիտակցության մեջ կապվեցին ոչ միայն ամբողջ հայ ժողովրդի ողբերգական ճակատադրի, այլև ինքնակենսադրական նրանցներ ունեցող պատմական հիշողությունների հետ։ Այդ ամենը, միասին վերցրած, մղեցին նրան գրելու իր ժողգային մեծ պոեմանս, որը նրա ամենանշանակալի ստեղծագործական մտահղացումներից է, և որի ավարտված տարբերակի կոբուստը ոչ միայն Թումանյանի, այլև ողջ հայ դրականության տարեգրության ողբերգական զբաղվածներից մեկն է։

ՀԱԶԱՐԱՆ ԲԸԼՈՒԼ

(էջ 81, 308)

Այս պոեմի մտահղացումը Թումանյանի ստեղծագործական ծրագրերում սուկա է եղել շուրջ երեք տասնամյակ՝ 1890-ական թթ. սկզբից մինչև մահ։ Սակայն այդ մտահղացման վրա առավել լարված աշխատանքի շրջաններն են եղել, նախ, 90-ական թվականների երկրորդ կեսը և ապա՝ 10-ական թվականների առաջին կեսը, երբ Թումանյանը հավաքում և ուսումնասիրում է հեքիաթի մի քանի տասնյակ հայկական և միջազգային տարբերակներ, զգալի աշխատանք է կատարում բուն պոեմը գրելու ուղղությամբ։

Թևեկ պատանի բանաստեղծը այս ժողովրդական հեքիաթը լսել է դեռ 80-ական թթ. վերջին, բայց նրա ստեղծագործական մշակման մղումը ծագել է այն բանից հետո, երբ 1894 թ. ամռանը Լոռու Վարդաբլուր գյուղում Թումանյանը լսում և գրի է առնում հեքիաթի մի տարբերակ, որը նա մինչև վերջ էլ համարում էր «ամենահինն ու ամենալավը»։ Այդ ժամանակ էլ նա, բացի մի քանի ուրիշ բանավոր պատումների գրառումից, խոշոր աշխատանք է կատարում հայկական հեքիաթի միջազգային զուգահեռները հավաքելու և ուսումնասիրելու, նրա իրական իմաստը բացատրելու համար։ Տասնամյակի վերջում Փ. Վարդապարյանին ուղղած մի նամակում Թումանյանն այդ մասին գրել է.

«Դու գիտես, որ ես մի (խսկապես երկու հեքիաթ միացրած) հեքիաթ՝ «Հաղարան բլուրյուրը» և «Սինամ թագավորի գաղտնիքը»—նյութ սուած ուղում եմ հորինել մի արևելյան պոեմի։ Դրանով հետաքրքրվելով գտա, որ շատ անգամ տպված է, բոլոր ազգերն ունեն, պատմված է հաղար ու մի ձեռով, մինչև անգամ գիտնականները մեկնություն են տվել, թե զարնան գալն է հեքիաթի առարկան, բայց այդ բոլորից հետո ես ոչ միայն չթողի իմ հեքիաթը, այլ ավելի պինդ բռնեցի, ավելի ոգևորվեցի այդ նյութով—ով ինչպես ուղում է գրած լինի, և էլ ինչպես եմ ասելու, և մինչև անգամ հանդեպություն ունեցա գիտնականների հակառակ իմ ունեցած մեկնությունը, միտքը նկատել հեքիաթի մեջ և այն զարգացնել ու երգել, ինչպես

դու գիտես—իմ կարծիքով բանաստեղծության ու մուղիկայի ծնունդն է հեքիաթի առարկան» (Եժ V, 158. այդ հաստորում տվյալ նամակը համարվում է 1899-ին գրված, բայց, ինչպես հետազոտում պարզվել է, այն վերաբերում է 1900-ին,— տե՛ս Ա. Խնկիլյան, էջ 491, 518)։

Սակայն հերիաթի այս ըմբռնումը, ըստ որի այն խորհրդանշում է ղեղարվեստի ծագումը, հետազոտում խորացավ ու լրացվեց նոր կողմերով։ Ի վերջո Թումանյանը հանդես այն մտքին, որ ժողովրդական հեքիաթի նվիրական իմաստը արվեստի միջոցով մարդու վերածնման և կատարելագործման գաղափարն է, որը և նա պետք է դնի իր ապագա ստեղծագործության հիմքում։ 1904 թ. օգոստոսին նույն հասցեատիրոջը գրած նամակում, անդրադառնալով այն հարցին, թե ինքն ինչպես է հասկանում իր, իբրև արվեստագետի, կոչումը, Թումանյանն ասում էր. «Այդ հարցի պատասխանն է լինելու շատ ընդարձակ չափով՝ ճշգրտաբան բյուրյուլը» (Եժ V, 276)։ Վերջապես, 1912 թ., ողջունելով Հայոց երաժշտական ընկերության բացումը, նա գրում էր.

«Դուք գիտեք, որ ես շատ եմ սիրում հին խոսքեր։ Եվ ահա մի հին դրույց, որ սիրել եմ առանձնապես, էսպես է ասում։

Պատահեց, ասում է, որ մի ժամանակ զազան դարձավ բնորոշ ու բանական մարդը։ Ինչ արին-չարին՝ հնար չեղավ զազանը նորից մարդ դարձնելու։ Վերջը հայտնվեց, որ հնարը միայն երգը-երաժշտությունն է»։

Այսպես, մի քանի խոսքով վերապատմելով «Ճշգրտաբան բյուրյուլ» նվիրական իմաստը, Թումանյանը հերիաթից անցնում էր ժամանակակից աշխարհին և իր ողջության խոսքն ավարտում հետևյալ կոչով. «Թո՛ղ բացվի վարագույրը, թո՛ղ հնդի նրա սասլածային ձայնը, և զոպանը մարդ զանա» (Եժ V, 382)։

Թումանյանի բացառիկ նվիրվածությունը «Ճշգրտաբան բյուրյուլ» ստեղծման նպատակին պայմանավորված էր նախ և առաջ ժողովրդական ստատույնների մեջ իր հայտնադրած այդ առաջատար գաղափարն ըստ ամենայնի խորացնելու և տարածելու ցանկությամբ։ Նա այդ գաղափարին հասարակական և գեղագիտական բացառիկ նշանակություն էր տալիս մարդկության պատմական նակատադրի մեջ։

Թումանյանի ներշնչմամբ՝ «Ճշգրտաբան բյուրյուլ» մոտիվները զգալի տեղ են զբաղեցրել «Վերնատուն» դրամայի խմբակի դրույցների և նրա տեղանքների ստեղծագործական որոնումների մեջ։ Այդ մասին նա ասել է. «Մի ժամանակ մեր վերնատունը շատ էր զբաղվում «Ճշգրտաբան բյուրյուլով, մեծ տրամադրություն կար և մեծ ազդեցություն արավ վերնականների վրա։ Դերերիկի «Վյանքի տեսիլը», Շանթի «Ճին աստվածները» ազդեցություններ են «Ճշգրտաբան բյուրյուլից» (Ն. Թումանյան, 213)։

Պոեմի առաջին հատվածը, որ Թումանյանը գրել է 1898 թ., Շուշի վերում, եղել է «երգչի վիշտը» գլուխը (տե՛ս նույն տեղում), որին հետևել են ըստ սյուժետային ընթացքի նրան նախորդող և հաջորդող մի շարք ուրիշ հատվածներ։ Դժբախտաբար, դրանք մեծ մասամբ մնացել են սևագիր և անավարտ վիճակում։ Միայն 1910-ական թթ., երբ բավական մեծ

ընդմիջումից հետո Թումանյանը նորից անդրադարձավ իր վաղիսի ծրագրին, նրան հաջողվեց մշակել ու տպագրության հանձնել պոեմի երկու գլուխ՝ նույն «Երգչի վիշաք» և «Արեգը սև աշխարհքում»։ Պոեմի մյուս մասերը, ինչպես նաև հեքիաթը արձակ և դրամատիկական ձևերով մշակելու փորձերը ֆրագմենտային բնույթ են կրում և գեղարվեստական ավարտուն տեսք չեն ստացել։

1914 թ. սկսված համաշխարհային պատերազմը և հետագա դեպքերը նորից խանգարեցին պոեմի ամբողջացմանը, ինչն այդ ժամանակ էլ բանաստեղծի միտքն այս կամ այն չափով զբաղված էր իր ապագա մեծ երկի գաղափարով, որը, նրա խորին համոզմամբ, լինելու էր իր ստեղծագործության գլուխգործոցը։

«Հաղարան բլրբուլի» ծրագիրն ու սահմանները աշխատանքի տարբեր փուլերում փոխվել են։ Մի ծրագրային գրառումից երևում է, որ որոշակի շրջանում բանաստեղծը ջանկացել է իր այս ստեղծագործությունն անվանել «Երգ. արեւելյան վիպերգ», որի երեք մասերը կոչվելու էին. Ա. Հաղարան բլրբուլի, Բ. Սինամ թագավորի գաղտնիքը, Գ. Անթառամ այգի (ՈՒՉ—3, 288—289)։ Պոեմի հերոս Արեգի անձնուրաց ջանքերի և հաղարան բլրբուլի երդի շնորհիվ վերստադկած անթառամ այգին խորհրդանշելու էր բանաստեղծի բարձրագույն իդեալը՝ մարդկության ապագա վերածնությունը։ Հետաքրքիր է, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբին իր հասարակական-քաղաքական հրադանքը բանաստեղծն արտահայտել է նույն անթառամ այգու («Ծաղկանոցի») այլաբանությամբ, գրելով. «Նրանից հետո թիքս փան խաղաղության օրեր ու իմ ծաղկանոցի ուտոպիան էլ իրականանա» (ԵԺ V, 400)։

Պահպանված հատվածներն ընդգրկում են բանաստեղծի ծրագրածի փոքր մասը միայն։ Դատելով Թումանյանի հավաքած և մասամբ գրական մշակման ենթադրյալ պատումներից, սլոեմում, բացի բուն Հաղարան բլրբուլի պատմությունից, պետք է նկարագրվեն նաև մի քանի ուրիշ զբրվադներ, Հրեզնե թուռնի որոնման ճանապարհին պոեմի հերոսը պետք է հանդիպեր ու տեղյակ դառնար մի ամբողջ շարք մարդկային ծանր վշտերի։ Նա պետք է իմանար Ցնորք մինարիկ երգչի անսփոփ վշտի պատճառը, լսեր իր կնոջն ու երեխաներին կորցրած թամբագործ վարպետի տխուր պատմությունը, վերջապես, նրա առջև պետք է բացվեր Սինամ թագավորի սարսափելի գաղտնիքը։ Եվ պոեմի հերոսը (որն սկզբում Շնորհ էր կոչվում, իսկ հետո ստացավ Արեգ անունը) ձգտում է սրտադետ, ինչպես ասել է Թումանյանը մի գրույցի ժամանակ. «Նա գիտակցում է, որ Հաղարան բլրբուլի անհրաժեշտ է ոչ միայն իր հոր չորացած այգին ծաղկեցնելու և գաղան դարձած մարդկանց վերածնելու, այլև իր հանդիպած այդ անլուր վշտերն ամոքելու համար։ Դրանով ղգալիորեն ընդլայնվում են ստեղծագործության հումանիստական գաղափար-նպատակի շրջանակները։

Կյանքի վերջին տարիներին, ողբերգորեն գիտակցելով իր ծրագրածն իրագործելու անհնարինությունը, Թումանյանն ավելի ու ավելի մեծ սիրով ու ավստանքով է խոսել «Հաղարան բլրբուլի» մասին։ Դա հիմնական,

առավել հաճախ կրկնվող մոտիվներից մեկն է հղել բանաստեղծի դրույցներում: Ստորև բերվում են նրա բնութագրումներից մի երկուսը, որոնք օգնում են ավելի լրիվ պատկերացնելու անավարտ ստեղծագործության իմաստն ու սահմանները:

1919 թ. փետրվարի 15-ին. «Ի՞նչ եմ գրել մինչև հիմա. մի քանի տող բան, էն էլ ձեռագր, ոտի վրա կամ հիվանդ ժամանակ... կացեք մի սարքվեմ, նստեմ պարապեմ, «Հաղարան բլրույն» գրեմ, տեսեք թե ի՞նչ է լինելու... Ի՞նչ «Անուշ», ի՞նչ բան—էնպես մի բան եմ տալու, որ մեր նկարիչները, երաժիշտները գնա՞ն ու գնա՞ն ինչքան նյութ ուզենան՝ թող առնեն...» (Ն. Թումանյան, 189—190):

1919 թ. օգոստոսի 14-ին. «Բայց շա՛տ հոյակապ, շքեղ ու գեղեցիկ բան է մեր «Հաղարան բլրույն»։ Եվ եթե մեր «Հաղարան բլրույն» համեմատենք արեմտյան «Կապույտ թռչունի» հետ, հակադասաբան տարբերություն կա: Արեւելյանը խոշոր առավելություն ունի՝ սանձարձակ ֆանտազիա, էկզոտիկ բնավորություն, խորություն, նրբություն. շատ քչերն ունեն կստեսակ բան: Կատարյալ հեքիաթ է: Միայն հունական միֆոլոգիան թերեւս ունի էս հարստությունը» (Ն. տ., 213):

Իր ապագա մեծ ստեղծագործությունը համեմատելով «մի գեղեցիկ մեծ սլալաուրի» հետ, որի համար ինքը տարիների համառ աշխատանքով հավաքել է «ամեն տեսակի ու գույնի անդին բարեք՝ զոհար, զմբուխ, լալ», Թումանյանը, բնականաբար, հատուկ ցավով էր խոսում նրա անուշվարտ մնալու մասին: Ահա երկու արտահայտություն մահամերձ Թումանյանի խոսքերից.

1922 թ. նոյեմբերի 8-ին. «Ափսո՛ս իմ «Հաղարան բլրույն». ինձ չոքս ամիս է հարկավոր, չո՛րս ամիս հանդիսա թողնեն, չիանգարեն, և իմ «Հաղարան բլրույն» կգրեմ» (Ն. տ., 286):

1923 թ. հունվարի 13-ին. «Ա՛խ, երանի «Հաղարան բլրույն» գրած լինեի... Ի՞նչ լավ կլիներ...» (Ն. տ., 298):

Պետք է ավելացնել, որ Թումանյանի «Հաղարան բլրույն» ավարտման բացառիկ կարեորտությունը գիտակցել են նաև հայ գրականության ուրիշ խոշորագույն գեմբերու Դեռ 1902 թ. մի նամակում Ավ. Իսահակյանը կեսկատակ խորհուրդ էր տալիս ավագ ընկերոջը. «Վերջացրու «Հաղարան բլրույն»,— ահա մեծ գործ. շո՛ւտ արա, թե չէ կմեռնես, կմեռ, ափսոս է» (ԳԹ, 1933, № 6): Իսկ մոտ կես դար անց նա իր հուշերում Թումանյանի մասին ասել է. «Ուզում էր գրել «Հաղարան բլրույն», ուր պետք է զեղեր իր էությունը: Արեւելքի «Փառատը» պետք է լիներ դա» (ԹժՀ, 20): Ե. Չարենցը 1923 թ. հունվարի 1-ին հիվանդ բանաստեղծին հղած նամակում այսպիսի տողեր է գրել. «Միթեի Թումանյան, ես խորապես հավատում եմ, որ Դուք կառողջանաք, կկազդուրվեք և կնվիրեք մեզ Ձեր «Հաղարան բլրույն», որի մասին լսել եմ ես մանկությունից և սրտատրոփ սպասում եմ կատարմանը» (Ե. Չարենց, Երկերի ժողովածու, հ. 6, 1967, էջ 397):

Թումանյանի մահով այդ բոլոր հույսերն ի դերն հլան, և «Հաղարան բլրբուլի» չիրագործված մտահղացումը հայ գրականության ամենամեծ կոռուստներից մեկը դարձավ:

«Հաղարան բլրբուլ» պոեմի և նրա հետ կապված նյութերի հրապարակումը սույն հատորում կազմված է մի քանի մասից:

Պոեմի հիմնական բնագիրը. Հատորի առաջին բաժնում տպագրվում են պոեմի՝ մեզ հասած ավարտուն ու սևագիր մասերը, որոնք միահյուսվել են իրրև մեկ ամբողջություն:

Թումանյանի կենդանության ժամանակ, ինչպես նշվեց, պոեմից հրապարակվել է միայն երկու գլուխ, որոնք հասցված են վերջնական մշակման աստիճանի. ա) «Երգչի վիշտը (հատված)», ՆՉ, 1914, № 4, էջ 551—554 (սույն հրատարակության 5-րդ գլուխը՝ առանց սկզբի քսան տողերի), հետևյալ խմբագրական ծանոթագրությամբ. «Տպում ենք մեր անվանի բանաստեղծ Հովն. Թումանյանի այս փոքրիկ հատվածը, իր մի անավարտ պոեմից, որն ինքնին մի սիրուն ու ամբողջական գործ է»: բ) «Արեգը սև աշխարհքում (Հաղարան բլրբուլ» հեքիաթից)», Հսկ, 1914, № 5, էջ 142—145 (սույն հրատարակության 7-րդ գլուխը): Մնացած հատվածները սևագիր են, վերջնական մշակման չեն ենթարկվել և բանաստեղծի կողմից չեն տպագրվել:

Բանաստեղծի մահից հետո պոեմի առանձին սևագիր հատվածներ տպագրվել են «Նոր ուղի» (1931, № 3) և «Վերելք» (1933, № 2) ամսագրերում, որոնց հաջորդեց ստեղծագործության առաջին համեմատաբար ամբողջական հրապարակումը Գե ժողովածուի մեջ (խմբագրությամբ Նդիշ Զարենցի, տեքստի պատրաստումը Նվարդ Թումանյանի): Այստեղ «Հաղարան բլրբուլ» տպագրությունը բաժանված է երկու մասի. «Պոեմներ» բաժնում տեղ են գտել հիշյալ երկու ավարտուն գլուխները (էջ 46—51), իսկ «Անտիպ բանաստեղծություններ» բաժնում՝ մի շարք սևագիր հատվածներ (էջ 132—140):

1938 թ. լույս տեսած «Երկեր. մի հատորակ» գրքում (կազմեց Ն. Թումանյան) առաջին անգամ փորձ արվեց ի մի հավաքելու պոեմի գրեթե բոլոր պահպանված մասերը (էջ 382—402), բայց առանց սյուժետային ընթացքը խստորեն պահպանելու: Ղեկավարվելով ժամանակագրական սկզբ-բունքով, կազմողը նախ ստեղծողին է ավելի վաղ՝ երկու դարերի սահմանադրված ստեղծված սևագիր հատվածները և ապա՝ 1914 թ. տպագրված երկու գլուխները («Արեգը սև աշխարհքում», «Երգչի վիշտը»):

Հաջորդ քայլը կատարվեց Թումանյանի երկերի գիտական հրատարակության 2-րդ հատորում (1940, տեքստը պատրաստեցին Նվարդ Թումանյան և Արամ Ինճիկյան): Պոեմի անավարտ և ավարտուն հատվածներն այստեղ միահյուսվեցին՝ բոլոր սյուժեի մեջ նրանց զբաղված դիրքի, և այդ ճանապարհով վերստեղծվեց Թումանյանի այս չիրականացված մտահղացման քիչ թե շատ ամբողջական պատկերը (էջ 153—172, տեքստային տար-

բերությունները՝ էջ 414—424), Բնագրի մեջ, ինքնագրերի հիման վրա, մտցվել են մի շարք ճշտումներ և լրացումներ, իսկ ամբողջ սկիզբը կազմողների կողմից բաժանվել է 9 մասի, ընդ որում առաջին անգամ այստեղ հրատարակվեց 9-րդ գլուխը, որը նախկին հրատարակությունների մեջ բացակայում էր: Պոեմի ավարտուն մասերը՝ «Երգչի վիշտը», «Արեգը սև աշխարհքում», գրավեցին այս շարահյուսված բնագրի 5-րդ և 7-րդ գլուխները: Հետագայում պոեմի այդ «համահասկած տեքստը» սպաղրվել է միայն մեկ անգամ՝ Թումանյանի Երկերի քառահատոր հրատարակության մեջ (հ. 1, 1969, էջ 197—218),

Ներկա հրատարակության մեջ պահպանվել է պոեմի մասերի միահյուսման և մատուցման հիշյալ սկզբունքը, որն ավելի քան կնարարյա պատմություն ունի և ավանդույթի ուժ է ստացել: Սակայն տեքստը պատրաստելիս նորից մանրակրկիտ քննության են ենթարկվել պահպանված բոլոր ինքնագրերը, և նրանց հիման վրա մտցվել են բացմաթիվ ճշտումներ, իսկ տարբերակների ծավալը ավելի քան կրկնապատկվել է: Փոփոխություններից ամենից կարևորը հետևյալն է:

Թումանյանի երկերի առաջին զիտական հրատարակության կազմողները Երբեմն զնացել են մոնոաժման, այսինքն՝ տարբեր ինքնագրերից իրեն լավագույն գիտված հատվածը, տողը կամ բառն ընտրելու և միացնելու ճանապարհով: Այդպիսի մոտեցումը սուբյեկտիվ բնույթ ունի և բնագրագիտության ժամանակակից չափանիշների տեսանկյունից ընդունելի չէ: Ուստի ներկա հրատարակության բնագրի համար հիմք է ընդունվել միայն մեկ ինքնագիր, իսկ նրա մեջ եղած ալլոմֆոնետիկ ինչպես նաև մյուս ինքնագրերի տվյալները բերվում են բնագրային տարբերությունների բաժնում: Այդ է պատճառը, որ նախորդ հրատարակության հիմնական բնագրի մեջ եղած որոշ սողեր և բառեր ընթերցողն այժմ կդնի տարբերակների բաժնում, և ընդհանրապես: Այլ ինքնագրերից ֆաղված որոշ հատվածներ (հատկապես առաջին գլուխներում) հանվել են հիմնական բնագրից ու տեղադրվել տարբերակների մեջ: Այդ տեղափոխումների, ինչպես նաև բաղմակետերով տողերի որոշ կրճատման պատճառով տողերի ընդհանուր քանակությունը պակասել է 27-ով (նախորդ հրատարակության 600-ի փոխարեն՝ 573):

Պոեմի նախորդ և ներկա հրատարակությունների տարբերության մյուս պատճառն այն է, որ այս հատորի կազմողները խստորեն պահպանել են հետևյալ սկզբունքը. եթե տվյալ տողի կամ բառի համար բանաստեղծը նշել է նոր տարբերակ, բայց նախորդը չի ջնջել, հիմք է ընդունվում սկզբնական խմբագրությունը և ոչ թե նորը (ինչպես սովորաբար վարվել են նախորդ հրատարակության մեջ):

«Հաղարան բլրույի» սևագիր հատվածների, ինչպես նաև «Երգչի վիշտը» զլխի նախնական տարբերակի ինքնագրերը պահվում են ԳԱԲ, ԹՖ, № 10ա, 10բ, որոնց հիման վրա կազմվել են պոեմի բնագիրն ու տեքստային տարբերությունները: Տպագրված գլուխների համար հիմք են ծառայել նաև ևս տեքստերը (բացառությամբ «Երգչի վիշտը» զլխի առաջին

Հատվածի՝ 190—209 տողերի, որոնք չեն եղել ՆՀ-ում, այլ տպագրվել են պահպանված սևագրի հիման վրա)։

Չափածո հատվածներ. Թումանյանի թղթերում, բացի «Հաղարան բլուրի» հիմնական բնագրի մեջ մտցված գլուխներից, պահպանվել են նաև մի շարք ուրիշ չափածո հատվածներ, որոնք վերաբերում են պոեմի տարբեր մասերին։ Մի շարք հատվածներ (ընդամենը՝ 11) տպագրվել են ՈՒՀ—3, էջ 272—273։ Դրանցից երկուսը («Անուշ քնած է Սինամ թագավոր...», «Ո՛հ, ես չեմ եկել թեով թռչունի...») սույն հատորում մտցված են հեքիաթի № 2 և № 4 պատումների մեջ, քանի որ այդ ոտանավորների ինքնագրերը տեղագրված են համապատասխան գրառումների (ԹՖ, 10գ և 10 ժդ) արանքում և բովանդակությամբ սերտորեն կապված են նրանց հետ։ Մյուս հատվածները կամ շատ նախնական բնույթ ունեցող գրառումներ են («Ա՛յ դավաճան...», «Հավքի թեով չեմ թռել ես...», «Տեսնո՞ւմ ես, թե ես ինչեր եմ քաշել...», «Լուռ է առանց քեզ բյուրեղյուլը հաղարան...») և կամ ուղղակի կապ չունեն այն պոեմի հետ, թեև զրի են առնված նրան վերաբերող թղթերի վրա («Շուշան էր բուսել բարձր սարերուն...», «Որ կողմն են գնացել...», «Լուսո տուն...»)։

Այստեղ հրապարակվում է ընդամենը չորս սևագիր հատված, որոնցից երկուսը տպագրվել են նաև ՈՒՀ-ում։ Բնագրային տարբերությունները բերվում են ամեն մի հատվածից հետո։

1. «Գնաց առաջ, ճամփան կտրեց, այսպես խոսեց...»։— Այս չափածո մեծ հատվածը պոեմի «Երգչի վիշտը» գլխի ամենանախնական սևագիր տարբերակն է, թեև առաջին (1—7) և վերջին (61—72) տողերը դուրս են գալիս այդ գլխի սովորաբար բնագրի սահմաններից։ Ինքնագիրը (երևք մեծագիր էջի վրա՝ գրված մեծ մասամբ թանաքով և շատ մանր տառերով) պահվում է ԹՖ, № 10 ժէ թղթերի մեջ։ Գրված է 1898 թ., Շուշավերում։ Այս ինքնագրի տարբերությունները «Երգչի վիշտի» տպագիր տեքստից և այդ գլխի մյուս սևագրությունից (ԹՖ, 10 բ) այնքան մեծ են, որ նպաստակահարմար է այն հրատարակել առանձին՝ ներկայացնելով ձեռագրի վրա կատարված աշխատանքի բոլոր մանրամասները։

Տպագրվում է առաջին անգամ՝ ինքնագրից։

2. «Ես քեզ եմ հայտնում—այգիմ առաջիկ...»։— Այս հատվածը, որը կապվում է պոեմի սկզբնական մասի հետ (պառավի անեծքը աչդու շորանալուց առաջ), գրված է «Պաշտոնու տրտունջը» երգիծական բանաստեղծության ինքնագրի (ԹՖ, № 40) 4-րդ էջի վրա։ Քանի որ հիշյալ բանաստեղծությունը գրված է 1898 թ. օգոստոսին, Շուշավերում (տե՛ս ԵԺ V, 141—143), պետք է ենթադրել, որ նույն ժամանակին է վերաբերում նաև «Հաղարան բլուրի» այս հատվածը։ Հետևաբար, 1898 թ. Շուշավերում Թումանյանը գրել է ոչ միայն «Երգչի վիշտը» գլուխը, այլև փորձեր է արել նաև պոեմի սկզբնական մասերն ստեղծելու համար։

Այս հատվածի 1—5 տողերն առաջին անգամ հրատարակվել են Ա. Ինճիկյանի գրքում (էջ 517)։ Տպագրվում է ինքնագրից։

3. «է՛լ եմ ասում, ա՛յ պատանի, ետ կաց տեղից քո համառ...»։— Պոեմի հերոս Արեգի և Սինամ թագավորի խոսակցության մի հատվածն է, որը գրեթե բառացի համընկնում է Թումանյանի գրի առած պատմահեղինակներից համապատասխան տողերին։ Սինամ թագավորի պատմությունը չափածո ձևով մշակելու միակ մեղ հասած հատվածն է։

Առաջին անգամ տպագրվել է ՈՒՀ—3, էջ 272, Թումանյանի արխիվի թղթերի մեջ պահվող ինքնագրի հիման վրա։ Արտատպվում է ՈՒՀ-ից։

4. «Ամբողջ տարին տնում, ջանում...»։— Թամբազորմ վարպետի պատմությունը չափածո ձևով մշակելու միակ մեղ հասած հատվածն է։ Առաջին անգամ տպագրվել է ՈՒՀ—3, էջ 274։ Ինքնագիրը պահվում է ԲՖ, № 10 Ժէ, որտեղից և արտատպվում է։

Հևֆիարի արծակ-Երզնիառն շառաղիւնք. «Տարբերակներ և նյութեր» բաժնում, պոեմի հիմնական բնագրի այլընթերցումներից հետո, ղեկավարված է հեքիաթի արծակ վերապատմությունը՝ միահյուսված չափածո հատվածներին հետ։

Հեքիաթի արծակ մշակման այս փորձը Թումանյանը կատարել է 1910-ական թթ. սկզբին։ Բանաստեղծի դստեր վկայությամբ՝ այդ գործի վրա նա աշխատել է 1914 թ. ամռանը Ցաղվերում, բայց անավարտ է թողել սկսված համաշխարհային պատերազմի պատճառով (տե՛ս Ն. Թումանյան, էջ 118, 189)։ Սակայն տարիներ անց՝ 1922 թ. հուլիսին Պ. Մակինցյանին հղած նամակում, Թումանյանը խոստանում էր հնարավորության դեպքում «Հաղարան բլրբուլն» ավարտել «իբրև հեքիաթ, երգախոս, որ քերես ավելի պատանիների համար լինի» (եժ V, 470)։ Իսկ մի քանի ամիս անց մահամերձ բանաստեղծը մի զրույցի ժամանակ ասել է (1923 թ. փետրվարի 6-ին) «Նրանի քի Հաղարան բլրբուլս» գոնե որպես հեքիաթ պրած լինեի, ի՜նչ լավ կլինեիր» (Ն. Թումանյան, էջ 310)։

Արծակ հեքիաթի ձևին դիմելը չէր նշանակում, քի բանաստեղծը մեկընդմիջտ հրաժարվում էր իր նվիրական նպատակից՝ չափածո գրամատիկական պոեմ գրելու զաղափարից։ Սակայն տարիների ընթացքում համոզվելով, որ ինքը հնարավորություն չի ունենալու շուտով իրագործելու այդ մտահղացումը, նա որոշեց գրել «Հաղարան բլրբուլը» գիյ իբրև արծակ հեքիաթ՝ հասցեագրելով այն, առաջին հերթին, պատանի բնթերցողներին։ Բանաստեղծի դուստրը այդ մասին հիշում է. «1914 թվի ամռանը Ցաղվերում մտածում էր «Հաղարան բլրբուլս» ղրադվել, քիև թույլ էր ու հոգնած։ Ձևի ընտրության երկընտրանքի մեջ էր. «...էն, ինչ որ ուղում եմ գրել՝ որպես գրամատիկական պոեմ՝ ժամանակը չի. ղրա համար ուրիշ օրեր են հարկավոր, ուրիշ տրամագրություն՝ հանդիստ կյանք ու հարմարություն, ուր ինձ շխանգարեն... էդ հիմա անհնար է»։ Եվ որոշեց թողնել

առաջին ձևը՝ դրամատիկական սյունքը ու գրել արձակ երգախառն՝ պատա-
նինների համար» (Ն. Թումանյան, էջ 189)։

Այսպիսով, Թումանյանի պատկերացմամբ՝ հեքիաթի մշակման այս
տարբերակը լինելու էր միջանկյալ մի օղակ պոեմի փոխարինողական բաբդ
բովանդակության և համադրական պատկերների հասարակական ընկալման
ճանապարհին։

«Հաղարան բըլբուլի» արձակ մշակման այս սեագիր և անավարտ տա-
բերակն առաջին անգամ տպագրվել է Նժ 111, էջ 387—413, Ներկա հրա-
տարակության համար ևս հիմք են ծառայել պահպանված երկու ինքնա-
գրերը (ԳԱԹ, ԹԶ, № 10 դ.), որոնք գրված են թանաքով, մեծագիր էջերի
վրա։ Առաջին ինքնագիրը (35 էջ) սեագիր է, ունի բազմաթիվ ուղղումներ,
ջնջումներ և հավելումներ, իսկ լուսանցքներում՝ մի շարք ծրարային նշում-
ներ։ Երկրորդ ինքնագիրը (6 էջ) նույն շարագրանքի ավելի մշակված
տարբերակն է, որն ընդգրկում է, սակայն, սյուժեի միայն առաջին մի
քանի դրվագները։ Շարագրանքի սկիզբը (մինչև «Տարակուսած միտք է
անում» նախադասությունը) հրապարակվում է ըստ այդ երկրորդ ինքնա-
գրի, իսկ շարունակությունը (սկսած «էս միտք անելու ժամանակ» բառե-
րից) — ըստ առաջին ինքնագրի։ Երկու բնագրերի բաժանման տեղը բնագ-
րում ցույց է տրվում համապատասխան ծանոթագրությամբ։

Հեքիաթի արձակ-երգախառն մշակման այս փորձը նույնպես անավարտ
է մնացել, այն ընդհատվում է հրեղեն թռչունի որոնման կես ճանապարհին։

Ինքնագրերի մեջ ջնջված կամ փոփոխված բառերն ու արտահայտու-
թյունները բերվում են տողատակին՝ յուրաքանչյուր էջի առանձին համա-
րակալումով, իսկ ծրարային նշումները՝ աստղանիշերով։ Իսկ եթե ջնջված
բառերը ինչ-որ կողմով լրացնում են հիմնական շարագրանքը, դրանք մեջ
են բերվում բուն բնագրի մեջ՝ քառակուսի փակագծերում։ Բնագիրը շժան-
րաբեռնելու համար՝ մի շարք կրճատված բառերի, ինչպես թ. (Յագավոր),
հ. բ. կամ Հաղ. բլ. (Հաղարան բըլբուլ), կախ. աշխ. (կախարդական աշ-
խարհ) և այլն, լրիվ ձևերը ամենուրեք վերականգնվել են՝ առանց եռան-
կյունի փակագծերի։ Չեն բերվում նաև որոշ բայական բառերի նախնական
ձևերը, ինչպես անցյալ ժամանակից ներկային կատարված անցումները
(ունենր — ունենում է, կանչեց — կանչում է, ասավ — ասում է և այլն)։

Հեքիաթի մշակման այս տարբերակը արձակ շարագրանքի մեջ ներառ-
նում է մի շարք ոտանավոր հատվածներ, որոնք մեծ մասամբ ուղղակի
քաղված են պոեմի գրված գլուխներից։ Բացի տողերի բաժանված մասե-
րից, մի քանի հատվածներ նույնպես փաստորեն ոտանավոր են, թեև ար-
տաբուստ արձակ շարագրանքի տեսք ունեն (օրինակ՝ «Եվ քանի որ ամեն
մի բռն...», «Ծամփեն մին է — ցավը հաղար...», «Ի՞նչ են դեկր ու հրեշ-
ներ...», «Բ՛լ հավիտյան անձնապատան...» բառերով սկսվող հատված-
ները)։ Մենք ավելորդ համարեցինք այդ հատվածները բաժանել տողերի,
քանի որ առանց դրա էլ ակնհայտ է այդ մասերի շափարեական բնույթը։
Բացի այդ, ինչպես վկայում են մի քանի անգամ լուսանցքներում կատար-
ված միևնույն նշումները (տարձակ)՝ Թումանյանը ցանկացել է հետադա

մշակման ընթացքում որոշ ուղանալու հատվածներ վերածել արձակ շա-
րադրանքի:

Իր բնույթով հերիաթի արձակ-երգայառն մշակմանը շատ մոտ է մի
ուրիշ սևագիր շարադրանք, որն սկսվում է հիմնական բնագրից ծանոթ
չափածո սողերով («Զբոնաղ անունով քո լույս աղջկա...») և ապա անց-
նում է արձակի՝ շարունակելով դեպքերի ընթացքը, մինչև Հազարան բլու-
րին Դեի թաղավորությունից փախցնելու: Այդ հատվածի ինքնագիրը (երև
մեծագիր էջի վրա) նախնական, անմշակ բնույթ ունի, պահվում է ԳԱՔ,
ԹՖ, № 10 ա, պոեմի չափածո հատ: Ծանրի շարքում: Տպագրվում է առա-
ջին անգամ, ինքնագրից՝ բնագրի պատրաստման այն սկզբունքներով, որոնք
կիրառվել են հերիաթի արձակ-երգայառն տարբերակի պատրաստման ժա-
մանակ:

Այս հատվածը գրվել է ավելի վաղ, հավանաբար՝ 1890-ական թթ.
վերջին կամ դարասկզբին: Դրա օգտին է խոսում նաև այն փաստը, որ այս
շարադրանքի մեջ գլխավոր հերոսի անունը ոչ թե Արեգ է, այլ Շնորհք,
այնպես, ինչպես եղել է դարավերջին Թումանյանի գրի առած հերիաթի
մի քանի տարբերակների մեջ (տե՛ս ՈՒՀ—3, 150—184, 2:2—224 էջե-
րում զետեղված պատմները, որոնք տպագրվում են նաև սույն հատորում,
№ 1—4 պատմները):

Դրամատիկական հատվածներ. Ձգտելով դանկ հերիաթի բովանդա-
կության լայն տարածման բաղմունքն եղանակներ, Թումանյանը, բացի
պոեմից և արձակ վերապատմությունից, փորձել է ճշգրտաբան բլբլուրի
նյութը մշակել նաև դրամատիկական ձևով: Սակայն, ինչպես դրամատուր-
գիայի ասպարեզում բանաստեղծի մյուս ծրագրերը, այս մոտահայցումը ևս
մնացել է անավարտ, մեղ հասել են միայն սևագիր մի բա՛նի հատված-
ներ (գրված թանաքով և մատիտով՝ ընդամենը 12 էջ. ԳԱՔ, ԹՖ, № 10 դ):
Այդ հատվածներն առաջին անգամ տպագրվել են՝ եծ 111, էջ 395—396,
454—456: Ինչպես նշված է ծանոթագրության մեջ, Եսենինյան պատ-
ճառներովս գրանք տեղադրվել են հատորի տարբեր բաժիններում:

Սույն հատորում այդ էջերն ի մի են հավաքվել մեկ ընդհանուր՝ «Դրա-
մատիկական հատվածներ» խմբագրական վերնագրի տակ (ձևագրերը վեր-
նագրի չունեն): Հրապարակումը կազմված է երկու մասից:

Առաջին մասը (ինքնագիրը ութ էջի վրա) հեղինակի կողմից բաժան-
ված է երեք տևիկի և ընդգրկում է հերիաթի սկզբնական դրվագները՝
ծախված ճամփորդի անեծքով Անթուռամ այգու շրանալու և մարդկանց
դադան դառնալու պատմությունը: Երկրորդ մասը (ինքնագիրը չորս էջի
վրա) ներկայացնում է սյուժեի զարգացման հետագա օղակներից մեկը, որ
Հազարան բլուրում որոնելու դուրս եկած Արեգը կանգնած է միայնակ,
բնության խորհրդավոր ուժերին դեմ հանդիման: Բացի Արեգի անվան հի-
շատակությունից և երկու տողից («Ո՛վ, որ գալիս ես բազմած ամպերին,
Ո՛վ, որ փալլում ես մարբությունք վերին»), որոնք կան նաև պոեմի 4-րդ

գլխում (186—187 տողեր), այս հատվածում ուրիշ ոչինչ չի, որ ուղղակի հիշեցնի հեքիաթի Թումանյանական մյուս մշակումները:

Թումանյանի երկերի առաջին դիտական հրատարակության ծանոթագրությունների մեջ այս հատվածներից առաջինի գրության ժամանակը համարվել է 1910-ական թվականները, իսկ երկրորդի մասին ասվում է, թերեւտ տարեկնիվն անհայտ է, հավանորեն գրել է 1910-ական թվականներին» (ՆԺ 111, 527, 531): Իրոք, առաջին հատվածի բովանդակությունն ու ինքնագրի աւլաւները ցույց են տալիս, որ այն գրված պետք է լինի 10-ական թթ. սկզբին, երբ որոշ ընդմիջումից հետո Թումանյանը նորից նվիրվեց «Հաղարան բլրուլի» ստեղծման գործին: Իսկ երկրորդ հատվածը, թեև այն սյուժետային ընթացքով հաջորդում է առաջինին, հավանաբար, ավելի վաղ ծագում ունի: Այս ենթադրության օգտին է խոսում նաև այն, որ որոշակի ընդհանրություններ կան այդ հատվածի պայմանա-կան ֆանտաստիկ պատկերների և դեռ 1890-ական թթ. Բայրոնի «Մանֆրեդ» շափածո դրամայից Թումանյանի կատարած սեղադիր թարգմանություն միջև (տե՛ս այս հատորի սեղադիր թարգմանությունների բաժինը):

Հեկիաթի ժողովրդական պատումների գրառումներ. «Հաղարան բլրուլ» պոեմը գրելու համար բանաստեղծը քառորդ դարի ընթացքում հավաքել է բազմաթիվ ու բազմազան նյութեր, և այդ իմաստով նրա հետ չի կարող համեմատվել Թումանյանի ոչ մի ուրիշ ստեղծագործություն: Հավաքված նյութերի թվում կան հեքիաթի հայկական և միջազգային տարբերակներ, գեղարվեստական մշակումներ, ստեղծագործության իմաստի պիտական մեկնարանություններ: Մեծ թիվ են կազմում ժողովրդական հեքիաթի պատումների գրառումները՝ կատարված Թումանյանի և ուրիշ բանահավաքների ձեռքով կամ քաղված հայերեն և ռուսերեն բանահյուսական-աղագրական ժողովածուներից: 1922 թ. հուլիսին Պ. Մակինցյանին ուղղած նամակում բանաստեղծը հայտնում էր. «Նվ այժմ եթե ասում եմ «Հաղարան բլրուլը» կտամ, որովհետև հավաքել եմ երկար տարիների ընթացքում նրա վախճանից ավելի վարիանտները» (ՆԺ V, 472): Պոեմի համար հավաքած նյութերի ցանկը, որ կազմել է Թումանյանը, պարունակում է հայերեն և ռուսերեն 53 անուն (տե՛ս ցուցակի հրատարակումը սույն հատորում), թեև լիովին չի սպառում բանաստեղծի տեսագալստում եղած բոլոր տարբերակները:

Այս հեքիաթի պատումների գրառման մասին բազմաթիվ վկայություններ են պահպանվել: Մի շարք գեագրերում բանաստեղծն ինքը նշել է, թե ումի՛ց և որտե՛ղ է գրի առել տվյալ տարբերակը: Ըստ Օլգա Թումանյանի հուշերի՝ երիտասարդ գրողն այդ հեքիաթով հետաքրքրվել ու գրառումներ է կատարել դեռ 80-ական թթ. վերջին (ԹԺ2, 333): Թումանյանի վրա հատկապես խոր տպավորություն է թողել Լոուի Վարդաբուր գյուղում 1894 թ. ամռանը մի ժևւոնուց գրի առած տարբերակը (տե՛ս այդ մասին ԹԺ2, 337, Ն. Բումանյան, 186): Զրույցներում որոշ տվյալներ կան նաև հեքիա-

թի մյուս տարբերակների դրաման հանգամանքների մասին. 1) Լոուս Ս. Գրիգորի վանքի մոտերը, Ջաղի ձորի գոմահանդում, մի պարսիկի պատմա-
ծից, 2) Դսեղի մոտակա Քարինջ գյուղի ջրաղացպանից, 3) Թիֆլիսի բաղ-
նիսի քիսաշիններից, որոնք «Հետաքրքիր, յուրահատուկ ձևով էին պատմում»,
և այլն (տե՛ս Ն. Թումանյան, 186): Թումանյանը միշտ ցավով է հիշել
1898 թ. Շուսլանցի Ղուշլունց վարդանի իմացած տարբերակը գրի առ-
նելու անհաջող փորձը (մինչև ինքը երկար որոնումներից հետո վերջապես
գտել է 90-ամյա հեքիաթախոսի տունը, պարզվել է, որ նա հենց նախորդ
օրը վախճանվել է): Այդ մասին նա գրել է 1900 թ. նամակներից մեկում
(ԵԺ V, 144). վերհիշել է վերջին օրերի գրույցներում (Ն. Թումանյան, 303,
այսուղ առաջողի անունը Չորանանց վարդան է), մանրամասն պատմել է
Կարեն, Միքայելյանի հետ ունեցած վերջին հանդիպման ծամանակ (ԹԺ2,
838—839): Շուսլանցի Չորանանց վարդանի (կամ Ղուշլունց վարդանի)
իմացածը գրի առնելու անհաջող փորձի մասին հիշատակություն կա նաև
Թումանյանի կազմած մատենագիտական ցանկի վերջում, հատուկ ծանո-
թագրության մեջ:

Թումանյանի գրի առած ժողովրդական պատումների, ինչպես նաև
գրական աղբյուրներից քաղված ու նրա կողմից վերաշարադրված տարբե-
րակների ընդհանուր թիվը հասնում է 40-ի (ԳԱԹ, ԹԶ-ում դրանք պահվում
են № 10-ի տակ, որն իր հերթին ունի բազմաթիվ ենթաբաժիններ): Մի
քանի հարյուր էջ կազմող այդ նյութերը գրեթե ամբողջությամբ տպագրվել
են «Թումանյան. Ռուսումնասիրություններ և հրապարակումներ» (ՈԻՀ) մա-
տենաշարի 3-րդ հատորում (1983, էջ 139—318, ինքնագրերը հրատարա-
կության են պատրաստել Ջ. Ավետյանը և Մ. Մելիքյանը, աշխատանքի
ղեկավար՝ Է. Գյուլնազարյան):

Այդ նյութերից սույն հատորում տպագրվում են միայն ժողովրդական
հեքիաթի այն պատումները, որոնք անձամբ լսել ու գրի է առել Թուման-
յանը (ընդամենը՝ 12): Չին արտատպվում գրավոր աղբյուրների վերա-
շարադրանքները, ինչպես նաև ծրագրային ու հարակից գրառումների մեծ
մասը: Մասնադեպ-հետադետողը դրանք կարող է գտնել հիշյալ հրատա-
րակության մեջ:

Հերիաթի ժողովրդական պատումների շարադրանքի և բովանդակու-
թյան ընկալումը գյուրացնելու նպատակով, սույն հրապարակման մեջ բաց
են թողնված օնջված և տարբերակային բառերն ու արտահայտությունները,
տողատակի հավելումներն ու ծանոթագրությունները: Դա արվել է՝ նկատի
ունենալով, որ այդ պատումները Թումանյանի համար, վերջին հաշվով,
օժանդակ նշանակություն են ունեցել և չեն կարող համարվել բուն իմաս-
տով ստեղծագործություն: Բացի այդ, ՈԻՀ—3-ի հրապարակման մեջ ըստ
ամենայնի ցույց են տրված այդ գրառումների վրա Թումանյանի կատարած
աշխատանքի բոլոր կողմերը, և անհրաժեշտություն չկա դրանք կրկնելու
նաև այստեղ՝ մեծապես ծանրաբեռնելով ընդգիրը:

Ստորև բերվում են Թումանյանի գրի առած 12 պատումների վեր-

նագրերը (փակագծերում՝ նաև առաջին բառերը), ցույց են արվում նրանց բովանդակության և գրառման չտրահատկությունները:

1. Հազարան բյուլլետյու (Թմամանակով ասլուում էր մի թաբալուր, ուներ երեք որդի...):— Գրի է առել իոռու վարդաբուր դյուղում: Ասացողի անունն անհայտ է (ըստ երևույթին, երիտասարդ բանաստեղծը անփորձությունից չի նշել նրա անունը, իսկ հետո մոռացել է): Նվարդ Թումանյանի արձանագրած զրույցներում (էջ 186) գրառման ժամանակը համարվում է 1895 թ. գարունը՝ Զալալօղլուց ֆուրգոնով Դսեղ գնալու ճանապարհին: Բանաստեղծն այդ մասին պատմել է. «Եկանք հասանք Վարդաբուր, դիշերը մնացինք Հյոտեղ՝ էդ իրիգու մի ծեր դյուղացի ներս եկավ մեզ մոտ, դրան հեքիաթներ պատմել սլլի: Նրա պատմածներից ինձ ամենից շատ դուր եկավ «Աշագրան բլլրուլը», որ ոգևորված և մեծ տրամադրությամբ էդ գիշերը իսկույն գրեցի» (Ն. Թումանյան, 186): Վարդաբուրում գրի առած պատումը Թումանյանը համարել է իր հավաքած տարբերակներից «ամենահինը և ամենավաղը»: Սակայն ժամանակի առումով ավելի հավաստի պետք է համարել Օլգա Թումանյանի վկայությունը, որն այդ ղեպքը կապում է 1894 թ. ամռան հետ (ԲԺՀ, 337):

Պետք է նկատի ունենալ, որ այս, ինչպես նաև հաջորդ երեք պատումները ոչ թե հեքիաթի նախնական պրաոմենդն են, այլ նրանց զգալիորեն բարելավված տարբերակները, որոնք կրում են որոշակի գրական մշակման և անհատական ստեղծագործության կնիքը: Դա երևում է ոճից և տեքստի վրա կատարած մեծ աշխատանքից, ինչպես նաև չափածո հատվածների (թեև զեռ անմշակ) առկայությունից, որոնց մեջ երևան են գալիս ապագա պոեմի մի շարք տողեր՝ իրենց նախնական ձևով: Բացի այդ, այս և հաջորդ շարադրանքների մեջ փակագծերում մի քանի անգամ հղումներ կան համանուն հեքիաթի ռուսական տարբերակների և հայկական այլ պատումների մասին (տե՛ս նրանց հրապարակումները ՈԻՀ—3): Դա վկայում է, որ ձեռագրի վրա աշխատելիս Թումանյանը դուրս է եկել նախնական պրաոմենդն սահմաններից, օգտվել է նաև ուրիշ աղբյուրներից:

Հեքիաթի տվյալ շարադրանքը կատարվել է 1897 թ. (այդ է ցույց տալիս գրառման վերնագրի տակ եղած նշումը՝ «Իմ խոսքերով—97 թվին», որի տակ կարմիր մատիտով նշվում է նաև նախնական գրառման թվականը՝ <9>4):

Առաջին անգամ՝ ՈԻՀ—3, 142—150:

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԲՖ, № 10 և, որի հիման վրա հրատարակման մեջ մտցվել են որոշ լրացումներ և ճշտումներ:

Բուրը հիմքերը կան ասելու, որ 1894 թ. վարդաբուրում դրի առած և 1897-ին գրական որոշ մշակման ենթարկված տարբերակն ընդգրկում է ոչ միայն այս, այլև հաջորդ երեք պատումները, որոնք միասին պետք է կադմիկն ապագա մեծ ստեղծագործության հիմքը: Դա երևում է այս պատումների թղթի, գրության, ինչպես նաև ոճի և շարադրանքի ընդհանուր գծերից: Այդ ենթադրության օգտին է խոսում նաև այն փաստը, որ Թու-

մանչանի ձևերով կազմված մատենագիտական ցանկի մեջ այս շորս պատմնիւրն առանձնացված չեն, այլ հիշատակվում են մեկ ընդհանուր համարի տակ (1. Հաղարան բլրուլ. Լուի, Վարդաբլուր, ձևագիր), այն զնայելով, երբ իրենց բովանդակությամբ շատ ավելի քիչ արժեք ունենող ձևագիր և տպագիր ուրիշ տարբերակներ նշվում են առանձին-առանձին, ասացողի անվան հիշատակումով:

2. Սինամ քաղալորի գաղախիբը (Եվեր կացալ Շնորհքը, զնաց Զումբուխտ զուշի մոտ...) — Հեքիաթի այս պատումը, որը ծավալով ամենից ընդարձակն է, իր բովանդակությամբ անմիջաբար շարունակում է նախորդին: Այն պատում է Հաղարան բլրուլի որոնման ճանապարհին գլխավոր հերոս Շնորհքի (հեռագալում* Առեղ) նոր հանդիպումների, լսածի ու տեսածի, հատկապես Սինամ թաղալորի խորհրդավոր դադտնիքի մասին: Այս բոլորը կազմելու էր ծրագրված մեծ ստեղծագործության երկրորդ՝ զգալի չափով ինքնուրույն մասը (սխալապես երկու հերիաթ միացրած՝ «Հաղարան բլուրլուր» և «Սինամ թաղալորի գաղտնիքը», — ինչպես գիտենք, այս խոսքերով է Թումանյանը բնագրել իր ապագա «Թուրքիայի պոեման» 1900 թ. մի նամակում): Այս պատումը պոեմի այդ երկրորդ մասի նախնական, բայց արդեն որոշակի գրական մշակման ենթարկված շարադրանքն է՝ հիմնված այն գրառման վրա, որը կատարվել է Վարդաբլուրի ծերունի բանաբացի պատմածից:

Պատումի ինքնագրի (ԳԱԹ, ԹՖ, № 104) առաջին էջերից մեկում՝ «... Ես իմանա՞մ ինչն է քեզ այդպես տանջում...» բառերից հետո, Թումանյանը լրացման հատուկ նշան է դրել և դա գրել է երեք էջի վրա՝ «Թամբ շինեղի (Թամբսագործի) աբաբը» ենթալեռնագրով: Այդ պատմությունը մտնելու էր հեքիաթի ընդհանուր սյուժետային ընթացքի մեջ: Ուշ-ուշ 183—184-ի Սուլեյմանիայում այդ հատվածը տեղադրվել է Թումանյանի նշած տեղում, հիշյալ ենթալեռնագրով:

Պատումի մեջ եղած չափածո հատվածներից մեկը («Սնուշ բնած է Սինամ թաղալոր...») ունի նաև առանձին վերկերի վրա գրված ուրիշ տարբերակ, որը համեմատաբար ավելի մշակված է: Պատումի համապատասխան տեղում պետք դրվում է երգի այդ տարվերակը (բնագրային տարբերությունները տե՛ս ՈՒՀ—3, 273—274):

Առաջին անգամ՝ ՈՒՀ—3, էջ 150—170, 183—184: Տպագրվում է ինքնագրից:

3. Սինամ քաղալորի գաղախիբը (Եվեր կացալ թաղալորի տղեն, դարձյալ զնաց Զումբուխտ զուշի մոտ...) — Ինքնագրում (ԳԱԹ, ԹՖ, № 104) վերնագրից նախ եղել է «Սինամ թաղալորի պատմությունը», որ հետո փոխել է և կոչել նախորդի նման՝ «Սինամ թաղալորի գաղտնիքը»: Վերնագրի վերը գրված է՝ «Մասն երկրորդ»։ Դա վերաբերում է այն բանին, որ Սինամ թաղալորի պատմությունը, ինչպես ասվեց, պետք է լինե՛ր Թումանյանի ծրագրած մեծ ստեղծագործության երկրորդ մասը: Այս պատումը նախորդի մի այլ տարբերակն է. դեպքերի ընթացքը հիմնական գծերով նույնն է, բեկ

սյուժետային օղակների, շարադրանքի մանրամասների մեջ կան նաև ոչ քիչ տարբերություններ: Ընդհանուր առմամբ՝ այս պատումն ավելի կառուցիկ և նպատակասլաց է, և կարելի է ենթադրել, որ այն եղել է հեքիաթի մշակման հաջորդ փուլը:

Սույն պատումի մեջ մտնող չափածո հատվածները (որոնք գրեթե բոլորովին չեն համընկնում նախորդ պատումի ուղանալորներին) ունեն երբեմն մի քանի սևագիր տարբերակներ: Բնագիրը պատրաստելիս առանձին դիպքերում ընտրվել և միացվել են տարբեր սևագրերի առավել մշակված ժողերը:

Առաջին անգամ՝ ՈՒՀ—3, էջ 171—182: Տպագրվում է ինքնագրից: 4. Հազարան բյուլբյուլ (ԱՄի ժամանակ մի թագավոր էր ապրում...)՝— Այս պատումի ինքնագիրը, ինչպես և նախորդ երեքը, գրված է մեծադիր թևերով: Վրա, թանաքով: Վերաբերում է, ամենայն հավանականությամբ, 1890-ական թթ. վերջին: Ունի առանձին անվանաթերթ՝ «Հազարանային սոխակ (Հազարան բյուլբյուլ), հեքիաթ» վերտառությամբ և մի քանի այլ գրառումներով (որոնց թվում՝ հիշատակություններ Ղ. Աղայանի «Վիշապին հաղթողը» թարգմանական հեքիաթի հրեշ Օշափի, Գ. Սրվանձտյանի «Մանանա» ժողովածուի մասին):

Իր բնույթով այս տարբերակը ևս ոչ թե հեքիաթի բանավոր պատումի անմիջական գրառում է, այլ սրոշակի գրական մշակման ենթարկված շարադրանք, որն ամենից ավելի մոտ է պոեմի պահպանված հատվածներին՝ և՛ սյուժետային ընթացքով, և՛ գաղափարով:

Պատումի նախորդ հրապարակման մեջ (ՈՒՀ—3, 212—224), նշելով ԳԱԹ-ում ինքնագրի տեղադրման կարգից (ԹՖ, № 10 ժդ), այն տույզերվել է իբրև 90-ական թթ. Քումանյանի դրի առած տարբերակներից վերջինը (Ֆ 11): Վերը շարադրված նկատառումներով, սույն հատորում այս պատումն առաջ է բերվում, դիտվելով իբրև վարդաբլուրի տարբերակի գրական մշակման փորձերից մեկը:

Շարադրանքն ամբողջացնելու նպատակով մտցվել են նաև հետևյալ փոփոխությունները.

ա) Ինքնագրի արանքում մի քանի թերթերի վրա գրված չափածո և արձակ հատվածները նախորդ հրապարակման «Պատառիկներ» բաժնից հանվել ու միացվել են այս պատումին՝ առանձնացվելով աստղանիշերով: Բայց ձուլել զրանք բուն շարադրանքին հնարավոր չէր, քանի որ շատ զրծվար է որոշել նրանց ճշգրիտ տեղը (բացի այդ, դա կառաջացներ անխուռափելի կրկնություններ): Չափածո հատվածի («Ո՛ւ, ևս չեմ եկել թեով քոչունի...») բնագրային տարբերությունները, ինչպես նաև նույն մոտիվը ներքո գրված մյուս սևագիր ուղանալոր հատվածները բաց են թողնվում (տե՛ս ՈՒՀ—3, էջ 275—277):

բ) Ինքնագրի վերջին էջերում եղած գրառումները (սկսած «Վերջում Շնորհքը ամենքի ցավին ճար է անում» բառերից) նախորդ հրապարակման մեջ սնչատվել են այս պատումից ու տեղադրվել «Պատառիկներ» բաժնում (ն. տ., էջ 280): Այստեղ զրանք միացվել են հիմնական շարադրան-

քին, բանի որ կարևորագույն նշանակություն ունեն հեթաթ-պոեմի սյուժե-տային և գաղափարական ընդհանուր մտահղացումն ու ամբողջական ընթացքը հասկանալու համար:

Առաջին անգամ՝ ՈՒՀ—3, էջ 212—224:

Տպագրվում է ինքնագրից:

5. Սինսամ քաղալոր («Ժամանակով մի աղքատ կնիկ ունենում է երկու որդի»...):— Այս և հաջորդ յոթ պատումները, ի տարբերություն նախորդ չորսի, ժողովրդական հեքիաթի անմիջական գրառումներ են, որ Թումանյանը լսել է տարբեր ասացողներից: Զգալի չափով երևում է ասացողների ոճը, ինչպես նաև տվյալ բարբառի յուրահատկությունը: Վերնագրերից առաջ Թումանյանը սովորաբար նշել է ասացողի անունը, ապրած վայրն ու տարիքը (այդ տվյալները այս հրապարակման մեջ բերվում են նույնությամբ, սակայն շփոթությունից խուսափելու համար տեղագրվում են պատումի վերնագրից հետո): Արագ գրառման հանգամանքը արտահայտվել է այս պատումների չարադրանքի որոշ անավարտության, ոճական անհարթությունների և սխեմատիզմի մեջ:

№ 5—12 գրառումները կատարված են տարբեր տեսակի ու չափի թղթերի վրա, մեծ մասամբ մատիտով: Գրության ժամանակն առանձին դեպքերում նշված է (№ 7—1894, № 10—1898, № 11—12—1914), իսկ մյուս դեպքերում՝ ոչ:

Այս պատումների մեջ, որոնք իրենց արժեքով, անշուշտ, շատ են զիջում նախորդ չորսին, կան վերջիններիս հետ բազմաթիվ ընդհանուր սյուժետային օղակներ, ինչպես նաև զգալի տարրերություններ: Իսկ այդ տարբերիչ գծերը ոչ որևէ արտահայտություն են գտել պոեմի պահպանված մասերում, ոչ էլ, հավանաբար, կօղտագործվին ստեղծագործության ամբողջական տարբերակի մեջ, սակայն նրանք հետաքրքիր են՝ պատկերացնելու համար Թումանյանի կատարած վիթխարի աշխատանքը և այն բազմազան աղբյուրները, որոնք հղել են նրա տրամադրության տակ:

Պատումի գրառումը պահվում է ԳԱԹ, ԹՖ, № 10 է:

Առաջին անգամ՝ ՈՒՀ—3, էջ 185—186: Տպագրվում է ինքնագրից:

6. Սինսամ քաղալոր («Մի թագավոր 40 տղա է ունենում...»):— Գրառումը պահվում է ԳԱԹ, ԹՖ, № 10 է:

Առաջին անգամ՝ ՈՒՀ—3, էջ 186—194: Տպագրվում է ինքնագրից:

7. «Մի քաղալոր կա, երեխ որդի ունեւ»:— Գրառումը պահվում է ԳԱԹ, ԹՖ, № 10 թ:

Առաջին անգամ՝ ՈՒՀ—3, էջ 194—196: Տպագրվում է ինքնագրից:

8. Հագաւրան բլուլբլուլ («Ժամանակով մի թագավոր կար...»):— Գրառումը պահվում է ԳԱԹ, ԹՖ, № 10 ժ:

Առաջին անգամ՝ ՈՒՀ—3, էջ 197—199: Տպագրվում է ինքնագրից:

9. «Փոփոխ անունը (լավի) փիւ Ամմալ...»:— Գրառումը պահվում է ԳԱԹ, ԹՖ, № 10 ժա:

Առաջին անգամ՝ ՈՒՀ—3, էջ 199—203: Տպագրվում է ինքնագրից:

10. Հագաւրան բլբլուլ («Մերունուն ջիրիդով զարկում են...»):— Գրառումը

ռումբ պահվում է ԳԱԹ, ԹՖ, № 10 ժգ: Թումանյանն այս պատումը գրի է առել 1898 թ. և զգալի շափով նրա տպավորության տակ էլ նույն թվականին գրել է պոեմի «երգչի վիշտը» հատվածի առաջին տարբերակը (ԹՖ, № 10 բ, վերջնական խմբագրությունը և տպագրությունը՝ 1914 թ.): Յնորդ մինարեի երգչի պատմությունը իր գեպքերի ընթացքով և հուղական բովանդակությամբ ամենից ավելի համընկնում է այս և № 2 («Սինամ թաղավորի հաղախը») պատմվածքի համապատասխան մասերին:

Առաջին անգամ՝ ՈՒՀ—3, 203—212: Տպագրվում է ինքնագրից:

11. «Թագավոր իր խառ լալեն կառնի...»:— Այս և հաջորդ պատումը Թումանյանը գրի է առել 1914 թ. նոյեմբերի 30-ին, Արևմտյան Հայաստանի Զեյդան (Զեյթկան) գյուղում, առաջին համաշխարհային պատերազմի երկրամասն ռազմաճակատ սյուհիլու ժամանակ: Այդ ուղևորության մասնակից Ալ. Շիրվանդադեն իր «Պատերազմի վայրերում» ակնարկային նոթերի մեջ այդպես է նկարագրում գրառման հանգամանքները.

«Ճաշից հետո Հովհաննես Թումանյանն իր համար պահածոնք գտալու Կանչիկ անկից Երկու հեքիաթախոս գյուղացիների և պատվիրեց, որ պատմեն «Հապարան բյուրջուլը»: Հիշեցի մանկությունս, պառավ տոտիս և ներհու Եկավ: Երկար, երկար ժամանակ էիսաքուն և էիսաքուն լսում էի. «Անկե Լառ, էֆենդիմ, Եկավ, գալուվ» և այլն...» (Ալ. Շիրվանդադեն, Երկերի ժողովածու, հ. 9, 1961, էջ 172):

Պատումը գրի է առնված Թումանյանի ծագատետրում, 95—100 թերթերի վրա (ԳԱԹ, ԹՖ, № 258): Առաջին անգամ՝ ՈՒՀ—3, էջ 224—225: Տպագրվում է ինքնագրից: Թումանյանի կաղած ցուցակում այս պատումը հիշվում է «Հապարանի բյուրջ» վերնագրով (№ 55):

12. Սինամ թագավորի Կեֆրաբը («Մեր թագավորը <ունի> երեք որդի»): Տե՛ս նախորդ պատումի ծանոթագրությունը: Այս տարբերակը գրի է առնված նույն ծոցատետրի 102—112 ԲԼԵթերի վրա: Թումանյանի կաղած ցուցակում այս պատումը նույնպես հիշվում է «Հապարանի բյուրջ» վերնագրով (№ 54): Տպագրվում է առաջին անգամ, ինքնագրից:

Բացի այս 12 պատումներից, Թումանյանը նաև վերաշարադրել-կոնսպեկտավորել է իր ձեռքի տակ Լղած տպագիր տարբերակներից շատերի բովանդակությունը: Այդ աշխատանքը կատարվել է 1910-ական թթ. սկզբին, երբ Թումանյանը պատրաստվում էր, վերջապես, ձեռնամուխ լինել պոեմի տեղեկման աշխատանքին, Մոտ 170 փորձադիր էջ գրավող այդ նյութերը պահվում են ԳԱԹ, ԹՖ, № 10 ժե և լրիվ տպագրվել են ՈՒՀ—3, էջ 226—271: Ստորե բերվում է միայն այդ նյութերի ցանկը՝ այն հերթափոխությամբ, խնայես որ դրանք շարավորվել են հեղինակի կողմից: Նյութի հերթական համարից հետո, փակագծերի մեջ, բերվում է նաև հեղինակային համարանիշը, որը ցույց է տալիս Թումանյանի կաղած մատենագիտական ցանկի մեջ տվյալ տարբերակի գրադեցրած տեղը: Միասնությունը պահպանելու համար նախ բերվում է տարբերակի վերնագիրը, ապա՝ աղբյուրը (ԲԼԵ ձեռագրերի մեջ երբեմն հանդուստ կարգով է):

1 (№ 8). Բաղարանու բաղի հեքիաթը (Մեխակ, էջ 170):— Տարբերակը քաղված է վերաշարադրված է լանահավար Միքայել (Մեխակ) Շահ-վերդյանի բանահյուսական ժողովածուից (1899), որը պահվում է ԳԱԲ, ԹԾ, № 1602:

2 (№ 9). «Ճամփան երեք ճյուղ—Ճղնավոր...»:— Մուշ, Գ. Սրվանձեռյան, Մանանա, 1876, էջ 221—223:

3 (№ 10). Ալճի Շարուրի աղեն:— էմինյան աղագրական ժողովածու, I, Հայկունի՝ Շիրակ, 1901, էջ 50—68:

4 (№ 12). Սինամահավր:— էմինյան աղագրական ժողովածու, IV, Հայկունի, 1902, էջ 132—151:

5 (№ 13). Բլբուլի կուշ:— Ե. Հալսյան, Վասպուրական, 1912, էջ 203—222:

6 (№ 14). Царь и его трое сыновей. — Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (այսուհետև՝ Сб. мат.), 33, III, с. 66—74.

7 (№ 15). О птице Мурги (Морг) Гюли Хандан (татарск.). — Сб. мат., 19, II, с. 242—261.

8 (№ 16). Царевич Пирам (айсорск.). — Сб. мат., 18, II, с. 72—82.

9 (№ 17). Слепой царь (мингр.). — Сб. мат., 18, III, с. 44—48.

10. (№ 18). Похождения царевича Георгия (грузинск.) — Сб. мат., 13, II, с. 57—70.

11 (№ 19). Отцовское завешание (арм.). — Сб. мат., 13, II, с. 116—126.

12 (№ 20). Сказка об Иване-царевиче, жар птице и о сером волке. — Афанасьев, Русские народные сказки, I, № 102.

13 (№ 20). Жар птица и Василиса-царевна. — Афанасьев, Русские народные сказки, I, № 103.

14 (№ 21). Бичи (грузин.) — Сб. мат., 18, III, с. 402—409

15 (№ 22). Морской конь (аварск.). — Сб. мат., 14, II, с. 94—102.

16 (№ 25). Три царевича. — Сборник сведений о кавказских горцах, 8, II, с. 21—24. Дополнение к статье «Две недели в Даргинском округе» (այսուհետև՝ Сб. свед.).

17 (№ 26). Царь-девица. — Сб. свед., 2, V, с. 67—71.

18. (№ 30). Золотая птица (немец.). — Сказки, собранные братьями Гримм, 1893, с. 174—179.

19 (№ 31). Հաղարան բուրբուլ. Հաղար ու մի գիշերնիրից:— Изд. Мардруса, т. IV, 1903, с. 5—24, և Բարգմանավյուն Ղ. Աղայանի, «Հասկեր», 1911, № 1—4.

20 (№ 32). Сказка о золотом перышке. — Итальянские сказки, пер. М. Андреевой, под ред. М. Горького, 1912, с. 23—24.

21 (№ 33): Հաղարան բլրու վամ Ալա-Դինուի հաղը:— Ե. Հալյան, Սարգսիստներ հայ բանահյուսության, Ա, 1912, էջ 125—143:

22 (№ 34). Сказка о шахе Эминшахе и его трех сыновьях (та-тарск.). — Сб. мат., II, с. 64—101.

23 (№ 35). Сказка о шахе Казаншахе (о Казанском царе) и о славном царевиче Сулеймане (татарск.). — Сб. мат., 42, II, с. 135—146.

24 (№ 38). Царевич Хасан Паша, достоящий при помощи волка трех волшебных птиц, красавицу царевну и желтого коня. — Н. Остроумов, Сарты. Сартские народные сказки. II, 1892, с. 101—114.

Բացի այս 24 տարբերակների վերաշարադրանքից, Թումանյանի թղթերում պահպանվել են նաև հերիաթի մի քանի ուրիշ պատումների հետ կապված նյութեր: Դրանք են.

ա) Ավարական Морской конь հերիաթի մի այլ տարբերակի սեղմ վերապատմությունը՝ բաղված Սборник сведений о кавказских горах հրատարակությունից (հ. 2, V, էջ 67—71): Ինքնագիրը պահվում է ԹԹ, 1008/8255: Համապատասխանում է Թումանյանի կազմած ցանկի № 22-ին: Տպագրվել է ՈՒՀ—3, էջ 247:

բ) Վրացական մի հերիաթի վերաշարադրանք և բաղվածքներ ըստ հետևյալ գրքի: А. Хаханов, Очерки по истории грузинской словесности (т. 1—2, 1895—189).: Համապատասխանում է Թումանյանի կազմած ցանկի № 32 և № 37-ին: Ինքնագիրը՝ ԹՖ, № 10 ժե: Տպագրվել է ՈՒՀ—3, 266—267:

գ) Պարսկական ծագում ունեցող մի հերիաթի սեղմ շարադրանք՝ բաղված հետևյալ գրքից. А. фон-Гакстгаузен, Закавказский край, 1857. Ինքնագիրը՝ ԹՖ, № 10 ժե: Տպագրվել է ՈՒՀ—3, էջ 271:

Մրագրային նշումներ. «Հաղարան բլրու վամ» հետ կապված թղթերում պահպանվել են բաղմաթիվ ուրիշ նյութեր, որոնք, փոքր բացառությամբ, տպագրվել են ՈՒՀ—3, էջ 278—307: Այդ նյութերի շարքում, բացի սյու-ժետային հատվածներից, ասույթներից, ծրագրային նշումներից և զրառում-ներից, մեծ տեղ են զբաղում դանդաղան ուսերեն աղբյուրներից թարգմանած կամ վերապատմած հատվածներ և մտքեր՝ կապված հունական և արևել-յան դիցաբանության, ժողովրդական բանահյուսության և զրականության ամենատարբեր խնդիրների հետ: Աղբյուրների ցանկը տրված է ՈՒՀ—3, էջ 318:

Այդ նյութերից սույն հատորում տպագրվում է միայն մի քանի փոքրիկ հատված, որոնք ոչ թե պատմողական, այլ սկզբունքային բնույթ ունեն, մատենանշում են ստեղծագործության փիլիսոփայական-գեղագիտական իմաստի հեղինակային բնութման այլևայլ կողմեր:

Ինքնագրերը պահվում են ԳԱԹ, ԹՖ, № 10 փե:

Հազարան բյուրյուլ <Ցանկ հավաքած նյութերի>:—

Մատենագիտական այս ցանկը (զրված թանաքով, չորս մեծ թերթերի վրա) պահվում է ԳԱԹ, ԹՖ, № 10 ժը: Արտատպվում է ինքնադրից՝ բաց թողված որոշ տվյալների լրացումով և կրճատված բառերի վերականգնումով:

Ցանկը կազմվել է 1910-ական թթ., ավելի ճշգրիտ՝ 1914-ից հետո, քանի որ նրա մեջ տեղ են գտել նաև 1914 թ. վերջին Թումանյանի գրի առած հրկու տարբերակները (№ 54 և № 55):

Ցանկի մեջ մտած 58 անվանումից ճիշտ կեսը հայերեն նյութեր են, մյուս կեսը՝ ռուսերեն: Ռուսերեն տարբերակները բոլորն էլ քաղված են տպագիր աղբյուրներից՝ բանահյուսական և ազգագրական հրատարակություններից: Իսկ հայերեն անվանումների մեջ գերակշռում են ձեռագիր նյութերը (19): Դրանց մի մասը իր՝ Թումանյանի ձեռքով գրի առնված տարբերակներն են (թեև նշված ոչ լրիվ. ցանկում, օրինակ, բացակայում են այս հատորում հրապարակվող բանավոր պատմաներից № 5 և № 6-ը): Մյուս ձեռագիր նյութերը գրի են առնվել տարբեր բանահավաքների ձեռքով (Ն. Լույսյան, Վրեն Տաշրացի և ուրիշ՝ քիչ հայտնի անուններ) և հանձնվել են Թումանյանին՝ օգտագործելու համար: Դրանց մի մասը պահպանվել է Թումանյանի արխիվում՝ տարբեր համարների տակ: Հայկերեն տասը նյութ էլ Թումանյանն այս ցուցակի մեջ մտցրել է՝ քաղելով ազգագրական ժողովածուներից և «Հասկեր» մանկական ամսագրից:

Համագրելով այս ցուցակը բանաստեղծի տեսադաշտում եղած նյութերի հետ, կարելի է այն լրացնել մի քանի ուրիշ անուններով: Այնպես որ 1922 թ. հուլիսի 22-ի նամակում «Հաղարան բլրուլի» մասին Թումանյանի կատաբած հայտարարությունը («հավաքել եմ հրկար տուրիների ընթացքում նրա վաքսունից սլեկի վարիանտները») միանգամայն ճշգրիտ է ներկայացնում կատարված աշխատանքի չափերը:

ԹԱՐԳՄԱՆԱԿԱՆ ՊՈԵՄՆԵՐ ԵՎ ՎԻՊԵՐԳԵՐ

ԱՔԻԼԵՍ

(էջ 109, 475)

Առաջին անգամ՝ ԲՄ 11, էջ 119—129, վերնագրի տակ «Ժուկովսկույց» նշումով և տողատակի ծանոթագրություններով: Պետք է ենթադրել, որ թարգմանությունը կատարվել է 1891 թ. և անմիջապես մտցվել Թումանյանի բանաստեղծությունների նոր հատորի մեջ (գրաքննական արտոնությունը տրված է Ս. Պետերբուրգում, 1892 թ. մայիսի 7-ին): Թարգմանության այդ տարբերակի ինքնագիրը չի պահպանվել:

Տաս տարի անց թարգմանությունը դետեղվել է ԲԹ ժողովածուի մեջ (էջ 248—254, առանց ժուկովսկու անվան հիշատակության): Այս հրատարակության համար Թումանյանը էական փոփոխություններ է մտցրել, որոնք ցույց են տրվում տարբերակների բաժնում: Բացի ոճական բաղմաթիվ շտկումներից, նա զգալի չափով կրճատել է ստեղծագործությունը՝ ժուկովսկու բալլադի, ինչպես նաև թարգմանության առաջին տարբերակի 208 տողի փոխարեն թողնելով 160 տող (կրճատված են ԲՄ 11 տեսքով 19—26, 49—72, 121—136 տողերը):

Պահպանվել է թարգմանության այս երկրորդ տարբերակի ինքնագիրը (ԳԱԹ ԹՖ, № 158): Դա, ամենայն հավանականությամբ, այն ձևագիրն է, որից կատարվել է ԲԹ ժողովածուի տպարանային շարվածքը: Ինքնագիրը վերնագրի տակ ունի «ռուսերենից» նշումը և համարակալված է 210—216 (պետք է ենթադրել, որ ԲԹ ժողովածուի համարակալված էջերն են դրանք), բայց 214—215 էջերը չկան: Այսպիսով, մեզ հասել են բալլադի թարգմանության վերամշակված տարբերակի 1—92, 141—160 տողերը: որոնք, կատարական և ոճական մի քանի ոչ մեծ շեղումներից բացի, լիովին համընկնում են ԲԹ բնագրին:

Երրորդ և վերջին անգամ Թումանյանն այս թարգմանությանը անդրադարձավ ԲԹ ժողովածուին կազմելիս՝ մտցնելով, ճիշտ է, համեմատաբար ոչ մեծ ուղղումներ: ԲԹ մեջ (էջ 236—241) թարգմանության վերնագրի տակ, փակագծերում, կա դարձյալ «Ժուկովսկույց» նշումը: Թումանյանի կենդանության ժամանակ «Աքիլլեսը» վերջին անգամ տպագրվել է 1922 թ. Սուրբաթյանի կազմած ԳԳ քրեատոմատիայում (էջ 167—169), որի համար սակայն, հիմք է ծառայել ոչ թե վերջին՝ ԲԹ, այլ ԲԹ-ի խմբագրությունը՝ մի քանի փոքրիկ շեղումներով:

Թումանյանի երկերի առաջին դիտական հրատարակության մեջ (ԵԺ 11, 375—179) «Աքիլլեսը» մտել է ԲԹ տարբերակով՝ ներկա հրատարակության

համար ևս հիմք է ընդունվել այդ խմբագրությունը, իրեն հեղինակի կողմից վերանայված վերջին տարբերակ: Մյուս հրատարակությունների բոլոր ավելեթերցումներն ու կրճատված տողերը բերվում են տարբերակների բաժնում:

«Աքիլլես» բալլադի թարգմանությունը դասական ուսմանտիկական պոեզիայի նկատմամբ բուռն հետաքրքրության արտահայտություններից է, որ 1890-ական թթ. որոշակիորեն նկատվում է Թումանյանի ստեղծագործական կենսագրության մեջ: Բայրոնի «Շիրինի կալանավորի» և Լերմոնտովի «Մծիրի» թարգմանություններից առաջ նա զիմեց ուսական ուսմանտիկական առաջին խոշորագույն ներկայացուցչին՝ Վ. Ա. Փոկոպսկուն (1783—1852): Ի տարբերություն Փոկոպսկու բալլադների մեծ մասի, որոնք արևմտանվորական բանաստեղծներից կատարված ազատ կամ ճշգրիտ թարգմանություններ են, «Աքիլլեսը» նրա ինքնուրույն գործերից է, որի մեջ անտիկ դրականությունից քաղված հայտնի սյուժեն խմաստավորված է ուսմանտիկ-սենտիմենտալ դիրքերից: Բալլադը գրվել է 1812—1814 թթ. և առաջին անգամ տպագրվել 1815 թ. «Վեստնիկ նվորայի» ամսագրում: Դրանից մոտ երեք տասնամյակ անց, Պուշկինին նվիրված հոգվածաշարի 2-րդ մասում (1843), Վ. Գ. Բեկինսկին տվեց «Աքիլլեսի» սեղմ, բայց ամբողջական զնահատականը՝ նշելով Փոկոպսկու բալլադում ուսմանտիկական պոեզիայից եկող այնպիսի դժեր, ինչպես «Հունական հայեցողության մեջ մտցված» սուրբկտիվ տարրերը, «ավելի ձգձգված, քան սեղմված» լինելը, քննադատը միաժամանակ ասում էր. «Նրա մեջ կան հիանալի տեղեր», «և ընդհանրապես Փոկոպսկու «Աքիլլեսը» նրա նշանավոր երկերից մեկն է» (Յ. Գ. Բелинский, Полное собрание сочинений, т. VII, 1955, с. 206—207):

Իրիտասարդ Թումանյանի գեղարվեստական որոնումների մեջ որոշակիորեն զգացվում է նաև անտիկ աշխարհի պատմությունն ու մշակութից ճանաչելու ձգտումը, որի ցայտուն դրսևորումներից մեկն էլ ևղավ Փոկոպսկու բալլադի թարգմանությունը: Նշենք, որ անտիկ դիցարանության իմաստությունը երևում է նաև «Անուշի», «Պոկտոն ու Խուսայի» առաջին տարբերակներում, հետագա շրջանի որոշ հոգվածների, կախարդական հերթիների նախապատրաստական նյութերի մեջ:

Թումանյանը ձգտել է պահպանել բնագրի տաղաչափական կառուցվածքի հիմնական էները՝ ութտողանի տներ, բոլոր կենտ տողերը կաղմված ութ, իսկ զույգ տողերը՝ յոթ վանկից: Սակայն կա մի սկզբունքային տարբերություն: Փոկոպսկու բալլադը գրված է կանոնավոր բորեյական տողերով, մեկընդմեջ իզական և արական հանգերի կայուն հաջորդականությամբ: Այնինչ Թումանյանը, Լինելով մեր ազգային լեզվի բնույթից, թարգմանել է հայկական վանկային ուսանավորով՝ տողերի ներսում, 4-րդ վանկից հետո ամենուր դնելով հատած և առաջացնելով զաղարս Իզական և բացարձակորեն գերակշռող արական հանգերի հաջորդափոխությունն էլ որեւէ կայուն սկզբունքի չի ենթարկվում:

ԲՄ 11-ում, ինչպես ասվեց, բալլադն ունի տողատակի մի քանի ծանո-

թուգրութիւն, որոնք վերաբերում են զիցաբանական անուններին: Այդ բացատրութիւնները, հատկապէս համեմատաբար ծավալուն առաջինն ու երրորդը Թումանյանը թարգմանել է իր զիցաբանական րալլադին ժուկովսկու կցած ծանոթագրութիւններից (В. А. Жуковский, Сочинения, М., 1954, с. 542): Ստորև վերատպւում են այդ բոլոր ծանոթագրութիւնները՝ բերելով, նախ, թարգմանութեան համապատասխան տողերը, ապա նրանց բացատրութիւնը: Նույն սկզբունքով բերվում են նաև «Աքիլլեսի» զիցաբանական անունների այն բացատրութիւնները, որ տվել է անտիկ գրականութեան խոր գիտակ Հ. Սուրխաթյանը իր «Գրական գոհարներ» դասագրքում: Ժիշտ է, Թումանյանի և Սուրխաթյանի ծանոթագրութիւնների մեջ կան որոշ համընկնող կետեր, բայց ընդհանուր առմամբ զրանք իրար լրացնում են և կօգնեն ընթերցողին ավելի լավ հասկանալու բալլադի պատմական փաստերն ու զիցաբանական մթնոլորտը: Թարգմանութեան մեջ հիշատակվող մի քանի ուրիշ զիցաբանական անուններ, որոնք հիշյալ երկու աղբյուրներում չկան, բացատրվում են լրացուցիչ ծանոթագրութիւնների մեջ:

ԲՄ II-ի հեղինակային ծանոթագրություններ*

Վերնագիր՝ «Աքիլլես»¹:

1 Հունաց դուցազն Աքիլլեսի ընտրութեան առաջարկված էր յուր օրհասի որոշումը—կամ Երկար ապրել առանց փառքի կամ Երիտասարդ հասակում մեռնել փառավոր մահով. նա վերջինն ընտրեց և, հայրենիքին հասած նախատինքը քառնալու համար, հունաց քաջերի հետ հայտնվեցավ Տրոյիայի (Իլիոնի, Տրոյադայի) պարիսպների տակ: Նա գիտեր նաև, որ տրոյացվող արքայորդի Հեկտորի մահից հետո ինքն ապրելու չէ այլևս, և սակայն սպանեց Հեկտորին՝ յուր ընկեր Պատրոկլեսի վրեժն առնելով: Այնուհետև նրան ամեն տեղ հետևում էր օրհասի մահազուշակ ձայնը:

4 Քնած բանակն Ատրիդյան:

Ատրիդեն—հայրանունն է հունաց բանակի ընդհանուր հրամանատար Ագամեմնոն թագավորի:

13—16 Դատարկ դաշտում երևում է
Մեհակ կառքը Պրիամի,
Ու Հեկտորի դին տանում է
Բանակիցը հույներին:

Մերոնի Պրիամոս արքան, առաջնորդվելով Հերմես զիցուհուց, գիշեր-

* Տողերի համարակալումն ըստ ԲՄ II-ի:

րով զնաց հունաց բանակը և ծնկաչոք խնդրեց Աբիլլեսից սպառնալով որդու
դիակը, մեղմացնելով անողոր դյուցապնի սիրտը սրտաշարժ խոսքերով, և,
ստանալով, գիշերով վերադարձավ Իլիոն:

51—52 Եվ պարկուհին ընդնստել է

Արդեն օրերն իմ կյանքի:

Պարկուհի—բաղդի աստվածուհին:

55—56 Վերջացա՞ծ է, հանգավ ջանը

Պելիդեսի օրերի:

Պելիդես—հայրանունն Աբիլլեսի:

73—74 Էլ մի՛ սայափր, որ Մենեսի,
Որդիդ չի գալ հորանց տուն...

Մենեսի—Պատրոկլեսի հայրը:

139—140 Եվ Լկվորին սպասում է
Քարոնը սև Ստիֆսի մոտ:

Քարոն—նախնական ստորերկրյա դիցաբանական Ստիքս (Արևրոն) գետի:

153—154 Սկյուրոսից դեսլի հեռու
Նեոպտոլեմ կըլողա.

Նեոպտոլեմ—Աբիլլեսի որդին, որ Սկյուրոս կղզումն էր:

Գ.Գ. Ճանոթագրությունները

1 Միգում կուրալ Իդա սարը,

Իդա սարը գտնվում է Տրոյայի մոտ:

4 Քնած բաճակն Ատրիդյան:

Ատրիդ՝ Ատրեի որդի Աղամեմնոնը, հույն բանակի պետը:

43—44 Եվ պարկուհին ընդհատել է

Արեն օրերն իմ կյանքի:

Պարկուհի՝ ճակատագրի դիցուհի: Պարկուհիների թիվը երեքն էր, որոն-
ցից մեկը մահում էր մարդկային կյանքի թելը, մյուսը՝ ձգում, երբօրդը՝
կտրում:

48 Պելիդեսի օրերի...

Պելիդ կամ Պելիդես՝ Պելեյի որդի Աբիլլեսը:

83 Սպերֆի ջրե՛ր, բազուկքս ձեզ

Սպերք՝ գետ Բևսալիայում:

Քարոն՝ առասպելական ծերունի, մեռնողների ստիֆսները Ստիքս դե-
տով ստորերկրյա տարտարոս փոխադրողը:

134 Խաղաղ Սիմուլս ու Քսանտ,

Քսանտ ու Սիմուլս՝ զետեր Տրոյայի շրջանում:

Դիցաբանական այլ անունների բացատրություն

21 Անդրոմաքե— «Իլիականում» Տրոյայի գլխավոր հերոսի՝ Հեկտորի
կինը:

21 Հեկաբե— Հեկտորի մայրը, Տրոյայի արքա Պրիամոսի կինը:

40 Արամսզդ— հին հայոց դիցաբանությունից վերցրած այս անունը
Թումանյանն օգտագործել է բնագրի Ջևսի փոխարեն, որն անտիկ հույների
գերագույն աստվածն էր:

81 Պատրոկլես— «Իլիականի» նշանավոր հերոսներից մեկը, Աքիլլեսի
ամենամտերիմ ընկերը, որը զոհվեց Հեկտորի ձեռքով:

90 Ապոլլոն— անտիկ դիցաբանության գլխավոր դեմքերից մեկը,
լույսի, պոեզիայի և երաժշտության, միաժամանակ՝ ռազմի աստված, որն
իր պատրաստած նետերով տապալում էր իր համար անցանկալի հերոսնե-
րին: Տրոյական պատերազմի ժամանակ պաշտպանում էր տրոյացիներին
(այդ պատճառով էլ Աքիլլեսն իր անխուսափելի մահը կապում է նրա հետ՝
«Պատրաստել է նետը արդեն Ապոլլոնը անողորմ»):

ԲՄ II բնագրի 72 տողում հիշատակվող Տենարը («Դևպի Տենար ևս
կերթամ») Հունաստանի հարավում՝ Պելոպոնեսի թերակղզում գտնվող քա-
րայր էր, որն իր արձակած խեղդիչ գազերի պատճառով համարվել է դժոխքի
նախագույն:

ԾԻՆԻՈՆԻ ԿԱՆԱՆԱՎՈՐԸ

(էջ 115, 479)

Առաջին անգամ տպագրվել է 1896 թ. առանձին գրքուկով (Բայրեն.
Շիրիտի կալոնիստը, Սարգմ. Հովհաննես Թումանյանց, հրատ. Փիլիպոս
Վարդապետյանի, Թիֆլիզ, 1896, 23 էջ, դաբժնական թույլատվություն՝
1896 թ. մարտի 2-ին): Ինքնադիրը չի պահպանվել:

Թումանյանի կենդանության ժամանակ թարգմանությունը, խմբագրված
և կրճատումներով, տպագրվել է ևս երկու անգամ՝ ԲԹ, էջ 257—269 և ԲԲ,
էջ 253—264: Ձեռագրվել է ԵԺ II, 206—214:

Սույն հրատարակության մեջ տպագրվում է ԲԲ տերսալը, որն ունի տողատակի նշում՝ «կրճատված թարգմանություն»:

Ստալին հիշատակությանը Բայրոնի պոեմի թարգմանության մասին հանդիպում ենք 1895 թ. մարտի 21-ին Ալ. Արախանյանին գրած նամակում: Շարադրելով «Մուրճին» հետ իր գծովելու և հեռանալու պատմությունը, Թումանյանը հիշեցնում է նաև, թե ինչպես ամսագրի խմբագիրը, մերժելով «Բորչավում» ակնարկի տպագրությունը, իրեն ասել է. «Դուք իբրև հոգևածագիր հայտնի չեք, «Շիրիտնի կալանավորը» տվեք» (ՆԺ V, 101): Այդ վեճն ու գծությունը տեղի են ունեցել 1893 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբերին: Հետևաբար, այդ ժամանակ ոչ միայն հայտնի էր, որ Թումանյանը թարգմանում է Բայրոնի նշանավոր պոեմը, այլև գուցե գործը հիմնականում ավարտված է եղել: Սակայն պետք է կարծել, որ թարգմանության վրա նա աշխատել է նաև հաջորդ տարիներին, մինչև որ Փ. Վարդազարյանի նյութական օժանդակությամբ հնարավոր եղավ այն տպագրել 1896 թ. սկզբին: Այսպիսով, «Շիրիտնի կալանավոր» թարգմանության ժամանակը պետք է համարել 1893—1895 թթ.:

90-ական թթ. սկզբին Թումանյանը ջանքեր է ֆախում անգլերենին տիրապետելու համար, որի նպատակը, առաջին հերթին, Բայրոնին և Շեքսպիրին բնագրով կարդալն էր: Հիշելով Թումանյանի հետ 1891 թ. ամռանից սկսված իր ծանոթության պատմությունը, Գևորգ Առաքույրը վկայում է. «Ի միջի ալոց, պետք է ասեմ, որ նա այդ ժամանակ անգլերենի դասեր էր վերցնում Բիֆլիսի անգլիական փոխ-հյուպատոս Մուրտալյույի Թև որրան առաջադիմեց նա այդ տապարեղում—չդիտեմ, բայց դիտեմ, որ նա անգլերեն էր սովորում, որպեսզի կարողանա «Շիրիտնի կալանավորը» անմիջապես ընտրել: Թարգմանելու Այդ գործում նրան օգնում էր միտքը Մուրտալյու» (ԹԺՀ, 352):

«Շիրիտնի կալանավոր» թարգմանությունը կարևորագույն օղակն է այն բռուն հետաքրքրության, որ 90-ական թթ. հանդես է բերել Թումանյանը անգլիացի մեծ բանաստեղծ Զորջ Գորդոն Բայրոնի (1788—1824) ստեղծագործության նկատմամբ: Թումանյանագիտության մեջ այդ երևույթը երբևէն նույնիսկ կոչվել է «բայրոնիզմի շրջան», որը, սակայն, չպետք է հասկանալ բացարձակ իմաստով: Թումանյանի ստեղծագործական զարգացումը այդ տարիներին թեև շատ կուճկավորվել էր գոստական ուսման տիպի, մանավանդ Բայրոնի և կրեոլոգիական ժառանգության հետ, բայց հիմնականում ընթանում էր ռուսաստանյան մեթոդի սկզբունքների տիրապետման ուղղությամբ: Մահից երկու ամիս առաջ այդ մասին նա ասել է. «Եթե է, իմ բանաստեղծությունների մեջ բայրոնական մի ամբողջ շարք կա, ինչպես և կշանքումս՝ շրջան, բայց դա եղել է ИАМОСНЫЙ, ոչ հարապատ, ինչպես, օրինակ՝ «Դու քո ճամբին գնա, բույրիկ» և այլն» (Ն. Թումանյան, էջ 306): Նոր հարի սկզբին հասնելով լիարյուն ռուսաստանյան արվեստի բարձունքին, Թումանյանն իր ստեղծագործական նախասիրություններով կապվում է, առաջին հերթին, Շեքսպիրի և Պուշկինի հետ:

Այնուամենայնիվ, Բայրոնի ստեղծագործությամբ հրապուրվելը շատ

բան տվեց երիտասարդ Թումանյանին, մի որոշ շրջանում օգնեց նրան արտահայտելու իրականությունը նկատմամբ սուր քննադատական ոգին, անհատի և հասարակության ազատության նվիրական գաղափարները: Բայրոնի նկատմամբ այդ լայն հետաքրքրության արտահայտությունն էր նաև 90-ական թթ. «Զայդ Զարուդի» ու «Մանֆրեդի» հատվածների և, մասնավոր, «Շիլլերի կալանավորի» թարգմանության փառքը: Իր հոգևորական բովանդակության մեջ խտացնելով բայրոնիզմի շատ բնորոշ կողմեր, «Շիլլերի կալանավորն» այդ շրջանում մի շարք գծերով համընկնում էր հայ րանաստեղծի հաւարական և անձնական տրամադրություններին: Այդ ստեղծագործությունը Թումանյանն, անկասկած, նախապես ծանոթացել է Վ. Ա. Ժուկովսկու ռուսերեն հանրահայտ թարգմանության միջոցով, որի մասին Բելինսկին գրել է. «Այստեղ—տարօրինակ բան—մեղմ թախծի և վհատ տանջանքի մեր ողու երգիչը ամուր և հզոր խոսք է գտել իր հոգում՝ արտահայտելու համար հուսահատության սարսափելի, ստոբիլիզացիոն տանջանքները, որ գծագրել է Անդրիայի հսկա բանաստեղծի կայծակնային վրձինը» (В. Г. Белинский, Полное собрание сочинений, т. VII, М., 1955, с. 209):

«Շիլլերի կալանավորը» Բայրոնը գրել է 1816 թ. Ժնևի (Լեմանի) լճի ափին գտնվող Շիլլերի բանտ-ամրոցն այցելելուց հետո: Այստեղ նա լսել է XVI դարի 30-ական թվականներին Սափուլայի դուքս Կարլ 3-րդի հրամանով այդ ամրոցը նետված Շվեյցարիայի անկախության մարտիկ և հանրապետական հերոս Ֆրանսուա Բոնիվարի կրած տանջանքների և Բոնի ապստամբների կողմից ի վերջո ազատվելու պատմությունը: Սակայն պոեմում պատկերված է ոչ թե Բոնիվարի քաղաքական պայքարը, այլ նրա տառապալից «հոգու պատմությունը», որով և հերոսի կերպարը դառնում է ազատասիրության և հակաբռնապետական ոգու յուրօրինակ խորհրդանիշ: Երիտասարդ Թումանյանին պոեմը գրավել է հենց այդ հատկանիշներով: Եվ բնորոշ է, որ թարգմանության առանձին հրատարակության սկզբում նա ղետեղել է անգլիացի մեծ բանաստեղծին նվիրված իր շափածո ձոնը, ուր տրված է պոեմի ազատասիրական ոգու և նրա արդիական հնչեղության վառ բնութագրերը.

Բայրոնին

Ի՞նչ մեծ հանճարով, ո՞վ հսկա պոետ,
Ազատությունը կաշկանդող շղթան
Հաշտեցրել ես դու ազատ մարդու հետ
Եվ քաղցրացրել ես վիշտը զերության:

Ի՞նչպես դարձրել ես բանտը հայրենիք
Եվ ողջ աշխարհը լայնարձակ մի բանտ...

Ահա տանջանքի աշխարհում բռնիկ
Մեծարում են քեզ որդիքը հիվանդ,

Ենթադրուած են՝ քո անմահ հոգում,
Բի ոնց է մարդու հոգին խորտակվում:

Հ. Բ.

Թարգմանութեան հաջորդ Լրկու հրատարակութիւններէց (ԲԹ և ԲԲ) այս շաբաթ ձուներ հանվիլ է (դետեղված է սույն հրատ. 1-ին հատորում, էջ 153):

«Շիլլիոնի կալանավորի» հայերէն թարգմանութիւնը դրական գնահատականի արժանացաւ Շիլլանդադի դրախտականում: Բիև վիպասանը խորհուրդ էր տալիս բանաստեղծին «երբէք հանձն չառնել թարգմանել այնպիսի Լրկեր, որոնց բնագրի լեզվին ծանոթ չէ», բայց և զրկատում էր նրա կատարած գործը, գրելով. «Ընդհանրապէս վերցրած, այդ թարգմանութիւնը մեզ ատ հաջող է թվում ոտանավորների սահունութեան և թէւեւութեան կողմից, եթէ ուղարկութիւն չդարձնենք մի քանի մասնավոր թերութիւնները վրա» (Տղ, 1897, № 16, էջ 257):

Բայցոնի պոեմի թարգմանութեանը Թումանյանը նորից անդրադարձել է 1903 թ.՝ իր նոր ժողովածուն (ԲԹ) կազմելու կապակցութեամբ: Այդ նպատակով նա դիմել է Բաբլում ապրող իր բարեկամ, ինժեներ-քիմիկոս, անգլերենի լավ գիտակ Մխիթար Տեր-Անդրեասյանին՝ խնդրելով համեմատել իր թարգմանութիւնը անգլերեն բնագրի հետ և նրա բարելավման առաջարկներ անել (բանաստեղծի խնդրանքով ժամանակին նա ստուգել է նաև Թումանյանի դիտողութիւնները «Համլետի» հայերէն թարգմանութիւնների վերաբերյալ. — տե՛ս ԵԺ VI, 126): Պահպանվել է Մ. Տեր-Անդրեասյանի 1903 թ. մայիսի 9-ի ընդարձակ նամակը Թումանյանին, որի մեջ շատ բարձր գնահատական է տրվում նրա թարգմանութեանը. «Շիլլիոն» համեմատեցի բնագրի հետ: Ուղղակի դարմանալի է, թի ի՞նչպէս է հաջողվել քեզ, անշլերեն շիմանալով, մի այդպիսի հոյակապ թարգմանութիւն տալ մեզ... Համարյա բառացի... սակայն առանց խորթութիւնների. կանոնավոր հայերէն լեզվով: Այնքան տեղը բառացի, մոտիկ բնագրին, որ նույնիսկ տողերի կարճ ու երկարութիւնը, նույնիսկ հանգերը շատ տեղ նույն բառերից են...» (ԲԹ, № 1693, էջ 1):

Թարգմանութեան և բնագրի համեմատութեան հիման վրա Մ. Տեր-Անդրեասյանն այնուհետև մի շարք կոնկրետ դիտողութիւններ և առաջարկներ է անում՝ տեղ գտած սխալներն ու անհարթութիւնները վերացնելու համար: Նամակի վերջում, ըստ երևութիւնի պատասխանելով Թումանյանի կասկածներին՝ մտցնելով «Շիլլիոնի կալանավորը» պատրաստվող ժողովածուի մեջ, թե՛ ոչ, նամակագիրն ասում էր. «... Դու իրավունք չունես գրկել հասարակութեանը մի այդպիսի գլուխ-գործոցի չնաղ թարգմանութիւնից... Դու ոչ մի իրավունք չունես դնել պէս և մի աղքատիկ գրականութիւնը կողոպտել» (ն. տ., էջ 10):

* Ձեռքով ուղղված՝ «գանդատվում են»:

Ինչպէս յայց է տալիս համեմատութիւնը, բարեկամի զիտողութիւններն մեծ մասը Թումանյանը հաշվի է առել և նրանց հիման վրայ մտքընէ է բազմաթիւ ուղղումներ: Բացի այդ, ԲԹ-ի համար պատրաստած նոր տարբերակում Թումանյանը պոեմի տարբեր մասերից կրճատել է ուղիղ 100 տող՝ ծավալը հասցնելով 311 տողի: Ամենից մեծ կրճատումը կատարւել է պոեմի միջին մասերում՝ 95 տողից հետո, ուր անընդմեջ հանվել է 46 տող՝ 4 սող V գլխի վերջից, ամբողջ VI գլխիւր՝ 20 տող, և VII գլխի առաջին մասը՝ 22 տող (այս գլխի շարունակութիւնը միացվել է V գլխին): Բնագրի 14 գլխի փոխաբեր մեասցել է 12 գլուխ: Այդ ուղղումներն ու կրճատումները նախապես կատարւել են պոեմի 1896 թ. հրատարակութեան մի օրինակի վրա, որը պահպանւում է ԲՖ, № 1352: Նույն համարի տակ կա նաև գրքի մի այլ օրինակ, որի վրա Մ. Տեր-Անդրեասյանը հայերէն և անգլերէն լեզուներով բազմաթիւ զիտողութիւններ է գրել, առաջարկել է ճշտել մի շարք բառեր և արտահայտութիւններ:

Թարգմանութեան մեջ մտցված բոլոր ուղղումներն ու կրճատումները ջոյց են տրվում տարբերակների բաժնում: Առանձին-առանձին տրվում են նաև գրքի հիշյալ օրինակի վրա կատարված այն ուղղումները, որոնք չեն մտել վերջնական խմբագրութեան մեջ, ինչպես նաև կրճատված տողերի մեջ մտցված փոփոխութիւնները (վերջին դէպքում՝ նախ բերելով տվյալ տողի նախնական տարբերակը և ապա, շեղ գծից հետո, նրա փոփոխված ձևը):

Վերջին անգամ «Շիլիոնի կալանավորի» մեջ Թումանյանը մի քանի փոփոխութիւն է մտցրել ԲԲ ժողովածուի կազմելիս (համապատասխան աղբերի նախորդ ձևը՝ բոլոր ԲԹ-ի, նկարագրվում է առանձին):

Թարգմանութիւնը կատարվում է 10-վանէանի երկանդամ տողաշարով (բացառութեամբ ութ 5-վանէանի կարճ տողերի):

ՀԱՅՎԱՆՆԵՐ «ԶԱՅԼԴ. ՀԱՐՈՒԴ» ՊՈԵՄԻՑ

Այս ընդհանուր վերնագրի տակ, որը տրվում է սույն հրատարակութեան խմբագրութեան կողմից, տպագրվում են Թումանյանի թարգմտած երկու ընտրական ստեղծագործութիւն, որոնք Զ. Գ. Բայրոնի «Զայլդ Հարուդ» (լրիվ վերնագիրը՝ «Զայլդ Հարուդի ուխտագնացութիւնը», 1812—1818) պոեմի մասերն են: Երկուսն էլ մտնում են պոեմի առաջին գլխի մեջ. Զայլդ Հարուդի հրաժեշտի երգը 13-րդ տնից հետո, իսկ Ինեսին ձոնված երգը՝ 84-րդ տնից հետո: Պոեմում ուշիկ երգերը սրտակիրորեն առանձնանում են ինչպես ոճով, այնպես էլ տաղաչափական կառուցվածքով. ամբողջ պոեմին բնորոշ 9-տողանի և հանգավորման բարդ համակարգ ունեցող տներ (սպինսեր-յան տուն) փոխարեն առաջին երգը գրված է 8-տողանի տներով, կարճ տողաշարով և խաչաձև հանգավորումով, իսկ երկրորդ երգը՝ դարձյալ խաչաձև հանգավորում ունեցող քառատող տներով: Այս քնարական հատվածներն մեջ կենտրոնացված արտահայտութիւն են գտել բայրոնիզմի բնորոշ

գծերը՝ ազատասիրության և անհատի հպարտ ինքնագիտակցության ոգին, համաշխարհային թախծի և հուսախաբության մոտիվները: Այդ տրամադրությունները, որոնք 1890-ական թվականներին հոգեհարազատ էին Թումանյանին, մղեցին նրան թարգմանելու այս հատվածները:

1. ՉԱՅԼԴ ՀԱՐՈՒՂԻ ԵՐԳԸ

(էջ 126)

Առաջին անգամ՝ «Հորիզոն» զրականական հանդես, գիրք առաջին, Թիֆլիս, 1894, էջ 83—86 (զրարենական թույլատվությունը՝ 1894 թ. նոյեմբերի 11-ին): Թումանյանի կենդանության ժամանակ այլևս չի տպագրվել: Զետեղվել է՝ ԵԺ 11, 201—203:

Թարգմանությունը, ինչպես նշվում է առաջին հրապարակման վերջում, կատարվել է 1893 թ.: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է «Հորիզոն» հանդեսից:

Բայրոնի պոեմի այս հատվածը, որը Բրիտանիայից հեռանալիս հերոսի հրաժեշտի խոսքն է, վերնագիր չունի: Թումանյանը կոչել է «Չայլդ Հարոլդի երգը»: Թարգմանելիս նա օգտվել է երգի տողացի թարգմանությունից, բայց նկատի է ունեցել նաև պոեմի ոտսեբեն թարգմանությունները:

Հարոլդի հրաժեշտի երգը բաղկացած է տասը 8-տողանի տներից: Թարգմանիչը պահպանել է այդ սկզբունքը, բայց տները կեսից տարածություն բաժանվել են քառատողերի (վեկ յուրաքանչյուր երկրորդ քառատողն սկսվում է սովորական և ոչ վեկ տարված տողերով, իսկ դա նշանակում է, որ տների երկատումը կատարվել է, հավանաբար, տպագրության ժամանակ, զուտ տեխնիկական նկատառումներով): Հետագա հրատարակությունների մեջ կրկնվել է այդ ձևը: Մենք վերականգնել ենք տներին 8-տողանի կառուցվածքը:

Թարգմանության առաջին հրապարակումն ունի հետևյալ երեք ծանոթագրությունները.

Չայլդ Հարոլդի երգը—Բայրոնը 1809 թվին յուր հայրենիք Անգլիայից վշտացած հեռացավ դեպի Արևելք և այս ճանապարհորդության ժամանակ գրեց «Չայլդ Հարոլդ» պոեման: Մեր թարգմանած հատվածը Չայլդ Հարոլդի հրաժեշտի երգն է:

17 Մոտիկ աբի՛, մանկլավիկա— «Այս երկիսային (մոբերտ մեշտոն) ևս վերցնում եմ ինձ հետ, գրում է բանաստեղծն յուր մորը. ևս սիրում եմ արան, որովհետև, ինձ թվում է, թե սա էլ ինձ նման ձգված մի արարած է»:

41 Ե՛կ, զինակիրս հավատարիմ—Ուրվյադ Ֆլետչեր. Բայրոնի 20 տարեկան հավատարիմ ծառան, որն և ներկա էր յուր տիրոջ վերջին հառաչանքին Միսսոնգոն 1824 թ. ապրիլի 10-ին:

Այս քնարական հատվածը, որը պոեմի հերոս Ջալլը Հարուդի գիմումն է իր Բարեկամուհուն, Թումանյանն առաջին անգամ թարգմանել է 1890-ականի կեսերին: Թարգմանության այդ առաջին տարբերակը գրի է առել Մարիամ Վարդապետյանի այլոմում (ԳԱՍ, ԹՖ, № 413): Վերջում նշված է գրառման թվականը՝ <18>96. 11: Բանաստեղծությունը թարգմանելիս, բացի տողացից, Թումանյանը նկատի է ունեցել նաև Պ. Կողբեկի և Դ. Միխալովսկու ոտաներն թարգմանությունները:

Ավելի քան տաս տարի անց՝ 1907 թ., Թումանյանը նորից է անդրադարձել իր այս թարգմանությանը՝ ստեղծելով բոլորովին նոր տարբերակ, որը տպագրվել է «Վտակ» թերթի 1908 թ. հունվարի 1-ի համարում (№ 1, էջ 2): Սակայն այս փոփոխակը նույնպես չի բավարարել Թումանյանին, և նա հաջորդ տարիներին այն բարելավելու նոր փորձեր է արել: Նախ, պահպանել է «Վտակ» թերթի կտրոնը, որի վրա բանաստեղծը բազմաթիվ ուղղումներ է կատարել (ԹՖ, № 1404): Վերջում ձևափոխել է թարգմանության ընթացքը՝ 1907: Բացի այդ, մեղ հասել է նաև թարգմանության երկու ձևագիր, որոնք, հավանաբար, վերաբերում են 1910-ական թթ. սկզբին (ԹՖ, № 150, 150 ա): Մեկը գրված է Թումանյանի ձեռքով, մյուսը նրա գտնիք՝ Անուշի ձևագիրն է: Նրկու ձևագրերի վրա էլ կան բանաստեղծի կատարած ուղղումներ և փոփոխություններ:

Թումանյանի կենդանության ժամանակ թարգմանությունն այլևս չի տպագրվել:

Այսպիսով, կարելի է առանձնացնել «Ինեսին» հատվածի թարգմանության հինգ տարբերակ. ա) Մարիամ Վարդապետյանի այլոմում գրի առածը, բ) «Վտակ» թերթում տպագրվածը, գ) թերթի կտրոնի վրա կատարած փոփոխություններից առաջացած տարբերակը, դ) Թումանյանի ինքնագիրը (Ա) և ե) Անուշի արտագրած տարբերակը (Բ): Այլոմում գրի առնվածը, նկատի ունենալով նրա ոճական և կառուցվածքային էական շեղումները, առկա հրատարակության մեջ առաջին անգամ տպագրվում է լրիվ տեսքով, իբրև առանձին տարբերակ:

Թարգմանության հիմնական բնագրի ընտրությունը կապված է լուրջ դժվարության հետ, քանի որ հիշյալ հինգ տարբերակներից և ոչ մեկը չի բավարարել Թումանյանին ու վերջնական համարվել չի կարող, իսկ Գ, Դ, Ե տարբերակներում կան մի շարք անավարտ տողեր: Թումանյանի երկերի առաջին գիտական հրատարակության մեջ (ԵԺ 11, 204—205) հիմք է բեղունվել տպագիր տեքստը՝ նրա վրա կատարված ձևագիր ուղղումներով (գ խմբագրություն), ընդ որում առանձին ղեկավարում բնագրի մեջ ներմուծվել են նաև մյուս տարբերակներից քաղված տողեր ու բառեր, որոնք կապմունքներին թվացել են նախընտրելի: Տեքստի պատասխաման այս սուբյեկտիվ լեզանակը ընդունելի չէ:

Սույն հաստորի հիմնական բաժնում արտատպվում է «Վտակում» հրապարակված խմբագրությունը, քանի որ այն առկա տարբերակներից միակն է, որը գեթ մի որոշ շրջանում բավարարել է թարգմանչին և ավարտուն տեսքով հանձնվել է տպագրության: Հաջորդ նրբեր տարբերակները (գ, դ, ե) ակնհայտորեն անավարտ, սեպտիկ բնույթ ունեն նրանց տարբերությունները տպագիր տեքստից ներկայացվում են միասնաբար և ըստ առանձին տողերի, որով ավելի լավ է նրանում փոփոխականների բաղադրանքները և թարգմանչի ստեղծագործական որոնումների պատկերը:

ՄԾԻՐԻ

(էջ 131, 493)

Առաջին անգամ լույս է տեսել առանձին գրքով, 1896 թ. (Արմոնտով, Մծիրի, թարգմ. Հովհաննես Թումանյանց, հրատ. Փիլիպոս Վարդապետյանի, Թիֆլիզ, 1896, 35 էջ, գրաքննական թույլատվությունը՝ 1896 թ. ապրիլի 10-ին): Թարգմանության ինքնագիրը չի պահպանվել:

Թումանյանի կենդանության ժամանակ, որոշ փոփոխություններով, թարգմանությունը երկրորդ և վերջին անգամ տպագրվել է՝ ԲԲ, էջ 273—302: Հետմահու բոլոր հրատարակությունների համար (այդ թվում նաև ԵԺ II, էջ 180—200) հիմք են ծառայել ԲԲ ժողովածուի շարվածքի համապատասխան էջերը (265—292) և նրանց վրա բանաստեղծի կատարած ձևադիր ուղղումները, որոնք, սակայն, ժամանակին չեն հրապարակվել, քանի որ «Մծիրին» ի վերջո դուրս է մնացել այդ գրքից (մանրամասները տե՛ս ստորև):

Ներկա տպագրությունը ևս կատարվում է ԲԲ ժողովածուի շարվածքի հիշյալ առանձնատիպից, որը պահվում է ԳԱԲ, ԹՖ, № 1351: Մյուս հրատարակությունների բնագրային տարբերությունները և թարգմանության հետ կապված բոլոր ձեռագիր նյութերը հավաքված են տարբերակների բաժնում:

Մ. Յու. Լերմոնտովի (1814—1841) նկատմամբ բուռն սերն ու հետաքրքրությունը Թումանյանի մեջ ծագել են վաղ պատանեկան տարիներից և հարատևել են մինչև վերջ: Այդ մասին նա վկայել է 1902 թ. Յու. Վեսելովսկուն գրած հայտնի նամակում (ԵԺ V, 232—236), 1905 թ. «Ինքնակենսագրության» մեջ (տե՛ս «Լույս» օրացույց—հանդեսի հավելվածը, 1905), «Կովկասի մեծ որդեգիրը» հոդվածում (1914, ԵԺ IV, 302—304) և ուրիշ աղբյուրով: Բաղմաթիվ վկայություններ կան նաև ժամանակակիցների հուշերում: 1890-ական թթ. հայ բանաստեղծը թարգմանել է Լերմոնտովի «Իդա», «Ես չեմ ուզում մարդ խմանա...», «Հրեշտակ» բանաստեղծությունները, ավելի ուշ՝ Գլոբև-Լերմոնտովի «Լերանց շարքերը...»: Հայտնի է նաև, որ դարսվերջին Թումանյանը մտադիր է եղել թարգմանել և առանձին գրքով տպագրել Վ. Գ. Բելինսկու «Լերմոնտովի բանաստեղծությունները» նշանավոր հոդվածը, բայց այդ ծրագիրը չի իրականացել՝ հրատա-

յարկշական ընկերության հետ ծագած տարածայնությունների պատճառով (տե՛ս ՈՒՂ—2, 311—314)։

Թումանյանին հատկապես հարազատ էր Լեւոնտովի ստեղծագործության կենտրոնական և բարձրագույն երևույթներից մեկը՝ «Մծիրի» պոեմը, իր ազատասիրական հղոր պաթոսով, կովկասյան բնության շքեղ պատկերներով։ Դեռ 1890 թ. գրած և ԲՄ II ժողովածուի մեջ տեղադրված «Մերժած օրենք» պոեմն իր վրա կրում էր «Մծիրի» անմիջական և շատ որոշակի ազդեցությունը՝ մի այլ տարբերակով կրկնելով անհատի ազատության և իրավունքների ուսմանտիկական մոտիվները։ Այդ մասին խոսվել է ժամանակի բնագառության մեջ, խոստովանել է նաև ինքը՝ Թումանյանը («Մերժած օրենք» գրելիս ազդվել եմ Լեւոնտովից»,— 1919 թ. մի գրույցի ժամանակ ասել է նա.— Ն. Թումանյան, էջ 205)։ 1904 թ. գրած մի նամակում Թումանյանն ընդունում էր «Բայրոնա-լեւոնտովյան» մոտիվների ազդեցությունը նաև ավելի ուշ՝ դարասկզբին գրած այնպիսի Բանաստեղծություններում, ինչպես «Դու քո ճամբեն զբնա, քույրիկ...», «Պանդուխտ եմ, քույրիկ...» և այլն (ՆԺ V, 273—281)։

«Մծիրի» թարգմանությունը դարձավ Լեւոնտովի և ընդհանրապես դասական ուսմանտիկական պոեզիայի հետ Թումանյանի հոգեհարազատության ամենալուր արտահայտություններից մեկը։ Թարգմանությունն սկսել է, հավանաբար, 1895 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին Դսեղում (սեպտեմբերի 27-ին բանաստեղծը Փ. Վարդազարյանին գրում էր, որ Դսեղում եղած ժամանակ ոչ մի ուրիշ բանով չի կարողանում զբաղվել. «Միայն «Մծիրի» շուրջն եմ բոլորել».— ՆԺ V, 109) և ավարտել է հաջորդ տարվա սկզբին։ Ավ. Խաչատրյանը հիշում է, որ երբ 1896 թ. գարնանը ինքը և Դ. Դեմիրճյանը այցելում են ավագ ընկերոջը, «Օհանեսը կարդաց «Մծիրի» իր նոր կատարած թարգմանությունը, որ մենք հավանեցինք, մեկ-երկու նկատողություններ անելով» (ԹԺՂ, 9)։

«Մծիրի» թարգմանության առաջին հրատարակությունը անրարյացակամ վերաբերմունքի հանդիպեց «Մուրճ» ամսագրի էջերում։ Գրքույկը ղեկ հաղիվ էր լույս տեսել, երբ ամսագրի 1896 թ. մայիսյան համարում տպագրվեց Հարություն Թումանյանի ծավալուն գրախոսությունը (էջ 642—652)՝ Լեւոնտովի պոեմի երկու հայերեն թարգմանությունների համեմատական գնահատականով։ Բունն այն է, որ զրանից ճիշտ մեկ տարի առաջ նույն ամսագրում (1895, № 5, 6) լույս էր տեսել «Մծիրի» պոեմի մի ուրիշ թարգմանություն, որ կատարել էր Հակոբ Տեր-Գևորգյանը։ Համեմատության բնթացքում գրախոսը զրեթե բոլոր դեպքերում նախապատվություն տալիս էր Հ. Տեր-Գևորգյանի թարգմանությանը և փորձում էր ամեն կերպ նսեմացնել Թումանյանի կատարած գործը։ Թեև գրախոսն անում էր նաև ասեմական ճիշտ դիտողություններ, բայց ամսագիրը ուրիշ նպատակներ էր հետապնդում. մի կողմից պաշտպանել ու զրվատել սեփական հրապարակումը, որն իրականում թույլ և անարտահայտիչ, բանաստեղծական ներշնչանքից զուրկ թարգմանություն էր, իսկ մյուս կողմից՝ նոր հարված հասցնել Թումանյանին, որն արդեն մի քանի տարի գծտվել ու խլկել էր կապերը Ա.

Արասխանյանի ամսագրից, իր բերած համեմատական օրինակները գրա-
խոսն ավարտում էր այսպիսի՝ խիստ անարգարացի ընդհանրացմամբ.
«Տեր-Գեորգյանի «Մցիրին» կարդացվում է մեծ ակորթանքով և կարելի
է համարել հարադատ թարգմանություն թե մտքի և թե ոճի կողմից, և որ
գլխավորն է՝ զգում եք, որ լերմոնտովն եք կարդում: Դրա հակառակն է Թու-
մանյանցի «Մծիրին», որը բացի շատ բազմաթիվ սխալներից, շունի լեռ-
մոնտովի գեթականց պոեմայի ոգին, այնպես որ ոչ մի սրբազրույթյամբ չի
կաբելի ուղղել: Հով. Թումանյանցին ճանաչում էինք իբրև հեղինակ հաջո-
ղակ ինքնուրույն ոտանավորների՝ մանավանդ գյուղական կյանքից, բայց
նա իր Մծիրի-ով ու Շիրիտի կալանավոր-ով ապացույցներ է տալիս, որ
լերմոնտովներն ու Բայրոնները նրան մատչելի չեն» (ՄԸ, 1896, № 5,
էջ 652):

Զիտսելով արդեն այն մասին, որ երկու թարգմանությունների հետագա
ճակատագիրը ճիշտ հակառակն ապացուցեց (մեկը հիմնովին մոռացու-
թյան մատնվեց, իսկ մյուսը լայն ժողովրդական ճանաչում գտավ), այս
տողերում բողոքովին սխալ զնահատական է տրված լերմոնտովի և Բայ-
րոնի նկատմամբ Թումանյանի վերաբերմունքին, որոնց հետ նա սերտորեն
առնչվում է հոգեկան և ստեղծագործական բազմադան կապերով:

Պետք է ասել, սակայն, որ «Մծիրի» թարգմանությունը չի պատկա-
նում բոլոր առումներով կատարելության հասցված և իրեն՝ Թումանյանին
բավարարած երկերի թվին: Առանձին հրատարակությունից մի քանի տարի
անց Թումանյանը իր թարգմանության մեջ մտցրեց զգալի ընդլայնում
Ֆլուդենի և ճշտումներ: Սակայն այս երկրորդ՝ ԲԹ-ի տարբերակը նույնպես
վերջնական բնույթ չստացավ: Թարգմանության բարելավման խնդիրը նորից
կանգնեց Թումանյանի առաջ 1907—08 թթ.՝ ԲԹ ժողովածուն կազմելու կա-
պակցությամբ, մանավանդ որ Բաքվի հայոց հրատարակչական ընկերության
ղեկավարները իրենց նամակներում բազմիցս խոսում էին այդ մասին:
Մ. Տեր-Անդրեասյանը 1908 թ. մարտի 18-ի նամակում «Մծիրի» թարգ-
մանության մեջ բանաստեղծի մտցրած նոր բարեփոխումները համարում
էր խիստ անբավարար նա գրում էր.

«Մծիրի»-ի մեջ մի երկու հեշտ ուղղելի բան շինել ես. բայց այն բա-
ները, որ մի քիչ ժամանակ և ուշադրություն են պահանջում—չնեղանա
խիստ խոսքիս վրա—ծուլության ու անհոգության ես մատնել: Ես մեկ-մեկ
չեմ կրկնի այստեղ նոյեմբերի 24-ին դրած նամակիս նկատողությունները.
Եթե նամակս չես պատռել—մեկ էլ կարդա: Մանավանդ անընդունելի է
XXVI գլուխը, որ ուղղակի սխալ է թարգմանված:

Հույս ունեմ, որ նամակս ստանալուն պես չես զանալ մի քանի ժամ
նվիրել «Մծիրի»-ին և շուտով կուղարկես վերջնական խմբագրությանդ բո-
վից անցած մի գործ» (ԹՖ, № 1127):

Հաշվի առնելով Մ. Տեր-Անդրեասյանի այս և 1907 թ. նոյեմբերի 24-ի
նամակները (վերջինս մեզ չի հասել), Թումանյանը նորից վերամշակել է
Թարգմանությունը և ուղարկել Բաքու (Ն. Բաղդանոսյանը 1908 թ. ապրիլի
18-ի նամակում հայտնում էր. «Ուղղած «Մծիրին» ստացել եմ»,— ԲՅ,
599

№ 633): Մասնավորապես, ուղղվել են պոեմի վերջին գլխի մի քանի տող, որոնց մասին Մ. Տեր-Անդրեասյանը իրավացիորեն գրում է, թե «ուղղակի սխալ են թարգմանված» (խոսքը վերաբերում է հատկապես 710 և 717 տողերին, որոնց նախնական տարբերակները՝ «Դու հըրամայիր դիակս տանելու», «Դու հըրամայիր ինձ աշնտեղ թաղեն» — համապատասխանաբար դարձել են՝ «Պատվեր տուր աշնժամ դու ինձ տանելու», «Դու հըրամայիր ինձ աշնտեղ տանեն»):

Սակայն այս փոփոխություններից հետո էլ թարգմանությունը, ըստ երևույթի, ինչ-ինչ կողմերով չի գոհացրել Հրատարակական ընկերությանը, և նրա տպագրությունը մերժվել է: 1908 թ. օգոստոսի 1-ի նամակով Մ. Տեր-Անդրեասյանը հայտնում էր. «Այսօր իմացա, որ առանց ինձ վճիռ են կայացրել «Մծիրին» դուրս գցել (ԲԲ ժողովածուից—լսմբ.)... «Մծիրին» դուրս գցելու մասին քեզ բացատրություն կարող է տալ Քաջաղունին, որ ներկա է եղել այդ նիստին» (ԲՖ, № 1129):

Այսպիսով, «Մծիրին» շունի թարգմանչի կողմից վերջնականապես վերանայված ու ճշտված բնագիր: Ահա թե ինչու 1908-ից հետո էլ Թումանյանը մտադիր է եղել վերադառնալ այդ գործին: 1910-ական թթ. սկզբին նրա մեջ նորից ուժեղանում է հետաքրքրությունը կերմոնտովի նկատմամբ, որի արտաքին շարժառիթը մեծ Բանաստեղծի ծննդյան մոտեցող 100-ամյակին էր: 1912 թ. նոյեմբերին Ալ. Ծատուրյանին հասցեագրած նամակում Թումանյանը հայտնում էր, որ «Գարուն» ամսանախից պատվեր է ստացել կերմոնտովի «Կալաշնիկովի Երզր» թարգմանելու համար: «Ճշմարիտ է, վաղուց եմ ուզել,— ասում է Բանաստեղծը այդ գործի մասին,— բայց դեռ գլուխ չի եկել» (ԾԺ VI, 428—429): Ինչ վերաբերում է «Մծիրին»-ին, ապա Թումանյանը, դատելով կալույթյամբ, «1913 թվականին մտածում էր նորից թարգմանել, ինչպես ինքն էր ասում՝ «աչքի անցկացնել»): Արխիվում մնացել է նոր կատարած թարգմանության երեսուն տողը՝ սևագիր» (Ն. Բալասանյան, էջ 107): Այդ հատվածից (տե՛ս տարբերակների բաժինը) երևում է, որ Թումանյանն այս շրջանում ցանկացել է կերտել թարգմանական այլ սկզբունքներ, մասնավորապես՝ մեծ մասամբ հրաժարվել պարտադիր հանգավորումից: Ըստ երևույթի, նա մտածել է հետևել իր թարգմանած ռուսական բիլինաների և կերմոնտովի «Կալաշնիկովի երգի» անհանգ ոտանավորին: Սակայն տարածել այդ սկզբունքը «Մծիրին» վրա հաղիվ թե ճիշտ կլիներ, և Թումանյանն իր այդ փորձը առաջ չտարավ:

Վերջին անգամ կերմոնտովի պոեմի թարգմանության մասին Թումանյանն արտահայտվել է 1920 թ., գարնանը, երբ պատրաստվում էր նրա վերջին չափածո ժողովածուն: Ինչպես հիշում է Բանաստեղծի դուստրը, «թարգմանություններից էլ մի քանիսը հանեց, «Մծիրին» դրեց մի կողմ, որ նորից մշակի նոր ձևով. «Սա դեռ մնա, մի աչքի պիտի անցկացնեմ» (Ն. տ., էջ 239): Այդ է պատճառը, որ ԲՊ-ում ևս «Մծիրին» տեղ չի գտել:

Ձնայած թարգմանչի դժգոհությանը և գործը բարելավելու մտադրությանը, Թումանյանի «Մծիրին» կերմոնտովի և ընդհանրապես ռուս դասական պոեզիայի հայերեն լավագույն թարգմանությունների թվին է պատկա-

նում: Ահա թե ինչու՝ անցած մոտ հարյուր տարվա ընթացքում պոեմի վերարտադրության թումանյանական սկզբունքները փաստորեն անխախտ են մնացել, և նրա հայեթեն իարգմանություն ոչ մի նոր փորձ չի արվել:

Պոեմի բնագրի 748 տողի փոխարեն Թումանյանի թարգմանության վերջնական խմբագրությունը 732 տող է, այսինքն՝ պակասել է 16 տողով: Թումանյանը հրաժարվել է պոեմի առաջին գլխի վերջին հինգ տողերից՝ ռուսական հովանու ներքո Վրաստանի բարգավաճման մասին (այդ տողերը կային թարգմանության 1896 թ. հրատարակության մեջ, բայց հանվեցին ԲԹ-ից՝ համարվելով, ըստ Լեռնոյթին, պոեմի գլխավոր առանցքից շեղող հատված): Մնացած 11 տողերը պակասել են (4 տող 24-րդ գլխում և մեկական տող մի րանի ալլ գլուխներում)՝ պարզապես խոսքը սեղմելու ճանապարհով:

Թարգմանչի առջև դժվարին խնդիրներ է դնում Լեռնոյթինի պոեմի տաղաչափական կառուցվածքը, որի մասին Բելինսկին գրել է. «Այդ քառույթայամբը՝ միայն արական վերջավորությամբ, ինչպես և «Շիրինի կալանավորի» մեջ, հնչում և հատվածաբար բնկնում է որպես իր զոհին շանթահարող թրի հարված: Նրա ձգվածությունը, էներգիան և հնչուն, միակերպ վայր բնկնելը զարմանալիորեն ներդաշնակում են պոեմի հերոսի հզոր բնավորության կենտրոնացած զգայուններին, անխորտակ ուժին և ողբերգական վիճակին» (В. Г. Белинский, Полное собрание сочинений, т. IV, М., 1954, с. 543):

Թարգմանության տաղաչափական համարժեքն ընտրելիս Թումանյանը ընտրի 8-վանկանի յամբական տողի փոխարեն կիրառել է հայկական վանկային ոտանավորի 10-վանկանի չափը, բայց ոչ միշտ. առանձին հատվածներ՝ ընդամենը 104 տող, թարգմանված են 8-վանկանի չափով: Դրանք են՝ XIII և XXIV գլուխներն ամբողջությամբ (346—383 և 681—691 տողեր), ինչպես նաև 443—452, 475—493, 505—508, 573—574, 632—634, 657—673 տողերը: Թարգմանության մեջ պահպանված է բնագրի կից հանգավորման սկզբունքը:

Թարգմանության բոլոր հրատարակությունների մեջ (1896 թ. զրբույկը, ԲԹ և ԲՐ-ի առանձնատիպ) պոեմի վերնագիրն ունի հետևյալ ծանոթադրությունը. «Մծիթի վրացիներն նշանակում է նոդեհ, եկվոր, անապատական»:

Պոեմի բնաբանը քաղված է Հին կտակարանի Առաջին թագավորաց գրքից, գլ. ԺԴ, 43:

ՀԱՅԱՎԱԹԻ ԵՐԳԸ

(էջ 155, 510)

Առաջին անգամ՝ «Արոր», 1907, 19 սեպտեմբերի, № 13, էջ 2, Թումանյանի կենդանության ժամանակ տպագրվել է ևս երկու անգամ՝ ԲԲ, էջ 242—252, վերնագրի տակ, փակադժի մեջ, «հաստիք» նշումով, և ապա՝

ԲՊ, էջ 335—345 (առանց հիշյալ նշումի)։ Տպագրվել է ԵԺ 11, 215—223։

Հենրի Լոնգֆելլույի «Հայավաթի երգը» պոեմի երկու գլուխների թարգմանությունը կատարվել է, հավանաբար, 1907 թ.։ Թարգմանության ինքնագիրը չի պահպանվել։

Մամուլում տպագրվելուց հետո թարգմանությունը համեմատաբար քիչ փոփոխությունների է ենթարկվել։ ԲԲ ժողովածուի մեջ այն մտալ մի քանի տողի ոչ մեծ շտկումներով և ակնհայտ վրիպակների վերացումով։ Հետագայում, թարգմանությունը պատրաստելով ԲՊ համար, Թումանյանը փոփոխություններ է մտցրել ևս հինգ տողի մեջ (տե՛ս բնագրային տարբերությունները)։ Հետագայում, հեղինակի «վերջին կամքի» արտահայտությունը սովյալ դեպքում ԲՊ բնագիրն է։ Սակայն վերջինս ունի կետադրական, ուղղագրական, ինչպես նաև բնագրային մի քանի ակնհայտ աղավաղումներ։ Այսպես, 174—175 տողերը («Չոտկոսներն ու կամանչները, Շոշոններն ու սեփոտները») տպարանային սխալի պատճառով դարձել են մեկ տող («Չոտկոսներն ու սեփոտները»), իսկ 249—250 տողերը («Խաղաղության շիրուխները, Ու ապրեցի աշուհիստ») առհասարակ դուրս են ընկել։ Այդ սխալներն ուղղվել են ըստ ԲԲ բնագրի։

Թարգմանության առաջին հրապարակումն ունի հետևյալ ծանոթագրություն, որը, անշուշտ, կաղմել է Թումանյանը.

«Հ. Լոնգֆելլոն ամերիկյան նշանավոր բանաստեղծ էր։ Վախճանվել է 1882 թվին։

Նա մի ճշմարիտ իդեալիստ էր, գեղեցիկին ու վսեմին նվիրված մի քնքույշ հոգի։ Նշանավոր են նրա նեղերի ազատության համար գրած երգերը։ Բայց «Հայավաթի երգը» պոեմը, որից տալիս ենք երկու գլուխ, նրա գլուխգործոցն է համարվում։

Պոեմի նյութը վերցրած է Հյուսիսային Ամերիկայի հնդիկների մի ավանդությունից։ Այդ ավանդությունն առում է, թե՛ երկինքը հրաշալի ծագումով մի մարդ է զրկել նրանց, որ սովորեցրել է վայրենի ցեղերին երկրի մշակումը և խաղաղ սարվեստներ։

Նրա անունը եղել է Հայավաթա։ Հայավաթա—կնշանակի մարգարի, ուսուցիչ։

Այս ծանոթագրության մեջ հիմնական բնութագրերը զրեթև բառացի քաղված են պոեմի հերոսի մասին Հ. Լոնգֆելլույի խոսքերից, որոնց Թումանյանը կարող էր ծանոթանալ Ն. Վ. Գերբելի «Անգլիացի բանաստեղծները կենսագրականներով և նմուշներով» ռուսերեն հայտնի ժողովածուից (1875) կամ «Հայավաթի երգի»՝ Ի. Ա. Բունինի թարգմանության առաջաբանից (Երկու գրքերն էլ եղել են բանաստեղծի անձնական գրադարանում)։

Թումանյանի հետաքրքրությունը ամերիկյան խոշորագույն բանաստեղծ Հենրի Լոնգֆելլույի (1807—1882) ստեղծագործության նկատմամբ ծագել է 1890-ական թվականներին՝ այդ և ուրիշ հրատարակությունների տպավորության տակ։ Հատկապես լայն արձագանք գտավ «Հայավաթի երգի» նոր և ըստ ամենայնի կատարյալ թարգմանությունը, որը պատկանում էր Ի. Ա. Բունինի գրչին (առաջին ամբողջական հրատարակությունը՝ 1898 թ.)։ ԲԲ

ժողովածուի թարգմանությունների բաժնում առաջին անգամ հրապարակվեց *Լոնդոնի Վանականությունն* բանաստեղծությունը, որին մի քանի տարի անց *Հետևեց* պոեմի այս երկու գլուխների թարգմանությունը:

«Հայավաթի երգի» վրա աշխատելու Թումանյանն իր ձեռքի տակ ունեցել է անգլերեն բնագրից կատարված տողացի թարգմանությունը Նա օգտվել է նաև Ի. Ա. Քունինի թարգմանությունից, որն օգնեց ավելի լավ հասկանալու և վերադարձնելու պոեմի պատկերավորության, լեզվի և կառուցվածքի սկզբունքները: Այսպես, երկու դեպքում էլ թարգմանության տողերը (ինչպես և անգլերեն բնագրում) անհանդէն, ճշմանկանի, թեև Բունինի թարգմանության մեջ դա քառոսանյա քորեյն է, իսկ Թումանյանի մոտ՝ հայկական վանկային ոտանավորի ճշմանկանի շարժը՝ տողակեսի կաշուն հատածով: Հայ բանաստեղծը ևս պահպանում է ամերիկյան հնդկների բառապաշարի բավական հարուստ շերտը, առանց որի աղագային միջավայրի պատկերը կարող էր ներկայանալ թերի:

Թումանյանը թարգմանել է «Հայավաթի երգի» միայն նախերգանքը և 22 գլուխներից առաջինը՝ ձեռագրության չիբուխը» (ընդամենը 284 տող), որոնք, սակայն, կապիտալին նշանակություն ունեն ամբողջ ստեղծագործության պատկերային և բաղադրարական բովանդակությունը ճիշտ հասկանալու համար: Լոնդոնի պոեմի թարգմանությունը տարբեր ժողովուրդների էությունն պոեմի անհանգիստ և ստեղծագործարար յուրացնելու ձգտման դրսևորումներից մեկն էր, ձգտում, որը տակավին 1890-ական թվականներից շատ բնորոշ էր Թումանյանին: Այդ ճանապարհին նա չէր կարող ուշադրություն չդարձնել ամերիկյան հնդկների բանաստեղծության, նրանց կյանքի ու կենցաղի յուրահատուկ գծերով առատորեն հագեցած մի այնպիսի ստեղծագործության վրա, որպիսին էր *Լոնդոնի Վանականությունը*:

Սակայն «Հայավաթի երգի» (և այն էլ հատկապես 1907 թվականին) երկու գլուխ թարգմանելու վառարան ունեւր նաև կենսագրական ու դադարաբանական ավելի կոնկրետ աղբյուրներ: Բարգմանության պահին (հավանաբար 1907 թ. ամռանը) Թումանյանը նոր էր անցել Կովկասում աղգամիջյան կոնվենտի երկամյա արհամիրքների միջով, որոնց ընթացքում նա անփոփոխ հանդես էր եկել իբրեւ աղբյուրի միջև խաղաղության և համերաշխության հետևողական պաշտպան: «Հայավաթի երգի», մանավանդ Թումանյանի թարգմանած առաջին գլխի (ձեռագրության չիբուխը) մեջ այնքան ցայտուն արտահայտված խոհերը բոլոր մարդկանց ու ցեղերի փոխմիջոցառման և համագործակցության մասին շատ հաբադատ էին այլ բանաստեղծի սրտին: Դա էր, առաջին հերթին, որ նրան մեղե թարգմանելու և հայ ընթերցողին հանձնելու ամերիկյան բանաստեղծի մարդասիրական ստեղծագործությունը:

«Հայավաթի երգի» հայերեն լրիվ թարգմանությունը բնագրից հետագայում իրագործել է իսկիկ Դաշտենցը (առանձին գրքով լույս է տեսել 1943 և 1958 թթ.), որը լեզվական, տաղաչափական և պատկերային համակարգի շատ հարբերում հետեւել է Թումանյանի թարգմանական սկզբբունքներին:

Հոնգֆելլոյի պոեմի լեզուն հազեցած է ամերիկյան բնիկների բաղմաթիվ բառերով, որոնցից Քուամնյանն իր թարգմանության առաջին հրատարակման մեջ բացատրել է միայն մեկը (վիզվամ): Ստորև տողերի հերթականության կարգով տրվում է պոեմի առաջին երկու գլուխներում հանդիպող սի քանի բառերի բացատրությունը՝ ըստ Ի. Ա. Բունինի և Խ. Դաշտենցի թարգմանություններին կցված բառարանների: Ցանկի մեջ չեն մտել տեղանունները (Օջիբվա, Թավալենթ, Վաոմինգ, Տուսկալուզ, Պուլվանա), ինչպես նաև 173—178 տողերում հիշատակվող 12 ցեղերի անվանումները: Հնդկական անձնանունները պոեմում (Նավագաս, Գիտչի-Մանիտո, Հալավաթա և այլն) մեծ մասամբ որոշակի կոչման կամ մասնադիտության հումանիշնր են: Մասնավորապես, պոեմի գլխավոր հնրոսի անունը, ինչպես ասվեց, նշանակում է մարգարե, ուսուցիչ:

5 Վիզվամ—վրան

16 Շուն-շամ-գա—կապույտ ձկնկուլ, արագիլ

32 Մանգ—սուզաբաղ, սուզահավ

32 Վավա—վայրի սառ

34 Սիրովեյկ—անձրևահամ

35 Մուշկոդալ—ցախաքլոր, լնոնային կաքավ

103 Իշկուդա—կրակ, գիսաստղ

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԲՈՒԽԱՆԵՐՈՅ

Իբրև թարգմանիչ և քննադատ Քուամնյանը մեծ հետաքրքրություն է դրսևորել աարբեր ժողովուրդների էպիկական ստեղծագործության նկատմամբ: Նա Լինում էր այն համոզմունքից, որ, ինչպես գրել է 1917 թվականին, «ժողովուրդները ոչ մի բանի մեջ էնքան պարզ ու պայծառ չեն երևում, ինչքան իրենց ազգային էպոսի մեջ» (ԵԺ IV, 392): Դրանից մի քանի տարի առաջ մի այլ հոդվածում նա ասել է, թե «ամեն մի աղբի ուժն ու ոգին մարմնացած է իր ազգային էպոսի մեջ» (ԵԺ VI, 149): Այդ հետաքրքրության արդյունքը եղան ուսսական բանահյուսության ամենաինքնատիպ ժանրերից մեկի՝ բիլինաների, սերրական հերոսական վիպերգերի, ինչպես նաև ամերիկյան բնիկների բանահյուսության հիման վրա Հենրի Հոնգֆելլոյի գրած «Հալավաթի երգը» պոեմի հատվածների թարգմանությունները: Դրանք Քուամնյանի թարգմանական ժառանգության լավագույն էջերից են:

Ռուս ժողովրդի շատ հարուստ բիլինային ստեղծագործությունից Քուամնյանը թարգմանել և ապագրել է ընդամենը երկու նմուշ՝ «Մուրոմցի Իլիան կոչում է Վլադիմիր իշխանի հետ» (1908) և «Սվյատաֆորը» (1913), իսկ մի երրորդ թարգմանություն («Մուրոմցի Իլիան և Կալին թագավորը») թողել է անավարտ: Սակայն այդ մի քանի էջերը ուսսական աղագային բնավորության և բանահյուսության խոր ըմբռնման ու վերամարմնավորման փայ-

լուն օրինակներ են: Վասն Տերյանը 1914 թ. «Հայ գրականության զավթ օրը» ղեկուցման մեջ Թումանյանի մասին լիակատար իրավունքով ասում էր. «եվ մեր օրերի մեծ պոետը չէ՞ արդո՞ր, որ բերում է մեզ ուս հոգու սովնաբնորոշ աշխատասիրությունները — Դուշինը և Բիլինան, լիմոնտովը և ժողովրդական հեթաթը» (Վ. Տերյան, Երկերի ժողովածու շոր հասորով, հ.3, 1975, էջ 90):

Բիլինային հերոսներից Թումանյանը հատկապես մեծ հետաքրքրություն է հանդես բերել ղեպի Մուրումցի Իլիան՝ գտնելով, որ այդ կերպարն «իներ ուս ժողովուրդն է» (եթ IV, 392): Առաջին աշխարհամարտի սկզբին գրած «Աղղերի պատերազմն ու իրենց դուցաղունները» հողվածում վաղընջական ժամանակներից նա անցնում էր իր օրերին, ասելով. «Ահա վերջապես և ուսական վիթխարի գյուղացին, ծերուկ Իլիա Մուրումցին, հայրենիքին սպանացող վտանգի առջև Владимир Красное Солнышко-ից, իշխանավորից զուր տեղը իրեն հասած վիրավորանքը մոռացության տալով՝ իր հսկայական դուրզն առած գնում է անմեղ ժողովուրդն ու երկիրն ազատելու վայրագ թշնամու արշավանքից: Գնում է անհոգ, հանդարտ ու բարի, բայց հոգր ու հաստատուն: Գնում է իր «ախպերացունների» հետ» (եթ VI, 150):

Իլիա Մուրումցու կերպարին, իրեն ուսական աղպային ողու բնորոշ արտահայտության, Թումանյանն անդրադարձել է նաև 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունից անմիջապես հետո գրած «Հսկայի պատությունը» հողվածում (եթ IV, 392—394): Հողվածն ամբողջությամբ Исцеление Ильи Муромца («Իլիա Մուրումցու ապաքինումը») բիլինայի գեղարվեստական վերապատումն է, յուրօրինակ արձակ թարգմանություն: Բիլինային հերոսի հրաշալի առողջացման պատմությունը («Ինչ հոյակապ գեղեցկություն և ինչքան հարազատ ու ճշմարիտ») բանաստեղծն ուղղակի կապում էր սկսված քաղաքական մեծ դեպքերի հետ և կոչ էր անում ամենքին՝ ժամուր բռնել, իր ումերի ներածին շափ նեցուկ դառնալ ուսական նոր ոտի կանգնած հսկային, որ նա հաստատուն կանգնի» (եթ IV, 394):

Թումանյանի թարգմանած բիլինաներից «Սվլատագորը» ներկայացնում է ուս ժողովրդի առասպելական պատկերացումները, նախապատմական շրջանի հերոսներից մեկին: Ըստ երևույթին, այդ պատճառով էլ իր վերջին ժողովածուի մեջ (ԲՊ) Թումանյանը նախ տեղադրել է կիսադիցարանական բնույթ ունեցող «Սվլատագորը» և հետո թաթար-մոնղոլական լծի գնմ մղված սպաքարի շրջանին վերաբերող «Իլիա Մուրումցին կովում է Վլադիմիր իշխանի հետ» բիլինան, թեև վերջինս սուպերվել է առաջինից հինգ տարի վաղ: Բանաստեղծը ղեկավարվել է բիլինաների բովանդակության պատմական հաջորդականությամբ: Դասավորության այդ սկզբունքն ընդունվել է նաև սույն հրատարակության մեջ:

«Մուրումցի Իլիան և Կալին թագավորը» բիլինայի հատվածը տեղադրվել է սեպտիկ թարգմանությունների բաժնում:

Բոլոր երեք բիլինաների թարգմանությունը Թումանյանը կատարել է հետևյալ գրքից. Книга былин. Свод избранных образцов русской

народной эпической поэзии. Составил В. П. Авенариус. Изд. 7-ое, М., 1907. Այդ ժողովածուն, որն սկսած 1876 թվականից բաղմամբով հրատարակություններ է ունեցել, երկար ժամանակ ծառայել է իբրև ուսումնական ձեռնարկ, ընթերցող լայն շրջաններին ծանոթացրել է ուս ազգային վիպերգության լավագույն նմուշներին: Վ. Ավենարիուսը փաստորեն սովել է իր ընտրած բիլինաների համահավաք բնա լիր՝ տարբեր պատումներից ընտրելով առավել տպավորիչ դրվագներն ու տողերը, շարադրանքը ենթարկելով որոշակի գրական մշակման: Այդ հանգամանքն է դրդել Թումանյանին՝ իր թարգմանությունները կատարելու այդ սղբերից և ոչ թե ասացողների շուրթերից անմիջաբար գրի առնված պատումներից: Թեև Թումանյանը լավ ծանոթ էր այդ պատումներին (նրա գրադարանում, բացի Ավենարիուսի գրքից, եղել են ուսական բիլինաների տասը տարբեր ժողովածուներ), բայց նա գերադասել է հայ ընթերցողին հանձնել գրական հզվման բովով անցած բնագրեր, այլ ոչ թե բարբառային պատումներ՝ նրանց հաճախ բնորոշ կառուցվածքային և լեզվական անխուսափելի թերություններով: Ռուսական բիլինաների ինքնատիպ տաղաչափական կառուցվածքը պայմանավորված է ազգային լեզվի և կատարման յուրահատկությամբ: Այն գերադանդապես համաշխարհային ունի՝ հիմնվում է տողերի մեջ հավասար քանակի շեշտերի վրա, բայց երբեմն էլ գործում է եռամյակ կամ երկվանկ ոտերի կանոնավոր կրկնության սկզբունքը: Թումանյանը չի պահպանել բիլինային ոտանավորի կառուցվածքը, որ մեկ այլ լեզվով վերարտադրել գրեթե անհնար է: Ռուսական բիլինաների (ինչպես և սերբական վիպերգերի) թարգմանությունը նա կատարել է 10-վանկանի երկանդամ տողաչափով, որը հայկական վանկային ոտանավորի ամենից տարածված չափն է:

Ռուսական և սերբական վիպերգերի թարգմանության հետ կապված հարցերի քննությունը տե՛ս հետևյալ գրքերում. Ն. Թումանյան, Հովհաննես Թումանյանը և ուս դրականությունը, 1956, էջ 93—103, Մ. Զանվուլադան, Թումանյանը և ժողովրդական էպոսը, 1969, էջ 78—120, И. Сафразбекян, Ованес Туманян и мировая литература, 1976, с. 126—148.

ՍՎՅԱՏԱԳՈՐԸ

(էջ 165, 511)

Արաջին անգամ՝ ՆՇ, 1913, № 2, էջ 265—267, «ոուսաց ԵՄԼԻՆԱ-ներից» ենթավերնագրով, այնուհետև՝ IV, 3-րդ տպ., Թիֆլիս, 1917, էջ 165—167, ԲՊ, էջ 313—316, եԺ II, էջ 237—239: Տպագրվում է ԲՊ-ից, Ինքնագիրը չի պահպանվել:

ՆՇ և ԲՊ տպադրությունները բացարձակորեն նույնական են, բացի ենթավերնագրից (որը ԲՊ-ում դարձել է «Ռուսական առասպել») և տողատակի

ծանոթագրության մեջ մտցված շաբաշյուսական ոչ մեծ փոփոխություններից: Այդ ծանոթագրության մեջ Թումանյանը գրել է (բերվում է ԲՊ-ի խմբագրությանը):

«Սվլատագորը ոռոսաց ՃԵՂՈՒՄԱ-ներում ավագ հսկաներից մինն է, էն կոսյիտ ումն է, որ թափառական շրջանն է ներկայացնում: Իսկ Միկուլա Սեկյանինովիչը (շինական) էն հսկա նրկրագործն է, որ համարվում է նրատակյաց գեղջուկ աշխարհի նախահայրը: Սրա նրեալով Սվլատագորը տեղի է տալիս ու մեղմում» (ԲՊ, 313):

IV-ում Թումանյանը, որը Ստ. Լիսիցյանի և Լ. Շունթի հետ միասին այդ դառադրքի կազմողներից մեկն էր, մի քանի ոչ մեծ փոփոխություն է մտցրել (տե՛ս տարբերակների բաժինը): Բացի այդ, դասագրքում թարգմանությունը բաժանված է երեք մասի՝ ա (1—24 տողեր), բ (25—56 տողեր), գ (57—79 տողեր): Նյութը ղեկավարված է «Մայր հողի ուժը» ընդհանուր վերնագրի տակ և ունի փոքրիկ նախաբան, որն անշուշտ պատկանում է Թումանյանի գրչին և զարգացնում է ՆՁ և ԲՊ ծանոթագրության մտքերը՝ բիլինայի պատմական բովանդակության ու զաղափարի մասին: Բերում ենք այդ նախաբանն ամբողջությամբ.

«Սվլատագորը ոռոսաց ավագ հսկաներից մինն էր, որոնք վայրենի և թափառաշրջիկ կյանք էին վարում: Բոլոր ավագ հսկաների մահից հետո նա ղեռ ապրում էր բաշված իր Սուրբ սաբերը և երբեք ներքև չէր գալիս. ղեռին չէր կարողանում նրան տանի և ներքևի արգեն վրթված էր աշխարհքը, արգեն մարդիկ դարձել էին նստակյաց և վար ու ցանք էին անում: Էնտեղ երեսպեղ էին նստակյաց կյանքի սովոր նոր, կրտսեր հսկաներ, որոնցից մեկն էր Միկուլա կամ Նիկուլա Սեկյանինովիչը, այսինքն՝ Շինականը» (Լ V, 164):

Թարգմանության վերջում, դասագրքի մեջ ընդունված սկզբունքի համաձայն, բացատրվում են մի շարք բառեր և տրվում են լեզվական առաջադրանքներ: Աշակերտներին ներկայացվող հարցերը նույնպես պատկերացում են տալիս, թե Թումանյանն իր Թարգմանության մեջ ի՞նչն էր համարում գլխավորը. 1. Ինչո՞ւ է հողը կոչվում «մայր հող»: 2. Էդ ի՞նչ «հողի ուժ» է խուրջինի մեջ, որ կրում է Շինականը իր ուսին: 3. Սվլատագոր հսկան ինչո՞ւ չի կարողանում բարձրացնել այդ խուրջինը» (ն. տ., 167):

Թումանյանի մաքերը այս բիլինայի մասին միանգամայն ճիշտ են արտահայտում նրա պատմաբնագրավեստական բովանդակության հիմնական գծերը: Բավարժուն է վիպակոչել ոռոսական բանահյուսության նշանավոր հետազոտողի կարծիքն այդ մասին. «Հերոսների փոխարինումն արտահայտում է երկու պատմական դարաշրջանների փոխարինումը, — այս է բիլինայի հիմնական, ամենախոր իմաստը» (В. Я. Пропп, Русский героический эпос, изд. 2-ое, М., 1958, с. 86): Բիլինայի պատմաառարարական լայն բովանդակությունը և հողի ամենազոր ուժի զաղափարը, որը շատ համահնչուն էր Թումանյանի գեմոկրատական աշխարհայացքին, զորդեցին նրան թարգմանելու այս երկը:

Թարգմանությունը կատարվել է Վ. Ավենարիուսի հիշյալ գրքից, ուր «Սվյատագորը» ղետեղված է Կիևյան բիլինաների շարքում (էջ 126—129)։ Բայց Թումանյանը թարգմանել է այդ բնագրի միայն առաջին մասը, որն ինքնին զեղարվեստական ավարտուն միավոր է, և բաց է թողել շարունակությունը (60 տող)։ քանի որ այն ուղղակի չի առնչվում ստեղծագործության հիմնական գաղափարին։ Թումանյանը ծանոթ է եղել Սվյատագորի առասպելների նաև այլ պատումների, մասնավորապես «Былины. Старинки богатырские», тексты избрал Е. А. Ляцкий (СПб, 1911) գրքում ղետեղված տարրերակին (այդ գրքից են քաղված թարգմանության 69—71 տողերը)։

Լ V-ում տրվում է «Սվյատագորի» թարգմանության մեջ հանդիպող մի քանի բառերի բացատրությունը, որոնց թվում՝ ժուռ զալ (պտտել, ման դալ), ճխալ (ուրախությունից ցնծալ, հրճվել), մկունդ (գուրդ), դուրան (հարթ), ճետի, ճետեակ (ոտով գնացող) և այլն։

ՄՈՒՐՈՄՅԻ ԻԼԻԱՆ ԿՌԿՈՒՄ Է ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԻՇՍԱՆԻ ՀԵՏ

(էջ 168, 511)

Առաջին անգամ՝ «Գրական-գիտական ժողովածու» (ԳԴԺ), խմբագրեց Ե. Թովչյան, Թիֆլիս, 1908, էջ 15—24, վերնագրի տակ՝ «(Ռուսաց БЫЛИНА-ներից), ըստ Ավենարիուսի» նշումով։ Այդ տեքստը առանց որևէ փոփոխության մտել է նաև նույն 1908 թ. հրատարակված ԲԲ ժողովածուի մեջ (էջ 265—276) և այսպե 1922 թ. Հ. Սուրխաթյանի կաղմած ԳԳ քրեստոմատիայում (էջ 135—142)։ Թումանյանի կենդանության ժամանակ վերջին անգամ տպագրվել է ԲՊ ժողովածուի մեջ (էջ 317—329), մի քանի տողի ոչ մեծ փոփոխություններով։ Տեղ է գտել ԵԺ II, 227—236։

Տպագրվում է ԲՊ-ից։ Տարբերակների բաժնում տրվում են ԳԴԺ, ԲԲ և ԳԳ փոփոխակները։

Թարգմանությունը կատարվել է 1907—1908 թթ.։ Ինքնագիրը չի պահպանվել։

Բուրբ հրատարակություններն ունեն թարգմանչի հետևյալ երկու ծանոթագրությունները.

Վերնագրից ճետո. «Մուրոմյի Իլիան—Ռուսական առասպելներում ժողովրդական ուժի գաղափարն է։ Թարգմանության մեջ մի քանի ռուսական բառեր—կարակ, փեշ, բռնար—պահել եմ անփոփոխ։

148 Այլ իմ խաշխալերն—Իլիան Մուրոմից։

«Հենում սովորություն կար—խաշերը փոխում էին իրար հետ ու դառնում խաշխալեր»։

Թարգմանության ռուսերեն բնագիրը ղետեղված է Վ. Ավենարիուսի նըշված գրքի 151—160 էջերում՝ «Илья Муромец в ссоре с князем Влади-

39-1194

1916), որ Թումանյանը գրել է իբրև իր թարգմանությունների յուրօրինակ նախաբան: Տեքստերի և գիտական աղբյուրների ուսումնասիրության հիման վրա Թումանյանը մատնանշում է սերբական էպոսի պատմական հիմքերը, նրա հերոսների ծագումն ու սիրունդները: Նա առանձնացնում է սերբական վիպական բանահյուսության շորս շրջան. 1) Հնագույն կամ դիցաբանական երգերը, 2) Կոսովյան դաշտի երգերը, 3) Արքայադուռ Մարկոյի երգերը և 4) Նոր ժամանակի երգերը: Թումանյանն ընդգծում է սերբական էպոսի հակաթուրքական, հակաբոսնապետական ոգին, որը համամարդկային արժեք է տալիս նրան:

Թումանյանն իր այս թարգմանությունները կատարել է ուսերենից: Կրկնակի թարգմանություն, իհարկե, լրացուցիչ մեծ դժվարություններ է հարուցում: Ինչպես ցույց է տալիս քննությունը, Թումանյանը հաջողությամբ հաղթահարել է այդ դժվարությունները՝ հայ ընթերցողին հանձնելով սերբական էպոսի ազգային ոգին և զուսպորումը հարազատորեն արտահայտելով թարգմանությունները: Նրա ձևերի տակ եղել են հետևյալ ոտաներն հրատարակությունները. 1) Поэзия славян Сборник лучших поэтических произведений славянских народов в переводах русских писателей, изданных под редакцией Н. В. Гербеля. СПб, 1871, 2) Сербский народный эпос. Вступительная статья и перевод Н. М. Гальковского. Сумы, 1897 3) Сербский эпос. Перевод Н. М. Гальковского. М., 1916.

ԹԵ ԻՆՉ ՈՒՂԱՐԿԵՅ ԹՈՒՐԿԻ ՍՈՒԼԹԱՆԸ ՄՈՍԿՈՎԻ ՅԱՐԻ ԸՆԾԱՆԵՐԻ ՓՈՒՍՈՆԵՆ

(էջ 179, 513)

Առաջին անգամ՝ Հր. 1915, հունվարի 25, № 19, էջ 2, «Սերբական ժողովրդական վիպերգ (ուսերենից)» նշումով: Թումանյանի կենդանության ժամանակ ուրիշ հրատարակություն չի ունեցել: Զետեղվել է ԵԺ 11, 243—247: Ինքնադիրը չի պահպանվել:

Տպագրվում է Հր.-ից:

Թարգմանությունը կատարվել է 1914 թ. վերջին—1915 թ. հունվարին, ուսա հայտնի բանաստեղծ Ա. Ն. Մայկովի թարգմանությունից (զետեղված է ն. վ. Գերբելի կազմած «Поэзия славян» ժողովածուի մեջ, 1871, էջ 84—85, «Как отдалит турецкий султан московского царя» վերնագրով): Թարգմանության 65 և 66 տողերում հանդիպող հատուկ անունների վերաբերյալ Թումանյանը աղիկ է հետևյալ ծանոթագրությունները.

Նեմանիչ Սավվա— Սերբիայի տոռաջին եպիսկոպոսապետն է ու կաղմա-կերպողը:

Կոնստանդին— Բյուզանդիայի վերջին կայսրը:

Այս վիպերգի մեջ Թումանյանը տեսել է թուրքական բռնապետության լծից բրիտանյա սպիտակ արծաթե գործած Ռուսաստանի պատմական դերի հաստատումը, մի զաղափար, որը բազմիցս արծարծվել է նրա հրատարակախոսական հոդվածներում։ Սերբական էպոսին նվիրված հոդվածում նա այդ մասին գրել է. «Եվ որովհետև միանգամ ընդմիշտ թուրքի դեմ վեր էր կացել և Ռուսաստանը ու ծանր հարվածներ էր տալիս թշնամուն, դրա համար Ռուսաստանն էլ է մտել սերբական ազդային էպոսի մեջ» (ԵԺ IV, 365—366)։ Այս խոսքերից տնտիջապես հետո, տողատակի ծանոթադրության մեջ նա վկայակոչում է իր նախորդ թարգմանությունը՝ մի փոքր փոխելով նրա վերնագիրը, որն, ի դեպ, ավելի լավ է համապատասխանում բնագրի և Ն. Գալկովսկու ռուսերեն թարգմանության վերնագրին (Московски дарови и турско уздарје, Московские подарки и турецкие отдарки)։ «Անցյալ տարի էջ ևրդի թարգմանությունը տվինք՝ Մուսկովի քր լնժաներն ու սուլթանի փոխընժաները»։

Այս վիպերգի մեջ արտացոլվել են XVI և հետագա դարերում մոսկովյան թագավորների և թուրք սուլթանների հարաբերությունները՝ կապված բրիտանական սրբազան մասունքների փրկության հետ (տե՛ս Эпос сербского народа. Издание подготовил И. Н. Голенищев-Кутузов, М., 1963, с. 340—341)։ Այս երկի գրավչությունը Թումանյանի համար, անշուշտ, մեծանում էր նաև նրանով, որ նրա մեջ հանդես եկող բրիտանյա պատրիարքի՝ այդ «արդար ծերունու» կերպարը իր մարդասիրությամբ և անձնագոհությամբ շատ էր հիշեցնում «Աղավնու վանքի» ծերուկ հայր Օհանին։

ՄԱՐԿՈՆ ՌԱՄԱԶԱՆԻՆ ԳԻՆԻ Է ԽՄՈՒՄ

(էջ 184, 513)

Առաջին անգամ՝ Հր, 1916, 10 հուլիսի, № 152, էջ 2, «Սերբական ազդային ժողովրդական էպոսից» նշումով, այնուհետև՝ ԲՊ, էջ 331—334։ Զետեղվել է ԵԺ II, 218—250։ Ինքնագիրը չի պահպանվել։

Հր և ԲՊ հրատարակումների վերջում նշվում է թարգմանության վայրը՝ Բորժոմ, ուր 1916թ. առաջին հանգստացել է Թումանյանը և այնտեղ էլ թաղվածն էլ այս և հաջորդ երկու վիպերգերը։

Այս վիպերգի թարգմանության հետ միասին օրաթերթի նույն համարում, իբրև նախաբան, տպագրվել է «Մի երկու խոսք սերբ ժողովրդական էպոսի մասին» հոդվածը, որի վերջում նշվում է. «Ներքև տալիս ենք Մարկոյի հրդեհից մինը, որ թարգմանել ենք ռուսերեն վերջին հրատարակությունից» (Հր, 1916, № 152)։ «Վերջին հրատարակություն» ասելով Թումանյանը նկատի ունի արդեն հիշատակված գիրքը (Сербский эпос, М., 1916), որակից թարգմանվել են Մարկոյին վերաբերող երեք վիպերգերը։

Հը-ում Թումանյանը տվել է երկու բառի բացատրություն հետևյալ տողերում.

4 դղումա—վերարկու.

35 օխա—չափ է.

Թարգմանչի վերջին կամքի արտահայտությունը պետք է համարել ԲՊ տեքստը, որի մեջ նա մտցրել է մի քանի ուղղում (տե՛ս տարբերակների բաժինը): Սակայն այդ հրատարակության մեջ սպաղել են որոշ ակնհայտ տպագրական սխալներ (74 տողում «հազնվում»-ի փոխարեն տպվել է «հազներվմ», 88 տողը դարձել է «վա՛յ, ով մոտիկ կըլնի Մարկոշի», որ խախտում է ռիթմը, իսկ 85 տողն առհասարակ դուրս է ընկել, և այլն): Այդ սխալներն ուղղվել են ըստ Հը-ի տեքստի: Այսպիսով, Թարգմանությունը սույն հատորում տպագրվում է ԲՊ-ից՝ նշված ուղղումներով:

ՄԱՐԿՈՆ ՎԵՐԱՑՆՈՒՄ Է ՊՍԱԿԻ ՀԱՐԿԸ

(էջ 188, 513)

Առաջին անգամ՝ Հը, 1916, 24 հուլիսի, № 163, էջ 3, «Սերբական պղծալին էպոսից» նշումով: Թումանյանի կենդանության ժամանակ այլևս չի տպագրվել: Տեղ է գտել ԵԺ II, 251—256: Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Տպագրվում է Հը-ից՝ հաշվի առնելով քերթի կտրոնի վրա (պահվում է ԹԹ-ում) մատիտով կատարված հեղինակային ուղղումները (տե՛ս տարբերակների բաժնում):

Թարգմանությունը կատարվել է 1916 թ. ամռանը, Сербский эпос (1916) գրքից: Թարգմանիչը երկու ծանոթագրություն է տվել.

1. Էս երգի մեջ սերբական էպոսը թուրքին արաբ է անվանում:

2. Կոստվի դաշտը սերբական Ավարայրն է:

Արքայադուռն Մարկոշի և Սասունցի Դավթի նմանությունը, որ նշել է Թումանյանը իր հոդվածում, ամենից ցայտուն երևում է այս վիպերգում՝ հարստահարված մարդկանց իրավունքներին անձնադուժ պաշտպանության մեջ: Դա էլ մղել է Թումանյանին Թարգմանելու այս վիպերգը:

ՄԱՐԿՈՆ ՎԱՐ Է ԱՆՈՒՄ

(էջ 195, 514)

Թարգմանությունը կատարվել է, հավանադար, 1916 թ. ամռանը, նախորդ երկու վիպերգերի հետ միաժամանակ, միևնույն ուստերեն ժողովածուից: Սակայն Թարգմանությունը վերջնական հղման չի հասցվել և մնացել է անտիպ: Առաջին անգամ, ինքնագրի հիման վրա, տպագրվել է ԵԺ II, 257:

Մեզ հասել է թարգմանության հրկու ինքնագիր (ԳԱԹ, ԹՖ, № 170), ներկա հրատարակության համար հիմք է ընդունվել Ա ինքնագիրը, որն ավելի մշակված է։ Այն գրված է թանաքով, բայց մի քանի տողերի միջև կան նաև մատիտով գրվածներ։ Սակայն, քանի որ թանաքով գրված տողերը ջնջված չեն, հիմնական ընագրի համար վերցվել են դրանք, իսկ մատիտագիր տողերը բերվում են տարբերակների բաժնում։ Նույն բաժնում տրվում է նաև Բ ինքնագրի (մատիտագիր) ամբողջական պատկերը՝ նրա վրա կատարված բոլոր ուղղումներով ու փոփոխություններով։

Ս Ե Վ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

ՄԱՆՖՐԵԴ

(էջ 197)

Բայրոնի «Մանֆրեդ» սիմվոլիկ-փիլիսոփայական դրամայի (1816—1817) թարգմանության փորձը Թումանյանը կատարել է 1890-ական թթ. կեսերին։ «Շիրիմի կալանավորը» պոեմի, «Չայլո շարոլդի» հատվածների թարգմանությանը ղուգրեթաց (կամ նրանից անմիջապես հետո) հայ բանաստեղծը հետաքրքրվել է նաև Բայրոնի այս դրամայով, որը նրա անհատապաշտության, ամբողջ երկրային և տիեզերական կարգի դեմ միայնակ աղյստամբական ոգու բարձրադույն արտահայտությունն է։ Սակայն պետք է ենթադրել, որ հենց դրամայի այդ ծայրահեղ ուսմանտիկական բնույթն էլ ի վերջո հետ է պահել Թումանյանին ոչ միայն շարունակությունը թարգմանելու, այլև այս հատվածը մշակելու և տպագրելու գաղափարից։

Թարգմանությունն ընդգրկում է միայն ստեղծագործության սկիզբը (ընդամենը 120 տող), գրված է վեց էջի վրա թանաքով, ունի մեծ մասամբ մատիտով կատարված բաղմամբիվ ուղղումներ (տե՛ս ԳԱԹ, ԹՖ, № 152)։ Դատելով ինքնագրից, նրա մեջ մի քանի ռուսերեն բառերի աղակալությունից, Թումանյանը, բացի տողացիից, հետևել է նաև դրամայի ռուսերեն թարգմանությանը։

«Մանֆրեդի» հատվածի թարգմանությունն առաջին անգամ տպագրվել է Թումանյանի հրկերի առաջին զիտական հրատարակության մեջ՝ 1940 թ. (ծԺ 11, 276—281)։

Ներկա տպագրությունը կատարվում է ինքնագրից, որի հիման վրա մտցվել են մի շարք ուղղումներ։ Նկատի ունենալով թարգմանության սեագիր և անկատար բնույթը, տողերի փոփոխակները տրվում են ոչ թե առանձին, տարբերակների բաժնում, այլ հիմնական ընագրի հետ միասին՝ տողատակին։ Դրանով ի մի հավաքված էրեում է թարգմանության վրա կատարված աշխատանքի պատկերը, որը, սակայն, իր ավարտին չի հասցվել։

<ՄՈՒՐՈՄՅԻ ԻԼԻԱՆ ԵՎ ԿԱԼԻՆ ԹԱԳԱՎՈՐԸ>

(Հատված)

(էջ 204)

Սեագիր թարգմանություն է, Թումանյանի կենդանության ժամանակ չի տպագրվել: Առաջին անգամ՝ ԵԺ VI, 76—79: Հրատարակվում է ինքնագրից (ԹԹ, № 941): Տողերի փոփոխակները տրվում են հիմնական տեքստի հետ՝ տողատակին:

Վ. Ավենարիուսի գրքում այս բիլինան տեղադրված է Թումանյանի թարգմանած «Մուրոմցի Իլիան կովում է Վլադիմիր իւխանի հետ» բիլինայից անմիջապես հետո (էջ 161—181) և նրա բովանդակության ուղղակի շարունակությունն է: Այստեղ պատմվում է բանտարկվելուց հետո Մուրոմցի Իլիայի նոր արկածների, թաթար Կալին թագավորի արշավանքի ժամանակ հայրենիքի փրկության համար նրա կատարած սխառնքների մասին: Այս գործի թարգմանությունը Թումանյանը ձևոնարկել է 1910-ական թթ., հավանաբար, համաշխարհային պատերազմի շրջանում՝ թաթար-մոնղոլական լծի դեմ Ռուսիայի մղած դարավոր պայքարի մեջ տեսնելով զուգահեռներ հայ ժողովրդի սուղային-պատառգրական մաքառումների հետ:

Սակայն Թումանյանի այս թարգմանությունը մնացել է նախնական փուլում. 750 տող ունեցող բիլինայից նա թարգմանել է միայն սկիզբը՝ ընդամենը 90 տող, այն էլ թողնելով անմշակ և անկատար:

<ԱՍՔ ԻԳՈՐԻ ԱՐԾԱՎԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ>

(Հատված)

(էջ 208)

Թումանյանը սիրել և հետաքրքրվել է ուսու միջնադարյան գրականության խոշորագույն հուշարձանով՝ «Ասք Իգորի արշավանքի մասին» հերոսական պոեմով (XI դար): Նրա տեսնական գրադարանում կան պոեմի մի շարք հրատարակություններ, այդ ստեղծագործության մասին գիտական հրատարակությունների ժողովածուներ (ցանկը տե՛ս Ն. Թումանյան, Հովհաննես Թումանյանը և ուս գրականությունը, 1956, էջ 99): Այդ գրքերից մեկն է՝ Слово о полку Игореве. Новейший буквальный перевод в стихах Н. Алябова, М., 1873. Այդ գրքի 32-րդ էջից էլ թարգմանել է Թումանյանն այս բառատուղը, գրել է առանձին թերթիկի վրա և դրել գրքի մեջ: Թարգմանված հատվածը պոեմի ամենաքնարական մասերից է՝ բաղված Յարոսլավնայի ողբից: Թումանյանի համար հիմք են ծառայել Ն. Ալյարովի գրքի հետևյալ տողերը.

Полечу ли по Дунаю кукушкою
Омочу-ль рукав Собровый в Каяле реке,
Утру князю его раны я кровавые
На его ли теле мужественном.

Առաջին անգամ տպագրվել է ԳԲ, 11 տպրիլի 1953 թ., № 15, «Թումանյանը Ասարի» թարգմանիչ» հաղորդման մեջ, տպա Ն. Թումանյանի հիշյալ գրքում (էջ 100) և հԺ V1, 79:

Տպագրվում է ինքնաւրից (ԲԲ, № 943):

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Ծ

ՌՈՍՏԵՎԱՆԻ ԵՎ ԱՎԹԱՆԴԻԼԻ ՄՐՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

(էջ 209)

Շոթա Ռոսթավելու «Ընձնավոր» պոեմի այս հատվածը առաջին անգամ տպագրվել է՝ ՆV, 3-րդ տպ., Թիֆլիս, 1917, էջ 169—176, «Թարգմ. Սարգիս» նշումով: Դրանից հետո տպագրվել է միայն մեկ անգամ (ԵԺ 11, 282—287): Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Տպագրվում է IV-ից:

Թեև IV-ում որեւէ նշում չկա այս հործի մեջ Թումանյանի ուղղակի մասնակցության մասին, բայց մի շարք կենսագրական և ստեղծագործական տվյալներ հավաստում են դա: Ղափարցի երեք հեղինակներից (Ստ. Լիսիյան, Հովհ. Թումանյան, Լ. Շանթ) Թումանյանն էր, անշուշտ, որ առեւնից տվելի պիտի ձգտեր հայ աշակերտներին ծանոթացնել սրաց մեծ բանաստեղծի նշանավոր երկին:

Հայտնի է, որ երկար ժամանակ Թումանյանը ցանկացել է լրիվ կամ գեթ հատվածաբար թարգմանել Շոթա Ռոսթավելուն, որի մեջ նա առնում էր «իր ամբողջ էությունը վրացի բանաստեղծին» (ԵԺ IV, 424): Թարգմանության շուրջ նա բանակցություններ է վարել Կովկասի Հայոց հրատարակչական ընկերության հետ Ինչպես երևում է 1910 թ. հոկտեմբերի 25-ի գրությունից, բանաստեղծը խոստանում էր այդ «հուշավոր վրացերությունը» թարգմանել հինգ տարվա ընթացքում, ամեն տողի համար մեկ ոտրի վարձով (տե՛ս ԵԺ V, 336): Թարգմանչի և ընկերության միջև համաձայնություն չի կայացել, և թարգմանությունը չի սկսվել: Սակայն Ռոսթավելու պոեմի թարգմանության գաղափարից Թումանյանը հետագայում էլ չի հրաժարվել: «Մտքումս կա,— ասել է նա 1919 թ.,— եթե ոչ բոլորը, գոնե մի քանի հատված թարգմանելու Շոթա Ռոսթավելուց և Ֆիրդուսու «Ռուստամ ու Զոհրաբից» (Ն. Թումանյան, էջ 208): Բանաստեղծի

այդ մտադրության մասին վկայում են նաև ժամանակակիցները (տե՛ս, օրինա՛ւ, Հ. Սուրբ աւ. 7-անի հուշերը՝ ԹԺՀ, 712):

Ահա իր այդ վաղեմի մտադրությունը գեթ մասամբ իրականացնելու և հայ երկխաներին «Բնձնաւորի» մասին որոշ պատկերացում տալու համար Թումանյանն իր մասնակցութեամբ կազմված դասագրքի մեջ մտցրեց այս նյութը: Սա սովորական իմաստով թարգմանություն չէ, այլ մի ուրիշ կատարած թարգմանության փոխադրություն բարբառից զրական լեզվի, մասամբ էլ արձակ վերաբառումություն: Փոխադրության հիմքը եղիլ է Ռուս-թավելու պոեմի առաջին հայերեն թարգմանությունը (հատվածաբար), որ կատարվել էր զրաբից ավելի բան կես դար առաջ: Այդ թարգմանությունը, որը կրում է «Բնձու մորթի հագած մարդ» վերնագիրը և ընդգրկում է պոեմի առաջին մի բանի զուտները, տպագրվել է «Կոռնկի Հայոց աշխարհին» ամսագրի մի բանի համարներում (1860, № 6, 8, 9, 1861, № 10, 1862, № 2, 7, 11): Թարգմանության նախաբանը և բոլոր հատվածները ստորագրված են «Սարգիս», սակայն, ինչպես վաղուց պարզված է, թարգմանիչը Թիֆլիսահայ բժիշկ և գրական-հասարակական գործիչ Ստեփան Բաստամյանն է (1815—1872): Բառորդ դար անց այդ թարգմանությունը վերահրատարակվել է հետևյալ բազմալիզու ժողովածուի մեջ. Е. С. Сталинский, Барсова кожа — грузинская поэма Шота Руставели на русском, французском, немецком, грузинском и армянском языках, выпуск второй, Тифлис, 1888. Ավելի ուշ թարգմանության մեծ մասն արտատպվել է «Պրոլետար» թերթում (1937, № 285):

Ստ. Բաստամյանի թարգմանությունը կատարված է Թիֆլիսահայ բարբառով՝ խառնված ձևավորվող աշխարհաբարի որոշ տարրերի հետ: Բնականաբար, այդ ձևով այն չէր կարելի ներկայացնել զարասկրի հայ աշակերտությանը: Թումանյանը թարգմանության լեզուն զգալի չափով դրականացրել է, հարմարեցրել գլոբոցական ուսուցման խնդիրներին: Փոխադրությունը, որին տրվել է նոր վերնագիր՝ «Ռուստեվանի և Ավթանդիլի մրցությունը», իր բովանդակությամբ ընդգրկում է Ռուսթավելու պոեմի առաջին երկու զուտները («Արաբների թագավոր Ռուստեվանի պատմությունը», «Ռուստեվան թագավորի և Ավթանդիլի որսորդությունը») և դասադրված բաժանված է երեք մասի (Ա, Բ, Գ), Այն համընկնում է «Կոռնկի» հրատարակման նշված ամսագրային յոթ համարներից առաջին հինգի հետ՝ բաց թողնելով վերջին երկուսի նյութը: Պատմության մի մասը ներկայացված է արձակ վերաշարադրանքով (որի մեջ, ի դեպ, առավել ցայտունությամբ են երևում Թումանյանի պատմողական ոճի հատկանիշները): Չափածո մասերում էլ շատ տողեր կրճատված են:

Բաստամյանի թարգմանության երկու հատված (1860, № 6 և 1861, № 10) տպագրվել է 16-վանկանի տողերով և կից հանդավորումով, իսկ մյուսները բաժանված են 8-վանկանի տողերի, որոնցից հանգավորված են միայն զույգ տողերը: Թումանյանը չափածո բոլոր մասերը վերածել է 8-վանկանի տողերի: Ինչ վերաբերում է բուն տեքստի մեջ մտցված փոփոխություններին, ապա դրանք բավական տարբեր են, և՛ նաև հատվածներ,

որոնք միայն զրականացվել են՝ աղատվելով Բարբառային անհասկանալի սարրհրից: Ուրիշ դեպքերում խմբագրական աշխատանքն ավելի արմատական բնույթ է կրել: Օրինակի համար ստորև բերվում է Լրկու քառատող՝ Ստ. Բաստամյանի թարգմանության մը և ապա Հ. Թումանյանի խմբագրության մը.

Ստ. Բաստամյան

Ինչ որ կուտաս, լսե՛ դու ինձ,
էն ջիւրումըս, ասա՛, ունիմ,
Ինչ որ շիւս տա, էն է կորած,
Որբան գուղիս պահէ զայիմ:

Հ. Թումանյան

Լա՛վ խմացիր, ինչ որ կըտաս՝
էն է մէնեակ, որ դու ունես,
Ինչ որ շես տալ՝ էն է կորած,
Ինչքան էլ որ պինդ պահպանես:

Ստ. Բաստամյան

Երկուսն էլ ենթ հով ծծելու
Մտոի տակը թռան դեմքեր.
Էստի, էնդի զինվորները
Յոռուէկցան ինչպէս դեմքեր:

Հ. Թումանյան

էսպէս նրանք խոսում էին
էն հովասուն ծառերի տակ,
Նրանց շուրջը խուրձ-խուրձ կանգնած
Զինվորները հաղթահատակ:

Այսպիսով, Թումանյանը որոշակի ստեղծագործական աշխատանք է կատարել բնագրի վրա, որը և հիմք է տալիս սույն երկը մտցնելու նրա թարգմանությունների շարքը, իրրե համեմատած: Այս թարգմանությունը բանաստեղծի երկերի նախորդ գիտական հրատարակության մեջ զետեղելու հիմքը եղել է նվարդ Թումանյանի համարտի վկայությունը, որն աջ մասին գրել է Վճռահ. Թումանյանը Շոթա Ռուսթավելու մասին» հոդվածում (ԳԹ, 1937, 30 գեկտեմբերի, № 42):

ԼՎ-ում այս թարգմանությունից հետո արվում են նրան վերարկող հարցեր և լեզվական առաջադրանքներ, ինչպէս նաև Շոթա Ռուսթավելու համառոտ բնութագրերը, որը, ամենայն հավանականությամբ, նույնպէս պատկանում է Թումանյանի գրչին: Ահա այդ բնութագիրն ամբողջությամբ.

«Ռեստեվանի և Ալթանդիլի մրցութիւնը մի հատված է Շոթա Ռուս-թաւելու Ընծեմալու հռչակաւոր վիպասանութիւնից, որ վրացոց գրական-նութիւնն ամենամեծ ատեղծագործութիւնն է: Շոթա Ռուսթաւելիին ապրում էր Վրաստանի Թամար թագուհու օրով (տասներկուերորդ դարի վերջը և տասներեքերորդի սկիզբը) և նրա պալատական բանաստեղծն էր: Վիպասանութիւն մեջ նկարագրված են ինքը թագուհին (իբրև Թինաթինա), նրա ժամանակվա նշանավոր մարդիկ իրենց պալատական և իշխանական նիստու կացով» (ԼՎ, 176):

Թումանյանը տվել է նաև մի շարք բառերի բացատրութիւնը (ստորև բերվում են միայն այն բառերը, որոնց իմաստը կապվում է պոեմի պատմական բովանդակութիւն հետ)։

Ավան-չավան—պալատի ծիսակատարութիւնների, հանդեսների և ճաշ-կերութիւնների կարգադրիչ։

Ժիրանի—պայծառ կարմիր գույնի կտոր, որից պատրաստում են թագաւորի վերնոցը։

աւճաղան—գեղեցիկ, շատ չքնաղ, սքանչելի։

ծնծղա—հրկու պղնձե ամսեններից կազմած դործիք, որ իրար զարնելով հնչեցնում են։

հալարփեշա—գինու կոթավոր մեծ թաս։

բազմական—սեղանին լրացման մարդը կամ հասարակութիւնը։

չալմա—(արաբ.)—արաբական գլխի փաթթոց։

սսլուրապետ—ծիսավոր գործի ընդհանուր հրամանատար։

ԼՈՐՈՒ ԶՈՐՈՒՄ

(էջ 216)

Այս անավարտ բանաստեղծութիւնն ինքնագիրը պահվում է ԳԼԹ ԹԶ, չրացուցիչ ցուցակ № 9: Առաջին քառատողը ջնջված է շեղ գծով: Դրված է նույն թերթի վրա, ուր ավարտվում է «Հաշտութիւն» բանաստեղծութիւնն ին նագիրը (սեղ սույն հրատ. 1-ին հատոր, էջ 132, 451, 580): Ըստ երևութի՝ Թումանյանը մտադիր է եղել այդ բանաստեղծութիւնները մտցնել մի շարքի մեջ. այդ է վկայում այն փաստը, որ «Հաշտութիւն» բանաստեղծութիւնը համարակալված է 7, իսկ «Լոռու ձորում»՝ 8 թվերով: Թե որոնք էին լինելու շարքի առաջին վեց լանաստեղծութիւնները՝ հայտնի չէ: Քանի որ «Հաշտութիւնը» գրված է 1892—1893 թթ., կարելի է ենթադրել, որ նույն տարիներին է վերաբերում նաև այս գործը։

Պետք է կարծել, որ այս երկու քառատողերը սկիզբն են մի ավելի ծայրայուն բնապատկեր-բանաստեղծութիւն, որը մեզ չի հասել կամ առհասարակ չի գրվել: Թերանկատման պատճառով դուրս է մնացել սույն հրատարակութիւնն առաջին հատորից։

Տպագրվում է առաջին անգամ։

Տպագրվում է բստ ինքնագրի (ԳԱԹ ԹՖ, № 37), որի տակ նշված է չրության թվականը՝ 18 տկտեմբերի 1896 թ.։ Կաղնու տվարանական պատկերով Թումանյանն իր գրվատական լ՛ԼԲալերմունին է արտահայտել ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանի (Հայրիկի) նկատմամբ Ոտահովորը նվիրված է բանաստեղծի մտերիմ բարեկամ իշխանուհի Մարիամ Թումանյանին։

Առաջին տեղամ տպագրվել է ՈԻՀ—1, էջ 305, առանց բնագրային տարբերությունների և մի քանի անճշտություններով, որոնք ուղղվում են ըստ ինքնագրի։ Բանաստեղծությունը թյուրիմացությամբ դուրս է մնացել սույն հրատարակության 1-ին հատորից։

Թումանյանի վերաբերմունքը Մ. Խրիմյանի նկատմամբ արտահայտվել է նաև «Հայ ուխտավորին» բանաստեղծության մեջ (1893), նրա մահվան առթիվ գրված «Երկու հայր», «Խրիմյան Հայրիկի օրերից մինը» արձակ էջերում (1907)։ Կարճատև հիասթափությունից հետո, որը կապված էր Ղ. Աղայանի և Ա. Ղլաճյանի հանդեպ կաթողիկոսի անարդար վերաբերմունքի հետ (տե՛ս եժ V, 86), Թումանյանը 1895 թ. նոյեմբերին Մ. Խրիմյանին անձամբ հանդիպելուց հետո (եժ V, 113) նորից շատ լաճը է գնահատում նրա աղգային-հասարակական գործունեությունը և մաբգկային նկարագրի։ Դրա վկայություններից մեկը նղավ ալս բանաստեղծությունը։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԸ

(էջ 219)

Տպագրվում է ըստ ինքնագրի, որը տառնամյակներ շարունակ Թումանյանի ընտանիքի արխիվում մնալուց հետո ալթմ հանձնվել է և պահվում է բանաստեղծի թանգարանում (տե՛ս ԹԹ, նոր նյութեր, թղթապահակ № 36)։ Բանաստեղծությունը, ըստ ինքնագրի տակ կատարված նշումի, գրված է 1920 թ. վկարվարի 19-ին, Թիֆլիսում։ Ըստ չհաստատված տվյալների՝ նույն ժամանակ էլ տպագրվել է «Բանակի օր» մեկօրյա թերթում (Թերթը մեղ լի հասել)։

Սույն հրատարակության առաջին հատորից բանաստեղծությունը դուրս է մնացել՝ խմբագրությունից անկախ պատճառներով։ Շատ ալլ նյութերի հետ միասին, ինքնաղիրը թանգարանին հանձնելուց հետո, Թումանյանի գուսար Թամարի առաղարկով բանաստեղծությունը հրապարակել է Խ. Գուլնաղարյանը (տե՛ս «Հայրենիքի ձայն», 1989, 1 նոյեմբերի, № 44)։

Թումանյանի երկերի լիակատար ժողովածուից դուրս լթողնելու նկատակով «Հայկական բանակը» բանաստեղծությունը տեղաղրվում է սույն հատորի «Հավելված» բաժնում։

ԱՅԲԲԵՆԱԿԱՆ ՑԱՆԿ

< Ասք իգորի արշավանքի մասին >	208
Արիլես	109
Խն ինչ ուղարկեց թուրքի սուլթանը Մուսկովի ցարի ընծաների փոխարեն	179
Թմկաբերդի առումը	45
Ինեսին	129
Լոռու ձորում	216
Կաղնի	217
Հազարան բլրում	81
Հայավաթի Լրզը	155
Հաւակական բանակը	219
Հին կոիվը	59
Մանֆրեդ	197
Մարկոն ռամազանին զինի է իմում	184
Մարկոն վար է անում	195
Մարկոն վերացնում է պսակի հարկը	188
Մծիրի	131
Մուրումցի Իլիան կոչում է Վլադիմիր իշխանի հետ	168
< Մուրումցի Իլիան և Կալին թագավորը >	204
Շիրիոնի կալանավորը	115
Չալկո Հարուդի երգը	126
Ռոստեանի և Ավթանդիլի մրցութունը	209
Սասունցի Դավիթը	7
Սասունցի Դավիթը, Բ. մասը	41
Սվյատագորը	165

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊՈՆՄՆԵՐ

	միավոր	տարածում	փոփոխություն
Սասունցի Ղազիթը	7	223	521
Սասունցի Դազիթը, Բ. մասը	41	267	538
Թմկաբերդի առումը	45	292	542
Հին կոիվը	59	301	551
Հագարան Բըլբուլ	81	308	566

ԹԱՐԳՄԱՆԱԿԱՆ ՊՈՆՄՆԵՐ ԵՎ ՎԻՊԵՐԳԵՐ

Աքիլիս	109	475	586
Շիլիոնի կալանավորը	115	479	590
Հատվածներ «Չալլդ Հարուղ» պոեմից	126		594
1. Չալլդ Հարուղի երգը	126		595
2. Ինեսին	129	492	596
Մծիրի	131	498	597
Հալալաթի երգը	155	510	601
Ռուսական բիլինաներից	165		604
Սվլաաադորը	165	511	606
Մուրոմցի Իլիան կոչում է Վլադիմիր իշխանի հետ	168	511	608
Սերբական վիպերգ	179		609
Թե ինչ ուղարկեց թուրքի սուլթանը Մոսկովի ցարի ընծաների փոխարեն	179	513	610
Մարկոն ռամազանին գինի է խմում	184	513	611
Մարկոն վերացնում է պսակի հարկը	188	513	612
Մարկոն վար է անում	195	514	612
Սևագրություններ	197		613

Մանթրենդ	197	613
<Մուրումցի Իլիան և Կալին թագավորը>	204	614
<Ասք Իգորի արշավանքի մասին>	208	614
Հավելված	209	615
Ռուստեվանի և Ավթանդիլի մրցությունը	209	615
Լոռու ձորում	216	618
Կաղնի ,	217	619
Հայկական բանակը	219	619
 ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐ ԵՎ ՆՅՈՒԹԵՐ	221	
 ԵԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	517	
 Այբբենական ցանկ	620	

Թուամնյան Հ.

Թ 950 Երկերի լիակատար ժողովածու: Տաս հատորով լեզու-
հանդես Թուամնյան; [Խմբ. կոլեգիա՝ էդ. Մ. Զրբաշ-
յան (գլխ. խմբ.) և ուրիշ.՝ ՀԳԱ Մ. Աբեղյանի անվ.
գրակ. ին-տ.— Հ. 4.— Եր.: ՀԳԱ հրատ. 1991—
Հ. 4: Պոեմներ! [բնագրերը պատրաստեցին Ֆ. Ս.
Հակոբյանը և Լ. Ա. Թերլեմեզյանը: Ծանոթագր. էդ. Մ.
Զրբաշյանը: Հատորի խմբ.՝ Հր. Կ. Հովհաննիսյան]—
1991.— 622 էջ, 9 թ. նկ.

Երկերի լիակատար ժողովածուի 4-րդ հատորը կազմված է եր-
կու հիմնական մասից. ա) ինքնուրույն պոեմներ («Սասունցի Դա-
վիթը», «Քմկարերդի առումը», անավարտ «Հին կոիվը» և «Հա-
զարան բըլբուլը»), բ) թարգմանական պոեմներ և վիպերգեր: Ա-
ռանձին բաժնում, տպագիր և ձեռագիր աղբյուրների մանրակրկիտ
ուսումնասիրության հիման վրա, արվում են ինքնուրույն և թարգ-
մանական երկերի բոլոր տարբերակները, ինչպես նաև նրանց (հատ-
կապես «Հազարան բըլբուլը») համար կատարված նախապատրաստա-
կան աշխատանքի բազմազան նյութերը: Ծանոթագրություների մեջ
ներկայացվում են երկերի ստեղծման ու հրատարակման փուլերը,
մամանակի քննադատության գնահատականները:

Նախատեսված է ընթերցող լայն շրջանների համար:

ԳՄԴ 84 Հ 1

Թ 4708080200 72—91
703 (02)—91

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ
ԵՐԿԵՐԻ ԼԻԱԿԱՏԱՐ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ
ՏԱՍ ՀԱՏՈՐՈՎ
ՀԱՏՈՐ ՉՈՐՐՈՐԴ
ՊՈԵՄՆԵՐ

Հրատ. խմբագիր Ա. Լ. Սահակյան
Նկարիչ Հ. Ն. Գործակալյան
Տեխ. խմբագիր Զ. Հ. Սարգսյան
Սրբագրիչ Գ. Է. Գեղճակյան

ИБ—1717

Հանձնված է շարվածքի 11. 07. 1990 թ.: Ստորագրված է տպագրության
23. 01. 1991 թ.: Չափը 84×108¹/₃₂: Թուղթ № 2: Տառատեսակ ԵԳՐՔԻ սո-
վորական: Բարձր տպագրություն: Պայմ. 33,5 տպագր. 39 մամուլ+9
թերթ ներդիր, հրատ. հաշվ. 29,2 մամուլ: Տպաքանակ 70.000: (11 թո-
ղարկում 40001—70000): Պատվեր 1194: Գինը 6 ռ. 30 կոպ.:
ՀՀ նախարարների խորհրդին առընթեր մամուլի կոմիտեի № 1 տպարան,
Երևան—10, Ալավերդյան 65:

Типография № 1 Комитета по печати при Совете Министров
Республики Армения, Ереван-10, ул. Алавердяна, 65.

ԳԱՄ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0617951

A $\frac{\pi}{82388}$